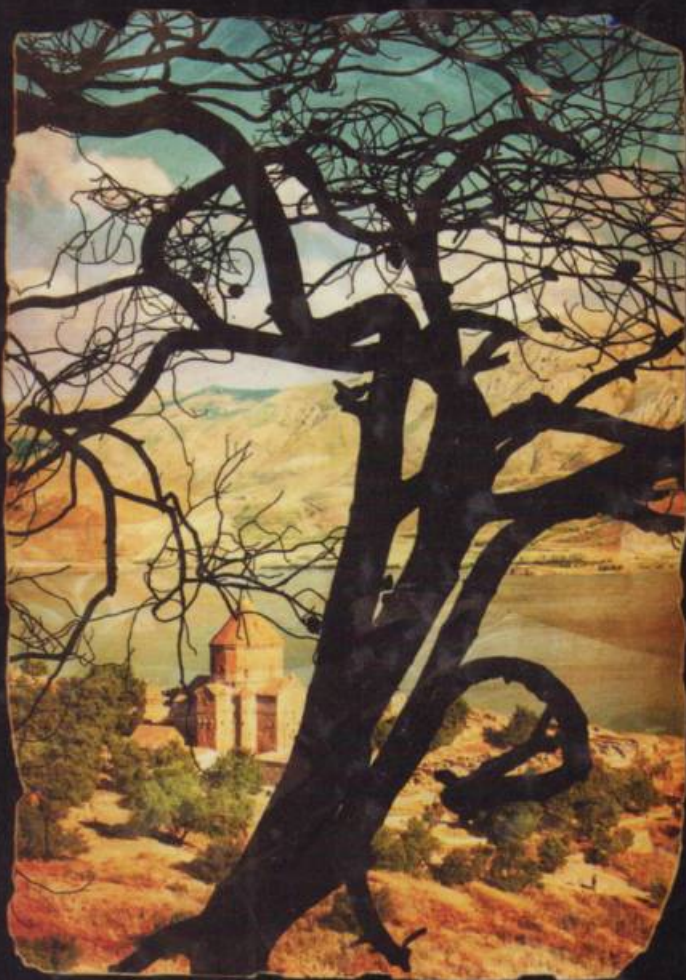
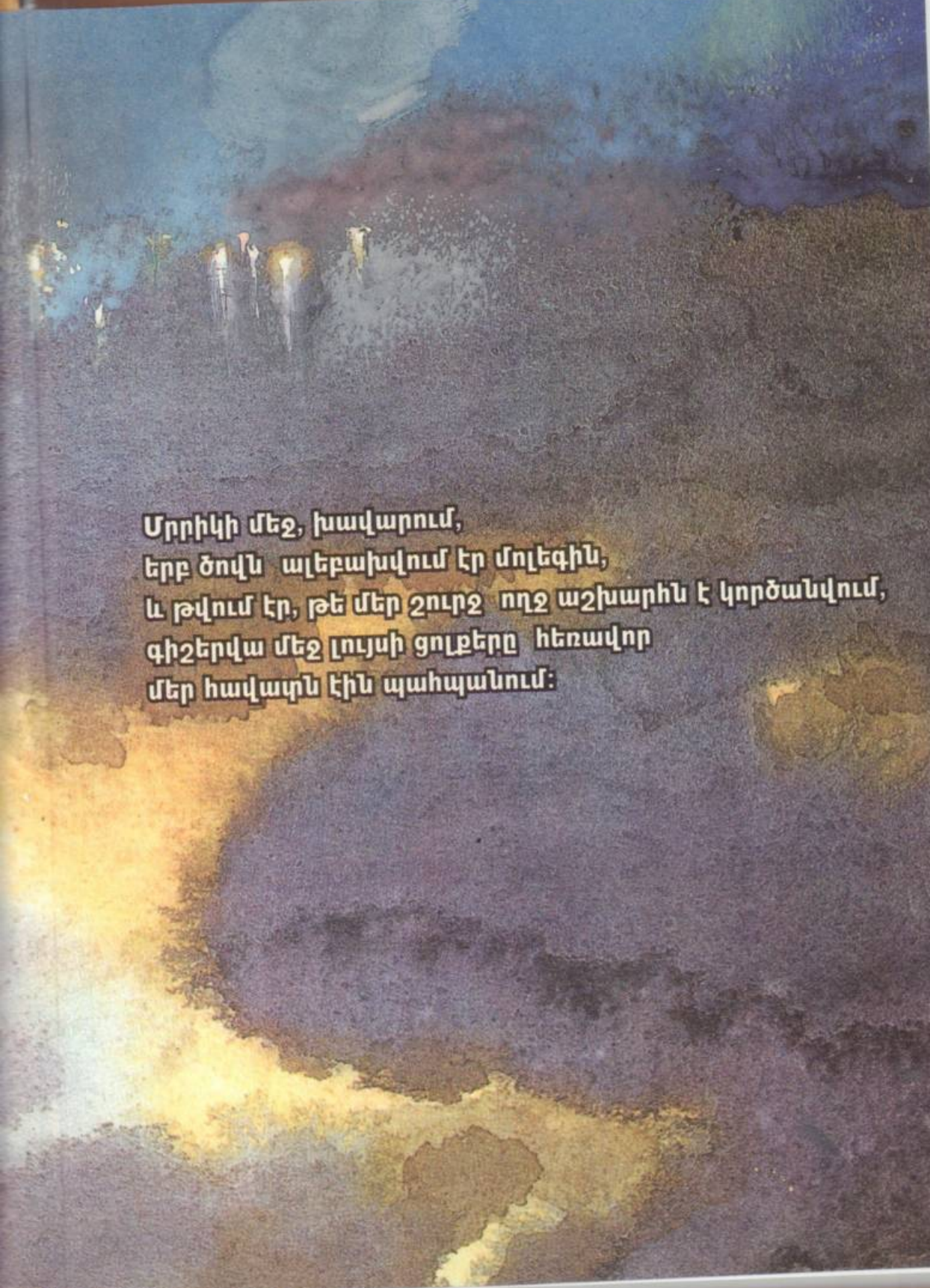

Գ. Հ. ԳՈՒԱՐՉ
ՀԱՅՈՑ ԿՏԱԿ

Մորիկի մեջ, խավարում,
երբ ծովն ալեբախվում էր մոլեգին,
և թվում էր, թե մեր շուրջ ողջ աշխարհն է կործանվում,
գիշերվա մեջ լույսի ցուլքերը հեռավոր
մեր հավաքն էին պահպանում:

G. H. GUARCH

EL TESTAMENTO ARMENIO

ALMUZARA
2008

9 (97.925)
9-94

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Գ. Հ. ԳՈՒԱՐԶ

ՀԱՅՈՑ ԿՏԱԿ

5059

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ՀՏԴ 860-3 Գուարչ

ԳՄԴ 84.4 Իսպ.

Գ 940

Իսպաներենից թարգմանեց Մերի Ա. Սուքիասյանը
Խմբագիր՝ Լաուրա Գ. Մանուկյան

Գ. Հ. Գուարչ

Գ 940 Հայոց կտակ (պատմավեպ-հուշագրություն) Գ. Հ. Գուարչ:
- Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2011, 484 էջ:

«Հայոց կտակ»-ը Հայոց ցեղասպանությունը նվիրված եռագրության երկրորդ վեպն է: Առաջին գրքում՝ «Հայկական տոհմածառ»-ում պատմվում էր Պատմական Հայաստանում 1915-1916 թթ. կատարվող ողորդությունը:

Այս գրքում դեպքերը հիմնականում ծավալվում են 1885-1920 թթ. Կոստանդնուպոլսում: Դեպքեր, որ կանխորոշում են Փրանսիացի ազնվականի՝ լրագրող ու դիվանագետ Անրի դը Լատուրի հոգեցունց կյանքի ուղին՝ ընդամին ներկայացնելով արևմտահայ ազգային միջնորդոր, Պոլսո հայ Հասարակությունը, կուսակցական ու մշակութային գործիչներին, դիվանագիտական աշխարհը, օսմանյան սուլթանների ու երիտթուրքերի կերպարներն ու քաղաքականությունը, Հայ ժողովրդի պատմության եղերական շրջանը:

ՀՏԴ 860-3 Գուարչ
ԳՄԴ 84.4 Իսպ.

ISBN 978-5-8084-1362-7

- © Գ. Հ. Գուարչ, 2011 թ.
- © Ալմուսարա Հրատարակչություն, 2011 թ.
- © Թարգմանչի Համար, 2011 թ.
- © ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2011 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Այս թարգմանությունը նվիրում եմ Մեծ Եղեռնի բոլոր, այդ թվում՝ և մեր գերդաստանի զոհերի, նաև բռնազաղթի բազմատանջ ճամփաներով անցած տատիս՝ Անուշ Հոխեյան-Մխիթարյանի հիշատակին:

Անուշ տատս Մանազկերտից էր՝ անսահման բարի, իմաստուն ու տառապած հայ կնոջ տիպար: Հայրը Կոստանդնուպոլսում վաճառատուն ուներ, ընտանիքի անդամներից առաջինը նրան էին սպանել թուրք ջարդարարները: Եղբայրներից Երկուսը կոպել էին Ջորավար Անդրանիկի Կամավորական բանակում: Տատս ծեր էր, Երբ գտնվեց իր բազմանդամ ընտանիքից միակ ողջ մնացած բաքվարնակ եղբայրը: Ավաղ, վերջինիս թոռնուհուն էլ վիճակվեց մի կերպ փախչել 1988 թ. Սոււմգայիթում աղբրեջանցիների իրազործած՝ Հայերի արյունոտ սպանդից:

Այս վեպը թարգմանելիս աչքերիս առաջ շարունակ հառնում էին էրզրումի Յաղան գյուղի Հարազատներս, վանեցի, պոլսեցի ու իգդիրցի հարևաններս՝ իրենց սոսկումնալի, հոգեցունց պատմություններով:

Գոնսալո Հ. Գուարչի վեպը ոչ միայն արդարամիտ մտավորականի ցասումի և մեր Հայրենակորույս ազգակիցների ցավի ու վրդովմունքի ճիչն է: Նաև ինքնաճանաչողության ու սթափության կոչ է՝ ուղղված նախճիրը գործած մարդասպանների հետնորդներին, միջազգային ատյանների այն դիվանագետներին, որոնց խղճի վրա է ծանրացած եղեռնագործությունը:

Հույս ունեմ, որ այս աշխատանքով կկարողանամ իմ համեստ ավանդը ներդնել Հայ Դատի արդար գործին:

Մերի Սուքիասյան

...ամերիկացի ժողովուրդի մեջ 1902 թ. հունիսի 1-ին ընդունված
...դր. «այնպես ընտանիքի մասին մտախառնությունները չեն
...և նույնպես չեն պարտադրում անհատին իր ընտանիքի
...դրա ցեղակցական մասնաբաժնի մասին մտախառնություն
...ընկնելու» միտքը մասնաբաժնի ընդունումը և նույնիսկ
...ստեղծելու միտքը չեն պարտադրում անհատին իր ընտանիքի
...մասին մտախառնությունները չեն պարտադրում անհատին

ՆԱԽԱԲԱՆ

XX դարն անցել է երկու մեծ պատերազմների բովով, որոնք
կոչվեցին Համաշխարհային՝ իրենց մեծածավալ բնույթի, տուժած
մարդկանց վիթխարի քանակություն և այն առումով, թե ինչ նշա-
նակություն ունեցան այդ պատերազմները պատմություն Համար:
Այն եղավ անվերջանալի ճգնաժամի, ինչպես նաև բարեփոխումների
և առաջընթացի դար:

Այնուամենայնիվ XX դարը կհիշվի հատկապես մարդկային երկու
մեծագույն ողբերգություններով, որոնց ընթացքում մի քանի խումբ
մարդիկ փորձեցին ոչնչացնել այլ էթնոսի պատկանող ուրիշ խմբերի:
Ոոսքը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությունը և Հրեաների Հոլո-
քոստին:

Լեհական մի Հրեա՝ Ռաֆայել Լեմկինը գտավ «զենոցիդ» հասկա-
ցությունը, որն անմիջապես ընդունվեց Համաշխարհային Հասարա-
կայնության կողմից՝ բնութագրելու Համար այն քաղաքականությու-
նը, որն ուղղված է բնաջնջելու մարդկանց խմբերի՝ ռասայական,
ազգային կամ կրոնական առանձնահատկությունների պատճառով:

«Հայոց կտակը» մի պատմավեպ է, որում ի մի են բերվել Հան-
գամանքներ, գործող անձինք, վայրեր, նաև այն քաղաքական շար-
ժառիթները, որոնք տեղիք տվեցին 1915-1916 թթ. ցեղասպանու-
թյանը:

Գրքի գլխավոր հերոսը, ում անունից պատմվում է եղելությունը,
հորինված կերպար է, ինչպես և շատերը, որոնք երևան են գալիս
գրքի էջերում: Սակայն գլխավոր իրադարձությունները և նրանք,
ովքեր հրահրել էին այդ իրադարձությունները, որ Հանգեցրեցին
զանգվածային կոտորածների և տեղահանությունների, իրական են:
Հենց նրանց նենգ գործելակերպը պատճառ դարձավ, որ թույլ տրվե-
ր ամենասարսափելի ոճիրներից մեկը Մարդկության դեմ:

Արդևի մեջ խախտում
միջոցով դեռևս չեն ընդունում
և դեռևս չեն ընդունում
նոր անհատի ընդունումը
որպես մեկ այլ մարդ
մոռանալով իր մոռանալով

Այսպիսով հարկի վճարումը 1885 թ. վերջերին, Քաղաքային խորհուրդի
հրահանգով Մարտիկոսյանի փաստացի առանց բերանակցելու, որ
այդ պահին Մարտիկոսյանի կառավարման տարածքում կարող էր լինել
կառավարչական գործունեության հարկային ծանուցանագրերից որևէ
կարգով և միայնակ առանց հարկերի կատարման հարկի համաձայն
Մարտիկոսյանի իրենց գործերի առկայության և նույնիսկ ապացույցի գերակշռությանը:

ՄԱՍ ՄԿԻՍՈՍ
(1885 - 1906)

ԱՊՐԻԼ 1885

1. ԹՂԹԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

Պետք է սկզբից սկսեմ: Սա այն պատմությունն է, թե ինչպես ևս
ներքաշվեցի մի գործում, որից անտեղյակ էի, անմասն և շատ հեռու.
Հայկական խնդրում կամ, ինչպես այն անվանեցին քաղաքագետները
և պատմաբանները, «Հայկական Հարց»-ում: Նաև այն մասին է, թե
ինչպես մի քանիսը վճռեցին կատարել մի հանցանք, որը տարիներ
անց հայտնի էր դառնալու որպես արդի ժամանակաշրջանի առաջին
ցեղասպանություն:

Այս էջերում արծարծվում են այդ ամենի զրդապատճառները, գոր-
ծող անձինք, հանգամանքները, ղեպքերի ողջ ընթացքը և ողբերգա-
կան վախճանը: Կփորձեմ ի մի բերել մտքերս, ինչը պետք է որ հա-
ջողվի, քանզի իրականում այն ոչ այլ ինչ է, և թե ոչ կյանքիս կամ
թերևս նրա հական հատվածի պատմությունը:

Ծնվել եմ Փարիզում: Լինելով էդուարդը Լատուրի և Կարոլին
դը Վինյիի զավակը՝ ազնվատոհմ մի ընտանիքի միակ որդին, ժա-
ռանգել էի վիթխարի հարստություն: Մինչև իր կյանքի վերջին օրերը
մայրս կրկնում էր, որ ամեն բան պետք է այլ կերպ եղած լիներ,
մինչդեռ գոյություն ունի ճակատագիր, որ ինքներս մեզ համար կեր-
տում ենք յուրաքանչյուր ակնթարթ՝ յուրաքանչյուր անգամ որոշում
ընդունելիս:

Մանկութ ըմբոստ էի և ծնողներիս համար մեծ գլխացավանք, ու-
քեր երազում էին, որ դառնայի աշխարհընկալման իրենց շարունա-
կողը: Ինձ վրա դրված պարտադրանքներից միակը, որն ինձ չէր
ձանձրացնում, լեզուներ սովորելն էր: Դա էլ ինձ ստիպեց երեք տա-
րի՝ տասներկուսից տասնհինգում ապրել Լոնդոնում, նաև երեք տա-
րի Բեռլինում՝ տասնվեցից տասնինը տարեկանում: Իհարկե, պետք է
ուսումս ստանայի Սորբոնում, միմիայն զուտ համալսարանական
կրթություն ունենալու համար, ձեռք բերելու մի մասնագիտություն,
որով, անշուշտ, երբեք չէի զբաղվելու: Հարկ չէր լինելու, քանզի ինձ
նախասահմանված էր բարեկեցիկ, չքեղ և հարմարավետ կյանք:

Հայրս մահացավ, երբ ես տասնինը տարեկան էի: Ձիուց նրա վայր ընկնելը ճակատագրական եղավ, անսպասելի ընտանեկան ողբերգություն: Սոսկ մի հեռագիր, որ հանրակացարանի տնօրենն ինձ հանձնեց նման պարագաներում դեմքի հատուկ արտահայտությամբ: Հանկարծահաս ճուղարկավորություն և արմատական փոփոխություն իմ կյանքում: Չվերադարձա Բեռլին, քանի որ մայրս պետք է ստանձներ մի հսկա, բազմաբնույթ և ցիրուցան ժառանգության վերահսկողությունը ոչ միայն Ֆրանսիայում, այլև Բելգիայում, Անգլիայում և Գերմանիայում: Անկախ այն բանից, որ ուներ խորհրդատուներ, պետք է անձամբ վերահսկեր մի ողջ կայսրություն՝ չնքեր Փարիզում, Լիոնում, Նիցցայում, Գենտում, Բրյուսելում, Լոնդոնում, Հոլատարածքներ, խաղողի այգիներ, գինեգործության և գործվածքեղենի ֆաբրիկաներ, ֆինանսական ընկերություններ: Բացի այդ կարողին Լորանը պետք է շարունակեր իր կարևոր դերը հասարակական կյանքում: Հորս վախճանվելուց հետո մի քանի ամիս նա թվում էր հոգեպես ընկճված, բայց ուժեղ բնավորության շնորհիվ շուտով վերականգնվեց: Այդ իսկ բնավորությունն էլ խանգարում էր մեր հաշտ ապրելուն:

Մորս կրթել էին ավանդական կանոնների համաձայն, մինչդեռ այն աշխարհը փոփոխուն, շարժուն և բաց, որ սկսվել էր ուրվագծվել XIX դարի վերջին քառորդում, ասես գերազանցում էր հարմարվելու նրա կարողությունը: Այդ աշխարհին նա նայում էր ոչ թե որպես ապագայի առհավատչայի, այլ ընդհակառակը, որպես իր աշխարհընկալման սպառնալիքի:

Մայրս պնդում էր, որ իր կյանքի երկրորդ աղետը եղել է այնպիսի անհեթեթ և անպատվարեր մասնագիտություն իմ ընտրությունը, որպիսին լրագրողինն է: Սակայն ինձ այն թվում էր գրավիչ, ու ես որոշեցի ներկայանալ և իմ ծառայություններն առաջարկել «Լ'Օրոր»-ին՝ Փարիզի ամենակարևոր թերթին, և ի զարմանս ինձ՝ ընդունվեցի: Խմբագրությունում անցկացրած առաջին ամիսներին ինձ, մեղմ ասած, առանձնապես բանի տեղ չէին դնում: Ի վերջո, ես պարտավոր էի ժամանակ հատկացնել նաև համալսարանին լիցենցիանտի աստիճան ստանալու համար. դժվարին մի բան, քանի որ իմ կարծիքով երբեք չէի գտնվում այնտեղ, որտեղ ինձ անհրաժեշտ էր լինել, ստիպված վազում էի մի տեղից մյուսը՝ ոչ մի տեղ օգուտ չբաղելով ժամանակից: Եվ չնայած դրան՝ ես երջանիկ էի ինքս ինձ հետ: Ինձ համակել էր այն զգացողությունը, որ հաղթել էի մի շատ կարևոր՝ իմ ապագայի մարտում: Չնայած այն սիրուն, որ մայրս տածում էր իմ նկատ-

մամբ, որոշումս ընդունելուց հետո դարձավ մի տեսակ քինախնդիր: Պնդում էր, որ փոխարինելի հորս: Չէր ուզում հասկանալ ինձ, ոչ էլ ընդունում էր իմ տված բացատրությունները և կամաց-կամաց սկսեցինք իրարից հեռանալ: Գուցե և այդ իրավիճակն էլ նպաստեց այն բանին, որ տեղի ունեցավ հետագայում:

1885 թ. ապրիլին ուսումնառությունս ավարտելուց մի քանի ամիս անց, երբ մի երեկո եկա խմբագրություն, թղթակիցներից մեկը, որն զբաղվում էր տեղական լուրերով, Հյուրեր Պուանկարե անունով մի վետերան, որն աշխատում էր թերթի հիմնադրման օրից ի վեր, զըննեց ինձ հեղինակական ժպիտով և ասաց ատամների արանքից, որ տնօրենն անմիջապես ուզում է տեսնել ինձ: Համոզված, որ ինձ ուզում է փողոց նետել, բավականին ժամանակ մտորում էի, չէի համարձակվում տեսնել նրան, մինչև որ կրկին ինձ կանչեց: Մտա նրա առանձնասենյակը, կոահելով, որ գուցե ինչ-որ բան կապված է մորս հետ, որը ոչ մի օր բաց չէր թողնում առանց քննադատելու իմ անկանոն կյանքը:

Այդուհանդերձ, Շարլ Լաբյորը, դուրս ընկած փորով մի գեր մարդ, խորաթափանց աչքերով և ինչպես միշտ հավանական հանգած սիգարը շուրթերի արանքում, բառիս լայն իմաստով լրագրողի իսկական նախատիպ, ինձ ընդունեց երկիմաստ ժպիտով, հաստ հոնքերի շարժումով հասկացնելով, որ նստեմ իր դիմաց:

— Երիտասարդ իմ բարեկամ, — ասաց ինձ: — Այն ժամանակից ի վեր ինչ ավարտեցիք ձեր ուսումնառությունը և ձեզ նվիրեցիք մեր թերթին, ինձ հաջողվեց նկատել ձեր հետաքրքրասիրությունը, ձեր մասնագիտական հմտությունը և ձեր մտավոր լայն կարողությունները, թեև զեռ շատ երիտասարդ եք: Ինձ համար այդ ամենը զարմանալի է, մանավանդ, ինչպես որ հասկացել եմ, դուք ձեր ապրուստը վաստակելու կարիք չունեք: Ի վերջո, ամեն մեկն ընտրում է իր ուղին, ու ես ողջունում եմ ձերը, թեև կան բաներ, որ պետք է քննարկենք: Եթե իրոք ցանկանում եք լրջորեն զբաղվել լրագրությամբ, մի բանում կասկածում եմ գիտնալով ձեր մորը, ում անշուշտ հարգում եմ, ձեզ թույլ չի տա դրանով զբաղվել: Բայց ի վերջո, տեսեք, անցնեմ հիմնական նյութին ձեզ երկար չգրադեցնելու համար: Լսած կա՞ք ժիլ Օզկի մասին: Մի ամբողջ հաստատություն մեր աշխատավայրում, մի անձնավորություն՝ արժանի լուրջ ուսումնասիրության: Այսպես որքան, ժիլը վերջին քսան տարիներին եղել է այս թերթի թղթակիցը Արևելքում... և ինչ թղթակից, նստավայրը Կոստանդնուպոլսում: Ինչպես որ մեզ հայտնել են, նա շատ հիվանդ է և արդեն յոթանա-

սունին մոտ: Անկեղծ ասած, զուտ մեր միջև, կարծում եմ, որ Հաղիվ մի երեք ամիս դիմանա: Իսկապես ցավալի է: Չգիտեմ, թե ինչպես ենք շարունակելու աշխատել առանց նրա: Նրա Հողվածները Միջին Արև-վելքի մասին միշտ եղել են էրուզիցիայի հրաշք և անչափ հետաքրքրական տեղեկատվություն այդ հեռավոր և եզակի աշխարհի մասին: Ի վերջո մտածեցի, որ դուք կկարողանայիք փոխարինել նրան: Խորհեցի ձեր վիթխարի ներուժի մասին և թեև գիտեմ, որ դուք աշխատանքի կարիք չունեք ձեր ապրուստը հոգալու համար և զուցե շատ երիտասարդ եք նման պաշտոնի համար, ինչ որ է՝ Ձեզ եմ առաջարկում այդ պաշտոնը, թեև զգուշացնում եմ, որ փոխարինել այնպիսի մեկին, ինչպիսին Ժիլն է, ուսկի գործ է, եթե չասենք անհնարին առաքելություն: Բայց նախքան ինձ պատասխան տալը ձեզ պետք է որոշ բաներ զգուշացնեմ. առաջինն այն է, որ Օսմանյան կայսրությունը դժվարին վայր է, որում գոյություն ունեն որոշակի ուսկի: Չգիտեմ, ինձ հասկանո՞ւմ եք... Ձեմ ուզում ասել, թե վտանգավոր է: Ոչ, մանավանդ որևէ եվրոպացու համար: Այնտեղ չեն համարձակվում անգամ մեր մազին դիպել, բայց ի վերջո այստեղ՝ անգամ Փարիզում, կյանքը նույնպես դժվարին է: Ի վերջո հարցը հետևյալն է. «Դուք կուզենայի՞ք գնալ այնտեղ»:

Հիշում եմ, որ այդ պահին, մինչ լսում էի այդ անհավատալի առաջարկը, կոկորդա չորացավ: Բոլորովին անսպասելի բան էր, այն աստիճան, որ եթե չիմանայի տնօրենի բնավորությունը, հաստատ կկարծեի, թե կատակում է ինձ հետ: Այդ մարդն օժտված էր շատ առաքինություններով, բայց ոչ կատակելու: Գլխով համաձայնություն նշան արեցի, այդ ընթացքում հազում էի: Իհարկե, ուզում էի գնալ: Հանկարծ հասկացա, որ ավելի դուրեկան բան, քան այն, որ ինձ առաջարկում էր պարոն Լաքյորը, չէր կարող լինել: Անշուշտ, համաձայնվեցի, թեև մի քիչ վախեցած, հիշելով Հյուրեր Պուանկարեի չարակամ հայացքը: Դա չէր վերաբերում երկու ծեր լրագրողների միջև տեղի ունեցած վեճին, թե մինչև ուր կարող էր հասնել մի փառասեր երիտասարդ: Մենք միմյանց ձեռք սեղմեցինք, և ես նշանակվեցի «ԼՕրոր»-ի թղթակից Մերձավոր Արևելքում՝ Կոստանդնուպոլսում նստավայրով:

Մի քանի րոպե անց, երբ դուրս եկա գրասենյակից, Պուանկարեն, որ դեռ նստած էր իր սեղանին ծխելով իր անբաժան ծխամորճը, նշան արեց, որ մոտենամ:

— Դե ինչ, երիտասարդ,— բացականչեց: — Այսպիսով գնում ես Կոստանդնուպոլիս: Ես այնտեղ եղել եմ երեսուն տարի առաջ և երեք

տարի մնացել այդ երկրում: Ծատ հետաքրքրական մարդկանց եմ ծանոթ եղել, ինչպես, օրինակ, Հակոբ Կոճիկյանին՝ Հայկական խորհրդի քարտուղարին: Ահ, որքան ժամանակ է անցել: Այդ երկիրը մի յուրատեսակ աշխարհ է, բայց չկարծես, թե այնտեղ գնալը անցնելու է անհետևանք՝ լինելով սոսկ մի սխալմունք քո առաջխաղացման մեջ՝ չհանգցնելով ոչնչի: Ոչ մի դեպքում: Ամբողջ կյանքում կրելու ես դրա թողած հետքը: Ամեն դեպքում քեզ ցանկանում եմ հաջողություն, դրա կարիքն այնտեղ զգալու ես ամեն քայլափոխի:

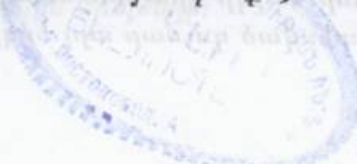
Քիչ անց, մինչ ոգեշնչված քայլում էի փողոցով, մտածեցի, թե որքան տարօրինակ էր ճակատագիրը և թե նման մի որոշում ինչպես կարող էր ազդել կյանքիս մնացած մասին: Այն ժամանակ չէի պատկերացնում, թե անգամ ինչ աստիճանի:

Երբ հասա տուն և մորս բացատրեցի տեղի ունեցածը, զայրացավ այնպես, որ նախկինում հազվադեպ էր նման ապրումներ ունեցել:

— Քեզ արգելում եմ, որ ընդունես այդ պաշտոնը,— ասաց: — Երբեք համաձայն չեմ եղել, որ աշխատես որպես լրագրող: Մի՞թե դա աշխատանք է, որ գտել ես, որդի՛ս: Հիմա էլ սա: Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին ոչ մի խոսք: Սա այն դեպքն է, որ ո՛չ... Ես ընդունակ եմ քեզ զրկել ժառանգությունից: Բացի այդ, երբ այստեղ այնքան անհրաժեշտ է քո ներկայությունը, որ մնաս կողքիս, որպեսզի գնալով խորամուկ լինես գործի մեջ: Սակայն ո՛չ: Այս առարկող երիտասարդը միայն իր քմահաճույքի տերն է: Այլ, եթե հայրդ ողջ լիներ: Այնպես որ մտքիցդ հանիր այդ անհեթեթ աշխատանքը: Այդ թերթի տնօրենը պետք է որ խելքից պակաս լինի նման առաջարկ անելու համար: Այլևս չխոսենք այդ հարցի շուրջ, եթե չես ուզում ինձ զայրացնել:

Այդ տոնով նա դեռ երկար շարունակեց, փորձելով համոզել ինձ, որ նորից խոսեմ տնօրենի հետ՝ ասելով, որ երկար խորհրդածելուց հետո ոչ մի կերպ չեմ կարող ստանձնել այդ պաշտոնը: Տարբեր պատճառներ իսկապես կային, թերևս միակ հիմնավորվածը Աննա Բալենի հետ նշանված լինելս էր. մի չքնաղ աղջիկ, բացի այդ՝ ժառանգորդուհին մեկ այլ չլաված հարստության: Ըստ որում, բոլորն էլ մեր մոտակա միությունը համարում էին եղած-պրծած: Այդ որոշումը ոչ միայն հասցրեց նրան, որ մայրս հետս վիճեց: Աննան շատ սառնությունամբ ինձ վստահեցրեց, որ եթե ես մեկնեմ, նշանադրությունը վերջնականապես չեղյալ կդառնա, քանի որ մտադիր չի երկու տարի սպասել ինձ: Մինչդեռ այդ ժամանակահատվածը նվազագույնն էր, որ ինձ առաջարկված պայմանագրի համաձայն՝ պետք է մնայի Կոստանդնուպոլսում:

6505

Չնայած այն ցնծությանը, որ ինձ համակել էր առաջին պահերին, իմ նշանածի դիրքորոշումը, ուղևորվելու համար ինձ ոչ մի ֆրանկ չտալու մորս որոշումը՝ այդ ամենն ինձ ստիպեց խորհել, և մի քանի օրվա ընթացքում փորձեցի հավաքել բոլոր ուժերս դեմ առ դեմ հանդիպելու տնօրենին և նրան բացատրելու, որ ես ինձ ընդունակ չեմ համարում ստանձնելու այդ պաշտոնը: Նույնիսկ մի պահ մտա նրա աշխատասենյակն այն մտադրությամբ, որ նրան ասեմ, որ թողնում եմ թերթը և որ ներկայացնելու եմ իմ վճռական հրաժարականը, եթե չհամաձայնվի, որ մնամ Փարիզում: Ասեմք, որ չունեցա քաջություն, անընդունակ եղա առարկել, երբ մայն Լաբյորն իր ծանր մարմնով վեր կացավ սեղանից՝ աջ ձեռքում մի քանի փաստաթղթեր:

— Դուք բախտավոր տղա եք: Իրոք որ: Անձամբ նախարարն է Հետաքրքրվել այս հարցով և հենց նոր ուղարկել է ձեզ դիվանագիտական անձնագիր: Այնպես որ, «Լ'Օրոր»-ը չէ, որ ուղարկում է ձեզ, այլ պետությունը: Ինչպես գիտեք, Ֆրանսիան կարևոր չահեր ունի Թուրքիայում և աշխատում է ուժեղացնել դիվանագիտական կապերը: Նախարարի հետ խոսել եմ ձեր մասին, և պարզվում է, որ քաջ ծանոթ է ձեր ընտանիքին: Հանգամանքներն այնպիսին են, որ ողջամիտ կլինի, որ գնաք պաշտպանված, իսկ դիվանագիտական անձնագիրը քաշով մեկ ոսկի է:

Դրանում համոզված եմ: Դուք կհասկանաք, հենց որ ոտք դնեք Թուրքիա: Այնպես որ, ամեն ինչ լուծված է, և երկու շաբաթ անց Մարսելից ծով դուրս կգա «Բրետանիա» նավը՝ տանելով իր հետ Ֆրանսիական դիվանագիտական անձնակազմին: Դուք էլ կլինեք այնտեղ... Բնականաբար նա խնդրել է ցուցաբերել որոշ նրբանկատություն... Ուզում եմ ասել, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները ընթանում են նուրբ անցումներով և այդ ամենը պահանջում է ճիշտ վարվեցողություն ու դիվանագիտություն, բայց նաև ընդգծել է, որ վստահում է ձեզ: Զուր չէ, որ Լատուր գերդաստանը մեծ վրստահություն է վայելում բառիս բոլոր իմաստներով: Աչքներս լույս: Ծնորհավորում եմ ձեզ և ինձ էլ եմ շնորհավորում, քանզի հիմա համոզված եմ, որ ձեր առաքելությունը մեծ հաջողություն է բերելու: Դե ինչ, պատրաստեք այն, ինչ անհրաժեշտ է և եթե հարմար եք գտնում, խոսեք պարոն Պուանկարեի հետ: Նա մի քանի տարի ապրել է այնտեղ և քաջ ծանոթ է այդ երկրին: Ահ, նաև անցեք դրամարկը, որ պետքի պատրաստեն ձեր ուղևորության տոմսերը: Դուք կանոնավոր ձևով ձեր հաշվի վրա կստանաք աշխատավարձ, նաև սննդի համար նախատեսված գումար այդ երկրում մնալու ընթացքում և բացի այդ,

ձեր տրամադրությունն տակ կունենաք վարկ՝ այն ծախսերի համար, որ կհամարեք անհրաժեշտ... և, բնականաբար, կհիմնավորեք... Դե ինչ, ոչինչ ավելի, եղևք ողջամիտ և Աստծո օրհնությունը ձեզ: Ահ, հիշեք նաև, որ «Լ'Օրոր»-ը հավակնում է շարունակել լինել Եվրոպայի լավագույն լրագիրը:

Տնօրենն ինձ ուղեկցեց մինչև դուռը՝ թույլ չտալով ինձ խոսել: Ինքնին սա մի տարօրինակ մեծարում էր, և խմբագիրներից ոմանք, որ տեղյակ էին իրադրությանը, խղճահարություն լի հայացքներ ուղղեցին վրաս, համարելով, որ ինձ արտաքսում են: Ամեն ինչ ասված էր, և դուռը հուշիկ ծածկվեց՝ թողնելով ինձ մյուս կողմում՝ այն համոզմամբ, որ վիճակն արդեն զգված էր՝ *Alea jacta est*: Իրավունքի պատմության դասախոսը՝ մայն Լաչամբրը, երրորդ կուրսում, մի անգամ դասին ինքնավստահ ձևով բացատրեց, որ Սուևտոնիոն արտահայտվելուն տալիս էր ուրիշ նրբերանգ: Այն, ինչ կեսարը ցանկացել էր ասել, հետևյալն էր, որ խաղամրցույթը դեռ առջևում էր: Այդ պահին ես էլ էի նույն կարծիքին:

Դարձյալ փորձեցի համոզել մորս: Ճանաչելով նրան՝ անհնարին մի բան: Հետո Աննան՝ իմ նշանածը, համոզվելով, որ իմ որոշումը հաստատ է, սկսեց հեկեկալ ծածկելով դեմքը, մինչև որ հանկարծ վեր կացավ տեղից՝ թողնելով խոսքը բերանումս, սրճարանում, որտեղ մենք ժամադրվել էինք: Հասկացա, որ մինչ այդ նրա կամքին երբեք չէին հակառակվել: Եկա նրան, որ իմ անվճռականությունն էր ինձ հասցրել այդ դժվարին իրադրությանը, որից ասես անկարող էի դուրս գալ:

Այդ վճիռը կայացնելուն պես ինձ համար ամեն ինչ փոխվեց: Մայրս, թեև վերջին շաբաթներին մի քիչ փափկել էր՝ ընդունելով, որ հետդարձ չկար, չէր դադարում ինձ կշտամբել, չէր հասկանում, թե ինչու՞ չէի կարող ազատվել այդ անհեթեթ առաջարկից, ինչպես ինքն էր անվանում:

— Այդ Լաբյորին մի նամակ գրիր: Ահ, ոնց եմ ջղայնանում, որ դու այդպիսին ես: Բայց ոչ էլ պետք է գնաս նրան տեսնելու: Եթե պետք լինի, ես ինքս կխոսեմ Անրի դը Վիյեի հետ, — խոսքն արտաքին հարաբերությունների պետական քարտուղարի՝ ընտանիքի վաղեմի բարեկամի մասին էր:

Հրաժարվեցի, միմիայն իմ պատասխանատվության հարցն էր, ուրիշ ոչ ոքի, իսկ մյուս կողմից՝ ինձ նվաստացնում էր այն, որ մայրս շարունակում էր վերաբերվել ինձ որպես երեսայի:

Անկախ բոլոր անպատեհություններից՝ չէի կարողանում զսպել Հետաքրքրությունս և օգտվելով Փարիզում ինձ մնացած օրերից՝ տեղեկացա Օսմանյան կայսրությունից և Բյուզանդիայից: Փնտրեցի հին քարտեզներ Կոստանդնուպոլսի տեղը գտնելու համար, կարդացի նրա պատմության մասին, խորամուխ եղա նրա ավանդույթներին ու սովորույթներին, — և առանց հստակորեն իմանալու՝ թե ինչու, — իմ ներսում ինչ-որ բան փոխվեց:

Այդ պահից սկսած հասկացա, որ ինձ հարկավոր է գնալ այնտեղ, ասես մի կանչ էր հոգուս խորքից գալիս՝ մի բան, որ մյուս կողմից ոչ մի իմաստ չուներ. որքան ինձ հայտնի էր, իմ ընտանիքը երբեք որևէ կապ չէր ունեցել Թուրքիայի Հետ:

Այդ ժամանակ էլ վճռեցի նախապատրաստվել գնալուն և այդ մասին պատմեցի Պուանկարերին, որն ինձ վերաբերվում էր որպես իր որդու: Ինձ մի քանի խանութներ խորհուրդ տվեց, որոնցում նա նույն բանն էր արել երեսուն քանի տարի առաջ: Այդ խանութներում հագուստներով և հանդերձանքով սպասարկում էին նրանց, ովքեր ուղևորվում էին գաղութներ՝ լինելու Աֆրիկա թե Ամերիկա, Ասիա թե Օվկիանիա: Երբ մտա և մինչ գննում էի այնտեղ տիրող մոզան, ծառայողներից մեկը ժպտացող դեմքով մոտեցավ ինձ: Չկարողացա խույս տալ այն մտքից, որ դա Հենց այն նույն մարդն է, որ ժամանակին սպասարկել էր իմ հոգևոր առաջնորդին, որովհետև այդ վայրում այն տպավորությունն էր, որ ժամանակը կանգ էր առել:

— Եթե թույլ տաք ինձ, մայե, դուք ո՞ւր եք մեկնում: Կոստանդնուպոլիս... Ունենք մի հրաշալի բամբակյա կոստյում, շատ հարմար Արևելք մեկնողների համար... — վաճառողն ինձ գննում էր նախանձի և հարգանքի խառնուրդով՝ համոզված, որ ինքը երբեք չի լքի «Քամիների Վարդ: Պատրաստի հագուստեղեն: Ճանապարհորդի համար լրացուցիչ պարագաներ» խանութի վաճառասեղանները:

Ի վերջո, դա ուղևորություն էր Մերձավոր Արևելքի մի երկիր՝ բոլոր տեսանկյուններից տարբեր մի վայր, թեև Պուանկարեն պարզորոշ ասաց, որ տարբերությունն անկասկած այն է, որ խոսքը մուսուլմանական երկրի մասին է:

— Իսլամին պատկանելը, — ինձ Հետ խոսում էր Հայրաբար, — նրանց դարձնում է բոլորովին ուրիշ: Պետք է որ հասկանաս, թե ինչ եմ ուզում ասել, քանի որ ընտանիքի, կնոջ, հասարակության և կրոնի նրանց սկզբունքը մեզ Հետ ընդհանուր ոչինչ չունի: Սակայն գիտե՞ս ինչ, քեզ նախանձում եմ: Կոստանդնուպոլիսը, հիրավի, աշխարհի ամենագայթակղիչ քաղաքներից մեկն է:

Պատրաստեցի հաստ կաշվե երկու ճամպուրակներ, որ մի ժամանակ Հորս էին պատկանել: Թեև փոքր-ինչ Հնաոճ և աշխարհ տեսած լինելուց սպիներով՝ ինձ թվացին ավելի հարմար, քան այն մեծ աստառապատ փայտյա ճամպուրակը՝ մետաղյա անկյունագամերով, որ առաջարկում էր մայրս: Ես նրանից ընդունեցի միայն մի փոքրիկ ատրճանակ փղոսկրե կոթով: Միմիայն նրա համար, որ ինձ թողներ հանգիստ, թեև սկսեց լաց լինել, երբ տեսավ, որ այն սեղմում եմ հեղնորեն, երևի կարծում էր, թե շուտով պեղելու եմ մի հեռավոր և վայրենի վայր: Հետո եկա այն մտքին, որ վատ չէր լինի Հետս տանել այն:

Երբ հասավ մեկնելու պահը, փորձեցի կապվել Աննայի Հետ: Երկու ամիս իրարից նեղացած էինք, բայց համոզված էի, որ ի վերջո հաշտվելու էր իրականության Հետ և ամեն բան առաջվա պես կլիներ: Ինձ դարձացրեց նրա արձագանքը, քանի որ մեր ընդհանուր ընկերուհիներից մեկն ինձ պատմեց, որ որոշ ժամանակով գնացել է Լոնդոն, որտեղ ապրում է իր հորաքույրներից մեկը և վերջին բանը, որ նրան ասել էր՝ այլևս երբեք ինձ տեսնել չի ուզում:

Որոշ չափով ճնշված՝ համոզվելով, որ իրականությունը գլխիս փուլ է գալիս, նստեցի էքսպրես գնացք, որն ընդամենը մեկ օրում ինձ տանելու էր մինչև Մարսել: Այնտեղ պետք է նստեի «Բրետանիա» չոգենավը, որն ըստ ուղեցույցի՝ բեռ էր փոխադրում, սակայն ուներ նաև քառասուն նավախցիկ: Գնում էր Մարսել-Նեապոլ-Պիրեա-Կոստանդնուպոլիս երթուղիով՝ տասնմեկօրյա ուղևորություն: Լավ եղանակի դեպքում կամ էլ հույս ունեի, հաճելի օրեր կլինեին, քանի որ մինչ այդ երբեք նավով չէի ճամփորդել և ինձ պատել էր ոգևորության ու վախի խառը զգացում:

Գնացքից իջնելուն պես՝ ես Մարսելում զգացի, որ այդ քաղաքի բույրը առանձնահատուկ էր, բոլորովին ուրիշ: Վերջին հաշվով դա այն դուռն էր, որով Արևելքը թափանցում էր Ֆրանսիա: Իմ ընդունած որոշումից գոհ՝ խոր չունչ քաշեցի: Հենց այնտեղ էլ նստեցի մի խարխուլ քառանիվ կառք, որն ինձ մի քանի բոպեում կայարանից հասցրեց նավահանգիստ: Գրեթե մի քանի քայլ հեռավորության վրա էր, սակայն երկու ճամպուրակներս չափից ավելի ծանր էին: Հարկ չեղավ կառապանին բացատրել, թե որտեղ է չոգենավը, քանի որ քթի տակ ասաց, որ Հենց նոր է տարել այնտեղ ուրիշ ուղևորների: Մտածեցի, որ պետք է դիվանագետներ եղած լինեին ուղեկիցներս, որոնց Հետ ճամփորդելու էի և մեջս հետաքրքրասիրություն առաջացավ: Զին նման չէր ո՛չ մեր ունեցածներին և ո՛չ էլ նրանց, որ

սովորաբար վարձում էի Փարիզում: Կապիչների թողած վերքերով և զանգակներով զարդարված մի քնձոտ ձի էր, որը բավականին կաղում էր մի ոտքից: Մթնոլորտը՝ պատուհաններին կամ երկար պարաններին փոփած շորերը, որոնք ձգվում էին փողոցների մի մայթից մինչև դիմացինը՝ ինձ հուշում էին, որ լավ թե վատ՝ այդ էր Միջերկրականը:

Մի քանի րոպե անց հասանք նավակայան: Այնտեղ խարխիս զցած կանգնած էր «Բրետանիան», մի պերճաշուք շոգենավ՝ ավելի մեծ, քան կարող էի պատկերացնել, քանի որ հարյուր մետրից պակաս չէր լինի նրա տախտակամածի երկարությունը, և նրա ընդարձակ ծավայն ինչ-որ կերպ ինձ հանգստացրեց: Նոր էի իջել կառքից, երբ քառասուն տարեկանին մոտ մի մարդ, նիհար, ինձնից մի քիչ բարձրահասակ, շատ բաց գույնի մաշկով և կապույտ աչքերով՝ պաշտպանված ոսկեզօծ ակնոցով, ժպտադեմ մոտեցավ ինձ, պարզելով իր ձեռքը:

– Անրի դը Լատուրը:

– Ես Պիեռ Լըկլերկն եմ: Եթե դեմ չես, իրար հետ դու-ով խոսենք, մանավանդ, որ լինելու ենք դժվարություններ կիսող ընկերներ: Ուրախ եմ քեզ հետ ծանոթանալու համար, մնացածներն արդեն այստեղ են և քիչ հետո քեզ բոլորին կներկայացնեն: Ըստ ինձ հասած տեղեկությունների՝ դու լինելու ես այսպես կոչված պաշտոնական թղթակիցը, այնպես որ լավ կլինի, որ քեզ հետ բարեկամանանք: Քո նավաստիները քսաներկուերորդն է, իմը՝ քսանչորսերորդը, ու եթե որևէ բանի կարիք ունենաս, ինձ իմաց տուր: Կարծում եմ, որ հենց այս գիշեր ենք ծով դուրս գալու վատ եղանակի պատճառով: Այս ծովայինները կբարձրացնեն ճամպուրակներդ, թեյադրամ չտաս, կապիտանի հաստատած կարգն է: Հետո կխոսենք:

Մինչ բարձրանում էի շարժական կամուրջով, մի պահ շրջվեցի: Հենց այդ պահին հասնում էր մեկ այլ կառք, և ի զարմանս ինձ՝ մի երիտասարդ աղջիկ իջնում էր դրանից: Տեսա նաև, թե ինչպես է Պիեռ Լըկլերկը մտերմաբար համբուրում նրա երկու այտերը: Ինձ ոչ ոք չէր ասել, որ մեկնող անձնակազմում կին կա, և ես ուսերս թոթվեցի:

Նավը, թեև շատ հին չէր թվում, արձակում էր մագուլթի հետ լսառն օխրայի, ներկի և քարածխի հոտ՝ համեմված ծովային գոլորչիներով, որ բերում էր քամին: Ես հակվեցի այն մտքին, որ այդ հոտը կաշելու է հագուստիս և ստիպված Կոստանդնուպոլիս հասնելուն պես՝ ողջ ուղեբեռս ուղարկելու եմ քիմմաքրման:

Նավաստիները նեղ էր, բայց բավարար չափերով, ամբողջապես երեսպատված կառայով, համենայնդեպս թվում էր հյուրընկալ: Ամեն դեպքում մի քանի օրվա հարց էր, և պետք է վարժվեի, թեկուզև ամեն բան այլ կերպ լիներ: Այդ իսկ պատճառով որոշ չափով համակերպվեցի և կոստյումս կախեցի պատի մեջ փորված պահարանում: Պարզեցի, որ ունեի նաև անհատական փոքրիկ սանհանգույց, որից լավ էլ ի՞նչ կարող էր լինել:

Քանի որ ինձ հաղիվ հաջողվելու էր քնել, հանեցի պիջակս և մեկնրվեցի մահճակալին: Պետք է որ երկար ժամանակ մնացած լինեի քնած, քանի որ երբ պառկած տեղում ուղղվեցի, կլոր պատուհանից լույս չէր ընկնում. զգացի, որ նավը առաջ է գնում: Փոքր-ինչ անհանգիստ՝ ոտքերս ու ձեռքերս ձգեցի, պիջակս զցցեցի վրաս և դուրս եկա միջանցք: Հենց այդ նույն պահին բացվեց դիմացի նավաստիկի դուռը, և հայտնվեց առեղծվածային տիկինը, որն ինձ ժպտաց ներկայանալով՝ էլեն դը Ֆավր: Նրան պատասխանեցի խոնարհելով գլուխս և շնջացի անունս: Ի զարմանս՝ առանց այլևայություն հարցրեց:

– Այդ դու ես նշանավոր Անրի դը Լատուրը: Ինձ շատ են պատմել քո մասին, որպես մեկի, որ նախընտրում է մեկնել Արևելք, քան լինել իր նշանածի կողքին... Թե կուզես իմանալ, ես Աննա Բալենի ընտանիքի վաղուցվա մտերիմ բարեկամուհիներից եմ և այդ հարցին լավատեղյակ: Ներիք ինձ աննրբանկատ լինելուս համար, սակայն դու դարձել ես ողջ Փարիզի բամբասանքի առարկան: Ինչ արած: Մանոթ ես Կոստանդնուպոլսին: Քեզ դուրս ելու է: Այնտեղ ապրել եմ երեխա ժամանակ, բայց հետո հորս նշանակեցին Մոսկվա, իսկ հիմա նորից նրա կարիքը զգում եմ Թուրքիայում, այսպիսին է դիվանագետների՝ վտանգներով լի կյանքը... և նրանց ընտանիքների:

– Լավ, – մի քիչ անհամարձակ վրա բերեցի ես, – ճշարիտն ասած՝ դիվանագիտական անձնագիրն ինձ տվել է մեր ընտանիքի մի բարեկամ, որը բարձր պաշտոն է զբաղեցնում: Իմ կարծիքով այն պահովություն երաշխիք է, բայց որոշ ժամանակ անց իմ իսկական կարգավիճակը Կոստանդնուպոլսում լինելու է «Լ'Օրոր»-ի թղթակցի իմ պաշտոնը: Անձնագիրն ինձ տվել են ելնելով բարությունից, որպես մորս անհանգստությունների սփոփանք: Նա համոզված է, որ դա այն թալիսմանն է, որ կպահպանի ինձ չարիքներից:

Այդ ընթացքում հասել էինք այն դահլիճին, վեցը տասներկուսի վրա մի սրահի, որը տեղակայված էր կառավարման վահանակից հետո: Մեզ դիմավորեց Պիեռ Լըկլերկը հինգ երիտասարդների ուղեկցությամբ: Նրանցից և ոչ մեկի տարիքը երեսուներից չէր անցնում, բա-

ցառութեամբ մի մարդու, մոտավորապես վաթսուներկու մոտ, որ խոր-
րում նստած խորասուզված էր ընթերցանութեան մեջ.

«Տեսնում եմ, որ դուք միմյանց ներկայացել եք, — Լրկերկը կա-
տարյալ հյուրընկալ տանտիրոջ կերպար էր: — Ուրեմն պետք է իմա-
նաս, որ էլենի հայրը Ֆրանսիայի նոր դեսպանն է Կոստանդնուպոլ-
սում՝ մայն ժակ դը Ֆավրը, որ մի քանի օր է, ինչ գտնվում է այնտեղ:
Ինչ վերաբերում է մնացածներին, ահավասիկ Գիյոմ դը սեն Ժերմեն՝
երկրորդ քարտուղար, Անտուան Մոնժ՝ առևտրական հանձնակա-
տար, որ իրոք շատ լավ գիտն այդ երկիրը, Ֆրանսուա Սենտ էտիեն՝
Ֆրանսիայի բանկից, Ժան Կառնո՝ Հատուկ ծառայութեաններ... Ավե-
լի ուշ ինքը կբացատրի, թե խոսքը ինչ ծառայութեանների մասին է:
Ժակ դը Մոնի՝ գինվորական խորհրդական և Պետական ծառայու-
թեան կապիտան... Այնպես որ, նրան երբեք չդրոն մենամարտի, քեզ
ոչինչ չի հաջողվի. տասը մետրի վրա ընդունակ է ծակել մետաղա-
դրամը համարյա առանց նշան բռնելու, և քեզ հավատացնում եմ
առանց չափազանցութեան: Ահա և Լուի դը Ֆլորին՝ դեսպանի անձ-
նական խորհրդատու: Երբեք ճանաչե՞լ ես մի մարդու, որը կատա-
րելապես խոսի տասներկու տարբեր լեզուներով:

— Հիմա, երբ բոլորս միմյանց ծանոթացանք, — շարունակեց նա, —
մայն դը Ֆլորին մեզ համար մի արագընթաց դասընթաց կվարի այն-
տեղ մեր ունենալիք դիրքորոշման վերաբերյալ: Այնպես որ, եթե դեմ
չեք, նստեք և քանի դեռ ծովը թույլ է տալիս և մոտենում է ընթրիքի
ժամը, մեզ կպատմի Թուրքիայում տիրող իրադրութեան մասին: Երբ
ցանկանաս, Լուի, ուշադրութեամբ քեզ ենք լսում:

Դը Ֆլորին սլացիկ մարդ էր ձյունածածկ մազերով և մորուքով:
Կրում էր թանկարժեք զգեստներ, թեև իր ընդհանուր տեսքը մի քիչ
անփույթ էր, ասես նրան էլ ոչինչ չէր մնացել ցուցադրելու: Ժպտաց
և կանգնեց խմբի դիմաց:

— Լավ, շատ ուրախ եմ ձեզ ուղեկցելու համարյա բոլորիդ համար
առաջին ուղևորութեանում դեպի Կոստանդնուպոլիս, բացի էլենից,
որի հետ ինձ թույլ եմ տալիս խոսել դու-ով, քանի որ նրան ճանաչում
եմ շատ վաղուց: Դուք գնում եք դեպի մի անհավատալի վայր, բայց
ամենից առաջ պետք է խոսենք պատմութեանից, — Լուի դը Ֆլորին
ձևաբով հարգարեց կարճ կտրած մորուքը դասախոսին հատուկ մի
ժեստով, ով պատրաստվում է տալ մի արտասովոր դաս:

— Անկասկած, ամենակարևոր առարկան, որ մեզ թույլ է տալիս
հասկանալ մեզ չըջապատող աշխարհը: Ձեզ դո՞ւր գալիս է պատ-
մութեանը: Ուրեմն պատրաստվեք, քանի որ շուտով ընկղմվելու եք

նրանում, վերջին հաշվով երկիրը, որ մեզ սպասում է՝ արտասովոր է:
Ասացի երկիր՝ ոչ: Խոսքը մի վիթխարի կայսրութեան մասին է՝ դեռևս
այսօր: Մի կայսրութեան, որն այնքան ազդեցութեան է ունեցել, որ
վերջին դարերի ընթացքում հիմնովին փոխել է միլիոնավոր մարդ-
կանց կյանքը: Գիտե՞ք, որ Մուհամմեդ II-ը արյամբ և կրակով է նվա-
ճել Կոստանդնուպոլիսը 1453 թվականին: Դա եղավ Բյուզանդական
կայսրութեան անկումը: Ավելի ուշ, տարիների ընթացքում թուրքերը
տիրացան Հունաստանին, Բուլղարիային, Ալբանիային, Բոսնիային,
Հերցեգովինային, Հունգարիային, Վալախիային և Ղրիմին: Արդեն իսկ
տասնվեցերորդ դարի սկզբներին տարածվեցին դեպի Սիրիա, Պա-
ղեստին, Եգիպտոս, Տրիպոլի, Թունիս և մինչ ամրապնդում էին իրենց
գիրքերը Անատոլիայում, Կովկասում, Ատրպատականում, Արևելյան
Հայաստանում, Միջագետքում ու Արարիայի մեծ մասում, բնականա-
բար դարձան Միջերկրականի տիրակալները: Կա՞ մեկը, որ լսած չլի-
նի Կարմրամորուքի և ծովահենների մասին: Բայց հանգիստ եղեք,
Միջերկրականում հազիվ թե մնացած լինի որևէ ծովահեն: — Դը Ֆլոր-
րին ժպտաց կիսելով մեզ հետ իր հեզնանքը: — Ինչ խոսք, ոչ մուսուլ-
ման փոքրամասնութեաններին վերահսկելու և կառավարելու նպա-
տակով սահմանեցին այսպես կոչված ջիմիդ-ի կարգավիճակներ կամ
Պայմանագրի ժողովուրդներ, որոնք երաշխավորում էին, անշուշտ,
պաշտամունքի ազատութեան, յուրաքանչյուր մարդու անհատական
կարգավիճակ, համապատասխան դատական ատյաններ այդ փոք-
րամասնութեանների համար, ունեցվածքին տեր կանգնելը և սուլ-
թանի հովանավորութեանը, այսինքն՝ ապրելու իրավունքը: Այս կար-
գավիճակները պարունակում էին այնպիսի յուրահատուկ պայման-
ներ, որոնց հանրազուժարը նշանակում էր հնազանդութեան օսման-
յան իշխանութեանը և հարգանք մուսուլմանական կրոնին ու օրեն-
քին. սրա մեջ նաև մտնում էր հարկերի պարտադիր վճարումը, իսկա-
պես շատ պատկառելի, եթե չասենք շատ դեպքերում չափից ավելի
մեծ հարկերի:

— Ուզում եմ պարզաբանել, — շարունակեց, — որ Օսմանյան կայս-
րութեանը եղել և մինչև օրս շարունակում է մնալ որպես նվաճված
ժողովուրդների մի վիթխարի գլուխկոտրուկ, նրանցից մի քանիսը
մուսուլման, բայց շատերն էլ քրիստոնյա են, ինչպես ուղղափառ
հույները, բուլղարները, ասորիները և նրանցից բացի՝ մանավանդ
իրենց թվով և պատմականորեն ապրած լինելով մասամբ Անատո-
լիայում և Կիլիկիայում, հայերը: Չպետք է մոռանանք հրեաներին,
որոնց ազդեցութեանը Կայսրութեան վրա վիթխարի է: Այսպես ու-

րեմն, այս փոքրամասնությունները կազմում են համայնքներ կամ «միլյեթներ» և հայկական միլյեթի ղեկավարում կրոնական առաջնորդը կոստանդնուպոլսի պատրիարքն է, որին անձամբ ծանոթ եմ և ասեմ ձեզ, որ այդ առումով նա իր ժողովրդի համար իսկական առաջնորդ է: Թուրքերը ոչ մուսուլմաններին անվանում են գյավուրներ, այսինքն՝ անհավատներ: Այս անվանումը կարևոր իմաստ ունի, քանի որ «գյավուրը» մուսուլմանի համեմատ ըստ օրենքի ստորին շարքում է և կոստանդնուպոլսում... շոգենավից իջնելու պահից սկսած՝ ինքներդ կզգաք այդ իրավիճակը, անշուշտ ոչ մեր՝ Փրանսիացիների ղեկավարում, քանզի թեև անհավատներ՝ ունենք մի մեծ իշխանություն՝ այնպիսի ուժեղ ազգ, որ ամեն կերպ մեզ սատարում է: Տարբերությունն այդ է, քանի որ եթե կա մի բան, որ թուրքերն հարգում են, ուժն է: Հիմա, եթե ինձ թույլ տաք, ձեզ կպատմեմ ներկա դրություն մասին, սակայն դրա համար հարկավոր է մի փոքր անդրադառնալ նորագույն պատմությանը:

Դը Ֆյորին ասես վերապրում էր իր պատմածը, մինչ մենք մնացել էինք ապշահար, չնայած նրան, որ նավը վատ եղանակի պատճառով սկսել էր տարուբերվել:

— Քսան տարի առաջ էր: Աստված իմ, ինչպես է անցնում ժամանակը: 1865 թվականին գտնվում էի Փարիզում, երբ մի գրություն ստացա ճանաչված թուրք լրագրող Նամիկ Քեմալից՝ մի հետաքրքիր անձնավորություն, որն ամենուրեք թողնում էր իր հետքը: Ինձ բացատրեց, որ վերջերս հիմնել են մի ռեֆորմիստական շարժում, քանի որ սուլթանները ոչինչ չեն անում հանուն թուրքիայի առաջադիմության: «Մայն Ֆյորի, — ասաց, — Սուլթանները միշտ էլ ինչ որ ասել են, հակառակն են արել: Կուշտ ենք թուրքիան կառավարելու նրան ձեից և հիմա գիտենք, որ եթե միանանք, կարող ենք շատ բաներ փոխել: Ուզում ենք լինել եվրոպացիներ»:

Ծարժումը նրանք կնքել էին «Նոր օսմաններ» անվամբ: Մեկ ամիս անց մասնակցեցի այդ կուսակցության «պաշտոնական» հիմնադրմանը Փարիզում՝ որպես հրավիրված անձ: Ինձ հրավիրել էր ինքը՝ Նամիկը, որն իմ ազդեցիկ հեղինակության մասին սխալ կարծիք ուներ: Այնտեղ ծանոթացա Մուրադ և Աբդուլ Համիդ արքայորդիների հետ, որոնք ավելի ուշ դառնալու էին սուլթաններ: Թանգիմաթի բարեփոխումները նրանց բավարար չէին թվում և անհամբերությամբ սպասում էին, թե երբ էին երկիրը իսկապես փոխելու: Առիթ ունեցա դուրս գալ, այդ առթիվ մտքեր կիսել այն ժամանակ արքայորդի Աբդուլ Համիդի հետ..., և թույլ տվեք կարծիք չհայտնել: Մենք ներկայացնում

ենք Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների նախարարության գիվանագիտական մարմինը և որևէ դիվանագետ, ի տարբերություն սուլթանի, չպետք է ասի այն, ինչ մտածում է, այլ պետք է մտածի, թե ինչ է ասում: Ինձ հասկանում եք: Այդ ժողովին ներկա մարդիկ ազահորեն կարողացել էին վոլտերին, Ռուսոյին, լուսավորության ժամանակաշրջանի գրողներին, մի բան, որ դուք լավ գիտեք, չի արվում հենց այնպես, առանց հետք թողնելու, քանզի այդ ժամանակ է, որ ներթափանցում են իսկական ազատության սերմերը, կամ գուցե իրենց էր այդպես թվացել երիտասարդական երևակայության պոթկուժի պահին: Իրականում դա մի շարժում էր սուլթան Աբդուլ Ազիզի գեմ, որին մեղադրում էին համարելով վատ, անկարող, արտաոռց և պետության գանձարանը մսոող կառավարիչ: Արքայորդիներ Մուրադը և Աբդուլ Համիդը ամբողջ ուժով սատարում էին այդ շարժումը, որովհետև Օսմանյան կայսրությունում կա մի ավանդույթ՝ վերացնել գեպի իշխանություն տանող ճանապարհի խոչընդոտները:

Մեղադրանքները տեղին էին: Ինչ տեսակ կառավարիչ է նա, ով միայն մտածում է, թե որին է տանելու անկողին հաջորդ գիշեր իր սիրուհիներից... (էլեն, խնդրում եմ, ներիր ինձ անկեղծ լինելու համար) կամ իր սիրած տղամարդկանցից, քանի որ Դոլմաբաղչեն չնայած իր կարճ պատմությանը, շատ գաղտնիքներ է թաքցնում: Ամեն ղեկավարում մի մարդ է, որ հանուն իր քմահաճույքների չէր թողել աշխատել իր նախարարներին սնանկացման մեջ գտնվող մի երկրում, որն իր հետ քարչ էր տալիս հսկայական մի պարտք՝ կուտակված գեռես 1854 թվականի Ղրիմի պատերազմից սկսած: Ուզում եմ այստեղ հատուկ նշել, որ վարկատուները Ֆրանսիայի և Անգլիայի հասարակ քաղաքացիներ էին: Երկու երկրների համար էլ թուրքիայի ֆինանսական ճեղքվածքը կնշանակեր իսկական աղետ, իսկ սուլթան Աբդուլ Ազիզի կառավարումը լցրել էր համբերության բաժակը թե՛ կայսրության ներսում և թե՛ դրանից դուրս: Ինչ վերաբերում է մեզ՝ Ֆրանսիացիներին, իսկապես հավակնում էինք թուրքիա արտահանել հեղափոխության մի յուրօրինակ ձև: Ցանկանում էինք, որ այնտեղ ստեղծվեր կենտրոնացված և կիրթ պետություն՝ ունակ ընձեռնելու հավասարություն, եղբայրություն և ազատություն, որ կարողանար Անատոլիայի աղքատ գյուղացիներին դարձնել սանկիրտներ՝ լինեին մուսուլմաններ թե քրիստոնյաներ: Այսինքն՝ ուսուպիա առանց որևէ իրական հիմքի, այնպիսի քաղաքականություն, որ նպաստելու էր նրան, ինչը ի վերջո տեղի ունեցավ:

Ձեզ ասեմ, որ Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանատներում մշակվեց սուլթան Արղուլ Ազիզին և նրա մեծ վեզիր Մահմուդ Նեզիմին տապալելու դավադրությունը: Ռազմական դպրոցի սաները, որոնց դասախոսները «Նոր օսմաններ» միության անդամներ էին, դիմեցին կրոնական առաջնորդ չեյխ ուլ-խալամին, որը Հեղինակություն էր սուլթանի, նույն իր՝ խալիֆի համար, նրան ուղղելով Հետևյալ հարցը. «Եթե խալիֆը դրսևորում է անհարիր վարքագիծ, դուրկ է քաղաքական բավարար պատրաստվածությունից և բացի այդ մասում է Կայսրության ունեցվածքը, կարո՞ղ է գահից զրկվել»: Նկարագրությունը հավաստի դիմանկարն էր այդ այլասերված իշխանի: Ամեն ինչ գաղտնի համաձայնեցված էր, և պատասխանը եղավ դրական. սուլթանն անմիջապես հանվեց և իր չբախտմով ուղարկվեց Թուր Գափուլի պալատ իր մոր, իր կանանց և իր սիրուհիների հետ: Երկու ամիս անց նրան գտան հարեմում մեռած, սպանված պալատի իր իսկ բժշկի կողմից, ում այդ քայլին հարկադրել էին դավադրության Հեղինակները՝ չցանկանալով ունենալ նման թշնամի իրենց թիկունքում:

Ինչ վերաբերում է նոր սուլթանին՝ Մուրադ V-ին, — ճնշող, հարեցող և էությունը անկայուն, — նախքան պաշտոնանկ լինելը հազիվ երկու ամիս դիմացավ, իսկ այդ ժամանակ Բարձր Գոնից գահին բարձրացավ ներկայիս սուլթան Արղուլ Համիդ II-ը՝ առաջ մղված «Նոր օսմանների» առաջնորդ Միդհատ փաշայի կողմից, ում մասին ավելի ուշ կխոսենք: Հիմա այստեղ ես չեմ մեղադրելու ներկայիս սուլթանին: Միայն պետք է զգուշացնեմ, որ դժվարին մարդ է, ... շատ դժվարին: Հասկանում եք, որ չեմ ցանկանա ծավալվել: Պետք է պահպանեմ այն կանոնները, որ թելադրում է պաշտոնս, և բացի այդ, ձեզ մի բան զգուշացնեմ, որ չպետք է մոռանաք: Թուրքիայում պատերը լսում են: Ողջախոհ եղեք, երբեմն պետք է լեզուն կծեք և ոչ ոքի չվստահեք: Բարի, շարունակենք, եթե դեռ չեք հոգնել այս ծեր դասախոսից: Իր պաշտոնը ստանձնելուց մի քանի ամիս անց Անատոլիայի կենտրոնական և ետուն քաղաքներից մեկի՝ Վանի քրիստոնյա հայերը իմացան, թե ո՞վ է նոր սուլթանը, երբ տեսան իրենց տները և խանութները այրվելիս: Մի քանիսը մահացան, շատերն էլ փախան ինչ որ հագնե-րին ունեին: Այդ ժամանակ էլ հայերը դիմեցին Ռուսաստանի ցարի Հովանավորությունը, մինչ անգլիացիները ուրիշ կողմ էին նայում: Բոլոր դեպքերում գուցե հիշեք, որ եվրոպական հասարակական կարծիքը ճնշում գործադրեց սուլթանի վրա և վերջապես Կոստանդնուպոլսում գումարվեց մի միջազգային խորհրդակցություն. հավակնում

էին ձեռք բերել ինքնավարություն Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների համար, քանզի ակնհայտ էր՝ եթե շարունակեին ապրել այդ ուժի ներքո, ցանկացած բան կարող էր պատահել:

Եվ նորից Միդհատ փաշան հայտնվեց որպես ածպարար՝ հանելով գլխարկի միջից մի սահմանադրություն, որում բոլոր հպատակները համարվելու էին օսմանցիներ, ինչ կրոնի որ պատկանելիս լինեին և բոլորն էլ ունենալու էին հավասար իրավունքներ: Որքանով ինձ է հայտնի այդ սահմանադրությունը ընդամենը մի ալիբի է եղել և հասցրել անշրջելի մի իրադրության, որում քրիստոնյա փոքրամասնությունները մեղադրվել են երկիրը մասնատել ցանկանալու մեջ, բայց այդ մասին դեռ կխոսենք երկար և հանգամանալից:

1877 թ. սուլթանը, տեսնելով իրեն նեղն ընկած, բանտարկել տվեց իր հավատարիմ ծառային՝ Միդհատ փաշային, քանի որ չէր վստահում նրան: Մի քանի շաբաթ անց ցրեց Ասամբլեան, որը Հենց ինքն էր մեծ շուքով և ազատության խոստումներով հանդիսավորությամբ բացել, պատճառաբանելով, որ դա ոչ մի բանի էլ չէր ծառայել բացի դավաճաններ ծնելուց:

Ասեմ ձեզ, որ պատմության ողջ ընթացքում նրանք, ովքեր շատ են խոսում դավաճանությունից, իրենք են՝ Հենց բռնակալները: Այս պահին Արղուլ Համիդի իշխանությունը բացարձակ է: Գերմանիայի հետ նրա հարաբերությունները հրաշալի են, կարծես թե այդ երկու երկրները հասկացել են, որ ունեն պատմական միահամուռ մի նպատակ, որին պետք է միասին հասնեն... Ծատ տարօրինակ մի բան, — ես կասեի հակառական, — քանզի ես լավ եմ ճանաչում թե՛ սրանց և թե՛ նրանց: Մի դաշնություն, որի հիմքում ընկած է գերմանական փառասիրությունը՝ կայսրությանը տեր կանգնել, ձեռք բերել նոր տարածքներ և դրանցում ընդլայնվել, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքերի նպատակն է՝ դուրս պրծնել այն վտանգավոր հորձանուտից, որում մեր երկիրը (Ֆրանսիան), Անգլիան և Ռուսաստանը վաղուց ի վեր սուզել են նրան: Գերմանական այդ ազդեցությունը, — մյուս կողմից՝ այդքան թարմ, — դրսևորվում է շատ և ամենատարբեր կողմերով, ինչպես որ կհամոզվեք դուք գալիք ամիսներին: Ահավասիկ մի օրինակ. պրուսացի զենեարալները Թուրքական բանակը կազմակերպում են իրենց սկզբունքներով:

Մեր երկրի հետ նրանց հարաբերությունները, ընդհակառակը, հիմա ավելի սառն են: Մեզ չեն վստահում, թերևս այդ անվստահությունը, գերմանացիների ձեռքի գործն է, որոնք հավակնում են Թուրքիան դարձնել իրենց զավթողական ռազմամոլ քաղաքականու-

Թյան հարավային թեր: Հավաստի իրազեկիչներին զիտենք, որ հայերի հանդեպ այս սուլթանը համակված է ատելության մոլուցքով: Վերջին տարիներին կանոնավոր զորքերի կողմից արևելյան գավառներում թույլ են տրվել չարաշահման բազմաթիվ դեպքեր, որն անկասկած տեղիք է տալիս ասելու, որ դրա հետևում կանգնած է սուլթան Աբդուլ Համիդը:

Այս ամենը, ինչպես հասկանում եք, անհանգստացնում է մեր երկրին: Ֆրանսիան պատմականորեն վարում է իրավունքների և ազատությունների միջազգային քաղաքականություն և չի կարող հանդուրժել, որ կոտորվեն փոքրամասնությունները՝ լինեն քրիստոնյա թե ոչ: Այդ իսկ պատճառով ցանկացա, որ իմանայիք իրավիճակն առանց այլևայլությունների: Կրկնում եմ, մեր վիճակը հեշտ չի լինելու, բայց ոչ էլ ուզում եմ իրազարձություններից առաջ ընկնել: Մի տրվեք արտաքին տպավորությունը: Ձեզ արդեն ասել եմ, որ թուրքերը մի բան արտահայտելու և ճիշտ դրա հակառակը անելու արվեստի մեծ վարպետներ են, նաև համոզելու, սակարկելու և իրենց նպատակներում ոչ մի բանի առաջ չկանգնելու: Երբ որևէ բան են ուզում, դրան հասնելու համար ամեն ինչ անում են, ես ձեզ այդ մասին նախազգուշացրի: Իսկ հիմա, կարծում եմ, ժամն է, որ գնանք ճաշարան: Ծնորհակալություն ձեր ուշադրության համար:

Այդ պահին էլ են դը Ֆավրը ինձ նշան արեց, որ նստեմ իր կողքին: Տպավորությունս այն էր, որ մնացած բոլորը ղեսպանի աղջկա հետ ունենին վաղեմի վստահելի հարաբերություն և, իսկապես, հետաքրքրությունս որոշ չափով շարժվեց:

— Քեզ դուր եկա՞վ,— զգացի, որ էլ ենն այնպես էր հետս վարվում, ասես ողջ կյանքում իրար ճանաչում էինք:

— Պատմությունն ինձ իրոք հրապուրում է... և մանավանդ, երբ մոտիկից է մեզ առնչվում:

— Ծնվել եմ Փարիզում, բայց ընդամենը վեց տարեկան էի, ինձ տարան Կոստանդնուպոլիս, այնպես որ քաջ ծանոթ եմ այդ քաղաքին և նրա բնակիչների խառնվածքին: Այն, ինչ պատմեց հայերի մասին, չափազանցություններ չեն:

Ես շատ հայ ընկերուհիներ ունեմ, ինչպես Ռիտա Ջամբազյանը կամ Ազատուհի Ժամհարյանը հրաշալի ընտանիքներից և, անշուշտ, ոչ մի կապ չունեն թուրքերի հետ: Մինչդեռ՝ համարյա անհնարին է ունենալ որևէ թուրք ընկերուհի: Նրանց թույլ չեն տալիս շփվել արտասահմանցիների հետ և մանավանդ, եթե քրիստոնյաներ են: Կարծում եմ, թե ազտոտում ենք իրենց աշխարհը և հոգու խորքում մեզ

չեն ընդունում: Թեև դիվանագիտական մակարդակի վրա ամենը հավերժ բարեկամության գեղեցիկ բառեր են և խոստումներ... Իրականում մենք էլ ենք «գյավուրներ», անհավատներ, որոնց չի կարելի վստահել, որքան էլ որ մեզ ժպիտներ նվիրեն: Հենց որ հասնենք, ուզում եմ, որ անցնես ղեսպանատուն... Լավ, կարծում եմ, որ դու ամեն ղեպքում էլ պետք է երևաս այնտեղ: Բացի այդ, հայրս հաստատ կուղենա քեզ հետ ծանոթանալ: Հրաշալի մարդ է, որը քաջատեղյակ է այն ամենին, ինչ կատարվում է այնտեղ և քեզ անչափ դուր կգա նրա հետ կարծիքներ փոխանակել:

Այդ գիշեր նավի օրորվելը խանգարեց ինձ քուն մտնել: Մտածում էի լոկ այն մասին, թե ինչ է ինձ սպասում Կոստանդնուպոլսում: Նախկինում երբեք չէի ուղևորվել որևէ մուսուլմանական երկիր և նրանց մասին ոչինչ չգիտեի, այդ պատճառով էլ որոշ պահեր օգտագործում էի կարողալու այն, ինչ ինձ տվել էր դը Ֆյորին, որը դարձել էր մեր խնամակալն ու ղեկավարը:

Ամեն երեկո, ընթերցում առաջ մեզ հետ անցկացնում էր որևէ գրույց և անգամ չզլացավ պատմել մեզ իր արկածները, այդ մարդն ունեցել էր բուռն և շատ հետաքրքիր կյանք: Մյուս կողմից՝ ամբողջ խումբը անմիջապես հաստատեց բարեկամական կապեր: Ի վերջո, բացի էլենից ոչ ոք նախկինում թուրքիայում չէր եղել, իսկ դա ծնում էր մտերմիկ, խոր և եղբայրական հարաբերություն, մանավանդ որ անտեղյակ էինք, թե ինչ էր մեզ սպասում այդ անծանոթ և տարաշխարհիկ վայրում:

Նավարկության օրերն անցնում էին արագ, հետո Պիրեայում՝ Աթենքի նավահանգստում, նավ բարձրացավ հուլյների մի խումբ, թվով յոթը, որոնք ուղևորության վերջին հատվածում իրենց պահում էին բոլորից հեռու: Էլենն ինձ բացատրեց, որ դրանք քաղաքական գործիչներ են, որոնք փորձում են հարաբերություններ հաստատել թուրքական կառավարության հետ, քանի որ Փոքր Ասիայում ղեռնազոյություն ունեն հուլյների մի մեծ համայնք, որը մշտական ընդհանրումների պատճառ էր հանդիսանում:

Ըստ նրա պատմածի՝ Օսմանյան կայսրության ներքո նրանք ենթարկվում էին նույն չարաշահումներին և ունեցվածքի կողոպուտներին, ինչ քրիստոնյա հայերը, թեև ի տարբերություն նրանց՝ հուլյներն, այո՛, ունենին կառավարություն և մի ժողովուրդ, որոնք մտահոգվում էին իրենց վիճակով՝ անկախ ամեն ինչից:

Ութերորդ օրը հասանք Կոստանդնուպոլիս: Լուսարացին մշուշը ցրվեց Իշխանաց կղզիներից դեպի վեր, և հանկարծ աչքերիս առջև

Հայտնվեց քաղաքի յուրատեսակ ուրվագիծը, որն ինձ ծանոթ էր մանավանդ իմ գրողարանի Հանրագիտարաններում գրչածայրով արված նկարներից: Ափից երկու հարյուր մետրի վրա խարխուս գեցեցինք ուղիղ մինարեթների առջև: Փշուր էր արևելյան ուժգին քամի՝ իր հետ բերելով ալեկոծություն փրփրալի ցայտեր: Կապիտանը մեզ զգուշացրեց, որ դեռ չի պատրաստվում նավը մոտեցնել ափին և եթե ուզում ենք դուրս գալ ափ, պետք է նստենք մեկն այն մակույկներից, որոնք մոտենում էին շոգենավին: Էլենը, որ ասես շտապում էր, ինձ հրաժեշտ տվեց և կրկնեց, որ անցնեմ դեսպանատուն իրեն տեսնելու: Հերթի կանգնեցի, և այդ կարճ ճանապարհը համընկավ Լուի դը Ֆյորիի հետ: Մինչ մոտենում էինք նավամատույցին, ինձ առաջարկեց մի քանի օր ապրել Մարմարա ծովի դիմաց՝ իր բնակարանում, ծովեզրին, Կապույտ մզկիթից հարավ: Ինձ համոզեց, որ ես նրան ոչ մի նեղություն չեմ պատճառի և որ այդ կերպ քաղաքի մասին կարծիք կկազմեմ նախքան որոշելը, թե որտեղ վերջնականապես կուզենայի բնակվել: Հաճույքով ընդունեցի: Լուի դը Ֆյորին ինձ մեծ հարգանք էր ներշնչում ոչ միայն իմ կրկնակի տարիքի կամ էլ թուրքերի պատմության և սովորույթների իր խոր գիտելիքների առումով: Նա յուրատեսակ մարդ էր, որն իրեն սիրել էր տալիս իր բարեսրտությունը և իրենից ճառագող մեծ վստահություններ:

Նավամատույցին, որը տեղավորված էր Ոսկեղջյուրի ծոցաբերանին, մեզ մի կառք էր սպասում, որն անցնելով քաղաքի մեծ մասով՝ մեզ տարավ մինչև այն տունը, որտեղ ապրում էր նա: Այդ ետուն և զարմանալի միջավայրում ինձ ամեն ինչ նոր էր թվում:

Բազմաթիվ մզկիթներում մոլլաները կանչում էին աղոթքի, բայց նրանց չէր հաջողվում լռեցնել ո՛չ շրջիկ վաճառողներին, ո՛չ նրանց, ովքեր գովերգում էին իրենց ապրանքների գերազանց հատկությունները՝ դրդելով անցորդներին մտնել նայելու, ո՛չ էլ նրանց, ովքեր առաջարկում էին հագեցնել ծարավը, և մանավանդ ո՛չ էլ աներևակայելի խայտաբղետ բազմությունը, որ վերև ներքև էր անում՝ առանց որոշակի նպատակի: Սկզբից ևեթ նկատեցի, որ այդ մարդկանց մեջ կային այնպիսիք, որ հագնված էին հատուկ ձևով:

— Հայեր են, — հակիրճ ներկայացրեց դը Ֆյորին: — Այն մյուսներն էլ քրդեր են, թեև նախկինում նրանց երբեք չեմ տեսել այս թաղամասում: Կոստանդնուպոլսում նրանք սովոր չեն մարդամեջ դուրս գալ: Այս քաղաքը գոյություն ունեցող ամենականոնակարգված խառնաչփոթությունն է, սկզբում թվում է մի քառս, բայց հետո գլխի ես ընկնում, որ գոյություն ունի մի տարօրինակ կարգ և յուրաքանչյուրը

գրավում է ճիշտ և ճիշտ իր համապատասխան տեղը: Տե՛ս, թուրքերն այն են, ինչ որ կան, ինքդ կիմանաս դա, սակայն շուտով կհասկանաս, որ աշխարհի ուրիշ ոչ մի տեղ նման հիերարխիա գոյություն չունի, ոչ էլ այսքան խիստ բարքերով և կարգ ու կանոնով մեկ այլ հասարակություն... Թեև ուզ բարձր դասակարգի շերտերում, պաշտոնյաները, որոնք շրջապատում են սուլթանին կամ ծառայում Բարձր Դռանը, զինվորականները, ինչպես որ ինքդ կհամոզվես, մեծ կշիռ ունեն այս հասարակության մեջ, կամ էլ ուլեմները՝ իսլամական աստվածաբանության այդ դոկտորները, որոնք իրենց համարում են Ղուրանի պահպաններ: Բոլորը և նրանցից յուրաքանչյուրը գտնվում են այս վիթխարի գլուխկոտրուկի ճշգրիտ ու կոնկրետ տեղում և չեն կարող ոչ մի կերպ շարժվել, եթե մնացած մասերը տեղի չտան: Այստեղ ամեն մեկն ունի մի հատուկ առաքելություն, երբեմն չնչին, մեկ այլ դեպքում բացարձակ՝ ինչպես սուլթանի դեպքում և պետք է պահպանի իր տիրույթը՝ խույս տալով, որ այլք դրան չտիրանան: Նաև կհամոզվես այն բանում, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունները նրանց համար ընդամենը անհավատներ են, որոնց հարկավոր է չահագործել: Անշուշտ այդ փոքրամասնություններում գոյություն ունեն տարբերակված դասեր: Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում և երկրի այլ մեծ քաղաքներում կա մի յուրատեսակ հայ արիստոկրատիա՝ ամիրանների դասը, որոնք բավականին զորեղ են: Սակայն այս ամենի շուրջ ավելի ուշ կխոսենք, հիմա հիացիր այս տեսարանով, որ անկասկած մի բան արժե:

Շուտով հասանք այն շենքին, որում գտնվում էր Լուի դը Ֆյորիի առանձնահարկը՝ արտաքուստ նեոկլասիկ մի կառույց, փոքր-ինչ ծանրանիստ, սակայն լավ կերտվածքով: Կարող էր համեմատվել Փարիզի շենքերից որևէ մեկի հետ, բայց նրանում մի հակասող բան կար: Գուցե քիվերի և վերջնամասերի ավելորդ ճոխությունը, փականների ճարտարապետական լուծումը, դռների զարդանախշերի քանդակը:

Ինչ-որ առումով այդ ամենը ծնում էր բյուզանդականի և արևելյանի մի մթնոլորտ, որն ինձ անսովոր էր:

Դը Ֆյորին ապրում էր շքեղ կահավորված և մեծ գրողարանով մի վիթխարի հարկարածում: Մի սպասավոր վեր բարձրացրեց ճամպրուկները, և Ֆյորին ինձ առաջնորդեց: Ինձ հատկացրած սենյակը, որն իրականում մի յուրատեսակ բնակարան էր իր լոգարանով և Մարմարայի վրա բացվող անկրկնելի տեսարանով, որտեղ առագաստանավերի, շոգենավերի մի բազմություն, — «Բրետանիան» նրանց

Թվում,— սպասում էին նավամատուցին մոտենալու իրենց հերթին, մինչ մակույկները և նավակները գնում գալիս էին, ինչպես մեղուներն իրենց պարսում: Ինձանից ձախ մի քանի մեծ այգիներ իրենց մեջ թաքցնում էին կառույցների մի համալիր: Ավելի ուշ իմացա, որ դա Թոփ Գափուի պալատն էր:

Դր Ֆյորին ինձ ակնարկեց, որ մի հանդիպում ունի, որից անհնարին է խույս տալ, քանի որ պետք է գնար Դոլմաբաղչեի պալատ, մինչև ուշ գիշեր չէր վերադառնա: Ինձ խորհուրդ տվեց, որ ուսումնասիրեմ չրջակայքը, որտեղ անկասկած կգտնեմ հաշելու համապատասխան մի տեղ, եթե չեմ ցանկանում իր տանը ճաշել:

— Միշտ մոտդ ունեցիր դիվանագիտական անձնագիրդ,— զգուշացրեց ինձ: — Ոչ մի լսնդիր չես ունենա, բայց եթե հարկ լինի ապացուցել քո ինքնությունը, այդ փաստաթուղթն անմիջապես քո առջև կբացի ցանկացած դուռ:

Ճամպրուկս բացելուց հետո անհամբեր դուրս եկա փողոց: Սկսեցի աննպատակ քայլել, բայց քիչ անց զգացի, որ քաղցած եմ և փնտրեցի մի ուստորան: Մտա մեկը, որ արտաքուստ եվրոպական էր և ազդարարում էր ֆրանսիական ճաշատեսակներ:

Ինձ սպասարկեց մի մատուցող, որը կատարելապես խոսում էր իմ լեզվով: Նրան հարցրի, թե որտե՞ղ էր այդքան լավ սովորել: Առանց կարևորելու, ասաց, որ Փարիզում: Հայ էր՝ առաջինը, ում հետ իմ ողջ կյանքում պետք է շփվեի: Ներկայացավ որպես Ժորժ Ղազարյան և վստահության մթնոլորտում, որ արդեն ստեղծվել էր, բացատրեցի նրան, որ նոր եմ եկել, որ մի քանի օր բնակվելու եմ այդտեղ՝ մոտերքում, բայց փնտրում եմ ինձ համար մի բնակարան: Հավանություն նշան արեց և պատասխանեց, որ կկարողանա ինձ օգնել: Հետո մատուցեց ճաշը, որն ինձ հրաշալի թվաց, թեև շատ ավելի համեմված, քան Ֆրանսիայում, ավելի բազմազան և հագեցած բուրմունքներով, որոնք ինձ ամենևին անախորժ չթվացին: Հրաժեշտ տալիս չընդունեց ընծայավճարը, և երբ ձևոքս մեկնեցի՝ ամուր սեղմեց ժպտալով: Հասկացա, որ Թուրքիայում գտել եմ իմ առաջին բարեկամին:

2. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Կոստանդնուպոլսում առաջին ամիսները ինձ համար նշանավորվեցին նոր փորձի կուտակմամբ, քանի որ սովորությունները, միջավայրը, կյանքն ընկալելու ձևերը ինձ համար նորություն էին: Այդ քաղաքը ոչ մի կապ չուներ Փարիզի, Լոնդոնի կամ Բեռլինի հետ, վայրեր, որոնք ինձ քաջ հայտնի էին: Աստիճանաբար սկսեցի ծայրեծայր չրջել այն՝ այցելելով ամենահետաքրքրական և գեղատեսիլ վայրերը՝ մեծ բազարը կամ էլ մեծ մզկիթների չրջակայքը և հասկացա, որ քաղաքում իշխում է հին Կոստանդնուպոլսի շունչը:

Լեռնագոտու շնորհիվ քաղաքն արդեն իսկ դարձել էր ապշեցուցիչ մի վայր, անկասկած դրա այդպիսին դառնալուն նպաստել էին այնտեղ ապրող մարդկային տարրեր տիպեր. թուրքերն իրենց տարաշխարհիկ զգեստներով և ֆեսը գլխներից անպակաս, արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և տարբեր ազգությունների եվրոպացիներ՝ ուլմանների, իմամների, կաթոլիկ, ուղղափառ կամ հայ քահանաների, պճնազարդ համազգեստներով զինվորականների, ջորիներով լծված սայլերի, ձիասայլերի, կառքերի, ձի նստած հեծյալների և փոշու մեջ կորած ուղտերի հետ խառնված, որոնք գալիս էին Միջագետքից կամ Սիրիայից:

Այդ վայրը մշակույթների և քաղաքակրթությունների մի քառուղի էր, որտեղ ծովն իշխում էր այդ ամենի վրա, լինել կամրջից սկսած, որ կտրում անցնում էր Ոսկեղջյուրը, էմինյոնյուի նավամատուցները, Մարմարա ծովը, կամ նոր պալատները, ինչպես Դոլմաբաղչեն նոր քաղաքում, կազմում էին Բոսֆորին նայող քաղաքի ցնցող ճակատը:

Այցելելու և տեսնելու այնքան հրաշալի վայրեր կային, որ ինձ անհնարին թվաց դրանք խորապես ուսումնասիրելը, որքան երկար ժամանակ էլ որ ապրեի այնտեղ, երբեք չէի կարողանա խորապես յուրացնել դրանք, իսկապես ես ապշել էի այն ամենով, ինչ ինձ չրջապատում էր և որոշեցի դրան արձագանքել հանգիստ:

Եվրոպայի համեմատությամբ ամեն ինչ թվում էր նոր և տարբեր: Ծանոթացա շատ թուրքերի և հայերի հետ, բայց հատկապես մտա

այն շինծու նեղ աշխարհը, որ շրջապատում էր դիվանագետներին, մարդիկ, որոնց ոչինչ էլ չէր ցնցում և որոնք ի վիճակի էին զսպել ժպիտը կամ առնվազն չփոխել դեմքի արտահայտությունը, եթե անգամ աշխարհը շուռ գար իրենց գլխին:

Շարունակեցի կապերս ուղևորության ընկերներին Հետ, մանավանդ Լուի դը Ֆլյորիի Հետ, որին համարում էի յուրատեսակ ուսուցիչ՝ նկատի ունենալով նրա լայն գիտելիքները և առինքնող բնավորությունը: Նրա տանը մնացի մի երկու շաբաթ, մինչև որ իմ նոր ընկեր Ղազարյանը, որ ինչպես պարզվեց հայկական ուստորանի սեփականատիրոջ որդին էր, ինձ համար գտավ դեպի արևելք՝ Բոսֆորին նայող մի հրաշալի բնակարան երեք պատշգամբներով: Այնտեղ ապրում էին մի քանի հայ ընտանիքներ, համարյա բոլորն էլ իմ նոր ընկերոջը քիչ թե շատ մոտ հարազատներ: Բացի այդ, բնակարանը կահավորված էր զուտ եվրոպական ոճով, քանի որ այնտեղ բնակվել էր Թուրքիային սիրահարված մի ոմն Յուլիուս ֆոն Ռիթեր՝ վախճանված մի քանի ամիս առաջ: Նրա ժառանգատիրական գործակալը որոշել էր կրկին վարձով տալ բնակարանը նույն վիճակով, քանզի մերձավոր ժառանգորդներ գոյություն չունեին, ինչից բախտս իրոք բերեց: Բնակարանը կահավորված էր ճաշակով թեև փոքր-ինչ ճոխ, բայց ոչ մի բանի պակաս չունեի. նույնն էր, ոնց որ մարդ եվրոպայում լիներ: Ինձ համար շուտ պարզ դարձավ, որ ոչ ոքի առանձնապես էլ չհետաքրքրել, թե ինչ կար այստեղ՝ մի հրաշալի գրադարան, իհարկե, վերնագրերի մեծ մասը գերմաներեն, նաև անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն և արաբերեն: Գտա թղթերով լի արկղեր, դրոշմատիպ և մամուլից հանած կտրտված նյութեր: Սկզբում դրանց վրա առանձնապես ուշադրություն չէի դարձնում, քանի որ արթնանում էի շատ վաղ, քայլում քաղաքով մեկ վերից վար և վերադառնում սաստիկ հոգնած: Զարմանալի կլիներ, որ դեռ սկսելի Հետազոտել այդ ամենը: Հասկացա, որ այդ մարդը պետք է եղած լիներ մի ուժեղ անձնավորություն, որի շունչը դեռ իրեն զգացնել էր տալիս տան մթնոլորտում:

Ինչ վերաբերում է հայերին, որոնց ես հանդիպում էի մուտքի մոտ, ինձ զննում էին առանց թաքցնելու իրենց Հետաքրքրասիրությունը, թեև բոլորն էլ ջանում էին դիմել ինձ ֆրանսերեն: Նրանք իմ մեջ տպավորվեցին որպես մտայնություն շատ մոտ մարդիկ, ոչ միայն որովհետև համարվում էին եվրոպացիներ և քրիստոնյաներ, այլ իրենց դաստիարակությունը, բարքերով և սովորություններով: Այնպես որ, աստիճանները, որ կարող էին լինել Փարիզի շենքերից մեկինը՝

անթերի էին, իսկ դռնապանը՝ նույնպես հայ, ջանում էր մարմարները պահել փայլուն, իսկ սանդուղքի մետաղները ողորկ: Այս առումով, անկասկած մեծ տարբերություններ կային թուրքերի և հայերի միջև:

Զգում էի, որ վաղ թե ուշ ուղևնալու էին Հետս ծանոթանալ. շենքից դուրս գալիս և մտնելիս ինձ ողջունում էին գլուխ խոնարհելով: Այդպես էլ եղավ, շատ չանցած նրանք ինձ հրավիրեցին ճաշի: Օհանյանների ընտանիքը անթերի ֆրանսերենով ինձ մի գրություն ուղարկեց՝ գցելով չքամուտքի փոստարկում.

Օհանյան-Մալումյան ընտանիքը, - Կոստանդնուպոլիս, Նուզդեթի Քաղեսի 127-ից, 3-րդ հարկ, - պատիվ ունի հրավիրել պարոն Անրի դը Լատուրին լիմեու ճաշի իր սեղանակիցը եկող կիրակի: Դուսով եմք վայելել ձեր ներկայությունը, ընդունեք մեր ամենահարգալից ողջունները:

Դոկտոր Դովհաննես Օհանյան

Ինչ խոսք, որ նույն ֆրանսիական սովորությունները չէին, բայց ինձ թվաց նոր հարևանին ընդունելու շատ սրտազին մի ձև: Այնպես որ այցեքարտս դրեցի մի ծրարի մեջ, ընդունելով հրավերը և այն սահեցրի Օհանյանների դռան տակով: Վստահ չէի, թե այդպես վարվելը ճիշտ էր, բայց նրանց պատասխանեցի ճիշտ նույն անկեղծությամբ, ինչպես որ իրենք էին արել:

Երկար հյուսերով մի հայ աղջնակ բացեց դիմացի բնակարանի դուռը և մի պահ զննեց ինձ ժպիտով, որ նրան վերադարձրի, Հետո կրկին փակեց, և լսեցի նրա ծիծաղը:

Կիրակի օրը ժամը երկուսին, քանի որ դռնապանը ինձ խորհուրդ էր տվել այդ ժամը, ներկայացա իրենց դռան առջև և մի պահ վարանելուց Հետո սեղմեցի դանգը: Ներսից աղմուկ լսեցի և երկու բոլակ սպասեցի մինչև դուռը բացեց մի բարձրահասակ մարմնեղ տղամարդ՝ հաստ բեղերով, ինչպես իմ կարծիքով ընդունված էր Կոստանդնուպոլսում, թեթևակի խոնարհվեց, մինչև մեկնում էր աջ ձեռքը.

- Մայն դը Լատուր, մեծ հաճույք է ձեզ Հետ ծանոթանալը:

Հավանության նշան արեցի: Ներկայացավ որպես Հովհաննես Օհանյան, բժիշկ վիրաբույժ և ձեռքի լայն շարժումով ներս հրավիրեց: Տեղ-տեղ ճանաչված մազերով, միջին տարիքի մի կին երկչոտ ժրպտաց:

- Պատիվ ունեմ ներկայացնելու ձեզ կնոջս՝ Ալիսիա Մալումյան, իր հայրական ազգանունն է... Ահ, իսկ սրանք դուստրերս են՝ Ալիսիա, կարոլինա և Մարիա, - երեք թխահար և սևաչյա դեռատի աղջիկներ

Թեթևակի ծախցին ծնկները՝ փորձելով հաղթահարել իրենց երկչոտությունը: — Ինչ վերաբերում է մեր ավագ որդուն՝ էդվարդին, նա Հենց Հիմա Փարիզում է, ավարտում է բժշկականը, — շարունակեց Օհանյանը հպարտորեն ժպտալով: — Օ, Ֆրանսիա, մեզ՝ հայերիս համար նա շատ կարևոր է: Մենք իրոք մեզ շատ մոտ ենք համարում Ֆրանսիային և նրա մշակույթին: Մեր կարծիքով նա մի ջահ է, որ լուսավորում է աշխարհը... Չնայած մեզ երբևէ թվում է, թե այդ ջահը մարում է, երբ անցնում է Հայաստանով... Սակայն դա այլ պատմություն է: Հիմա մեզ խնդրում են, անցեք և նստեք: Պատրաստել ենք հայկական ավանդական մի կերակուր և հուսով ենք՝ մեզ դուր կգա: Իմ ողջ ընտանիքն իրեն մեծ պատիվ է համարում ձեր այցը և ցանկանում, որ դուք համարեք այս տունը որպես ձեր սեփականը: Իսկ Հիմա նստենք սեղանի շուրջ, մեզ են սպասում հայկական համադամ ուտեստները: Բայց նախ թույլ տվեք, որ օրհնենք սեղանը, քանի որ իր բարեհաճությունը Աստված է մեզ շնորհել այս բարիքները:

Բնակարանը կահավորված էր թուրքականի և ևվրոպականի տարօրինակ զուգակցությունով: Թեև կահույքը կարող էր մրցել Արևելյան Եվրոպայի ցանկացած երկրի տան կահավորանքի հետ, վարագույրների գունեղությունը, գորգերը և սփռոցները ինձ հուշում էին, որ այդտեղ առկա է Արևելքը:

Այդուհանդերձ նկատեցի, որ հատկապես տարբերվում էին թուրքերից աթոռների և սպասքի գործածությունը, տանը տիրող մթնոլորտով, նույնիսկ հագնվելու մեով. ես ուշադրություն էի դարձրել բարնկեցիկ հայ ընտանիքների աղջիկների վրա, որոնք ինչպես ինձ հյուրընկալող տան տերերի դուստրերը, հետևում էին ևվրոպական նորաձևություններին անգամ ամենափոքր մանրուքներում, թեև քաղաքամերձ թաղամասերում հագնվում էին թուրքական ոճով:

Օհանյանն օրհնեց սեղանն ըստ հայկական ավանդույթի և իր լեզվով: Ինձ թվաց բնական, թեև ես կրոնական հարցերում սկեպտիկ եմ, ինչպես որ ինձ դաստիարակել են: Այնուամենայնիվ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ ոչ թե սոսկ միակամներ էին, ինչպես որ ինձ էին բացատրել, այսինքն՝ հավատում էին միայն Քրիստոսի աստվածատուր էությունը, այլ ևվրոպացիներ էին իրենց սովորույթներով և բարքերով, կյանքն ընկալելու իրենց եղանակով և նաև մի բանով, որ քեզ ենթադրատակցաբար մղում է հավատալ, որ դու քո յուրայինների մեջ ես: Երբ ճաշի ողջ ընթացքում նրանց բացատրեցի այդ զգացողությունը, տեսա, որ հպարտ էին, որ ես ըմբռնել էի այդ, թեև ինձ զգու-

շացրին, որ հայերը շատ տարբեր են: Ծատերն էին գյուղացիական դասից կամ արհեստավորներ, միայն թե բոլորն էլ քրիստոնյաներ էին: Ինձ պատմել էին, որ Անատոլիայի խորքի գյուղերում և Պատմական Հայաստանի հեռավոր շրջաններում, որտեղ խոսում էին միայն հայերեն և թուրքերեն, շատ քիչ էին ծանոթ Եվրոպային:

Չէին կարողանում թաքցնել իրենց ուրախությունը, որ ես իրենց հյուրն էի, իսկ ես ինձ համարում էի հյուրասիրված և մեծարված ինձ այնքան հար և նման մարդկանց կողմից: Այնպես որ, առատ ճաշից հետո, որի ընթացքում աշխատեցի հարմարվել իրենց սովորույթներին, լսեցի և մասնակցեցի բազմաթիվ կենացաճառերի, որոնցում մեացրի, թե խմում էի, քանի որ սովոր չէի ուժեղ ոգելից խմիչքների: Ծուտով սկսեցին գալ ազգականներ և հարևաններ, որ նույնպես ուզում էին ծանոթանալ և ողջունել ինձ: Տպավորությունն այն էր, որ կարծես իմ մեծարման արարողությունն էր, որն ինձ մի տեսակ վհատեցնում էր:

Հրածեղ տալիս ինձ ստիպեցին խոստանալ իրենց, որ կրկին կայցելեմ, և չնայած նրանց բացատրեցի, որ շատ գործեր ունեմ, խոստացա, որ չեմ մոռանա այդ անել: Ամսաթիվ չպայմանավորվեցինք, քանի որ իրենց սիրո ցույցերը և հետաքրքրասիրությունը մի կողմ՝ չէի ուզում կորցնել իմ անկախությունը, ոչ էլ որևէ կերպ լինել վերահսկված:

Այնուամենայնիվ ազգականներից մեկն ինձ թվաց բավականին հետաքրքիր՝ Ուաշատուր Մալումյան անունով, միջահասակ մի մարդ, շատ կիրթ և ինչ-որ տեղ կրքոտ: Նա պնդեց, որ տեսնվենք՝ զրուցելու թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին և քանի որ դա այն էր, ինչից ես ուզում էի օր առաջ տեղեկանալ, նրա առաջարկն ընդունեցի սիրով:

Երկու շաբաթ անց պատահականորեն նրան հանդիպեցի քաղաքի մեծ զրոսայգիներից մեկում: Իմ առաջ նպատակ էի դրել ինչպես հարկն է ծանոթանալ քաղաքին և ազատ ժամանակ աշխատում էի վեր ու վար քայլելու ոչ մի առիթ բաց չթողնել՝ զննելու մի արտասովոր մշտնջենական ներկայացում՝ եռուն այդ քաղաքը, որում բոլորը և բնակիչներից յուրաքանչյուրն ուներ իր դերը անվերջանալի երգիծական ողբերգությունում՝ մայթերի վրա սափրող սափրիչներով, կոշիկ մաքրողներով, որոնք առաջարկում էին իրենց աշխատանքը կոշիկ հագածներին, ջուր ծախողներով և անթիվ կերպարներով, որ անցնում դառնում էին: Նրանցից ոմանք ինձ ուշադիր զննում էին, մի քանիսն էլ աշխատում էին քարշ տալ ինձ դեպի այն խանութներն ու

ոնստորանները, որոնցից դուրս էին գալիս համատարած քարաբի համեմունքի հոտերը: Թվում էր, թե մարդիկ չէին շտապում: Մի քանիսը տեղավորվում էին կամուրջներին ձուկ որսալու, ուրիշներն էլ նրանց էին նայում ծուլորեն, կասկածամիտ քննադատի արտահայտություններով: Ծատերը խմբվում էին շառլատանների շուրջ, նրանցից շատերը պետք է որ աշխատանք չունենային, բայց թվում էին պատրաստակամ վերցնելու այն, ինչ իրենց առաջարկվեր: Այն զգացողությունն էր, որ վայելում էին կյանքը ընդամենը այնտեղ գտնվելով, մեկմեկու գննելով և ետուղեպետի մասնակից լինելով:

Ակնհայտ էր, որ հայերը ջանում էին տարբերվել, մի քանիսն անգամ հագնված էին եվրոպական ոճով, ինչ խոսք՝ միմիայն անդադար աշխատելով: Նրանք էին, որ ունեին գորգերի խանութ, կարի արհեստանոց, կոշիկի խանութ, ոսկերչական խանութ կամ զբաղվում էին վերանորոգման աշխատանքներով: Նաև տեսա մի քանի հրեա սեփարդիտների, ոչ շատ աչք զարնոզ, ավելի գուսպ ամեն ինչում, միշտ լուսկաց՝ հայերին հակառակ. ասես չէին ուզում նկատվել, խոսում էին հին իսպաներենի սեփարդի տեսակով, որն ինձ չափազանց զարմացրեց, քանզի անսպասելի էր:

Կոստանդնուպոլիսը այդ օրերին մի իսկական բարելոնյան խառնակություն էր, ուր գալիս էին գյուղացիներ Անատոլիայից ոչ միայն առաջարկելու իրենց ապրանքները, այլև շատ ղեպքերում տեղ գտնելու այնտեղ. երբեմն կատարելու մի հուսահատ փորձ՝ հանուն իրենց հարազատների կյանքի պայմանների բարելավման: Կային նույնպես շեղաչք տղամարդիկ և կանայք, ծագումով Կենտրոնական Ասիայից, այնպիսի հագուստներով, կարծես դեռ Միջնադարում ապրելիս լինեին, խուսափող հայացքով, հակադրվելով բազմաթիվ զինվորականների, որոնք իրենց ճշացող համազգեստներով, շրջապատ ուսադիրներով, լաքապատ երկարաճիտ կոշիկներով և գոտիներով ինքնագոհ ման էին գալիս: Հետաքրքրությունս շարժեց ոչ միայն զինվորականների քանակը, որ բազմություն մեջ երևում էին, այլ անսքող տարբերությունները համազգեստակիրների միջև. մի քանիսը Գերմանիայի և Անգլիայի իրենց նմանակներին էին ընդօրինակել: Ինչ վերաբերում էր ռազմածովայիններին կամ սուլթանի պալատի պահակախմբերին, աչք էին զարնում իրենց տարօրինակ հանդերձանքով և գլխարկներով: Ակնհայտ էր, որ այնտեղ, հնամենի Կոստանդնուպոլիսում բախվում էին երկու աշխարհներ. Արևմուտքը՝ Եվրոպան, ներկայացված հույներով, բուլղարներով, ճննովացիներով, ալբանացիներով, լեհերով և ավելի արևմտյան ու ժամանակակից եվրոպա-

ցիներով, Արևելքը՝ Ասիան, մի անվերջանալի մայրցամաք, որից ծագում էին արարները, չինացիները, մոնղոլները, հնդիկները և Կենտրոնական Ասիայից՝ թուրքմենները, որոնք նախանձախառն հիացմունքով գալիս էին ապացուցելու, թե իրենց հեռավոր զարմիկները, Օսմանի հետնորդները, ինչերի էին հասել ի վերջո:

Այդ քաղաքում էր, որ խաչվում էր Մետաքսի ճանապարհը ղեպի Արևելք տանող Եվրոպայի ճանապարհների հետ: Ամեն օր հասնում էին քարավաններ, ջորիների երկար շարաններ հսկա հակերով կամ ուղտերի քարավաններ, լեփլեցուն բեռնված հսկա սայլեր, բերելով Ասիայի ամենահեռավոր ծայրերից անթիվ անհամար ապրանքներ՝ փոխանակելու դրանք Կոստանդնուպոլիսի նավահանգիստներից մեկում տեղ հասած այլ ապրանքներով: Հեռավոր վայրերից, Թուրքմենստանի և Տաջիկստանի տափաստաններից մարդիկ, ղեղնականաչավուն՝ ոնց որ դարազած մաշկով և բաց աչքերով տաջիկներ, ազերիներ, որոնք Թավրիզի գորգերի և թանկարժեք ձկնկիթի առևտրով էին զբաղվում, Իրանի Ֆարսի լեռներից քաշքեր, դազախներ, որոնց մեջ լինում էր որևէ շաման՝ ժողովրդական բժիշկ, ցանկացած հիվանդություն ղեղ ու դարման անող, լազեր Տրապիզոնից, թուրքմեններ, որ թվում էր, թե փախել էին պատմության գրքերից և ասես ժամանակի մեջ մնալով բանտված՝ խոսում էին պարզունակ թուրքերենով կամ անհասկանալի լեզուներով: Այնտեղ նույնպես իսլամը գտնվում էր քրիստոնեություն հետ մեկտեղ. սահմանը երկու միանգամայն տարբեր աշխարհների միջև պարզորոշ երևում էր թեկուզ այն բանով, որ ցանկացած ուլեմ,՝ հագուստներից էր երևում,՝ որևէ ուղղափառ կամ Հայ Եկեղեցու քահանայի հանդիպելիս երբեք չէր ողջունում: Իսլամն, իսկապես, ամեն ինչ էր այնտեղ՝ կրոն, քաղաքականություն, իրավունք, կյանքն ընկալելու որոշակի ձև, որոշակի սովորույթներ և ավանդույթներ հիմնված շարիաթի վրա: Նույնիսկ սուլթանը ամենից առաջ սուլթան էր, քանզի որպես խալիֆ ներկայացնում էր գերագույն արժանապատվություն, այսինքն՝ որպես մարգարեի հետևորդ ողջ աշխարհում և ումմայի կամ մուսուլմանների համընդհանուր համայնքի առաջին իմամ:

Ինչ վերաբերում էր քրիստոնյաներին, մեծաթիվ էին հույն ուղղափառները, որ տարբերվում էին իրենց հագուստներով, հայերը, որ հավանաբար նրանց գերազանցում էին թվով, բայց ավելի համեստ էին իրենց դրսևորումներում, սիրիացի քրիստոնյաները՝ իրենց տարաշխարհիկ զգեստներով, և կային նաև հոմեղավան կաթոլիկներ. բոլորն էլ համատեղ գոյակցում էին Թուրքիայում այն համաձայնա-

գրերի և պայմանագրերի շնորհիվ, որոնցում իսլամը պաշտոնական կրոն էր նաև տարբեր ժողովուրդների՝ միլիթների և ազգային Համայնքների կրոնական դավանանքների Համար: Ջիմիդ կամ պաշտպանված կարգ ունեցող Հպատակները իրականում ենթարկվում էին իսլամական օրենքի կանոններին դեռևս հետագայում՝ Օմար խալիֆի ժամանակներից սկսած: Իսկ նրա Հայտնի «կանոնագիրը» կամ կարգավիճակը սահմանում էր այդ Հպատակների վիճակը որպես ոչ մուսուլմանների՝ ենթակաների, և քանի որ շատ թուրքեր սուկ Հանդուրժում էին նրանց ներկայությունը, այդ իսկ պատճառով Հաճախ ծագում էին վեճեր և քաջբռնակներ, որոնցում քրիստոնյաները միշտ էլ տուժող կողմն էին, քանի որ այդ ստատուս քվոն ողջ Թուրքիայում՝ արտաքուստ և գործող, խախտվում էր չափազանց Հաճախ. Կոստանդնուպոլսում՝ նվազ, քանի որ իր ունեցած դիրքի շնորհիվ թուրքական ադմինիստրացիան այն Համարում էր երկրի դեմքը Եվրոպայի առջև, բայց թուրքերի Հանդուրժողականությունը ոչ մուսուլմանների Հանդեպ երբև՛ն Հավասարվում էր գրոյի երկրի խորքում, որից էլ շուտով ծագելու էր մի ողբերգական իրողություն:

Այսպիսով, քիչ-քիչ սկսեցի ծանոթանալ քաղաքին և իր բնակիչներին: Տրամարանորեն, մշակույթի և կրթության առումով ինձ ավելի Հարազատ էին Հույները և Հայերը: Մանավանդ վերջինները, քանի որ ավելի բաց էին եվրոպացի արտասահմանցիների նկատմամբ: Իրենց Հերթին նրանք աշխատում էին ուղարկել այնտեղ իրենց զավակներին և զարմիկներին, ամենից առաջ, որպեսզի ուղղակիորեն ճանաչեին Ֆրանսիան՝ ավանդական Հանգրվանը այն Հայերի, որոնք Հասնում էին Եվրոպա:

Ուշատուր Մալումյանը Հոգու խորքում ավելի շուտ փիլիսոփա էր, քան ցանկացած այլ բան, Համոզված, որ Պատմությունն իր ժողովրդի գլխին վատ խաղ է խաղացել: Սովորաբար նրան Հանդիպում էի Պալատական Հրվանդանի սրճարաններից Հատկապես մեկում, որ պետք է գոյություն ունենար դեռևս Հին ժամանակներից ի վեր՝ Լևանտի սրճարանում, նստած բացօթյա պատշգամբում, պճնված եվրոպացու պես, թեև մի փոքր Հնաճ, անթերի կաթնագույն կոստյումով, փողկապի Հանգույցով և ծղոտե գլխարկով: Մալումյանը բավականին կարճատես էր, սակայն չնայած դրան ասես օժտված էր կուսակու այնպիսի կարողությամբ, որ չըջվեց և նայեց ոսկեգօծ ակնոցի միջով, երբ մոտեցա.

— Ինչպես եք, մայն դը Լատուր,— նա իրոք Հրաշալի Ֆրանսերենով էր խոսում: — Ուրախ եմ ձեզ տեսնել, նստեցեք ինձ Հետ և միասին սրճե՛ք: Ծատ եք շտապում: Դուք ինձ Համար Հաճելի անձ եք, այն

կարգի մարդկանցից..., անվանենք նրանց դրական... Նայեք այնտեղ: Տեսնո՞ւմ եք այն Հայ վաճառականին: Նրան կոչում են Գասպար Չավարյան: Այս առավոտ նրան զգուշացրել են, որ Հայերի դեմ կարող են անկարգություններ լինել և եկել է ասելու ինձ... Թերևս Հուսանք, որ դա տեղի չի ունենա, քանի որ այս իրավիճակն արդեն իսկ անտանելի է: Սակայն թույլ տվեք, որ ձեզ բացատրեմ այն, ինչ կատարվում է այս պահին: Ռուսներն իրենց երկրում Հոչակել են Հայկական դպրոցների փակում, ուզում են Հայերին «ռուսացնել», Համայնքը քայքայել և վերածել այն ռուսական ականանետի, և այստեղ խնդիրը կրոնական չէ, այլ քաղաքական: Անգլիացիները իսկապես դրանում տեսնում են որոշակի սպառնալիք և ըստ այդմ՝ նախընտրում են երկայիս իրավիճակը: Նրանց անհանգստացնում է այն, որ Հանկարծ Ռուսաստանին չհաջողվի տիրել Հայաստանին և անգամ իրեն միացնի Թուրքիայի Հայկական նահանգները, քանզի սա Կենտրոնական Ասիայում կարող է նշանակել ռազմավարական փոփոխություն: Ինչ խոսք, կան Հայեր ի օգուտ Ռուսաստանի և այլք, որոնք նախընտրում են ներկայիս իրավիճակը, ինչպես օրինակ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը, և Հայեր, որոնց կարող էինք կոչել «սուլթանամետ»: Թեև անհնարին թվա՝ այդպիսիք էլ կան... Անշուշտ, թուրքերը միշտ էլ մեզ վրա Հարձակվում են՝ օգտվելով մեր որևէ թույլ տեղից: Հենց այսօր,— և տեսեք թե ձեզ ինչ եմ ասում,— անկառավարելի խմբեր մուլթն ընկնելիս ավերելու են Հայերի սեփականությունները, և Հավանաբար մերոնցից մի քանիսը մեռնելու են: Դուք մտածում եք. «Ինչպիսի սառնություններ է այդ ամենն ինձ պատմում»: Եվ արդարացի կլինեք: Գալիս է մի պահ, երբ մեկը սկսում է սովորել իր դժխեմ բախտին:

Վաղը Հայերը բողոքելու են, և թուրքական մամուլն ու կառավարությունը մեզ մատնացույց կանեն դաժանորեն Հաստատելով. «Ինչ դժբախտ են Հայերը»: Ռուսներն ուզում են տրոհել իրենց ցեղը վիթխարի Ռուսաստանում, իսկ Հայերը բողոքելու բան են գտել: Այստեղ ամեն բան այսպես է գործում: Պետք է որ նկատած լինեք, որ թուրքերի Համար մենք խոչընդոտ ենք, որից նրանք վաղ թե ուշ կազատվեն: Ինչ վերաբերում է անգլիացիներին, ուսերն են թոթվում և սատար կանգնելու նվազագույն փորձ են անում, երբ իրենց երկրի Հասարակական կարծիքը նրանց ստիպում է ցուցաբերել մարդասիրություն մի դույզն, սակայն իրականում այն, ինչ Անգլիան պաշտպանում է, իր ֆինանսներն են, բրիտանական առևտրի ճանապարհները և իր ունեցվածքը: Մնացյալն իր Համար ոչ մի արժեք չունի:

Հայաստան: Ո՞րն է: Ի՞նչ կշիռ ունեն հայերը Սիթիի գործարար շրջաններում: Ոչ մի: Ստացվում է, որ Հայաստանն առհասարակ գոյություն չունի: Եթե խոսենք գերմանացիների մասին: Մ, ունեն շատ մեծ պատմական բարդույթ, ուզում են լինել ավելի մեծ, քան Անգլիան և Ֆրանսիան միասին վերցրած: Կուզենային ունենալ առաջինի գաղութները և երկրորդի հատուկ հեղինակությունը, բայց սոսկ զարեջուր խմողների համբավ են վայելում, ինչու էլ, նաև մեծամտում են, թե ամենաքաղաքակիրթն են, սակայն եթե կուզեք իմանալ, ինձ վախ են ներշնչում: Նրանց դեսպանատունը իրենց «երիտթուրքեր» հորջորջող մարդկանց ձևավորման կենտրոնն է: Այնտեղ նրանց ֆինանսավորում են, ղեկավարում, ուսուցանում, վճարում են Գերմանիա կատարվող ուղևորությունները, կարգում դասախոսություններ... Ինչու: Տեսե՛ք: Գերմանիան հավակնում է համեղ պատառի կարևոր մասը, օրինակ՝ երկաթուղի մինչև Հնդկական օվկիանոս, Պարսից ծոց: Ոչ մի խենթություն էլ էլ: Դա նրանց օպերետային կայքերի անսահման փառամոլությունն է: Գիտե՞ք, թե այս օրերին ո՞վ է գրտնրվում Կոստանդնուպոլսում՝ Հայտնի գեներալ ֆոն դեր Գուլցը: Ձեզ նախապես հավատացնում եմ, որ հայերի համար դա կնշանակի սև ապագա: Գերմանացիները տեսնում են այն փայլուն ապագան, ինչ մնում է Օսմանյան կայսրությունից: Դա նման է անապատում փղի կմախքին, մի հսկա նեխած դիակի, որը գայթակղում է անզղներին: Իսկ այդ անզղները պրոուսական ռազմամուկներն են, որոնք այստեղ փնտրում են չուկաներ, զինվորականներ, դաշնակիցներ, բերրի հողեր, հանքեր, էժան աշխատուժ: Ի վերջո, կարելի է սահմանել մի բառով, որ ավելի լավ է հնչում գերմանացիների շուրթերին էքսպանսիոնիզմ՝ գավթագործություն:

Այո՛, թեև ազգային փոքրամասնությունների համար դա կնշանակի անարդարություն: Դուք կարծում եք, թե գերմանացիներն իրոք կմտածե՞ն հայերի մասին: Ինչպե՞ս էլ:

Ինչի մասին, որ իրոք մտածում են, այն է, որ մենք խանգարում ենք իրենց պլաններն իրականացնելուն: Դուք, որ երիտասարդ եք, կտեսնեք ձեր սեփական աչքով: Դուք դեռ շատ հետաքրքիր բաներ եք տեսնելու, ողբերգական նաև հետաքրքրական, — սակայն չլինենք հոռետես, — անգամ մարդասիրական:

Շատ տարիներ առաջ մի թուրք, որի հետ բարեկամներ ենք եղել, ինձ կանչեց նախազգուշացնելու մեզ սպասող վերահաս աղետի մասին: Այդ մարդը շուտով մեռնելու էր և գիտեք այդ: Այդ ժամանակ էլ մտածեց, որ իրավունք չունենր էն աշխարհ գնալուց առաջ լուր՝ իմա-

նալով, թե ինչ է տեղի ունենալու հետո: Ոչ ավել, ոչ պակաս նահանգի գայմագամն էր: Ինձ բացատրեց, որ հավաքվել էին սուլթանի պալատում: Նրա հետ ուղղակիորեն չէին խոսել, բայց մեծ վեղիրի հետ՝ այո՛: Որոշել էին, որ պետք է ուղղեին իրենց թույլ տված պատմական սխալը, — այդպես էին այն անվանում, — որ այն ժամանակ չէին վերացրել քրիստոնյա փոքրամասնություններին:

Եթե կայսրություն թուրք նվաճողները քրիստոնյաներին մաքրած լինեին, — սա էր իրենց գործածած արտահայտությունը, — Թուրքիան երբեք չէր ունենա ներկայիս խնդիրները իրեն միացրած տարածքներում և ազգություններում: Մեծ վեղիրն ասել էր, որ ռումինացի, սերբ, բուլղար, հույն, հայ, սիրիացի և այլ քրիստոնյա տղամարդկանց և կանանց կյանքը հարգելը եղել էր պատմական խոչոր սխալ:

Երբ գայմագամին հարցրի, թե ո՞վ էր նրանց ներշնչել այդ գաղափարները, ինձ պատասխանեց, որ անշուշտ գերմանացիները: Նրանք ուսյալ և կազմակերպված մարդիկ են, նրանց դուր չի գալիս անկարգությունը: Ռազմամուլ ազգայնամուկներ են, քանզի գիտեն, որ կյանքում որևէ բանի հասնելու համար հարկավոր է պայքարել: Այդ իմաստուն դասախոսները խոսել էին ամենաուժեղի գոյատևելու, այնպիսի նոր հասկացություններից, ինչպիսիք են օրինակ «կենսությունը», «ընտրյալ ազգերը», դաշնակիցներին օգնելու բարոյական պարտքը, ներքին թշնամիներին բնաջնջելը, այդ ամենի իրագործման ամենաարդյունավետ մեթոդներից, փոքրամասնություններին վտարելու մասին, որոնք կփորձեին քայքայել այն պետությունները, որոնք իրենց թույլ են տալիս ապրել, քաղաքական պրոպագանդան որոշակի գործողությունների արդարացման նպատակով օտագործելու մասին և այնպիսի մի բանից, որ սուլթանին թվացել էր մեծ գյուտ, այն, որ կեղտոտ աշխատանքը պատվիրեին նրանց, ովքեր կորցնելու ոչինչ չունեին:

Ոտեց նաև մի տարեց իմաստուն՝ իշխանության քաղաքական ամենակարևոր գործիչներից և պետության վարչակազմի ներկայացուցիչներից մեկը՝ գերմանական և թուրքական բանակի բարձրաստիճան զինվորականների առջև: Բոլորն էլ տեղյակ էին, որ ինքը՝ սուլթանը, գտնվում է այնտեղ թաքուն, լսում է շերտավարագույրների հետևում, մեծ վեղիրի հետ միասին: Նրանց բացատրեց, որ որոշ ազգեր ավելի ուժեղ են, քան մնացածները, որ գերմանները և թուրքմեններն իրար շատ նման են: Ընդունակ, ուժեղ, աննկուն՝ հակառակորդի դիմաց: Պատմականորեն բոլորն էլ իրենց տարածքում եղել են գերիշխող մարտնչողներ: Ինքը՝ կոմս Գորինոն իր «Մարդկային

ուսանների անհավասարությունն մասին էսսեում»՝ Հրատարակված 1854 թ., խոսում էր Թուրքեստանի տղամարդկանց և կանանց գեղեցկության մասին, թե ինչպես է հարստացել այդ ուսան այլ ազգություններից վերցրած արյամբ: Այդ գերմանացի ուսյալը խոսեց Կուրտե դը Լիլի կողմից կատարված Հետազոտությունների մասին, Հյուստոն Ստյուարտ Չեմբերլայնի «Տասնիններորդ դարի Հիմնադրումը» գրքից և այլ աշխատությունների մասին:

Այդ օրը սուլթան Արդուլ Համիդը հասկացավ, որ իր ընտրած մարտավարությունը ճիշտ չէ և որոշեց սովորել գերմանացիներից, միակ անհավատներից, որոնք իսկապես գնահատում էին թուրքերին և ապացուցում դա իրենց գործողություններով:

Հետո, այդ թուրքը ինձ հետ խոսեց անկեղծորեն: Ինձ բացատրեց, որ Թուրքիայում հայերս ապրում էինք խաբված և որ կգա այն օրը, երբ մենք լիովին բնաջնջված կլինենք, մեր գյուղերն ու եկեղեցիները՝ ավերված, մեր քարերը փոշու վերածված և երբ տարիներն անցնեն ոչ ոք չի հիշի, թե այնտեղ գոյություն է ունեցել մի քրիստոնյա ժողովուրդ: Հենց այդ է, որին այժմ հավակնում են: Թուրքերը կարծում են, որ հանգամանքները իրենց օգտին երբեք չեն լինի, ինչպես հիմա և չպետք է ժամանակ կորցնեն:

Սաչատուր Մալումյանն ինձ նետեց մի սուր հայացք իր ոսկեգօծ ակնոցի միջով, որ մի պահ փայլատակեց մայրամուտի արևի տակ:

— Լավ, ըմբռնանցի՞ք սուրճը: Ճիշտն ասած դա թուրքերի քիչ բաններից է, որ ինձ դուր է գալիս: Լավ, սիրելի բարեկամս, ահավասիկ ես ձեր տրամադրության տակ եմ, իսկապես դուք ինձ շատ համակրելի եք ... Սակայն հիմա պետք է գնամ: Այս գիշեր դուրս մի եկեք, որովհետև ձեզ կարող են շփոթել որևէ հայի հետ: Կարող է շատ վտանգավոր լինել Թուրքիայում, և դա՛ կրկին մեր շատ սիրելի սուլթանի շնորհիվ:

Մի պահ մնացի նստած սրճարանում: Մամուլյանի խոսքերը դեռ հարվածում էին գլխումս: Հավատս չէր գալիս, որ հայերի համար իրավիճակն այդչափ օրհասական լիներ: Հետո վեր կացա և դանդաղ քայլեցի դեպի նավահանգիստ: Ես շատ էի սիրում նայել, թե ինչպես են տեղ հասնում մինչև վերև բեռնված ձկնորսների նավերը, մինչ ճայերը դրանց վրա ծղրտում են՝ իրենց մասնակցությունը բերելով Կոստանդնուպոլսի ոսկեգօծ մթնշաղի աներևակայելի տեսարանին:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1885

3. ԱՆՏՈՒԱՆ ՄՈՆԺ

Մի քանի ամիս շարունակ զբաղված էի տարբեր մարդկանց հետ խոսելով: Այդ քաղաքը՝ կառուցված էր պատմական Կոստանդնուպոլսի վրա, որը IV դարում հիմնադրվել էր Բյուզանդիոնի տեղում, եղել էր հոների, ավարների, պարսիկների, արաբների և ուսների կողմից պաշարված. նրա յուրաքանչյուր հինավուրց քար իր մեջ պատմություն էր ամփոփում, իսկ նրա պարիսպները, տաճարները, մզկիթները, կամուրջներն ու պալատներն ինձ ապշեցնում էին իրենց գեղեցկությամբ:

Այդ ժամանակ էլ մտածեցի, որ ինձ հարկավոր է իմանալ ավելին, այցելել մոտակա բնակավայրերը, թեև ինձ զգուշացրել էին, որ երկրի ներսում մենակ չճամփորդեմ, քանզի այն Եվրոպա չէ, և այն, ինչ ինձ հաջողվել է տեսնել, որևէ վայրում գտնվել, ու զգացողությունը, որ համարվում է մերձակա, վերանում է արդեն իսկ քաղաքի արվարձաններում: Ընդամենը մի քանի քայլ այն կողմ հայտնվում էր գեղջկական Թուրքիան, հնագույն պարիսպներից քիչ այն կողմ գյուղացիները կրում էին ավանդական հագուստներ, կանայք խուսափում էին մարդկանց հայացքից և առհասարակ, մարդիկ իրենց աննկատ էին պահում՝ բացառությամբ, երբ որևէ բան էին առաջարկում օտարերկրացիներին, թեև անկեղծությունը, որով վերաբերվում էին, որ ընդամենը վաճառողի կեցվածք էր, անմիջապես հօդս էր ցնդում, հենց որ որոշակի հարցեր էի տալիս իմ աղքատիկ թուրքերենով. այդ ժամանակ անմիջապես հեռանում էին՝ թողնելով խոսքս բերանումս:

Ցանկանում էի գիտենալ ավելին, չէի համակերպվում այն Թուրքիայի հետ, որը համարվում էր քաղաքակիրթ, թեկուզև կլնելով նրա ժամանակակից լինելու անտարակույս նշաններից, ինչպիսին Կոստանդնուպոլսն էր որոշ թաղամասերում: Ուզում էի իմանալ, թե ինչ է կատարվում երկրի ներսում, համոզվել, թե արդյո՞ք ճիշտ է այն ամենը, ինչի մասին խոսում էին դեսպանատներում, թե կա՞ այդքան տարբերություն քաղաքի, որում ապրում էի և Թուրքիայի մնացած մասի միջև. պատկերացնում էի, որ չէին կարող համեմատվել: Այնուհանդերձ ինձ չէր հրապուրում մենակ ճամփորդելը, այնպես

որ, երբ Լուի դը Ֆլյորիի միջոցով իմացա, որ Անտուան Մոնժը ճամփորդելու է Բուրսա, գնացի նրան տեսնելու և հարցնելու, թե դեմ չի՞ լինի իմ ընկերակցությունը: Մոնժը շատ ուրախացավ իմ առաջարկից, քանի որ նա էլ չէր ուզում մենակ գնալ, և ժպտալով ինձ խորհուրդ տվեց, որ ճամպրուկս պատրաստեմ տասնհինգ օր մնալու հավանականությամբ: Ինձ խնդրեց, որ հաջորդ առավոտ՝ մոտավորապես ժամը յոթին, պատրաստ լինեմ:

Նոյեմբերի կեսերն էին, ջերմաստիճանը նկատելիորեն իջել էր, և, թեև դեռ չարունակվում էր միջերկրականյան աշունը, շատ ավելի անձրևոտ էր, քան ես պատկերացնում էի:

Հազիվ լուսացել էր, երբ դուրս եկանք Կոստանդնուպոլսից: Ճամփորդում էինք օգնականի հետ կառքով, կառապանի և կառքի առջևում տեղավորված. փոխադրամիջոց, որը շատ ավելի վայելուչ էր, քան հարմարավետ: Անտուանը որոշ հեզնանքով ինձ բացատրեց, որ կառքը պատկանում է սուլթանի պալատին, բայց այն օգտագործում է Փինանանների պատասխանատուն, ով էլ կառքը դրել է Ֆրանսիայի դեսպանատան տրամադրության տակ. մի ղժվարին գործընթաց, բայց այդպես էր գործում ամեն բան օսմանյան վարչակարգում: Երբ դա մեկնաբանեցի, ժպտաց և ասաց.

— Լավ չգիտես: Սա բյուրոկրատիայի երկիր է... Իհարկե, արտասովոր կերպով խիստ հիերարխիայի շրջանակում. բուրգի գագաթը զբաղեցնում են սուլթանը և իր անձնական որոշումները: Իսկ անձնական ասելով՝ նկատի ունեմ իր ամենաարտառոց քմահաճույքները, ինչպես օրինակ՝ բերել տալ Փարիզից 20 կոստյում իրենց համապատասխան գլխարկներով, ձեռնոցներով, գավազաններով, երկարաճիտ կոշիկներով և հարդարանքի այլ պարագաներով, կամ ինչ որ մտքով անցնի. օրինակ՝ առանձնացնել մի վագոն ուղարկելու իր ժամագործներին, որ փնտրեն մի ժամացույց իր հավաքածուն լրացնելու համար, կամ իր հարեմի կանանց համար արկղերով ներքին հագուստ: Այս մարդուց ամեն ինչ սպասելի է: Իրականում նա մի բռնակալ է, որ գործադրում է իր իշխանությունը ամեն կերպ նրանց դեմ, ովքեր իր առջև բավարար չափով չեն խոնարհվում, մի մսխող, որ վատնում է կայսերական գանձարանը անհեթեթ քմահաճույքների վրա: Մարդասիրությունից բացարձակապես զուրկ արարած է: Բացի այդ, խնդիրն այն է, որ բարեփոխումներ իրականացնելու չափանիշ չկա, քանի որ, իրոք, միշտ խոսում են թանգիմաթ-ի հայրյեյի, այսինքն՝ չահավետ օրենսդրության մասին, բայց այն երբևէ չեն կիրառել գործնականում:

Բնականաբար, իշխող դասակարգը, սկսած պալատից և վերջացրած հարկահավաքներով, իր արտոնություններից և ոչ մեկը չի ուզում կորցնել, չնայած ժամանակը առաջ է գնում և մերթ ընդ մերթ նրանց ստիպում է բարեփոխել վարչակարգն ու բանակը, որ կարողանան շարունակել կառավարել:

Առաջինն ունի շատ և ծանր խնդիրներ. ամենամեծը կաշառակերությունն է՝ բյուրոկրատական, չափազանց բարդ և անշուշտ խնամիական ուղիով պաշտոններ զբաղեցնելու հետևանքով: Այստեղ լավագույնները չեն զբաղեցնում ամենապատասխանատու պաշտոնները, այլ խորամանկները և ընչաքաղցները... Լավ, սա ամենուրեք է, բայց այստեղ հատկապես է նկատվում, քանի որ վարչակարգը չի գործում: «Գիտե՞ս, թե ովքեր են ի վերջո վճարում դրա դիմաց՝ հայերն ու հույները, ամենից շատ նրանց է վիճակվում: Դրանում կհամոզվես դեպի Բուրսա այս ուղևորությունում: Գիտե՞ս այդ քաղաքը: Այնտեղ է գտնվում հեյլենական հնադարյան օլիմպիական լեռներից մեկը, Ուլու լեռը: Բուրսան դարձավ օսմանյան մայրաքաղաք սկսած այն ժամանակից, ինչ նախապատրաստվում էր Կոստանդնուպոլսի անկումը: Եվ գլխի կրնկնես, թե ինչու են այդքան փառք վայելում իր գորգերն ու կարպետները: Քեզ դուր կգա, ավելի ճիշտ՝ քեզ կզարմացնի, քանզի այնտեղ արդեն եվրոպան մնում է շատ հեռու:

Ուղևորությունը տեևց երկու օր, այդ իսկ պատճառով ստիպված փոխեցինք ձիերը և այդ գիշեր քնեցինք մի իսկական ֆունդուկում: Ակներե էր, որ Կոստանդնուպոլսում չէինք, քանզի ինձ համակել էր այն զգացումը, որ ժամանակի առումով մի քանի դար հետ էինք գնացել, թեև այդ նահանգը համարվում էր Թուրքիայի ամենաառաջավորներից մեկը: Դրա մասին ես կարծիքս հայտնեցի Անտուանին, որը գլխով համաձայնության նշան արեց:

— Պետք է իմանաս, որ այս երկիրը, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունը, սնանկացման շեմին է: Փաստորեն մեր երկիրը ներկայացված է Օսմանյան կայսրության բանկի միջոցով, որը կարող էր անվանվել «Ֆրանսիայի բանկ Թուրքիայում», քանի որ նրա սեփականատերերը, կառավարիչները և բարձրաստիճան պաշտոնյաները մեր հայրենակիցներն են, որոնց առաքելությունը խոչընդոտելն է, որ սուլթանը և իր ծառայողները ձեռքները մտցնեն գանձատուն, և եթե անեն՝ իմանանք, թե որքա՞ն և ո՞ւր են տանում դրամական միջոցները: Ահա քեզ ողբալի կառավարում: Քեզ մի բան պատմեմ. համարյա տասնհինգ տարի է, 1871 թ. մեզ տրամադրեցին մի երկաթուղային գիծ հայդար փաշայից մինչև Իզմիթ: Մեզ վրա դա շատ

Թանկ կանխիկ փող նստեց՝ տառացիորեն պարկերով ու անվերջ պարկերով փող: Բայց մի ընդվզիր, որովհետև կյանքն այստեղ այդպիսին է: Մյուս կողմից՝ Գերմանիան է իմպերիալ բանկերի միջոցով տրամադրում վարկեր: Ինչ վերաբերում է Անգլիային, հսկայական շահույթադրույք ունի, օրինակի համար՝ «Դենտ, Պայմեր և Գործընկերներ» բանկում, և նույն բանը եվրոպական այլ երկրների հետ է: Բայց ծախսերը կրկնակի գերազանցում են մուտքերին, և չնայած Արդուլ Համիդը փորձում է ցույց տալ, որ այժմ սուլթանի պալատը դարձել է ողջախոհ և չի մսխում փողերը, ինչպես իր նախորդի ժամանակ, և մերթ ընդ մերթ մեզ զարմացնում են նոր բարեփոխումների ծրագրով և մոդեռնացման խոստումներով, ի վերջո տնտեսական ծախսերը միշտ էլ գերազանցում են, անցնում ստացված եկամուտներից, չնայած այն բանին, որ գյուղացիությունը, ինչպես Թուրք, այնպես էլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հարկահավաքներից բացարձակապես ուժասպառ է եղել:

Այնպիսի բանակ պահել, ինչպիսին Թուրքիան է ուզում, անհնարին է առանց երաշխավորված տնտեսական հատկացումների, և արդեն ոչ մի տեղից հնարավոր չէ փող հանել: Ամբողջը հիպոթեկացված է ստացված վարկերի դիմաց, ամբողջը՝ մաքսատները, արբիտրաժային հարկերը, սիրիական մաքսային իրավունքները, ծխախոտը, աղը, նամականիչները, մակնիշները: Անգամ Բալկանների գառների վրա դրված հարկերը: Մեր պահանջների դիմաց, որ դրեցինք նրանց առջև, որպեսզի համաձայնվենք թարմացնել վարկերը, որպես երաշխիք մեզ տվեցին Թուրքիայի բոլոր եկամուտների երաշխիքները, ներկայիս և ապագայի: Պատկերացնո՞ւմ ես, թե սա ինչ է նշանակում: Թեև իհարկե, առայժմ Ֆրանսիային որևէ կերպ ձեռնադրել է Թուրքիայի ֆինանսական ձախողումը, սակայն մյուս կողմից՝ դա կնշանակի իր այն համոզմունքի կատարյալ ձախողումը, ըստ որի՝ միայն քաղաքակիրթ համախմբման ճանապարհով կարելի է հասնել առաջընթացի և դեմոկրատիայի՝ չհաշված միլիարդավոր ֆրանկների կորուստը:

Տե՛ս, նայիր այն գյուղացուն: Այո՛, նրան, որ գալիս է դեպի մեզ, հաստատ հայ է, որ աշխատում է արևածագից մայրամուտ իր ընտանիքը պահելու համար: Հարկահավաքները տանում են նրա համարյա ամբողջ ստեղծածը. հուսախաբ և դառնացած մի մարդ է, որովհետև իրեն համարում է խաբված: Ինչ վերաբերում է հավաքված փողին, ինքը՝ հարկահավաքը իրեն վերցնում է մի լավ պտղունց, մեկն էլ մութասարիֆը՝ այսինքն պրեֆեկտը, վեզիրը՝ նույնպես, մնացածը սուլթանի պալատը: Ի՞նչ է մնում երկիրը կառավարելու համար, հա-

մարյա ոչինչ: Եվ գիտե՞ս, թե ինչ է նշանակելու այս իրադրությունը: Որ ի վերջո այնքան են սեղմելու պարանը, որ խեղդելու են գյուղացիներին և առևտրականներին: Վախենամ, որ գա մի օր, երբ ուզենան տիրանալ այն չնչին բանին, որ մնում է նրանց, այդ ժամանակ էլ ստեղծված իրադրության մեղքը կզցեն հայերի և հույների վրա, քանի որ մուսուլմաններ չեն, բայց ոչ էլ Թուրք, բացի այդ նրանք այստեղ էին, երբ իրենք եկան, իսկ դա, բարեկամս, դժվար է հանդուրժել:

Հայերն այստեղ են հազարավոր տարիներ ի վեր: Կասես, որ ես օրյեկտիվ չեմ և իրավացի կլինես: Սակայն չէ՞ որ ես երկու կողմերին էլ քաջ ծանոթ եմ: Երբ հասանք Բուրսա, տեղեկացա, որ այնտեղ բնակվում էին բարձրակարգ լսավի հայեր, որոնք զբաղվում էին գորգագործությունում և գորգերի ու կերպասների առևտրով: Անտուանն ինձ բացատրեց, որ հայերը Անգլիայի լավ կլիենտներն էին, քանի որ շուկա էին հանում անգլիական բամբակի ողջ գործվածքեղենը, որ հասնում էր կենտրոնական ու Փոքր Ասիա, և վճարի մի մասը փոխհատուցում էին Թուրքիայում արտադրվող մետաքսի միջոցով:

Այնտեղ մնացինք մի շաբաթ: Անտուանը, որ շատ չափված մարդ էր իր գործերում, չասաց ինձ, թե ինչն էր նրան բերել Բուրսա, ես էլ օգտվեցի առիթից զրոսնելու համար, անգամ մի ամբողջ օր տրամադրեցի Օլիմպիական լեռը բարձրանալու համար: Ինձ ուղեկցեցին մի քանի Թուրքեր, որոնց այդ նպատակով էի վարձել և ոչ մի բողոք չունեցա՝ ո՛չ իրենց վարքագծից, ո՛չ էլ իմ նկատմամբ նրանց սրտագին վերաբերմունքից: Այդ փորձն ինձ ստիպեց խորհրդածել, որ անհնարին է, որ այդ սրտաբուխ մարդիկ երկու երես ունենան և որ պետք է ճանաչեմ այլ Թուրքերի և նրանց վարկածներն էլ լսեմ՝ նախքան վճիռ ընդունելը:

Երբ վերադարձին այդ մասին ասացի, Անտուանը գլխով համաձայնության նշան արեց, ժպտաց և մնաց լուռ: Ակնհայտ էր, որ նախընտրում է, որ ինքնուրույն հասնեմ ճշմարտությունը:

4. ՆԱԽԱԶԳՈՒՇԱՑՈՒՄԸ

Հաջորդ տարվա գարնանը, երբ լրանում էր Կոստանդնուպոլսում գտնվելուս մի տարին, բրիտանական ղեսպանատնից մի հրավեր ստացա թագուհի Վիկտորիայի՝ որպես Հնդկաստանի կայսրուհու, տասնամյա տարեդարձը տոնակատարելու կապակցությամբ: Ոտաքը չքեղ տոնի մասին էր, և պետք է պատվիրեի մի Փրակ, քանի որ իմը գործածելուց մաշվել էր, իսկ ես չէի ուզում բաց թողնել տոնը: Գիտեի, որ ներկա էին գտնվելու Կոստանդնուպոլսի Հասարակական շարժման ներկայացուցիչներ, իսկ դա ինձ Հետաքրքրում էր: Ինձ խորհուրդ էին տվել դիմել մի դերձակի, ոմն Օսման Ռուսի անունով, որը Հենց աշխատում էր ղեսպանատների համար և Փարիզի լավագույն դերձակների պես կարողի համբավ էր վայելում, միայն թե նրանց գնից հինգ անգամ պակաս վճարով:

Մի պատեհ առիթով Լուի դը Ֆյորիի տանը ծանոթացել էի սրբ էզվարդ Թորնթոնի՝ Անգլիայի ղեսպանի Հետ, ոչ պաշտոնական ընթրիքի ժամանակ, քանի որ երկուսով վաղեմի բարեկամներ էին: Նա ինձ թվաց դիվանագետի նախատիպ, նախկին դասախոս, որն ուսուցանում էր՝ խոսակցից միշտ Հեռավորություն պահպանելով: Պետք է խոստովանել, որ նա խորապես իրազեկ էր այդ հարցերին՝ անկախ այն բանից, որ նրա մեջ մարդասիրությունն իսպառ բացակա էր: Ամեն դեպքում ես չէի կարող չըջանցել բարձր Հասարակության այդքան կարևոր իրադարձությունը:

Տոնը նշվեց մայիսի տասնհինգին անգլիական ղեսպանատան պարտեզներում և բացօթյա պատշգամբներում: Ձեր համընկնում տարեդարձի ճշգրիտ տարեթվի Հետ, բայց ղեսպանը հասկացել էր, որ մի շարք պատճառներով դա էր առավել պատեհ պահը արարողության երկրում և նաև պատշաճության պահպանման առումով:

Երեկոյան պալատից դուրս եկող պերճաշուք ծածկակառքերը լցրել էին զբոսավայրը: Ասում էին, որ ինքը՝ սուլթանն էլ պետք է մասնակցի, բայց ի վերջո դա Կոստանդնուպոլսով մեկ չըջող այն կեղծ լուրերից էր: Ճիշտն այն էր, որ սուլթանը գրեթե դուրս չէր

գալիս Դուրմարազն պալատից, քանի որ նրան Հետապնդում էր ահաբեկչության գոհ դառնալու սևեռուն միտքը: Այնուամենայնիվ իր կողմից ուղարկել էր մեծ վեզիրին՝ մի նյարդային մարդու՝ մսակալված և եվրոպական կոստյումը հագին, որն առատորեն քրտնում էր, չնայած նրան, որ այդ գարնանային գիշեր ջերմաստիճանը բավականին զով էր:

Ժակ դը Ֆավրը՝ Ֆրանսիայի ղեսպանը, կամեցավ, որ անձամբ ընկերակցեմ իրեն, որն էլ ինձ առիթ ընձևեց ողջունելու էլենին՝ իր դստերը, որը երկար ժամանակ մնացել էր Փարիզում: Տեսա, որ թևվանցուկ գնում էր Անրի դը Վիլյեի Հետ, որ շարունակում էր մնալ Արտաքին Հարաբերությունների պետական քարտուղարի պաշտոնում, և ինչպես որ ինձ ասաց Անտուան Մոնժը, որ նույնպես գտնվում էր այնտեղ, մի քանի շաբաթ էր, ինչ նշանված էին:

Ինչ-որ կերպ չկարողացա նախանձս դսպել, որ նա ինձանից առաջ էր ընկել: Ընդունելությունը չքեղ էր. մի քանի տասնյակ լաքեյներ մատուցում էին ըմպելիքները և ուտեստները՝ փորձելով գոհացնել հարյուրավոր հրավիրվածներին:

Ցանկացած եվրոպացու համար զարմանալի էր, որ թուրքերն առանց կանանց ընկերակցության էին: Դա էլ ակնառու էր դարձնում դիվանագետների այն սակավ կանանց ու դուստրերին, որոնք Հետեկով Փարիզի նորաձևության համարձակ թելադրանքին՝ անթաքույց ցուցադրում էին իրենց հմայքները: Այնուհետև ղեսպանը մի քանի բառ արտասանեց անգլերեն, որոնց մեծ վեզիրը պատասխանեց թուրքերեն: Ճառերի վերջում մատուցեցին սառն ըմպելիքներ, և տոնն ավարտվեց մոտավորապես ժամը տասներկուսին մեծ դահլիճում՝ դաշնամուրի մենահամերգով և արհեստական կրակներով:

Մի պահ ինձ հաջողվեց խոսել Քլիֆորդ Լլոյդի՝ էրզրումում Անգլիայի հյուպատոսի Հետ, որի մասին ինձ արդեն տեղեկացրել էին: Անսպասելիորեն ինձ հրավիրեց ծանոթանալ այդ քաղաքին, և ես խոստացա գնալ տեսնել նրան, քանի որ վաղուց էի ուզում այցելել Թուրքիայի խորքը:

— Դը Լատուր, մի բան եմ առաջարկում: Քանի որ երեք ամիսը մեկ ղեսպանատնից դուրս է գալիս մի փոստային գնացք, կարող եք ուղևորվել դրանցից մեկով. շատ ապահով են, որովհետև պահակախմբով են և շատ արագընթաց: Ընդամենը 6 օրում Կոստանդնուպոլսից հասնում են, այնպես որ սպասում եմ ձեզ: Եկեք հնարավորին չափ շուտ, ձեզ հաստատ դուր կգա: — Լլոյդը այն մաքրն էր, ով Հեշտ համոզող էր, և հրաժեշտից առաջ, մինչ մի քանի հրավիրվածներ մո-

տենում էին, ավելացրեց — խոստացեք ինձ, որ ինձ կայցեկեք: էրզը-
րումը եզակի վայր է, որ չի կարելի չիմանալ:

Քանի որ այն տպավորությունն ստացա, որ անկեղծ է խոսում, սիրով ընդունեցի և պայմանավորվեցինք, որ զնալուց առաջ նրան կհայտնեմ:

Հետո, երբ ես ուղղվում էի դեպի այն խումբը, որտեղ Լուի դը Ֆլորին էր և ղեսպան դը Ֆավրը, մի թուրք՝ երեսուն տարեկանին մոտ, ժպտալով մոտեցավ ինձ՝ խոսելով անսխալ ֆրանսերենով:

— Մայն դը Լաֆուր, ուրախ եմ ձեզ հետ ծանոթանալու համար, անունս Իբրահիմ Ջեմո է, ես այբանացի եմ... Ալբանիան Օսմանյան կայսրության կարևոր երկրներից էր... Լսեք, ինձ պատմել են ձեր մասին... չեք կարող պատկերացնել, թե ով... Բայց ձեզ վստահեցնում եմ, որ երկուսիս համար էլ նա է կարելի ֆրակը: Այո՛, Իհարկե, Օսման Ռումին, Կոստանդնուպոլսի մողայիկ դերձակը: Ինչպես գիտեք, դերձակները ուշադրություն են դարձնում ամենափոքր մանրուքներին, և որ հարկավոր է նրանց հետ զգուշավոր լինել, եթե մեկը չի ուզում քաղաքի ծաղրի առարկա դառնալ հաջորդ օրը: Բայց մի մտահոգվեք: Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, իրոք երկու ազդեցիկ մարդիկ կան. մեկը մեր պարոն սուլթանն է, իսկ մյուսը՝ Օսման Ռումին: Կարող եմ ձեզ վստահեցնել, որ ձեր մասին հրաշալի կարծիքի է... Լավ, բանն այն է, որ ես գիտեմ, թե ով եք դուք... Երբ ապրում էի Փարիզում, միշտ կարդում էի «Լ'Օրոր»-ը՝ մի շատ հետաքրքիր թերթ: Կրմպե՞ք մի զովացուցիչ ինձ հետ: Ինչպես գիտեք, մուսուլմաններս ոգելից չենք լամում... այնտեղ, որտեղ մեզ կարող են այլ մուսուլմաններ տեսնել, հա-հա, հա, քանի որ եթե հանդիպենք Փարիզում՝ հաճույքով կհրավիրեմ ձեզ մի շիշ շամպայն խմելու: Կարող ենք մի քանի բոպե նստել բաց պատշգամբի այս բազկաթոռներին. այստեղ լավ կլինի, չնայած ձեզ և ինձ համար ավելի լավ կլիներ, որ հանդիպեինք Հընդ-կաստանում քան Թուրքիայում:

Մի մատուցող մեզ բերեց երկու բաժակ սառը թեյ լիմոնով: Հետո Ջեմոն մի քանի վայրկյան լուռ մնաց: Դա ինձ սթափեցրեց. ինչի՞ շուրջ էր ուզում խոսել ինձ հետ այդ այբանացին: Երկար մի կուր թեյ խմեցի, և երկուսս էլ լուռ զննում էինք միջավայրը: Անգլիայի ղեսպանը ոչինչ չէր խնայել Հնդկաստանի կայսրուհու տարեդարձի տոնին: Հարյուրավոր մոմեր ապակյա երկար բաժակներում լուսավորում էին հանգիստ գիշերը: Բացի այդ, ամեն տասը մետրի վրա վառել էին մի ջահ: Երևում էր, որ պարտեզը խնամված է մանրակրկիտ ձևով՝ ցանված ծաղիկներով և Եվրոպայում դեռ քիչ տարածված բույ-

սերով: Միակ բանը, որն ինձ նյարդայնացնում էր, այն էր, որ էլեն դը Ֆավրից և Եվրոպայի ղեսպանների կանանցից բացի համարյա ուրիշ ոչ մի կին չէր երևում:

Իբրահիմ Ջեմոն պետք է որ կարգար միտքս և կրկին ժպտաց:
— Դուք Փարիզում հարսնացու ունե՞ք: Այստեղ Կոստանդնուպոլսում ձեզ համար դժվար է լինելու... Հավատացած եմ՝ ուրիշ բան է, եթե լինի երիտասարդ մի հայուհի: Դա շատ ավելի հեշտ կլիներ, որովհետև ցանկացած հայ իր կյանքի կեսը կտար հանուն իր դստերը եվրոպացու հետ ամուսնացնելու: Թուրքերի հետ անհնարին է, բացառությամբ, եթե դուք որոշեիք իսլամ ընդունել... Եվ անգամ այդ դեպքում բավարար թուրք չէիք լինի թուրքի համար: Տեսեք, ես մուսուլման եմ, ունեմ կրթություն և վերնախավի ղինվորական եմ՝ որոշակի սոցիալական և բարեկեցիկ մակարդակի տեր մարդ և այնուամենայնիվ թուրք չեմ: Գիտե՞ք, թե դա ի՞նչ ասել կուզի: Թերևս այն, որ չնայած այս ամենին՝ ինձ նայում են վերեից, որ ինձ համարում են զրսից եկած մեկը, և որ ինձ երբեք լիովին չեն վստահի: Ձեզ կբացատրեմ: Սուլթանը միմիայն վստահում է սուլթանին: Իմացեք, որ մինչև վերջերս այստեղ գոյություն ունեւր մի սարսափելի ավանդույթ, որի համաձայն՝ ժառանգորդը սպանում էր իր մնացյալ եղբայրներին, երբ կառավարելու իր հերթն էր գալիս: Այսպիսով, մեկ հարվածով վերացնում էր իր բոլոր հնարավոր մրցակիցներին: Երբ հասնում էր այդ օրը, կարելի է պատկերացնել, թե ինչ էր Թուփ Գափուում կատարվում. Փավորիտուհիների հուսահատությունը, որոնք ջանում էին փրկել իրենց որդիներին՝ թաքցնելով նրանց կասկած չհարուցող տեղերում, հազցնելով նրանց աղջկա հագուստ, փորձելով հանել պալատից, հեծկլտոցով և հառաչանքով պատուհաններից պարաններով իջեցնել ուրիշների՝ որպես ստրկուհիների որդիների: Ահ, որքան սարսափելի կարող է դառնալ գորեղների կյանքը: Կարող եմ պատկերացնել. միջանցքներով վազվզոցներ, հուրհրացող դաշույնները՝ դահիճների ձեռքին, որ պետք է սպանեին երիտասարդ իշխաններին՝ շատ անգամներ դեռ երեխա: Սա էր իշխանության հասնելու սուլթաններին ժառանգաբար անցնող զգուշավորության միակ քաղաքականությունը, որոնք նվաճել էին մեզ հայտնի աշխարհի մեծ մասը:

Ինձ կհարցնեք, թե ինչո՞ւ եմ ձեզ պատմում այս ամենը: Տեսեք: Հենց այս գիշեր ողջ Թուրքիայում մեռնելու են հարյուրավոր մարդիկ՝ այն պարզ պատճառով, որ սուլթանը ամեն զնով ուզում է պահպանել իր իշխանությունը, իսկ Եվրոպայում դրանից տեղյակ չեն, և որ վատ-

Թարագույնն է՝ չեն էլ ուզում տեղեկանալ: Դուք «Լ'Օրոր»-ի թղթակիցն եք, և պետք է իմանաք, որ այստեղ այնպիսի բաներ են կատարվում, որ ցանկացած եվրոպացու ամոթալի կլինեին...

Այդ պահին ցանկացա ընդհատել նրան.

— Կարող եմ ձեզ մի հարց տալ:

Ուզում էի իմանալ, թե ինչու էր այդ բարձրաստիճան գինվորականը ինձ այդ ամենը պատմում: Ձեի կասկածում, որ ճշմարիտ էր, սակայն անկախ ամեն ինչից՝ ինձ տարօրինակ էր նրա օրինավորության առանձնահատուկ զգացումը...

Գնդապետ Ջեմոն մի պահ լուռ մնաց՝ նախքան աջ ձեռքը բարձրացնելը:

— Այո՛, ինչպես չէ, կարող եք ուզած հարցը տալ, թեև լավ գիտեմ, թե ինչ եք մտածում: Տեսեք, արդեն երկու տարի է՝ ապրում եմ մի քրիստոնյա կնոջ՝ վանեցի հայուհու հետ: Ձեզ խոստովանում եմ, որ չեմ ապրի առանց նրա և դա է ինձ ստիպել տեսնել, թե ինչ է կատարվում Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ: Մտածեցի, թե արդյոք չպե՞տք է խոսելի ձեզ հետ այս ամենի շուրջ... Եվ ի վերջո, դա այն բանն է, որ պետք է իմանայիք... և ոչ երրորդ մարդու միջոցով: Ձեզ հուզում է դա: Թե՞ նախընտրում եք, որ խմենք զովացուցիչ ջուրը և ծափահարենք հրավառությունը:

Գլխով ժխտելու նշան արեցի. ինձ անչափ մտահոգում էին այդ մարդու անկեղծ պատմածները և իհարկե այն վստահությունը, որ ունեի իմ նկատմամբ: Այդ ժամանակ համաձայնվեց և շարունակեց խոսել.

— Լսեք, ես հրետանավորի գնդի լեյտենանտ եմ, գնդապետի օգնական: 1876 թ. մայիսին, երբ Արդուլ Համիդը պետական հեղաշրջում արեց: Այդ դեպքերը երեկվա պես հիշում եմ: Այն ինչ կատարվեց՝ կարծես նորից տեսնելիս լինեմ:

Գնդապետ Մուրադ բեյը իր դիրքի շնորհիվ մեծ արտոնություններից էր օգտվում: Փաստորեն եղել էր Բոսֆորի մյուս ափին տեղակայված աչքի ընկնող կառույցի՝ գինվորական ակադեմիայի տնօրենը:

Բաղդադի կառավարիչը՝ Միդհատ փաշան, նրա հովանավորը, այն մարդը, որը լծակներ էր գործի դնում իր խարդավանքների և հրակայական հարստության միջոցով, պետական հեղաշրջման և աստվածաբանության սոփթերի՝ ուսանողների ճնշման արդյունքում նշանակվեց մեծ վեզիր:

Այդ ժամանակ էր, երբ Մուրադ բեյը՝ իմ պետը, բարձրաստիճան սպան հասավ այն բանին, որ գինվորական վարժարանի սաները մի գրավոր բողոք ներկայացնեին սուլթանի անխոհեմ վարքագծի և գանձարանը նրա կողմից մսխելու մասին, հարցնելով շարիաթի նախարարին, թե արդյոք չի՞ կարելի սուլթանին գահընկեց անել: Ամեն ինչ համաձայնեցված էր: Հասան Կարուլյահը ստորագրեց ֆեթվան՝ կրոնական հռչակագիրը, որն անմիջապես իմամները տարածեցին մզկիթներով, իսկ սուլթան Արդուլ Ազիզը մի քանի ժամ անց փոխարինվեց: Բանակը համաձայն էր, իսկ ռազմական նախարարը՝ Հուսեյն Ավնի փաշան, մորիլիզացրեց Կոստանդնուպոլսի զորանոցները: Ես լավ եմ հիշում, որովհետև Գլխավոր շտաբում գնդակահարեցին մի գեներալի, որն ընդդիմացել էր, և գահին բարձրացավ մի անբարո և քրիստոնյա Մուրադ V անունով, որին մե՛կ սրանք, մե՛կ նրանք թելադրում էին իրենց ուզածով կառավարել: Գահընկեց սուլթանին՝ Արդուլ Ազիզին, պետք է ուղեկցելի մի մակույկով մինչև Թուփ Գափու պալատը: Հիշում եմ, որ մանր անձրև էր տեղում, և ջրի ցայտերը թռչում էին նավակի վրայով: Նույնիսկ գահընկեց՝ սուլթանը ջանում էր մնալ տախտակամածի վրա, նավավարի մոտ, թրջված, փորձելով չկորցնել արժանապատվությունը, չնայած նրա ներքևի շուրթը դողում էր, ու ձախ աչքը անընդհատ թրթռում առանց հանդարտվելու, ասես կռահելով, թե ինչ է կատարվելու: Ոչ մի խոսք չասաց, բայց իր ծառաները անդադար փսփսում էին՝ վախեցած, որ իրենց սպասում է նույն ճակատագիրը, ինչ իրենց տիրոջը: Արդեն Դոլմաբաղչեի պալատից տեղափոխել էին իր կանանց՝ մորը, սիրուհիներին...

Նավից իջանք Պալատական հրվանդանի քարե սանդուղքի մոտ՝ Սարայ Բուրնիեում, այնտեղից մի կառք մեզ տեղափոխեց Թուփ Գափու:

Ես երբեք այդքան մոտ չէի գտնվել որևէ սուլթանի, ինձ հրամայել էին աչքս նրա վրա պահել, քանի որ Միդհատ փաշան վախենում էր, որ այդ մարդը որևէ հիմարություն թույլ տար. օրինակ, փորձեր հակահարված տալ, քանի որ պետական հեղաշրջումը դեռևս թելից էր կախված և նման դեպքում ինչ ասես, որ չէր կարող պատահել, որովհետև Արդուլ Ազիզը դեռևս ազգեցիկ մարդ էր, և շատերն էին ատում Միդհատին:

Դուք ծանոթ չե՞ք Թուփ Գափու պալատին՝ վիթխարի բակերով ու պարտեզներով: Հարեմն իսկական լաբիրինթոս է, և երբ իջնում է գիշերը, դառնում է երկյուղալի: Այդ վայրը քաջատեղյակ է վերջերս կայացած աշխարհի պատմություն մեծ մասին: Շատերի համար եղել

է դրախտ, այլոց համար բանտ, Արդու Ազիզի դեպքում՝ կառափ-
նարան:

Կպատկերացնեք անշուշտ իմ վիճակը: Նա՛ ժամեր առաջ սուլթան,
հավատացյալների խալիֆ և ընդարձակ կայսրութեան տիրակալ,
հանկարծ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ մի գերի. որքան էլ որ նրա առաջ
խոնարհվեին, վրաս ատելութեան կատաղի հայացքներ էր գցում՝ ինձ
համարելով իր այդ վիճակի պատասխանատուն: Ձէի կարողանում
ձերբազատվել այն մտքից, թե ի՞նչ էր ինձ հետ կատարվելու, եթե
ամեն բան կրկին փոխվեր:

Դա տեսց մի ամբողջ շաբաթ. պահապանները հսկում էին ելքերը,
ներքինները վախեցած էին, կանայք հառաչում էին, սուլթանի մայ-
րը նստած գորգին՝ անխոս առաջ ու հետ կոանալով կանխազգում
էր մոտայուտ աղետը: Արդու Ազիզին գտան մեռած, առանց բռնու-
թեան հետքերի, արյան լճակի մեջտեղում՝ հարեմի սենյակներից մե-
կում: Ծառաններից մեկը հայտնեց պալատի բժշկին, որն անհապաղ
իր սենյակից շտապեց օգնութեան, սակայն ընդամենը կարողացավ
հաստատել, որ մահը ինքնասպան լինելու հետևանք էր, թեև շատ
լավ գիտեր, թե ինչ է տեղի ունեցել:

Սակայն Միդհատ փաշան շատ խորամանկ մարդ էր և չէր կարող
թույլ տալ պետական ոճրագործութեան՝ հանցանքի կասկած: Տարբեր
ղեսպանատներից հրավիրվեցին բժիշկներ: Հավաքվեցին մինչև 19-ը
բժիշկներ, որպեսզի կասկածի մի նշույլ անգամ չմնար: Աբիլ Դիքսոնը՝
Անգլիական ղեսպանատան բժիշկը, Միդհատին հանձնեց գատա-
քննչական եզրակացութունը: Նախկին սուլթան Արդու Ազիզը ինք-
նասպան է եղել հուսահատութունից: Բոլորն ընդունեցին փաստա-
թուղթը և չչնջում էին՝ համաձայնվելով այն բանում, թե ինչ է կյան-
քը, և ինչպես են մահանում անգամ ամենագորեղները: Արդու Համի-
զը՝ Մուրադի եղբայրը, նորընտիր սուլթանը, հրապարակավ ցուցադ-
րեց ընտանիքի վիշտը, թեև ոչ ոք չհավատաց: Ձեռն կարող մոռանալ,
որ Միդհատ փաշան քիչ մնաց, որ սպանվեր մահացած սուլթանի
փեսաներից մեկի կողմից: Հասան բեյը ներս խուժեց պետական խոր-
հրդի առաջին ժողով և իր ատրճանակով մոտիկից կրակեց Հուսեին
Ավնիի՝ Ռազմական նախարարի ու Ռեշիդ փաշայի՝ Արտաքին Հա-
րարերութունների նախարարի վրա: Փաշան թաքնվեց սեղանի տակ,
մինչ ձերբակալում էին Հասան բեյին:

Բայց պատմութունը սրանով չի ավարտվում: Նոր նշանակված
սուլթանը՝ Մուրադ V-ը, լսում էր սպունգի պես և մանուկ հասակից
տառապում նյարդային նոպաներով, որոնց ժամանակ թվում էր, թե

խելագարվում է: Իր եղբոր՝ Արդու Համիզի կողմնակիցները, որքան
կարող էին, ամեն առիթով նրան հեղինակազրկում էին, որոնց միշտ
փառանով իշխանը զազազած վիճակում էր պահում, անհամբեր, թե
երբ է իրեն վիճակվելու բազմել գահին:

Այդ շոգ ամառը նպաստեց դրան հասնելուն: Մի գիշեր, երբ սուլ-
թան Մուրադը կավատների ուղեկցութեամբ գնաց իր ապարանքը,
որոնք իրեն պահպանում էին, շատ սուր նոպա ունեցավ և սկսեց
ահավոր գոռալ: Անգամ քնաբերը, որ նրան սրսկել էր իր բժիշկը,
չհանգստացրեց նրան: Արդու Համիզը, ամեն բանից տեղյակ, արագ
հասավ պալատ:

Բախտը բերել էր:

Հաջորդ օրը տարբեր ղեսպանատներից բժիշկներ բերել տվեց:
Այնտեղ էին բժիշկ Զետտին Ավստրոհունգարական ղեսպանատից,
բժիշկ Աբիլ-Դիքսոնը Մեծ Բրիտանիայից, բժիշկ Մարրուեն Ֆրան-
սիայից, բժիշկ Մյուլլինգը Գերմանիայից և ուրիշներ: Նրան պետք էր
եվրոպական տերութունների՝ մանավանդ անգլիացիների աջակցու-
թյունը, որոնք զաղտնի համաձայնութեան էին եկել Միդհատ փաշայի
և հենց իր՝ Արդու Համիզի հետ:

Այստեղ, այս նույն ղեսպանատանը, կնքվեց Արդու Համիզի կող-
մից իշխանութեան նվաճումը: Մեծ Բրիտանիայի համար դա այն
երաշխիքն էր, որ իր ճանապարհը դեպի Հնդկաստան լինելու էր բաց
և առանց խոչընդոտների: Բայց տեսեք, այդ ամենից մեկը պետք է որ
տուժեր, և դրանք լինելու էին քրիստոնյա փոքրամասնութունները:

Մանավանդ հայերը, Փոքր Ասիայի հույները, քրիստոնյա ասորի-
ները, նույնիսկ հրեաները, բայց սա այլ երկար խոսակցութեան խըն-
դիր է: Արդեն վեր կենամ: Դուք հաստատ ուզում եք ողջունել այդ
գեղեցիկ տիկնոջը, որին չեք կորցնում ձեր տեսազաշտից: Պատա-
հարար Ֆրանսիական ղեսպանի դուստրը չէ՞: Դեսպանը շատ հե-
տաքրքիր մարդ է:

Լավ, ահավասիկ իմ այցետոմսը: Կուզենայի ձեզ ցույց տալ մի
քանի փաստաթուղթ, ասե՛ք՝ շատերին ոչ հասանելի:

Միրելի բարեկամս, շուտով կտեսնվենք, իսկ հիմա՝ առայժմ: Իս-
կապես հաճելի էր, այնպես որ էլ մի սպասեցրեք ձեր գեղեցիկ բա-
րեկամուհուն: Մնաք բարով, արդեն պետք է գնամ:

Գնդապետ Իբրահիմը դանդաղ հեռացավ դեպի ճեմասրահը:
Մտածեցի, որ տեսնելու եմ նրան, որ ինձ շատ ավելի բաներ պատմեր:
Այդ մարդը ոչ միայն լավ գիտեր Թուրքիայի պատմութունը. լինելով
նրա կարևոր ղերակատարներից՝ թվում էր՝ պատրաստ է ինձ հետ
շատ զաղտնիքներ կիսել:

էլեն դը Ֆավրը ժպտաց, երբ մոտենում էի նրան:

— Սիրելի Անրի, սա լավագույն առիթն է քեզ հորս ներկայացնելու: Նա այնտեղ է՝ անգլիական դեսպանի և Պիեռ Լըկլերկի հետ: Ընկերակցի՛ր ինձ:

Մենք մոտեցանք բաց պատշգամբի ծայրին, և տեսնելով էլենին՝ երեք տղամարդն էլ տեղից վեր կացան:

— Հայր, քեզ եմ ներկայացնում սիրելի բարեկամիս՝ Անրի դը Լատուրին, «Լ'Օրոր»-ի թղթակցին, այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, միատերը էդվարդ Թորնթոն, Մեծ Բրիտանիայի դեսպան և Պիեռ, ում արդեն ծանոթ ես:

— «Լ'Օրոր»: Մի շատ լավ թերթ,— բրիտանական դեսպանը դիմեց ինձ ինչ-որ կերպ հայրաբար՝ գերազանց ֆրանսերենով: — Լսել եմ ձեր մասին, երիտասարդ իմ բարեկամ, անգամ շատ հողվածներ եմ կարդացել, որ դուք ուղարկել եք ձեր օրաթերթին... Եթե ինձ թույլ տաք մի խորհուրդ: Սա մուսուլմանական երկիր է, իսկ սուլթանն էլ՝ հավատացյալների խալիֆը: Ձեզ դա ասում եմ, որովհետև այստեղ քրիստոնյաները փոքրամասնություն են կազմում:

Դեսպանը նկատի ուներ իմ վերջին հողվածը, որն իրոք տպագրվել էր ընդամենը երկու շաբաթ առաջ, որում ինձ թույլ էի տվել քննադատել, որ քրիստոնյաները պետք է օգտվեին ավելի մեծ ինքնավարությունից:

— Տեսեք, մայն Լատուր, անկեղծորեն եմ ձեզ դա ասում: Ձե՞ որ մենք ընկերներ ենք: Կարծում եմ, որ դուք մի փոքր անզգույշ քայլ եք թույլ տվել, սակայն դուք, շատ եմ խնդրում, մի նեղացեք ինձանից, ձեր լավի համար եմ ձեզ ասում, քանզի իմ կարծիքով ես մարդկանց լավ եմ ճանաչում: Տեսեք, թուրքերը շատ կասկածամիտ են այդ հարցում և հավանաբար սխալ մեկնաբանեն ձեր հողվածները... և այդ ժամանակ ձեզ այլևս ոչ ոք մի խոսք անգամ չի ասի: Լսեք, «Լ'Օրոր»-ը քիչ են կարդում այստեղ: Հավանաբար միայն օտարերկրացիները, բարձր դասի որոշ հայեր, որոնց մի ձեռքի մատների վրա կարելի է հաշվել: Բայց ի վերջո թուրքերը ամեն ինչից տեղեկանում են, շատ աչալուրջ են և սարսափելի զգայուն այն ամենի հանդեպ, ինչ ասում են իրենց մասին: Լսեք ինձ, եթե կարծիք եք հայտնում փոքրամասնությունների մասին, մտածեք երկու անգամ: Մենք համենայն-դեպս այդպես ենք անում մեր դեսպանատանը:

— Արդարացի եք: Այստեղ հարկավոր է խոսել լեզուն կծելով,— ժակ դը Ֆավրը գլխով համաձայնությունն անց արեց իր գործընկերոջը,— տեսեք, Անրի, կան շատ գաղափարներ, որ սովորական են

Եվրոպայում, մինչդեռ այստեղ չեն ընկալվում: Օրինակ՝ մարդկանց միջև արտահայտվելու ազատությունը, հավասարությունը զուտ խոսքեր են: Այստեղ բառերն այլ իմաստ ունեն՝ կախված այն բանից, թե ինչպե՞ս, և՞ որ և ո՞ւմ են ասում, բայց ի վերջո դուք էլ այդ գիտեք: Դեսպանը փորձում է ձեզ զգուշացնել, որ այդ հարցը տարբու է այստեղ: Չարմանալի է, երբեմն ինձ թվում է, որ հայերը՝ ընդունակ և աշխատող մարդիկ, գերազանց, վարժ մասնագետներ, ինչպես օրինակ՝ ճարտարապետների այն գերդաստանը, որ նախագծեց և ղեկավարեց Դոմարադչի ցնցող պալատը, կամ ինժեներներ, բժիշկներ, գրողներ՝ որպես հայազգի, պարզապես չկան: Թուրքերն էլ կարծես թե չեն ցանկանում ընդունել, թե իրենցից հայերը որևէ բնագավառում կարող են ավելի լավը լինել: Հիշում եմ, մի քանի տարի առաջ, խոսում էի մեծ վեզիրի հետ մի ընդունելությունում: Հայ ֆինանսիստների մի խումբ պետք է պալատի համար վարկ երաշխավորեր ֆրանսիական բանկերի միջոցով, և թվում էր, թե այնքան էլ տրամադիր չէին, քանի որ իրականում խոսքը վերաֆինանսավորման մասին էր, վեզիրը դիմեց ինձ՝ նրանց մասին մի ահավոր վատ մեկնաբանություն անելով: «Այս շները,— ասաց,— փորձում են կծել իրենց տիրոջ ձեռքը, և դա նրանց վրա շատ թանկ կնստի, ավելի թանկ, քան նրանք կարող են պատկերացնել: Կարծում եմ, թե այն փողը, որ գործի մեջ են դնում, իրենցն է, և որ մեծ տներն էլ են իրենց պատկանում: Սակայն ոչինչ, ոչ էլ սիրտն անգամ, որ բարախում է իրենց կրծքում, առանց թուրքերի թույլտվության չէ: Սա է թուրքերի փառափայլությունը փոքրամասնությունների վերաբերյալ: Նույնն է, որ մարդ ապրի պարտքով, և մի բան ասեմ, ներքուստ ինձ թվում է, որ խնդիրը դեպի լավը չի գնում:

Ընդունելության ավարտին հրաժեշտ տվեցի էլենին, քանի որ պնդեց, որ ինձ մինչև դուրը ուղեկցի:

— Ուշադրություն մի դարձրու անգլիացի դեսպանի մեկնաբանություններին: Նա հայտնի է որպես սառն ու տարօրինակ մարդ:

— Այո՛,— պատասխանեցի,— մի կատարյալ ջննտլմեն բրիտանական խառնվածքով, բայց խորքում, կարծում եմ, որ իրավացի է: Գուցե ավելի ողջախոհ պետք է լինել: Վերջիվերջո ես այստեղ ընդամենը մի հրավիրված եմ:

էլենը այսու համբուրեց, և ես դուրս եկա փողոց: Լուսավոր էր միայն պարտեզի ցանկապատի շուրջը. մի քանի մետր այն կողմ մնացյալը սպառնալի մշուշում էր, քանի որ գազի ջահերը տեղադրված էին միայն կենտրոնի մի քանի փողոցներում և պողոտանե-

րում: Երբ մութն ընկնում էր, Կոստանդնուպոլիսը դառնում էր թըշ-
նամական մի վայր մանավանդ եվրոպացու համար:

Չնայած այն բանին, որ հանցագործները պատժվում էին ողջ
խստությամբ, հաճախակի էին հարձակումներն ու գողությունները,
և ես մտածեցի, որ պետք է մի ավտոմեքենա կամ կառք վարձած
լինեի, որն ինձ տուն հասցնե: Այդ ժամանակ, մինչ արագ քայլում էի
մթության մեջ, գիտակցեցի, թե ինչ հեշտ է լինելու իմ վերջը տալը
որևէ մեկի համար, ում համար իմ բառերը անախորժ լինեին:

Չնայած ինքս ինձ վախկոտ չէի համարում, ցնցված էի: Անգլիա-
կան ղեսպանը գուցե շատ վատ կողմեր ուներ, բայց իրականում ինձ
անկեղծ նախազգուշացում էր արել:

Մի քանի օր անց ստացա մի նամակ Ֆրանսիայի ղեսպանատնից
ստորագրված իր՝ Ժակ դը Ֆավրի կողմից:

Մայն Անրի դը Լատուր

Թուրքիայում «ԼՕրոր»-ի թղթակից.

Մեծարգո բարեկամ: Սույնին կից դուք ստանում եք պաշտոնական հաս-
տատված փաստաթուղթ, որպես Թուրքիայում Ֆրանսիայի այս ղեսպա-
նատան մամուլի պատասխանատու:

Պետք է կապվեք առաջին քարտուղարի պարոն Պիեռ Լըկլերկի հետ
մանրամասնելու համար:

Մեզ հետ ձեր աշխատելու մեծագույն գոհունակության առիթով իմ սրբ-
տագին ողջույնը ձեզ:

Ստ. Ժակ դը Ֆավր

Ֆրանսիայի ղեսպան:

Ակներև էր, որ այդ նշանակման հետևում կանգնած էր Անրի Վի-
յեն, որին մայրս էր համոզել՝ վախեցած իմ անվտանգությունից:

Ինձ վատ չթվաց: Ի վերջո լրացուցիչ երաշխիք էր իմ ղիվանագի-
տական անձնագիրը, որ բացի այդ բացելու էր իմ առջև այլ դռներ և
արդեն համոզված էի, որ Կոստանդնուպոլսում լավագույն բանալին
ղիվանագիտական անձնակազմին պատկանելն էր:

ՀՈՒԼԻՍ 1886

5. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԻ ԴԱՍ

Եկավ նախատեսված ամսաթիվը, երբ փոստը պետք է մեկներ
էրգրում, բայց վերջին պահին պարզվեց, որ ամբողջ ճանապարհը
ցամաքով՝ Անատոլիան կտրել-անցնելու փոխարեն պետք է ուղևոր-
վեին ծովով մինչև Տրապիզոն և այնտեղից փոստային վազոնով մինչև
էրգրում: Պաշտոնական բացատրություններ չկային, բայց կարծում
էին, որ Սըվազում տեղի ունեցող լուրջ անկարգությունների հետե-
վանքով էր: Ինֆորմացիայի պակասը Թուրքիայում սովորական էր,
որտեղ պաշտոնական հերմետիզմը ընդունված բան էր: Մյուս կող-
մից, այն սակավաթիվ թերթերը, որ հրատարակվում էին երկրի ներ-
սում՝ այնպիսի տեղերում, ինչպիսիք Սամսունը կամ էրգրումը, սուղ
օրինակներով էին և սովորաբար չէին հասնում Կոստանդնուպոլիս:

Որոշ թույլ կասկածներից հետո որոշեցի գնալ՝ ընկերակցելով Քլի-
ֆորդ Լյոյզին՝ այդ քաղաքում անգլիական հյուպատոսին, որը շատ
զոհ էր իմ որոշումից: Ուստի պատրաստեցի մի ճամպուրկ ամենա-
անհրաժեշտ պարագաներով և իջա քայլելով ղեպի նավահանգիստ,
որտեղ սպասում էր մի առագաստանավ՝ «Բախտավոր», որ, ինչպես
Քլիֆորդն ինձ բացատրեց, ղեսպանատան համար սովորաբար բեռ-
ներ էր տանում-բերում: Ավելի ուշ իմացա, որ նավի տերը տեղե-
կատվություն էր անցկացնում Անգլիայի ղեսպանատուն, ինչը նույն-
պես զարմանալի չէր:

Թեև չոզ էր, արդեն հուլիսի կեսերն էին: Հենց որ նավը բաժանվեց
ափից, եղանակն այն աստիճան զովացավ, որ ստիպված եղա հաստ
ժակետ հագնել, բայց անգամ այդ պայմաններում հաճելի էր մնալ
կամրջի ծածկի տակ՝ գննելով Թուրքիայի քարքարոտ ափը:

Քլիֆորդը ճանապարհի արտասովոր ընկեր էր, և առաջին պահից
հասկացա, որ խոսքը կիրթ մարդու մասին է, երկրի մասին խոր գի-
տելիքներով և բացի հնէաբանության մեծ սիրահար լինելուց, ինչպես
բոլոր բրիտանական բարձր պաշտոնյաները՝ համոզված էր, որ Մեծ
Բրիտանիան աշխարհի կենտրոնն է և որ իրենց վրա է դրված կարգ
ու կանոնի պատասխանատվությունը:

Քլիֆորդը Համարյա տասնհինգ տարի էր, ինչ Թուրքիայում էր և Թուրքերի մասին շատ վատ կարծիքի էր, առհասարակ նրանց Համարում էր Հույներին և Հայերին տանջելու գործում մեղավորներ:

— Ուզում եմ, որ մի բան քեզ պարզ լինի: Իմ իսկական մասնագիտությունը, նախքան փոխհյուպատոս նշանակվելս, պատմությունն էր: Երբ եկա Թուրքիա, մասնագիտացա Մերձավոր Արևելքի գծով: Եթե ինձ դիմանալու ուժ գտնես մեջդ, կփորձեմ քեզ բացատրել այս երկրի ծագումը:

Ոգևորությունը ընդունեցի իր առաջարկը, և Քլիֆորդը ժպտաց:

— Բարի, ինքդ քեզ կրակը գցեցիր, ուրեմն՝ լսիր, — մատնացույց արեց ժայռեղեն կտրտված զանգվածը: — Ձենիր այս ցնցող ափը՝ Եվքսինյան Պոնտոսը: Մի հսկա տարածք, որը պատմության ընթացքում կամուրջ է ծառայել, որպեսզի Թուրքմեն ցեղերի Հորդանները Հասնեն մինչև Բյուզանդիա: Երբ Մուհամեդ II-ը նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը, Եվրոպան ցնցվեց՝ հիշելով Աթիլլային, և այդ օրը աշխարհը փոխվեց: Ամեն ինչ սկսվեց, երբ Օսմանը ընդունակ եղավ միաձուլել տափաստանների ցիրուցան ցեղերին:

Իր ճարպկության շնորհիվ Հասավ դրան որպես ցեղապետ, Համախմբելով տարբեր կրոնական միավորումների, խոստանալով նրանց որպես Հատուցում, ինչպես որ ենթադրում էին, անհավատների Հետ սահմանամերձ Հողատարածքները: Այսպիսով, նա դարձավ շատ Հայտնի իշխան, և նրան Հաջողվեց գայթակղել Հազարավոր քոչվոր վաչկատունների՝ կորցնելու ոչինչ չունեցողների և ծարավի՝ տիրանալու խոստացած ավարին:

Մոնղոլներն էին, որ առաջանալով իրենց նվաճողական Հաղթարշավի ճանապարհին և ամեն ինչ հրկիզելով՝ քչեցին Թուրքմեն ժողովուրդներին դեպի Անատոլիա և Փոքր Ասիա: Նրանք Հեռատես գտնվեցին և Հասկացան, որ պետք է յուրացնեն բյուզանդական իշխանությունը և օգտագործեն այն որպես հիմք այն իշխանության ստեղծման Համար, որին իրենք էին Հավակնում: Նրանց Հաջողվեց նաև իրենց կողմը գրավել քրիստոնյա վարձկանների՝ իրենց գլխավոր թշնամիների դեմ պայքարելու Համար: Այդ թշնամիները Հենց իրենք՝ Թուրքմեն առաջնորդ կոչվածներն էին, որ դեռ Հավակնում էին շուտափույթ ավարի, ունեցվածքի, թալանի՝ Հետևում թողնելով հրկիզված Հողերը՝ մշտական բնակատեղիի փոխարեն: Դա Օրհանի գաղափարն էր՝ Օսմանի անդրանիկ գավալի: Այդ իշխանապետը Հասկացել էր, որ Հարկավոր չէր ուժով ներխուժել՝ տիրանալու ոսկու

ավարին և ստրուկներին, այլ հիմնել պաշտպանիչ կետեր անհավատների կամքը կտրելու Համար:

Դեռ վաղ էր, որ Համարձակվեին դիպչել Կոստանդնուպոլսին և ստիպված մեկ դարից ավելի սպասեցին, մինչև որ Մեհմեդ II-ը կարողանար այն նվաճել, օգտվելով այն բանից, որ Բյուզանդական կայսրությունն արդեն իր դարն ապրել էր: Բայց նրանց իսկական Հաջողությունն այն Համարձակ մարտավարությունն էր, որ նրանք պահեցին տեղական կառավարիչներին՝ նրանցից պահանջելով պարտավորություն տարեկան տուրք տալու և օսմանցիներին զորքեր մատակարարելու: Վասալության ակտիվ Համակարգ, որը գործեց շատ արդյունավետ, քանի որ նվաճված ժողովուրդները կարծում էին, թե կարող էին ապահով դարձնել իրենց ունեցվածքը, սեփականությունը և իրենց կյանքը տարեկան տուրքի դիմաց: Այսպիսով, այդ Համակարգի պաշտպանությունը երաշխավորված էր Հենց իրենց՝ նվաճողների կողմից: Հետո Հաջողեցին Մուրադը, որը տարածեց իր իշխանությունը Արևելյան Եվրոպայով, Բայազիդը՝ իր որդին, որը վերջ չտվեց պատերազմելուն՝ կայսրությունը պահպանելու Համար նման անկայուն աշխարհում:

Սուլթանները՝ անչափ շահագրգռված իրենց արյունը ազնվացնելու, կնություն առան քրիստոնյա, բյուզանդացի, սերբիացի, բուլղարացի արքայադուստրերի: Սա ուղղակիորեն ազդեց նրանց աշխարհընկալման և Հետևաբար՝ նրանց ծիսակատարությունների և արարողակարգի վրա: Այդտեղ է, որ սկսվեց իրագործվել Հիերարխիայի և բյուրոկրատիայի բարդ Համակարգը, այն չափով, ինչ Հեռանում էին Հասարակ ժողովրդից արիստոկրատների վերածվելու Համար:

Բնականաբար, պատերազմի ռազմիկները, շատ ավելի կոշտ ու պարզունակ, շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել կարևոր բանակներ, որոնք սպառնում էին սուլթանի իշխանությանը, որի զինված ուժերը անհեթեթություն աստիճան շատ ավելի սուղ էին: Այդտեղ էլ երևան եկան այսպես կոչված կապիկուլները կամ տան ծառաները՝ պատերազմի ավարի մաս կազմող, որ Մուրադից սկսած սուլթանի անձնական սեփականությունն էին:

Այս ստրուկները, մեծ մասամբ քրիստոնյաներ, դարձել էին իսլամի Հետևորդներ, եթե չէին ցանկացել զրկվել կյանքից, և նրանց դաստիարակում էին Թուրքերենով՝ որպես օսմանցիների: Այնուհետև նրանց կրթում էին որպես զինվորների, իսկ նրանց, ովքեր աչքի էին ընկնում կամ դրսևորում էին բարձր Հատկանիշներ, առաջ էին քա-

չում որպես կառավարիչներ: Այսպիսով, նրանք դառնում էին սուլթանի ամենահավատարիմ վասալները, և այդտեղից էլ սկիզբ առան ենիզերիները կամ նոր զինվորները:

Պետք է իմանաս, որ Մուրադ II-ի իշխանությունից օրոք մի քիչ ուշ պատահեց, երբ ի Հայտ եկավ դեշիրմեն կամ քրիստոնյա լավագույն պատանիների պարտադիր զինակոչը, բոլորն էլ մեծ մասամբ Բալկաններից: Եթե կուգես այն կարող ենք անվանել առևանգում, քանի որ ուրիշ բան չէր: Ընտրվել էին բեյերի կողմից և ուղարկվել սուլթանի պալատ, որտեղ նրանց բռնություններ ստիպել էին իսլամ ընդունել և կրթվել դրա ոգով: Ժամանակի ընթացքում նրանք դարձան մի նոր քաղաքական իշխանություն՝ առճակատման գնալով հին օսմանյան արխատոկրատիային:

1444 թ. ասպարեզ է գալիս Մեհմեդ II-ը, թերևս օսմանյան ամենաակնազարկ սուլթանը, որը 1453 թ. Բյուզանդիայից նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը և այն դարձրեց Ստամբուլ, օսմանյան արքունիքի կենտրոնը և իսլամական աշխարհի նոր մայրաքաղաքը, քանի որ կայսեր հնագույն նստավայրի նվաճումը նույնպես նրան դարձրեց աշխարհի մուսուլման հավատացյալների իսկական խալիֆ, մի բան, որ նրան երաշխավորում էր բացարձակ իշխանություն: Մեհմեդը գոռոզամիտ մարդ էր, իշխանամոլ ու փառասեր և նպատակ ուներ վերակերտել «նոր իսլամական Հոռոմ»: Այդտեղ եկան հրեաներ, հայեր, ուղղափառ քրիստոնյաներ, արաբ մուսուլմաններ, որոնք շուտով չունչ տվեցին հնագույն քաղաքին: Փաստորեն, այնտեղ հաստատվեցին պատրիարքություններ, ինչպես ուղղափառ հունական, այնպես էլ հայկական: Ի Հայտ եկավ հրեական համայնքը: Բայց, այո, բոլորն էլ միշտ միլյեթներ՝ համայնքներ էին՝ թուրքերին ենթակա:

Զավեշտականն այն է, որ սուլթանները ոչ թե վստահում էին իրենց արյունակից եղբայրներին՝ օսմանյան թուրքերին, այլ դեշիրմենի համակարգի միջոցով իսլամ ընդունած քրիստոնյաներին, կարծում եմ, որ, ինչպես այս վարքագիծը, այնպես էլ համարյա ավանդական դարձած կայսերական ընտանիքի որևէ անդամի սպանությունը (որ գահի հանդեպ իր նկրտումներով չզառնար անդրանիկ որդու մրցակիցը) արտացոլում է մի հնագույն մտածելակերպ՝ արմատացած տափաստաններում ապրած մարդկանց վարքագծում, որոնք երբևէ չգիտեին, թե ո՞ր կողմից կհասնեն նետը, որը վերջ կտար իրենց կյանքին:

Այդ քոչվոր ցեղերը, որ սկզբում վրաններով էին գնում այնտեղ, ինչին հանգամանքներն էին ստիպում, ընդունակ եղան միաձուլվել և

սպառնալ հզոր Արևմուտքին այնքան երկարատև պատերազմում, որն ավարտվեց Կոստանդնուպոլսի անկումով՝ իսկական աղետ, որը ցնցեց քրիստոնյա երկրներին, ինչպես մի հեռավոր թնդյուն՝ սպառնալով կայծակն իր հետ տանել դեպի Եվրոպայի սիրտ: Տես, Անրի, պետք է մի շատ կարևոր բան ըմբռնես: Թուրքերի մտածելակերպը մերժում է այն ամենը, ինչը համապատասխան չէ իրենց խորհրդավոր ավանդույթին, որ ասես մնացածները՝ իր շուրջ գտնվող օտարները, գոյություն չունեն: Արևմուտքի կարծիքները նրանց համար ոչ մի նշանակություն չունեն: Բացի այդ, այն համոզմունքին են, որ միակ արժեքավորը օսմանյան մտածելակերպն է, մշակույթն ու կյանքն ընկալելու իրենց կերպը:

Դու դա ինքդ քեզ կպարզես թուրքերի և տարբեր միլյեթների՝ օրթոդոքս հույների, կաթոլիկ քրիստոնյաների, հայերի և հրեաների հետ շփվելիս:

Ինքնավարությունները ոչ թե նշանակում են ազատություն, այլ անջատում: Ամեն ինչում գոյություն ունի թուրքականի բացարձակ գերիշխանություն, որն ուղեկցվում է մեկ այլ՝ անսահման արհամարհանքով նրանց հանդեպ, ովքեր թուրք չեն: Ապացուցում են, որ եվրոպացիների դեմ ոչ մի մարտում չեն պարտվել, իսկ եթե դա տեղի է ունեցել՝ ապա միայն հանգամանքների բերումով: Այդ իսկ պատճառով ոչ թուրքերը ոչ մի կերպ չեն կարող համարվել առաջին կարգի քաղաքացիներ: Քեզ բերեմ մի օրինակ: Յանկացած հայ համարվում է գյավուր, այսինքն՝ անհավատ: Եթե մեկը քրիստոնյա է, չի կարող դատվել ըստ շարիաթի, և նրա իրավունքները դրանով չեն երաշխավորված, անգամ պետք է վճարի տուրք՝ ջիզյա, այսինքն՝ «ապրելու իրավունքի հարկ», որ տարեկան պետք է վճարեն բոլոր ոչ մուսուլման տղամարդիկ, որոնք բնակվում են կայսրությունում: Ինքդ քեզ հարց կտաս, թե ինչու է այս անզլիացին այդքան անհանգստացած քրիստոնյա փոքրամասնությունների համար: Քեզ կասեմ գաղտնիքը. ինձնից առաջ իմ հայրն է այստեղ եկել որպես զինվորական-խորհրդակցական Անգլիական դեսպանատանը: Հասել է Կոստանդնուպոլիս 1850 թ., հազիվ 24 տարին լրացած, Սանդհրոսթը¹ նոր ավարտած: Իր պաշտոնակից ընկերը այդ ժամանակ քառասունին մոտ մի տղամարդ էր՝ Դեյվիդ էրքհարթ անունով, գաղտնի ծառայությունների գործակալ, որը տասը տարի այդ երկրում էր հատուկ ծառայություններ:

¹ Արքունական ռազմական հայտնի ուսումնարան (հիմա ռազմական ակադեմիա) Անգլիայում:

Հայրս էլ այդ ժամանակ իր հետ բերեց իր կնոջը՝ մորս: Ես ծնվեցի Թուրքիայում, իսկ մայրս մահացավ ծննդաբերությունից ժամանակ: Մարի Դադրյանը՝ մի երիտասարդ հայուհի, ինձ մեծացրեց և խնամեց մինչև 11 տարեկան դառնալս: Նրա շնորհիվ սովորեցի խոսել և գրել հայերեն, նրանց լավ եմ ճանաչում, գիտեմ, թե ինչպիսին են և ինչպես են մտածում: Մարիին սպանեցին 1862 թ. Կիլիկիայի հյուսիսում գտնվող մի քաղաքում՝ Ջեյթունում: Այնտեղից էր նա և իր ընտանիքը: Գնում էր այնտեղ իր հարազատների հետ ամուսն մեկ ամիսն անցկացնելու: Քեզ մեկ ուրիշ օր կպատմեմ, թե ինչ պատահեց: Հետագայում վերադարձա Անգլիա, քանի որ Հայրս ավարտեց իր գործը Թուրքիայում, դե ինչ, շատ երկար պատմություն է, սակայն գուցե քեզ հետաքրքրի:

Ձգացի, որ Քլիֆորդի աչքերը խոնավ էին, ասես այդ հուշերը նրան հուզել էին:

— Այո՛: Ծատ լավ եմ ճանաչում, թե՛ սրանց և թե՛ նրանց, և քեզ կարող եմ վստահ ասել, որ այս երկրում քրիստոնյա փոքրամասնություններին սարսափելի հետապնդում են, բայց այսօր այսքանը: Ձե՞ որ ես քեզ զգուշացրի...

Մի քանի օրում կհասնենք Տրապիզոն, իսկ այնտեղից՝ կուղևորվեք էրզրում: Այդ նահանգը պատկանում է Պատմական Հայաստանին, և քեզ շատ դուր կգա:

Հիմա իջնենք խցիկը, սկսում է մթնել, և պետք է ուժ հավաքենք:

Այդ դասախոսությունն ինձ համոզեց, որ իմ նոր բարեկամը՝ Քլիֆորդ Լլոյդը, կիրթ և հղկված մարդ է, և այդ երկիրը իր հինգ մատի պես գիտե: Ես շատ գոհ էի, որ ընդունել էի նրա առաջարկը և որոշեցի օգտվել նրա կողքին գտնվելու այդ օրերից:

Գիշերվա մեջ քամին ուժով վեր բարձրացավ, և նավը սկսեց շարժվել ընկույզի կճևափ պես, որն էլ ինձ բախտո անիծել տվեց, որովհետև մի քանի ժամ շարունակ ինձ թվում էր՝ ցանկացած պահին խորտակվելու ենք: Երբ ալեկոծությունից վրաս անձկություն իջավ, մտածում էի, թե որքան հարաբերական է կյանքը: Այնուամենայնիվ լուսաբացն իր հետ լավ եղանակ բերեց, քամին այնքան հանդարտվեց, որ դարձավ մեղմ զեփյուռ, իսկ Անատոլիայի ափն ինձ մոռացնել տվեց այդ վատ պահը:

Որոշ հեզնանքով Քլիֆորդն ինձ հարցրեց, թե ոնց եմ անցկացրել գիշերը, և ես նույն ծաղրանքով ասացի, որ քնել եմ կոճղի պես: Այդ ժամանակ նա լայն ժպտաց, մինչ դողում էր:

— Հիմա քեզ տեղը բերեցի որպես Թուրքի, քանի որ Թուրքը երբեք չի ընդունի, որ որևէ պատճառով վախեցել է. նրանք ասում են ճշմարտությունը, երբ իրենց է ձեռնադրում: Այն, ինչ քեզ հետ կատարվում է, կոչվում է Թուրքական սինդրոմ:

Շուտով հանգամանքներն ինձ ուղղակիորեն ստիպեցին հասկանալ, որ պատմությունն այնպիսի բան է, որ բոլորին է ներքաշում իր մեջ, իսկ պատահականությունը կարող է երբևէ մեզ դարձնել նրա զլխավոր դերակատարները:

6. ԴԱԺԱՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրապիզոնում նավից իջնելիս, նույն նավահանգստում Անգլիական Հյուպատոսարանի անդամներից մեկը սպասում էր Քլիֆորդ Լյոյդին: Իրար մեջ երկար խոսում էին, մինչ լցնում էին դիվանագիտական փոստային փաստագրությունը կառքի մեջ, որը մեզ պետք է տաներ այնտեղ: Քլիֆորդը վերադարձավ այնտեղ, ուր գտնվում էի, և տեսա, որ այլայլված է:

— Շատ եմ ցավում, որ քեզ ասում եմ, որ ներքին գործերի Հետ կապված՝ անմիջապես պետք է վերադառնամ Կոստանդնուպոլիս՝ ղեկավարելու: Այնուհանդերձ, քեզ խորհուրդ չեմ տալիս, որ ուղևորվես պաշտոնական փոստային կառքով, քանի որ ինչպես ինձ հայտնեցին, ճանապարհին քուրդ հրոսակների մի խումբ փորձել է կառքի վրա հարձակվել: Վախենում եմ, որ գուցե պահ մտած սպասելիս լինեն, համոզված, որ կառքում գտնվում է պաշտոնյաների աշխատավարձը, իսկ դա ճիշտ է: Այսինքն՝ զղջում եմ, որ քեզ համոզեցի զալ ինձ Հետ այստեղ, բայց սա անկանխատեսելի և վտանգավոր վերադարձ է դեպի Միջնադար, թող մեջդ չնչին կասկած չմնա, որ Անատոլիայի խորքում կառչած են մնում դեռ այդ ժամանակաշրջանին: Ի՞նչ ևս որոշում, վերադառնում ես ինձ Հետ Կոստանդնուպոլիս, թե՞ մի քանի օր մնում ես Տրապիզոնում: Կարծում եմ, որ ողջամիտ կգտնվես և չես փորձի ուղևորվել էրզրում, ամեն բան այնպես է փոխվել, որ կարող է վտանգավոր լինել:

Իսկապես որ այդ պահին Հուսախարված էի: Դա իմ պատկերացրած ծրագիրը չէր: Բացի այդ, ինչո՞ւ չխոստովանել, որ ես Քլիֆորդի կողքին ապահով էի: Նա քաջատեղյակորեն վերահսկում էր իրադրությունը մի աշխարհի, որն ինձ լրիվ անծանոթ էր:

Բայց ի՞նչ կարող էի անել: Վերադառնալ նրա Հետ Կոստանդնուպոլիս: Իմ կարծիքով դա չէր հարցի լավագույն լուծումը: Դա կնշանակեր, որ ի վիճակի չեմ ընդունելու մարտահրավերը և առանց երկար խորհրդածելու նրան պատասխանեցի, որ մնում եմ:

— Ցավում եմ, որ ստիպված վերադառնում ես,— ասացի նրան,— հավատացած եմ, որ ճանապարհի ամենալավ ընկերն ես, բայց քանի որ արդեն այստեղ եմ, նախընտրում եմ մի քանի օր մնալ և կվերադառնամ Կոստանդնուպոլիս նավով, որ ինչպես երևում է, դուրս է գալիս ամեն շաբաթ:

Հրաժեշտ տվեցի Քլիֆորդին, որը դարձյալ ինձ խորհուրդ տվեց ողջամիտ լինել՝ կեսկատակ-կեսլուրջ: Վախենում էի մենակ մնալ, բայց մտածում էի, որ դա այն պատեհ առիթն էր, որ ցույց տայի, որ կարող եմ հույս ինձ վրա դնել անսպասելի իրավիճակներում:

Մի քանի օր մնացի Տրապիզոնում: Նավահանգստի շրջակայքում և առևտրական մի քանի հարակից փողոցներում միջավայրը հիշեցնում էր Կոստանդնուպոլիսը, բայց կյանքն ավելի դանդաղ էր, կարծես ժամանակը կանգ առած լիներ: Նավահանգիստը լարված առևտրական եռուղևով մեջ էր, եվրոպական ապրանքներ էր ներմուծում, մանավանդ անգլիական, որոնք գալիս էին Մանչեստրի, Լիվերպուլի և Լոնդոնի տեքստիլ արդյունաբերական Փարրիկաններից: Երևում էին հայկական առևտրի շատ կենտրոններ և ամեն տեսակի ապրանքների ներմուծման ու արտահանման ձեռնարկություններ, թեև ամենաաչքի ընկնողները գորգերն էին, դրանցից շատերը պարսկական ոճի, քանի որ սկսել էի տարբերել դրանց ծագումն ու որակը՝ մանավանդ Կոստանդնուպոլսում իմ հայ բարեկամների շնորհիվ: Թվում էր, թե թուրքերն ու հայերը իրար Հետ շատ նորմալ հարաբերությունների մեջ են. թե՛ մի կողմը և թե՛ մյուսը արժանավոր կեցվածք էին ընդունում, երբ իրար Հետ խոսքի էին բռնվում: Քրդերի Հետ այդպես չէր. այնտեղ նույնն էին, ինչ զնչուններ Եվրոպայում, քանի որ գալիս էին քաղաք իրենց անասուններով և ողջ ընտանիքով, այսինքն՝ մի հարյուր հոգով. որոշ դեպքերում տեսա, որ երբ մոտենում էին, վաճառականները շտապում էին փակել իրենց խանութները, կարծես իրենց ներկայությունը խանգարում էր նորմալ կյանքին: Նման մի բան կատարվում էր չերքեզների Հետ. նրանցից շատերը պրիմիտիվ մարդիկ էին, թվում էր՝ մեծ ատելություն և նախանձ ունեին հայերի հանդեպ, որոնք, սկսած ամենահայտնի վաճառականներից մինչև համայնքի ամենապարզ անդամները, ցանկացած պահի և հանգամանքի իրենց արժանավայել էին պահում: Ոմանք ինձ դիմում էին առանց այլևայլության՝ որևէ սրճարանի բաց պատշգամբում կամ ուստորանում: Հավասարապես թուրքերն էլ, հայերն էլ ուզում էին իմանալ՝ ո՞վ էի ես, որտեղից էի և ի՞նչ էի անում այնտեղ: Հավանաբար Հետաքրքրասի-

րությունից էր: Ստիպված օգտվեցի միակ բանկից, որ գործում էր քաղաքում, Օսմանյան կայսրության բանկի մասնաճյուղից, որի տնօրենը ինձ մտնելիս տեսնելով, դուրս եկավ իր գրասենյակից և ներկայացավ որպես Միդհատ բեյ, և իմանալով, որ ես «Լ'Օրոր»-ի թղթալիցն եմ և Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիական դեսպանատան մամուլի պատասխանատուն, հորդորեց, որ մի գավաթ թեյ խմենք:

Երբ ավարտեց իր երկար բարեմաղթանքների և բարի գալուստների շարանը, նրան բացատրեցի, որ ուզում եմ Կոստանդնուպոլսում իրենց գլխավոր բանկի կողմից տրված մուրհակը փոխանակել հաղար թուրքական լիրայով: Երբ նշեցի քանակը, այդ մարդն ինձ զննեց անհանգստացած տեսքով:

— Հազար լիրա: Ինձ ասացիք հազար լիրա: Դա ավելին է, քան շատ մարդիկ կարող են վաստակել ողջ կյանքում:

Այդ մարդը շարունակում էր ինձ նայել կասկածանքով: Երբ գլխի ընկավ, ժպտաց:

— Ոոսքն այն մասին չէ, թե դուք ինչ եք մտածում, մայն դը Լատուր: Տեսեք, դուք չեք կարող այստեղից գնալ այդ գումարով, որովհետև ձեր կյանքը կվտանգեք: Ինչպես ինձ ասացիք, դուք ուղևորվելու եք էրզրում... Ձեզ խորհուրդ չեմ տա նման բան անել, հիմա այնտեղ գնալը խնեթություն կլինի:

Տեսեք, գնացեք Սամսուն նավով կամ ավելի լավ է՝ շոգենավով, կամ էլ ձեզ ավելի լավ չի՞ թվում, որ գնաք Ռիդա: Բայց էրզրում, Թեոդոսիո արքայի քաղաքը... Թուրքական է յոթ դար ի վեր... դե ինչ, թուրքական և չհաշված ժամանակ առ ժամանակ գլխին եկած երկրաշարժերը: Ասածս լսեք, այստեղ՝ Տրապիզոնում շատ լավ են ապրում, շատ հյուրընկալ քաղաք է, և շատ ուրախ ենք, որ ձեզ նման մարդիկ գալիս են այստեղ՝ մեզ հետ որոշ ժամանակ ապրելու:

Լսեք, մենք կանենք հետևյալը, հանում ենք հազար լիրա, այստեղ դուք հաշիվ եք բացում, ներդնում եք ութ հարյուրը և երկու հարյուրով մեկ ամիս սուլթանի պես կապրեք և այն էլ փողերը շոռայլելով: Լսեք ինձ և կտեսնեք, թե ինչպես եք շնորհակալություն հայտնելու: Այդքան փող մի վերցրեք ձեզ հետ: Դա ձեզ միայն գլխացավանք է պատճառելու:

Նրա դատողությունները ինձ հասկացրին, որ այդ բարի մարդը իրավացի է: Ծիշտոն այն է, որ հավակնում էի ձեռք բերել ամենալավ պարսկական գորգը մորս ուղարկելու համար, բայց ամեն ինչ այլ կերպ էր, պետք է նրա խորհրդով շարժվել և կլինեի ավելի խոհեմ: Գլխով համաձայնության նշան արեցի:

— Համաձայն եմ: Ձեր հիմնավորումներն ինձ համոզեցին, և շնորհակալ եմ ձեր խորհուրդների համար, բայց ձեզ կլսեմ միայն մի մասում: Հետո կվերցնեմ երեք հարյուր լիրա և կուղևորվեմ էրզրում: Ինձ հարկավոր է գնալ մինչև այնտեղ:

Տնօրենը մերժեց՝ գլուխը շարժելով:

— Ո՛չ, մի արեք դա, մայն... Վտանգավոր է... մանավանդ այդքան փողը ձեզ հետ: Այստեղ մի մարդու կյանք մեկ լիրա չարժե: Մի գնացեք այդ քաղաքը: Բայց պարզ է, դուք թղթակից եք, և ես մեկին էլ գիտեի տարիներ առաջ: Ոչ ոք այդքան հաստագլուխ չէ, որքան որևէ թղթակից... Ներևեցեք ինձ, մայն, ձեզ նկատի չունեի:

Երբ հրաժեշտ տվեցի Միդհատ բեյին, չէի դադարում մտածել, որ այդ մարդը շատ անհանգստացած է իմ որոշումից, և գրասենյակի ապակու միջից տեսա, որ ինձ կասկածող աչքերով է զննում: Բայց ես վճիռ էի ընդունել և դուրս եկա բանկից՝ դրամապանակիս մեջ երեք հարյուր թուրքական լիրա՝ մտածելով, որ ամեն դեպքում հաստագլուխ լինելը լրագրողի պարտքն էր:

Տեղեկացա, որ հաջորդ օրը փոստային կառքը դուրս է գալիս լծված չորս ձիով: Այնպես որ մի տոմս ճարեցի՝ ցանկանալով համոզվել, որ եթե այդ փոստը ճամփա է ընկնում, ուրեմն ճանապարհին որևէ վտանգ չի լինի: Կառքում տեղավորվում էին վեց մարդ ուղևորների հետ միասին, և երբ նստեցի, երեք ուղևոր ինձ հետաքրքրությամբ զննեցին՝ ողջունելով գլխի թույլ խոնարհումով: Երկուսը թուրք էին, իսկ մեկը՝ պարսիկ, և թվում էին հաջողակ վաճառականներ: Միակը, որ հագնված էր եվրոպական ոճով, ես էի, ինչն էլ պատճառ եղավ, որ երկու ժամ իրենց հետո պահեին, մինչև որ վերջապես պարսիկը տանելի անգլերենով դիմեց ինձ, բայց մի ահավոր շեշտով՝ կանգառներից մեկում պանդոկում ճաշելու համար: Սպիտակեցրած աղյուսով կամարապատ բակն ինձ մտածելու տեղիք տվեց. այդ երկիրը ոչ միայն տարածությամբ էր գտնվում շատ հեռու, այլև ժամանակով:

— Ինձ կոչում են Մուհամեդ Ջիա,— տղամարդը շատ ցածր էր խոսում, փորձելով խուսափել, որ չլսեն իր բառերը: — Ջրաղվում եմ հնագույն գորգերով... Իսկապես հնագույն: Մեկն այն քիչ ապրանքներից, որ նախկինում անհամեմատ լավ էին անում: Այլևս չեն հյուսում այնպիսի գորգեր, ինչպես նախկին գորգերը. ոչ մետաքսը, ոչ բուրդը, ոչ ներկերը, ո՛չ էլ տնայնագործների ձեռքերը, ո՛չ էլ գեղեցկության հանդեպ ճաշակը, իրականում ժամանակի հետ ո՛չ մի բան դեպի լավը չի գնացել... առավել ևս գորգերը: Տեսեք, իմ ընտանիքում

արտադրվել են Պարսկաստանի լավագույն գորգերից մի քանիսը: Դրանք պատրաստում ենք ոչխարի բրդից, ուղտի մազից, մետաքսից, անգորայի մոհերից... Իմ նախասիրածն են: Ձեզ հետաքրքրո՞ւմ են պարսկական գորգերը: Դա է. իմ արհեստն է:

Համաձայնվելու նշան արեցի, ինձ այն աստիճանի էին հիացնում, որ ցանկացա մեկը, որպես նվեր ուղարկել իմ մորը: Այդ մարդը լավ առևտրական էր և շարունակեց իր գրույցը, մինչև որ դարձյալ նրստեցինք փոստային կառք: Իրականում դա մի ամրակուռ կառք էր՝ երկար ուղևորությունների համար, սակայն բավականին անհարմար՝ ճանապարհների և խճուղիների պատճառով: Նույնն էր, որ մարդ դիմանար մի տանջանքի, որ գնալով ավելի էր սաստկանում ժամ առ ժամ, կարծես թե քեզ հասցնում էին փայտի անվերջանալի հարվածներ:

Ամեն դեպքում դա էր եղել իմ ընտրությունը, և ես տեղի տվեցի, համոզված, որ ի վերջո մի բան կարժենան ճամփորդությունը և փորձությունը:

Այն տեղանքը, որոնցով անցնում էր ճանապարհը, հնամենի էր, եթե չանվանենք նախնադարյան: Նույնն էր, ինչ ճամփորդելիք ժամանակի մեջ. նահանջել էինք մինչև պատմություն այն պահը, երբ կարծես այլևս անհնարին պիտի լիներ գտնելու անգամ մի չնչին վկայություն, որ այդ վայրերը վերաբերում են ներկայիս դարաշրջանին:

Մյուս կողմից, անդադար բարձրանում էինք, մինչև երկու հազար մետրի վրա հասնելը, կարծես թե լեռնային նավահանգիստ անցնելիս լինելիք, որի պատճառով էլ թեև ամառվա կեսն էր, երբ երեկոն իջավ, բավականին զովացավ:

Իրիկնամուտին էր, մեզ ընդամենը մնացել էր տասը կիլոմետր հասնելու, որտեղ գիշերելու էինք, երբ անիվներից մեկը սուր ճոռաց և թափով թեքվեց, եղեգների տակ գաղտնի բացված մի անցքի հետևանքով:

Ոչ ոք չէր պատկերացնում, թե շարունակությունն ինչ է լինելու: Մի տասներկու տղամարդ, արտաքինից քուրդ, դուրս եկան իրենց հրացաններով մոտակա ժայռերի արանքներից՝ մեզ վրա նշան բռնելով: Ինչ խոսք, անկասկած հրոսակներ էին, և հիշեցի Միդհատ բեյի՝ բանկի դիրեկտորի անհանգիստ աչքերն ու նախազգուշացումները: Այդ պահին ինձ ոչ թե փողն էր անհանգստացնում, այլ կյանքից զրկվելը: Ամեն դեպքում վտանգավոր իրավիճակ էր, և մի պահ մտքովս անցավ, որ չպետք է այնտեղ գտնվեի, ոչ էլ թուրքիայում, այլ Փարիզում, քաղաքակիրթ վայրում:

Իսկապես քրդեր էին: Մեզ անմիջապես իջեցրին, խուզարկեցին և մեզանից խլեցին ցանկացած արժեքավոր իր, ներառյալ մատանիներ, ժամացույցներ, դրամապանակներ: Անշուշտ ինձնից խլեցին թուրքական երեք հարյուր լիրան, չնայած այդ ամենին, այդ միջոցին ներքուստ օրհնում էի իմ բարեկամ Միդհատ բեյին, որ հասցրել էր փրկել տարեկան աշխատավարձիս մեծ մասը: Կռահեցի, որ մեզ մեծ վնասներ չեն պատճառելու, քանի որ այդ մարդիկ այն, ինչ փափագում էին, մեր փողն էր և զարդերը: Քիչ անց եկան ձիեր հեծած ուրիշ մարդիկ և մեզ ստիպեցին հեծնել ուրիշ ձիեր, որոնց բերեցին սանձերից բռնած: Դա ինձ մտահոգեց, քանի որ մի պահ հաստատ կարծում էի, թե նրանց միակ նպատակը մեզ կողոպտելն էր և հետո լքելը: Բայց չէր թվում, թե դա էր իրենց մտադրությունը առնվազն այդ պահին, քանի որ մեզ տանում էին ինչ-որ անծանոթ վայր: Տեսա երկու թուրք վաճառականների աչքերում արտացոլված ահը: Պարսիկը թողնում էր իրավիճակի հետ հաշտվելու տպավորություն:

— Մենք Աստծու ձեռքում ենք, — շնջաց, երբ հեծնում էր իր ձին, իր ճակատագրին հնազանդվելու մի ժեստով:

Թեև գնում էինք թեթև վարգով, վախեցա, որ կարող էինք գլորվել նեղ ճանապարհներից մեկից, լուսավորված լիալուսնով, որը փայլատակում էր գլխներիս վերևում, սակայն քուրդ հեծյալները պետք է ճանաչելիս լինեին ամեն քար և արահետի ամեն ոլորան, քանի որ իմ կարծիքով անխոհեմ կլինեի, որ առանց վարանելու ձիերին ստիպեին գնալ այդպիսի ժայռոտ վայրերով և այն էլ մշուշում:

Վերջապես հասանք մի քանի անձամբների, որոնք տեղակայված էին սարերի արևելյան ճակատում: Մենք գտնվում էինք երկար ու խոր կիրճում, որի միջով հոսում էր մի ջրահորձանք, քանի որ լուսն էինք ջրերի հեռավոր մոնչոցը, որոնք գահավիժում էին դեպի կիրճը:

Բավականին վախեցած իջանք ձիերից, և խարույկի շուրջ նստած մի քանի տղամարդ ձեռքի շարժումով հասկացրին, որ մոտենանք իրենց: Նրանցից մեկը՝ առաջնորդի տեսքով, ինձ գոռաց թուրքերեն:

— Ի սեր ամենազթառատ Աստծու, որտեղացի՞ ես, օտարական: Ի՞նչ ես անում ես վայրերում: Հարո՞ւստ ես: Ինձ ասել են, որ մոտդ ունեիր երեք հարյուր թուրքական լիրա... Դա շատ փող է այդքան երիտասարդ մարդու համար... Ամեն դեպքում շնորհակալություն, որովհետև էս թշվառական թուրքերը մոտենրն ունեին դրա տասներորդ մասը... Վա՛յ երազանքների և խարեությունների վաճառականներ... Իսկ պարսիկը, դրա ունեցածը աղոթքի գորգն է: Ասել կուզի՞ դու այս ուղևորության ամենահարուստն ես:

Այդ մարդը մոտենում էր ինձ այն չափով, ինչ խոսում էր, մինչև որ Համարյա կաշում էր դեմքիս, ձեթի ճրագով լուսավորելով երկուսիս: Անկասկած քուրդ էր, և մոխրագույն աչքերն էլ, ոնց որ գայլինը, մթության մեջ պսպղում էին:

— Անունդ ի՞նչ է, օտարական: Էս սարերում անհավատներ չենք ուզում: Որքա՞ն կարծենաս: Հազա՞ր լիրա: Երկու հազա՞ր... Գուցե ավելի՞ն: Ծուտով կիմանանք: Հակառակ դեպքում՝ կստանան քո գլուխը: Մի պահանջագիր կուղարկենք քո դեսպանատուն, որպեսզի պատասխան տան: Ի սեր Աստծու, ես լուրջ եմ ասում: Հեյ դո՛ւ, Մուստաֆա: Էս անհավատի դիմաց որքա՞ն ուզենք: Զեզ հարմա՞ր է թվում երկու հազար լիրա, — մարդը նորից մոտեցավ ինձ՝ զննելու իմ արձագանքը: — Կամ գուցե սխալվո՞ւմ եմ: Դո՛ւ դիր գինը, անհավատ: Ասա մեզ, թե ինչ կարծենա քո գլուխը: Ասա՛ ինձ, Հենց Հիմա:

Այն, ինչ այդ մարդն ասում էր, ես միայն որոշ բառեր էի հասկանում, բայց պարսիկը, որ չէր կորցրել իր սառնասրտությունը, տեղավորվեց իմ Հետևում և թարգմանում էր ինձ տանելի ֆրանսերենով: Սարսուռացի՝ հասկանալով, որ իրոք այդ քուրդ հրոսակը ոչ թե պոռոտախոսում էր, այլ զցել-բռնել էր, որ ես իր համար շատ արժեքավոր ավար եմ:

Չնայած այդ սպառնալիքներին՝ չկամեցա կորցնել հոգեկան Հավասարակշռությունս և ընդունեցի խիզախ մարդու կեցվածք, պատասխանեցի ֆրանսերեն՝ Հատ-Հատ արտասանելով բառերս՝ ժամանակ տալով իմ թարգմանչին:

— Չգիտեմ, թե ովքեր եք, ոչ էլ ինձ հետաքրքիր է: Եկել եմ իմ սեփական աչքերով տեսնելու, թե ինչ է կատարվում Անատոլիայում, քանի որ ինձ ասել են, որ երկու տեսակի քաղաքացիներ կան այս երկրում: Թուրքերը և մնացածները: Ես «Լ'Օրոր»-ի՝ մի շատ կարևոր թերթի լրագրող եմ: Այս բառը ուզում է արտահայտել նոր օրվա, ավելի լավ ապագայի հույս:

Տեսա, թե ինչպես էին կամաց-կամաց մոտենում մեզ, հասկացա, որ իմ արձագանքը դրական արդյունք էր տվել:

— Ես հարուստ չեմ, սա իմ ունեցած ամբողջ փողն է, ապրում եմ իմ աշխատանքով, բայց եթե դուք դրա կարիքն ունեք, ոչինչ, ես նորից այն կվաստակեմ: Իմ երկիրն ունի մի խորհրդանիշ իր դրոշի վրա: Հավասարություն, եղբայրություն՝ մարդկանց և ժողովուրդների միջև, բայց մանավանդ՝ ազատություն: Որոշ չափով ծանոթ եմ քրդերի պատմությանը, գիտեմ, թե ով է Բեդիր խանը:

Դուք պետք է որ լինեք Ղզլբաշի ցեղակիցներից և գիտեմ, որ քաջարի կովոդներ եք... Բայց թշնամու հարցում կարծում եմ, որ սխալվել եք: Ես եկել եմ մինչև այստեղ՝ աշխարհին բացատրելու, թե ինչո՞ւ են ճնշված արժանավոր մարդիկ, ինչո՞ւ չունեք ձեր սեփական Հայրենիքը, ինչո՞ւ են ձեզ վտարել և հասցրել նրան, որ ստիպված հարձակվում եք նրանց վրա, ովքեր սեփական կամքով հասնում են այստեղ: Գուցե ես սխալվում եմ, գուցե ես զղջամ իմ որոշման համար, բայց քեզ մի բան կասեմ: Թող ինձ վերադառնալ և թույլ տուր ինձ, որ քրդերի մասին ճշմարտությունը պատմեմ, դա չարժե՞ երկու հազար լիրա... Արժե շատ ավելին: Դու համաձայն ես:

Քուրդ ղեկավարի կեցվածքը փոխվել էր: Ինձ զննում էր, եթե ոչ հարգալից, այո՛, որոշ հիացմունքով՝ համոզվելով, որ իր սպառնալիքները ոչ մի տպավորություն չէին թողնում, բայց չնայած դրան՝ նրանում ազահույությունը կարող էր ավելին անել. քան ցանկացած այլ զգացում և կտրուկ շրջվեց՝ թիկունքն ինձ դարձնելով:

— Բառե՛ր: Բառե՛ր: Անհավատներդ ավելի շատ եք խոսում, քան կանայք և Հետո ոչ մի խոսք չեք կատարում: Այդտեղից կգնաս, երբ որևէ մեկը հանուն քեզ վճարի երկու հազար լիրա: Եվ եթե անցնի երկու ամիս, նրանց կուղարկեմ քո գլուխը: Դա էլ կլինի քո գիշիկը: Ամեն դեպքում քո բառերը ոչ մի բանի տեղ չեն անցնի, որովհետև քրդերս միշտ մնալու ենք քրդեր: Եվ այստեղ դեռ երբեք ոչ ոք թերթ չի կարդացել: Այստեղ դրանք կոչում ենք կեղտոտ թղթեր՝ ներծծված ստերով:

Ամենահարմար պահը չէր որևէ քննարկում սկսելու համար, և մտածեցի, որ հակահարված տալը մի մեծ օգուտ չի բերի: Այդ ժամանակ մեզ տարան քարայրի ներսի մասը և մեզ թողնեցին հրացաններով զինված իրենց մարդկանցից մեկի հսկողությունը: Երբ նրան սևեռուն նայեցի, այդ անհատը, նստած ժայռի բարձր մասում, ձեռքով լսփեց իր հրազենի փողին, կարծես հասկացնում էր մեզ, որ լսենթություն թույլ չտայինք:

Պարսիկը նստեց կողքիս և սկսեց խոսել ինձ հետ իր առանձնահատուկ անգլերենով, այնքան ցածր, որ հազիվ էի նրան լսում:

— Այս քուրդ ավագաններին ամիսներ ի վեր փնտրում են ոստիկանությունը և բանակը: Նրանք ասում են, որ Հայրենասերներ են, բայց իրականում Հանցագործներ են, որոնք կախաղան կհանվեն, Հենց որ բանտարկվեն: Առաջնորդը Զեզիրեից է, նրան կոչում են Մուհամեդ Կուլիսա՛մ, և գլուխը բարձր գին ունի: Քեզ մի բան ասեմ,

Թուրքերը չեն հանդուրժի, որ մի կարևոր օտարերկրացի, ինչպիսին դու ես, մնա այս իրավիճակում: Դու մեր հույան ես, եթե հանուն մեզ լինել, ոչ մեկն անգամ մատը չէր շարժի, բայց մի ֆրանսիացի դիվանագետ և լրագրող... Գալու են քեզ ազատելու, որի դեպքում քեզ որպես պատանդ կօգտագործեն, իսկ դա վտանգավոր կլինի: Տես, մեր միակ լուծումը փորձել փախչելն է, քիչ են՝ հազիվ տասը կամ տասներկու մարդ:

Հենց որ պարեկություն գնան կեսը կամ ավելին, գուցե օգտվենք առիթից: Այս երկու թուրքերը չափից ավելի գեր են ու ծեր են թվում, անտառով փախչել կարողանալու համար... Այնպես որ, ավելի լավ է նրանց ոչինչ չասնել, և բացի այդ, կարծում եմ, եթե այդպես չվարվենք, մեզ ամեն դեպքում կսպանեն: Համաձայն ես:

Հառաչեցի: Մտել էի այդ անհեթեթ պատմության մեջ՝ չնայած Միդհատ բեյի նախազգուշացումներին, և այդ էր պատճառը, որ իրավունք չունեի բողոքելու: Իրավիճակը բարդ էր, և չէինք կարող ինքներս մեզ խաբել: Որքան ինձ հայտնի էր, քրդերը շատ էլ չեն գնահատում կյանքը, ոչ էլ անգամ իրենց սեփականը: Ներքուստ համաձայնվեցի, մինչ խորհում էի, որ պատահականությունը այդ պարսիկ վաճառականի կյանքը կապել է իմ կյանքի հետ: Ինչ տարօրինակ ճակատագիր:

Այդ ժամանակ տեսա, որ մոտենում է քրդերից մեկը, հավանաբար նրանցից, որ գտնվում էին այնտեղ, ամենատարիքովը: Այդ մարդը մոտեցավ մեզ, նստեց գետնին ավելի թեթև, քան կսպասվեր այդ հասակի տեր մարդուց և սկսեց խոսել աղքատիկ ֆրանսերենով, բայց բավարար՝ հասկանալու համար:

— Լսեցի խոսքերդ, օտարական: Դու նույնպես Փարիզից ես:

Հաստատեցի՝ վրաս պահելով նրա հայացքը:

— Ինձ քո լեզուն սովորեցրել է մի միսիոներ, երբ երեսա էի: Նրան թույլ չտվեցինք քարոզել քո կրոնը, բայց մեր ցեղապետը համաձայնվեց, որ երիտասարդներին ֆրանսերեն սովորեցնեն: Նրան թողեց ապրել, որովհետև ուզում էր, որ իրեն պատմեր նապոլեոնից: Ասում են, որ լրագրող ես: Մինչև հիմա ֆրանսիացիները ոչինչ չեն արել քրդերի համար, մինչդեռ նրանք թուրքերի լավագույն հովանավորներն են: Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում, հարուստների սրահներում խոսում են ֆրանսերեն, — ծեր քուրդը թքեց ի նշան արհամարհանքի:

— Մեզ արհամարհում են նրանք, ովքեր իրականում մեզ չեն ճանաչում: Գիտե՞ս թե ինչու: Քրդերս երբեք չինք խոնարհվել սուլթանի առջև, և դա նրանք մեզ չեն ներում, ոչ էլ այն, որ մենք դարեր առաջ

ենք այստեղ եկել, նախքան իրենց գալը... Եվ կարծում եմ՝ կմնանք այնքան, մինչև իրենք հեռանան: Տուրքեր չենք վճարում, որովհետև ճորտ չենք եղել և ունենք մեր սեփական առաջնորդները: Էրզրումում Ալլադին բեյն է՝ Վանա լճի հարավի լեռներում Հեքքիար էմիրը, մնացած տարածքում՝ Բոխտան էմիրը, մեր ունեցած ամենալավը՝ Բեդիր խանն է: Աստված թող կողքին լինի: Էհ, եթե քրդերն ու հայերը միավորված լինեին թուրքերի դեմ... Թուրքերն են թշնամացրել մեր ժողովուրդներին:

Մարդը մի քանի պահ լուռ մնաց: Հետո նրա աչքերը բոցավառվեցին՝ արտացոլելով խարույկի բոցերը:

— Ֆրանսիացի՛, ազատ ես, կարող ես գնալ: Քեզ կրացատրեմ: Անունս Ահմեդ խան է, և ես եմ այս սարերի տերը, բայց իմ պայքարը չի անցնում օտարերկրացի պատանդ վերցնելով, իսկ Ֆրանսիայի դեմ ոչինչ չունենք, թեև երբևէ մտածում ենք, որ Ֆրանսիան, այո՛, քրդերի դեմ բան ունի: Վաղ առավոտյան դու և պարսիկը կարող եք հեռանալ:

Թուրքերը ոչ, նրանք մեր թշնամիներն են: Երկուսն էլ հարկահավաքներ են, նրանց ճակատագիրը որոշված է: Օգտվում են թույլ մարդկանց վախից, միայն դա է արժանի պատժի: Երբ վերադառնաս Ֆրանսիա, պատմիր այնտեղ ճշմարտությունը: Ասա նրանց, որ Անատոլիայում կա մի տարածք՝ Բրդստան անունով, որտեղ կա տգիտություն, աղքատություն, հետամնացություն, բայց, չնայած այդ ամենին, նրա ժողովուրդը չի հնազանդվել բռնակալներին և ազատությունն են դարձրել իրենց դրոշմը:

Մեր մարդը տեղից վեր կացավ՝ անսովոր ճկունությամբ ծալելով սրունքները:

— Եվրոպան այնպիսի վայր է, որտեղ չէի կամենա ապրել: Այնտեղ խոսում են ազատությունից և հավասարությունից: Մինչդեռ այնտեղ կառավարողները բանկիրներ ու առևտրականներ են: Իմ ժողովրդին դեռ կառավարում է ազատությունը:

Մարդը հեռացավ մինչև խարույկը, մինչ պարսիկը, որն ամեն ինչ հասկացել էր, վրաս գաղտագողի գոհունակությամբ հայացք էր գցում:

Հազիվ էր լուսացել, մի քուրդ երկու ձի բերեց և ցույց տվեց, թե ինչ ուղղությամբ պետք է գնանք: Պարագլուխ Ահմեդը մոտեցավ՝ ինչ-որ բան աջ ձեռքում բերելով:

— Ահա, վերցրու քո փողը: Պատմիր քո թերթում, թե ովքեր են քրդերը: Հիմա գնացեք, Աստված ձեզ հետ:

Մի երկու ժամ քչեցինք ձիերին, մինչև գտնելը էրզրում տանող ճանապարհը: Չէի դադարում մտածել, սակայն անկախ ամեն ինչից՝ ես ցնծություն մեջ էի և մտածեցի, որ այս փորձությունը մի բան արժեք:

Հազիվ մի քանի րոպե էր, ինչ գլխավոր մայրուղու վրա էինք, երբ ձիու վրա նստած մի քանի զինվորներ շրջապատեցին մեզ: Լեյտենանտը մեզ կասկածանքով զննեց: Երբ նրան բացատրեցի, թե ով եմ, ինձ վստահարար ասաց, որ մեզ մեռած էին համարում, համոզված, որ քրդերը մեզ սպանած կլինեն:

Այնուհետև մեզ տարան էրզրում, որտեղ պետք է տեղեկացված լինեին: Դա կարևոր բնակավայր էր, որի փողոցները ամառային փոթորկի հետևանքով լի էին ցեխով, և որտեղ ապրում էին շատ քրդեր ու հայեր: Թուրքերն այնտեղ մեծամասնություն չէին կազմում, թեև, ինչպես որ ինձ պատմել էր Քլիֆորդ Լլոյդը, զբաղեցնում էին բոլոր վարչական և զինվորական պաշտոնները:

Ոստիկանության պետը բավականին երկար հարցաքննեց մեզ: Չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչու էին մեզ ազատ արձակել և մի՞թե հնարավոր էր, որ փողիս ձեռք տված չլինեին: Ի վերջո ավարտեց՝ ասելով, որ ոչինչ չի հասկանում և մեզ հրաժեշտ տվեց տարակուսանքով:

Մենք տեղավորվեցինք քաղաքի միակ հյուրանոցում: Մնացածը պանդոկներ էին կամ մասնավոր տներ, որոնցում հյուրեր էին ընդունում: Բավականին շոգ էր, և մի պահ մեկնվեցի խսիրի վրա, գետնին:

Մեկ տարուց ավելի էր, ինչ ես այդ երկրում էի, սակայն հազիվ էի սկսել գլուխ հանել որոշ կարևոր բաներից, թեև դա ընդամենը հպանցիկ իմացություն էր:

Համոզված էի, որ այնտեղ շատ բաներ պետք է տեղի ունենային և ցանկանում էի դրանց ականատեսը լինել: Հետո, այդքան հույզերից սպառված, խոր քուն մտա՝ առանց կարողանալու գլխիցս հանել պարագլուխ Ահմեդ խանի մոխրագույն աչքերը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՁԵՐ 1886

7. ԴԱՎԻԹ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

էրզրումն ինձ հետաքրքիր քաղաք թվաց, թեև ցերեկվա անտանելի շոգը ինձ խանգարում էր բավականություն ստանալ նրանից: Այնպիսի մի վայր, որի բազմադարյան պատմության շունչը շոշափելի էր նրա միջավայրում: Մինչև այնտեղ հասել էի զուտ հետաքրքրությունից մղված, բայց հանգամանքներն ինձ ներքաշեցին մի դժվարին իրադարձության մեջ:

Ոստիկանության պետը՝ Մահմուդ բեյ անունով մի թուրք, բանակի հին սպա, կոպիտ և կասկածամիտ մարդ, նորից ինձ համառորեն հարցրեց սարերում պատահածի շուրջ, բայց ես նրան կրկնեցի նորից ու նորից, որ քրդերը չէին ցանկանում այդ երկրների հետ ոչ մի կոնֆլիկտ: Մահմուդը ինչ-որ պատճառով մինչև վերջ չէր համոզվում և շատ անգամներ ինձ կանչել տվեց:

Սկսեցի գլխի ընկնել, որ թուրքերը երբեք չեն հավատում, ինչ ուրիշն է իրենց հավաստիացնում: Այն միտքը, որ ճշմարտությունը և սուտը մի քանի երես ունեն, իրենց ազգային մտածողության մի մասն է: Նույն բանն էր, ինչ բառերով էին սակարկում և միշտ հնարավորություն էին գտնում այլ մեկնարանություն անելու: Միայն համառությամբ, շատ անգամներ բռնի ուժի գործադրմամբ, ընդունակ էին հասնել այն ճշմարտությանը, որ հավակնում էին:

Ինչ վերաբերում էր պարսիկին՝ Մուհամեդ Զիային, դարձել էր իմ սովորը և ամենուրեք ինձ ուղեկցում էր: Համոզված էր, որ ես նրան բախտ էի բերում և չէր դադարում կրկնել դա ցանկացած մարդու, ով հարցներ: Սելաջի մարդ էր և խորամանկ, խոսում էր բավականին տանելի ցանկացած լեզվով և գիտեր շատ հետաքրքրաշարժ բաներ, ունակ էր սահուն խոսակցություն վարել ոուսերեն, գերմաներեն, ֆարսի, արաբերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հայերեն և շատ տեղային բարբառներով: Այնուհանդերձ մեծ կարևորություն չէր տալիս այդ հատուկ ճկունությանը: Պարզապես այն կարծիքին էր, որ որևէ բան մարդ կարող է իմանալ միայն այն լեզվի միջոցով, որին տիրապետում է:

Երկուսով վերապրել էինք մի այնպիսի դրամատիկ իրավիճակ, որն ինձ երաշխավորում էր նրան՝ որպես ողջ կյանքում բարեկամի: Նա ինձ հրավիրեց իր հետ գնալ Թեհրան և Թավրիզ, որտեղի ծնունդ էր: Ինձ այնքան շնորհակալ էր, որ ցանկանում էր ինձ ներկայացնել իր ընտանիքին. չէր դադարում կրկնել, որ եթե ես այդ ժամանակ չլինեի, ինքն արդեն մեռած կլիներ:

Նրան ասացի, որ գուցե՝ հետագայում, որ ես պետք է հնարավորին չափ շուտ վերադառնամ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ինձ սպասում են իմ մասնագիտական պարտականությունները:

Այդ օրերից մեկում էր գրում, երբ ավարտում էի ճաշը, ինձ մոտեցավ վաթսուներե մոտ մի մարդ, անկասկած հայ, քանի որ իր դեմքը, աչքերի արտահայտությունը, ինքն ամբողջովին այդ ուսուցչի նախատիպն էր: Հազնված էր արևմտյան ոճով, թեև հագուստը, որ մոդայից դուրս էր եկել, գործածելուց և ժամանակից մաշվել, կրում էր մեծ արժանապատվությամբ: Տեսքից երևում էր, որ նախկինում ավելի լավ ժամանակներ ապրած կլիներ: Ձեռքն ինձ պարզեց, մինչ կներկայանար:

— Մայն դը Լատոնը: Ինձ կոչում են Դավիթ Մուրադյան: Եթե ձեզ նեղություն չէ, կուզենայի մի փոքր խոսել ձեզ հետ: Ինչպես գիտեք..., այս քաղաքներն այնքան փոքր են, երկու օրվա մեջ ողջ քաղաքը խոսում է մի օտարերկրացուց... Հիմա այդ դուք եք:

Նրան հրավիրեցի նստել և ինձ հետ կիսել ճաշը, բայց միայն սուրճ ցանկացավ: Դպրոցի ուսուցչի կամ պաշտոնյայի տպավորություն էր թողնում: Սկզբում երկշոտ էր թվում, բայց երբ համոզվեց, որ նրան լավ եմ ընդունում, սկսեց խոսել անկաշկանդ գուցե մի քիչ վերամբարձ, բայց ճիշտ ֆրանսերենով:

— Ծնորհակալ եմ ձեր բարեհաճության համար, մայն: Այստեղ քիչ են գալիս եվրոպացիներ, գալիս են վրացի և ռուս վաճառականներ, սակայն այդ երկրները Եվրոպա չեն, թեև նրանք այդ են պնդում: Ինչ վերաբերում է հյուպատոսներին, ինչպես գիտեք, կան Ֆրանսիական, Անգլիական և Գերմանական հյուպատոսարաններ, բայց գրեթե անմատչելի սովորական մարդկանց համար: Ուզում եմ ասել, որ եթե որևէ եվրոպացի ինչ-որ խնդիր ունի՝ փորձում է լուծել անմիջապես: Եվրոպացիները ինձ նման մեկին հաղվաղեալ են ընդունում: Ինձ ցավ է պատճառում ասել, բայց հայերս Եվրոպայի համար ոչինչ ենք:

Մուրադյանը խոսում էր դառնացած, ես էլ իմ հերթին բավականաչափ տվյալներ ունեի և գիտեի, որ այդ մարդու խոսքերը ճշմարիտ

են: Ես, անխոս, հասկացա, որ նա յուրահատուկ մարդ է: Ինձ դիմելու նրա ձեռը հատուկ էր լայնախոհ մտավորականի, և հանկարծ ինձ սաստիկ հետաքրքրեց այն, ինչ ինձ պատմում էր:

— Ինձ տեղեկացրել են, որ դուք լրագրող եք: Ձեզ նորից եմ կրկնում, սրա պես քաղաքներում նորությունները վառողի պես են տարածվում: Մի ֆրանսիացի թղթակից՝ էրգրումում: Դա այնպիսի բան է, որ ամեն օր տեղի չի ունենում: Մանավանդ, եթե այդ թղթակիցն ունի դիվանագիտական անձնագիր:

Ես հայ ազգային ասամբլեայի անդամ եմ, որ ինչպես գիտեք՝ ներկայացնում է հայ միլյեթը: Պետք է իմանաք, որ կայսրությունում կան վեց ճանաչված միլյեթներ, հունականը, բուլղարականը, հրեականը, հայկականը և հայ կաթոլիկականը: Բայց մի հավատացեք ոչ մի բանի: Սուլթանը միայն հավակնում է ցույց տալ, որ այստեղ՝ Օսմանյան կայսրությունում, փոքրամասնությունները պաշտպանված են և հարգված: Իրականությունից հեռու ուրիշ ի՞նչ կա: Սակայն, պարզ է, ինչո՞ւ պետք է ինձ հավատաք: Մի անձանոթ ձեր հայ գալիս է, ձեզ պատմում է իր վարկածը: Տրամաբանական կլինի, որ մտածեք, նա ինձ արդյո՞ք ճշմարտությունն է պատմում: Ինչո՞ւ պետք է հավատամ այս մարդուն, որը գուցե ասում է թուրքերին ինձ անհայտ պատճառներով:

Թույլ տվեք ձեզ բացատրել: Կոստանդնուպոլսի շատ հայեր, մանավանդ բարձր խավի, պատրիարքին մոտ կանգնած մարդիկ, անշուշտ հոգևորականության մեծ մասը և նրանք, ովքեր հասել են ամեն ինչի, գուցե եսասիրական տրամաբանությունից ելնելով, չեն ուզում խնդիրներ ունենալ: Այդ Սահմանադրությունը կազմվել է նրանց համար, ովքեր ընդունում են այս իրավիճակը: Այդ կարգի մարդիկ չեն ցանկանում իրենց ռիսկի ենթարկել: Սուլթանը լավ գիտեր, թե ինչ էր անում՝ ստեղծելով ահռելի կեղծիք միայն մի նպատակով, որ փակեր նրանց բերանները, ովքեր քննադատում էին փոքրամասնությունների նկատմամբ թուրքերի վարքագիծը: Ո՛չ, հավաստիացնում էին, դրանց բանի տեղ մի դրեք: Բայց չէ՞ որ ունեն իրենց սահմանադրությունը: Էլ ինչ են ուզում..., — Մուրադյանը հատուկ ընդգծում էր իր բառերը: — Ուրեմն եկեք ասենք՝ այո՛, ազատություն, իսկական ազատություն, ոչ թե մնջախաղ, որի ներքո փորձում են ծածկել զարհուրելի ճշմարտություններ:

Լսեք, մայն: Հայերն անգամ չնչին իրավական երաշխիք չունեն: Ինչ եմ ասում, ո՛չ մի: Պետք է իմանաք, մուսուլմանի խոսքը միակն է, որ օսմանյան դատարաններում արժեք ունի: Ցանկացած դատական

Հայցում, եթե կողմերից մեկը Հայ է, կանխապես դատապարտված է: Իսկ բանտերում անմարդկային ձևով են տանջում Հայերին, կարծես թե մենք նրանց վատթարագույն թշնամիները լինենք... առանց նվազագույն դատավարական երաշխիքի: Հայերը մահապատժի են ենթարկվում միանգամից, չների պես:

Հայերս նրանց համար միմիայն խոչընդոտ ենք: Ոչինչ չեն ուզում իմանալ այն մասին, որ մենք արդեն պետություն էինք, քրիստոնյա տարածք, երբ անսպասելի եկան նախճիրով և հրով: Գալիս էին Կենտրոնական Ասիայի անծայրածիր տափաստաններից, անվերջանալի ձյան մրրիկներից, դաժան ձմեռներից, ամռան անողոք արևից և երբ հասան Հայաստան, Հայերի նախնյաց հողը, չէին հավատում իրենց աչքերին: Համոզվելով, որ դա իսկական դրախտ է, անմիջապես վճռեցին, որ այդ հողը պետք է իրենցը լինի: Ինչ կարևոր էր, թե ընակեցված էր, հրաշալի մշակված, որ Հայերն այնտեղ ապրում էին հազարամյակներ ի վեր, նրանց համար ոչ մի նշանակություն չուներ, սովոր էին հողին հավասարեցնել այն տարածքները, որտեղով անցնում էին: Ահ, դժնի ճակատագիրը... խեղճ Հայաստան:

Դավիթ Մուրադյանը հետևում էր, թե իր ասածները ինչ ազդեցություն էին թողնում ինձ վրա: Պոռթկուն շարժում էր իր երկար ձեռքերը, կարծես վահաժողով ղեկավարելիս լիներ: Բայց ավելի քան պատգամավոր կամ զուտ քաղաքական գործիչ՝ այդ մարդը խորքում բանաստեղծ էր, ներքուստ ջախջախված իր երկրի տխուր ճակատագրի պատճառով, որի հետ ոչ մի կերպ չէր հաշտվում: Մի պահ լուռ մնաց, ասես շունչ էր առնում, հետո, ծանր հառաչանքով շարունակեց.

— Այն օրը, երբ առաջին թուրքմենը տափաստաններից Հայտնվեց Հայաստանի հովիտներում, մեր ճակատագիրը կնքվեց: Ինչպե՞ս կարող էինք մրցել այնպիսի ցեղերի հետ, որոնք թվով գերակշռում էին. այդ եկվորների հորձանուտը թվում էր անվերջանալի: Մարտերում կոփված մարդիկ էին, անողոք, որոնց համար կյանքը և մահը այլ բան չէին նշանակում, քան ավար և արյունահեղություն: Ի՞նչ գլխաւորություն կարող էին հուսալ գառները գայլից:

Նախ, եթե ուզում եք ինձ հասկանալ, գործի դրեք ձեր միտքը, շատ եմ խնդրում: Պատկերացրեք, որ խաղաղ հովիտներում, որտեղ տիրում էին անդորր ու բարգավաճում, հողի մշակումը բավարար բերք է տալիս, իսկ հոտերը աճում են տարեցտարի, ջուրը բարձր գագաթներից հորդառատ թափվում է և թույլ տալիս մշակելու այգիներ ու տնաձերձներ, տղամարդիկ ոչ թե դաշույնի, այլ գրքի կարիք ունենին,

կանանց անհանգստությունը իրենց դուստրերի ապագա ամուսնու լավ ընտրությունն էր, որ իրենց ընտանիքներում ոչինչ չպակասեր... Ես ձեզ փերիների հեքիաթ չեմ պատմում: Սա էր Հայաստանը, խաղաղության և բարգավաճման երկիր, որում եկեղեցիների և վանքերի զանգերի ղողանջը ավետում էր ժամերի փոխվելը:

Հանկարծ, ոնց որ անե՞ք, Հայտնվեցին տափաստանի փոքր ձիերի վրա շեղաչք հեծյալներ՝ նիզակներով, նետ ու աղեղով, կաշվե վահաններով և կոպիտ կարված մորթե փափախները գլխներին: Հորդանների առաջին հրոսակներն էին, որ Արևելքից լուծելով, ամեն ինչ ոտքի տակ տվեցին, սպանելով տղամարդկանց, բռնաբարելով կանանց, առևանգելով մանուկներին, անասուններին քշելով իրենց ճամբարները, այրելով տներն ու խոտանոցները: Եկել էին թուրքերը: Հետո, ղենքի ուժով, ստիպված ընդունեցինք ավատատիրություն՝ ջիմիզների կամ պաշտպանվածների կարգավիճակ, որով մեզ միայն երաշխավորում էին ապրելու իրավունք, եթե դա կարելի էր կյանք անվանել:

Հաճախ մտածում եմ, որ Մեսրոպը՝ Հայ գրերի ստեղծողը, սխալվել է: Միշտ այն համոզմանն էր, որ մեր ժողովրդին սպասում է ապագա և փառավոր պատմություն, և... տեսեք, շատ հլու հնազանդ ժողովուրդ ենք, այն աստիճան, որ մեր նախնյաց հողի վրա ձի նրստելու իրավունք չունենք, մեր հազարամյա զանգերը ղողանջել չեն կարող քաղաքներում և ստիպված մեր հանգուցյալներին հսկում ենք լուծյամբ:

Լսեք, մայն, ինձ ինտուիցիան է մղել գալ և ձեզ հետ լսուել: Լավ, ճշմարիտն այն է, որ կինս է ունեցել այդ ներքին կռահումը, ես կասկածում էի գալ և ձեզ անհանգստացնել, բայց նա պնդեց, որ դամ... և այստեղ եմ: Գուցե ձեզ հոգնեցնում եմ իմ շաղակրատանքով, սակայն դուք պետք է ինձ ներեք: Իմանալով, որ մի ֆրանսիացի թղթակից այստեղ է..., ինչ արած, չէի կարող բաց թողնել այդ պատեհ առիթը:

— Ո՛չ, պարոն Մուրադյան, — մի պահ չհիշեցի անունը, — ինձ չեք խանգարում, ընդհակառակը, ինձ շատ օգտակար է ձեր այցը: Բացի այդ, ես լավ Հայ ընկերներ ունեմ Կոստանդնուպոլսում և ինչ-որ տեղ ես ձեզ պարտական եմ: Այնպես որ, ձեզ խնդրում եմ, որ շարունակեք, քանզի այն, ինչ պատմում եք, ինձ շատ պիտանի է: Ես ձեզ լսում եմ համակ ուշադրությամբ, ձեր պատմելու ձևը անչափ տպավորիչ է:

— Լավ, շնորհակալ եմ ձեր սիրալիք վերաբերմունքի համար: Ձեզ կպատմեմ հենց սկզբից: Պետք է իմանաք, որ ներկայիս իրավիճակը բխում է սուլթան Աբդուլ Մեջիդ II-ի 1839 թ. իշխանության հասնե-

լուց: Առաջին Հերթին նա ուժի մեջ գրեց Մահճուղ II-ից ժառանգած Հոչակագիրը, այդ Հոչակագիրը կրում էր շատ բանաստեղծական խորագիր, քանի որ, ինչ խոսք, Հոնտորության մեջ ոչ ոք թուրքերին չի կարող հաղթել, «Վարդերի տան հայտնի գրվածքը»¹: Նրանում խոսք կար այն մասին, որ անհրաժեշտ է իրականացնել փոփոխություններ, որոնք երաշխավորեն կայսրության բոլոր հպատակների կյանքը, արժանապատվությունը և ունեցվածքը, ներառյալ փոքրամասնություններին: Նաև հավակնում էին բարելավել զինվորների զորակոչը, զինվորական ծառայությունն տեղափոխել և հարկերի հավաքման եղանակն ու միջոցը:

Համարյա հեղափոխական ծրագիր՝ ցանկացած կառավարություն համար, սակայն ինչպես հասկանում եք, միմիայն ուզում էին ցույց տալ, որ թանգիմաթը՝ բարեփոխումների կանոնակարգումը, արդեն սկսվել էր:

Իրականում, գուցե և տհաճ, դա ընդամենը նշանակում էր Եվրոպային ինչ-որ բան ակնարկել, որը ցանկանում էր Օսմանյան կայսրությունում բարելավել քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը: Ոչնչի չհասանք: Ոչ մուսուլմաններս շարունակում ենք մնալ առանց որևէ իրավունքի՝ հնազանդվելով դերբեյների կամայականություններին, որոնք գնալով ավելի ու ավելի են քամում քրիստոնյաներին: Չգիտեմ, տեղյա՞կ եք արդյոք, որ Թուրքիայում հասարակական պաշտոնները ձեռք են բերվում փակ աճուրդներում:

Սա նշանակում է համատարած կաշառակերություն, իշխանություն չարաչահում, խառնաշփոթ վիճակ վարչական մարմիններում, բայց ամենից շատ՝ ահավոր անարդարություններ, որոնք դժբախտաբար շատ ավելի արձագանք գտան հայ ժողովրդի, քան այլ ժողովուրդների մեջ: Ո՛չ մուսուլման հոգևորականները, ո՛չ էլ պաշտոնյաները, ո՛չ էլ արտոնյալները, ո՛չ էլ բանակը, ո՛չ էլ արիստոկրատները չցանկացան գործի դնել բարեփոխումները, քանի որ ոչ մի նշույլ ցանկություն չունեին անելու դա և ինչպես այլ անգամներ՝ նրանց հաջողվեց խաբել դուրահավատ Եվրոպային, որը կրկին ընկավ նույն ծուղակը, որ սուլթանները նրան հրամայում են:

1856 թ. արդեն երեսուն տարի էր անցել, Հոչակագրի բովանդակությունը շտկեցին անվանելով այն Հաթիթ Շերիֆ Հումայուն՝ նոր խարդախություն, որը կրկին միմիայն հավակնում էր հանգստացնել եվրոպական պետություններին, քանի որ սուլթանը ֆինանսավոր-

¹ 1893 թ. նոյեմբերի 3-ին պալատական «Գյուլխանա» պարտեզում Հրոչակված գյուլխանյան իրադարձության մասին է:

ման կարիք ուներ և միայն Եվրոպայում կհասներ դրան: Այդ ժամանակ էլ Հենց Հիմնադրվեց Օսմանյան կայսրության բանկը և առաջին վարկերի հատկացումներից մեկը օգտագործվեց Դումարաղչեի պալատի կառուցումը ֆինանսավորելու համար: Այնտեղ սկզբնավորվեց այս կայսրության փրուզումը, որը կավարտվի, Աստված տա, իսպառ կործանումով: Եթե դեռ չի հասցրել:

Կարծում եմ, որ դուք ճիշտ եք վարվել, որ համարձակվել եք ուղևորվել մինչև այստեղ: Ավելի լավ կլիներ, որ ինձ ընկերակցեիք այցելելու մի քանի մոտակա գյուղեր: Թեև պարզ է, որ երբ տեսնեն մի օտարերկրացու, ոչ մի թուրք իրեն չի պահի այնպես, ինչպես սովորաբար: Ինձ չե՞ք հավատում:

— Այո՛, իհարկե ես ձեզ հավատում եմ, բայց ձեզ մի բան ասեմ: Այն ամենին, ինչ պատմում եք, չեմ կասկածում, սակայն, այո՛, ուզում եմ մի քանի հոգված գրել քրիստոնյա փոքրամասնությունների վիճակի մասին, այլ տարրերակ, քան ինքս անձամբ հաստատել, չունեմ:

— Լավ, — Մուրադյանը գլխով հաստատեց, — ինձ թվում է լսելամիտ, այնպես որ, եթե ցանկանում եք ընկերակցել ինձ, ես գնալու եմ Վան, քաղաք, որին կարող ենք կոչել Անատոլիայի հայերի մայրաքաղաք: Այնտեղ շատ բաներ են տեղի ունեցել, և նրա բոլոր քարերից պատմություն է հորդում: Եկեք ինձ հետ, փորձեք ողջամիտ լինել և շատ բաներում կհամոզվեք, հաստատ գիտեմ, որ ձեզ կհետաքրքրի:

— Համաձայն եմ, — պատասխանեցի՝ համոզված, որ դա այն պատեհ առիթն է, որին երկար էի սպասել:

Չնայած այդ հայն ինձ բացարձակ անծանոթ էր, նրանում մի բան կար. ես հավատում էի նրա անկեղծությունը:

Պայմանավորվեցինք հանդիպել նույն վայրում, Հենց որ լույսը բացվի՝ այն ժամին, երբ փոստակառքը մեկնում է Վան: Վստահ էի, որ այդ անգամ բախտը մեզ կժպտա, և ո՛չ քրդերը մեզ վրա կհարձակվեն, ո՛չ էլ հանցագործները: Ուզում էի մոտիկից ծանոթանալ իրավիճակին, իսկ դա հարմար առիթ էր: Օգտվեցի երեկոյից հավաքելու վերջին օրերի բոլոր գրառումները, քանի որ այնպիսի փորձություններ էի ապրում և այնպիսի իրականություն հետ չփվում, որ իմ կարծիքով դրանք չպետք է կորստյան մատնվեին: Վճռել էի գրել այդ ամենի մասին, քանի որ համոզված էի, որ ապագայում կարող էր օգտակար լինել:

Հաջորդ առավոտ հանդիպեցի Մուրադյանի հետ հրապարակում: Հաշիվը փակել և վերցրել էի իմ իրերը, ինձ ոչինչ չէր կապում էրդրումի հետ, քանի որ ամեն դեպքում Քլիֆորդ Լլոյդը դեռ Կոստանդ-

նուպոլսում էր և չգիտեր, թե երբ եմ վերադառնալու: Ինչ վերաբերում էր Մուհամմեդ Զիային, նա վերադարձել էր Տրապիզոն և հրաժեշտ տալիս՝ ինձ հավատացրել, որ երբեք կրկին հաստատ միմյանց հանդիպելու ենք:

Նստեցինք փոստակառք չորս այլ ուղևորների հետ, բոլորը թուրք, որոնք փորձեցին ննջել, հենց որ շարժվեցինք, չնայած ուժեղ ցնցումներին և դղրդյուններին: Ուղևորությունը երկար էր և վճռեցի խորանալ թուրքիայի մասին իմ գիտելիքներում:

Գնալով ավելի էի համոզվում, որ հայերը որոշ չափով արդարացի են, բայց ոչ լրիվ: Մարդիկ, որոնց հետ խոսել էի, փորձել էին ինձ համոզել, որ թուրքերն են միակ պատասխանատուն, իսկ ես դրանում համոզված չէի: Թուրքերի վարկածը շատ տարբեր էր, և այդ իսկ պատճառով, պետք է համոզվեի, թե որն է ճշմարտությունը:

Բացի այդ, այդ ուղևորությունը ինձ թույլ էր տալիս հասկանալ Կոստանդնուպոլսի և Անատոլիայի ներսում եղած վիթխարի տարբերությունները, անցնելով զուտ նախնադարյան չքնաղ վայրերով, տեսնելով գլխապտույտ առաջացնող անդնդավոր կիրճեր, բյուրեղյա հորձանքներ, որ իջնում էին սարերից ջրվեժների աղմուկով, հանդիպում էինք ճամփաների, երբ ստիպված պետք է կառքից իջնեինք օգնելու՝ հրելու, խույս տալով, որ կառքը չգլորվի, լեռնաշղթաների, որոնց գագաթները կորչում էին ամպերում, հորդառատ գետերի, որոնցում պետք է փնտրեինք ծանծաղուտը, եթե չէինք ուզում, որ ուժեղ հոսանքը մեզ քշեր տաներ: Անկախ այն բանից, որ կառապանները գոռում գոչում էին, ձիերն էլ վիթխարի ուժ գործադրում, երեք օրում հասանք: Երբ իջնում էր երեկոն, կանգ էինք առնում փնտրելու քարվանսարա գիշերն անցկացնելու համար: Ամեն օր երկու անգամ փոխում էին ձիերին, առաջինը կեսօրին և վերջինը գիշերային դադարի ժամանակ: Դրանք գեղջկական շենքեր էին, կենտրոնում մեծ բակով, որի դռնակները փակվում էին իրիկնամուտին, իսկ նրա շուրջ կային մի քանի սենյակներ, որտեղ ճաշ էին պատրաստում, մի ընդարձակ ճաշասենյակ խսիրներով, որտեղ խումբ-խումբ մարդիկ գաղտնի զրուցում էին, ընդարձակ զով սրահներ, որոնցում խսիրների վրա քնում էին կամ եթե ուզում էին ավելի հարմարավետ բան, պառկում էին հատուկ ներքնակների վրա՝ լցված եգիպտացորենի թփերով: Ճամփորդներից ոմանք իրենց հետ բերում էին ուտելիքներ, որ առատաձեռնորեն կիսում էին, մինչդեռ մյուսները ուտում էին այն, ինչ ամեն տեղ նրանց տալիս էին: Մի բանում, այդ՝ համոզվեցի, որ մուսուլմանները չէին խառնվում քրիստոնյաների հետ, թեև այն տպավորությունը չէին թողնում, թե իրար հետ վատ են, պարզապես տարբեր մշակույթներ էին և կերակուրներ, որ չէին կարող խառնվել: Սա էլ եկավ հաստատելու իմ այն տեսակետը, որ գուցե նրանց համատեղ գոյակցումը պետք է որ դժվարին եղած լինեք, այդտեղից էլ հետևում էր այն մեկնաբանությունը, որ նախնայաց միմյանց ատելը երկար ճամփա էր անցել: Բնականաբար, թուրքերը և սակավաթիվ քրդերը, որոնք գտնվում էին քարվանսարայում, կատարում էին իրենց ավանդական լվացումները, իսկ եթե եղանակը ներում էր՝ դուրս էին գալիս բակ՝ դրանք կատարելու: Անում էին լուռ և մեծ երկյուղածությամբ, և դա ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց, որ մուսուլմանները իրենց կրոնը այլ կերպ էին արտահայտում, բայց ամեն դեպքում ավելի ջանադիր էին, քան քրիստոնյաները, որքան էլ որ վերջիններս բարեպաշտ լինեին:

Երբ այդ մասին խոսեցի Մուրադյանի հետ, նա էլ չկարողացավ զսպել իր տարակուսանքը:

— Տեսեք, ես էլ չեմ կասկածում, որ իսլամը այն կրոնն է, որ պահանջում է մեծ համոզմունք և լիակատար նվիրում: Մուսուլման բարեկամներ ունեմ, բայց իմ համոզմամբ թուրքերը արարների հետ համեմատած այն այլ կերպ են ապրում: Թույլ տվեք ձեզ բացատրել իմ տեսակետը: Սկսեմ այն բանից, որ թուրքերը ռազմատենչ ժողովուրդ են: Ինչի որ հասել են, սրի միջոցով է և քիչ է այն, ինչ իրոք պատկանում է իրենց մշակույթին: Հասարակ մարդիկ էին, երբ դուրս եկան տափաստաններից: Անգամ չգիտեին գործածել այնքան պարզ և կենսական բան, ինչպես աղյուսը, օրինակ: Իրենց ողջ կահ-կարասին, պատասպարվելու պարագաները, իրենց գործիքներն ու ունեցվածքը կարելի էր բեռնել ջորիների կամ ձիերի վրա: Ուփում էին ճամբար այնտեղ, որտեղ թարմ խոտ էր աճում և այն տեղափոխում, երբ փոխվում էր տարվա եղանակը:

Իսլամն էր, որ ամեն ինչ փոխեց, երբ այդ կրոնը սրբնթաց հորձանքի պես մտավ Կենտրոնական Ասիա: Թուրքմեն ժողովուրդները, անգամ իրենց առաջին մերձավորները՝ կիրգիզները, ուզբեկները, դազախները, ույգուրները, դրանք բոլորը խոսում են թյուրքական լեզուներով, բնականաբար աղքատ էին, քանի որ տափաստանում կարիք չունեին շատ ավելի: Տեսեք, օրինակ, դազախները թուրքեր են, մի ցեղ, որ սերում է մոնղոլներից: Կենտրոնական Ասիայում առկա է թուրքական մեծ ազդեցությունը, դա այն է, որ նրանք համարում են թուրքան, այսինքն՝ մի հին թուրքական հայրենիք, որը հասնում է մինչև Հնդկաստան, Բակտրիական բարձրավանդակները և

անապատները, որի հարավարևմտյան սահմանը լինելու է Եփրատը, իսկ Հյուսիսայինը՝ Կովկասը և Սիրիորը: Իրոք, կարևոր է թուրքարմատ լեզուների ազդեցությունը, որն անշուշտ ընդգրկում է այդ լայնարձակ տարածքը: Թաթարները, օրինակ, պատկանում են թյուրքալեզու խմբին և սերում են քոչվոր ցեղերից:

Նրանք բոլորն էլ ծագում են այնպիսի քոչվորներից, որոնց համար ամենակարևորը ձիերն էին ու նետերը: Այնտեղ հողի սեփականությունը նվաճվում էր պատերազմով և ամենաուժեղ մարդու իրավունքով: Ցեղերի միջև արյունարբու ընդհարումներով էին ձեռք բերվում որսորդության և արածացնելու տարածքները, կամ էլ դրանք ծագում էին որևէ կնոջ, ավարի, ջրի փոսի կամ պարզապես որևէ թշնամական հայացքի պատճառով:

Իսլամն էր, որ ամեն ինչ փոխեց տափաստաններից եկած այդ կոչտ ու կոպիտ մարդկանց համար: Նրանց համար դա մի ջահ էր, որ լուսավորեց իրենց կյանքը, գոյությունը, բայց ամենից առաջ համախմբեց ցեղերին՝ ընդունելով մի համընդհանուր գաղափար, որն իր հետևում էր թողնում նրանց պարզունակ կյանքը: Իսլամը տարածվեց ինչպես կրակը չոր տափաստանում VII դարից մինչև IX:

Այդ պահից սկսած՝ ինչ ասես որ տեղի չի ունենում իսլամական աշխարհում, քանզի Ալլահը այդպես է ցանկացել, և բոլորը ենթարկվում են նրան՝ անառարկելի հնազանդությունը: Բայց չեմ ուզում հեռանալ այն գաղափարից, որ իսլամը թեև լաքով պատեց Հին Հոգևոր պաշտամունքները և բնությունը, միևնույն է, դրանք շարունակում են մնալ թուրքմեն ժողովուրդների հոգու խորքում. տարածքների զավթումը, բռնությունը և արհամարհանքը նրանց հանդեպ, ովքեր չեն պատկանում իրենց ցեղին:

Երբ դարեր անց Մեհմեդ II-ը նվաճեց Կոստանդնուպոլիսը, Օսմանի երազանքն իրականացավ: Այդ քոչվոր ռազմատենչ հորդաները պետք է դառնային նստակյաց, և հաստատվեին վերափոխելու կայսրության ավարն ու նվաճած տարածքը: Դարձյալ կրկնվեց այն դասական ասացվածքը՝ «Գերված Հունաստանը գերեց իր գերողին», որն այստեղ փոխակերպվեց՝ «Գերված Բյուզանդիան նվաճեց իրեն գերեվարողներին»: Ահմեդը, մտնելով այն պալատները, որ եղել էին բյուզանդական կայսրերի նստավայրը, շանթահարվել էր գեղեցկությունից, որ իրեն չըջապատում է: Այդ ժամանակ էլ վճռեց յուրացնել այդ ապրելակերպը, իսկ դա նրան մղեց արմատապես փոխելու իր շատ սովորություններ և վարվելաձևեր, քանի որ նրա փառամոլությունը նոր՝ Օսմանյան կայսրության նոր կայսր դառնալն էր և նրա պեր-

ճաշուք մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլ անունով կնքելը, որը նշանակում է «Դեպի քաղաք»՝ մարտական ոռնոցը և նվաճումն իր զորքերով:

Ձեզ այս ամենը պատմում եմ՝ փորձելով բացատրել, թե ովքեր են թուրքերը, և որն է կյանքի մասին նրանց պատկերացումը: Ուսի-Փաթի զավթումից սկսած, սա մի արտոնություն է, որով կարող են օժտված լինել մարզարեի ցեղի անդամները, մինչև իսկ սրբազան պատերազմի կոչել միայն մեկ նպատակով՝ ընդարձակել իրենց կայսրությունը: Արարները լավ ծանոթ են թուրքերին և համամիտ չեն կյանքն ընկալելու նրանց կերպին:

Ինչպես գիտեք, Հայերս և այլ փոքրամասնություններ, թուրքական տերության ենթակայության տակ ենք համաձայնագրերի միջոցով, միլիթների համակարգի ներքո, մեր դեպքում՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի իշխանության ներքո, որն էլ ստանում է իր իշխանությունը ուղղակիորեն սուլթանից: Դա թղթի վրա ճիշտ է, խնդիրն այն է, թե ինչպես է կենսագործվում իրականում: Վաղ թե ուշ ինքներդ կհամոզվեք դրանում այստեղ՝ Թուրքիայում:

Մուրադյանը, որ ապչեցնում էր իր արտասովոր իմացականությունը, ինձ զննեց հեղանարար և ավելացրեց:

— Տեսեք, երիասա՛րդ իմ բարեկամ, ձեզ մի օրինակ բերեմ: Երիտասարդ ժամանակ ես եղել եմ, ինչպես ասում են, «մեղավոր ճորտ»: Մնվել եմ Թարսում, Տավրոսյան սարերի ստորոտում և եղել առեվանգված պետության պաշտոնյաների կողմից: Ես ձեզ պատմում եմ հիսուն տարվա վաղեմության մասին: 1832 թ., դա սովորական արարք էր, թեև միշտ վշտալի և ողբերգական: Հիշում եմ, որ մայրս, կանխազգալով փորձանքը, ինձ թաքցրեց խորդանոցում, և ստիպված մտա մի մեծ դեղի մեջ, համարյա խնդրվում էի: Այն ժամանակ տասներկու տարեկան էի, բայց տանը ես շատ պետքական էի, քանի որ Հայրս մահացել էր մի քանի տարի առաջ՝ ժանդարմների հետ արյունալի ընդհարման ժամանակ: Եթե ինձ տանեին, լուրջ խնդիր կառաջանար, քանի որ տանը հազար ու մի աշխատանք կար, որ պետք է օգնեի: Բախտս չբերեց, և ինձ գտան շանս պատճառով: Կապված էր, բայց փախել էր, և բնագղը նրան մղեց փնտրել ինձ:

Մորս ծեծեցին և սպառնացին, հետո ինձ տարան ուրիշ շատ ու շատ տղաների հետ, քայլելով ձիերին հավասար՝ դեպի Կոստանդնուպոլիս, մինչև կանայք մնում էին հեկեկալով, հուսահատությունից մազերը պոկելով:

Նրանց համար մենք ոչինչ էինք: Երբ գիշերով ճամբար էին խփում, մեզ պատսպարվելու ոչինչ չէին տալիս, անգամ մի ծածկոց՝ ցրտից

պաշտպանվելու համար: Երկու հոգի մահացան, չկարողացան դիմանալ: Երբեմն մեզ հացի փշրանքներ էին նետում և մեզ թույլ էին տալիս խմել, երբ անցնում էինք որևէ առվի վրայով:

Երբ հասանք Կոստանդնուպոլիս, մեզ հանձնեցին մի աղյուսագործական ձեռնարկություն: Մենք տիրոջ ստրուկներ էինք, և մեզ հետ մտրակով էին վերաբերվում: Ի վերջո, ընդամենը անհավասար ստրուկներ էինք, մեզ արժևորում էին ամեն օր՝ մեր արտադրած աղյուսի քանակով: Այնտեղ մենք անուն չունեինք, միայն մի թիվ, և միայն կարող էի մտածել Տարսոնում իմ տան, մորս ու եղբայրներիս մասին:

Այնտեղ, երեք տարվա ընթացքում տեսա, թե ինչպես մահացան ուժասպառ լինելուց ջահելներից մի քանիսը, մյուսները պարզապես անհետացան, նրանցից մի քանիսին գուցե հաջողվել էր փախչել, բայց բոլորս ապրում էինք սարսափահար, որովհետև չէինք հասկանում, թե ի՞նչ հանցանք ենք գործել, որ մեզ հետ այդ ձևով են վարվում:

Մի հայ վաճառական ինձ ազատեց: Այնտեղ մի խմբաքանակ աղյուս էր գնում, և ես բռնեցի նրա սայլը: Տեսավ, որ ուժեղ եմ և գլխի ընկավ, որ հայ եմ: Իմ դիմաց լավ գին վճարեց, և ինձ թողեցին գնալ նրա հետ:

Նոր էինք հասել իր տուն, ինձ ասաց, որ ազատ եմ և կարող եմ գնալ՝ ուր որ կամենամ, բայց մնացի: Հետո ինձ տարավ մի դպրոց և ավարտեցի ուսումս..., բայց այդ ամենն արդեն հեռվում է, չափազանց հեռվում: Տեսեք, մայե՛, արդեն մտնում ենք Հայկչավու:

Այդ գիշեր չկարողացա քնել: Միայն մտածում էի Մուրադյանի ասածների շուրջ: Սորհեցի, որ ավելի լավ կլիներ հեռանալ Թուրքիայից, վերադառնալ Փարիզ, մոռանալ այդ ամենը, փնտրել մի երիտասարդ ֆրանսուհու և Ֆրանսիայում բուրժուական կյանք վարել: Ամեն դեպքում, ինչ էլ որ անելու լինեի, չէի կարողանալու ոչինչ փոխել:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1886

8. ԱՆԿԱՐՈՂ ԱԿԱՆԱՏԵՍ

Չկարողացանք հասնել Վան, քանի որ ամբողջ մարզը կռվի պատրաստ վիճակում էր: Բանակը որոշ բնակավայրեր պաշարված էր պահում, և ինչպես մեզ ասացին, ոչ մի արտասահմանցի չէր կարող մտնել, որի պատճառով գնացինք Ռեչադիե, Վանա լճի ստորոտ:

Մուրադյանն այնտեղ ազգականներ ուներ, իր մոր հորեղբոր տղան էր, բայց այդ հեռու ազգակցական կապը հայերի միջև բավական էր յուրայիններից մեկը լինելու համար և ներկայացնելով ինձ որպես բարեկամի՝ ինձ անմիջապես ընդունեցին առանց ձևականությունների: Այդ մարդիկ մտերմություն և ընտանիքի հանդեպ խոր բարեկամական զգացում ունեին: Եթե քեզ որպես բարեկամի են ընդունում, ինչպես որ եղավ իմ դեպքում, անմիջապես դառնում էիր յուրայիններից մեկը:

Մարզում Փանոսյանները կարևոր ընտանիք էին: Պատրիարքը՝ Մատթեոս Փանոսյանը մեզ բացատրեց, որ այդ անգամ հարցը հայերի և թուրքերի միջև չէր, այլ թուրքերի ավանդական անբարյացակամությունը քրդական ցեղերի հանդեպ, որոնք խռովության էին պատրաստվում մի քանի շաբաթ ի վեր: Ոչ մի նոր բան չկար, քանի որ քառասուն տարի էր, ինչ խոսվում էր չղազարող խռովության մասին:

Փանոսյանը ազդեցիկ մարդ էր, և իր հայտնած կարծիքները՝ նույնպես: Մուրադյանին բացատրեց, որ քրդերի խռովության հետևում անգլիացիներն են:

— Միշտ անգլիացիները: Նրանք ուզում են փոխել Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը և այդ անում են տարբեր ճանապարհներով: 1833 թ. ստորագրեցին Բալտա-Լիման համաձայնագիրը՝ չնայած ուսական արջին: Այդ ժամանակից սկսած անգլիական կտորեղենը լցնում է մեր շուկաները, և մեր ցորենը տանում են այնպիսի գնով, որ մեզ կործանում են: Ահ, ինչ ճարպիկ են Մեծ Բրիտանիայի զավակները: Նրանք են պահում սուլթանին, որպեսզի սուլթանը պահի Թուրքիային, որպեսզի Թուրքիան պահպանի Բաղդադի ճանապարհը, որտեղից հույս ունեն դուրս բերել չզիտեմ թե ինչ, բայց

Հաստատ մեծ շահույթով: Ճարպիկ, բայց անամոթ՝ Հայաստանի Հետ իրենց քաղաքականությունում: Ցարը չէր, որ ասաց, որ Թուրքիան հիվանդ մարդ է: Ես կասեի՝ մահվան եզրին կանգնած: Եթե լրջորեն օգնած լինեին Հայերին, կունենայինք այն Հայաստանը, որ նախկինում էր: Լավ, թեկուզ լինեք միայն կեսը:

Բայց ո՛չ: Իրավիճակը ավելի վատ չի կարող լինել, թեև հիմարություն են ասում, որովհետև դե ինչ, կարող էր այդպես լինել: Հիմա քրդերի Հետ են զբաղված, բայց ձեզ մի բան կասեմ: Զինվորական լեզվով դա անվանում են ուշադրությունը շեղելու մաներ, որովհետև եթե որևէ մեկին նշանակեաի տակ են առել, մեզ է, Հայերիս: Բայց դուք, մայե, պետք է որ կուշտ լինեք այս ձեր Հայի բողոքներից: Այստեղ՝ մեր երկրում արտասովոր բաներ կան Եվրոպային անծանոթ, և դուք կարող եք պատմել, երբ վերադառնաք: Ի՞նչ կարծիքի եք այս հսկա զեղատեսիլ լճի մասին, — Փանոսյանը մատնացույց արեց Վանա լճի հորիզոնը՝ ավելացնելով տրտում տոնով, — սա է Հայաստանի իսկական սիրտը:

Մարդը մեզ էր նայում անհանգիստ աչքերով:

— Ես չգիտեմ, թե կտեսնեմ այն, բայց վախենամ օգտագործեն պապենական մեթոդը, Թուրքիայի հիվանդությունը հավակնի բուժվել Հայկական արյուն հեղելով: Սարսափելի մղձավանջի մեջ եմ և վախենում եմ մերոնց համար: Ոչ, ոչ միայն իմ ընտանիքի, բոլոր Հայերի համար:

Այդ պահից սկսած սկսեց խոսել հազիվ լսելի ձայնով, այն աստիճան, որ ստիպված մոտեցանք՝ նրան լսել կարողանալու համար:

— Դու, Մուրադյան, պիտի որ հիշես, — Փանոսյանը մատնացույց արեց ընկերոջը համառորեն: — Երկուսով Կոստանդնուպոլսում չէի՞նք քսանմեկ տարի առաջ, հունիսի այն կիրակին, վաթսունհինգին: Իհարկե, հիշում ես:

Բաներ կան, որ չեն կարող մոռացվել: Ես այն զգացումն ունեմ, որ կարծես դեռ այնտեղ եմք, այն ժամանակվա ուժեղ ոտքերով, ստիպված չէի՞նք վազում զառիվայրով, այծյամների պես Գալատայի Աշտարակից սկսած: Էս ոսկորներս առաջվանը չեն... Ահ: Այո՛, դա կատարվեց այն ժամանակ, երբ հիմնադրեցին «Նոր օսմաններ» կուսակցությունը. այնտեղ նրանք էին, ովքեր ուզում էին վերացնել Հայերին այս հողից: Եվ գիտե՞ք, թե ինչո՞ւ... քանի որ այն մերն է, մեզ է պատկանում այս հողը վաղնջական ժամանակներից, և այսպիսով կարծում են, թե ոչ ոք նրանց դեմ չի բողոքի: Հայի յուրաքանչյուր Հայացք բողոք է, այնպես չէ՞: Եվ պարզ է, ի վերջո նրանց համար

դա դառնում է անտանելի, ահ, իհարկե, դո՛ւ, Մուրադյան, այնտեղ վազում էիր ինձ Հետ թե թեի՝ Հետապնդված պահակների կողմից, քանի որ այնտեղ էին մինչև իսկ իշխանները... ամեն ինչ հորինվեց օսմանյան ձևով:

Ստերի մի վիթխարի շղթա, որպեսզի հավատացնեն, որ մեծ բարեփոխումներ են: Այդ մեկը՝ այո՛. բոլորն էին համոզված, որ ներծծված են Ֆրանսիական հեղափոխությունից շնչով, — Փանոսյանը մնաց՝ ինձ սենտուն նայելով, ցույց տվեց իր ոսկրոտ ցուցամատով և ասաց.

— Դու, Ֆրանսիացի երիտասարդ, պետք է անշուշտ իմանաս, թե ինչն էր նրանց ոգևորում. հավասարություն, ազատություն, եղբայրություն, Ռուսոյի և Մարատի ոգին: Արդյո՞ք ժամանակից առաջ չէր ընկել Փարիզում լույս տեսնող Թուրքական թերթը՝ «Հուրիեթ»-ը, որ նշանակում է «Ազատություն»:

Ազատություն ո՞ւմ համար: Թուրքիայի Հայերի համար: Շատ անհամ կատակ է: Գուցե քրիստոնյա, փոքրամասնությունների սոցիալական պայմանների լավացում: Վայ, ստե՛ր ու էլի՛ ստեր: Թեև մի բանում, այո՛, ճշմարտությունն էին ասում: «Նոր օսմաններ» կուսակցությունը հիմնվում է Արևելքում ռուսական ազդեցությունը կործանելու նպատակով, որը ձգտում է Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը: Դա ճշմարիտ է, չնայած պետք է ասվեր, որ հիմնվում էր կործանելու քրիստոնյա ժողովուրդներին Թուրքիայում: Ինձ Հետ համամիտ չե՞ս, Մուրադյան, թուրք քաղաքացիների նշանաբանն է՝ «Թուրքիան թուրքերի համար»: Իսկ մնացածները... քեզ կասեմ կարճ և շիտակ: Մնացածներս ավելորդ ենք, եթե ոչ, ժամանակը ցույց կտա:

Տեսա, թե ինչպես է Մուրադյանը գլխի շարժումով համաձայնվում այն ամենին, ինչ իր ընկերը պատմում է:

— Ինչ խոսք: Միզատ փաշան թերևս կայսրության ամենափառամոլ մարդն էր: Շատ լավ գիտեր, որ չէր կարող բարգավաճել առանց Եվրոպայի համաձայնության, չնայած իր հոգու ներսում ատում էր այն ամենը, ինչ նշանակում էր Եվրոպա: Բայց մեկն էր ամենամեծ երկերեսանիներից և վարպետորեն կեղծում էր իր ամենահակադիր զգացմունքները ոչ միայն իր մտածելակերպով, նաև գործելակերպով: Նրա ներքին քաղաքականությունը ազգայնամոլական է, հրահրում է ժողովրդին Արևմուտքի դեմ: Իսկ Հետո արտասահմանում հավատացնում է, որ ժամանակակից մարդ է և զուսպ, որ ցանկանում է Թուրքիան բացել առաջավոր գաղափարների առջև: Ստահակի՛ մեկը:

Նա հրահրեց մուսուլման ուսանողներին և սպառնաց քրիստոնյաներին անխտիր սպանողով, մինչև որ սուլթանը նրան նշանակեց մեծ վեզիր: Ընդամենը երկու օր անց, նրա ղեկավարած պետական հեղաշրջման արդյունքում տապալվում է սուլթան Արդուլ Ազիզը, և թագադրվում է Մուրադ V-ը, անընդունակ մեկը՝ հարեցող և կիսախելագար, որին հավանում էր իր օգտին ծառայեցնել: Մեկ շաբաթ անց Արդուլ Ազիզը սպանվեց: Օգոստոսի վերջին, Մուրադը գահընկեց եղավ և Արդուլ Համիդ II-ը նշանակվեց սուլթան՝ Միդհատ փաշայի կողմից... Ձեզ ասեմ, որ հավանաբար այդ նույն օրը կնքվեց հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Այսպես շարունակեցին Մուրադյանը և Փանոսյանը՝ հիշելով անցած-գնացած ժամանակները և հանգամանքները, որ ապրում էր երկիրը: Երկուսն էլ շատ վատատես էին մոտ ապագայի հանդեպ: Ես մտածեցի, որ ինչ-որ բան է կատարվելու, եթե այդքան կտրուկ ձևով հաստատում են այնպիսի կիրթ մարդիկ, որ քաջ ծանոթ էին թե՛ երկրին և թե՛ նրա պատմությանը:

Ճաշեցինք Փանոսյանի տանը և գնացինք փնտրելու Մուրադյանի ծանոթներից մեկին, որը զբաղվում էր առագաստանավով բեռների տեղափոխմամբ՝ լճով: Ծատ չպնդեց, որ համոզեր, որ մեզ տանի մինչև վան, մի վախժուռ մղոն ղեպի արևելք, որի պատճառով նստեցինք «Աշխարհաբար»-ը, որ կես ժամ անց խարխսլը հանեց և շարժվեց հարավարևմուտքից փչող սյուքով:

Ամեն ինչ գնում էր նախատեսված պլանով, երբ անսպասելիորեն նավը փոխեց իր երթուղին և ուղղվեց ղեպի մի փոքր ծովածոցի խորքը:

Մութն ընկնում էր, իսկ ափը ժայռոտ էր և կտրտված, այդ իսկ պատճառով չէր թվում ավելի ու ավելի սաստկացող քամուց պաշտպանվելու լավագույն վայրը: Այդուհանդերձ, նավատերը բացարձակապես լուռ էր իր մտադրությունների վերաբերյալ:

Ուարիսխ ձգեցինք համարյա ափին կպած: Տպավորությունն այն էր, որ պետք է գիշերելինք այդ վայրում, բայց կարելի է պատկերացնել մեր զարմանքը, երբ տեսանք մի խուճբ մարդկանց, որոնք մակույկով մոտենում էին առագաստանավին: Մուրադյանն ինձ շքեղաց, որ գաղափար չունի, թե ինչ է կատարվում և թոթվեց ուսերը:

Մի քանի բոպե անց, հինգ մարդ, հավանաբար քուրդ, նավ բարձրացան, մակույկը վերադարձավ ղեպի ժայռ, իսկ մեր առագաստանավը բարձրացրեց խարխսլը և բացեց առագաստանավը: Ակնհայտ էր, որ տերը պարզ որոշում էր ընդունել քրդերի և թուրքերի մարտում,

սակայն ակնհայտ էր նաև այն, որ մեզ վտանգ էր սպառնում այն զեպքում, եթե թուրքերը որևէ բան կասկածեին:

Գիշերվա մնացած մասը նավարկեցինք հետ ու առաջ գնալով-գալով, որ կարողանայինք գնալ արևելյան ուղղությամբ, իսկ եղանակն էլ շատ էր վատացել: Նոր էր լույսը բացվում, երբ տեսանք վանի ուրվագիծը: Քաղաքը մոտավորապես երեսուն հազար շունչ կունենար, և անշուշտ դուրս էր խոտվություն սահմաններից: Եվ դեռ այսպես՝ նավապետը մեզ ասաց, որ քրդերի հետ պետք է իջնենք նավից, հույս տալով, որ վանում խարխսլ ձգելիս որևէ խնդիր չի ծագի: Ուրիշ ճար չունեինք և ստիպված համաձայնվեցինք:

Մի թիանավ արագ մոտեցավ առագաստանավին: Պետք է շտապեինք, որովհետև սկսում էր լուսանալ և ցամաքից կարող էին հայտնաբերել մեզ: Նավավարը թիավարում էր արագ և ճարպկորեն, մի քանի բոպեից արդեն գտնվում էինք մի փոքրիկ ծովափում:

Հենց այդ պահին էր, երբ կրակոցներ լավեցին: Քրդերը վազեցին մոտակա ժայռերի արանքում պատսպարվելու, իսկ Մուրադյանը շուկով ասաց, որ պետք է գնանք հակառակ ուղղությամբ: Բայց ուրիշ ելք չունեինք, քանի որ թուրքերը չըջապատել էին և փախուստն անհնարին էր: Ամենավատթար դրությունն էր, որում գտնվում էինք: Քրդերից երկուսը մեռած ընկած էին ավազին, իսկ մնացած երեքը ձերբակալված էին:

Հանկարծ լսեցի շատ մոտ կրակոցներ: Երջվեցի և տեսա թուրքերի համազգեստով մի խումբ, որոնք անխտիր կրակում էին ժայռերի հետևում գտնվող մարդկանց վրա: Համարյա բոլորն էլ քրդերի նման էին: Համիդիները մոտիկից էին կրակում, և կատարյալ խառնաչփոթ էր: Այնուամենայնիվ, ձերբակալվածները ցույց չէին տալիս, թե ուզում են փախչել: Այնպես էր, որ ասես նախապես հաշտվել էին իրենց բախտի հետ և ընկնում էին մի քանիսը մյուսների վրա, մինչ ավազը թրջվում էր արյամբ: Սարսափելի իրավիճակ էր, և ինչպես Մուրադյանը, այնպես էլ մենք, մնացինք անշարժ, որևէ արձագանքի անընդունակ:

Այնուհետև ամեն բան ավելի արագ կատարվեց: Տեսա ոչ համազգեստավորների ղեկավարներից մեկին: Ձևոքում ուներ ատրճանակ: Առանց մի խոսք արտասանելու մոտեցավ քրդերին, անսպասելիորեն կրակեց գլխներին, և երեք տղամարդ ընկան: Հետո մոտեցավ մեզ. պետք է որ գլխի ընկած լինեք, որ ես օտարերկրացի եմ և մի պահ կասկածեց: Անմիջապես ուղիղ գնաց ղեպի Մուրադյանը և ատրճանակի կոթով ամբողջ ուժով լսեց գլխին, փորձեցի պաշտպանել

նրան, սակայն մեկ այլ կոթի հարված էլ ես ստացա, որից ուշագնաց եղա:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, բերանումս դառնահամ զգացի: Արյունն էր, որ հոսում էր ճակատիս վրայով: Գլուխս շատ էր ցավում, և ոտքերս ու ձեռքերս կապկպել էին: Չնայած դրան՝ տեսա, որ Մուրադյանն էլ նույն վիճակում էր: Ուզեցի նրան մի բան ասել, բայց նորից ուշաթափվեցի:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, տեսա՝ համիդիեական ղեկավարը գտնվում է իմ դիմաց: Մի նշան արեց, և ոտքերս արձակեցին: Հետո ինձ նստեցրին ինչ-որ տարուրեստի վրա: Ինձ դիմեց մի ահավոր ֆրանսերենով:

— Ձեր անունը Անրի դը Լատուր է, և լրագրող եք: Ես դա հաստատել եմ՝ ըստ ձեր դիվանագիտական անձնագրի: Ինչո՞ւ եք կրում այդ անձնագիրը: Դուք չպետք է այստեղ լինեիք, որովհետև սա հիմա շատ վտանգավոր տեղ է: Ես ձեր դեմ որևէ հրահանգ չունեմ: Ձեր բախտը բերել է, բայց դուք շատ մի հավատացեք դրան, այն միշտ էլ մեզ լքում է ամենամասպանի պահին: Պետք է ձեզ ասեմ, որ դուք ձեր տեսածից ոչինչ չեք կարող պատմել: Հասկանո՞ւմ եք: Եթե դա անեք, Մուրադյանը կսպանվի: Պա՞րզ է: Նա մնալու է այստեղ, բայց ամեն ինչ կախված է նրա ողջամտությունից: Երկու օր անց դուք կզնաք, մինչ այդ կմնաք ճամբարում՝ առանց ձեր տեղից դուրս գալու: Ձեր անվտանգությունն համար է: Պա՞րզ է:

Համաձայնեցի: Այդ պահին ուրիշ ոչինչ չէի կարող անել: Ինքս ինձ մեղադրում էի այդքան անխոհեմ լինելու համար, չնայած իրականում այն, ինչ ինձ անհանգստացնում էր, Մուրադյանի դրությունն էր: Համոզված էի, որ ամեն դեպքում նրա վիճակը ծանր է: Չնայած այդ ամենին՝ իմ գայրույթն ավելի մեծ էր, քան իմ խոստովանությունը:

— Ինչո՞ւ եք սպանել այս բոլոր մարդկանց: Նրանք քաղաքացիներ են, իսկ դա ռազմական ոճիր է:

— Չգիտե՛մ, թե ինչ եք ակնարկում: Այդ մարդկանց սպանել են քուրդ խռովարարները: — Այդ մարդը անհավատալի սառնություն էր պահպանում, մինչ խոսում էր. կարծես փորձում էր իրեն վերահսկել:

— Ստո՛ւմ եք, — բղավեցի, զգալով, թե ինչպես է արյունը խփում գլուխս, — ձերոնք էին, առանց համազգեստի: Տեսա, թե ինչպես էին նրանց սպանում:

— Տեսեք, մայն դը Լատուր, — պարագլխի ձայնը արտացոլում էր իր աճող բարկությունը: — Մի չարաշահեք իմ համբերությունը: Ձե՞ք հասկանում, որ դուք կարող էիք անհայտանալ: Քուրդ խռովարար-

ներն էին, որ սկզբում հաջողեցրել էին նրանց սպանելուց հետո մե-
րոնց տեղ անցնել: Սա է, ինչ մեզ հայտնի է և ապացույց կա, որ
դրանից անմիջապես հետո փախել են: Եկեք տեսեք, թե արդյոք իմ
մարդկանց մեջ նրանցից մեկին կճանաչե՞ք:

Մի պահ այդ մարդու սառնասրտությունը պատճառ դարձավ, որ
ես ինձ կասկածեմ: Բայց նաև հիշեցի նրա սպառնալիքները, որ ես
չպետք է խոսեմ տեսածիս մասին:

— Ձեզ մի համաձայնություն եմ առաջարկում, — ասացի: — Ես մո-
ռանում եմ այս ամենը, իսկ դուք ազատում եք Մուրադյանին և մեզ
թույլ եք տալիս հասնել վան: Ես ձեզ խոստանում եմ իմ պատվով և
բացի այդ, ընդունում եմ, որ ձեր բացատրությունը ինձ կասկածելու
տեղիք տվեց: Չպետք է ձեզ մեղադրեի առանց ամբողջովին տեղյակ
լինելու:

Պարագլուխը ինձ թերահավատորեն զննեց որոշ արհամարհան-
քով:

— Համաձայն եմ, բայց, բացի ձեր խոստումներից, Մուրադյանը
որոշ ժամանակ մնում է այստեղ: Երբ դուք վերադարձած լինեք Կոս-
տանդնուպոլիս, և ես վստահ լինեմ դրանում, որ խոհեմություն եք
պահպանել, այդ ժամանակ և միայն այդ ժամանակ նրան ազատ
կարձակեմ: Հիմա, եթե դուք թույլ տաք որևէ հիմարություն, ու-
րեմն... — գլուխը թոցնելու ակնհայտ նշան արեց աջ ձեռքով, — և մեղ-
քը միայն ձերը կլինի ստելու պատճառով: Բացի այդ, թող ձեզ պարզ
լինի, այս պահից ի վեր պետք է հնարավորին չափ չուտ դուրս գաք
Թուրքիայից: Ինչպես որ հասկանում եք, մենք ձեռքներս ծալած չենք
նստի, եթե որևէ մեկը մեզ զրպարտի: Հասկանալի՞ է: Ես ձեզ զգու-
շացնում եմ, չեմ ասում պարզապես ասելու համար: Այդ մարդու
կյանքը կախված է ձեզանից:

Տեսա, թե նրա աչքերը ատելություն չանթեր էին արձակում: Հա-
մաձայնվեցի: Ուրիշ բան չէի կարող անել: Գուցե չափազանց երի-
տասարդ էի, և ինձ սարսափեցնում էր այն միտքը, որ Մուրադյանին
կսպանեն, և մյուս կողմից՝ ես վստահ չէի կատարվածում, ոչ էլ որևէ
բան կարող էի ապացուցել: Բայց այդ օրից ի վեր հասկացա, որ ո՛չ
հայերը ու ո՛չ քրդերը հազիվ թե ընդհանուր լեզու գտնեն թուրքերի
հետ:

9. ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄ

Շատ ժամանակ անցավ մինչև Հասկանայի, որ բռնաձու գործը սխալ է եղել: Վերադարձա կոստանդնուպոլիս, չգիտեի, որպես կայանավոր, թե՞ մեծարգո մեկը, Համիդիների պարագլուխ Մուստաֆա Քյամիլի՝ բանակի նախկին սպայի ուղեկցութեամբ: Իր ասելով պետք է որ ունեցած լինե՞ր կապիտանի կամ հրամանատարի աստիճան, բայց ինչ-ինչ պատճառով բանակից արտաքսված էր: Այլևս Հետո ոչ մի բառ չփոխանակեց: Ուժեղ բնավորության տեր մարդ էր, իր մարդկանց Հետ բռնակալի պես էր վարվում: Ինձ վիճակվել էր լինել գերի կալանավորների նկատմամբ ունեցած դաժան վերաբերմունքի վկա: Երբ օրեր անցան, Համոզվեցի, որ ջանում էր խարել ինձ և վախեցա, որ կորոշի սպանել մեզ՝ ինչպես Մուրադյանին, այնպես էլ ինձ, քանի որ նրա համար ընդամենը քրդերի հանդեպ գործած ոճիրի անցանկալի վկաներ էինք:

Ինձանից չբաժանվեց մինչև Ֆրանսիական ղեսպանատան դուռը և հրաժեշտ տալու միջոցին սառնորեն քրթմնջում էր.

— Հիշեք, որ ձեր բարեկամ Մուրադյանի կյանքը կախված է ձեր խոհանությունից, — և առանց այլ բացատրություն՝ Հեռացավ:

Կարծում եմ, որ իմ անփորձությունից, վախից էր, որ պատահեց մի բան, որ ինձ ողջ կյանքում պետք է հանգիստ չտար: Հետո մտածեցի, որ պետք է անմիջապես պատմած լինեի Ֆրանսիայի ղեսպանին և Հայտնած լինեի քրդերի վիճակի մասին, որում ապրում էին, որ էին նեթարկվում այն դաժան ավատատիրությունը, որ նրանց պարտադրում էր թուրքական պետությունը:

Առաջին տարիներին ոչ մի քուրդ բարեկամ չունեցա: Հանրահայտ քրդերը մայրաքաղաքին չէին մոտենում այս կամ այն պատճառով, համարյա բոլորն էլ թուրքական արդարադատության Հետ չլուծված լանդիրներ ունեին, չնայած նրան, որ սուլթանների կառավարությունները նրանց հաճախ օգտագործում էին որպես Հայերի դեմ մերկացրած սուր, քանի որ արևելյան տարածաշրջաններում քրդերը շահագործում էին Հայերին՝ գործադրելով բռնություն, ահաբեկություն

Հայկական գյուղերի նկատմամբ, թալանում էին, մշտապես սարսափ տարածում, ինչին հրահրում էին, անշուշտ, թուրք իշխանությունները, այսպիսով երկու կողմին էլ պահելով իրենց բռնությունները:

Բայց այդ ամենի մասին շատ ավելի ուշ իմացա: Այն ժամանակ դեռ կարծում էի, թե մեծ մասամբ դա չափազանցություն էր և կեղծիք: Դաժան իրականությունն էր, որ ինչպես համարյա միշտ, բացեց աչքերս:

Կրկին տեսա Սաչատուր Մալումյանին, իմ ճամփորդությունից մի քանի ամիս անց, և նա էլ ստանձնեց ինձ տալ այդ սարսափելի լուրը:

— Որքան ուրախ եմ ձեզ տեսնել, մայն դը Լատուր: Ուզո՞ւմ եք ինձ Հետ մի բաժակ ընտիր սուրճ խմել: Այստեղ այն հրաշալի են պատրաստում: Այնպես որ, նստեցեք խնդրեմ: Ինչպե՞ս եք անցկացրել այս ամիսները, որոնցում մենք առիթ չենք ունեցել հանդիպել: Ահ, ինչպես է անցնում ժամանակը: Գիտեմ, որ եղել եք էրզրումում: Ձեզ դուր եկա՞վ: Դա Պատմական Հայաստանն է՝ հիմա ավերված Օսմանի թոռների կողմից, որոնք մեր հինավուրց դրախտը դարձրել են դժոխք Հայերի համար: Բացի այդ, քրդական խոտվությունների պատճառով մեզ դրել են աքցանի մեջ: Իմ խեղճ բարեկամ Մուրադյանը մի քանի ամիս առաջ սպանվեց Վանում քրդերի կողմից:

Այդ մարդուն լսելիս թուքս չորացավ կոկորդումս:
— Սոսքը Դավիթ Մուրադյանի մասի՞ն է: Հայկական պառլամենտի անդամի՞:

Մալումյանը համաձայնությունն անցան արեց:
— Իհարկե, մի պայծառատես մարդ և արտասովոր կիրթ: Ինչ ավստոս: Եվ բացի այդ մեռնել ա՛յդ ձևով:

Վայրկենապես վատացա և խզված ձայնով հարցրի բարեկամիս:
— Ի՞նչ ես ուզում ասել: Ինչպե՞ս մահացավ Դավիթ Մուրադյանը:
— Դե ինչ, էրզրումում ինչ-որ մեկը նրա տուն է ուղարկել փայտյա մի արկղ, որի մեջ նրա գլուխն է եղել՝ մի գրություն Հետը, որում ասվել է, որ Մուրադյանի մարմինն ու աչքերը Վանի սարերում կերել են վայրի խոզերը: Կարելի՞ էր այդ աստիճան դաժան լինել:

Երբ լսեցի դա, ուժեղ սրտխառնոց զգացի և մեծ ճիգ գործադրեցի, որ չփսխեմ: Սաչատուրը զգաց, որ Հետս մի բան է կատարվում և անհանգստացավ ինձ համար:

— Դուք լա՞վ եք, մայն: Գուցե ճանաչո՞ւմ էիք Մուրադյանին: Ոնե՞ղ մարդ՝ միշտ այնքան բարեհամբույր և բարի:

— Այո, — պատասխանեցի՝ համարյա կակազելով: — Նրա Հետ ծանոթացա էրզրումում, և ինձ ուղեկցեց մինչև Վան: Այդ նա էր, որ

անսպասելի ներկայացավ, և առաջին իսկ պահից հասկացա, որ հրա-
չալի մարդ է... Այնտեղ, պատահականորեն մենք շատ դաժան պատ-
մուծյան մեջ ընկանք քրդերի և թուրքերի միջև... Սեղճ մարդ: Վեր-
ջին բանը, որ իմացա Մուրադյանից այն էր, որ նրան կալանավորել
են թուրքերը: Էդ Քյամիլը իսկական մարդասպան է, - գոռացի զայ-
րացած: - Մուրադյանը լավ մարդ էր և իրավունք չունեին նման բան
անելու:

- Իմ երիտասարդ բարեկամ, թույլ տվեք ձեզ խորհրդի կարգով մի
բան ասել: Երբևք բարձրաձայն մի արտահայտեք ձեր համոզմունք-
ները, քանի որ դա այսօր և այստեղ շատ վտանգավոր կարող է լինել:
Տեսե՛ք, գուցե ավելի լավ կլինի, որ մի քանի բան էլ իմանաք: Մուրադ-
յանը մի ահավոր սխալ էր թույլ տվել երիտասարդ ժամանակ: Հա-
րաբերություններ էր ունեցել մի քուրդ կնոջ հետ: Կարծես անգամ
ունեցել էին մի զավակ, և սա էլ իր մնացած կյանքի վրա խոր կնիք
դրեց, քանի որ գիտեք, թե ինչ դժվարին է հարաբերությունը հայե-
րի և քրդերի միջև: Մենք շատ տարբեր ենք, կասեի համարյա հա-
կադիր: Այնուհանդերձ, դրանում համոզված եմ, մենք իրար կհաս-
կանայինք, եթե թուրքերը մեզ չեն թարկեին իրենց զավերին: Տարել
են. պառակտման և առճակատման քաղաքականություն քրդական
ցեղերի միջև՝ միաժամանակ բորբոքելով «սրբազան» գաղափարներ՝
պատերազմելու հայերի դեմ: Արդյունքում ստացվեց մի իսկական
աղետ. քրդերն ասում են հայերին, իսկ մենք արհամարհում ենք
քրդերին, մինչ սուլթանի կառավարությունը հասնում է իր զազրելի
նպատակներին՝ ստրկացնելով երկու ժողովուրդներին էլ: Մի դժո-
խային արատավոր շրջապտույտ, որում հավանաբար մեղավոր ենք
ու անմեղ և ինչ-որ տեղ՝ պատասխանատու: Իսկ ինչ վերաբերում է
մեզ՝ հայերիս, նույնպես զուրկ չենք մեղքից: Տաքարյուն ժողովուրդ
ենք, մնացածների հանդեպ խոր սեր և սարսափելի ատելություն ենք
տածում: Մեղադրում ենք թուրքերին մեր բոլոր չարիքների համար,
բայց մենք նույնպես շատ սխալներ ենք թույլ տվել և երբևք իսկա-
պես համախմբված չենք եղել: Ամիրաները կամ բուրժուական դա-
սակարգը, որոնց հետ դուք չփվում եք այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում,
համարյա միշտ չարաչահել են էսնաֆներին՝ աշխատավորներին, և
ձեզ ավելին կասեմ, ոչ էլ մեր հայրապետներն են եղել իրենց գոր-
ծունեության մեջ օրինակելի: Բացի այդ, գործի անցնելուց առաջ հա-
զար ու մի անգամ գլխներիս գոռ ենք տալիս... Միշտ զբաղված ենք
հանձնաժողովներ ստեղծելով կամ կազմակերպություններ հիմնադ-
րելով. այս մեկը, այո՛, մեծ ճարտասանություններ: Ի՞նչ կուզենաք, որ

ասեմ ձեզ: Մարդկային արարածներ ենք... գուցե և չափազանց
մարդկային, բայց ի վերջո պատմությունը յուրաքանչյուրին իր տեղը
կդնի: Իսկ հիմա խմեք սուրճը, թեկուզև սառած լինի ինչ-որ մի հայի
լեզվին տալու պատճառով:

Հրաժեշտ տվեցի Սաչատուր Մալումյանի տված սարսափելի լուրի
դառնագին զգացումով: Սեղճ Մուրադյան: Հաղիվ ժամանակ ունեցա
նրան ճանաչելու, սակայն առաջին իսկ պահից հասկացա, որ խոսքը
մի կատարյալ մարդու մասին էր՝ իմաստություններ լի: Երբեմն կյանքը
սարսափելի դաժան կարող է լինել և մտածեցի, որ պատմությունը
անարդար է այդ մեծ հայ ժողովրդի հանդեպ:

Կյանքս Կոստանդնուպոլսում մի նոր թափ առավ, երբ ծանոթացա
Աբրեղդին փաշայի հետ, որ Մեծ Դոան կողմից նշանակված էր որպես
լիազոր ներկայացուցիչ Դիարբեքիրում, քրիստոնյաների նկատմամբ
թույլ տված չարաչահումները բացահայտելու նպատակով: Ֆրան-
սիայի դեսպանատան միջոցով ինձ հրավիրեցին մի ընդունելության
Դոլմաբաղչև՝ սուլթանի արքայական նստավայրը, Աբդուլ Համիդի
ծննդյան տարեդարձի կապակցությամբ, քանի որ 1887 թ. ինձ նշա-
նակել էին երրորդ քարտուղար: Դեսպանն ինձ բացատրեց, որ ինձ
առաջարկել է այդ պաշտոնի համար առանց ինձ հետ խոսելու, և
նշանակումն արդեն հասել է Փարիզ: Այսպիսով ես ևս դեսպանատան
անդամ էի պարտականություններով և իրավունքներով, որը բարե-
լավում էր իմ սոցիալական կարգավիճակը, բայց խանգարում լինել
«ԼՍորո»-ի հաստիքացուցակում: Երբ դեռ չէր մթնել, ժակ դը Ֆավ-
րի ընկերակցությամբ հասա Դոլմաբաղչև: Մոտավորապես ժամը
հինգը կլիներ: Բոսֆորը, որին նայում էր պալատի հարավային ճա-
կատը, պողպատի գույնի էր և ճնշող, ասես փոթորիկ էր խոստանում:

Երբ արդեն այնտեղ էինք, դեսպանն անցավ իր գործերին, ևս էլ
թափառում էի ընդարձակ այգով և սրահով, որտեղ տեղի էր ունե-
նալու ընդունելությունը: Այնտեղ հանդիպեցի Իբրահիմ Ջեմոյին,
այրանացի գնդապետին, քառասունին մոտ մի զինվորականի՝ Աբ-
րեղդին փաշայի ընկերակցությամբ, որին ինձ ներկայացրեց որպես
թուրքական մեծ պետության անդամի: Քիչ հետո նրա հետ մենք
մտքեր էինք փոխանակում, մինչ Ջեմոն մի կողմից մյուսն էր գնում,
քանի որ թվում էր, թե բոլորին ճանաչում է:

Աբրեղդին փաշան մարմնեղ մարդ էր, ամբողջովին ճաղատ, հի-
սունին մոտ, մուգ աչքերով և շատ սպիտակ մաշկով, որի վրա պար-
զորոշ երևում էր խիտ մորուքը: Հագին ուներ անթերի համազգեստ՝
զարդարված չքանչաններով:

Իմ նկատմամբ ցուցարներից անսովոր ուշադրություն, որն ինձ զարմացրեց, քանի որ ի վերջո իմ նվազ արժանիքների բերումով ևս Ֆրանսիայի ղեկավարության կողմից քարտուղարն էի:

— Ուրախ եմ ծանոթանալու մի ֆրանսիացի երիտասարդ դիվանագետի հետ: Այստեղ՝ Թուրքիայում հարգում ենք Անգլիային, Գերմանիային և Ռուսաստանին, բայց Ֆրանսիայով հիանում ենք: Դա ոչ միայն մեր կարծիքն է Եվրոպայում, այլև աշխարհում: Ազատության հայրենիքն է... Եվ այսպես, բարեկամս, վաղուց եք Կոստանդնուպոլսում: Ձեզ չեմ առարկի, որ այստեղ՝ Թուրքիայում, ունենք շատ խնդիրներ, ինչու՞ ժխտել ակներև մի բան, սակայն բացի դրանից նկատած կլինեք, որ սա մի հրաշալի երկիր է, որտեղ ջանում ենք ընդօրինակել Ֆրանսիային, թեև շատ բաներում, իհարկե, սովորելու դեռ շատ բան ունենք:

Ձկարողացա ինձ զսպել: Երբ ուզեցի ինքս ինձ հաշիվ տալ, արդեն ուշ էր լեզուս կծելու համար, քանի որ ևս նրան ասացի դա առանց խորհելու, թե դիվանագիտության աշխարհում որն է իմ նոր դիրքորոշումը:

— Իսկ ի՞նչ կասեք Հայերի մասին... Այդ խնդիրը լուծման կարիք ունի:

Ձինվորականն ինձ թույլ չտվեց շարունակել, քանի որ պատասխանեց հանկարծակի, վերահսկելով իր պատասխանը կամ առնվազն ջանալով դրանում, նայելով ինձ վերևից ներքև ասես զարմացած:

— Ի՞նչ եք ցանկանում ակնարկել: Հայերի հետ ոչ մի խնդիր չկա, օսմանյան հպատակներ են, ինչպես մնացածները, — նկատեցի, որ այդ մարդը զայրույթից դողում է իմ տված հարցից: — Դուք ևս ճնշված Հայերի մի նոր բարեկամ եք, դե եթե այդպես է՝ ասեմ ձեզ, որ սխալ կողմ եք ընտրել, քանի որ Հայերը երբեք հավատարիմ չեն եղել Օսմանյան կայսրությանը: Նրանց համարում են ազգ, նրանց թույլ է տրվել պահպանել իրենց կրոնը, իրենց լեզուն, իրենց ավանդույթները: Գոյություն ունեն համաձայնագրեր, որոնք պահպանում և հովանավորում են նրանց քաղաքացիական և կրոնական ազատությունները: Մի մոռացեք, որ ունեն սեփական պատրիարք, իսկ Օսմանյան պետության Սահմանադրությունը պաշտպանում է նրանց տարբերությունները:

Դուք ծանոթ եք Թանդիմաթին: Նրանում երաշխավորվում են օսմանյան բոլոր հպատակների ազատությունները, կյանքի, արժանապատվության և անձնական ունեցվածքի իրավունքները և Հայերը, թեև ձեզ համար ցավալի է, նրանցից են: Ոչ ոք: — Արբեղդին փաշան

չըջվեց դեպի ինձ՝ ընդգծելով — ոչ ոք, լսող եք ինձ, իրավունք չունի միջամտելու այն հարցում, թե ինչպես է Թուրքիան իրականացնում նրանց ազատությունները... Բայց կրկնում եմ ձեզ, Հայերն այն հպատակները չեն, որ հարգեն օրենքները, երբեք դա չեն արել: Մի բան, որին հավակնում են, անհեթեթ ցնորք է, որ կրկին ձեռք բերեն այն երկիրը, որ կոչում են Պատմական Հայաստան, երկիր՝ միայն իրենց երևակայությունում: Այստեղ միայն մի հայրենիք կա՝ դա Թուրքիան է: Ինձ հասկանում եք: Ձեզ մի օրինակ բերեմ: Եթե որևէ հարկահավաք չափն անցնում է, եթե որևէ հայ վիրավորվում է որևէ ընդհարման ժամանակ, եթե նրան որևէ հանցանքի համար բանտարկում են, ուրեմն դա վերածվում է Թուրքական կառավարության՝ Հայերի դեմ դավադրության: Ոստիկանները չեն ընդունում, և մի բան էլ ձեզ ասեմ, դա անշուշտ անուն ունի, կոչվում է Հայրենիքի դավաճանություն և կավկացնեմ մի բան. շատ Թուրքեր այլևս չեն հանդուրժում այս իրադրությունը: Այստեղ՝ Թուրքիայում, կուշտ ենք Հայերի անհիմն բողոքներից, և գուցե ստիպված լինեք դրա վերաբերյալ մի բան անել: Տեսեք, Թուրքիայում բացի Հայերից կան Թուրքեր, նաև քրդեր, Հույներ Փոքր Ասիայում, եզդիներ, հրեաներ, արաբներ, ասորիներ, չերքեզներ... և շատ եվրոպացիներ: Ոչ մեկն այնքան անհավատարիմ չէ, որքան Հայը, ոչ ոքի չեն տվել այդքան արտոնություններ: Ամիրաները այնպիսի արտոնյալներ են, այնպես որ հարցրեք նրանց: Սուլթանների կառավարությունները նրանց թույլ են տվել դառնալ հարուստ, ապրել այնպես, ինչպես ոչ ոք՝ անգամ Եվրոպայում:

Որտե՞ղ են նրանց հայկական պահանջատիրությունները: Ահ, եթե ևս ձեզ պատմեմ: Նրանք երբեք չեն գոհանա, մինչև Թուրքիայից անկախ հայկական տարածք չունենան: Իսկ դրան, բարեկամս, երբեք չեն հասնի, քանի որ պատմությունը պատմություն է, և ամեն մեկին իր տեղն է դնում: Լավ, սակայն անկախ ամեն ինչից, ձեզ ասեմ, որ Հայկական հարց գոյություն չունի: Թուրք ժողովուրդը դիմանում է ևսասեր վաճառականների այդ ցեղին իր հանդուրժողության և հպատակների նկատմամբ սուլթանների մեծահոգության շնորհիվ: Դուք չգիտեք, թե իրականում ովքե՞ր են այդ Հայերը...

Երկար ճամարտակելը թվում էր, թե հանգստացրել էր նրան, և նա ինձ ժպտալու մի անօգուտ ջանք գործադրեց:

— Կարծում եմ, որ դուք տեղեկատվության կարիք ունեք, ու ևս պատրաստ եմ ձեզ օգնել: Ահավասիկ իմ այցևոտմամբ: Երբ ցանկանաք կխոսենք Հայերի հետ, որոնք Թուրքիայի հանդեպ ատելություն չեն

զգում, և ինչ վերաբերում է ձեզ, մայն, կարծում եմ, որ պետք է փորձեք ջանալ Հասկանալու իսկական իրավիճակը: Սա մեծ երկիր է, իր խնդիրներով, ինչպես բոլորը: Թե՛ դրանցից գերծ է Անգլիան Իռլանդիայի հետ: Կամ Ֆրանսիան Կորսիկայի... Եվ շատ շատերը՝ ազգային փոքրամասնությունների հետ բազմաթիվ բախումներով: Ինձ լսեք, ուշադրություն մի դարձրեք նենգ խոսքերին: Այս աշխարհում միայն մի մեծ երկիր կա և կոչվում է Թուրքիա: Ով ուրիշ դիրք բռնի, դավաճան է կամ քարոզիչ:

Զինվորականը չրիսկացրեց կրունկները, թեթև խոնարհեց գլուխը և առանց այլևայլության հեռացավ:

Ընդունելությունը շարունակվեց, թեև սուլթանը չէր երևում՝ շատերին հիասթափություն պատճառելով: Հետո, ժակ դը Ֆավրը ինձ բացատրեց, որ դեսպաններին ընդունել էր վերին Հարկի սրահներից մեկում:

Մի քանի օր անց Արթուրին փաշայից ստացա մի գրություն, որին կից փաթեթով ինձ ուղարկել էր գերմանական արտադրության մի նոր ատրճանակ:

Անպաճույճ այդ գրության մեջ ասված էր.

«Իմ սիրելի բարեկամ Անրի դը Լատուրին՝ սիրով և այն ցանկությամբ, որ երբեք կարիք չունենա գործածել այն:

Ի նշան բարեկամության՝ «Արթուրին փաշա»:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1887

10. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԵՊԻ ՓԱՐԻՋ

Պարզվեց, որ Հովհաննես Օհանյանը՝ բժիշկը, որ ապրում էր մի Հարկ վերև և որի հետ սկսել էի բարեկամական Հարաբերություն ունենալ, քանի որ նույնիսկ ինձ բուժեց, երբ ուժեղ մրսել էի, հրավիրեց ինձ իրեն ընկերակցել Սիմոն Չիլինգարյանի տուն, որի հետ հեռավոր ազգական էր: Բավարար մի բան Հայկական աշխարհում. եթե մեկը համարվում է ընտանիքի մերձավոր, հետևաբար ունի բավարար վստահություն իր հետ հյուր տանել և ներկայացնել ինձ:

Չիլինգարյանը ապրում էր մի հին շենքում, շատ մոտ Գալատայի աշտարակին, վերջին Հարկում, մի հատուկ վերնահարկում՝ մի շատ հարուստ գրադարանով և բաց պատշգամբներով, որոնք ինքը տարիների ընթացքում փակել էր, միացնելով ներսի սենյակներին՝ դրանք դարձնելով սրահներ:

Այնտեղից նշմարվում էին Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի միացումը՝ առաջաստանավերի, մի քանի շոգենավի և շատ ձկնորսական նավակների բազմություն, որոնք գնում էին և գալիս: Իրոք, դա ցնցող տեսարան էր, որին չէի հասցնում ընտելանալ, մզկիթների և պալատների կտրտված ուրվագծերով, որոնք այդ գեղեցկագույն քաղաքին տալիս էին եզակի բնույթ:

Մտածեցի, որ ինձ հյուրընկալողը ընտրել էր ապրելու համար մի անկրկնելի վայր և այն պահից, ինչ մտա այնտեղ, հասկացա, որ այդ տունը մեծ պատմություն ունի և նրա տերը շատ յուրահատուկ մարդ է:

Սիմոն Չիլինգարյանը բարձրահասակ էր, նիհար, խորթափանց Հայացքով, շատ սպիտակ դեմքով և դեպի հետ սանրած խիտ, տեղտեղ սպիտակ մազերով: Նրա ոսկեզօծ ակնոցը նրան տալիս էր ակադեմիական տեսք, իսկ նրա անթերի, թեև մի քիչ մաշված հագուստը՝ հին ժամանակների դասախոսի կերպար: Նա ուներ վաղուցվա ծխողի խզված ձայն: Սակայն ուներ նաև այնպիսի հմայք, որ նրան ծխողը չէր կարող գերծ մնալ նրա համարյա հիպնոսացնող ազդեցությունից: Այդ պատճառով էլ նա միշտ դառնում էր խոսակցության կենտրոնը:

Այդ պահին էլ իմացա, որ խոսքը Կոստանդնուպոլսի հայերի շատ կարևոր ժողովի մասին է, կոնկրետ այն մարդկանց, ովքեր ներքին գործերի կոմիտեին էին պատկանում, շատ անհանգստացած մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև հարաբերությունների վատթարացումից:

Այնտեղ էլ հասկացա, որ ի զարմանս ինձ՝ իմ բարեկամ և հարևան Օհանյանը արտաքուստ այն հանգիստ ծառայողը չէր, որ թվում էր իր առօրյա կյանքում, այլ ի ծնե առաջնորդ, որը պահպանում էր իր բուրժուական անձնավորության կերպարը զուտ ստրատեգիական նպատակով և որ իմ ներկայությունը այդ ժողովում ոչ թե պատահականություն էր, այլ այն բանի, որ կարիք ունեին մի անկախ եվրոպացու, ինչպես իմ դեպքում, դիվանագիտական պաշտոնով, որը համոզվեր, ըստ իրենց, որ ստեղծված վիճակը իսկապես թուրքական կառավարության մշտական թշնամական գործողությունների և մեքենայությունների արդյունք է:

Ձիլինգարյանը սկսեց ժողովը: Ներկա գտնվողներին ավանդաբար ներկայացրին, մինչ թեյ էինք խմում, որը ոչ մի կապ չունի եվրոպական սովորույթի հետ, քանի որ մի մեծ սեղանի վրա դրել էին մեծ քանակությամբ սկուտեղներ և ափսեներ, տարբեր աղցաններ և ճաշատեսակներ՝ պատրաստված հայկական ավանդական եղանակով:

Երբ ասացի, որ ինձ շատ է դուր գալիս թուրքական խոհանոցը, տիրեց բացարձակ լռություն:

— Իմ նրիտասարդ բարեկամ,— Ձիլինգարյանը դիմեց ինձ կատարյալ ֆրանսերենով,— թուրքերը բերել են միայն մի հասարակ քերար, միսը պատրաստված խարույկի վրա, մի մեծագույն սնապարծություն և իրենց արհամարհանքը մյուսների նկատմամբ, ովքեր մուսուլմաններ չեն՝ թուրք կամ օսման: Մշակույթի մնացած մասը հոռմեական, բյուզանդական, Միջերկրականի հույների և ամենից շատ հայկական ժառանգություն է: Քանզի բազմիցս ձեզ այդ ասած կլինեն, այդ ժամանակ Հայաստանը իրավական պետություն էր՝ իր սեփական մշակույթով, իր գրերով, իր հարուստ լեզվով, իր բանաստեղծներով, դրամատուրգներով, գիտություն մարդկանցով, այսինքն՝ որպես քաղաքակիրթ երկիր:

Այն ամենը, ինչ մատուցվում է այս սեղանին, զուտ հայկական ճաշատեսակներ են մեզ հասած դարեդար, և իրոք, մեծ մասամբ հրաշալի: Ուզո՞ւմ եք համտեսել այս խորովածը կամ այս երչիկը: Բայց ավելի լավ է սկսենք այս խորտիկներից և կանցնենք բյուրեկներին՝ ընդեղենին: Դե ինչ, համտեսեք այն, ինչ ավելի ուզենաք, բոլորն էլ վստահակ են, ամենն էլ հայկական է:

Դուք ինչպե՞ս եք ասում՝ «Պատրաստված տանը»: Լավ, իսկ հիմա նստեցեք, քանի որ երկար ենք խոսելու և իրադրությունից կախված: Եթե համաձայն եք, ի հարգանք մեր հրավիրյալի պատվին, ժողովն անց կացնենք ֆրանսերեն:

Լավ: Թույլ տվեք սկսել հարգանքով՝ հիշելով քուրդ կառավարիչ Օրեյդուլլահին: Նրան սուլթանը համոզել էր դառնալ քրդերի առաջնորդ: Հայ ծագումով մի թուրք, որի անունը չեմ տա, ինձ պատմել է Դումարաղչեում սուլթանի և կառավարչի միջև տեղի ունեցած դրույցի մասին: Արդուլ Համիդը միշտ էլ մեզ ատել է, քանի որ մեզ է մեղադրում այն բոլոր չարիքների մեջ, որոնք ամայացնում են կայսրությունը և ուզում էր կառավարիչ Օրեյդուլլահին հայերի դեմ դարձնել իր զենքը:

Ճիշտ է, որ Կոստանդին Կամսարականը և ես, մեծ ջանքերով, համոզեցինք կառավարչին, որ իրենց իսկական թշնամիները Պարսկաստանի քրդերն են: Ի՞նչ իմաստ ուներ հարձակվել հայերի վրա, որ իր դեմ ոչինչ չունեին և անուշադրության մատնել թիկունքը: Զուտ բանականության հարց էր, և Օրեյդուլլահը խորաթափանց մարդ էր, իսկույն հասկացավ: Դրանից հետո նա մեզ այլ կերպ էր նայում: Ծատցավալի էր, որ պարտվեց: Հանձին նրա մենք միշտ կունենայինք մեր հավատարիմ դաշնակցին: Ոչ թե հիմիկվա նման, որ մեզ ուզում են դարձնել իսլամի թշնամի, ինչպես այդ Սայիդ Ջեմալ ալ-Դինը, որ առաջ է քաշում պանիսլամիզմը և հետևաբար պանթուրքիզմը: Կարծում եմ, որ նա ներկայումս բնակվում է Ֆրանսիայում: Նրա համար հայերս միմիայն խոչընդոտ ենք: Մի քանի քրիստոնյաներ արգելակում են մեծ թուրքիայի ճանապարհը, որը հավակնում է զավթել Ատրպատականից այն կողմ:

Ձեզ մի բան կասեմ, որից գլուխս պտտվել է: Սուլթան Արդուլ Համիդը կարծիքներ է հավաքում այնքան սարսափելի և անհետախաբ մի բանի մասին, թե ինչ կարող էր պատահել, եթե հայերը անհետանային թուրքիայից: Ինձ մի նայեք կարկամած: Բարեփոխումների ամբողջ այս պատմությունը ընդամենը մի ծխն չղարչ է, և անգլիական դեսպանը՝ սրբ էղվարդ Թորնթոնը բոլորից լավ գիտե այդ:

Նա ցանկանում է լինել մեր հովանավորը. կեղծի՛ք: Անգլիան երկակի խաղ է խաղում և միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում է՝ պահպանել ստատուս քվոն, որ ոչ ոք չփորձի մասնատել թուրքական կայսրությունը:

Քանի որ անգլիացիներին ձևոնտու է, որ մնա, ինչպես որ կա, քանզի թուրքիան նրանց համար բացի մի հսկա շուկա լինելուց՝ ապահով ուղի է մոտենալու Միջագետքին և Հնդկաստանին: Ձենք

կարող հավատալ, թե Եվրոպան կօգնի Հայերին և եթե դուք դրանում համոզված չեք, կուզենայի, որ մեր բարեկամ ՕՀանյանը մեզ պատմի այն, ինչ լսել է անցած օրը:

Այն կարծիքը, որ մինչև այդ պահը ունեի Հովհաննես ՕՀանյանի՝ որպես մի բուրժուական մարդու մասին, որին միայն հետաքրքրում էին իր աշխատանքն ու ընտանիքը, մի քանի ակնթարթում հօգս ցնդեց: Թվում էր վերափոխված, ուրիշ, շատ ավելի եռանդուն, ոչ մի կապ այն բարեհոգի մարդու հետ, որն ամիսներ առաջ ինձ ճաշի էր հրավիրել իր տուն՝ որպես ընտանիքի հայր:

— Այո՛, Սիմոն Զիլինգարյան: Ծնորհակալություն քեզ վստահու-
թյան և այն ամենի համար, ինչ անում ես հանուն մեր ժողովրդի: Բոլորդ էլ գիտեք, որ ցանկացած ժողովուրդ հիմնվում է սեփական մշակույթը պահպանելու կարողություն վրա: Դա կարող են անել միայն նրանք, ովքեր ի վիճակի են: Ծնորհակալություն, Սիմոն, այս դժվարին ժամանակներում հավատը չկորցնելու համար:

Ձեզ կխնդրեմ, որ լինեք ողջխոս: Գիտեք, որ երբեմն ինձ Դոմարազից կանչում են թագավորական հարեմին սպասարկելու համար, քանի որ բոլորդ էլ գիտեք, որ ես մասնագիտությունը գինեկոլոգ եմ: Ինձ ներս են մտցնում Հյուսիսային դռնից, որն ուղիղ տանում է դեպի հարեմ, քանի որ սա ամենահամեստ դուռն է, և սովորաբար ընդունում եմ իշխանուհիներին և սիրուհիներին փոքր շենքում, որ հայտնի է որպես այգեպանի տուն: Մի երկու շաբաթ առաջ այնտեղ էի: Թեև ժամացույցների հանդեպ սուլթանի ունեցած մոլուցքին, այնտեղ թվում է, թե ժամանակը ամենաանկարևորն է, — ինձ հանկարծ հայտնեցին պալատի ներսում շտապ օգնություն ցույց տալու մասին և ինձ խնդրեցին, որ անմիջապես հասնեմ:

Դա մի լարիրինթոսային և վիթխարի շենք է: Վազեցի ներքինու հետևից միջանցքներով և հարկարածիներով, մինչև որ հասանք թե-
վերից մեկը, որտեղ գտնվում են անձնակազմի ննջարանները: Ինձ զարմացրեց այն, որ հիվանդը գերմանացի զինվորական էր, որը սուլթանի չքախմբի անդամներից էր. հենց իր՝ սուլթանի մոտ էր եղել և սրտի կաթված ստացել: Ահա թե ինչ է կյանքը. մինչև ես փորձում էի նրան կրծքի մերսում անել, եկավ գերմանական ղեսպանատան բր-
ժիչկներից մեկը: Խոսքը մի վաղեմի ընկերոջ՝ Իռախիմ ֆոն Շյոնե-
բերգի մասին էր, որի հետ սովորել էի Բեռլինում: Ինչ փոքր է աշ-
խարհը: Ասեմ ձեզ, որ հիվանդին ոչնչով չկարողացանք օգնել՝ բացի նրա մահը հաստատելուց: Բայց պայմանավորվեցինք հնարավորինս շուտ տեսնվել, քանի որ Բեռլինում լավ ընկերներ էինք եղել:

Այդպես էլ եղավ, և այդ նույն երեկո իրար հանդիպեցինք իմ մաս-
նավոր բուժարանում:

Ֆոն Շյոնեբերգը ընդամենը մի ամիս է, ինչ Կոստանդնուպոլսում է և ղեռ գտնվում է շարունակ զարմացողի փուլում: Ինձ բացատրեց, որ Գերմանիան թուրքիայի հետ համաձայնություն է եկել: Միշտ կար-
ծել ենք, թե գերմանացիները մարտականորեն տրամադրված մար-
դիկ են: Ասեմ ձեզ, որ ֆոն Շյոնեբերգը իմ ճանաչած ամենախաղա-
ղասեր և հակառակմատենյ մարդկանցից է, համաձայն չէ այն բանի
հետ, ինչ այժմ հասունանում է: Ինձ ասաց, որ լսել է և գիտե Գեր-
մանիայի մտադրությունը ֆինանսապես և ռազմականորեն օգնելու
թուրքիային: Մինչև այդտեղ առարկելու ոչինչ չկար, բացի մի բանից,
ինչ ինձ ասաց մի պահ, որ օգնելու են թուրքիային ազատվելու Հայ-
կական հարցից: Ինչպես որ լսում եք: Անմիտ բան է թվում և հի-
վանդագին մտքին հատուկ, բայց ճշմարիտն այն է, որ խոսքը բոլո-
րովին էլ նոր բանի մասին չէ, քանի որ այս կարգի խոսակցություն-
ներ սկսվել են տարիներ առաջ հենց Բեռլինում, մինչ ժողովներ էին
գումարվում յոթանասունութի հուլիսի համաձայնագրի առիթով: Այդ
ժամանակ առաջին խոսակցություններն էին գնում այս համաձայ-
նագրին հասնելու, որից ոչինչ հայտնի չէ և ղեռ գաղտնի է պահվում.
Համաձայնություն են գալիս ռազմավարական և լարվածությունից
զերծ թուրքիայի օգտին, որն իրենց կարծիքով հարուցում են քրիս-
տոնական փոքրամասնությունները, և ամենից շատ մենք՝ Հայերս:

Ավելացնեմ, որ ընկերս՝ ֆոն Շյոնեբերգը իրեն չի համարում հայ-
րենիքի ղավաճան, ընդհակառակը, վախենում է, որ այդ ճանապար-
հով իր երկիրը կործանեն, օրեցօր աճող արմատական ռազմատենյ
ոգով, որը կանխազուշակում է տարածքային մեծ ընդարձակում:

Ըստ իր բացատրությունից՝ Գերմանիան երկակի խաղ է խաղալու,
շարունակելու է պնդել ողջ աշխարհի առջև այն բանը, որ թուրքիան
պետք է ձեռնամուխ լինի բարեփոխումների, բայց իրականում սկը-
սելու է աջակցել սուլթանին իր նենգ մտահղացումներում: Ինձ պատ-
մեց, որ մի ժողովի ժամանակ, նույնպես տեղի ունեցած Դոմարազ-
չեում, պարզաբանել էին այն հարցը, որ արևելյան նահանգներում
հայ բնակչությունը ներկայացնում է թուրքիայի սեփական գոյու-
թյան համար վտանգ և խոչընդոտ տեղի մուսուլմաններին՝ Կասպյան
թուրքմեն ժողովրդին թուրքական մեծ կայսրության մեջ ներգրա-
վելու համար, որը ձգվելու է մինչև Կենտրոնական Ասիա... Եվ պա-
րոնա՛յք, այդ ամենը կարող է թվալ արտաոտոց, անհեթեթ, անիրա-
կան, անախրոնիկ իր հասկացություններում, սակայն հստակորեն
մեր ազգի համար մի սպառնալիք է, քանի որ այսօրվա օրով ո՛չ

Հայաստանը և ո՛չ էլ Հայերը պատրաստ չեն այդ մեծածավալ ար-
հավիրքին:

Միրելի՛ բարեկամներ, սա մի նոր բան է մեզ համար, և չպետք է
դրան թեթևակի նայենք՝ կարծելով, թե անհնարին է, որ մի քրիստոն-
յա երկիր, ինչպիսին Գերմանիան է, ընդունակ լինի դառնալ մեղսա-
կիցը այդպիսի ահավոր բանի, միանալով մի մուսուլմանական երկրի՝
նման ծանր ոճիր իրականացնելու համար: Գիտեմ, որ հրաժարվում
եք ընդունել, որ կարող եք կասկածի տակ առնել ինձ կամ Շյոնբերգի
մտավոր վիճակը: Բայց ձեզ վստահեցնում եմ, նրան լավ եմ ճանա-
չում, նա պատվասնդիր մարդ է, ամուր համոզմունքներով, որ լավ
գիտե յուրայիններին և գիտե, որ զավթողականությունը, ռազմամո-
լությունը և կայսեր փառամոլությունը սահման չունեն:

Հիմա, ինչպես երբեք, պետք է միավորվենք Հայերս Փարիզում
Ավետիք Նազարբեկյանի կողմից ստեղծված այդ նոր կուսակցության
չուրջ. գուցե այնքան հատկանշական Հնչակ անվամբ կարողանա լի-
նել ապագայի հույս: Եթե չնախապատրաստվենք մեր գլխի գալիքին,
ոչինչ չենք կարողանա անել նման զորեղ թշնամիների դեմ: Միշտ էլ
մեր պարտքն է եղել պաշտպանել մեր գաղափարները, մեր համոզ-
մունքներն ու ավանդույթները, բայց այս անգամ պետք է փորձենք
պաշտպանել մեր սեփական գոյությունը:

Նկատեցի, թե ինչպես բոլորը լուռ մնացին՝ փոխանակելով կաս-
կած հարուցող Հայացքներ: Կրկին ձայնը տրվեց Միմոն Չիլինգար-
յանին՝ համընդհանուր հուսախարություն մեջ.

— Բարեկամներ՛ր, այն, ինչ հենց նոր ձեզ պատմեց Օհանյանը, ասես
մի կուժ սառը ջուր է լցնում մեր այն սպասումներին, որ Բեռլինի
համաձայնությունը կարող էր նշանակել՝ որևէ դրական փոփոխու-
թյուն մինչ այժմ մեր նկատմամբ թուրքերի ցուցաբերած վերաբեր-
մունքում: Նրանցից ինչ կարող ենք սպասել, բացի նվաստացումնե-
րից, անխտիր կոտորածներից. փորձում են կործանել մինչև վերջին
խաչքարը՝ ամեն հայկականի հանդեպ սոսկալի ատելությունից մըղ-
ված: Նրանք հավակնում են բացառապես թուրքերի երկրի՝ առանց
այլ ազգերի և կրոնների, քանզի համոզված են, որ այդ դեպքում
Եվրոպան պատրվակ չի ունենա ներխուժելու թուրքի: Անգլիայի
համար գոյություն չունենք. նրանց ձեռնտու է խոսել «քրդերի հար-
ցի» մասին և պնդել, որ մեր Հայաստանը ամեն դեպքում պետք է
կոչվի Քրդստան: Բրիտանացիների անտեղյակությունից չէ, այլ պե-
տության նկատառում՝ թեև մի նենգ նկատառում, ի վերջո թուրքա-
կան կառավարության նույն երգն է: «Հայաստա՞ն, — ասում են, —

թուրքիայում ոչ մի վայր չկա այդ անունով»: Այժմ Գերմանիան է, որ
ասում է, թե ավելորդ ենք: Կարծում եմ, որ կարող ենք դիմել միայն
Ֆրանսիային՝ իրավունքների ու ազատությունների երկրին և Ռու-
սաստանին, որ մեզ միշտ օգնել է... թեև մեծ նախապայմաններով և
իր ավանդական ռազմավարություններով՝ լուծել հայկական աղը ռուսա-
կան կաթսայում:

Եղբայրներ, պետք է վարվենք, ինչպես Աղասին՝ մեր վարպետ
Սաչատուր Արովյանի «Վերք Հայաստանի»-ի հերոսը: Պետք է մեր
արյունը թափենք, պաշտպանելով ցանկացած հայկական գյուղ, գյու-
ղակ կամ քաղաք, քանի որ ոչ ոք հանուն մեզ ոչինչ չի անի, ոչ էլ
փրկություն կգա Եվրոպայից կամ Ռուսաստանից, որքան էլ որ երա-
զենք այդ հույսերով: Սորհենք դրա շուրջ, փորձելով գտնել ճանա-
պարհը, բայց վախենամ Բաֆֆին իրավացի էր, որ առանց արցունքի
և զոհերի Հայաստանի համար փրկություն չի կարող լինել:

Ժողովն ավարտվեց մթնշաղին: Մարդկանց միջև մթնոլորտը շատ
հոռետեսական էր, և Միմոն Չիլինգարյանը ամուր սեղմեց ձեռքս՝
հրաժեշտ տալիս:

— Մայն դը Լատուր, Հայերս այլևս ոչ մի երկրի չենք հավատում,
թեև իրենց հռչակում են մեզ բարեկամներ, այլ հավատում ենք միայն
մարդկանց: Հայերի իսկական բարեկամները նրանք են, ովքեր մեզ
ճանաչում են, բարի կամքի տեր զգայուն մարդիկ, որոնք ոչ մի կերպ
չեն կարող ընդունել այն ահավոր անարգարությունները, որ մեզ
ուզում են պարտադրել թուրքերը: Դուք, կասկածի մի նշույլ անգամ
չունեմ, մեծ սրտի տեր Հայ եք, և դա մեզ համակում է հպարտու-
թյամբ ու գոհունակությամբ, քանի որ միշտ էլ լավագույններն են
մեզ հասկանում: Դուք շատ բան կարող եք անել հանուն մեզ, և
Հայաստանը երբեք չի մոռանա իր իսկական բարեկամներին: Թող
Աստված ձեզ օրհնի:

Վերադարձա իմ բնակարանը մտախոհ, որտեղ գտա դեսպանա-
տնից մի գրություն, որ ինձ հանդիպում էր նշանակում հաջորդ օրը:
Դրան առանձնապես նշանակություն չտվեցի, քանի որ դա էր այն
ձեռք, որով դեսպանն ինձ կանչում էր, հաճախ անգամ մասնակցելու
մի երեկույթի կամ բարեկամական ընթրիքի:

Այնուամենայնիվ, երբ առավոտյան մտա դեսպանատուն, տեսա,
որ բեռնում էին մի սայլ՝ արկղերով ու ճամպուկներով: Երբ բարձ-
րացա դեսպանի գրասենյակ, ինձ ընդունեց գրկախառնությամբ,
բայց նրա աչքերում նկատեցի տխրության և անհանգստության մի
չղարչ:

— Վատ լուրեր ունեմ ձեզ համար: Սուքն իմ փոխարինման մասին չէ, որը ինչ-որ տեղ սպասվող բան էր: Ասեմ ձեզ, որ ինձ փոխարինելու են Պոլ Կամրոն անունով մի շատ լավ բարեկամով, մի հրաշալի դիվանագետ և կիրթ մարդ, որոնցից քիչ են,— նկատեցի, որ կասկածում էր, բայց շարունակեց: — Նստե՛ք, բարեկամս և լսեք ինձ ուշադիր: Պետք է ձեզ մի սարսափելի լուր տամ, ձեր մայրը վախճանվել է: Շատ եմ ցավում, ընդունեք իմ անկեղծ ցավակցությունները:

Մնացի առանց իմանալու՝ ի՞նչ անել և ի՞նչ ասել: Անմիջապես աչքերիս առաջ հառնեց նա՝ ուժեղ ու կենսունակ, և ես չկարողացա արձագանքել: Ժակ դը Ֆավրը, որ փորձառու մարդ էր, ինձ գրկեց և մնաց իմ տրամադրությունները:

— Տեսեք, Անրի: Այս գիշեր ես շոգենավ եմ նստում դեպի Մարսել երթուղիով, ձեզ առաջարկում եմ մի տոմս, քանի որ իմ տրամադրություն տակ կան տարբեր խցիկներ, իսկ մեկը պատահաբար մնացել է ազատ: Մտածեք այդ մասին, եթե ուզում եք ուղևորվել Ֆրանսիա, սա ամենաարագ և ամենաապահով միջոցն է: Հինգ օրում կլինենք Մարսելում, իսկ այնտեղից կնստեք Փարիզ գնացող գնացք: Համաձայն եք:

Երկար չմտածեցի: Երբ տեղ հասնեի, մայրս թաղված կլիներ, բայց պետք է դասավորեի նրա թղթերը և ամեն ինչին տեղ կանգնեի: Համաձայնեցի և սեղմեցի դեսպանի ձեռքը:

Այսպես պատահեց, որ 1887 թ. վերջին վերադարձա Ֆրանսիա: Երբ նավը լքում էր Կոստանդնուպոլսի նավամատույցը խորանալով Մարմարա ծովում՝ ինքս էլ ինձ չէի կարող պատկերացնել այն, ինչ ճակատագիրը պատրաստվում էր ընձեռել ինձ՝ կապված այդ էկզոտիկ և բարդ աշխարհի հետ:

11. ՓԱՐԻԶ — ՆՅՈՒ ՅՈՐԳ

Հասա Փարիզ այն ժամանակ, երբ մեկ շաբաթ առաջ մորս հանձնել էին Հողին Մոնպառնաս գերեզմանոցում: Ընդամենն ինձ հաջողվեց այցելել մեր ընտանեկան պերճաշուք պանթեոնը և լուսթյան մեջ խորհրդածեցի, որ գուցե ես էլ պետք է նրանց կողքին լինեմ: Մինչ քայլում էի դեպի ելքը՝ տեսա մի տպավորիչ տապանաքար արձանով, որը կարծես զննում էր ինձ: Շուրջ Բողլերինն էր՝ «Չարի ծաղիկներ»-ի հեղինակի: Թուրքիայում դրանք արագ էին աճում, անկախ նրանից, թե Եվրոպայում արդյոք գիտակցում էին, թե ի՞նչ է կատարվում այնտեղ, եսասիրությունը և բուժ անտարբերությունը նայելով հեռավոր այլ ժողովուրդների խնդիրներին այն համոզմունքով, որ նրանք շատ քիչ կամ էլ առհասարակ ոչնչով չէին կարողանալու ազդել եվրոպական երկրների ապագայի վրա: Ինչպիսի՞ անհեթեթ տեսակետ:

1888 թ. ձմռանը շատ աշխատեցի: Մեր ընտանիքն ուներ կարևոր շահույթներ ոչ միայն Փարիզում, նաև Բրյուսելում, Լիոնում ու այլ քաղաքներում, և ես ստիպված ստանձնեցի կարգավորելու բոլոր թղթերը և կատարել մանրազնին այցելություններ, վերստուգումներ՝ կալվածքների և գործվածքեղենի տարբեր ֆաբրիկաների գործունեությունը վերահսկելու համար: Մտածեցի, որ որոշ ժամանակ պետք է դրանցով զբաղվեմ, քանի որ աններելի կլինեի, որ սերունդների թափած ջանքերից՝ հետո այդ կարևոր ժառանգությունը իմ մեղքով փլուզվեր:

Մյուս կողմից՝ իմ իսկական կիրքը այդ տարիներին շարունակում էր լինել լրագրությունը: «Լ'Օրո»-ի տնօրենն ինձ տեսակցություն նշանակեց իր գրասենյակում և իր ցավակցություններից հետո շնորհավորեց ինձ թերթի այն տեղեկությունների կապակցությամբ, որ վերջին տարիներին ուղարկել էի Կոստանդնուպոլսից: Ավարտելիս ինձ խնդրեց, որ ընդունեմ միջազգային կապերի բաժնի գլխավոր խմբագրի պաշտոնը: Նկատելով, որ խուսափում եմ, ինձ բացատրեց, որ կարող էի ի նկատի ունենալ երկու կից գլխավոր խմբագիրների օգնությունը, որը կհնչտացներ իմ աշխատանքը: Այլ տարբերակ

չկար: Ընդունեցի այդ պաշտոնը և դիմեցի արտգործնախարարութ-
յունում ժամանակավորապես աշխատանքս դադարեցնելու խընդ-
րանքով: Ես իսկապես կարոտում էի լրագրութունը, իսկ դեսպա-
նատան իմ փորձն ավելի դրական չէր, քան ես սպասում էի: Բայց
տնօրենին պարզ ասացի, որ դրան համաձայնվում եմ միմիայն հա-
նուն թերթի հետ կապ պահպանելուն և որ պետք է օգտվեմ լիա-
կատար ազատութունից: Տնօրենն ընդունեց իմ բոլոր պայմանները,
և չկարողացա մերժել: Ի վերջո, այդ թերթին էր իմ առաջ բացել աշ-
խարհի դռները, և երբեք չէի կարողանա փոխհատուցել իմ նկատ-
մամբ նրա հավատը:

Այնուամենայնիվ, այդ պաշտոնը խլում էր իմ մնացյալ ժամանակը,
որի պատճառով էլ սուտ կյիներ, եթե ասեմ, որ անցնում էին օրերը և
ևս դադարել էի մտածել թուրքիայի ու նրա խնդիրների մասին: Դա
եղել էր իմ կյանքի հետաքրքիր ժամանակներից մեկը, որ երբեք չէի
մոռանա, սակայն Փարիզում պետք է այլ բաների մասին մտածեի,
իսկ Օսմանյան կայսրութունը կրկին դառնում էր հարաբերական, և
դառնում էր խմբագրության աշխարհի քարտեզին մի բաց կապույտ
բիծ և մի քանի դառնաքաղցր հիշողութուններ:

Ստիպված էի ընդունել, որ անգամ ինձ համար ժամանակ չունեի:
Փարիզում ամեն ինչ անցնում էր ֆինանսական, առևտրական, սո-
ցիալական և լրագրական իրադարձութունների արագ հաջորդումով,
որոնք ինձ չնչելու ժամանակ չէին տալիս:

Հանկարծ բացահայտեցի իմ ազգանունների կարևորութունը, իմ
տնտեսապես գորեղ, ազդեցիկ լինելս և ինչո՞ւ չասել՝ այդ չքեղ կյան-
քի հարմարավետութունները: Դրանցից բացի Փարիզի հասարակու-
թյունն ինձ չողորթում էր. ցանկանում էին հրավիրել ինձ բարձր
հասարակության բոլոր տոնախմբութուններին, և շատ ընտանիքներ
ինձ ներկայացնում էին իրենց դուստրերին, գուցե մի բարեհաջող ա-
մուսնության հույսով:

Այնուամենայնիվ, ճշմարիտ է, որ մարդը միակ կենդանին է, որ
երկու անգամ բախվում է նույն քարին. քիչ ամիսներ անց կրկին
սկսեցի հանդիպել Աննա Բալենի հետ: Ճիշտն ասած, այդ նա էր, որ
ինձ ժամադրեց և քանի որ հոգուս խորքում ուժեղ կարոտ ունեի,
ընդունեցի: Այնպես որ, մեր բոլոր ազգականներն ու բարեկամները
համարեցին, որ ի վերջո ամուսնանալու ենք և վարելու մեր ազգա-
նուններին և հարստութուններին համապատասխան կյանք: Իմ մո-
րաքույր Կլերը, որ հմուտ խնամախոս էր, ինձ լրջորեն առաջարկեց,
որ եթե խելքս գլուխս հավաքեմ, — նա բացարձակապես չէր ըմբռ-

նում, որ լրագրութունը կարող էր լինել պատվավոր մի բան, — ինձ
կնշանակեր համընդհանուր ժառանգորդ, եթե ամուսնանայի և լքեի
«Լ'Օրոր»-ը:

— Անրի, ի՞նչ է քո արած գործն այնտեղ, — տրտնջաց ներշնչված, —
պետք է կենտրոնանաս քո ունեցվածքը կառավարելու մեջ, և միմի-
այն դա քեզ այնքան գլխացավանք կտա, որ հարկ չի լինի մտածել
ուրիշ բանի մասին:

Հավանաբար իրավացի էր, սակայն, իրականում, ես հակառակ
կարծիքին էի: Ինչ մնում էր ամուսնանալուս, այդ պահին այդ մասին
չէի ուզում անգամ մտածել, քանի որ օրեցօր ավելի էի համոզվում, որ
անձնական ազատութունից առավել ոչինչ չկա:

Հետո, օրերն անցնում էին բնականաբար, և ես ընկղմվեցի այն-
պիսի հոգեկենցուցիչ աշխատանքում, որն ինձ հազիվ էր շունչ քաշե-
լու ժամանակ տալիս, երբ գլխի ընկա, որ միակ կառավարիչն էի մի
մեծ հարստության, որով պետք է զբաղվեի ամեն օր: Սա այն չէր,
ինչ ես երազում էի, բայց այդ ժամանակ իմ շուրջ վստահելի ոչ ոք
չկար, որին դնեի իմ բազմաթիվ և տարբեր բնույթի առևտրական
գործերի հավատարմատար: Այդ ժամանակ էլ որոշեցի ազատվել
դրանցից մի քանիսից՝ Բորդոյի գինու մառաններից, Լիոնի տեքստիլ
ֆաբրիկաներից և Բելգիայում իմ բոլոր շահույթներից: Ատում էի
այդ աշխատանքը, քանի որ ինձ միայն ժամանակ էր մնում խորհրդ-
րածելու և մի քանի առաջնորդներ գրելու «Լ'Օրոր»-ում, արտո-
դածելու և մի քանի առաջնորդներ գրելու «Լ'Օրոր»-ում, արտո-
նութուն, որ նույնպես ինձ ընձեռել էր տնօրենը: Ժամանակն անցավ
արագ, և հանկարծ մի օր գլխի ընկա, որ չորս տարի է, ինչ Փարի-
զում եմ: Իրականում կորած ժամանակ փաստաբանների, թղթերի և
նոտարական գրասենյակների միջև, կյանք, որ հակառակն էր նրա, որ
ըստ իս՝ հանուն ապրելու կյանքն էր:

Ինչ վերաբերում է Աննային, սպասելուց կուշտ, թե ինչ որոշում էի
ընդունելու, մի օր ինձ որոշ խստությամբ հարցրեց, թե իրականում
մտադի՞ր եմ ամուսնանալ իր հետ, և ստիպված եղա լինել անկեղծ:
Պատասխանեցի, որ առայժմ նախընտրում եմ շարունակել այն ձևով,
ինչպես որ ենք: Նա նույնը չէր մտածում, և դարձյալ բաժանվեցինք
այն բանից հետո, որ նա ինձ խոստովանեց, որ իրեն կրկին հրասթա-
փեցրի: Վերջում ինձ ասաց, որ երբեք չփորձեմ կրկին տեսնել իրեն:
Չեմ կարող ասել, թե վրաս ազդեց. խոսքը մի հարաբերության մա-
սին էր, որին մայրս էր մղել ժամանակին:

Ինչ մնում էր մորաքույր Կլերին, հրաշալիորեն տեղյակ էր իմ
գնալ-գալուց, գործերից, մի բան, որ չէր դադարում ինձ զարմացնել,

քանի որ փորձում էի լինել նրբանկատ: Ինձ հրավիրեց թեյի՝ բացահայտ ցույց տալու համար իր դժգոհությունը Աննա Բելենի հետ տեղի ունեցածի շուրջ, քանի որ բացի այդ՝ նրա մոր լավագույն ընկերուհիներից էր:

Նրա հույսերը, կապված Հիշյալ ամուսնության գլուխ գալու հետ, ձախողվել էին, և մորաքույր Կլերը ինձանից չթաքցրեց իր տհաճությունը: Նրա հետ իմ հարաբերությունները միշտ էլ եղել էին փոթորկալի, քանի որ երկուսս էլ ուժեղ բնավորության տեր էինք և հրաժեշտ տալիս որոշեցի որոշ ժամանակ չայցելել նրան:

Այդ ժամանակ էլ ինձ բախտ վիճակվեց իղեալական աշխատակից գտնել. գիտակ ֆինանսներում և իմ ողջ վստահությունը վայելող անձնավորություն: Սուքը երկրորդական զարմիկիս՝ Ժորժ Լորանի մասին էր, որն անխոս ընդունեց իմ պայմանները: Ի տարբերություն ինձ՝ այդպիսի կյանքի համար ստեղծված մարդ էր, քանի որ միայն առևտրական գործերից էր հաճույք ստանում: Մնացյալը նրա համար ավելորդ էր:

Դա ինձ օր-օրի ազատեց, և սկսած 1892 թվականի սկզբներից՝ սկսեցի ավելի ու ավելի կենտրոնանալ թերթի միջազգային կապերի բաժնի վարիչի պաշտոնում, որն ի վերջո ինձ կլանեց:

1893 թ. մարտին հարկ եղավ, որ գնամ Միացյալ Նահանգներ, քանզի թերթի խմբագրության խորհուրդը որոշեց, որ հարկավոր է նշանակել Նյու Յորքում մի պատվիրակ և անգամ ուսումնասիրել մի թերթ ստեղծելու հնարավորությունը, որը կոչվեր «Լ'Օրոր ամերիքեն», քանի որ ԱՄՆ-ը գնալով մեծ կշիռ էր ձեռք բերում որպես ազատության և առաջադիմության հայրենիք:

Նավ նստեցի Հավրում: Նոր էր բացվել այդ գիծը, և ինձ զարմացրեց, թե որքան արագ հասանք Նյու Յորք. ընդամենը տասն օր ուղևորվելով, բացի այդ, մի յուրատեսակ լողացող հյուրանոցով, որում ուղևորները չէին նախանձում ոչ որևէ հարմարության և կամ էլ ճոխության, որ գոյություն ունեին Փարիզի ուղիղ կենտրոնի լավագույն տներում:

Ակնհայտ էր, որ աշխարհը փոխվում էր աչքներիս առաջ, ինչպես դեպի լավը, այնպես էլ դեպի վատը: Առաջադիմությունը շոշափելի էր կյանքի բոլոր ոլորտներում, սակայն միևնույն ժամանակ թվում էր, թե մի քանիսը չէին հասկանում դա և շարունակում էին իրենց քաղաքականությունը տարօրինակ պարով, որի մասնակիցները միանալով և անջատվելով իրարից, բարեկամանալով և թշնամանալով, տարիներ անց աշխարհը տանելու էին դեպի մի սարսափելի ճգնաժամ:

Նավից իջա Նյու Յորքում, անցնելով իմ հայրենակցի՝ Բարտոլդիի¹ նոր բացված Ազատություն արձանի մոտով: Ինձ պատեհ առիթ էր վիճակվել տեսնել այն Փարիզում, երբ մոնտաժում էին, իհարկե թաքուն, շինարարական տախտակամածների արանքից, քանդակագործի արվեստանոցի դիմաց, Կուրսել զբոսայգում: «Աշխարհը լուսավորող Ազատությունը» ինձ ստիպեց խորհրդածել, հասկանալ, որ աշխարհը կարող էր փոխվել, եթե համապատասխան քայլեր անեին: Հիշում եմ, որ Բարտոլդին պատմեց, որ նրան դուր չէր գալիս Ազատությունը կտորների վերածելը, թեկուզև անհրաժեշտ լիներ ուղարկելու այն Ամերիկա: Ինքը՝ Հեղինակն ինձ բացատրեց, որ այն նվիրում էր ընդհանուր ժողովուրդներին, և երբ նրան պատմեցի հայերի մասին, ինձ սեռուս գննեց:

— Գիտե՞ք, թե ով է ինձ ներշնչել այս արձանի գաղափարը... Անատոլ Ֆրանսը, նա է ինձ պատմել մի քանի ժողովուրդների, մանավանդ հայ ժողովրդի նկատմամբ հալածանքի մասին... Այդ ժամանակ էր, որ սկսեցի մտածել այդ ամենի շուրջ և ահավասիկ: Ազատությունը: Աշխարհը լուսավորող Ազատությունը:

Գուցե պետք է այն տեղադրած լինեին Բոսֆորի մուտքի մոտ... Բայց այստեղ էր՝ վսեմ, վիթխարի և հիասքանչ: Այդ ասել էր իր բանաստեղծության մեջ էմմա Լազարուսը.

«Եկեք ինձ մոտ բազմություններ հոգնած, խեղճեր,
Ազատության մեջ շնչելու բաղձանքով»:

Սկզբում իմ ուղևորությունը ծրագրված էր երեք ամիս ժամկետով: Վերջում մնացի համարյա հինգ ամիս այդ քաղաքում: Այնտեղ սովորեցի, որ պատահականությունն էր մատնանշում մեր կյանքերը, և որ մարդն իր ճակատագրին միջամտում է ավելի քիչ, քան պատկերացնում է:

Մայիսի վերջին ինձ հրավիրեցին մի ընդունելության՝ հովանավորված Կոռնելիուս Վանդերբիլթի՝ ֆինանսների մագնատի, լեզենդար միլիոնատիրոջ որդու կողմից: Ես բնակվում էի Կրոտոնյան ջրամբարի մոտ, նոր շենքի բնակարաններից մեկում: Հանրակառքը, լծված չորս ձիերով, անցնում էր չբամուտքի մոտով, և ես նստում էի այն՝ կենտրոն գնալու համար: Չէի ուզում ապրել բանից անտեղյակ, պարզապես ուզում էի ծանոթանալ ամերիկացիների ամենօրյա ապրելակերպին:

¹ Ֆրեդերիկ Օգյուստ Բարտոլդի (1834–1904) – քանդակագործ, «Աշխարհը լուսավորող Ազատություն» արձանի հեղինակ:

Վանդերբիլթը իր Համար կառուցել էր տվել մի Հրաշալի նեոկլասիկ ոճով առանձնատուն Հուզզոնի դիմաց, մի մեծ մասնավոր պարտեզով: Այնտեղ պետք է տեղի ունենար ընդունելությունը: Հասա առաջիններից մեկը, երբ մայրամուտի արեգակն իջնում էր: Մի քանի մատուցողուհիներ մատուցում էին ֆրանսիական գինի և կանապեներ սկուտեղներով: Բնականաբար այնպես չէր, ինչպես Փարիզում, բայց ակնհայտն այն էր, որ մասնակիցներից ոմանք շուտով կդառնային Համալսարհային տնտեսություն իսկական արքաներ:

Այդ ժամանակ էր, որ սեղանապետներից մեկը մոտեցավ և մի պահ նայեց ինձ: Նրա դեմքն ինձ թվում էր ծանոթ, բայց անկարող էի այն տեղը բերել: Հանկարծ այդ մարդը, որը պետք է որ նույնը զգացած լինեք, տեղից պոկվեց և թեև բացեց՝ ասես ինձ գրկելու Համար:

— Մայն դը Լատուր: Հիշում եք ինձ... — Ճիշտն ասած, այդ պահին մտքովս էլ չէր անցնում, թե ճանաչում եմ այդ մարդուն: — Ես Ղազարյանն եմ՝ Կոստանդնուպոլսի Հայկական ռեստորանից:

Հենց այդ պահին տեղը բերեցի:

— Իհարկե, Ղազարյան: Բայց ինչպես կարող եմ չհիշել: Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ:

Մենք գրկախառնվեցինք մի քանի Հրավիրվածների Հայացքների ներքո, որ սկսել էին գալ:

— Իսկ դուք: Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ, մայն: Ահ, ի՞նչ պատահականություն և ինչ մեծ ուրախություն: Մի քանի ամիս է, ինչ ես գաղթել եմ: Դրան նպաստեց իմ մի քիչ անգլերեն խոսելը և կերակուր եփել գիտենալը:

Հիմա նոր ինձ նշանակել են մի շարք ռեստորանների պետ: Ինձ շատ լավ են վճարում, և արդեն ներկայացրել եմ թղթերը արտագաղթի դեպարտամենտ՝ կնոջս և զավակներիս բերելու: Այստեղ կան մի քանի թուրքեր: Բայց տեսեք, այստեղ՝ Ամերիկայում բոլոր մարդիկ Հավասար են... Գուցե դա սարքովի ասված բան է, սակայն մարդիկ Ամերիկայում Հավատում են, որ ճիշտ է: Լավ, Հիմա պետք է աշխատեմ, բայց ուզում եմ, որ ինձ խոստանաք, որ կգաք ինձ այցելելու: Նյու Յորքում կան մի քանի Հայեր, և կուզենայի նրանց ներկայացնել ձեզ, քանի որ ես վստահ եմ, որ դուք Հայաստանի լավ բարեկամ եք, — այս բառերով Ղազարյանը Հեռացավ՝ ձեռքերը շարժելով, դեկավարելով մատուցողներին այնպես, ինչպես դիրիժորն իր երաժիշտներին:

Վանդերբիլթը քաջ տեղյակ էր, թե ով եմ ես: Նրա մասին ասում էին, որ ինքն էլ Հոր պես ուներ լուսանկարչական Հիշողություն և մի անգամ, որ տեսնում էր մի դեմք, այլևս երբեք չէր մոռանում. Հիշում

էր անգամ ամենափոքր մանրամասնը: Նրա Համար պատրաստել էին քիչ զոսիև Հրավիրվածներից յուրաքանչյուրի մասին: Նա իրեն գրեթե քիչ օրպես շատ շահագրգիռ մարդ Եվրոպայի տնտեսական իրավիճակով:

— Ինձ պատմել են, որ դուք թուրքիայի մասին ունեք խոր գիտելիքներ: Ձեզ մի բան ասեմ, նավթը նախանշելու է մարդկության ապագան, իսկ թուրքիան բնական կամուրջ է Ասիայի և Եվրոպայի միջև: Իմ խորհրդականները խոսում են այն մասին, որ Միջագետքում կարող է լինել ծովի չափ նավթ, այնքան, որ կարելի կլինի մատակարարել ողջ մարդկությունը գալիք դարերում:

Այնտեղ ոչ ոք չխոսեց Հայերի մասին, ոչ էլ Օսմանյան թուրքիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավիճակի մասին: Ակնհայտ էր, որ ոչ ոք նրանց մասին ոչ մի տեղեկություն չուներ: Ինձ տարօրինակ չթվաց, քանի որ միակ բանը, որ նրանց ստիպում էր արձանակ չթվաց, քանի որ նավթային կամ Հանքային Հատկացում ձեռք բերելու Հնարավորությունն էր:

Ընդունելության ավարտին Ղազարյանը նորից ինձ մոտեցավ՝ ձեռքին մի ծավալած թուղթ:

— Ահավասիկ իմ Հասցեն: Ձեզ աղաչում եմ, որ գաք ինձ տեսնելու: Ավելի լավ կլինի որեէ երկուշաբթի, որովհետև երեկոյան ազատ ենք: Ի՞նչ եք կարծում: Կոստանդնուպոլսում պետք է աշխատեի տասներկուսից տասնչորս ժամ տարվա բոլոր օրերին: Սա առաջադիմություն է երկիր է: Ցտեսություն:

Երկու շաբաթ անց ազատ ժամանակ գտա նրան այցելելու Համար: Ոոսքը Բրոդվեյին մոտ գտնվող մի թաղամասի մասին էր, որտեղ ապրում էին շատ իտալացիներ, մանավանդ Հրեաներ, որ կարծես թե մեծամասնություն էին: Մի քիչ ուշ գտա տունը, մինչև որ պատահամար Ղազարյանը դուրս եկավ մեկ ուրիշ մարդու ուղեկցությամբ, որն անկասկած նույնպես Հայ էր:

— Մայն դը Լատուր: Սա իմ ընկեր Սվադյանն է, էգուարդ Սվադյանը, Մալաթիայից, երաժշտության դասախոս, ինչպես է ջութակ նվագում: Մի օր պետք է լսեք նրան, որովհետև իսկական տաղանդ է: Ինչ ուրախություն, որ եկաք: Ուղեկցեք ձեզ, գնանք ընթրելու մի բան գնենք: Կպատրաստենք մի քանի այնպիսի խորտիկ և լուլա քերաք, որ մատները Հետը կուտեք: Անկեղծորեն ձեզ ասեմ, որ խմելու ենք իտալական գինի..., որ, իրօք, այնքան լավն է, որքան Հայկականը: Գիտե՞ք, որ Նյու Հայ էր: Թագված է Արարատի ստորոտում, և չար լեզուներն ասում են, որ ջրից ահավոր զգվում էր և որ կենդա-

Տեսա, որ կասկածում է, շարունակի՞ իր պատմությունը, բայց նրան շատ խնդրեցի, որ պատմի, և շարունակեց, ասես գնահատելով նոր բարեկամությունը, որ ծագել էր մեր միջև:

— Երբ Մարին տասնվեց տարեկան էր, մի թուրք, որը նրան շատ էր հավանում, Մուստաֆա Օսմանիև անունով, ապրում էր մեր տան մոտ մի մեծ տանը և զբաղվում մաքսանենգություններով, իհարկե մութասարիֆի լուռ համաձայնություններով, հրապուրվեց նրանով: Դա, ինքնին, մի անհնարին բան էր, եթե խոսքը վերաբերում էր մի մուսուլմանի և մի քրիստոնյա կնոջ: Բացի այդ, հիտուն տարեկան էր, ամուսնացած երկու կնոջ հետ, առանց որևէ կրթության: Բայց այնքան ուժեղ էր կպել, որ համարձակվեց ուղարկել իր բարեկամին՝ Հորս առաջարկ անելու՝ խոստանալով մի ծանրակշիռ գումար: Այն խավի մարդկանցից էր, որ կարծում էր, թե կարող է ամեն ինչ փողով գնել: Ինչպես որ հասկանում ես, Հայրս, որ միշտ եղել էր հանգիստ մարդ, իր կյանքում այդքան սաստիկ երբեք չէր զայրացել և վռնդեց մեր տանից այդ հանձնակատարին՝ գոռալով նրա վրա, որ հանգիստ թողնեն իր դատերը:

Մեկ շաբաթ անց Մարին անհայտացավ: Հայրս գնաց Հայտնելու այդ մասին մութասարիֆին, բայց սա չուզեց ընդունել նրան: Այդ ժամանակ ուղղվեց դեպի Օսմանիևի խանութը, որը երդվեց, թե ոչինչ չգիտես այդ մասին, թեև ակնհայտ էր, որ ստում է:

Միևնույն ժամանակ ես, որ Մարիից երկու տարով մեծ էի և նրա նկատմամբ քնքշանք և պատասխանատվություն էի տածում, ներքուստ մի բան կռահեցի և տանիքներով սողացի: Ինձ չզարմացրեց, երբ նրան տեսա մի ներքին բակում: Երկու կին նրան պինդ բռնած զոռով լվանում էին և փորձում էին հագցնել թուրքական ոճով: Ողջ սառնասրտություններով, որպեսզի չսայթաքեն, կրկին դուրս եկա նույն ճանապարհով: Ստիպված մեծ ջանք գործադրեցի, որպեսզի նյարդերս չմատնեին ինձ: Բայց գիտեի, թե ինչ պետք է անեի, եթե ուզում էի ազատել Մարիին Օսմանիևի ճանկերից:

Այդ նույն երեկո վերադարձա, համարյա մութն ընկնելիս: Բակը դատարկ էր, և ես կախվեցի մի հսկա խաղողի վազից մինչև տանիքը: Տեսա, որ մի կին ննջում է փակ դռան առջև և կռահեցի, որ Մարին այնտեղ է գտնվում: Անհամբերությունս առանց զսպել կարողանալու մոտեցա՝ փորձելով աղմուկ չանել և երբ նրա հետևում էի, փայտով խփեցի գլխին, որ վերցրել էի ինքնապաշտպանության նպատակով՝ թողնելով նրան ուշազնաց: Դուրը բացելուն պես տեսա քրոջս՝ հատակին նստած՝ ինձ լրիվ զարմացած նայելիս, առանց հեծկտոցը կտրելու:

Առանց ժամանակ կորցնելու դուրս եկանք այնտեղից՝ մազլեցելով խաղողի որթի վրայով, անցնելով երեք տանիքներով և կախվելով քարե մի պատից: Քույրս միշտ էլ քաջ էր եղել ու շատ ձկուն և որևէ գովարություն չունեցավ ինձ հետևելիս:

Բախտներս բերեց, որ ոչ ոք մեզ չտեսավ, քանի որ մինչև Հայկական թաղամասում մեր տուն հասնելը՝ վազելով անցանք թուրքական տների ետնամասով: Երբ վերջապես հասանք, ծնողներս ուրախությունից խենթացան, քանի որ համոզված էին, որ այլևս չեն տեսնելու իրենց դատերը:

Բայց այդ հանգամանքներում չպետք է շատ ժամանակ կորցնեինք: Հնարավորին չափ շուտ այնտեղից փախչելուց զատ՝ ուրիշ ոչինչ չէինք կարող անել: Այնպես որ, նրանք մեզ տվեցին իրենց օրհնությունը, և անմիջապես ուղղվեցինք՝ վազելով մեր ընտանիքի մի բաժնունը, և անմիջապես ուղղվեցինք՝ վազելով մեր ընտանիքի մի բաժնունը, որին լիովին վստահում էինք՝ Գասպար Անտոնյանի տուն: Նա ապրում էր դեպի Հյուսիս՝ կես ժամվա հեռավորության վրա: Մեր միակ պատահությունն էր, քանի որ համոզված էինք, որ մեզ փնտրելու էին ոչ միայն Մուստաֆա Օսմանիևն, նաև մութասարիֆի ժանդարմները, որոնք անկասկած, նրա ոչ միայն մեղսակիցներն էին մաքսանենգության մեջ, այլև մնացյալ ամեն ինչում: Չէին կարող թույլ տալ, որ գոհը՝ երիտասարդ անպաշտպան Հայուհին, որ իրենց ձեռքում էր, իրենց այդ ձեռով ծաղրեր, քանի որ վաղ թե ուշ կիմացվեր և կզատնային ամբողջ Ուրֆայի ծաղրի առարկան:

Ինչ վերաբերում էր ծնողներին, հեռանալուց առաջ հազիվ հասցրի նրանց ասել, թե ինչպես պետք է արտաբուստ ցույց տային: Երբ ժանդարմները գային, պետք է դառնագին բողոքեին՝ պահանջելով, որ վերադարձնեն իրենց դատերը: Եթե հարցնեին իմ մասին, ասելու էին, որ ես մի քանի օր է, ինչ Դիարբեքիրում եմ: Պնդեցի, որ նրանք հնարավորինս իրենց համոզեցուցիչ պահեին, քանի որ մեր կյանքը դրանից էր կախված:

Երկուսն էլ քաջ գիտակցում էին, որ դեռ երկար ժամանակ ոչ Մարին և ոչ էլ ես չէինք կարող վերադառնալ Ուրֆա: Խոսքը վտանգավոր թշնամիների մասին էր, և դրա ապացույցն այն էր, որ քաղաքում բոլորն էլ իրենց հեռու էին պահում Օսմանիևից՝ քինախնդիր ու չար մարդ, մանավանդ, եթե իր անվան հետ էին խաղում: Բայց ոչ չէ՞ որ հենց այդպես էր: Վառողի պես կտարածվեր պատահածի մասին բամբասանքը, և նախքան մութն ընկնելը, բոլորը կիմանային: Իսկ դա Օսմանիևին անտանելի խայտառակություն կնշանակեր, քանի որ անկասկած, վստահեցրել էր, որ աղջիկն արդեն իրենն է: Բացի

այդ, երբ խոսքը մի իրավիճակի մասին էր, որում ներքաշված լինին թուրքեր և հայեր, ոչ մի հնարավոր պաշտպանություն գոյություն չունեն մերոնց համար: Որևէ հայի կյանք ավելի պակաս արժեք, քան որևէ գառանը, սակայն սա այն է, որում, կարծում եմ, դուք ձեր սեփական փորձով համոզվեցիք:

Փառք Աստծո, Մարին ասաց, որ այդ մարդը չէր հասցրել դիպչել նրան: Մարին պատրաստում էին, փորձելով ենթարկեցնել, դարձնել ընծա. նվերի մի տեսակ: Հաշվի չէին առել, որ որևէ մեկը այնքան խենթ կլիներ, որ նրան կազատեր:

Գնացինք մինչև Լաթակիա և այնտեղից էլ շատ ձախորդություններից հետո նավ նստեցինք դեպի Կոստանդնուպոլիս՝ Հորս զարմիկներից մեկի տուն: Հայերի մեջ Հորեղորո տղան նույնն է, ինչ եղբայրը և հետևաբար մենք նրանց համար հարազատներ էինք:

Իսկ հետո ընդունվեցի որպես կրտսեր նավաստի մի արագընթաց ճննովական նավի վրա, որն ընթանում էր դեպի Պորթսմութ, Անգլիա, բայց սրանք ուրիշ դեպքեր են: Իսկ կարևորն այն է, որ հիմա այստեղ եմ:

Ուզում եմ, որ հասկանաս, — Գրիգորը սկսեց ինձ հետ դու-ով խոսել, — թե ինչ ձևով են թուրքերը վարվում հայերի հետ, թեև պետք է պարզ ասեմ, որ բոլորը չեն այդպիսին, և բնականաբար կան շատ օրինավոր մարդիկ: Մնդիրն այն է, որ մի անհաղթահարելի պատնեշ կա նրանց և մեր միջև՝ կրոնը:

Ուլեմները ազավաղում են իսլամի իմաստը, Ղուրանը ճիշտ ճանապարհով զննացողին մարդկային ուժ է տալիս, մինչդեռ Չիհազը շատ այլ մեկնաբանություն է տալիս՝ «սրբազան պատերազմ» անհավատների դեմ, որ նույն իմաստն ունի, բայց ազդեալի է, բացասական: Թուրքիայում իսլամի մեկնաբանությունը շատ դաժան է, բայց միայն նրանց նկատմամբ, ովքեր այդ հավատքին չեն պատկանում: Ափսոս, որ դա չի տարածվում խալիֆի ու նրան շրջապատողների վրա, իրականում նրանք մեզ նայում են որպես ստրուկների, ճորտերի և հարկեր վճարողների:

Ուզո՞ւմ ես իմանալ, թե քանի տեսակ հարկ ենք վճարում, որ մեզ թողնեն ապրել մեր Հողի վրա: Քանի որ, մի առարկիր, այդ երկիրը շարունակում է լինել Հայաստան, այսինքն՝ մեր հինավուրց երկիրը: Ես սխալված չեմ լինի, եթե քեզ ասեմ, որ Թուրքիայի առնվազն քառասուն տոկոսը Պատմական Հայաստանն է, Միջերկրականից սկսած մինչև Կովկաս: Իսկ Քրդստանի տարածքի հետ՝ սահմանակից է հարավ-արևելքում... Մի հարկ ունենք ապրելու իրավունքի համար,

որ կոչվում է Չիգյա, այլ տուրքեր՝ մեր տների, տարածքների, Հողի պտուղների, հերկելու, արոտավայրերի, տավարի, ոչխարների, խոզերի, գառների, ընտանի թռչունների, մեր սեփականությունների, մաքսատների՝ երկիր մտնող և երկրից դուրս եկող բաների, աղի, գինու, ծխախոտի, հագուստի, մեկ այլ հարկ՝ զինվորական ծառայություն չանելու, քանի որ մեզ չեն վստահում և չեն ուզում, որ սովորենք պայքարել կամ զենք գործածենք: Նաև վճարում ենք դպրոց հաճախելու, թուրքական բանակի գոյություն համար, որ մերթ ընդ մերթ մեզ զանգվածաբար կոտորում է, վճարում ենք ժառանգություններ ստանալուց, վճարում ենք դատական հարկադրույթներ, բացի այդ սուլթանը պահանջում է մեզանից, որ պահանքներ իր ճանապարհները, կամուրջները, խճուղիները և պաշտոնական շենքերը: Տարեկան մի քանի օր պետք է պետություն համար ձրի աշխատենք:

Մենք՝ քրիստոնյաներս, այնքան տուրքեր ենք վճարում, որ ընդամենը մեզ մնում է գոյատևելու համար, և խնդիրը ինքնին տուրքերը չեն, այլ կաշառակերությունը, ահարեկումը և հարկահավաքների սարսափը, մշտական նվաստացումները, բռնությունը, սպառնալիքները:

Եթե որևէ հայ ուշացնում է վճարումը, կարող է կյանքին հրաժեշտ տալ... և իր ընտանիքն՝ իր հետ: Թուրքերը առնում ու ծախում են Հասարակական պաշտոնները, շորթում են կառավարիչներից, իսկ եթե նրանք քրիստոնյաներ են..., ուրեմն փրկություն չունեն: Ամեն բան առուծախ է. մի մշտական շուկա՝ ազդեցությունների և արտոնությունների, մյուս կողմից մի ժողովուրդ, որ չի կարող հանդուրժել ավելին՝ չարաչառումներից, ստորացումներից և վատ վերաբերմունքից կուշտ: Առեանգում են մեր որդիներից շատերին դեպի մեր համար, ուժի զոռով նրանց իսլամացնում են: Ծատ երիտասարդ հայ աղջիկներ անհայտանում են մասնավոր տների կամ պալատների հարեմներում, ինչպես կարող էր պատահել Մարիի հետ:

Եվ ոչ միայն այդ: Օրինակի համար քրդերին հաճախ օգտագործում են մեր դեմ որպես մերկացած սուր: Սուլթանի կառավարությունը նրանց թույլ է տալիս պարտադրել գիշերել՝ հայերի համար տուրք, և այդ ձևով նրանց դարձնում են Հասարակական հարկահավաքներ որոշակի գումարների փոխարեն: Քրդերն էլ օգտվում են պետական վերահսկողության բացակայությունից իրենց ցեղային վայրագությունը հայերին պարտադրելու համար: Եթե որևէ քուրդ մի բան է ուզում, պարզապես այն վերցնում է, թույլտվություն չի խնդրում, և եթե հայ գյուղացին դրա դեմ բողոքում է թուրք իշխանությունն-

րին, նրան ոչ մի ուշադրություն չեն դարձնում և բացի այդ, քուրդը, որ Հային Հնազանդեցնում է, մահով է սպառնում: Երբ թուրքական բանակը պատժելու հանձնարարությունը հասնում է Հայկական տարածաշրջան, նրա Հետևից գնում են քրդերը՝ Հողին Հավասարեցնելու այն, ինչ թողած լինեն թուրքերը: Ո՛չ: Այդպես չի կարելի ապրել: Եվ այնքան քիչ է Համակրանքը երկու ժողովուրդների միջև, որ կհամարձակվեմ ասել, որ այս բռնի և դաժան հարաբերությունը լավ չի վերջանա:

Ճիշտ է, որ ողջ մեղքը թուրքերինը չէ, անարդար կլինեն, որ այդպես ասելի: Հայերս նրանց համեմատ քիչ ենք և անհաշտ: Բարդ մարդիկ ենք, որոնց դժվար է համաձայնության գալ, նաև բարեկամական, ընտանեկարի, ընդունակ... Բայց շատ անգամներ մեր Հերոսությունն արտահայտում ենք՝ լեզվին տալով: Կոստանդնուպոլսում ապրող Հայերը չեն ուզում տեսնել իրականությունը և շատ դեպքերում, երբ նրանց Հետ խոսում են երկրի ներսում Հեռավոր քաղաքներում տիրող իրավիճակի մասին կամ սարերում խուլ, կորած Հայ Համայնքների մասին, ուսերն են թոթվում: Եթե եկողը Հեռավոր ազգական է, երբեմն նույնիսկ չեն էլ ընդունում նրան կամ հորինում են արդարացումներ:

Սա մի աղետ է. Հայերի մեջ դա մահացու մեղք է: Բարեկամը Հավերժ է՝ թե՛ լավի և թե՛ վատի համար: Իսկ եթե խոսքը ազգականի մասին է՝ չի համարվում պարտավորություն, այլ մի սքանչելի պարտականություն: Որևէ ազգականի երբեք, երբեք չի կարելի թողնել ցանկապատի մոտ:

Եվ, այնուամենայնիվ, այս գոռոզ ամիրաները, որ թույլ չեն տալիս, որ որևէ բանով իրենց անհանգստացնեն, կարծում են, թե՛ իրենց Հնարավոր չէ վնասել:

Որքան են սխալվում և չա՛տ թանկ են վճարելու: Ինչ մնում է Հայրապետներին՝ սպասում են մինչև փոթորիկն անցնի: Բայց ամենից շատ գյուղացիները և տնայնագործներն են սևփական կաշվի վրա զգում այդ իրավիճակը:

Գրիգոր Բրոչյանը գննում էր իմ արձագանքը իր երկար բացատրությունից Հետո, ուզում էր իմանալ, թե արդյոք ինձ ցնցել էին իր խոսքերը:

— Ինչպես տեսնում ես, իրականում մի մարդկային աղետ,— ասում էր այդ դառնությունը և համոզված,— մի ժողովուրդ, ինչպիսին մերն է, որ պետք է գտնվեր Եվրոպայի կիրթ և առաջադեմ ազգերի միջև...: Եվ տե՛ս, թե ինչ է մեզ տվել պատմությունը. թուրք ժողովրդի

հորտացած վասայներ: Եթե մուսուլմաններ եղած լինեինք, դարեր առաջ մեզ ձուլած կլինեին, և այլևս գոյություն չէինք ունենա որպես ժողովուրդ՝ ուժեղ անհատականությամբ:

Բայց չէինք կարող լինել այդպիսին, մեր հոգեկան կերտվածքը քրիստոնյա լինելու համար է, երբեք չէինք կարողանա դառնալ իսլամի կրող, և այդուհանդերձ մենք ոչինչ ենք քրիստոնյա ժողովուրդների համար և նրանցից ոչ ոք ոչինչ չի անի հանուն մեզ, թեկուզև գա այն օրը, երբ ստիպված լինենք պայքարել հանուն մեր ժողովրդի սևփական գոյության: Իհարկե, անկասկած, Հետո մեզ կնվիրեն մեծագույն խոսքեր, սարսափահար կլինեն այն ամենից, ինչ թուրքերը արած կլինեն մեզ Հետ... Բայց հարկ եղած ժամին ոչ ոք մատը մատին չի խփի հանուն Հայերի. «Որտե՞ղ է գտնվում Հայաստանը»... ոչ մի տեղ:

Ես ծնվել եմ քրիստոնյա, բայց երբեմն մտածում եմ, որ Աստված մեզ ատում է: Թող նա ինձ ների: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ենք սխալվել... Ահ, պատմության ուժը: Երբ թուրքերը քայլում էին դեպի Արևելք իրենց ճակատագիրը փոխելու՝ մենք ճանապարհի մեջտեղում էինք... և բանն այն է, որ կենտրոնական Ասիան մի վիթխարի վայր է, անհյուրընկալ, ամայի, իսկ բոլոր այդ թուրքմեն ցեղերն ընդունակ էին մտածել սոսկ իրենց սրերի և նիզակների սուր ծայրի մասին: Նրանց շամանները, մուսուլմաններից առաջ թուրքմեն ցեղերը Հավատում էին կախարդությանը և մոգությունը, մատնացույց արեցին մայր մտնող արևի ճանապարհը: Մի անիծյալ օր էր, որում կնքվեց մեր ճակատագիրը: Երբ որոշեցին գնալ ու շարունակ վստահորեն գնալ դեպի Հսկա ավարը իրենց փոշոտ տափաստանները՝ դրախտով փոխելու տենչով: Երբ Հայտնվեցին և տեսան առաջին Հայերին, իրենց դաշտերը մշակելիս և բերքը Հավաքելիս, միայն մտածեցին ստրկացնել նրանց և ոչնչացնել: Մենք նրանց համար միայն խոչընդոտ ենք: Աստված իմ, ցանկացած բան կտայի, միայն թե Հայերս նրանց կարողանայինք խիզախորեն դիմակայել: Եթե նույնիսկ բոլորս ստիպված լինեինք զոհվել այդ փորձությունում:

Բրոչյանի դառնությունն ինձ ցույց տվեց, որ գոյություն ունենա պատմական մի նվաստացում, անարդարություն, որ բարձրանում էր պարիսպի պես երկու ժողովուրդների միջև: Անհաշտելի տարածայնություններ էին, որոնք երբեք չէին կարողանալու լուծվել: Այդ ժամանակ էլ որոշեցի նրան ներկայացնել իմ տեսակետը, նույնիսկ ռիսկի դիմելով, որ նա իմ մասին իր կարծիքը կարող է փոխել:

— Բրոչյան, կարծում եմ, որ մեծ մասամբ դու իրավացի ես, բայց Հայերդ չափազանց ֆատայիստներ եք և երբևէ թողել եք, որ ձեզ ոչխարների պես քարչ տան սպանդանոց: Ես կուզենայի մի բան անել ձեզ համար, թեկուզ այս պատմության հետ ինձ կապողը իմ համակրանքն է որոշ Հայերի նկատմամբ: Քեզ մի բան առաջարկեմ: Մտադիր ես վերադառնալ Թուրքիա: Դու չե՞ս կարողանա հասնել այնտեղ քո ամերիկյան անձնագրով, քանի որ այնպիսի մեկի կարիքն ունեմ, որ ինտեգրվի որպես մեկ ուրիշ Հայ և պատմի առօրյա իրականությունը, «Լ'Օրոր»-ի միջոցով ստեղծի հասարակական կարծիք: Մենք մեկն ենք այն սակավաթիվ թերթերից, որոնք պայքարում են միջնադարյան ասպետների պես վիշապների դեմ, որոնք գնալով մեր շուրջն են գետնի տակից դուրս գալիս:

Դուք քրիստոնյա ժողովուրդ եք՝ եվրոպական մտածելակերպով, մուսուլմանական օվկիանոսի մեջտեղում և փրկվելու միայն մի հնարավորություն ունեք, կարողանաք՝ ձայն տալ աշխարհին...: Աշխարհը պիտի իմանա ձեր մասին: Հիմա, մինչ ինձ պատմում էիր քո խորհրդածությունները, մտածեցի, որ որևէ բան անելու համար պետք է հրապարակենք մի հոդվածաչար Հայաստանի մասին:

Կլինեք թերթի տեսություն այն մասին, թե ինչ է կատարվում այնտեղ իրականում՝ առանց գրաքննության և քաղաքական լուրերի: Դու լրագրող ես, ինչպես ես, լավ գիտես, թե ինչ եմ ասում, և Հայկական լսողիբը, Հայկական հարցը, ինչպես այն անվանում են դեսպանատներում, պետք է հասնի լայն հասարակությանը, միայն այդ ձևով պատահություն կունենաք:

Լսի՛ր, Գրիգոր, ես էլ եմ հոռետես: Հավատ չեմ ընծայում քաղաքական խոստումներին, որ մեծ մասամբ չեն կատարվում: Ապրում ենք մեծ փոփոխությունների ժամանակաշրջանում, իսկ դուք այս պահին գտնվում եք այդ փոթորիկի կենտրոնում:

Տես, ես Հայ չեմ և հետևաբար չեմ կարող ձեզանից որևէ մեկին փոխարինել, իմ կացությունը դժվարին է, եթե չասենք անհնարին, որ կարողանամ դառնալ ձերոնցից մեկը: Ճիշտ է, որ դու Հայերի առումով շատ Հայ չես, — երբեք ինձ ծանոթ, — բայց այդ ազգից ես, այդ լեզվով ես խոսում, մտածում ես որպես Հայ... և գաղափարներ ունես հստակ: Այն, ինչ քեզ առաջարկում եմ, շատ վտանգավոր է: Գտնվում ես այստեղ, Նյու Յորքում, բացի այդ ունես փայլուն ապագա և հանկարծ գալիս եմ ես՝ մի օտար մարդ և քեզ հորդորում եմ ամեն ինչ փոխել, վերադառնալ գալի իմ օրը...:

Հենց այդ պահին, առանց թույլ տալու, որ ավարտեմ խոսքս, Գրիգոր Բրոչյանը վեր կացավ և ինձ գրկեց, համբուրելով երկու այտերս:

Նկատեցի, որ իր երեսն ի վար արցունքներ էին հոսում: Մի պահ լուռ մնաց, ասես փորձելով վերահսկել իր զգացմունքները խոսելուց առաջ:

— Անրի, հենց նոր դու ինձ ցույց տվիր ճանապարհը, որի համար քեզ հավերժ երախտապարտ եմ: Այդպես էլ կանեմ: Հանկարծ, կրք դու խոսում էիր, հասկացա, որ չեմ կարող լինել այդքան եսասեր: Քեզ հետ անկեղծ կլինեմ, ամեն գիշեր երազումս Հայաստանն եմ տեսնում, տեսնում եմ ծնողներիս, քրոջս, բայց չեմ կարող նրանց հետ հաղորդակցվել: Կոահում եմ, որ նրանց հետապնդում են մահացու թշնամիներ: Իսկ ես այստեղ եմ, նստած, մտածելով հիմնել օջախ, լավ տուն կառուցել, կյանքի բարիքներից օգտվել, մինչ իմ ժողովուրդը այնպիսի վտանգի մեջ է, որ անհետացման եզրին է կանգնած:

Այո՛, պետք է վերադառնամ և հնարավորինս շուտ: Ինչի՛ս պետքն է, թե ինչ կարող է ինձ պատահել: Հայերս պետք է խոսենք քիչ և գործենք ավելի... Իսկ դրա համար քեզ շատ եմ լսողում, որ օգնես ինձ կոնկրետացնել պլանը, որի մասին խոսում էիր ինձ հետ: Ծարունակիր, լսողում եմ, այն գաղափարը, որ ուրվագծում էիր: Քեզ աղաչում եմ:

Ինձ չզարմացրեց իր պատասխանը, բայց իր հոգեկան արձագանքը՝ այո, քանի որ այդ ուժեղ և զորեղ մարդը լաց էր լինում մանկան պես՝ խորապես ազդված իմ բառերից: Եվ դա ինձ հանկարծակի բերեց, և մի պահ չիմացա ինչ պատասխան տալ նրան:

— Լավ: Արել են մի պաշտոնական առաջարկ. նորից Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատանը՝ որպես առաջին քարտուղար: Ճիշտն ասած, մորս մահվանից հետո, մի քանի տարի անց անձամբ ես լսողների նախարարին և հիմա, մեկ տարի լուելուց հետո, ինձ հասել է պատասխանը: Այդ առումով կունենամ ղեկավանադիտական անձնամխելություն, կկարողանամ ճանապարհորդել երկրի ներսում, ներկա կգտնվեմ ընդունելություններին և հավաքույթներին, կունենամ ձեռքիս տակ գաղտնի տեղեկատվություն առաջին աղբյուրից: Նաև կկարողանամ տալ իմ կարծիքը և իմ տեսակետը դեսպանին, որը ղեռ շարունակում է լինել Պոլ Կամբոնը, մի անկաշառ, արդարամիտ ու զուսպ մարդ, որը նաև քաջ ծանոթ է լսողին:

Ինչ վերաբերում է քեզ, ունես ամերիկյան անձնագիր, դա շատ կարևոր է, բայց որը քեզ ոչ մի երաշխիք չի տա: Ես կստանանեմ ֆինանսավորումը, որպեսզի փնտրես և գտնես ուրիշ Հայերի, որ աշխատակցեն մեզ: Թեև պարզ է, որ պետք է գաղտնի պահենք, քանզի ինչպես գիտես, Կոստանդնուպոլսում պատերը լսում են:

Գրիգորը, նյարդային, գրգռված, գլխի շարժումով Հաստատում էր իմ ասածները:

— Ինձ դուր է գալիս այդ գաղափարը: Այո՛, այո՛: Այն է, ինչ միշտ ցանկացել եմ անել և ունակ չեմ եղել նախաձեռնել այն, բայց Հանկարծ դու եկար և Հստակեցրիր մտքերս: Դու չգիտես, թե որքան շնորհակալ եմ քեզ... Շատ անգամներ ծառերը չեն թողնում տեսնել անտառը:

— Համբերիր,— վրա բերեցի, Գրիգորը շատ էր ոգևորվել, բայց ես պետք է նրան չափի մեջ պահեի,— քեզ նամակով կհայտնեն, թե երբ և ինչպես ենք սկսելու: Նորից եմ պնդում, սա չպատմես ոչ ոքի, պետք է մնա մեր մեջ, կամ էլ ամեն ինչ կտապալվի:

— Անգամ ժորժ Ղազարյանի՞ն. նա մտածում է, ինչպես ես:

— Նրան կասեմք Հարմար պահին,— պնդեցի: — Ձսպիր Համբերութունդ և ամեն ինչ լավ կլինի: Եթե շտապենք, կարող ենք վրիպել նախքան ձեռնարկելը:

Գրիգորը, Համոզված, գլխով Համաձայնությունն ինչ արեց, քանի որ անտարակույս Հավատում էր իմ ասածներին այնպես, ինչպես Ավետարանին:

— Համաձայն եմ, Անրի: Դու ես կարգադրում, բայց ինձ չափից ավելի սպասել չտաս: Հիմա Հասկանում եմ, որ շատ բաներ այլ կերպ պետք է արած լինեի, բայց դու իրավացի ես: Երբեք ուշ չէ և մանավանդ սրա Համար: Շնորհակալություն, շնորհակալություն, որ աչքերս բացեցիր:

Մենք միմյանց Հրածնալից տվեցինք սրտագին ձևով: Ընդամենը երկու մարդկային արարածներ էինք, որոնք փորձում էին պայքարել Հանուն իրենց գաղափարների: Բայց Գրիգորի Համար այն ժամանակ պարզ չէր, թե մինչև ինչ աստիճան դա պետք է փոխեր իր Հարմարավետ կյանքը Նյու Յորքում և Ազատության արձանի շուրջ փոխարինվեր մի այնպիսի վայրով, որտեղ գոյություն չունեն իրավական ամենաչնչին ապահովությունը և որտեղ մարդկանց կյանքը ոչինչ չարժեր:

Մնացի անհանգիստ: Այդ գիշեր արթնացա թախծոտ, գիտենալով, որ մի մարդու ներքաշել էի սարսափելի փտանգավոր ձեռնարկման մեջ: Եթե նրան բան պատահեր, ինձ երբեք չէի ներելու, իսկ այդ ժամանակներում Թուրքիայում նրա Համար, ինչի մասին որ մտածում էինք, վճարում էին մահով:

12. ՍԱՅԻԴ ԶԵՄԱԼ ԱԼ-ԴԻՆ ԱԼ-ԱՖՂԱՆԻ

Երբ վերադարձա Փարիզ, թերթի տնօրենը, որը ոչինչ չգիտեր դիվանագիտական անձնակազմում իմ Հավանական նշանակման մասին, ինձ առաջարկեց իր պաշտոնը: «Մնա որպես տնօրեն: Չկա ոչ ոք ավելի պատրաստված, քան դու»: Չնայած նրա Համառորեն պնդելուն՝ չկարողացա ընդունել նրա սրտագին առաջարկը: Ինձ թույլ չէին տալիս ո՛չ իմ ֆինանսական գործերը, ո՛չ էլ նոր պատասխանատվությունը դիվանագիտական անձնակազմում, որի պատճառով էլ ոչ միայն մերժեցի նրա առաջարկը, այլև նրան կարծես լրիվ չփոթեցնելու Համար լանդրեցի թույլ տալ ժամանակավորապես դադարեցնել աշխատանքային գործունեությունը «Լ'Օրոր»-ում:

Առանց իմանալու՝ կորցնելու էի լրագրությունն ընագավառում ինձ Համար կարևոր Հնարավորություններից մեկը և մանավանդ «Լ'Օրոր»-ի Համար: Ժորժ Կլեմանսոն էր ղեկավարում թերթը այդ ժամանակաշրջանում, և «Դրեյֆուսի դատավարության գործը» սատարող Հողվածներով պարբերականը Հասավ եվրոպական մամուլի փառքի գագաթնակետին:

Ճիշտ է, որ իմ իսկական Հակումը միշտ եղել էր լրագրությունը, բայց ես այն ընկալում էի այլ կերպ, ավելի մեծ ազատություն և ճշմարտացիություն, չնայած մեր թերթից միշտ էլ Հղում էին կատարում ողջ Եվրոպայում:

XIX դարի վերջը կարևորվեց սոցիալական, ռազմական և տնտեսական փոփոխությունների Հորձանքով: Այն ժամանակ չգիտեինք, որ այդ բուռն ալեկոծությունը մեզ տանելու էր անխուսափելիորեն դեպի մեծ պատերազմ, որը մեր գլխին գալու էր քսան տարի անց: Ես նոր էի դարձել երեսուներեք տարեկան և տեսնում էի, թե ինչպես էին իմ բարեկամները, ազգականներն ու ծանոթները օջախ Հիմնում: Կյանքին նայելով բուրժուայի տեսանկյունից, որպես բարեկեցությանն ուղղված իրադարձությունների Հաջորդականություն, առանց որևէ Հետաքրքրություն, թե ինչ է կատարվում աշխարհի մնացյալ մասում:

Իմ ձգտումը դա չէր, քանի որ Կոստանդնուպոլսում անցկացրած տարիներն իրենց կնիքն էին դրել ինձ վրա: Դեռ այն ժամանակ Հույս ունեի, թե հայերն ու թուրքերը կհասցնեն միմյանց հասկանալ: Այն նախաձեռնությունը, որ սկսել էի Նյու Յորքում և որում Գրիգոր Բրոչյանը պետք է գլխավոր դերակատարությունն ունենար, պահանջում էր նախապատրաստել ամեն բան՝ խուսափելու իմ հայ բարեկամի անիմաստ զոհաբերությունից:

Հաջորդ երեք ամիսների ընթացքում Գրիգորն ինձ ուղարկեց երեք ուղերձ Ամերիկայից, որոնցում ես զգում էի, թե ինչ անհամբերություն է ուզում վերադառնալ Թուրքիա՝ ասես չցանկանալով անցկացնել ոչ մի դուր վայրկյան առանց հանուն Հայաստանի մի բան անելու:

Նրան պատասխանեցի՝ խնդրելով վստահություն և որ հանգիստ լինի, թեև պարզ էր, որ հազիվ թե ինձ հաջողվեր նրան համոզել:

Ինձ զանգահարեց Հանոտոն, որը բարձր պաշտոն էր զբաղեցնում Փրանսիական արտգործ նախարարությունում, հանձնարարելու մի գաղտնի առաքելություն Լոնդոնում: Այնտեղ գտնվում էր Սայիդ Ջեմալ ալ-Դինը, հայտնի որպես ալ-Աֆղանի՝ մուսուլմանական աշխարհի կարևոր մտածողներից մեկը, արագ զարգացող պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ստեղծողը:

Փրանսիան ուներ խոշոր շահույթներ մուսուլմանական երկրներում, ինչպիսիք են Եգիպտոսը, Սիրիան, Լիբանանը, Ալժիրը և Մարոկոն, եթե չասենք Թուրքիան: Փրանսիական կառավարությունը ցանկանում էր հաստատել արտոնյալ հարաբերություն այդ մարդու հետ, և ինձ վիճակվեց գնալ՝ նրան առաջարկելու պայմանագիր:

Վերջին տարիների ընթացքում Ջեմալ ալ-Դինը արդյունավետորեն համագործակցել էր Անգլիայի հետ: Ոչ ոք նրա պես այդքան ազդեցություն չունեի Աֆղանստանից մինչև Ալժիր: Այնտեղ անգլիացիները ջանում էին պահպանել իրենց ստատուս քվոն այդ մարդու օգնությամբ, որի տան պատերի պաստառներն իսլամի պատկերներն էին. այն աստիճան, որ նա գաղտնի նշանակվեց անգլիական դեսպանատան խորհրդական Կոստանդնուպոլսում 1880 թ. սկզբներին:

Ջեմալ ալ-Դինը հովանավորում էր տարբեր պետությունների մուսուլմանների միությունը: Հետևաբար կարևոր անձնավորություն էր, իսկ իմ մտադրությունն այն էր, որ ինձ բացատրեր իր դիրքորոշումը այն ակնհայտ անհուսալի հիվանդության վերաբերյալ, որով տառապում էր Օսմանյան կայսրությունը:

Արդեն Լոնդոնում ինձ ընդունեց Փրանսիայի դեսպանը: Խնդրեց լինել բացարձակապես նրբանկատ և ինձ ներկայացրեց այն մարդուն, որը պետք է ինձ ուղեկցեր մուսուլմանների առաջնորդի մոտ, մայն Անդրե Բիրսոնին՝ դեսպանատան խորհրդականներից մեկին: Նա խոսում էր արաբերեն կատարելապես, որը մուսուլմանների աշխարհում նրա առջև շատ զոներ էր բացել:

Գնացինք կառքով մինչև մուսուլման մտածողի առանձնատունը, որը գտնվում էր Վեսթ էնդ-ում՝ պաշտպանված ոստիկանության կողմից: Բիրսոնը սակավախոս էր, և երբ նրան ճանապարհին լսրնդրեցի, որ խոսեր նրա մասին, միայն պատասխանեց, որ անհարին է նրան բնութագրել:

— Համբերեք մի քիչ, ավելի լավ է, չտրվեք կանխակալ կարծիքների, — ավելացրեց:

Այնպես որ, ուղևորվեցինք բացարձակ լուռ մինչև ալ-Աֆղանի առանձնատունը, կարմիր աղյուսից մի իսկական անգլիական տուն՝ սև ներկված պատուհաններով, ճակատը ծածկված հսկա բաղնիքով, որ թողնում էր այն տպավորությունը, որ ասես ուզում էր խեղդել տունը:

Ջեմալ ալ-Դինը մեզ դիմավորեց անձամբ: Մոտ հիսունհինգ տարեկան էր, բարձրահասակ, նիհար, խորաթափանց հայացքով և սևաթույր աչքերով, որոնցով հատում էր դիմացիներին, լուրջ և կենտրոնացած արտաքինով, գուցե փոքր-ինչ խուսանավող, հագին՝ սպիտակ տունիկա, որն ասես նրան օգնում էր վերագտնել իր սեփական աշխարհը:

Բիրսոնը շնորհակալություն հայտնեց մեզ ընդունելու համար, իսկ Ջեմալ ալ-Դինը, գլուխը թեթևակի խոնարհեց ի պատասխան: Հավանաբար այդ մարդն ապրել էր լարված կյանքով և ամեն ինչից հրաժարված էր: Երբ նրան հարցրի իր շուտափույթ ուղևորությունից դեպի Կոստանդնուպոլիս, նայեց ինձ սևեռուն, հավանաբար մտածելով, թե ո՞վ կարող էր ինձ տեղեկացրած լինել իր նոր և գաղտնի պաշտոնի մասին: Այդ ժամանակ ես նրան բացատրեցի, որ ինքս էլ չուտով գնալու էի այնտեղ իմ նշանակման պատճառով՝ որպես Փրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար Թուրքիայում: Ասացի, թեև գիտեի, որ նա արդեն տեղյակ էր: Ոչ ոքի չէր ընդունում և եթե մեզ չէր մերժել, իրեն հյուրընկալողների՝ անգլիացիների պահանջով էր:

Ջեմալ ալ-Դինը չափից ավելի խելացի էր՝ ընթացքին հակառակ գնալու համար:

Այդ ժամանակ նրան շատ ավելի ուղղակի հարց տվեցի:

— Ձեր կարծիքով քրիստոնյաները մե՞ծ թիվ են կազմում Թուրքիայում:

Ինձ զննեց մի պահ, և ես տեսա նրա սև բիրերի բռնկումը: Կարող էր ինձ ստել կամ պատասխանել ուզած բան, բայց չարեց: Մնաց մի պահ մտազրբաղ, մինչ թեյի մի կում էր անում, որ մեզ նույնպես առաջարկել էր:

— Իսլամը մեծահոգի կրոն է, բայց Աստված պատժում է նրան, ում Ինքն է ուղում¹: Եթե ձեր հարցը քաղաքական է, ձեզ ասեմ, որ երբ առաջին սուլթանները թույլ տվեցին մնալ քրիստոնյա փոքրամասնություններին, ծանր սխալ թույլ տվեցին: Իմ կարծիքով, այո՛: Փոքր Ասիայի հույները պետք է գնան իրենց մայր հայրենիք... Հնարավորին չափ շուտ, խորհուրդ չի տրվում, որ մնան այնտեղ: Ինչ վերաբերում է հայերին, եվրոպական մշակույթով քրիստոնյաներ են և զանգվածաբար պետք է գաղթեն Եվրոպա, իսկ եթե այստեղ նրանց չեն սիրում, հարցի էությունը դա է և ոչ այլ բան, քանի որ Եվրոպայի քրիստոնյաները չգիտեն, թե ինչ է գթասրտությունը, ոչ էլ սերը՝ մերձավորի հանդեպ, — ուրեմն թող գնան Ռուսաստան կամ Հարավային Ամերիկա: Բայց ո՛չ Թուրքիայում և ո՛չ էլ մուսուլմանական այլ երկրում ապագա չեն ունենա: Իսկապես, մի բան կասեմ, որ ձեզ անհեթեթ կթվա. այս քրիստոնյա Եվրոպան վաղ թե ուշ պարուրված կլինի իսլամով, քանզի մեր կրոնը անհամեմատելի է, որովհետև Աստված մեզ հետ է: Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ կպատահի, երբ դա կատարվի: Ես, այո՛, գիտեմ, թե ինչ տեղի կունենա: Բայց դառնանք հայերին. մի ժամանակավրեպ ժողովուրդ են, որը զբաղեցնում է կարևորագույն տարածք իսլամի զարգացման համար: Եթե ողջախոհ գտնվեին, իրենց եղած-չեղածը կհավաքեին և ճամփա կընկնեին..., ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել Աստծու մտահղացումները և ոչ էլ ջանալ պայքարել տարերքների դեմ: Իրենց ժամանակը այդ տարածքում վերջացել է, և եթե դա չեն տեսնում՝ կույր են: Հիմա մտածեք այն բանի շուրջ, ինչ որ ձեզ ասել եմ:

Ձեմալ ալ-Դինը մնաց լուռ, սպասելով իր խոսքերի թողած ազդեցությունն ինձ վրա: Այդ մարդը կանխագուշակում էր սարսափելի մի բան, և ուզեցի ստուգել, թե արդյո՞ք ականարկում էր այն, ինչ ես հասկացել էի:

— Դուք ինձ ականարկում եք, որ կգա այն օրը, երբ հայերին կվտարեն Թուրքիայից:

¹ Ղուրան, սուրահ 5:

Չկարողացա խուսափել, որ նա այդ պահին չնկատեր իմ անհանգստությունը:

— Ոչ: Ես ձեզ դա չեմ ասում, իմ երիտասարդ բարեկամ: Դա ձեր անձնական մեկնաբանությունն է: Ձեզ միայն հաղորդել եմ իմ տեսակետը: Կարծում եմ, որ նրանք գտնվում են այնտեղ, որտեղ պետք է լինեին իրենց համար ամենաղժվարին պատմական պահին: Անհրաժեշտ չի լինի, որ որևէ մեկը կոնկրետ այդքան արմատական որոշում ընդունի: Դա կանի պատմությունը... Եվ նույնպես պատմությունն է, որը վաղ թե ուշ հրճվելու է ողջ աշխարհում իսլամի հաղթանակով: Պարզ է, որ ո՛չ ես, և ո՛չ էլ դուք չենք տեսնի, քանզի մարդու կյանքը ընդամենը մի ակնթարթ է Աստծու ժամանակում:

Տեսեք, եթե անկեղծ լինենք, ձեզ այսպես կասեմ: Մուսուլմանները չեն կարողացել միացնել իրենց ուժերը՝ դիմակայելու անհավատներին: Թույլ են տվել, որ իսլամի հաշվին մեծանան, սակայն դա սոսկ անցողիկ փորձ է: Այսօր մենք արդեն երկու հարյուր ութսուն, թե երեք հարյուր միլիոն հավատացյալներ ենք, բայց վաղը, — իսկ ժամանակը թռչում է և կանգ չի առնում, — կդառնանք միլիարդավոր և անմիջապես, մի ակնթարթում, ավելի շատ մուսուլմաններ կլինեն, — քան մնացած բոլոր դավանողները միասին վերցրած: Կգա մի օր, երբ ամեն ծնվող եվրոպացու դիմաց կծնվի հինգ մուսուլման: Դե դուք հաշվեք, և հետո..., ինքներդ ձեզ պատկերացրեք:

Դա է Աստծու կամքը: Ու դա տեսել եմ Կահիրեից մինչև Դելի..., իսկ դուք կհասկանաք, որ եթե որևէ թույլ փոքրամասնություն, — հայերի պես ցրված, անպաշտպան և այդքան փոքր, — խոչընդոտում է աստվածային մտահղացումների իրականացմանը, պետք է ջնջվի քարտեզից: Լինելու է այդ: Իսկ մի՞թե չեն անհետացել ողջ քաղաքակրթություններ, որոնք իրենց համարում էին աշխարհի կենտրոնը: Բայց ինձ սխալ մի մեկնաբանեք, քանզի ես՝ անձամբ, հայերին ոչ մի չարիք չեմ ցանկանում: Հավանաբար իրենց խնդիրը հենց իրենց մեջ է, որ չեն ընդունում իսկական հավատը:

Ձեզ մի բան ասեմ, հաստատ գիտեմ, որ մինչև այս վայրը, Լոնդոնը, որը համարվում է ողջ աշխարհի մայրաքաղաքը՝ այս գոռոզամիտ անզլիացիներով, համոզված, որ աշխարհն իրենցն է, շատ կզարմանան, երբ հասնի այն օրը, երբ իսլամը հանկարծակիի բերի նրանց, իսկ երբ ուզենան գլխի ընկնել..., կհասկանան, որ ոչինչ չեն կարողանա անել խուսափելու համար: Աստված ամենազորեղն է: Մուսուլմանական կրոնը վերջին դարերում արժեզրկվել է՝ իր մեջ ներառելով

մեծ մասամբ սնահավատություններ և շինծու հավատներ: Բայց դա չէ այն ուղին, որ մեզ մատնանշել է մարգարեն, Աստված նրան օրհնի, այլ մաքրել իսլամը այն ամենից, ինչ ավելորդ է, վերածելով այն պաշտպանության և պայքարի մի գործիքի՝ մեր թշնամիների դեմ: Մենք պետք է ազատվենք եվրոպական և քրիստոնեական ազդեցությունից որոշ վայրերում: — Անատոլիայում հայերը, Փոքր Ասիայում հույները, Լիբանանում՝ մարոնիտները, Պաղեստինում՝ քրիստոնյա փոքրամասնությունների մնացորդները, Կահիրեում՝ դպրիները և այսպես ողջ Դար-էլ-իսլամում նույնպես հրեաները: Մեզ համար՝ պատրիարքի նեխած ճյուղը... Սուլթանի ձեռքը չպետք է դողա, եթե ուզում է համարվել մարգարեի հետնորդը... Թեև նա գիտե, որ քուրայի չէ և իրավունք չունի կոչվել խալիֆ: Վերադառնալու համար նախկին ջինջ հավատին՝ պետք է դժվարին ճանապարհով գնանք: Եվ մի քանիսը՝ իսլամից դուրս և նրանում, կմնան ճանապարհին: Միայն Աստված է հաղթող:

Մենք հրաժեշտ տվեցինք Ջեմալ ալ-Դինին բավականին տագնապահար: Անտարակույս, պանիսլամական առաքելությունը ոչ մի գլխարտություն չէր ունենա որևէ քրիստոնյա փոքրամասնության հանդեպ: Պատկերացնում էի, թե ինչ ազդեցություն կարող էր ունենալ սուլթանի վրա և այն, թե ինչ կարող էր դա նշանակել Թուրքիայում ապրող հայերի ապագայի համար:

Մի քանի շաբաթ անց վերադարձա Փարիզ, քանի որ սպասում էի իմ մոտալուտ նշանակմանը որպես առաջին քարտուղար Կոստանդնուպոլսում և անհամբեր սպասում էի վերադառնալ այնտեղ: Իմ ֆինանսական գործերը հուսալի ձեռքերում էին, և շատ անկիւքներ չունեի Փարիզում, քանի որ լարված սոցիալական հարաբերություններով այդ կյանքն ինձ թվում էր դատարկ և անիմաստ:

Այն, ինչ իրոք ինձ անհանգստացնում էր, այն էր, որ եվրոպական մամուլում համարյա չէին խոսում Թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին, քանի որ երբ որևէ լուր էին տալիս, համարյա միշտ թուրքերի տեսանկյունից էր՝ հայերին համարելով որպես արմատական ազգայնամոլներ և ահաբեկիչներ, որոնց միակ հավակնությունը երկիրն ապակայունացնելն էր: Այդ մեքենայությունն պատճառներն ինձ պարզաբանեց Փարիզի մեկ այլ թերթի տնօրեն Մամուլի ասոցիացիայի կազմակերպած ընթերցի ժամանակ, և այդ բացահայտումը փոխեց լրագրողի էթիկայի մասին իմ տեսակետը:

Պիեռ Լըկլերկը այդ ժամանակ փարիզյան «Գազետ»-ի տնօրենն էր: Նստեցինք իրար մոտ պատահականորեն, և զրույցն ընթացավ

առանց խորանալու, մինչև որ կենտրոնացավ Արևելքում տիրող իրավիճակի վրա: Ակնհայտ էր, որ այդ մարդն իրականությունից շատ անտեղյակ էր: Փաստորեն ես նրան հարցրի, թե ծանոթ էր Միջին Արևելքին: Նա ժպտալով գլխով ժխտեց. այն, ինչ հաստատում էր, որ ոչ մի շահ չունի այն գիտենալու:

— Եթե ուզում եք, որ ձեզ ասեմ ճշմարտությունը, միակ դրականը — չխատավարձն է. ստանում ենք Թուրքիայի դեսպանատնից: Այնպես չէ, որ մեզ հարստացնեն, բայց ավելի լավ է դա, քան ոչինչ այս ժամանակներում:

Առանց ինձ զարմացածի տեղ դնելու՝ նրանից խոսք քաշեցի.

— Ահ, այո՛, աչխատավարձը, — վրա բերեցի, — ասում են, որ եթե շարունակենք իրենց քաղաքականությունը, այն շուտով կրարձրացնեն:

— Ձեռն հավատում, — Լըկլերկը հերքեց գլխով՝ բավականին վհատված: — Թուրքիան ի վիճակի չէ անգամ վճարել իր պաշտոնյաներին, այնպես որ պետք է բավարարվենք նրանով, ինչ բաժանում են:

— Բաժանո՞ւմ են, — էլ չկարողացա խույս տալ ցույց տալու զարմանքս:

— Քանի՞ հոգու մեջ են բաժանում այն, ինչ գալիս, տեղ է հասնում:

— Իմ իմանալով առնվազն տասնհինգ թերթ են և ամսագիր, գուցե և ավելին: Ինձ չասեք, թե «Լ'Օրոր»-ը չի մասնակցում: Իմ կարծիքով մի քանիսը առհասարակ ոչ մի վճար էլ չպետք է ստանան: Միակ բանը, որ պահանջում են, այն է, որ ասենք ճշմարտությունը այս հայ հրոսակների մասին: Ինչպես գիտեք այդ մարդիկ՝ զինված մինչև ատամները, համարյա միշտ հասնում են իրենց ուզածին: Ռուսները նրանց ուղարկում են մեծ քանակությամբ զենք... Իսկական հեղափոխականներ են: Միակ բանը, որ Թուրքիան մեզ խնդրում է, այն է, որ նրանց մերկացնենք և մեզ ուղարկում են տեղեկագրեր այն ամենի մասին, ինչ տեղի է ունենում երկրի ներսում, որպեսզի դրանք հրապարակենք: Եվ դա բնական է, ձեզ չի՞ թվում:

Այդ խայտառակ բացահայտումն ինձ զայրացրեց, բայց հարցն այն չէր, թե ինչ կարծիքի էի Պիեռ Լըկլերկի մասին, որի պատճառով էլ լեզուս կծեցի: Այնուամենայնիվ, տեղեկանալով այն ողջ ստոր խարվականքներից, որոնցից օգտվում էր թուրքական քաղաքականությունը հայերի հանդեպ, ինձ կարող էր շատ օգտակար լինել առաջիկայում ունենալիք ռազմավարությունն մեջ:

Թուրքերը շատ լավ գիտեին, որ իրենց աքիլյեսյան գարշապարը քրիստոնյա փոքրամասնություններն էին, որոնք նաև պատրվակ էին,

որ Եվրոպան մերթ ընդ մերթ միջամտեր և պարզապես գործում էին, ինչպես այլ անգամներ՝ ջանալով աշխարհին հակառակը համոզել: Այսպես, կրկնություն չնորհիվ, ստեղծում էին մի կեղծ իրականություն, որը շատ ձևոնտու էր իրենց նպատակներին:

Ոչինչ չէին ասում ճշմարիտ իրավիճակի՝ շարաշահումների, կամայական ձերբակալությունների, բռնությունների, սպանությունների և անգամ զանգվածային կոտորածների մասին, որ թուրքերը կատարում էին Հայերի դեմ: Ոչ էլ անդրադառնում էին նույնիսկ այն նվազագույն դիմադրությունը, որով Հայերի խմբերը ընդամենը փորձում էին պաշտպանել իրենց իրավունքները ողջ Թուրքիայի տարածքում քրիստոնյաների հանդեպ տարվող մաքիավեյան քաղաքականության դեմ:

Լուրերը, որ գալիս էին Թուրքիայից, մշտապես խեղաթյուրված էին, և այդ ամենի ապացույցը հենց նոր ինձ տվել էր Լրկլերկը: Այդ ձևով էլ Եվրոպայում Հայերի դեմ ստեղծվում էր կարևոր կարծիք՝ նրանց համարելու հեղափոխականներ, ապակայունացնողներ, սարերի ավազակներ: Իրենց վիճակից հուսահատ... Եվ շատերը ձգտում էին ամեն ինչի...

Արդյունքում թուրքերը դառնում էին անպաշտպան զոհեր, իսկ Հայերը ներկայացվում էին որպես հանցանք իրագործողներ:

Ինչ չափով, որ բարդանում էին «Եվրոպայի հիվանդ մարդու» գործերը, ինչպես որ Հայտնի էր քաղաքական ոլորտներում Թուրքիան վերջին տարիներին, Փոքր Ասիայում միաժամանակ ավելանում էր ճնշումը Հայերի և հույների նկատմամբ. ավելի շատ հարկեր, վատթար վերաբերմունք, նվազ իրավական երաշխիքներ, կամայականություններ, անսահման բռնություններ, որոնք կրկին անհուսություն էին տանում ազգային փոքրամասնություններին: Թուրքական կառավարության կողմից մշակված և իր՝ սուլթանի կողմից հրահրված խարդախ ռազմավարությանը Եվրոպան ստանում էր հակառակ պատկերը:

Հարձակվողները, օրինախախտները, առանց դրդապատճառի հեղափոխականները Փոքր Ասիայի Հայերն էին, իսկ ժամանակ առ ժամանակ՝ հույները: Սուլթանը ընդհակառակը, և իր կառավարությունը, իր զինվորականները, իր ոստիկանությունը միակ բանը, որ անում էին, այն էր, որ փորձում էին պահպանել կարգուկանոնը՝ ցուցարներից մարդկային և համբերատար վերաբերմունք այն խռովարար փոքրամասնության հանդեպ, որ փորձում էր կործանել կարգուկանոնը և կայսրությունը:

Հրաժեշտ տվեցի Պոլ Լրկլերկին՝ սրտխառնոցով: Համոզված էի, որ թուրքերի մեջ մեծամասնությունը պետք է որ լիներ պարկեշտ, բայց իրենց կառավարության խարդախ գործողությունները քրիստոնյա հպատակների դեմ ինձ համար զզվելի էին:

Հենց այդ ժամանակ էլ որոշեցի մի բան անել՝ օգնել ավելի թույլ հատվածին: Տարիներ անց, այն բանից հետո, ինչ կատարվեց, խորհեցի, որ պետք է հավանաբար ավելի համառ և անձնագոհ եղած լինեի, քանի որ այն ժամանակ գուցե մեզ հաջողվեր փորձել կանխելու սարսափելի աղետը, որ մոտենում էր և չնայած այն ակներև էր, բոլորս էլ հրաժարվեցինք ընդունել այն:

Ճիշտ է, որ դժվարին տարիներ էին, որ եվրոպական երկրները ունեին իրենց խնդիրները, որ Հայաստանը հեռավոր վայր էր և համարյա անձանոթ և որ ոչ ոք չէր ուզում ներքաշվել այնպիսի պատվորություններում, որ թվում էր, թե իրեն չէին վերաբերում:

Բայց այն, ինչ կատարվեց, ցնցեց մարդկանց խիղճը, ինչպես մուրճի հարվածը, երբ քիչ կամ ոչինչ հնարավոր չէր անել հանուն հարյուր հազարավոր զոհերի:

Մի քանի օր անց մի պաշտոնական բանբեր սպա ձեռքին բերեց իմ նշանակումը որպես Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար Օսմանյան կայսրությունում: Իմ կյանքում սկիզբ էր առնում մի նոր ժամանակաշրջան:

13. ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Մարմարա ծովից նշմարելով Կոստանդնուպոլսի ցնցող ուրվագիծը՝ կրկին սարսուռ զգացի: Այդ վայրն ունի կախարդանք, որով հողագնդի վրա քիչ վայրեր են օժտված: Անսահման քանակությամբ մակույկներ ու թիանավեր էին մեզ շրջապատում, և խարխալս գցած կամ նավամատույցներում կանգնեցրած առազաստանավերի կայմերի անտառը վկայում էր, որ այդ վայրն իսկապես Ասիայի նավահանգիստն էր:

Մինարեթները և վիթխարի գմբեթները օտարերկրացուն ցույց էին տալիս, որ այդ քաղաքը եվրոպական մայրաքաղաք չէր: Ես քաջ ծանոթ էի դրանց և մտքում դրանց անուններն էի տալիս:

Մինչ շոգենավը արագ մոտենում էր Սուլեյմանիև մզկիթի ստորոտում գտնվող նավամատույցին՝ Ոսկեղջյուրում, ակամայից մտարերեցի այն ժամանակը, երբ այնտեղ նախկինում եղել էի մոտ տասը տարի առաջ: Այնտեղ ունեի շատ բարեկամներ և ծանոթներ, ինքս էլ իմ տեղն էի գտել տարրեր ազգերի զարմանալի այդ քուրայում՝ թուրքերի, հայերի, ալբանացիների, հույների, լեհերի, քրդերի, բուլղարների, արաբների և անշուշտ եվրոպացիների մեծ համայնքում, որոնք աշխատում էին կամ որոնց դուր էին գալիս այդ աներևակայելի քաղաքը և նրա ապրելակերպը: Հառաչեցի, տարիներն անցնում էին շատ արագ, բայց թվում էր, թե այստեղ ժամանակը կանգ է առել:

Մոտեցանք աղմկոտ նավամատույցին, մինչ անթիվ-անհամար ճայեր դիմավորում էին ձկնորաներին՝ բարի գալուստի շարունակ ճղճղյուններով: Կոստանդնուպոլսը ինձ հմայում էր հատուկ ձևով, թեև չէի դադարում մտածել, որ կրկին մեծ սխալ եմ թույլ տալիս՝ փոխարինելով հարմարավետ կյանքը, որում ամենավտանգավոր իրադարձությունները բորսայում արժեթղթեր գնելն ու վաճառելն էր, ճանապարհորդելը՝ հսկելու, թե ինչպես են գործերը կալվածքներում, շաբաթ օրերին առավոտյան Բուլոնյան անտառում ձի նստելը, դիվանագիտական վատ վարձատրվող ծառայությունները, թեև ինձ համար դա նշանակություն չունեն, որևէ հեռավոր վայրում և այնպիսի

մշակույթով, որը շատ տարրեր էր ֆրանսիականից: Ինչ վերաբերում էր իմ սուղ պաշտոնական աշխատավարձին, այն գումարը, որ ինձ տալիս էր պետությունը այդ աշխատանքի դիմաց, ես հարյուր անգամ ավելի և հաճույքով կվճարեի, եթե ինձ թույլ տային աշխատել իմ հայեցողությամբ:

Բայց նորից ես այնտեղ էի, մի մարմնեղ բեռնակիր տղայի հետ, որ ջանում էր տանել հսկա ճամպուկը և երեք փոքր ճամպուկները ղեսպանատուն, մինչ բազմաթիվ շրջիկ վաճառողներ ինձ հազար ու մի էժան և անպետք բաներ էին առաջարկում՝ համոզված, որ շատ պնդելու ղեսպում վերջը մի բան կգնեմ: Ստիպված նրանց համառությունը կտրեցի՝ պատասխանելով թուրքերեն՝ տեղի ընդունված բառերով: Քանի որ ես խոսում էի սահուն, վրաս գցեցին զարմացած հայացք, ասես կշտամբելով, որ պետք է նախապես զգուշացրած լինեի: Թուրքերի մեծամտությունն անսահման է:

Այնուամենայնիվ, հենց այդ պահին տեսա, որ գալիս է ղեսպանատան փայլուն լանդոն՝ լծված երկու չքնաղ ձիերով, դռներին արծնապատ Ֆրանսիայի դրոշմ: Անմիջապես բարձրացա ու տեղավորվեցի նրանում՝ փորձելով ազատվել վաճառողների, մուրացկանների և խեղանդամների աղմուկ-աղաղակից, որոնք բոլոր կողմերից շրջապատում էին ցանկացած մարդու, ով հասնում էր այնտեղ՝ այն լայնարձակ աշխարհի նախամուտքը, որը Ասիան էր:

Արդեն ղեսպանատանն ինձ անձամբ ընդունեց Պոլ Կամբոնը՝ շատ մեծ հեղինակություն ունեցող մի մարդ, որը զբաղեցնում էր խնդրահարույց պաշտոն, բայց միշտ պատրաստ էր ընտրելու որևէ ուղի՝ լուծելու դիվանագիտական ընդհարումը, որքան էլ դժվարին կամ փշոտ լինեք այն:

Ես գնացի նրա պաշտոնական, ինձ այնքան ծանոթ գրասենյակը՝ նրբաճաշակ հարկարաժինը՝ հագեցած տարիների բույրով, որում վեց վիթխարի պատուհաններ թույլ էին տալիս վերահսկել մուտքը ղեսպի Բոսֆոր և Ոսկեղջյուր: Հավանաբար նա հիացմունքով հետևել էր իմ նավի ժամանմանը այնտեղից և սպասել ինձ: Կամբոնը հիսունին մոտ տղամարդ էր, բարձրահասակ, նիհար, միջօրեի արևից այրված մաշկով, անթերի հագնված փարիզյան վերջին նորաձևությամբ: Նրանից հորդում էր վստահություն և միաժամանակ փորձառություն և հենց որ նստեցինք՝ առանց որևէ ներածություն սկսեց ներկայացնել ինձ իրավիճակը:

— Անրի, ձեր գալով կարծես երկնքից իջաք և անկեղծորեն ասած անչափ ուրախ եմ, որ լինելու եք իմ աշխատակիցը:

Այստեղ գործերը գնալով ավելի են բարդանում, քանի որ Սասունի ղեկավարից սկսած իրավիճակը վատթարացել է: Գուցե կհիշեք, թե ինչպես ամեն ինչ սկսվեց այն բանից, երբ այդ զավառի հայերը, — հարկավոր է ամեն բան ասել, — այսինքն՝ ազգային կենտրոնի հայերը, հրաժարվեցին քրդերին վճարել որոշ հարկեր, ըստ սուլթանի հետ ունեցած համաձայնագրերի, նշելով, որ չպետք է վճարեն երկու անգամ, քանի որ թուրքերին արդեն վճարել են: Իմ կարծիքով, անկախ ամեն ինչից և հարգելով հայերի դիրքորոշումը, դա մի սաղրանք էր: Այդ ղեկավարից հետո մեծ չափով բարձրացավ լարվածությունը, անգամ այն աստիճան, որ մի քանի ընդհարումներից հետո միջամտեց բանակը անկանոն քրդական հեծելազորի՝ համիդիների օգնությամբ, ի դիտություն ձեռք՝ ուսուցանված բրիտանական սպանների կողմից, որոնք ղեկավարի վայր եկան ծպտյալ, թեև մեր գաղտնի գործակալների շնորհիվ բացահայտվեցին:

Անցած զարնան ընթացքում թուրքերը ձերբակալեցին Դամադյանին՝ հայ առաջնորդներից մեկին, բայց ինչ-որ մեզ անհայտ պատճառով, մեկ ամիս անց ազատեցին: Քիչ ժամանակ անց համիդիները հարձակվեցին Սասունի վրա, բայց հետ չպարտվեցին, մինչև որ օգոստոսի վերջերին թուրք զենեակալ Ջեքի փաշայի ղեկավարությամբ ուժեղ զորհով մի քանի գյուղեր վերցրին:

Ըստ մեր դիտորդների՝ դա մի իսկական սպանդ էր, տասը հազարից ավելի մահացածներ և ամբողջ մի տարածաշրջան ամայացած, այրված:

Վատթարն այն է, որ դա կրկնվեց ավելի ուշ Մուշում և Անատոլիայի ու Կիլիկիայի այլ քաղաքներում:

Տեսեք, Անրի, այս պատկերը ամենեին չի կարող մեր սրտով լինել: Որպես քրիստոնյա և Ֆրանսիայի քաղաքացի՝ շատ եմ ցավում հայերի հետ տեղի ունեցածի համար, բայց մի բան սկզբից եթե ձեզ պետք է պարզաբանեմ: Մեր երկիրը վիթխարի շահեր ունի Օսմանյան կայսրությունում, և մեր պետական քարտուղարը՝ Հանոտոն, որը, ինչպես գիտեք, այս օրերին գտնվում է այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում հատուկ առաքելությամբ, ինձ տվել է կոնկրետ հրահանգներ: Մեր դիվանագիտական դիրքորոշումը Բարձր Դռան կողմից է և ոչ՝ հայերի: Հիմա, բարի, պետք է փորձենք ուղղակիորեն չնեքաչվել «Հայկական հարցում», բայց, այո՛, օգնել գտնելու որևէ լուծում: Եթե ոչ, հարցը կարող է շուտ գալ մեր կառավարության դեմ, քանի որ Ֆրանսիայում հասարակական կարծիքը քրիստոնյա փոքրամասնության

կողմն է: Զուտ մարդասիրական զգացմունք: Ըստ ինձ հասած տեղեկությունների՝ դուք հարցին խորապես տեղյակ եք: Զեզ հայտնում եմ պաշտոնապես, որ կառավարությունը ձեզ վստահում է հանդես գալ միջնորդությամբ և նաև հետևյալում, որ փորձեք խույս տալ, որ չչարունակվեն թուրք կառավարության չարաչառումները այս փոքրամասնության նկատմամբ: Հիմա պետք է որ ձեզ համար պարզ լինի, որ այս ղեկավարության պաշտոնական դիրքորոշումը եղել և լինելու է լիակատար աջակցություն և համագործակցություն թուրքական կառավարության հետ: Եթե որևէ պահ ստիպված լինեք վճիռ ընդունել, թող պարզ լինի. կաջակցենք սուլթանին: Շատ ենք ռիսկի դիմում: Այդտեղ է գտնվում Օսմանյան կայսերական բանակը, որը մեծամասնորեն ֆրանսիական է. երկաթգծերի մեծ մասը, հանքարդյունարերական կարևորագույն ներդրումները՝ սեփականության մեր իրավունքով: Ամբողջը՝ մինչև Հայդարփաշա կենտրոնական կայսրանի վերջին պտուտակը, Ֆրանսիայի սեփականությունն է, ինչպես նաև նավերի, զենացքների և նավամատույցների մեծ մասը: Ինչպես տեսնում եք, լսադաքարտերին մի վիթխարի հարստություն է, և իրավունք չունենք մեզ թույլ տալ թեթևամտություններ:

Լսեք ինձ, Անրի, պետք է հավատաք ինձ, եթե ձեզ ասում եմ, որ համակրում եմ հայերին: Շատ նման են ֆրանսիացիներին իրենց բնավորությամբ և բացի այդ, քրիստոնյաներ են, որը մեծ արժանիք է: Բայց թուրքերը մեր գնորդներն են և մեր դաշնակիցները, մանավանդ այս պահին և բացի այդ, մեզ պարտք են շատ ու շատ փող, բարեկամս, իսկ դա շատ ավելի ծանր է կշռում, քան սիրտը: Ինձ հայտնի է, որ դուք դիվանագետ լինելուց բացի կարևոր ֆինանսիստ եք և կարող եք ինձ կատարելապես հասկանալ: Դժբախտաբար, աշխարհի համար, ի վերջո, կարևորը արդյունքների հաշիվն է:

Բայց թույլ տվեք ինձ ներկայացնել ձեզ իրավիճակը: Մեկ ամիս առաջ մեզ՝ Հանոտոյին և ինձ, ընդունեց Աբդուլ Համիդը Դումարադչի իր պալատում: Փողեր մսխելու ինչ անհավատալի ընդունելություն, իսկապես: Ահ: Այդ շքեղ ապակյա աստիճանները ֆինանսավորվել են ֆրանսիական վարկերով... Լավ, սուլթանը շատ սիրալիր գտնվեց մեզ հետ, մեզ այնպես ընդունեց, որ կարծես իր վաղեմի շատ սիրելի ազգականները լինեինք: Ակնհայտ է, որ խարդախի և ստահակի մեկն է..., բայց այն է, ինչ որ կա: Նրա ողջ հմայքը և վարդաջրով ողողված անուշահոտ նրբակիրթ շարժումներ ի վերջո հասցրել են նրան, որ ամբողջ սրտով ասում է հայերին և եթե կարողանար՝ հողին կհավասարեցներ Եվրոպան...

Բայց այս վերջինը չի կարող անել, իսկ Հայերի ճակատագիրն այնուամենայնիվ կախված է նրանից: Ճշմարիտն ասած, չէի ցանկանա լինել Հայ Թուրքիայում, ներքուստ զգում եմ, որ առաջին իսկ պատեհ առիթով թուրքերը կփորձեն ազատվել նրանցից, իսկ դա մենք չենք կարող հանդուրժել շատ պատճառներով, սակայն եթե նման սարսափելի բան կատարվի, ողջ աշխարհը մեզ մատնացույց կանի:

Բարձր Դուռը, անկախ իր պատմությունից և իշխանությունից ցուցադրումից, մեր բանկիրների, ինչպես նաև Անգլիայի ու Գերմանիայի ֆինանսիստների ձեռքերում է: Բոլորն էլ այն կարծիքին են, որ Թուրքիան տեխնիկական սնանկացման մեջ է, պարզապես էլ տեղ չի մնացել փող հանելու, որ վճարի տոկոսադրույքները, իսկ դա թուրքական կառավարությունը կարող է հասցնել բարոյալքված քաղաքականություն:

Այո՛, իմ նրիտասարդ քարտուղար: Դուք պետք է դառնաք քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ կապը: Ձենք ուզում, որ իրենց լքված զգան, բայց պետք է գործենք շատ նուրբ ձևով, խուսանավելով, որ թուրքական կառավարությունը հանկարծ չվիրավորի: Իսկ դա... ձեզ հեշտորեն չի հաջողվի, քանի որ մի կողմից՝ հարկ է ընդունել, որ թուրքերը շատ լավ տեղեկացված են, մյուս կողմից՝ շատ դյուրագգաց են և չեն ընդունում ամենափոքր միջամտությունն իրենց ներքին գործերին: Բողոքում են... գուցե ինչ-որ տեղ իրավացիորեն, քանի որ շատ ենք վերահսկում իրենց ֆինանսները: Հիշո՞ւմ եք Մուհարրեմի դեկրետը: Տոկոսների ընդհանուր գումարը կրճատվեց պարտքերի վճարման երաշխիքի և հարկերի բռնագրավման դիմաց:

Այդ պահից ի վեր՝ Թուրքիան իր հարկային տուրքերի զգալի մասը հատկացնում է տոկոսների վճարմանը: Իհարկե, դա նշանակում է, որ պետք է վերահսկենք, թե ինչի վրա է ծախսվում հասարակական փողը, իսկ թուրքերն էլ դառնորեն բողոքում են, թե միջամտում ենք իրենց ներքին գործերին... Արդարացի են, բայց մենք ուրիշ ելք չունենք: Ժողովուրդը, անշուշտ, թուրքերը նույնպես, արդեն կուշտ են այդքան հարկերից, իսկ Փոքր Ասիայի հույները և Անատոլիայի Հայերը այլևս անկարող են դիմանալ:

Այստեղ, Կոստանդնուպոլսում, Հայերի բուրժուական դաս կա, որոնց շատ ձեռնտու է այդ համակարգը և թուրքամետ են..., բայց այդ արդեն ինքներդ գիտեք:

Վերջապես ձեր հիմնական առաքելությունը լինելու է այդ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ կապը՝ այն ձևով, ինչպես խորհուրդ տվեցիք դուք հենց իրեն՝ նախարարին Փարիզում: Այնպես որ,

դուք հասել եք ձեր ուզածին և ձեզ չնորհավորում եմ, բայց կրկնում եմ ձեզ դեսպանատան դիրքորոշումը: Առաջինը լավ հարաբերություններն են թուրքերի հետ, Հայերի խնդիրները մեզ համար երկրորդական են պաշտոնական մակարդակով: Թեև ոչ բացահայտ ձևով՝ նրանց կօգնենք, որքան կարողանանք: Հասկանալի՞ է:

Դե ինչ, թող ձեր բախտը բերի ձեր առաքելությունում, դուք կունենաք դրա կարիքը:

Այս սրտագին և անկեղծ ձևով ինձ ընդունեց դեսպանը: Նա, ինչպես ես, քաջ գիտեր, որ ինձ վրա դնում է դժվարին մի առաքելություն: Որովհետև ես էի, որ իմ ներքին կանչով դա խնդրել էի, քանի որ իրականում ոչ մի կապ չկար: Բացի որոշ մարդկանց հանդեպ իմ ունեցած համակրանքից՝ ես ոչինչ չունեի Արմենիա կոչված այդ հեռավոր՝ համարյա առասպելական տարածքի ժողովրդի հետ:

14. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Կոստանդնուպոլսում ինձ համար դժվար չեղավ՝ վերստին կյանքիս հունի մեջ մտնելը: Այդ ամառ քաղաքի ամենանշանավոր հայ ընտանիքներից մի քանիսը և ամենաազդեցիկ օսմանյան ընտանիքներն ինձ հրավիրեցին տոնախմբությունների և ընդունելությունների, որոնք նշվում էին իրար հետևից՝ իրար հետ համաձայնեցված մի հատուկ օրացույցով:

Ծանոթացա թալիբ բեյի հետ Դոլմաբազարում մի ընդունելության ժամանակ: Սուլթանը հրավիրել էր բոլոր ղեկավարություններին: Նաև ներկա գտնվեցին կառավարությունը նվիրված ամենաաչքի-ընկնող քաղաքական գործիչներ:

Թալիբ բեյը զբաղվում էր բանակի համար զենքերի ներմուծմամբ և համարվում էր իր իսկ սուլթանի մերձավորներից մեկը, որի հետ, ասում էին, իրար մեջ կիսում էին խոշոր եկամուտներ, քանի որ սուլթանի պալատը մշտապես անհագորեն հետևում էր դրամական մուտքերին՝ իր կյանքի պերճաշուք մակարդակը պահպանելու համար:

Այնուհանդերձ, ինչ-որ պատճառով այդ մարդը շատ չահագրգրված էր մեր ղեկավարության հետ կապեր հաստատել: Ակնհայտ էր, որ ծրագրավորել էր մի գործ, որում Ֆրանսիան կարող էր վճռական դեր ունենալ, քանի որ բոլորը, ովքեր նրան ճանաչում էին, պատմում էին, որ թալիբ բեյը զուր տեղը երբեք չի վատնում իր թանկարժեք ժամանակը:

Մի քանի շաբաթ անց ստացա մի հրավեր՝ մասնակցելու մի ճաշ-կերույթի իր ամառային առանձնատանը, որ գտնվում էր Օրթաքյոյի մոտ, շատ մոտ Բոսֆորի վրա գտնվող մզկիթին: Երբ այդ մասին պատմեցի Պոլ Կամբոնին, ինձ խորհուրդ տվեց, որ շատ զգուշավոր լինեմ:

— Մեծ պատիվ է, որ քեզ հրավիրել է: Ինչպես գիտես, այս թուրքերը շատ խստապահանջ են և անհաղորդ: Պաշտոնական տոների և

ընդունելությունների կարող ես գնալ, բայց դժվարություններ են հրավիրում իրենց տները: Ես մի ֆրանկով զրազ եմ գալիս, որ ձեր հավաքը անկողմնակալ չի լինելու:

Գրազն ընդունեցի և գնացի մինչև այնտեղ՝ ղեկավարության սեփական կառքով: Ծատ շոգ էր, բայց ճանապարհն ընթանում էր Բոսֆորին զուգահեռ, և մեղմ քամին օգնում էր դիմանալ նրան:

Չէր դադարում ինձ հիացնել այդ տեղանքի անհավատալի զեղեցկությունը: Հորձանուտը, որ մտնում էր հորդառատ գետի պես Մարմարա ծովից, նեղուցում կազմում էր վիթխարի ջրապտույտներ, որոնք հիացնում էին միայն այդ տեսարանով:

Մի քանի առաջատանավեր հետ ու առաջ էին գնում-գալիս՝ փորձելով նավարկել հոսանքին հակառակ և ճայերի մի հսկա նրամ իջնում էր որս անելու այդ առատ ծովում, մինչ հավքերը կտրում-անցնում էին նեղուցը մեծ բարձրության վրա:

Ես չէի կարոտում Փարիզի իմ կյանքը, ընդհակառակը, ես երջանիկ էի վերադառնալու որոշում կայացնելու համար:

Հասա հանդիպմանը տասը ռուպե շուտ, քանի որ չէի սիրում ոչ ոքի սպասեցնել, մանավանդ որ գնում էի ինձ ցուցադրելու: Տեսա, որ մեծ դուռը կրնկի վրա բաց է, իսկ դռնապանը, տեսնելով Ֆրանսիայի գերբն իմ կառքի վրա, հնչեցրեց զանգը: Երկու ռուպե անց ինքը՝ թալիբ բեյը ժպտաղեմ ու ոգևորված իջնում էր աստիճաններով, դիմելով ինձ ճիշտ, բայց չափից ավելի ակաղեմիական ֆրանսերենով, ինչը հատուկ էր կոստանդնուպոլսի բարձր դասի անդամներին, ինչպես թուրքերին, այնպես էլ հայերին:

— Աստված զթառատ է: Վստահ էի, որ չեք մոռանա, բայց իրոք պատիվ և մեծ բավականություն է ձեզ տեսնելը: Բայց թողեք կառքը և այս չքնաղ ձին իմ կառապանի՝ Ալու վստահելի ձեռքերում, և գնանք ինձ հետ, խնդրեմ: Ուզում եմ ներկայացնել ձեզ մի քանի երևելի բարեկամների:

Այդպես էլ արեցի, և թալիբ բեյը բարի գալուստի մի շաբթ շարժումներով ինձ ուղեկցեց մի ծածկված դռնից իր չքեղ առանձնատան ներսը՝ զարդարված օսմանյան ոճով, եվրոպացու համար գերբեռնված, բայց որի վրա ակներևաբար ո՛չ փող էին խնայել և ո՛չ էլ ջանք՝ հզորություն և հարստություն զգացողություն տալու նպատակով: Կտրեցինք-անցանք սպիտակ մարմարե տարբեր բակեր, որոնցում շատրվանների ջրի ձայնը թարմություն էր պարզելում:

Ամեն քայլափոխի ծառաները խոնարհվում էին բացարձակ լուծության մեջ, որ խզվում էր միայն վանդակների ներսում արևադար-

ձային թուշունների ճղճղոցից: Թանկարժեք գորգեր, բոլորն էլ մետաքսից և պարսկական նուրբ բրդյա հյուսվածքից, ծածկում էին հատակը: Այդ մարդը կանչել էր ինձ իր տուն՝ ցուցադրելու իր իշխանությունն ու իր աշխարհընկալման կերպը: Այդ ցուցադրությունը զուտ թուրքական էր, իսկ ես պետք է ընկալեի դա որպես բարեկամություն և միաժամանակ նախազգուշական ուղերձ:

Վերջապես հասանք մի վիթխարի սրահ, որն ապակյա դռան միջով Բոսֆորի վրա էր բացվում: Այնտեղ չորս տղամարդ՝ բոլորն էլ թուրք, ժպտաղեմ ինձ էին սպասում:

— Միրելի բարեկամներ,— Թալիբ բեյը ի նշան հարգանքի շարունակեց խոսակցությունը ֆրանսերեն, որը գործածվում էր ոչ միայն դիվանագիտական մակարդակով, այլև Կոստանդնուպոլսի բարձր դասի կողմից, երբ ներկա էր գտնվում որևէ եվրոպացի,— պատիվ ունեմ ձեզ ներկայացնել մայն Անրի դը Լատուրին՝ Թուրքիայում Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղարին: Մայն դը Լատուրը, չնայած իր երիտասարդ լինելուն, մեր երկրի վաղեմի բարեկամն է, որը մի քանի տարի ապրել է այստեղ այն ժամանակ որպես «Լ'Օրոր»-ի թղթակից և դեսպանատան արտաքին հարաբերությունների խորհրդական: Կարծում եմ, որ ապագայում նրան կտեսնենք որպես դեսպանի: Կուզենայի ավելացնել, որ մայն դը Լատուրը ներկայացնում է Ֆրանսիայի ամենամեծ դինաստիաներից մեկը: Կարևոր ֆինանսիստ է, շատ փորձառու, հետևաբար նրան մենք ոչինչ չենք կարող ուսուցանել: Իսկապես մեծ առավելություն է նրան այստեղ տեսնելը, իսկ հիմա թույլ տվեք, որ ներկայացնեմ ձեզ այս լավ բարեկամներին:

Ներկաները թեթևակի խոնարհեցին գլուխները՝ ցույց տալով թուրքական խոնոկածքի այդ գիծը. ըստ որի՝ հյուրընկալությունը նոր եկածի հանդեպ, իր բարեկամությունը նրան առաջարկելը և ծայրաստիճան սրտագին վերաբերմունքը շատ կարևոր են:

Ակնհայտ էր, որ այդ հավաքույթը սովորական ծիսակարգից այն կողմ էր տարածվում և խորքում նրանք ցանկանում էին ավելի մտերիմ հարաբերություն հաստատել Ֆրանսիայի դեսպանատան այդ բարձրաստիճան պաշտոնյայի հետ, իսկ ես՝ իմ կողմից, հավակնում էի ներթափանցել թուրքական իշխանության թաքուն շրջանները:

Մեզանից ոչ ոք իրեն չէր խարում, բայց անգամ այսպես՝ համակրանքի և փոխադարձ անվստահության տարօրինակ այս խոնոկող շոշափելի էր այդ մթնոլորտում: Մյուս կողմից՝ Թալիբ բեյը այդ պահին ցնծություն մեջ էր:

— Սա իմ բարեկամն է և փեսան՝ Ահմեդ էֆենդի, որ ինժեներային գործ է սովորել Բեռլինում, խոսում է գերմաներեն պրուսացու պես և նույնպես զբաղվում է սարքավորումներ ներմուծելով: Ծատ ավելի խաղաղասեր է, քան ես, որ զբաղվում եմ զենքերով:

Ահմեդ էֆենդին, ամրակազմ մի տղամարդ, ցածրահասակ և միջին տարիքի, ձեռքս սեղմեց՝ գլուխը թեթևակի խոնարհելով: Նկատեցի, որ ժպտում էր բռնազրոսիկ, թեև գուցե նրա երկչոտությունից էր:

— Ահա ձեզ եմ ներկայացնում Մուստաֆա բեյին՝ Թուրքիայի ուղեղներից մեկին, ներքին քաղաքականությունում սուլթանի անձնական խորհրդատուն է՝ մի մարդ, որ կարող է ձեզ շատ օգտակար լինել, երբ կարիք ունենաք, ասենք, հատուկ, բացառիկ տեղեկատվություն:

Մուստաֆան մի քանի անգամ իրար հետևից գլուխը թեթևակի խոնարհեց, մինչ ինչ-որ բան էր շնչում, որ չհասցրի հասկանալ: Ջլապինդ էր, ինչպես թուրքերի մեծամասնությունը և կրում էր ոսկյա շրջանակով և հաստ ապակիներով ակնոց, որը փորձում էր կարգավորել իր կարճատեսությունը: Գլուխը սափրած էր, և հագնված էր նորաճաշակ. անթերի էր կարված ֆրանսիական կոստյումը: Ակնհայտ էր, որ նրանց բոլորի մեջ ամենաշատ ճանապարհորդածներից մեկն էր և հաստատ լավ պետք է ճանաչեր Փարիզը:

— Մայն դը Լատուր, ուրախ եմ ձեզ ներկայացնել ներքին քաղաքականության բաժնի նախագահին՝ իմ սիրելի բարեկամ Բյամիլ բեյին՝ մի մարդու, որ նույնպես կրթվել է Գերմանիայում, Բեռլինում: Ուզում եմ ձեզ մի բան զգուշացնել նախապես... Ջգույշ եղեք նրա հետ, քանզի ամեն ինչ գիտե: Երբ ուզում եմ ասել «ամեն ինչ, ...»: Այնպես որ նրան ոչինչ մի պատմեք:

— Հա, համոզված է, որ ուրիշ մեկը ավելի թուրք, քան ինքը, չկա... Մեծ հայրենասեր է: Ամենալավը մեր տեր սուլթանից հետո:

Բյամիլ բեյի աչքերը նեղ բացվածքով էին, բացվածք, որը նշում էր մոնղոլական հեռավոր ժառանգությունը՝ բնորոշ շատ թուրքերի: Աչքերը վառ մոխրագույն էին, ինձ հիշեցնում էին այն գայլի աչքերը, որին իմ գործավարներից մեկին հաջողվել էր ընտելացնել Գրենորլի իմ առանձնատանը:

— Իսկ հիմա պատիվ ունեմ ձեզ ներկայացնել Սայիդ փաշային՝ արտաքին գործերի նախարարին... Սա է այն մարդը, ում ամբողջապես վստահում է մեր սուլթան Արդուլ Համիդը... և մենք նույնպես, կարծես նա մեր ավագ եղբայրն է:

Սայիդ փաշան նիհար տղամարդ էր, վաթսուն տարեկան, տեղ-տեղ սպիտակ մազերով, հագնված գերմանական նորաձևությամբ և շատ ընդգծված, համարյա հավակնոտ՝ նրբաճաշակ երևալու իր բուռն ճիգում: Ինձ թույլ ժպտաց և գլուխը խոնարհեց, մինչ բռնում էր ձեռքս՝ առանց այն սեղմելու և ինձ ասաց.

— Ուրեմն դուք եք առաջին քարտուղարը... Բարի, այդ կապակցու-թյամբ ձեզ շնորհավորում եմ: Պետք է որ ուրեմն ծանոթ լինեք այն հին ավանդույթանք, որի համաձայն, ով որ ցանկանա դառնալ Եվրոպայում արտգործնախարար, պետք է նախ դառնա իր ղեկավանատան քարտուղարը Կոստանդնուպոլսում: Երբ Կամրոնին դարձնեն նախա-րար, դուք կլինեք կատարյալ թեկնածուն:

Գլխով ժխտեցի՝ նույնպես ժպտալով նրան: Ծանոթ չէի այդ թե-վավոր խոսքին, բայց եթե խորը մտածեի, ուներ իր տրամաբանու-թյունը:

Այդ հրավերը պատահական չէր: Այն նուրբ ձևով հրահրել էր Պոլ Կամրոնը՝ ղեկավարը, որն ուզում էր կասեցնել կամ գոնև դժվարացնել այն դերակատարությունը, որին հասնում էր գերմանական ղեկա-նատունը Կոստանդնուպոլսում՝ Գերմանական արևելյան բանկով՝ վերջին ժամանակներում սատարելով ցանկացած նախաձեռնություն, օրինակ՝ տրանսատլանտյան երկաթգծի անցկացմանը իրենց աջակ-ցությունը, որը միացնելու էր Կոստանդնուպոլիսը Բաղդադի հետ կամ այնպիսի անառարկելի ազդեցություն տեր մարդկանց մեծարե-լը, ինչպիսին Կիպերտն էր՝ նշանավոր աշխարհագրագետ, որը ման-րամասնորեն կազմել էր Անատոլիայի քարտեզը: Այդ քաղաքակա-նության ֆոնին նշմարվում էր կայգերի հզոր ուրվանկարը: Նա հինգ տարի առաջ այցելել էր սուլթանին իր պաշտոնական ուղևորության ընթացքում, — փառաբանվելով գլխավոր զինվորական շտաբի կող-մից, — որն ավարտվեց իսլամի հիմնահարցին իրեն նվիրած կայգե-րական ընտանիքի՝ Մերձավոր Արևելքը տեսնելու էքսկուրսիայով և հուշանվերներով, գորգերով, ձենապակյա իրերով և տարաշխարհիկ օծանելիքներով բեռնված Բեռլին երթուղիով: Այդ ժամանակ Արդուլ Համիդը հասկացավ, որ իրենց ապագան հարկադրաբար կապված է Գերմանիայի հետ: Ֆրանսիան, հետևաբար, չէր կարող մնալ ձեռքերը ծալած, մինչ բանկիրները, տեխնիկները, երկաթուղային ինժեներները և մանավանդ անթիվ-անհամար գերմանացի զինվորականները հասնում էին Կոստանդնուպոլիս այն խոր համոզմամբ, որ սուլթանի կողմից լինելու էին պաշտպանված: Եվ նրանց օրեցօր ավելի էին տեսնում միանգամայն հանգիստ զրոսնելիս վերև ու ներքև էմինյո-

նյուից սկսած մինչև Մեծ Բազար այն ազատություններ, որ ընձևավում էր իրադրությունը տեր մարդուն և սպասվող հյուրին, որին դիմավո-րում էին ըստ արժանվույն:

Փաստորեն նաուժանը՝ աշխարհագրագետ, որը հավակնում էր Ասիայում ստեղծել գյուղատնտեսական գաղութներ, պնդում էր, որ հարկավոր է փոխել թուրքական քաղաքականությունը՝ Գերմանիա-յից կախված մի համակարգ ստեղծելու նպատակով:

Առաքելությունը, որ ինձ վրա դրել էր ղեկավարը, այն էր, որ Կոս-տանդնուպոլսի փաստացի իշխանությունների առջև ցույց տայի, որ Ֆրանսիան չի զիջելու արտոնյալ իր դիրքը գերմանացիներին, անգամ եթե Կոլմար ֆոն դեր Գույցը պատկաներ սուլթանի անձնական խոր-հրդին, թեկուզև պրուսացիները երկաթուղի գցեին Հայդարփաշայի և Իզմիրի միջև: Գերմանական նոր՝ զավթողական քաղաքականու-թյան առաջին քայլերն էին, որոնք ի վերջո տանելու էին անխուսա-փելի ընդհարման Մեծ Բրիտանիայի հետ:

Ինչու էր ինձ ընտրել ղեկավար Կամրոնը: Դա իր բացատրությունն ուներ. գիտեր Հանոտոյի հետ իմ ունեցած՝ Փարիզի բորսայում հա-րարեությունների մասին, իմ արտոնյալ դիրքի, իմ ֆինանսական դրություն մասին և Թուրքիայի քաղաքականության վերաբերյալ իմ անձնական իմացության մասին:

Ես կարող էի նրանց առաջարկել երկու տարբեր ճակատներ, բայց միմյանց լրացնող: Առաջինը Թուրքիայի ֆինանսական դրության բա-րելավման համար աշխատակցելն էր վերաֆինանսավորման և թուր-քական պարտքի հական մասը պետության պարտավորությունների վերածելու միջոցով: Երկրորդը և ավելի նուրբը, սակայն ավելի ուղ-ղակին, նրանց անորոշելի առևտուր առաջարկելն էր: Նրանց հետ ունեցած իմ փորձն ինձ հուշում էր, որ երբեք բաց չեն թողնի հա-րըստանալու պատեհ առիթը:

Այնտեղ հավաքվածները կոահում էին այդ հնարավորությունը և ինձ զննում էին՝ սպասելով, թե ինչ էի ասելու այդ լարված մթնոլոր-տում, — թեկուզև լի բարեկամական հղումներով և փոխադարձ գո-վեստներով, — մինչ բազմաթիվ սպասավորներ բերում էին լիճոնադ և սառույցով թեյ, խմորեղենների և սենդվիչների սկուտեղների ուղեկ-ցությամբ, այդ ամենում հետևելով եվրոպական ղեկավանատների սահմանած կարգին ու օրինակներին, բայց մինևնույն է՝ օսմանյան միջավայրում, որքան էլ որ աշխատեին թաքցնել այդ: Կոստանդ-նուպոլսի վերնախավի թուրք քաղաքագետները, ֆինանսիստները իրենց համարում էին եվրոպացի և արհամարհում էին աշխատավոր

մարդկանց ու նրանց դասակարգը, գյուղացիությունը, կարծես իրենք ուրիշ աշխարհից էին: Նրանցից շատերը, կրթված լինելով Եվրոպայում կամ հաճախակի այցելելով եվրոպական մեծ մայրաքաղաքներ, կատարելապես սովորել էին այդ շարժումներ, թեև նրանց չէր հաջողվում թաքցնել արևելյան երանգավորումը՝ կամ ավելի ճիշտ օսմանյանը, անգամ իրենց անձնական կամ ընտանեկան պահանջները: Օրինակ, նրանց կանայք ոչ մի իրադարձություն մասնակից չէին, իսկ եթե որևէ բան էին անում, շատ նեղ և սահմանափակ բնույթի: Հրավիրում էին դիվանագետների կանանց, երբ Կոստանդնուպոլսում բացում էին դեսպանատուն... Միայն այս կերպ, միայն հազվադեպ առիթներով, քանի որ թուրքերը նախընտրում էին իրենց կանանց հետ պահել ժամանակակից բարքերի ազդեցություններից՝ հոգու խորքում համարելով դրանք այլասերված և վնասակար: Ինչ խոսք, որ բոլորովին այլ մթնոլորտ էր տիրում այն երեկույթներում, որոնք ոչ թե դեսպանատներում, այլ դիվանագիտական անձնակազմերի մասնավոր առանձնատներում էին կազմակերպվում, որոնցում ի ցույց էր դրվում եվրոպականը և ժամանակակիցը՝ ասես ցանկանալով ընդգծել հակադրությունը սրանց և նրանց միջև:

Դե ինչ, մենք այնտեղ էինք գտնվում՝ զննելով միմյանց որոշ զգուշավորություններ, պարուրված քաղաքավարի ժպիտներով և մաղթանքներով: Թուրքերը շողոքորթություն ճարտասանական արվեստի մեծ վարպետներ են, կարծես իրենց պետքն էլ չէ, թե մնացածներն ինչ կմտածեն:

— Լավ, լավ, — թալիբ բեյը փորձում էր կոտրել սառույցը, — ցանկանում ենք շնորհակալություն հայտնել ձեզ ձեր այցի համար: Գիտենք, թե որքան զբաղված մարդ եք և որքան քիչ ազատ ժամանակ ունեք ձեր տրամադրության տակ: Տեսեք, մայն Լատուր, օգտվելով այստեղ ձեր ցանկալի ներկայությունից, կուզենայինք կիսել մեր անհանգստությունները ձեզ հետ: Գիտենք, թե ով եք և ձեր անունազգանվան կարեորությունը Ֆրանսիայում: Նաև մեզ հաճելի է այն, որ դուք պատկանում եք այն ժողովրդին, որը խորհրդանշում է ազատությունները և ողջախոհությունը, որը, բացի այդ, Օսմանյան կայսրության հին բարեկամն է: Պատահական չէ, որ այս պահին գործածում ենք ֆրանսերենը, որը շատ ավելին է, քան դիվանագիտության լեզու: Առնվազն այստեղ՝ Թուրքիայում, մեզ համար այն լեզուն է, որով մենք արտահայտվում ենք, երբ ցանկանում ենք խոսել ապագայից, միջպետական հարաբերություններից, առևտրից և, իհարկե, մշակույթից:

Նկատեցի, թե ինչպես էին բոլորը գոհունակ հաստատում տանորջ ասածները:

— Դու հասնելու ես նրան, որ մեր հյուրը շառագունի, — ասաց Սաֆի փաշան: — Եթե ինձ թույլ տաք, այն, ինչ ուզում է արտահայտել թալիբը, մեր մեծագույն ուրախությունն է, որ այս պահերը կիսում ենք ձեզ հետ: Համոզված ենք, որ դուք, մայն դը Լատուր, թուրք ժողովրդի մեծ բարեկամն եք, քանզի նա, ով գալիս է այստեղ ոչ թե ապրուստ վաստակելու, այլ իր զգացումները հագեցնելու, արժանի է հիացմունքի և հարգանքի:

— Ճիշտ այդպես, — հաստատեց Մուստաֆա բեյը, որն ըստ երևույթին շատ էր ցանկանում իր խոսքն ասել: — Մենք բոլորս խոր հիացմունք ենք տածում Ֆրանսիայի և նրա ժողովրդի հանդեպ: Դուք նրանց որպես օրինակ եք ներկայացնում:

Հասկացա, որ անօգուտ էր կասեցնել գովասանքների և բարեմաղթանքների այդ շարանը: Դա զուտ արևելյան մի բան էր, ասես նրանց մշակույթի հիմնական մասը և հյուրընկալության իրենց ըմբռնման կերպը, այնպես որ թողեցի, որ շարունակեն, մինչև որ ինձ հասնի պատասխանելու հերթը:

— Միրելի բարեկամներ, այստեղ եմ եկել կրկնակի առաքելությամբ: Առաջին քարտուղարի իմ համեստ մակարդակով հիրավի ներկայացնում եմ Ֆրանսիան: Սորապես երախտապարտ եմ ձեր խոսքերի համար, քանի որ համոզված եմք, որ մեր երկու երկրներին մեկտեղ մեծ ապագա է սպասում: Սա մի կայսրություն է, որ իր հետքն է թողել աշխարհի պատմության վրա և իմ երկիրը հպարտ է նման պատմական բարեկամությունը: Բայց այս ասելով, մենք մեր կողմից՝ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչներն ենք թուրքիայում, մյուս կողմից՝ դուք լիդերներ եք այն մեծ երկրի շատ բնագավառներում՝ զինվորական, լիդերներ եք այն մեծ երկրի շատ բնագավառներում՝ զինվորական, քաղաքական, դիվանագիտական, միջազգային առևտրի, տնտեսաքաղաքական, դիվանագիտական, միջազգային առևտրի, տնտեսական: Եվ պետք է միահամուռ ջանք գործադրենք հուսալից չանկու երկու ժողովուրդներին: Եվրոպան թուրքերի կարիքն ունի..., և կարծում եմ՝ չեմ սխալվի, եթե ինձ թույլ տամ հաստատել, որ դուք էլ եվրոպայի կարիքն ունեք:

Ուզում եմ ձեզ հավաստիացնել, որ Ֆրանսիան ձեզ հուսալից չի անի: Ճիշտ է, որ ապրում ենք դժվար ժամանակներ, որոնցում անհարին է հաստատել որևէ բան: Սակայն Ֆրանսիան ցանկանում է նպաստել թուրքիայի զարգացմանը և հավատում է այս վիթխարի կայսրության միասնությունը: Այստեղ նորեկներ կան, — ներող կլինեք, եթե նրանց չհիշատակեմ..., — ովքեր այն կարծիքին են, որ իրենց

Համարում են թուրքերի եղբայրներ՝ միմիայն այս երկրում տեղավորվելու նպատակով: Դուք լավ գիտեք, թե ինչպես է զարգացել պատմությունը և յուրաքանչյուրն իրենից ինչ է ներկայացնում: Ի վերջո, ժամանակն ամեն մեկիս կղնի իր տեղը, իսկ պատմությունն անողոք է:

Ֆրանսիան ցանկանում է համագործակցել թուրքիայի հետ: Կայսերական օսմանյան բանկը թուրքիայում իմ երկրի շահագրգռվածության վառ ապացույցն է: Հարկ է նշել երկաթուղու ներդրումները Ֆրանսիական այնպիսի արդյունաբերական, մեծ խմբավորումների կողմից, ինչպիսիք են Կոլլան, Ֆիլ-Լիլը կամ Սոսյետե դը Բատինյոլը...

— Շատ եմ խնդրում, կներեք որ ձեզ ընդհատում եմ, — Սայիդ փաշան բարձրացրեց ձեռքերը՝ ի նշան ներողության, — Տեսե՛ք: Մեզանից ոչ ոք չի կասկածում ձեր ասածներին: Բայց ասում են, որ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև կա մի մերձավորություն, իսկ դա կարող է նշանակել մեր և ձեր կառավարության միջև օտարացում: Դա սուլթանի և նաև բարեպաշտ թուրքերի մեծ անհանգստությունն է:

— Իմ սիրելի բարեկամ, — դեսպանի հետ խոսել էի այն հնարավոր հարցի շուրջ, որ կարող էր շոշափվել մեր խոսակցության ընթացքում, հետևաբար դա ինձ հանկարծակիի չբերեց, — Ֆրանսիան, քիչ առաջ նշեցի այդ, երբեք հուսախաբ չի անի թուրքիային: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները սովորական են երկու տերությունների միջև, բայց դրանք դեսպանատների իրավասությունների մակարդակից այն կողմ չեն անցնում: Տեսեք, իմ այցը նպատակ ունի միայն ցրել կասկածներն այն մասին, թե Ֆրանսիան շարունակելու է համագործակցել և ֆինանսավորել այս երկրին: Այո՛: Առանց որևէ կասկածի: Սակայն, ձեզ թախանձագին խնդրում եմ, որ ինձ սխալ չհասկանաք: Ե՛վ Ֆրանսիական, և՛ թուրքական կայսրության շատ ձևերով թյուրքներ կարող են օգուտ քաղել այդ վստահությունից և այդ հարաբերությունից: Լինենք անկեղծ: Ուղի մեջ շատ փող է դրված, չափից ավելի..., և կարող ենք բոլորս շահույթ ստանալ: Ֆրանսիայի ներդրողները և ֆինանսավորողները կարիք ունեն խոսելու և համաձայնության գալու ձեզ նման մարդկանց հետ թյուրիմացություններից խուսափելու համար, քանի որ չպետք է մոռանաք, թուրքիայում վարկերի վախժուն տոկոսից ավելին պատկանում է ֆրանսիական հասարակական և մասնավոր բանկերին: Մեզ անհրաժեշտ է կայուն վիճակ և համապատասխան գործընկերներ: Եվ օգտվելով ձեր վստահությունից՝ կասեմ, որ մենք շատ մոտ և նման ենք ձեր պես անձանց:

Այդ պահին հանդես եկավ Քյամիլ բեյը՝ որոշ հեզնանքով:

— Մայն դը Լատուր, թույլ տվեք ձեզ հետ խոսել որպես թուրք գործավորի մոտ բարեկամի, դուք դա ցույց եք տվել բազմիցս, և հետևաբար, ձեզ հետ խոսում ենք որպես մի մարդու, ում գնահատում ենք և կարող ենք անել դա ամենայն վստահությամբ, այո՞: Դե ուրեմն, ամենայն անկեղծությամբ ձեզ կասեմ, որ դուք ունեք այն, ինչ անվանում ենք այստեղ ոսկե բերան, և դա ձեզ ասում եմ որպես գործեստ, քանզի թուրքիայում հիանում ենք ճարտասանությամբ շատ ավելի, քան մեկ ուրիշ բանով:

Հիմա, բարի, խնդիրը ծագում է, երբ վերադառնում ենք իրականությանը: Ահավասիկ, մենք ունենք մի լուրջ խնդիր, որին դուք, հենց դուք, քաջ ծանոթ եք: Ոոսքը այն քաղաքականության մասին է, որ իրենց՝ թուրքիայի բարեկամներ անվանող երկրները հանդես են բերում թուրքական կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ: Այդ իրավիճակը նման է մի ծանր քարի, որպեսզի թույլ տա, որ մեր հարաբերություններն առաջ գնան, և մեզ անհանգստացնում է այն, որ նման հասարակ թյուրիմացությունների պատճառով չլինի թե ձախողվեն: Հայերը, Փոքր Ասիայի հույները, հիմնականում նրանք պաշտպանված են օսմանյան օրենքներով: Նրանց դեմ ոչինչ չունենք, կարո՞ղ էր արդյոք լինել այլ կերպ: Օսմանյան քաղաքացիներ են, թեև կան այնպիսիք, որոնք չեն ընդունում իրականությունը և թույլ են տալիս վնասարար գործողություններ թուրք ազգի հանդեպ՝ պաշտպանվելով կեղծ հայտարարություններով, ավելի ճիշտ՝ ստերով: Ահավասիկ ողջ այդ խարդախությունը, այն, որ կոչում են Հայոց հարց կամ Սամոսի, էֆեսի, Իզմիրի հույների խնդիրներ... Սակայն չէ՞ որ նրանք են, որ օգտվում են թուրք պուլաղիների միամտությունից... Մի պտույտ տվեք Կոստանդնուպոլսով, և կհասկանաք ինձ, նայեք Հայ մեծահարուստների վիթխարի առանձնատներին: Հարցրեք նրանց: Ձեզ անկեղծորեն կխոստովանեմ այն, ինչ մտածում եմ: Հավաստի տվյալներ ունենք, որ կան ոուս գործակալներ, որոնք հրահրում են Հայերին: Սա ուրիշ հարց է: Այն, ինչ նրանք կցանկանային, թուրքերին վտարելն է... Նկատի ունեմ ոուսներին և նաև Հայերին... Եվ ձեզ մի բան կասեմ: Մենք ենք այս տարածքի տերը: Դուրեր են անցել, ինչ այն նվաճել ենք, և եթե կա մեկը, որ ավելորդ է այստեղ, թուրքերը չեն:

Ավելորդը հայերն են, — տեսա, թե ինչպես են Քյամիլ բեյի վզի երակները պրկվում, ինչպես է գեմքը կարմրատակում: — Անշնոր-

Հակալների մեկն են: Դավաճաններ են և եթե գնան այս ճամփով, թանկ կվճարեն: Բոլոր նրանք, բոլորը:

Այդ պահին Թալիր բեյը հանկարծ տեղից վեր կացավ, հավանաբար ցանկանալով մեղմել հավաքույթը:

— Դե լավ, լավ, իմ սիրելի Քյամիլ: Մինչև ուր են, տեսեք, Հասցնում նրան իր մտահոգությունները: Ո՛չ, Քյամիլ: Մեր լավ բարեկամ մայն դը Լատուրն այստեղ չի եկել քո կոպիտ քարոզները լսելու: Նրան ուշադրություն մի դարձրեք: Քյամիլը խաղաղասեր և մեծահոգի մարդ է, ասես բարություն մարմնացում, միայն թե երբեմն մի փոքր բարկանում է: Բայց մենք այստեղ գտնվում ենք դրական բաներից խոսելու համար: Քյամիլ, ա՛յ մարդ, մոռացիր հայերին: Թե՞ ուզում ես, որ այս տոնը գլխիդ հարամեն:

— Ո՛չ, — Մուստաֆա բեյը մինչև այդ պահը լուռ՝ սուր ձայնով դիմեց Թալիր բեյին: — Ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ... Ներեցեք, մայն դը Լատուր, բայց չենք թույլ տա, որ այստեղից գնաք՝ սխալ կարծիք կազմած: Մենք՝ թուրքերս, հայերի դեմ ոչինչ չունենք: Այդ նրանք են, որ փնտրում են այլ երկրների միջամտությունը մեր երկրի ներքին գործերին: Նրանք են, որ ուսանների համար լրտեսում են, որոնք կառավարության դեմ ներկայացնում են փաստաթղթերի տրցակներ, որոնք հավակնում են ստեղծել հնարովի մի ազգ, որպեսզի հույներից, բուլղարներից և սերբերից հետ չմնան, իսկ նրանք չունեն այլ հայրենիք, եթե ոչ օսմանյան և ոչ էլ այլ ազգություն, եթե ոչ թուրքականը, իսկ դա, դուք լավ գիտեք, կոչվում է դավաճանություն հայրենիքին: Ահ, պետք է ներեք մեր պոռթկումները: Սակայն եթե այսօր ուզում եք որևէ պատվարժան թուրք քաղաքացու ափերից հանել, բավական է նշել այդ խնդիրը: Ինչպե՞ս են այն անվանում նրանք: Ահ, այո՛, «Հայոց հարց»: Լավ, ուրեմն կփորձենք վերացնել այդ հարցը... Ուզում եմ ասել... Ահ: Դուք ինձ հասկանում եք, մայն... Ինչպե՞ս եք դուք ասում. «Շունը սատկեց, կատաղությունն էլ վերացավ»: Իսկ հիմա խոսենք լուրջ բաներից: Լսեք, պարոնայք: Չենք եկել այստեղ ժամանակ վատնելու:

Իրոք, այլևս չհիշատակեցին հայերին, ոչ էլ հույներին, այդ պահից սկսած միայն խոսեցինք եկամտաբեր առևտրական գործերից, հանրային ու մասնավոր, և մթնոլորտը անմիջապես դարձավ վերստին սրտազին: Ժամեր անց, առատ ճաշկերույթից հետո, հրաժեշտ տվեցի նրանց, և բոլորն ինձ հավաստիացրին, որ իրենց լավագույն խոսակիցը Ֆրանսիան և Ֆրանսիացիներն են:

Մթնշաղին վերադարձա կոստանդնուպոլիս: Քամին մեղմացել էր, և Բոսֆորը մի հայելի էր մայրամուտի արևով: Հրաշալի եղանակ էր. մի պահ կանգ առա՝ հիանալու արևամուտով՝ խորհրդածելով այն բանի շուրջ, թե ինչ կուզենար ակնարկած լինել Մուստաֆա բեյը «Հայոց հարցը» վերացնելու առումով: Արևը թաքնվում էր հորիզոնում, և երկինքը ներկվեց կարմրավունով, իսկ ինձ համակեցին մթին կանխազգացումներ, երբ կրկին նստեցի լանդո: Բայց բնապատկերի գեղեցկությունն ինձ մոռացնել տվեց այդ ամենը մի քանի րոպեում: Դեսպանատուն վերադառնալու ճանապարհին լսեցի մուսիկնի կոչը Մեջիդիս մզկիթի բարձրաշուք մինարեթներից մեկից, որը հրավիրում էր աղոթքի, մինչ անող լիալուսինը արտացոլվում էր Բոսֆորի մթին ջրերում:

այն աստիճան, որ մի երկու տարի առաջ սուլթանը քրդերից կամ համիդիներից ստեղծել էր մի անկանոն կարևոր բանակ, որոնց ղեկավարում էին իրենց իսկ ցեղապետները՝ որոշ սպանների վերահսկողությամբ, որոնք գործում էին բանակի IV ստորաբաժանմունքի ենթակայությամբ, հենակետը՝ Երզնկայում:

Գիվանագետները խոսում էին այն մասին, որ Անգլիան ոչ միայն համաձայն է դրան, այլև այդ անկանոնների զինվորական հրահանգավորման անմիջական պատասխանատուն է, և այդ նպատակով էլ արևելյան նահանգներ է ուղարկել հատուկ գործակալների: Անտարակույս, դա մի խարդախ քաղաքականություն էր, սակայն նպատակահարմար՝ իր ռազմավարական շահերին:

Հետևաբար Անատոլիայի հայերի համար ո՛չ հեշտ և ո՛չ էլ բարենպաստ ժամանակներ էին, ինչի պատճառով էլ անհանգստանում էի Գրիգորի ճակատագրի համար:

Անգամ շատ ամիսներ անց Գրիգորի մասին ոչինչ ավելի չիմացա, թեև այդ ընթացքում պատահեց մի բան, որն ինձ ուղղակիորեն ներքաշեց այդ հարցի մեջ: Սաչատուր Մալումյանի միջոցով, որի հետ պահպանում էի ջերմ հարաբերություն, սկսեցի հաճախել Կոստանդնուպոլսի հայ բուրժուազիայի որոշ հավաքույթների: Նա, սակայն, համարյա կապ չունեի իր ազգակիցների հետ, քանի որ բարձր դասակարգը շատ ավելի մոտ էր կանգնած օսմանյան կառավարության վարած քաղաքականությանը և իրեն՝ սուլթանին: Նույնը կրկնում էին բարձր եկեղեցական դասի ներկայացուցիչները՝ սկսած պատրիարք Իզմիրլյանից:

Նրանք իրենց պարզորոշ համարում էին բարձր դաս, որի մեջ մտնում էին ֆինանսիստներ, բանկիրներ, բարձր մակարդակի առևտրականներ, քաղաքագետներ և մշակույթի ու կրոնի գործիչներ, այսպես կոչված՝ Հայ համայնքի խորհրդի ամիրաներ:

Շուտով գլխի ընկա, որ նրանց չէին հուզում այն նույն գաղափարները, ինչ ավելի ժողովրդական խավերին, այսպես կոչված՝ էս-նաֆներին, այսինքն՝ Հայ բնակչության մեծամասնությանը, որոնք համախմբվում էին շատ ավելի համերաշխ և անկողմնակալ ընկերություններում, քան բարձր դասերին պատկանողները: Նրանց միավորողը միայն Հայ լինելու փաստի գիտակցումն էր և գուցե մի քիչ ավելին:

Մի առավոտ Մալումյանի հետ սուրճ խմելիս՝ նրան պատմեցի իմ ստացած տպավորություններից: Այդ մարզն էլ դրա վերաբերյալ ինձ հայտնեց իր տեսակետը:

— Տեսեք, դր Լատուր: Շատ բաներ կան, որ երբեք այն չեն, ինչ թվում են: Եվ հայերի մեջ էլ շատ տարբերություններ կան, քանզի ընչաքաղցությունն ու փառամոլությունը համարյա միշտ անհաղթահարելի պատեններ են: Ես ունեմ լավ բարեկամներ թե՛ այս և թե՛ այն դասում և կասեմ ձեզ, որ մենք այդ իսկ պատակաման պատճառով շատ բանի չենք հասնի: Մինչդեռ թուրքերն օգտվում են մեզանից, իսկ պատրիարքներն էլ շատ քիչ կամ բոլորովին չեն միջամտում: Արտոնյալ դասը հավակնում է պահպանել իր իրավունքները, ուղարկում է իրենց զավակներին Փարիզ, Վենետիկի Մխիթարյանների միաբանություն, կամ էլ Գալատա Սարայի լիցեյը: Շատերը բնակվում են Եվրոպայում, որտեղ ստանում են համալսարանական մասնագիտական կրթություն կամ անշուշտ, հաճախում լավագույն մասնավոր ակադեմիաներ: Այդ մարդիկ կարծում են, թե աղքատ հայերը ոչինչ են, պարզապես նրանց արհամարհում են... Կարելի է շատ խոսել հայոց հայրենիքից, պատմություններ պատմել, բայց կարևոր պահին թվով քիչ ենք և ոչ միաբան. մի քանիսը՝ կառավարության հետ բռնած իրենց առևտրական մեծ գործերով, մյուսները՝ հուսախար՝ գոյություն պահպանելու խնդրից, իսկ սուլթանը գոհ է իրավիճակից: Եվ հաստատ գիտեմ, որ մոտալուտ է այն օրը, երբ մենք վիճակից: Եվ հաստատ գիտեմ, որ մոտալուտ է այն օրը, երբ մենք կզգանք մեկս մյուսի կարիքը, քանի որ թուրքերը մեզ հետ տարբեր կերպ չեն վարվի, մեր միջև տարբերություն չեն դնի: Մեզ ատում են այնքան, որ ամեն բանի ընդունակ են մեր վերջը տալու համար: Իսկ այդ ժամանակ ի՞նչ: Որտե՞ղ է լինելու Գալատայի բանկիրը: Կամ էլ Օրթաքոյի առևտրականը, կամ այդ ֆինանսիստը, որ երբեմն-երբեմն Դոլմաբաղչեում ընդունելություն է արժանանում: Բուրժուազիայի կարևոր և անվանի ճարտարապետները մի՞թե կարծում են, թե իրենց այդ ժամանակ կհարգեն: Քանի որ չարամիտ եմ և կարծում եմ՝ շատ իրատես, ձեզ կասեմ, որ ո՛չ: Թեև կինս վերջերս ինձ ասում է, որ տարիքի հետ դառնում եմ մտազար. կարող է պատահել:

Մալումյանը խոր հառաչեց, ասես օդը նրան չէր բավականացնում:

— Ձեզ մի բան պետք է խոստովանեմ և խնդրում եմ ինձ սխալ չհասկանաք: Գիժ չեմ, ո՛չ էլ տառապում եմ սեամադձություններ, ոչ էլ մեծամտություններ, ո՛չ էլ ընդունում եմ ափիոնի թմրադեղ, որքան գիտեմ՝ հիվանդ չեմ... Ուզում եմ ձեզ ասել, որ ինձ առողջ մարդ եմ համարում, իհարկե, այն բանականությամբ, որին կարելի է այս երկրում հասնել: Տեսեք, արդեն բավական ժամանակ է՝ տառապում եմ սարսափելի մղձավանջներից. տեսնում եմ մարդկանց շատ երկար շարքեր, որոնց սարսափազդու տեսքից կարող եմ վստահ ասել, որ

մեռած են: Նրանք ուղղվում են ինձ՝ ձեռքերը տարածելով, կամ ասես կամենալով ինձ մի բան ասել և զնում են իմ առջևով՝ ասես պաշարելով, և ինձ չի հաջողվում հասկանալ, թե ինչ են ինձ ասում: Բայց կա մի բան, որ, այո՛, գիտեմ: Հայե՛ր են, ավելի ճիշտ հայեր էին: Ծարքը թվում է անվերջանալի և կորչում է բլուրներում, մի թույլ մշուշի մեջ, որն ինձ խանգարում է տեսնել դրանից այն կողմ: Ձեզ կարող եմ երգվել, որ ես կոփված մարդ եմ, բայց այդ տեսիլքներն ինձ թվում են անտանելի, և ես արթնանում եմ կեսգիշերին՝ սառը քրտինքով պատված, մահվան և անկարողության զգացողությամբ:

Մայրուձյանը նայեց իմ աչքերին և նկատեցի, որ իր աչքերն արցունքից մշուշված էին, որ անօգուտ ջանում էր թաքցնել:

— Գիտեք, թե ի՞նչ եմ կարծում: Որ կատարվելու է մի հրեշավոր բան մեր ժողովրդի դեմ, որ թուրքերը մեզ չեն ներելու որպես ազգ գոյատևելու համար, մեզ չեն ներելու որպես մշակույթի կրողի, որպես գրաբարի պես անդուգական լեզու ունեցողի (թեև այն ժողովրդի կողմից փոխատեղվեց աշխարհաբարով, մեր մեծ լուսավորիչ Սաչատուր Աբովյանը մեզ թողեց իր «Վերք Հայաստանի» ստեղծագործությունը այդ լեզվով, որում բոլոր հայերս մեկեն գտանք մեր արտացոլումը):

Մեզ չեն ներում հայ լինելու, Հայաստանը սիրելու հանցանքը, կամ ինչպես ասում էր իմ բարեկամ և ուսուցիչ Բաֆֆին, Հայաստանի սիրուց ըմբոստ դառնալը: Դուք հայ չեք, բայց ներքուստ կռահում եմ, որ սկսում եք ինչ-որ բանով համակվել մեր մարդկանց հանդեպ, և ձեզ հետ կարող եմ խոսել ամենայն անկեղծությամբ:

Թուրքերն ուզում են այս հարցը մեկընդմիջտ լուծել: Սուլթանն ատում է քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մեզ մեղադրում է դավաճանության մեջ: Բալկանյան բոլոր ժողովուրդները՝ բուլղարները, հույները սկսել են ազատագրվել. մի ձեռքում խաչը, մյուսում՝ սուրը: Այդ բռնակալը վախենում է, որ Հունաստանը պահանջի այն, ինչ պատմականորեն նրան է պատկանում, այսինքն՝ Փոքր Ասիայի մեծ մասը, իսկ մյուսը... Հայաստանն է: Ուրեմն, իսկ ի՞նչ կմնա իրենց՝ թուրքերին: Ահ: Սա է հարցը: Այդ պատճառով էլ գիտեմ, որ կգա այն օրը, երբ կփորձեն բռնությամբ վերացնել բոլոր փոքրամասնություններին: Կփորձեն, երբ հավատան, որ եկել է իրենց պատեհ առիթը, ինչպես գայլերն են մուլթն ընկնելիս շրջափակում ոչխարների փարախը: Այո՛, երբ որևէ եվրոպական երկիր առանց խղճմանքի նրանց ցույց տա այդ ճանապարհը, քանի որ իշխանության հանդեպ փառամոլությունը ավելի բարձր է դասվում, քան մարդասիրական

ակզրունքները: Եվ ի վերջո, վախենամ իրենք զնան իրենց նպատակին՝ նայելով այլ կողմ: Այնտեղ Ռուսաստանն է, որը հավակնում է հայերին տարրալուծել «Մեծ Ռուսաստանում»: Եվ այլևս ոչ մի տարբերություն չի լինի, միմիայն ռուսներ և երկու սերունդ անց մոտացության կտրվեն մեր լեզուն և մեր սովորույթները, կլինենք ռուսներ՝ մեծ քթերով, մուգ մազերով և պնդածակատներ... բայց ռուսներ: Անգլիան, որ միայն մտածում է պահպանել Օսմանյան կայսրության խախտու հավասարակշռությունը՝ իր արտոնյալ դիրքն ապահովելու համար: Ֆրանսիան... ահ, Ֆրանսիան՝ ազատություններ ուսուցանողը: Արդյոք չի՞ վաճառվել լավագույն աճուրդին... Կներեք ինձ, քանի որ անձամբ դուք, ինձ շատ համակրելի եք, սակայն Ֆրանսիան այլևս այն չէ, ինչ նախկինում էր, Ավստրիան արդեն ունի այն, ինչ ցանկանում էր Բալկաններում և չի շարժվի դեպի Արևելք:

Ո՞վ մնաց մեզ, այո՛, Գերմանիան: Քանի տարի է, ինչ սեթեթում է Արդուլ Համիդի հետ: Երբ Վիլհելմ II-ը համբուրեց իր «զարմիկի» երկու այտերը, կնքվեց Հայաստանի ճակատագիրը: Դա Հուդայի համբույրն էր: Կայգերը տեսնում էր գերմանացի ժողովուրդների զավթողական քաղաքականությունը Ասիայում: Երկու տարի առաջ Բեռլինում լսեցի առաջին անգամ գերմանական ռազմատենչ զաղափարի արդարացման մի փորձ: Գիտե՞ք, թե ինչպես էին այն անվանում՝ «կենսոլորտ»: Ի՞նչ է ձեզ թվում: Այն, ինչ հասկացա, հետևյալն էր. եթե ես ինձ համարում եմ ավելի ուժեղ, քան հարևանս, տիրանում եմ նրա տանը: «Կենսոլորտ»: Երգվում եմ ձեզ, որ այդ լսելիս սարսուռացի: Իրենք՝ գերմանացիները զեկուցմանը չափից ավելի ծափահարեցին՝ համոզված, որ իրենց հին աստվածները իրենց ցույց են տալիս ճանապարհը՝ Նիբելունգների պատմական ունանը: Եվ չեմ սխալվում, ահա և գնե՛րալ Ֆոն դեր Գոլցը և իր խորաթափանց զաղափարները...՝ Կրուպի ծանր թնդանոթների հետ: Գերմանիան իր զավթողական ծրագրերի հենակետը ցանկանում է ունենալ Թուրքիայում:

Իսկ գիտե՞ք, թե ես ինչ եմ կարծում: Որ հայերը չափից շատ են իրենց ապագա ռազմավարության համար:

Հիշում եմ, որ ներկա էի գտնվում Բեռլինում մի ներկայացման՝ «Աստվածների մայրամուտը»: Այդ վազները խոր ուսումնասիրություններ է կատարել Ռեյնի դուստրերի, հերոսի՝ Զիգֆրիդի, Վոտանի, գերմանացի աստվածների հնագույն անտառների մասին, բայց մի բան կա նրա երաժշտության մեջ, որ հնչում է տազնապով: Կարծես հանկարծ այդ ուրիշները... հանդիսավոր, ինչու չէ, ցույց տան մի ան-

չոչափելի գիծ, որն ականարկում է. դուք այդտեղ եք, իսկ մենք՝ այստեղ... ձեր մտքով չանցնի հատկ այս գիծը, եթե ոչ՝ ձեզ վրա դա թանկ կնստի»:

Այո՛, սիրելի բարեկամ: Տխուր եմ և վհատված: Այն բոլոր ժողովուրդների միջից, որոնք անցել են պատմության ընթացքում այս վիթխարի կամրջով, որը Փոքր Ասիան է, թուրքերին էր վիճակված, որ մնային այստեղ: Ահ, խեղճ Հայաստան: Վախենամ, որ իմ մղձավանջները շուտով վերածվեն իրականություն:

Ուաչատուր Մալումյանը հուսահատ շարժումով ծածկեց դեմքը ձևաքերով, և խոր կսկիծ զգացի նրա հեծկտոցը լսելիս:

Չիմացա՛ ինչպես արձագանքել: Մի բան ինձ համար ակնհայտ էր, որ այդ մարդը կորցրել էր հույսը, մինչ Եվրոպան միայն հավակնում էր քաղել ամենամեծ օգուտը, առանց կարևորելու այն մեծ ողբերգությունը, որը կարող էր վրա հասնել ամեն վայրկյան Հյուսիս-արև-վելքից փչող սառնաչունչ քամիների ուժով, օտար մի վայրից, որին թուրքերն անվանում էին Թուրան:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1894

16. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Դա կատարվեց այն ընդունելության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի դեսպանատանը, որտեղ և առաջին անգամ տեսա Ռիտա Հակոբյանին: Մի կողմ թողնելով ավելորդ ամոթխածությունը՝ պետք է խոստովանեմ, որ նրան տեսնելուն պես խելակորույս սիրահարվեցի, քանզի ուրիշ բան ասել՝ կլիներ մեղանչել ճշմարտության դեմ: Քիչ էր մնում, որ չգնայի և իմ փոխարեն հանձնարարի մասնակցել այդ ընդունելությանը երկրորդ քարտուղարին, բայց վերջին պահին որոշեցի ներկա լինել: Ահ, պատահականություն: Ինչ իմանայի, թե մինչև ինչ աստիճանի էր փոխվելու կյանքս:

Միակ խնդիրն այն էր, որ Ռիտա Հակոբյանն ամուսնացած էր մեծ հարստության ժառանգորդ Պողոս Հակոբյանի հետ, ինչը և կոստանդնուպոլսում ստեղծում էր անհնարին իրավիճակ, քանի որ դա չէր կարող համեմատվել Եվրոպայում համանման իրադրություն հետ: Հայերը համարվում էին եվրոպացիներ և նույն կերպ, ինչպես բարձր դասի թուրքերը, մրցակցում էին ժամանակակից լինելու առումով: Այնուամենայնիվ, երբ խոսում էին ընտանիքի պատվի մասին, որն արմատապես իրենց կանանց պարկեշտության մեջ էր, երկու համայնքներն էլ համընկնում էին, թեպետև տարբերությունն այն էր, որ հայերը թույլ էին տալիս, որ կանայք իրենց ընկերակցերին տոներին ու հասարակական զբոսանքներին, հավաքույթներին, մինչդեռ թուրքերի մեծամասնությունը այդ ամենից հեռու էր պահում իրենց կանանց: Երկու դեպքում էլ նրանց մշակույթը ներծծված էր արևելյան առանձնահատկություններով:

Պողոս Հակոբյանն ուղևորվել էր Փարիզ, իսկ Ռիտան ներկա էր գտնվում այդ արարողությանն իր եղբայրների հետ՝ ելնելով այն սերտ կապից, որ այդ ընտանիքը պահպանում էր Ֆրանսիայի հետ:

Երբ մեր երկուսի հայացքները լսաչվեցին, ներքուստ զգացի, որ նա իմ նկատմամբ անտարբեր չէ, իսկ ես, որ ինձ ձևացնում էի անտարբեր և չրջահայաց, զգացի, որ սիրտս ուժգին բարախում է, երբ նրա ձևաքը մոտեցրի շուրթերիս:

Հետո՝ երևկույթի ընթացքում, նրան Հետևեցի աչքերով և տեսա, որ նա էլ ինձ է հայացքը դարձնում: Երկուսիս համար էլ դժվարին իրավիճակ էր. որևէ մեկը կարող էր մեզ ուշադիր Հետևել և գլխի ընկնել, թե ինչ է կատարվում: Մտածեցի, որ իմ անխոհեմ պահվածքով նրան կարող էի անախորժ դրուծյան մեջ դնել: Այդուհանդերձ, ես ի վիճակի չեղա թողնել ընդունելությունը, թեև դուրս գալն էլ Հեշտ չէր լինի, քանի որ առաջին քարտուղարի իմ դիրքը պետք է համապատասխաներ արարողակարգին:

Ռիտա Հակոբյանը Ջամբազյանների կրտսեր դուստրն էր, Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր ընտանիքներից մեկի, որոնք պատկանում էին երևելիների կամ ամիրանների դասին: Նրա հայրը, արդեն վախճանված, եղել էր Հայկական խորհրդի անդամ, պաշտոն, որը շարունակում էր վարել Ռիտայի ավագ եղբայրը:

Ուրեմն իմ սիրային հավակնությունը նրա նկատմամբ բացարձակապես անհեթեթ էր, և եթե չգիտեի սեփական ողջամտությանս, եթե փորձեի մոտենալ, անհնարին իրավիճակ կստեղծեի նրա համար և որ ամենավատն էր՝ կարող էի նվաստացնել նրան: Զգացի, որ այդ ամենը պետք է մոռանամ, քանի որ դրանք դուռ դատարկ մտքեր են և միայն դժվարացնելու են կյանքս:

Չնայած զգացմունքային ցնցումին՝ հաջորդ շաբաթների ընթացքում փորձեցի շարունակել իմ սովորական կյանքը. ինձ համար շատ դժվար էր, քանի որ գիշերներն արթնանում էի նրանով տարված: Այնքան խորն էի հափշտակվել այդ երիտասարդ կնոջով, որի Հետ հազիվ էի ծանոթացել, որ տարբեր առիթներով զրոտնելիս մոտենում էի այն առանձնատանը, որտեղ ապրում էր նա: Մոտակա մի սրճարանում նստում էի բաց պատշգամբում այն հույսով, որ նրան անցնելիս տեսնեի, բայց պետք է խոստովանեմ, որ անգամ այդ փորձերում աննշան իսկ հաջողության չհասա. դրանից, սակայն, չպակասեց նրա հանդեպ բուռն հրապուրանքս:

Նոյեմբերի վերջին դեսպանն ինձ հանձնարարեց ուղևորվել Փարիզ: Պետք է ներկայացնեի դեսպանատունը մի կարևոր ժողովի, որում շոշափվելու էր «Արևելքի հարցը»...: Ներկա էին գտնվելու նաև թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներ մի շատ բարդ ժամանակում, քանի որ վերջերս թուրքերի կողմից իրականացված հայերի նոր ջարդերը Սասունում լցրել էին եվրոպական տերությունների համբերության բաժակը:

Անգլիական թերթերն էին, որ բացահայտել էին 50 գյուղերի ավերման և երեք հազարից ավելի սպանված հայերի մասին: Սկզբում

թուրք կառավարությունը Հերքեց բոլորը, ավելի ուշ՝ ընդունեց քրդերի կողմից մի քանի տասնյակ ազատամարտիկների սպանությունը: Բայց Վանի անգլիացի հյուպատոսը, որ ներկա գտնված վկաներից էր եղել, զայրացած ժխտեց այդ հաստատումները, որը մի նոր իրարանցում առաջացրեց եվրոպական հասարակական կարծիքում:

Այդ ժամանակ էր, որ թուրք արտգործնախարար Սայիդ փաշան քաղաքական երկերեսանություն մի վարժանքում, փաստարկելով, որ խոսքը թուրքական ինքնավարության հանդեպ ուղղակի հարձակման մասին է, մեղադրեց անգլիական հյուպատոսին ստախոսություն, ստահո՞ղ լուրեր տարածելու և կայսրության հանդեպ անխախտ հավատքը վնասելու մեջ:

Ինքը՝ սուլթանը բողոքեց տերությունների միջամտելուց՝ անվանելով այդ խնդիրը «կայսրության ներքին հարցեր», և քաղաքական իրադրությունը բարդացավ հաղորդագրությունների մի պատերազմով տարբեր դեսպանատների և Բարձր Դուռն միջև, թեև եվրոպական բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչները համակարծիք էինք պաշտպանելու բրիտանական հյուպատոսի արժանապատվությունն ու արիությունը:

Այս ամենի արդյունքում ստիպված պատրաստվեցի ուղևորվել Փարիզ Ֆրանսիական «Լիբերտե» շոգենավով, որը բեռներ էր տեղափոխում Մարսել՝ տարանցումով: Մի ցուրտ և անձրևոտ գիշեր նավ նստեցի էմինյոնյուում՝ Ոսկեղջյուրի ծովածոցում տեղակայված նավահանգստում: Ոչ մի շահ չունեի այդ ուղևորությունը կատարելու, չնայած այն բանին, որ իմ սեփական գործերը վաղուց կանչում էին ինձ Փարիզ, բայց վատ եղանակը և մի շարք անձնական հանգամանքներ ճանապարհ ընկնելը դարձնում էին անցանկալի:

Այսպիսով, լուսարացին հազիվ էինք թողել նավահանգստի մերձակայքը և խորացել Մարմարա ծովում: Շոգենավը, որ իրոք բավականին մեծ էր, քանի որ Կոստանդնուպոլիս հասնող շոգենավերից ամենատարողունակն էր, սկսեց շարժվել չափից ավելի արագ, որն ինձ մտահոգվելու տեղիք տվեց, երբ թողեցինք Դարդանելը էգեյան ծով մտնելու համար: Եթե վատ եղանակը շարունակվեր, լուրջ խրնդիրներ կունենայինք:

«Լիբերտե» շոգենավը կարող էր տեղափոխել մոտավորապես երեք հարյուր ուղևոր, քանի որ ուներ ութսուն երկտեղանի նավասցիկ և քառասուն միտեղանոց, չնայած այդ ճամփորդությունում կապիտանն ինձ ասել էր, որ նավում հազիվ քսան ուղևոր լինեի: Ինձ զիջել էին այսպես կոչված նավավարի նավախուցը, ինչը սովորական բան էր, երբ ճանապարհորդում էին Ֆրանսիացի դիվանագետներ:

Չնայած վատ եղանակին՝ բարձրացա ընթրելու, քանի որ օրորվելուց հետո կուզենայի մի բան տանել ստամոքսս: Ճաշարանում մենակ էի. սպառնայից ծովը, լուսավորված անընդմեջ կայծակներով, չանթերով, շրջափակում էր մեզ, մի քանի վայրկյանում մտքովս անցավ, թե ինչ գործ ունեմ այստեղ՝ փոխանակ գտնվելու Կոստանդնուպոլսի իմ հարմարավետ բնակարանում:

Այդ պահին մեկը մտավ ճաշարան: Նվազ լուսավորությունը թույլ չտվեց ինձ տարբերել նրա դեմքը, բայց անկասկած դա մի երիտասարդ տիկին էր, ինչը վկայում էին նրա ուրվագիծը և ճկունությունը սեղանների միջով շարժվելը՝ փորձելով պահել մի փոքր հավասարակշռություն՝ նավի ուժեղ տարուրերով:

Հանկարծ նավն ուժեղ թեքվեց, և նա սայթաքեց, և շտապեցի օգնել նրան այնքան վատ ձևով, որ մի քանի վայրկյան անց երկուսս էլ հատակին էինք՝ անկարող ուղղահայաց դիրք ընդունել: Հենց այդ պահին էր, երբ նրան վերհիշեցի այնպիսի կայծակի լույսի տակ, որը ճերմակաթույր լույսով ողողեց սրահը: Չէի կարողանում հավատալ աչքերիս: Սուքը Ռիտա Հակոբյանի մասին էր: Ի՞նչ էր անում այնտեղ: Նա նույնպես շատ զարմացավ՝ հանդիպելով ինձ այնտեղ, և երբ վերջապես կարողացանք նստել, իրար նայեցինք՝ առանց իմանալու՝ ինչ ասել իրար, մինչև որ Ռիտան մի փոքր հուզված, ինձ ասաց՝ նավում իր գտնվելու մասին:

Նրա ամուսինը ինչ-որ պատահարի պատճառով հիվանդանոց էր տեղափոխվել: Ըստ իր բացատրության՝ նա ձիուց ընկել էր և կորցրել գիտակցությունը, և վերջին բանը, ինչ նրա մասին իմացել էր՝ շարունակում էր գտնվել անզգա վիճակում: Նույն ճակատագրական պատահարը, ինչ տեղի էր ունեցել Հորս Հետ: Պողոս Հակոբյանը երկու ամիս էր, ինչ գտնվում էր Փարիզում, ուր հաճախ էր գնում իր առևտրական գործերով: Եվ ճիշտ մի շաբաթ առաջ՝ նախքան վերադառնալն էր պատահել դա: Նա ճամփորդում էր իր քրոջ՝ էլիզայի և մի ընկերուհու ընկերակցությամբ: Ինձ խոստովանեց, որ գուցե իրենք անխոհեմ արարք էին թույլ տվել, բայց իր կարծիքով իր պարտքն այնտեղ՝ ամուսնու կողքին լինելն էր:

Տեսա, որ շատ նյարդայնացած է, բայց դա վերագրեցի այն առկա իրադրությանը, գուցե և փոթորիկին, ինձ Հետ մենակ գտնվելուն, իրենից չկախված մի շարք հանգամանքներին: Նրան առաջարկեցի ուղեկցել իր նավախցիկը և համաձայնեց: Բռնեց թևս և ինչպես կարողացանք, գնացինք՝ Հենվելով միջնորմներին, մինչև որ հասանք իր խցիկին՝ տեղակայված նույն տախտակամածին, ինչ իմը՝ հազիվ տա-

սը քայլի վրա: Այնտեղ՝ առանց մի բառ ասելու, մատնահողերով թակեց և անմիջապես մտավ, մինչև ես մնացի դրսում՝ շնչելով հեղուկ, խորհրդածելով պատահականությունների տարօրինակ ճամփաների մասին:

Ես բացում էի իմ նավախցիկի դուռը, երբ նրան կրկին տեսա միջանցք դուրս գալիս: Ոչ մի բառ չասաց, ուղղվեց դեպի ինձ, և այդ ժամանակ մենք անխոս գրկախառնվեցինք: Հրեցի դուռը, և միասին մտանք: Նա լուսյայն թողեց, որ իրեն ընկերակցեմ, մինչև ճոռում էին միջնորմները, լավում էր ալիքների խուլ ձայնը, երբ խփվում էին նավի կմախքին, իսկ կայծակներն անընդմեջ խզում էին բացարձակ լուսությունը: Սորհելու պահը չէր: Պարզապես նա այնտեղ էր, ինձ հետ, համոզված, որ պետք է օգտվեինք այն առիթից, որ մեզ չնորհետ էր պատահականությունը: Առանց իմանալու, թե շոգենավը դիմանալու է ալիքների բուռն գրոհին, թե՞ մի քանի բուռն ամեն ինչ վերջանալու է: Համարյա չէինք խոսում: Ի՞նչ կարող էինք անել: Գուցե նա դժբախտ էր իր շահեկան ամուսնությունում ու մինչ այժմ չէ՞ր իմացել իսկական սերը:

Պետք է խոստովանեմ, որ սիրո հարցում ես էլ նույն զգացողությունն ունեի և գուցե այդ պատճառով էլ գրկախառնվեցինք շատ ուժեղ, ասես կռահելով, որ այդ առիթն այլևս երբեք չի կրկնվելու: Հետո մենք ընկանք մահճակալին, նա ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց, ընդհակառակը, զգացի, որ նա սիրո ծարավի էր: Ժամանակն ասես կանգ էր առել և համարյա երկու ժամ մնացինք մերկ՝ իրար գրկած, կարծես մեր կյանքը ուր որ է վերջանալու էր: Նրան տիրելիս՝ ես համակվեցի երջանկության զգացողությամբ, մինչ այդ ինձ անծանոթ, և հաստատ նրա համար նույնպես, քանի որ լսեցի նրա հեծկըլտոցը, մինչև կրքոտ պատասխանում էր իմ համբույրներին:

Հետո մնացինք մեկնված մահճակալին, իրար գրկած, լուռ, ուժասպառ, բայց այն անհանգստությունը, որ երջանկությունը, որ մեզ տրվել էր, չէր կարող տեսական լինել: Ռիտան հակվեց ինձ վրա և կրկին համբուրեց ինձ: Լսեցի, որ ասում է, որ ինձ միշտ սիրելու է: Հետո վեր կացավ, հավաքեց զգեստները, և լսեցի նրանից հետո նավասենյակի դռան փակվելը: Մանուշակների մի թեթև բույր էր թափանցել նավախուց, ծովը կարծես կամաց-կամաց խաղաղվում էր, և ես մնացի խորը քնած:

Արթնանալիս սկսեցի կասկածել, թե այդ ամենը գուցե ցնորք էր: Բայց մանուշակների բույրը դեռ մնում էր, և ցանկացած կասկած ցրելու համար՝ մի գուլպա էր կախված մահճակալի ոտքերից: Ինձ մի

քիչ ամոթաւար զգացի, բայց միևնույն ժամանակ սաստիկ երջանիկ, դեռ այն անհանգստութեամբ, որ չգիտեսի, թե երբ կրկին կկարողանամ տեսնել նրան:

Լուսարացին քամին դադարել էր, թեև խորքում ծովը համառում էր:

Բարձրացա նախաճաշելու և հանդիպեցի տարբեր ուղևորների, որ կարծես թե արթնացել էին մղձավանջից և իրար մեջ խոսում էին, որ բախտները բերել է, որ փոթորկից հետո ողջ են մնացել, քանի որ մեծամասնութեան համար դա մի փորձություն էր, որ հիշելու էին ամբողջ կյանքում:

Ռիտան վերև չբարձրացավ, թեև այն պահին, երբ դուրս էի գալիս ճաշարանից, տեսա նրա քրոջն ու նրան ուղեկցող տիկնոջը, որ մրտնում էին այնտեղ:

Այդպես նախընտրելի էր, քանի որ այն, ինչ եղել էր, պետք է մեր միջև մնար որպես գաղտնիք: Ես խաղաթղթին դրել էի մեծ գումար, մինչդեռ Ռիտա Հակոբյանը խաղի մեջ կարող էր տանուլ տալ ամեն ինչ: Նման հարցերում հայերը շատ չէին տարբերվում թուրքերից, երկուսն էլ կնոջ վերաբերյալ սեփականատիրական զգացում ունեին: Եթե կասկածի տակ էր առնվում, որ կինը չէր պահել ընտանիքի պատիվը, կարող էր կյանքից հեռանալ: Ամեն դեպքում ես գիտակցում էի, որ պետք է ողջստուհ լինեմ, ապա թե ոչ՝ կարող էր կատարվել սարսափելի մի աղետ:

Նրան այլևս չտեսա, մինչև որ հասանք Մարսել: Մի կողք կանգ առավ աստիճանի դիմաց, և վերին տախտակամածից նրան տեսա իր քրոջ և ընկերակցող տիկնոջ հետ իջնելիս: Ներքուստ զգացի, որ գնալու են նույն գնացքով, ինչ ես՝ դեպի Փարիզ: Վերցրեցի ուղեբեռս, հրաժեշտ տվեցի կապիտանին և բարձրացա մի ուրիշ քարուքանդ բաց կողք, որին մի ձի էր լծված, շատ նման կոստանդնուպոլսի և Միջերկրականի կառքերին:

Ձէի կարողանում դադարել մտածել, որ պետք է խոսեմ նրա հետ: Հասա այն բանին, որ մտածեցի, որ երկուսիս համար էլ շատ ավելի լավ կլիներ, որ միասին փախչեինք Նյու Յորք: Այնտեղ ոչ ոք մեզանից հաշիվ չէր պահանջի, կարող էինք մի նոր կյանք սկսել, և ես կյանքիս մնացած մասը կնվիրաբերեի նրան երջանկացնելու համար: Սակայն դրանք զուտ դատարկ մտքեր էին անսպասելի և զարմանալի իրավիճակում:

Համարյա երկու ամիս մնացի Փարիզում և չկարողացա տեսնել Ռիտա Հակոբյանին: Ինչ-որ մեկն ինձ ասաց, որ վերադարձել է կոս-

տանդնուպոլիս, իր ամուսնու՝ Պողոս Հակոբյանի հետ, որը վերջապես ապաքինվել էր: Ես շատ էի զբաղված աշխատանքով, քանի որ Ֆրանսիան այն հանձնախմբի անդամն էր, որը պետք է ուսումնասիրեր հայերի հանդեպ կոտորածները, թեև սուլթանը արգելել էր հարցաքննել վկաներին, ինչն էլ ավելի հավանական էր դարձնում նրա մեղսակցությունը:

Մի քանի օր անց Պոլ կամրոնը հասավ Փարիզ: Դեսպանը և նախարարների խորհրդի նախագահ Կազիմիր Պերինն հանդիպեցին «Հայկական հարցի» շուրջ խոսելու համար, քանի որ այդ ժամանակ արդեն գիտակցում էինք, որ Բարձր Դուռն իրական քաղաքականությունը հայերին ոչնչացնելն էր և այդ նպատակով գերտերությունների միջամտությունը թուրքիայում արգելելը:

1895 թ. փետրվարի վերջին դեսպանը և ես վերադարձանք կոստանդնուպոլիս: Նավարկության ընթացքում շատ մտքեր փոխանակեցինք հայ փոքրամասնության վիճակի վերաբերյալ: Պոլ կամրոնը սովալյտում էր իր բարոյականության և Ֆրանսիայի շահերի միջև, որոնք ներկայացնում էր իր ողջ եռանդով: Ես գիտեի, որ այդ մարդը սարսափելի ներքին պայքարի մեջ է, բայց գիտեի նաև, որ հանուն ոչ ոքի՝ մատը մատին չէր խփի, եթե դա վնասեր մեր երկրին:

Այն պահին, երբ նավը մտնում էր նավահանգիստ, Պոլ կամրոնն ինձ մի նախադասություն ասաց, որ երբեք չկարողացա մոռանալ:

— Հայերը կարծես Ֆրանսիայի որբերն են: Եթե նրանց մի բան պատահի, պատասխանատվության մեծ մասը մենք ենք կրելու, որ չենք կարողացել արգելել թուրքերին մարդկության նկատմամբ այդպիսի ոճիր գործել:

17. ՌՌԲԵՐ ԿԱՆՎԱՅԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Ռիտա Հակոբյանի դրվագը առօրյա լարված իրավիճակի հետ մնաց հետևում, թեև իրականում դեռ երկար ժամանակ ինձ հանգիստ չէին տալիս գիշերվա հիշողությունները նավում, և չէի դադարում մտածել նրա մասին: Դիպվածը մեզ ընձևուել էր մի պատահալուծություն, որից և նա օգտվեց հաստատելու համար այն, ինչ զգում էր իմ նկատմամբ: Ինչ վերաբերում էր ինձ, մի զարդատուփում պահում էի թույլ բուրմունք արձակող մետաքսե գուլպան. ընդունակ չեղա նետել, նաև անիմաստ էր ուղարկել այն Ռիտային, որը կարող էր նրան խիստ անվանարկել: Պետք է բավարարվեի այդ երազով, քանի որ ցանկացած այլ արարք նրա հարցում սխալ քայլ կլիներ:

Ֆրանսիայի դեսպանատանը իրադրությունը ծայրաստիճան լարված էր: Մանր օրեր էին թուրքիայում, և հազիվ էինք հասցնում ներկա լինել բոլոր այն հավաքներում, որոնցում մեր ներկայությունը պահանջվում էր:

Ինչպես նախորդ անգամներին՝ առաջարկեցին բարեփոխումների մի ծրագիր՝ քրիստոնյա փոքրամասնությունների վերաբերյալ շատ մեծ կամեցողությամբ, սակայն սուլթանը մերժեց նորից ու նորից՝ հիմնավորելով, որ ավելորդ է նման ծրագիրը, մեղադրելով Հայերին Անգլիայի և Օսմանյան կայսրության միջև հարաբերությունների վատացման հարցում, քանի որ բրիտանացիներն էին առաջարկել վերոհիշյալ ծրագիրը՝ նկնելով ավելի շատ իրենց ռազմավարական, քան մարդասիրական շահերից:

Կրկին միացա թալիբ բեյին, որին տեսնում էի դեպքից դեպք: Ինձ հրավիրեց ճաշելու Բոսֆորի վրա գտնվող «Ղազան» լավագույն ռեստորաններից մեկում, որը մի Հայի՝ Տիգրան Իզմիրլյանի սեփականությունն էր: Մինչ ճաշում էինք այնտեղ, թալիբն ինձ բացատրեց Սասունում և Վանում տեղի ունեցած դեպքերի իր վարկածը՝ հավաստիացնելով, որ հարձակվողները Հայերն էին:

— Տեսեք, դր Լատուր: Կհամոզվեք դուք ինքներդ: Հիմա մի բոպեով կկանչեմ Իզմիրլյանին: Նա Հայ է. մի բանի փոխարեն ուրիշը չի ասի, ոչ էլ յուրայիններին վնաս կտա:

Այդպես էլ արեց: Անմիջապես հայտնվեց ռեստորանի տերը, և թալիբ բեյը նրան այնքան սիրալիր ողջունեց, որ կարծես վաղեմի բարեկամներ լինեին:

— Տիգրան, սա իմ լավ բարեկամ մայն դր Լատուրն է: Ուզում է որևէ Հայի բերանից իմանալ, թե ինչ է իրականում կատարվում Սասունում և Վանում: Դե, դու գիտես: Դե սկսիր, ասա նրան այն, ինչ մտածում ես, մինչև ես ձեռքերս լվանամ, որովհետև այնքան համեղ խեցեգեթիներ ես մատուցում, որ ես անկարող եմ եվրոպացիների պես դանակ-պատառաքաղով ուտել, քեզ անկեղծորեն ասեմ: Դա իրոք աններելի հանցանք կլինի:

Թալիբ բեյը տեղից վեր կացավ և գնաց զուգարանների կողմը, մինչ Իզմիրլյանը հեալով գլուխը տարուբերելով ժխտում էր.

— Տեսեք, մայն: Այդ Հայերը, որ այդքան բողոքում են, թուրքիայի լավ Հայրենասերներն չեն: Կասկածի նշույլ անգամ չունենաք, որ այդ թեյերը գործի են դրվում Սանկտ Պետերբուրգից: Ռուսաստանը կատարվակ չի ունենա: Եթե որևէ Հայ թուրքիայում ուզում է աշխատել, կարող է անել նույնը, ինչ որևէ թուրք, վերջին հաշվով բոլորս էլ օսմանյան քաղաքացիներ ենք, — Իզմիրլյանը ժպտաց՝ ցուցադրելով ինձ իր ոսկե շողշողուն ատամները: — Ես բողոքելու ոչինչ չունեմ, նայեք այս բոլոր սեղանակիցներին, թուրք են, իսկ ես՝ Հայ: Գալիս են այստեղ, որովհետև գիտեն, որ նրանց տալիս եմ ամենալավ ճաշատեսակը, և ինձ գրկում են եղբոր պես: Ո՛չ, մայն: Բանն այն է, որ այստեղ որոշ Հայեր չեն ընդունում խաղի կանոնները: Ինձ հասկանում է մայն:

Այդ պահին ձեռքերն անձևոցիկով չորացնելով՝ թալիբ բեյը մոտենում էր սեղանին:

— Ո՞նց եք, ի՞նչ կա: Իմ կարծիքով Իզմիրլյանը խելամիտ Հայ է, և ամեն դեպքում դա հաճելի է... Դե լավ, Տիգրան, գնացինք, բարևիր քո ընտանիքին իմ կողմից:

Տիգրանը խոնարհվեց:

— Այդպես էլ կանեմ, էֆենդի: Ձեզ լավ երեկո եմ մաղթում, և նորից համեցեք: Հիմա խեցեգեթիների ամենալավ ժամանակն է: Ձեզ համար ոչ ոք ինձ նման չի կարող դրանք պատրաստել:

Երբ արդեն կառքում էինք, թալիբ բեյը մի քրքիջ արձակեց:

— Ահ, էս Հայերը: Չափից դուրս նրբազգաց են այս դաժան կյանքի համար: Դե ինչ, պետք է որ համոզվեք, եթե ձեզ վստահաբար ասում եմ, որ ունեմ քրիստոնյա բարեկամներ, դուք էլ եք ինձ գնալով

ճանաչում, և կարծում եմ, որ մենք իրար հասկանում ենք, ունենալ գերմանացի, իտալացի, ֆրանսիացի և անգլիացի բարեկամներ, նույնիսկ ռուս, բայց հայերը, — ձեզ հետ անկեղծ կլինեն, առհասարակ և իբրև բացառություն, — նրանց հետ չեմ կարող, ուժերիցս վեր բան է: Մինչև ուղնուծուծս թուրք եմ և դրանով հպարտ եմ: Դարեր շարունակ տիրել ենք աշխարհի մեծ մասին և պարտադրել մեր քաղաքականությունը: Հիմա, — դառնորեն ղեմքը ծոց, — մի բուռ դավաճաններ, — հայերի մեծ մասը ուրիշ բան չեն: Հավակնում են յուրացնել մեր Թուրքիայից մի լավ կտոր... Կրակի հետ են խաղում և ի վերջո այրվելու են..., բայց իրենք՝ իրենց, մենք էլ՝ մեր գործին: Իսկապես, ի՞նչ կարող եք ինձ ասել երկաթգծերի համար նոր վարկեր տրամադրելու մասին... Դուք Թուրքիայի լավ բարեկամն եք և արժանի եք վաստակել մեծ փողեր: Իսկ այդ հայերը թող կորչեն գրողի ծոցը:

«Հայկական հարցի» շուրջ դա շատ բնորոշ մտածելակերպ էր թուրքերի շրջանում: Նրանց կարծիքով միակ մեղավորները հայերն էին, և ինչ էլ որ նրանց պատահեր, արժանի էին:

Պոլ Կամբոնը՝ ղեսպանն ինձ ասաց, որ շատ է անհանգստացած: Թուրքիայի կենտրոնում գտնվող մի բնակավայրից՝ Մուշից, լուրեր էին ստացել լեռնային ինժեներ Ռոբեր Կանվայի միջոցով, որին այնտեղ գործուղել էր ֆրանսիական կառավարությունը՝ Անատոլիայում հետազոտություններ կատարելու նպատակով: Նրան հրավիրել էր գալ ղեսպանատուն, որպեսզի պատմեր տեղի ունեցածը՝ նկատի առնելով ղեպքերի հանցավորությունը. եղելություն, որն արձանագրված էր լինելու քարտուղարի կողմից: Ինձ խնդրեց, որ ներկա գտնվեի որպես վկա այդ ամենի ներքո ստորագրելու համար:

Երբ հասանք ղեսպանատուն, հենց շքամուտքում մեզ սպասում էր Ռոբեր Կանվան՝ միջին տարիքի մի մարդ՝ արևից այրված ղեմքով, մարմնեղ, քունքերը ճաղատ և թուրքերին հատուկ՝ արևելյան ոճի բեղով: Նրա աչքերը և առհասարակ ղեմքի արտահայտությունը մատնում էին վճռական խառնվածքը:

Բարձրացանք ղեսպանի գրասենյակը, ով մեզ մի բաժակ կոնյակ մատուցեց:

— Ի՞նչ կարծիքի եք, — ասաց, — թեկուզև չհավատաք, այս կոնյակը հայկական է՝ Երևանի կողմերից և համարյա նախանձելու տեղ չունի մեր կոնյակին: Մի իսկական գյուտ:

Ռոբեր Կանվան պատրաստվեց սկսել իր պատմությունը. նստեցինք, և քարտուղարը նշան արեց՝ ցույց տալով, որ պատրաստ է արձանագրելու:

Կանվան գտնվում էր Մուշում նախորդ տարվա վերջից, մի քանի հայ օգնականների հետ միասին, որոնց ինքն էր ընտրել Կոստանդնուպոլսում դաշտային հետազոտություններում համատեղ աշխատելու համար, երբ ծավալվեցին սարսափելի իրադարձությունները:

— Դուք չեք կարող պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի են թուրքերն ատում հայերին: Եթե չկատարվեր այն, ինչ որ ձեզ հիմա կպատմեմ, երբեք դրան չէի հավատա: Ճիշտ է, որ այստեղ-այնտեղ լսվում էին սարսափազդու պատմություններ: Թուրքերը խոսում էին հեղափոխական հայերից, իսկ վերջիններս թուրքերի կողմից մշտապես կեղեքված լինելուց: Բայց լավ, ևս նաև ճամփորդել եմ Կորսիկա և շատ բաներից եմ գլուխ հանում, ներեցեք ինձ բուն նյութից շեղվելու համար: Մենք գտնվում էինք մի տարածքում, որտեղ ավելի շատ հայեր կային, քան թուրքեր, երբ հայտնվեցին համիդիները՝ սուլթանի կողմից ուղարկված անկանոնների քրդական ստորաբաժանումները, հայերի հետ հաշիվները մաքրելու համար:

Գիտեինք, որ նահանգով մեկ իրենց գործերն էին կատարում, բայց նրանցից չէինք վախենում, ի վերջո ևս ոչ միայն ունեի ֆրանսիական անձնագիր, նաև ունեի մեծ վեզիրի կողմից ստորագրված թույլտվություն՝ այդ տարածաշրջանում աշխատանքներ ծավալելու համար: Իսկ իմ օգնականները պաշտպանված էին պաշտոնական հռչակագրով՝ հուրիեթով, որը նրանց պահում էր ցանկացած ոտնձգությունից, թեև ճշմարիտն այն է, որ այդ վայրերում հաճախ, երբ ձեռքը տանում ևս որևէ փաստաթղթի, արդեն չափազանց ուշ է:

Ճամբար էինք խփել մի թավուտում՝ սարի թեքություն վրա՝ առվակի մոտ, քանի որ մտադիր էինք նմուշներ վերցնել մոտակա պղնձե հին հանքերից, երբ տեսանք ձիու վրա նստած հիսուն համիդիների գալը:

Հանկարծ տեսանք, որ նրանց հետևից երկուական իրար կապված գերիների մի շարք էր գալիս: Բոլորը տղամարդիկ էին և մեկ էլ՝ հատուկ կենտ տղաներ, բայց նրանց մեջ չտեսանք ոչ մի կնոջ: Գլխի ընկանք, որ այն տղանքի պատճառով, որը զբաղեցրել էինք, չէին կարող մեզ տեսնել, այնպես որ սկսեցինք դիտել բացարձակ լուծյան մեջ, քանի որ չէինք ուզում խնդիրներ ունենալ: Ոչինչ չէինք կարող անել, քանի որ չորսս էինք հարյուրի դիմաց, և հայերի շարքի վերջում, թափորը փակում էր ձիավորների մեկ այլ խումբ: Հետաքրքիրն այն էր, որ բոլորը գնում էին լոնյայն, երբեմն լուծյունը խզում էր որևէ վրնջոց կամ բազմաթիվ ձիերի խուլ ժխորը, որ լսվում էր ճանա-

պարհին: Ո՞ւր էին տանում այդ մարդկանց: Ինչո՞ւ էին նրանց գերի վերցրել:

Հանկարծ կանգ առան, նրանց տեսնում էինք ընդամենը երկու հարյուր մետրի վրա, և իմ հեռադիտակով կարող էի տարբերել թե՛ սրանց և թե՛ մյուսների դեմքերը: Համիդիները՝ իրենց գոռոզամիտ քմծծաղով, հաղթողի տեսքով: Հայերը՝ փոշոտված, համարյա բոլորը գազանարար խոշտանգված, մի քանիսն արյունվա՝ իրենց բախտին համակերպված:

Հենց այդ նույն պահին տեսանք մի քանի զինվորականների, որոնք արագ վարձով գալիս էին հակառակ կողմից, կարծես որոշել էին ինչոր պատճառով հանդիպել իրար այդ վայրում: Շուտով իմանալու էինք, թե ինչ: Գլխավոր սպան խոսեց մի քանի բոլակ տարբեր պետերի հետ, հետո խթանեցին ձիերին՝ ավելի հեռվում տեղավորվելու համար՝ մի մոտակա բարձունքում սպասելով:

Երեք հայերից մեկը, որոնք ինձ ուղեկցում էին, Մուշից էր և քաջ ծանոթ էր տեղանքին: Սողաց ղեպի ինձ և շատ գրգռված շնջաց, որ այդ վայրում կային շատ խոր անդունդներ, այնքան խոր, որ ասում էին, որ ոչ ոքի չի հաջողվել իջնել մինչև հատակը:

Այդ ժամանակ, իրենից դուրս գալով, դիպավ թևիս և ցույց տվեց գերիների կողմը: Նրանց հրում էին ղեպի անդունդներից մեկը: Տեսանք, թե ինչպես էին հայերը փորձում դուրս պրծնել, բայց ոչինչ չէին կարող անել իրենց կապանքների պատճառով: Նրանց տեսնում էինք անհետանալիս և մի քանի վայրկյան ավելի ուշ լսում հուսահատության սարսափելի ճիչեր: Ոոսքը զանգվածային մահապատժի մասին էր, որից աշխատում էին ոչ մի հետք չթողնել: Մի քանի գերիներ՝ երկու-երկու կապված, վազում էին մի կողմից մյուսը, բայց համիդիները նրանց ստիպում էին վերադառնալ և գործն ավարտում էին՝ նրանց հրել-գցելով խորխորատները: Փախչելու նրանց ճիգերը զուր էին, և երբ իմ օգնականներից մեկը ուզեց կրակել պարագլուխների վրա, ստիպված հետ պահեցի նրան, քանի որ այդ հեռավորության վրա անհնարին կլինեք նշանակետին խփել և ամեն ղեպքում նրա արարքը մեզ կարծես չորս հոգուս կյանքը: Մենք սոսկ կարող էինք դառնալ այդ զարհուրելի ոճրագործության վկաները:

Պետք է ասեմ՝ մինչև այդ պահը ես ինձ թրքասեր էի համարում, չէի հավատում այն պատմություններին, որ մե՛կ սրանք և մե՛կ նրանք պատմում էին ստեղծված իրավիճակի մասին: Բայց ականատես լինելով, թե ինչպես սպանվեցին մոտ հարյուր հայեր այդ անսահման դաժանությանը, այնքան ազդվեցի տեսածիցս, որ մի քանի անգամ

ֆախեցի, մինչ իմ հայ օգնականները հուսահատությունից և անկարողությունից մաղերն էին փետում:

Կես ժամ անց ամեն ինչ վերջացել էր: Անկանոնները պետք է որ վերադարձած լինեին իրենց ստորաբաժինը, որը վրան էր խփել մոտ տասը կիլոմետրի վրա՝ ղեպի հարավ: Ամեն ինչ լուռ էր, մութն արագ իջնում էր, և մենք այնտեղ էինք՝ ամբողջովին ընկճված, կարկամած, քանի որ, իսկապես, ոչինչ չէինք կարող անել՝ հանուն սպանված հայերի:

Այնուամենայնիվ, տեղի ունեցածից ապշահար՝ ուղղվեցինք ղեպի անդունդները: Այնտեղ միայն մնացել էին մի քանի պատված կոշիկներ, մի արնաշաղախ վերնաշապիկ, պարանի մի քանի ծվեն, մի պայտ:

Ոչինչ: Գրեթե հարյուր հոգի, գուցե մի ժամ առաջ, մտածում էին ղեռ իրենց ապագայի մասին: Երբեք այս կերպ չէի զգացել մահվան ներկայությունը՝ որպես սարսափելի դատարկություն: Ես հակվեցի կիրճերից մեկի վրա, մի վիթխարի փոսի՝ խորունկ, քանի որ մի պահ միայն նշմարվում էր մթությունը, ասես նույնը, ինչ դժոխքի դռները: Ես գլխապտույտով չեմ տառապում, բայց այդ անհատակ անդունդն իմ մեջ հարուցում էր հոգեկան ծանր ապրումներ և ավելին, քանի որ գիտեի, որ նրա խորխորատներում ղեռ տաք էին շատ անմեղ մարդկանց դիակները՝ սպանված լոկ այն փաստից, որ հայ քրիստոնյաներ են:

Տեսա, թե ինչպես էին իմ բարեկամները, նրանց կոչում եմ այդպես, հեռավոր այդ տարածաշրջանում ամիսներ ի վեր աշխատելուց հետո, ողբում երեսանների պես: Իրենց ներկայությամբ կոտորել էին իրենց արյունակից և դավանակից եղբայրներին՝ առանց խղճմտանքի:

Ինչ կարգի մարդիկ էին դրանք՝ ընդունակ կատարելու նմանօրինակ արարք:

Նրանցից մեկը՝ Մարկոսյանը, ինձ ասաց, որ անկանոններն ընդամենը կույր գործիք էին կառավարության ձեռքին: Հիշում եմ, որ մի բան ասաց, որ ինձ շատ հուզեց:

Երբ մենք արդեն մտադիր էինք ճամբար վերադառնալ՝ ծանր սրբտով՝ վճռելով հնարավորին չափ արագ հեռանալ, վարդանյանը՝ տոտով՝ պոզրաֆը, հավաստիացրեց, որ լսել էր ձայներ՝ անդունդի բերանից: Պնդեց, որ դրանք թվում էին մարդկային հառաչանքներ: Դողե-րոցքն ինձ պատեց, երբ ինքս էլ դրանք լսեցի: Տպավորությունն այնպիսին էր, որ դուրս էին գալիս անդունդի ամենանեղ բերանից և ձայնը, որ գալիս էր խորխորատներից, տարօրինակ երանգ էր ստա-

նում: Երբ գլուխներս ներս կախեցինք, այլևս կասկած չունեցանք: Ակնհայտ էր, որ այնտեղ ինչ-որ մեկը կենդանի էր, բայց անհնարին էր թվում իջնել այդ համարյա ուղղահայաց պատերով, որ հսկայական խառնարանի պես էր: Այնուամենայնիվ, երեքն էլ ամբողջ ուժով վազեցին դեպի ճամբար, որտեղ ունեինք երկար պարանասանդուղքներ և ճոպաններ, ճիշտ և ճիշտ անհասանելի տեղեր հասնել կարողանալու և երկրաբանական տեղեկատվություն հայթայթելու համար, որ փնտրում էինք մեր հետազոտություններում:

Մի քանի րոպե անց, Գասպարյանը, որ մեր շորս հոգուց ամենաերիտասարդն էր, սանդուղքով իջնում էր՝ տանելով ուսին մի կծիկ թուկ: Ամբացրել էինք պարանասանդուղքը երկու մեխով: Լսում էինք իջնելը, մինչև որ մեր աչքից անհետացավ: Սպասում էինք անհամբեր և անհանգիստ, երբ լսեցինք նրան հուսահատ բղավելիս, ասես նրան ահավոր մի բան էր պատահել: Հասկացանք, որ մի վիրավոր կար մի ինչ-որ ելուստի վրա՝ մոտ երեսուն մետր խորություն վրա, համարյա անհասանելի տեղում:

Անգամ այսօր չեմ կարողանում հասկանալ, թե ինչպես հաջողվեց մեզ նրան բարձրացնել, սակայն, գերմարդկային ճիգերով հասանք դրան: Գասպարյանը նրան կապել էր թուկով թևատակերով, և երեքով միասին, նույն Գասպարյանի օգնությամբ, որ ղեկավարում էր գործողությունը սանդուղքից սկսած, որով սողում էր աստիճան առ աստիճան խուսափելով, որ վիրավորը չխփվեր, բարձրացրինք նրան մինչև անդունդի բերանը: Երբ նա արդեն այնտեղ էր, նրան տեղափոխեցինք տեղում սարքած պատգարակով մինչև ճամբար: Նա հազիվ քսան տարեկան մի տղա էր: Արտաքինից մի ոտքը կոտրված էր և ձախ կողքը ուժեղ վնասված, բայց Ղազարյանը, որ բուժակ էր եղել, մեզ հավաստիացրեց, որ կյանքին առանձնապես վտանգ չէր սպառնում: Այնուամենայնիվ, թեև գիտակից՝ մեզ նայում էր սարսափահար աչքերով, համոզված, որ նրան պետք է սպանեինք կամ ավելի վատ, որ կրկին կենտեղինք անդունդը: Ծառի տերևի պես դողում էր. բացում էր բերանը՝ առանց մի խոսք արտաբերելու:

Ղազարյանը նրա կոտրված ոտքը անշարժացրեց ու կապեց ծառի ուղիղ ճյուղերով, որոնք որ հաջողվեց գտնել և ամբողջ ժամանակ նրա հետ խոսում էր, որքան կարող էր քնքուշ ձայնով, կարծես իր սեփական որդուն վերաբերվեր: Տեսեք, պետք է խոստովանեմ, որ այդ պահերին բացարձակապես հուզված էի: Ականատեսն էի մի անհավատալի հրաշքի, անմեղ մարդկանց սպանողից հետո, որին ներկա էինք գտնվել զուտ պատահականորեն: Նա միակ ողջ մնացածն էր՝

փրկված վերջին պահին պատահականություններ, երբ մոտեցանք ոճրի վայրին, ասես կամենալով վստահ լինել, որ մեզ չէին խաբել մեր աչքերը:

Իմ կյանքի ընթացքում առիթ եմ ունեցել այցելել շատ երկրներ և ճանաչել ամեն տեսակի մարդկանց: Կարծում էի, թե համարյա ամեն ինչ տեսել եմ. թե՛ լավ, թե՛ վատ: Բայց երբեք չէի կարծել, որ մարդ արարածը ընդունակ լիներ այդքան նենգություն, մեկը կարող լիներ ատել մյուսին անհավատալի աստիճան:

Սակայն ատելությունից դրդված բնաջնջել ամբողջ բնակավայրեր: Նենգորեն սպանել տղամարդկանց, բռնաբարել երեխաներին, կանանց և նրանցից շատերի վերջը տա՞լ, սպանել երիտասարդներին, գողանա՞լ... Այնպես էր, որ ասես հանկարծ աշխարհը տեսնեի այլ կերպ: Այլևս երբեք չեմ հավատա, որ մարդ արարածը բարոյական արժեքներով է օժտված: Հիմա, այդ բանից հետո, իմ տարիքում հավատ չեմ ընծայում իմ նմանակիցներին:

Ինչ վերաբերում է Հայ տղային, կոչում են Գասպար Սարգսյան: Կաղում է մի քիչ, բայց դա կրուժվի, իսկական խնդիրը նրա մտայնությունն է: Չի ուզում խոսել, ընդունակ չէ որևէ անձանոթի տեսնել՝ առանց վախ արտահայտելու: Միայն ինձ է վստահում ու իմ բարեկամներին՝ այն աստիճան, որ մեզանից չի բաժանվում: Մյուս կողմից՝ ընտանիք չունի. նրա գյուղն այլևս գոյություն չունի, այրվել և հողին է հավասարեցվել թուրքերի կողմից: Իսկ նա... ինձ վրա այն տպավորությունն է թողնում, որ ընդունակ չէ ըմբռնել՝ կենդանի է թե՞ մեռած, և որ վատթարն է՝ կարծում եմ, որ ոչ էլ դա է նրա համար կարևոր:

Երբ Ռոբեր Կանվան ավարտեց իր պատմությունը, նայեցի Պոլ Կամբոնի դեմքին և հասկացա, որ ճիգ էր գործադրում իր հավասարակշռությունը պահպանելու համար:

Ի վերջո, նա Ֆրանսիայի ղեկավարն էր թուրքիայում, և իր պարտքը մեր երկրի շահերի և երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ պահպանելն էր: Բայց Կամբոնը ամեն ինչից առաջ զգայուն մարդ էր, ծայրաստիճան կիրթ, որ վաղուց գիտեր, թե որն է լսողի իսկությունը և տեսնում էր, թե ինչպես չեն կատարում իրենց խոստումները մեկը մյուսի հետևից, ինչպես են միշտ անում հակառակը, ինչ որ ասում են և ինչպես են մեղադրում քրիստոնյա փոքրամասնություններին կայսրության բոլոր չարիքներում:

Կամբոնն առանց իրեն զսպելու հառաչեց, ասես ցանկանալով մեզ մասնակից դարձնել իր ապրումներին, մինչև որ հանկարծ պայթեց:

— Այս խարդախ սուլթանը բոլորիս հիմարի տեղ է դրել, մինչ իր սարսափելի ոճիրներն է ծրագրավորում: Բայց չի հասնի իր նպատակին: Դուք, Կանվա, ստորագրեք այս տեղեկությունը, որ մեզ պատմեցիք, կամ ավելի լավ է, ձեզ թախանձագին խնդրում եմ, որ գրեք նույն ձևով այդ եղելությունը, առանց որևէ ստորակետ բաց թողնելու... Եկող անգամ Փարիզ գնալիս՝ ես դա կհանձնեմ նախարարին, որպեսզի նա հասցնի երկրի նախագահին: Այս կաշառված քաղաքական գործիչներն ընդունակ են ուրանալ իրողությունը: Խեղճ Հայաստան:

Քիչ ժամանակ անց հասկացա, որ դեսպանի խոսքերը զուր էին, քանի որ կոտորածները, վայրագ սպանությունները, բռնաբարությունները, առևանգումները, կողոպուտն ու թալանը դեռ նոր էին սկսվել:

Ես նույնպես մտորեցի Կամբոնի ասած նախադասությունն չուրջ: Խեղճ Հայաստան: Եվրոպական տերությունները, զրանց թվում՝ Ֆրանսիան, նայում էին ուրիշ կողմ՝ չուզենալով տեսնել զարհուրելի իրականությունը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՁԵՐ 1895

18. ՍԱՅԻԴ ՓԱՇԱ

Կարճ ժամանակամիջոցում Գրիգոր Բրոչյանը դարձավ ՀՀԴ-ի ամենաակտիվ անդամներից մեկը: Հայտնվում և անհետանում էր ամենաանսպասելի պահին, բայց ժամանակ առ ժամանակ ինձ տեղեկացնում էր իր մտադրությունների մասին այս կամ այն ձևով:

Նա ցանկանում էր, որ ես շատ ավելի ներգրավվեի այն հարցում, որում առանց այդ էլ մասնակից էի, սակայն ես նրան հասկացրի, որ դա կարող էր բոլորիս համար վատ լինել. եթե ցանկացած պատճառով տեղեկանային, որ դեսպանատան առաջին քարտուղարը կապեր ուներ ՀՀԴ-ի հետ: Դիվանագիտական կոնֆլիկտից բացի, լավագույն դեպքում անմիջապես պետք է թողնեի երկիրը: Հասկացավ, որ ես իրավացի էի և այդուհետև աշխատում էր ուղարկել ինձ իր գրությունները լիովին հուսալի մարդու միջոցով:

Պետք է նշեմ, որ հայերի մեջ սովորաբար դավաճաններ չկային: Սկզբում ոչ մի հայ փողով չէր ծախվի, ոչ էլ կարևոր տեղեկատվություն կտային թուրքերին, թեև այնպիսիք, ինչպես էմիլ Բազրատյանը, արտաքուստ շատ հաճոյակատար էին տեղեկություններ քաղելու նպատակով այնպիսի մեծ դիրքի տեր մարդկանցից, ինչպիսիք էին Թալիբ բեյը կամ Քյամիլ բեյը: Նրա հետ շատ վտանգավոր էր սխալվելը, քանզի խոսքը ողջ կայսրության լավագույնս իրազեկված մարդկանցից մեկի մասին էր: Այդ իսկ պատճառով, ժամանակ առ ժամանակ հայկական կազմակերպությունները որևէ այլընտրանք չունեին, քան «զոհարերել» մի գործողություն, կամ կորցնել մի զինվոր ռազմավարական անվերջանալի խաղում, որ երկու կողմերն էլ վարում էին, եթե չասենք, որ համարյա բոլոր հնարավորությունները թուրքերինն էին, քանի որ հայերը ինչի որ հասնում էին, ողջ մնալն էր՝ մանավանդ ներքին տարածաշրջաններում:

Այնուամենայնիվ, ամիրաները, — այսինքն՝ նշանավոր հայերը, նրանց մեծ մասը, — իրենց ունեցած փողով ասես օժտված էին հատուկ մազնիսականությամբ, դեպի իրենց էին ձգում օսմանյան բարձր

պաշտոնյաներին, բարձրաստիճան սպաներին, ի վերջո թուրքական վերնախավին, որը նրանցում տեսնում էր Արևմուտքին հատուկ շարժում, ինչին անկարող էր դիմադրել: Սա ակնառու էր մանավանդ ղեկավարների հանդիսություններում, ուր հրավիրում էին նաև ֆինանսների, մշակույթի և արվեստների բնագավառներում աչքի ընկնող որոշ հայերի, քանի որ եվրոպացի ղեկավարները մեծ մասամբ իրենց շրջապատում էին հայ ծանոթներով ու բարեկամներով. մի բան, որ ընդգծում էր այն տարբերությունը, որ հայերը մասնակցում էին այդ տոներին իրենց կանանց ընկերակցությամբ, մինչդեռ թուրքերի մեջ դա անհնարին էր՝ բացառությամբ եզակի առիթների դեպքում: Թույլ չէին տալիս իրենց կանանց ներկա գտնվել ընդունելություններին և ճաշկերույթներին, որովհետև իսլամը և իրենց հինավուրց ավանդույթները դա արգելում էին:

Ոչ էլ սուլթանն էր թույլ տալիս տեսնել իր պալատի իշխանուհիներին ու տիկնանց: Հարեմին մոտենալու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, մնում էր արգելված և փակ. միմիայն շատ հատուկ դեպքերում, որևէ եվրոպացի իշխանուհու համար, ինչպիսին եղել էր Վիլհելմ II կայսերի կնոջ համար բացառությունը, որն ապշահար էր մնացել այցելելով այնտեղ զուտ հետաքրքրասիրությունից:

Ասում էին, որ կայսերի տիկինը, մտնելով հարեմ, այնքան էր զարմացել, որ այդ օրվանից սկսած, միշտ խոսում էր դրա մասին և ցանկություն էր հայտնել կրկին կատարելու մի այց, որը լինելու էր ավելի ուշ՝ 1898 թվականին:

Այդ ժամանակներում ականջիս հասավ, որ Ռիտա Հակոբյանն աղջիկ է ունեցել, որին կնքել էին Սոֆյա: Դա ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց. պետք է ջանայի մոռանալ այդ կնոջը, քանի որ ցանկացած այլ միջոցի դիմել, կնշանակեր հետամուտ լինել անհասանելի մի երազի, որը միայն ցավ կպատճառեր ինձ և ամենայն հավանականությամբ, կկործաներ նրա կյանքը:

Այնուամենայնիվ, օգոստոսի կեսերին նրան կրկին տեսա Գերմանական ղեկավարները և գլխի ընկնելով, որ նա չի նկատել իմ ներկայությունը, կամքի ուժ գործադրեցի, շուռ եկա և հեռացա այնտեղից: Չէի ցանկանում փորձություն ենթարկել իմ զգացմունքները և ոչ էլ նրանք: Նրան զննելիս նկատեցի, որ հասունացել էր և մայրանալը հավանաբար նպաստել էր դրան:

Դժվարին իրավիճակ էր, քանի որ չնայած իմ ջանքերին՝ մոռանալ այն, ինչ պատահել էր, անհնարին էր: Եվ համոզված էի, որ նրա հետ էլ էր կատարվում նման մի բան: Դա ինձ անհանգստացնում էր,

քանի որ եթե ինչ-որ ժամանակ Ռիտան անսպասելի ձևով դրան արձագանքեր, կկորչեր:

Սակայն այն, ինչ բոլորիս՝ երկյուղի մեջ էր պահում, քաղաքական իրավիճակն էր թուրքիայում: Սասունում կոտորածները կրկին ցույց տվեցին, որ թուրքերը զուր տեղը չէին սպանում և որ պատրաստ էին դիմել ամեն ինչի՝ կործանելու քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մանավանդ հայերին, քանի որ նրանց կարծիքով հայերն էին թուրքական կայսրությունում եվրոպական տերությունների միջամտության պատճառը:

Մի երեկո Պոլ Կամբոնն ինձ կանչեց իր գրասենյակ: Ինձ ասաց, որ հենց նոր էր Փարիզից ստացել կոնկրետ հրահանգներով մի հեռագիր՝ այցելել և ցույց տալ սուլթանին Ֆրանսիայի բողոքները՝ ստեղծված իրավիճակի կապակցությամբ: Ինձ պատմեց, որ երբ տեսակցություն խնդրեց պալատում, պատասխանը եղավ այն, որ սուլթան Արզուլ Համիդն առաջիկա շաբաթներին տրամադիր չի լինի և որ շատ է ցավում Ֆրանսիայի ղեկավարին ընդունել չկարողանալու համար:

— Շատ պարզ է նրա խաղացած խաղը, — Պոլ Կամբոնը շատ լուրջ էր, — գիտե՞ք, որ վերջին ամիսներին գոյություն ունի մի կարևոր շարժում Գերմանիայի կողմից, որը փորձում է խանգարել Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև քաղաքական հարաբերությունների նորմալացմանը և նաև Թուրքիայի ու Անգլիայի միջև՝ ասես ուղեկցելով տիրանալ եղած ողջ տարածքին: Սա մի ռազմավարություն է, որը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի և որը թե և տալիս Բարձր Դուռն քաղաքականությունը: Վախենամ՝ արդեն խախտվել է ավանդական դաշինքը եվրոպական երկրների միջև, որպեսզի մի ընդհանուր ճակատ կազմենք սուլթանի մտադրությունների դեմ և ամենացավալին այն է, որ մեզ չի հաջողվի վերականգնել դաշինքը: Կայսերը ակնհայտորեն խուսափում է Ֆրանսիայից, — և հիմա մեզ ոչ ոք չի լսում, — նա ինձ թվում է ցուցամուլի մեկը, որն ի վերջո Գերմանիային կանգնեցնելու է իսկական խնդրի առջև: Մեր գործակալները մեզ տեղեկացնում են թուրքական կառավարությունում գերմանական բանակի աճող ազդեցության մասին, իսկ դա խիստ բացասական է Ֆրանսիայի համար:

Չնայած այդ ամենին՝ ինձ հաջողվել է, որ մեզ ընդունի Սայիդ փաշան՝ արտաքին հարաբերությունների նախարարը: Նրան ճանաչում եմ տարիներ ի վեր, շատ խորամանկ մարդ է, գուցե թուրքական կատարյալ դիվանագետ: Ամեն բոլոր ասում է ճիշտ հակառակը, ինչ մտածում է: Բայց այսօր կեսօրին դու կհամոզվես դրանում, քանի որ քեզ շնորհակալ կլինեմ, որ ինձ ընկերակցես:

Այդպես էլ եղավ: Մի քանի րոպե ժամը տաներկուսից անց գտնու-
վում էինք այն առանձնատան առջև, որը Սայիդ փաշայի նստավայրն
էր: Համազգեստ հագած մի քանի սպասավորներ բացեցին կառքի
դռները, և մի արարողապետ մեզ ողջունեց ընդունված կարգով:

Հետո ողջ հանդիսավորութեամբ մտանք շենք:

Նախարարը մեզ սպասում էր աստիճանների ներքևում և խախ-
տելով արարողակարգի կանոնները ի նշան բարեկամութեան՝ մոտե-
ցավ մեզ:

— Իմ սիրելի ղեսպան, չգիտեմ, թե ինչու եք անհանգստացել այս-
տեղ գալու համար: Ահ, ինձ համար մեծագույն հաճույք է տեսնել ձեզ՝
առաջին քարտուղարի ընկերակցութեամբ... Մայն... Մայն դը Լատոնը:
Ծատ եմ լսել ձեր մասին և լավ առումով: Սակայն հետևեք ինձ: Ինչ
հաճելի այցելություն...

Թուրք քաղաքագետները և առհասարակ տիրապետող դասի ան-
դամները շատ թերութուններ կարող էին ունենալ, բայց անկասկած
իրենց պահել գիտեին:

Գարավոր տիրապետությունը և կառավարումը՝ այդքան էթնիկ
խմբերի, ազգությունների և այդքան տարբեր մշակույթների, նրանց
օժտել էր համոզելու մեծ ընդունակությամբ, երբ նրանց դա ձեռնադրու
էր. ձեռնադրու քաղաքավարությամբ, Փրանսիական ճաշակով, բայց
ամեն ղեպքում այնքան նրբավար, որ երբեմն կարող էր ճնշել հյու-
րերին:

Այդ առանձնատունը գտնվում էր նույն Պալատական հրվան-
դանում, ճիշտ և ճիշտ Ոսկեղջյուրի ծովախորշում, իսկ այնտեղից
իշխում էր Գալատայի աշտարակը և նոր քաղաքը: Առնվազն չորս
մետր բարձրությամբ պարսպով շրջապատված այգիները մի փոքրիկ
դրախտավայր էին, իսկ Սայիդ փաշան, որը համարվում էր աշխար-
հիկ մարդ, շատ եվրոպականացված, բազմալեզու և մեծ զրուցակից:
Այդ պահին նրա կոնկրետ առաքելությունը մեզ գայթակղելն էր: Մեզ
առաջնորդեց վերին հարկ, և անցանք տարբեր սրահների միջով՝ կա-
հավորված անգլիական ոճով, մի վիթխարի պատուհանով, նախքան
մեզ մեծ գրադարան տանելը, որտեղից նշմարվում էր փայլատակող
Բոսֆորը:

— Այնքան բարձր կարծիքի եմ Փրանսիայի վերաբերյալ և այն-
քան եմ հիանում նրա ներկայացուցիչներով, որ ձեզ առաջարկում եմ
խախտել ավանդակարգը: Այո՞: Կուզենա՞ք մի բաժակ խերես: Իմ
տերը՝ սուլթանը և խալիֆը բոլոր հավատացյալների, չնայած իհարկե
նա չի համտեսում, պնդում է, որ Անգլիայից ներմուծվածը լավա-

գույնն է... Բայց փորձեք սա, բերված ուղիղ Կաղիսից, ալ-Անդալու-
զից՝ այդ չքնաղ երկրից, որ այդքան դարերի ընթացքում եղավ իս-
լամի մարգարիտը... Եվ հետո ասեք՝ ինչ մտածում եք: Իրոք որ ար-
տասովոր է: Միայն այստեղ կարող ենք խմել այն մեկուսի, որ ուլ-
խլամի շեյխը չիմանա: Հա՛, հա՛, հա՛: Չգիտի, թե ինչ է կորցնում՝ մի
խկական նեկտար:

Բայց վերադառնանք իրականությունը, իմ սիրելի՛ ղեսպան: Ին-
չո՞վ կարող եմ ձեզ օգնել: Չէ՞ որ գիտեք, որ ձեր ցանկություններն
ինձ համար հրամաններ են, և եթե սուլթանը, Աստված նրան պա-
հապան, իմանա, որ դուք այստեղից գոհ չեք դուրս եկել..., գլուխս
կտրել կտա... Հա՛, հա՛, հա՛:

— Մեծարգո նախարար, — Պոլ կամրոնը տրամադիր չէր որևէ դի-
վանագիտական խոսակցություն՝ առանց որևէ թեմայի, ինչպես որ
ակնկալում էր Սայիդ փաշան: — Ձերդ գերազանցությունը շատ լավ
գիտի մեր այցի շարժառիթը և անկախ միմյանց նկատմամբ մեր անձ-
նական հակվածությունից, որ երկուստեք բարձր ենք գնահատում,
սակայն որը ոչ մի կապ չունի և անկախ այն բարեկամությունից, որ
մեր երկրները պատմականորեն պահպանում են և որը մեզ պատիվ
է բերում և գոհունակություն, ձեզ պետք է արտահայտեմ մեր խոր
անհանգստությունը հայ քրիստոնյաների վիճակի կապակցությամբ և
Մայիսի Հոշազիրը չկիրառելու առթիվ: Ձերդ գերազանցությունը
շատ լավ գիտի, որ առաջարկված կետերից և ոչ մեկը չի կատարվել,
այլ ընդհակառակը, հայերի դեմ շարունակվում են անխտիր հար-
ձակումները, ինչը Փրանսիայում և ողջ Եվրոպայում մեծ մտահոգու-
թյուն է առաջացնում:

— Ահ, — Սայիդ փաշան առարկություն մի թույլ արտահայտություն
տվեց ղեմքին, — Թուրքիայի թշնամիները, այդպես է, որ կա: Ճիշտ է,
որ հայերն ունեն լուրջ խնդիրներ... և ղեռ կունենան այնքան ժա-
մանակ, քանի ղեռ իրենց առաջնորդները նրանց ուրիշ խորհուրդ չեն
մանակ, քան բռնություն և խռովության ճանապարհ... Թեև իրակա-
նում այն, ինչ կատարվում է մի շարք վայրերում քրդերի և հայերի
միջև, ղեռ հնուց եկած բախումներն են, որոնցում հնարավոր չէ կարգ
ու կանոն մտցնել: Նրանք միշտ էլ չուն ու կատվի պես են եղել: Իսկ
մենք՝ թուրքերս, կուշտ ենք նրանց հասցրած կծոցներից և ճանկոց-
ներից: Գուցե ինչ-որ ժամանակ չենք կարողացել վերահսկել զրու-
թյունը..., ընդունում եմ: Կամ պարբերաբար որևէ գններալ չափն
անցել է: Լավ: Կարող է պատահել... Բայց այն, որ հայերի համընդ-
հանուր հալածանք կա և անընդմեջ կոտորածներ... Վերջ տվեք, պա-

րոնայք: Դա վիրավորում է Հատուկ ծառայություններին: Ռուսները, Հայերին մեր դեմ հրահրելուց բացի, ուրիշ բան չեն անում, և ասեմ ձեզ, թե մենք՝ թուրքերս, ինչ ենք կարծում: Ցարը կուզենար սուլթան լինել: Սա է հարցի բուն էությունը: Բայց այդպես չէ: Եվ այո՛, գուցե ռուսներինը շատ մեծ կայսրություն է, վիթխարի, անսահման, և թե կուզեք..., բայց ես կմնամ մերի հետ: Գուցե Սանկտ Պետերբուրգում կշտացել է ցրտից և նախանձում է Կոստանդնուպոլսի մեղմ կլիմային... Դե տեսե՛ք: Կոստանդնուպոլսը թուրքական կայսրության մայրաքաղաքն է և կչարունակի լինել, քանի դեռ արևը ծագում է: Մենք՝ թուրքերս, կուշտ ենք հերյուրանքներից և ստերից: Կներեք ինձ, ձեր գերազանցություն, իմ անձնական քարտուղարին կոչում են Պողոս Մամուրյան, և Հայ է: Դե ինչ, պարոնայք: Ոչ մի հակակրանք չունենք Հայերի նկատմամբ: Օսմանցիներ են, ինչպես մենք՝ այս մեծ ազգի մի մասը: Բայց կան այնպիսիները, որ չեն ընդունում պատմությունը... էլ չենք խոսում ՀՀԴ ակտիվիստների մասին: Բայց թույլ չենք տա, որ Հայերը մեր այս հաճելի հանդիպումը հարամեն:

— Դուք ունեք ձեր տեսակետը, — Պոլ Կամբոնը տեղի չտվեց այդ ճոռոմարանությունների փաստարկների հեղեղին, — բայց թույլ տվեք հիշեցնել ձեզ, որ Հայերի հետ չեն վարվում իրավահավասարությունը՝ ըստ թուրքական արդարադատության..., և այդ առումով կան անթիվ օրինակներ: Կան հազարավոր արտաքսված Հայեր՝ մեղադրված խոտվություն մեջ միմիայն քաղաքական տարրեր Հայացքներ ունենալու պատճառով: Դատավարական պրոցեսները չափազանց դանդաղ են, դեռ չենք խոսում բանտերի և կալանավայրերի ողբալի վիճակի մասին, որոնցում մեծամասնությունը Հայերն են դատապարտված նվազագույն հանցանքների համար: Նրանցից բռնագրավում են իրենց հողերը՝ Բալկաններից եկող թուրքերին բաժանելու համար՝ նույնիսկ առանց վնասները հատուցելու:

— Պահ, — Սայիդ փաշան այլևս ցույց չէր տալիս նույն սրտագին վերաբերմունքը: — Սիրելի դեսպան, գիտեք, որ դուք կարող եք ինձ հետ խոսել ամենայն անկեղծությամբ... և ես էլ նույն ձևով ձեզ պատասխանում եմ, որ սոսկ անճշտություններ են: Թուրքիան ստեղծված է բոլորի կողմից, իսկ Հայերը, անհեթեթ կլիներ մերժել այդ, այս երկրի հիմնական մասն են: Տեսեք, դուք լավ գիտեք այս երկիրը: Հյուրասեր ենք, շիտակ, սիրում ենք շփվել և մասնակից լինել այլ մշակույթների: Ամբողջ աշխարհն այս քաղաքում արժանանում է բարի գալուստի, իսկ իր հմայիչ միջավայրը նրանց դա ընձեռում է՝ լինելով մի վայր աշխարհաքաղաքացու համար: Թույլ տվեք ձեր գերազանցություն ձեզ ասել, որ իրավացի չեն նրանք, ովքեր մեղադրում են թուրքերին հայերի դրություն պատճառով: Նրանք մեզ մեղադրում են իրենց բոլոր չարիքների համար, իսկ մենք համոզված ենք, որ չարիքը իրենց սեփական տան մեջ: Երբեք օրինավոր հպատակներ չեն եղել: Երբեք չեն ընդունել խաղի կազմակերպումը, — Սայիդ փաշայի դեմքը դառնում էր կարմրամանուշակագույն: — Եվ եթե շարունակեն այդ ճանապարհով, նրանց ոչ մի լավ բան չեն կանխագուշակում: Իսկ Հիմա ձեզ խնդրում եմ, որ ինձ ներեք, բայց սուլթանը ինձ թեյի է սպասում: Ձեզ լավ երեկո եմ ցանկանում, և թող Աստված ձեզ պահպան լինի:

Այդպես կոպիտ ձևով ավարտվեց զրույցը նախարարի հետ: Ընդամենը մեկ ամիս անց սուլթանը Քյամիլ փաշային նշանակեց մեծ վեզիր՝ նկատի առնելով անգլիացիների հետ ունեցած նրա պաշտոնական ծառայությունները, որոնց մեջ շատ բարեկամներ և գործընկերներ ուներ: Բարձր Դուռը հոկտեմբերի 17-ին հռչակում էր մի հուրիեթ՝ ներառելով մի շարք բարեփոխումներ, որոնք նախորդների պես մնացին թղթի վրա:

Բայց նախքան այդ, նույն Կոստանդնուպոլսում կատարվեցին սարսափելի բաներ, և ես՝ առանց իմանալու, լինելու էի դրանցից մի քանիսում վկա և գործող անձ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1895

19. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Սեպտեմբերի կեսերին, մի առավոտ, իմ տան չքամուտքի դռնապանի խցիկում ֆրանսերեն գրված փակ ծրարով մի գրություն գտա, որն ինձ հանձնեց Հակոբը՝ դռնապանը, գլուխը թեթևակի խոնարհելով: Այդ մարդը դարձել էր իմ աջ ձեռքը, իր վրա էր վերցրել իմ գրություններն ուղարկելն ու ստանալը, իսկ իր կինը՝ Լիդան, մաքրում էր տունս: Միայն մի թերություն ուներ: Շատ հետաքրքրասեր մարդ էր, և եթե համոզված չլինեի, որ զմուռը, որով կնքված էր ծրարը, ձեռք տված չէր՝ հաստատ կարդացած կլինեիր գրությունը: Ստորագրված էր ոմն Բագրատյանի կողմից, որն ինձ խնդրում էր առանձին տեսակցություն:

Մեծարգո մայե դը Լատուր: Ձեզ հաղորդելու շատ կարևոր բան ունեմ: Կնախընտրեի ձեզ տեսնել դեսպանատնից դուրս: Դուք ինձ կարող եք գտնել գորգերի խանութում «Արևելյան գորգեր»-ում, Գալատա աշտարակի ճիշտ մուտքի դիմաց: Ձեր է. Բագրատյան

Իսկապես որ հետաքրքրասիրությունը հաղթեց ողջախոհությանը: Պոլ Կամբոնն ինձ զգուշացրել էր, որ չպետք է մենակ գնայի որոշ տեղեր, քանի որ շատ դեպքերում օտարերկրացիներին ենթարկել էին անխտիր հարձակումների: Բայց Կոստանդնուպոլսում ես զգում էի ասես իմ սեփական տանը և համոզված էի, որ ինձ ոչինչ չէր պատահի: Այդ քաղաքում դիվանագետները համարվում էին անձնամրխելի, և եթե մի որևէ գող համարձակվեր հարձակվել որևէ դեսպանատան գրասենյակի ներկայացուցչի վրա, կենդանի չէր մնա մինչև հաջորդ օրը, և հավանաբար իր մերձավորները նույնպես:

Դեսպանատան մի կառք ինձ մոտեցրեց մինչև կամուրջ, և երբ այնտեղ էի, ազատ արձակեցի կառապանին՝ նրան ասելով, որ իմ միջոցներով եմ վերադառնալու: Հետո քայլելով բարձրացա վեր խոյացող նեղ փողոցով, որ տանում էր Ոսկեղջյուրից դեպի Գալատայի աշտարակ, Կոստանդնուպոլսի ամենախորհրդանշական վայրը՝ կա-

ռուցված ճենովայի առևտրականների կողմից, որտեղից նշմարվում էր Բոսֆորի և Ոսկեղջյուրի մատույցը, և շատ օրերին եղանակը թույլ էր տալիս հեռվում տեսնել Իշխանաց կղզիները Մարմարա ծովում:

Այնքան չեչտակի էր դառիվերը, որ հասա աշտարակի ներքևի մասը՝ չնչակտուր: Սկզբունքորեն որևէ դիվանագետ չպետք է անձանթի հետ հանդիպման գնա, բայց ինչ-որ բան ինձ ստիպում էր կռահել, որ դա կարևոր էր: Երբ հասա «Արևելյան գորգեր»-ի դռանը, նրա դիմաց տեսա մի հայի՝ մոտ վաթսուն տարեկան, գեր, մի քանի ոսկե ատամներով, մազերը մոխրագույն՝ պատված փայլուն քսուքով, իսկ ձեռքերին՝ ականակուռ մատանիներ: Նա վճռական մոտենում էր, ասես ողջ կյանքում ինձ ճանաչած լինեիր՝ լայնաժպիտ:

— Մայն դը Լատուր: Օրհնյալ է Աստված: Ձեք պատկերացնում, թե որքան շնորհակալ եմ ձեր այցելության համար: Իմ անունը էմիլ Բագրատյան է, սա էլ իմ համեստ առևտուրն է՝ գորգերի արտահանում... Ինչ մեծ պատիվ, սակայն եթե դեմ չեք, ավելի լավ կլինի ներսում խոսենք՝ սառը թեյի ուղեկցությամբ, դեռևս չափազանց շոգ է: Անցեք խնդրեմ, ներող կլինեք անկարգության համար, բանն այն է, որ Լոնդոն գնացող կարևոր առաքում ենք պատրաստում:

Իրոք, ստիպված անցանք իրար վրա դարսված շատ գորգերի վրայով՝ իր գրասենյակ հասնելու համար, որը գտնվում էր խանութի խորքում: Երկու ծառայող, նույնպես հայ, ծալում էին դրանք՝ կապոցներ կազմելով: Այն տպավորությունն էր, որ այդ խանութը գոյություն ուներ դարեր ի վեր, որովհետև ոչ ոք իրեն նեղություն չէր տալիս մաքրել թանձր սարդոստայնները, որ պատում էին սևացած կամարները:

Ինձ զարմացրեց ներսի միջավայրը, քանի որ գրասենյակը, անջատված խանութի մնացյալ մասից ապակյա դռնով, բացվում էր մի փոքրիկ բակի վրա՝ հայկական գունեղությամբ հախճապակիներով մի շատրվանով: Մի բաղնի, սողում էր շենքի ներքին ճակատներով՝ լույս փնտրելով:

Նստեցի բազմոցին, և նա էլ նույնն արեց, բայց մեծ բարձրի վրա, հետո շատրվանի վրա տեղադրված երկաթյա թեյամանից հմտորեն թեյ լցրեց:

— Տեսնո՞ւմ եք բակի այս շատրվանը: Ակնադրյուր է, և հետաքրքիրն այն է, որ նրանից հոսող ջուրը սառն է, համարյա սառցակալած: Ոչ ոք չգիտի, թե որտեղից է գալիս, բայց ահավասիկ այստեղ է: Թեյը ձեզ դո՞ւր է գալիս: Այո՞: Ուրեմն օգտվեք սրանից, արտասովոր բան է: Դա բերում են հայ վաճառականների քարավանները Հնդկաստա-

նից և ասում են, որ սերում է Յեյրոնից: Այդ վաճառականները դարեր շարունակ գնում և գալիս են այդ երթուղիով: Կարծում եմ՝ ինձ Հետ համաձայն եք, որ Հայերից ավելի ջանադիր վաճառականներ չկան: Ինձ լսեք, թե ձեզ ինչ եմ ասում: Այս թուրքերն ապրում են մեր սփական ջանքերի շնորհիվ, քանի որ այստեղ աշխատում են միմիայն Հայերը, Հույները, Հրեաները և մի քիչ էլ այլք: Թուրքերն ու արարները ձևացնում են, թե աշխատում են: Ինչ մնում է քրդերին, երբ լսում են այդ բառը, վազելով դուրս են պրծնում՝ բղավելով, որ աշխատելը աստվածային պատիժ է, և որ իրենք ոչինչ չեն արել դրան արժանանալու համար: Այնպես որ իսլամը քարոզում է, որ հարկավոր է դրախտին նախապատրաստվել այստեղ՝ երկրի վրա: Թեյը ձեզ դուր գալի՞ս է: Իմ կարծիքով՝ հրաշալի է, և իրոք շատ ավելի լավ է նստում, քան սուրճը:

Ես շարունակում էի գննել իմ նոր բարեկամ Բագրատյանին: Հայ վաճառականի տիպարն էր, նույնիսկ կարող էր տեղ գտնել «Աշխարհի ազգությունները» գունավոր փորագրանկարներից մեկի վրա, այն հանրագիտարանի, որի պատճառով մի օր Փարիզից փախա:

Այնուամենայնիվ ինչ-որ կերպ հասկացա, որ նա չէր, ով ուզում էր Հետս խոսել, այլ անձանոթ մեկը, որին սպասում էինք, մինչ ինձ հյուրընկալողը փորձում էր զբաղեցնել ինձ:

Ստիպված չեղանք երկար սպասել: Մի քառորդ ժամ անց մի բարձրահասակ տղամարդ՝ խելացի Հայացքով և աչքերի տակ կապույտ, մոտավորապես հիսուն տարեկան, մտավ գրասենյակ այն մարդու ընտանեկանի ձևով, որին քաջ ծանոթ է ճանապարհը: Թեթևակի իջեցրեց գլուխը, մինչ պարզում էր ձեռքը:

— Բարի երեկո, մայն դը Լատուր: Ձեր միջոցով ողջունում եմ ազատությունների երկիր Ֆրանսիային: Ինձ կոչում են Քրիստափոր Միքայելյան, և կասկածում եմ, թե իմ անունը ձեզ որևէ բան ասի: Այնպես որ, ես ձեզ կտամ մի սպառիչ բացատրություն, եթե իմ բարեկամ էմիլը, որպես գլխառատ քրիստոնյա, ինձ իր արտասովոր թեյից մի գավաթ պատրաստի: Չկարծեք, թե ցանկացել եմ չարաշահել ձեր ժամանակը: Ձեր ընկերը՝ Գրիգոր Բրոչյանը, գտնվում է ծանր վիճակում, բայց սպասե՛ք, սպասե՛ք, թույլ տվեք ձեզ բացատրեմ: Տեսեք, ես ՀՀԴ-ի հիմնադիրներից մեկն եմ, Կոստանդնուպոլսում ես գտնվում եմ ծպտյալ, որն ինձ համար շարունակում է լինել Արևմուտքի էական մասը..., ինչպես և Հայ ժողովուրդը: Եթե քաղաքական ոստիկանությունն ինձ գտնի, տեղնուտեղը կսպանի: Սա է թուրքական արդարադատությունը, թուրքական քաղաքականությունն

ու թուրքական սովորույթը, բայց պետք է, որ դուք իմանաք դա, քանի որ նորեկ չեք թուրքիայում: Բայց ոչ էլ կարող եմ թուրքերին մեղադրել այն բոլոր չարիքներում, որ կատարվում են աշխարհում, որովհետև եթե ուսանեն ինձ բռնեն՝ կվտարեն Բեսարաբիա, եթե գերմանացիներն ինձ բռնեն, կհանձնեն թուրքերին, եթե անգլիացիներն ինձ բռնեն, անմիջապես կվտարեն Կիպրոս և կմտցնեն վանդակը՝ ճաղերի Հետեր, իսկ եթե Ֆրանսիացիներն ինձ բռնեն... Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ կանեն Ֆրանսիացիները... Ես ձեզ կասեմ... Ինձ կհանձնեն ավստրիացիներին, որպեսզի սրանք իրենց Հերթին հանձնեն գերմանացիներին... Եվ Փարիզի մամուլը ինձ կնվիրեր մամուլի ակնառու էջին՝ Հետկյալ խորագիրը. «Վերջապես ձերակալվեց մի վտանգավոր հայ հեղափոխական»:

Գիտե՞ք, որ Արդուլ Համիդը վարձակալել է Եվրոպայի ամենաառաջավոր մամուլը... Այո՞, դե լավ, քաղաքագետներից բացի բոլորը դա գիտեն: Դիվանագետները սովորաբար լավատեղյակ են լինում, ինչպես որ հասկանում եք՝ Հայերի պաշտպանների և եղբայրական բարեկամների Հետ միասին: Մեր ինչի՞ն են պետք թշնամիները: Սակայն, ի սեր Աստու, մի նեղացեք: Գիտեմ, թե դուք ով եք և գիտեմ, որ դուք անձամբ Հայերի հանդեպ մեծ համակրանք ունեք: Ձեր դեսպանը մեծ անձնավորություն է, թեև իր կարծիքով Հայաստան գոյություն չունի: Բայց, եղբայր, չէ՞ որ թուրքիայի կեսը Հայաստանն է՝ իր Հայկական քարերով և Հայկական այրուբներով: Ամեն խաչմերուկում մի խաչքար վկայում է, որ այս հողը Հայաստանն է՝ Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ: Խնդիրը ստեղծված տոկոսներն են, թուրքիայի ֆինանսական պարտքը, հանքային պայմանագրերը, երկաթուղային հատկացումները, սպառազինության վարձավճարները... և մանավանդ ժառանգությունը: Այո՛, այո՛, ժառանգությունը... Թույլ տվեք բացատրել ձեզ... Տեսեք, մայն, սա նույնն է, ինչ մեկն ունի շատ հարուստ քեռի՝ տասնհինգ կամ քսան զարմիկներով: Արդուլ Համիդը չի մեռնի որպես կայսրության սուլթան, ոչ էլ որպես հավատացյալների խալիֆ, դա ինքն էլ գիտի և սրտի խորքում սա է, որ նրան դառնություն է պատճառում: Ի վիճակի չէ ընդունել, որ մեղքն իրենն է, իրենն ու իր խարդախ ու կաշառակեր կառավարիչներին, իր անընդունակ վեզիրներին և մութասարիֆներին, իր անկարող քաղաքագետներին, իր գեներալներին և շեյխերին, որ իրար մեջ բաժանում են այն, ինչ թալանում են Հայերից, Հույներից և բոլոր նրանցից, ովքեր թուրքեր չեն: Լավ, ես ճիշտ չեմ, թուրք ժողովրդին էլ են դառնություն պատճառել:

Քրիստափոր Միքայելյանը ժայթքող հորձանք էր, իսկ Բագրատյանը, գավաթը ձեռքին, նրան էր նայում առանց համարձակվելու շուրթերին մոտեցնել, մինչև ես հավանություն էի տալիս փաստարկներին:

Այդ պահին Միքայելյանը վերցրեց նրա գավաթը և մի շնչով խմեց նախքան շարունակելը:

— Ինչ վերաբերում է Գերմանիային, արծիվ չէ, ինչպես որ իրեն ուզում է ցույց տալ: Էլ ի՞նչ կուզենար: Իրականում նա լեշ փնտրող անգղ է, թեկուզ ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Ֆրանսիան, ո՛չ էլ Իտալիան իրենց ճամփից մի աստիճան էլ չեն շեղվի հանուն հայերին օգնելու: Այս ինչ աղետ է: Բայց տեսեք, Բաֆֆին մի կարևոր բան է ասել. «Ես ըմբոստանում եմ՝ ուրեմն կամ»... Իսկ եթե՞ ոչ, ո՞րն է հայերի համար այլընտրանքը: Շարունակե՞լ վիզ ծռել թուրք տիրոջ առաջ: Ո՛չ, ո՛չ և հազար անգամ՝ ոչ:

Բայց դուք չեք եկել մինչև այստեղ իմ խնդիրները լսելու, այնպես որ դառնանք մեր գործին: Այս պահին ձեր բարեկամ Բրոչյանը Բիթլիսի բանտերից մեկում է բանտարկված՝ մեղադրված դավաճանություն մեջ: Նրան դեռ չեն սպանել, որովհետև ուզում են քաղաքական պատիժ տալ: Բայց հնարավոր մի ելք կա. նրա փախուստի դիմաց փող տալ մի վալու՝ ոմն Բահրի փաշայի, մի թշվառականի: Բայց մյուս կողմից՝ մեզ համար դա շահեկան է: Հանուն փողի ամեն ինչի ընդունակ է, և կարծում եմ, որ անգամ կարող ենք փողով գնել Բրոչյանի փախուստը: Բայց ինձ սխալ չհասկանաք, Ֆրանսիայի փողի կարիքը չունենք, ոչ էլ ձեր: Միմիայն ուզում ենք, որ կարողանա մի երկու գիշեր ապաստանել Ֆրանսիական հյուպատոսարանում, մինչև նրան կփնտրեն Բիթլիսի շրջակայքում: Բահրի փաշային կաշառելու փողը կտա էմիլ Բագրատյանը... այո՛, իմ պարոն: Այստեղ ներկա Բագրատյանը, որ սնապարծ հայի վառ ներկայացուցիչն է: Բայց այդ մատանիները, այդ ատամները և շողոքորթ ժպիտը դիմակ են, ընդամենը կեցվածք, քանի որ այս մարդը ՀՀԳ-ի գանձապետն է և իսկական հայրենասեր: Ինչպես տեսնում եք, ձեզանից ոչինչ չենք թաքցնում: Մեր ճակատագիրը ձեր ձեռքերում՝ ցույց է տալու, որ ձեզ մեր իսկական բարեկամներից ենք համարում, քանի որ գիտենք, որ կարող ենք ձեզ վստահել... Եվ մի կարծեք, թե ուզում ենք ձեզ ներքաշել մեր հարցում: Միայն թե երբևմն չգիտենք՝ ո՞ւմ դիմել:

Քրիստափոր Միքայելյանը մնաց սեևոուն նայելով ինձ: Իսկապես այդ մարդիկ ինձ են վստահել իրենց կյանքը, բայց հոգուս խորքում գիտեի, որ չէին սխալվում: Հայ ժողովուրդը, իմ պատկերացմամբ,

կարծես փոքր ու խիզալս Դավիթն էր, որ դեմ-դիմաց դուրս էր եկել ահեղ ու դաժան թուրք Գողիաթի դեմ: Դա անհավասար պայքարն էր փոքրաթիվ մեծ ժողովրդի, որը համարյա ամեն ինչ կորցրել էր՝ տափաստանների բարրարոսների կողմից իրենց երկիրը նվաճելուց ի վեր:

Այնուամենայնիվ, չնայած դրան, պետք է ընդունելի, որ այդ երկարատև հակամարտության մեջ թուրքերը վերջնական հաղթողներն էին թվում, որում Միքայելյանը, Բագրատյանը և նրանց նմանները մշտապես զոհարելու էին իրենց կյանքը, վտանգելով ամեն ինչ, փորձելով պահպանել այն չնչին մասը, որ մնացել էր իրենց հայրենիքից՝ ասպատակված թուրք հեծյալների կողմից:

Զգիտեի՝ ինչ պատասխան տալ իմ նկատմամբ նման վստահություն դիմաց, այնպես որ չունչս տեղը բերեցի նախքան պատասխանելը:

— Կարծում եմ, որ իմ հարցում չեք սխալվել: Թուրքերի դեմ անձնական ոչինչ չունեմ, բայց եթե պետք է վճիռ ընդունեմ, դա կանեմ հանուն հայերի, որոնց ինձ շատ մոտ եմ զգում: Գուցե և այն տարօրինակ և անհեթեթ զգացումի ազդեցությամբ, որ մեզ ստիպում է անցնել ավելի թույլի կողմը: Բացի այդ, այս դեպքում չգիտեմ, թե ով է ձեզ ուղարկել ինձ մոտ, բայց Գրիգորն իմ ընկերն է, նրա հետ ծանոթացել եմ տարիներ առաջ Նյու Յորքում և պատասխանատու եմ, եթե նրան բան պատահի, քանի որ այդ ես նրան համոզեցի, որ վերադառնա: Ինչպե՞ս կարող եմ լքել նրան հիմա: Անմիջապես հեռագրով մի ծածկագրված ուղերձ կուղարկեմ հյուպատոսին, որպեսզի ոչ մի արգելք չդնի նրան ապաստան տալու համար, եթե ձեզ հաջողվի մի արգելք նրան ապաստան տալու համար, եթե ձեզ հաջողվի նրան հանել այնտեղից: Ուզում եմ տեղեկացված լինել, քանի որ եթե՞ ոչ, կանենք անհրաժեշտ դիվանագիտական ձևակերպումներ և կարծում եմ, որ մեզ ուշադրություն կդարձնեն: Չէ որ այդ մարդն ի վերջո ԱՄՆ քաղաքացի է: Ճիշտ է, որ դա կարող է հանգեցնել դիվանագիտական բախման, բայց կան պահեր, երբ անգամ հարկավոր է այդ դիվանագիտություն:

Երկուսն էլ համաձայնվեցին և թեթևացած իրար նայեցին, ասես կասկածում էին, թե իրենց առաջարկն ինձ համոզեց, թե ոչ: Սակայն իմ կարծիքով Գրիգոր Բրոչյանը ձեռքակալված էր, որովհետև ես էի հորդորել, որ նա վերադառնա թուրքի և ստանձնի այդպիսի վտանգավոր պատասխանատվություն:

Նրանց հրաժեշտ տվեցի՝ ճշտելուց հետո, թե յուրաքանչյուր դեպքում ինչ պետք է ձեռնարկենք: Գրիգորն ինձ երբեք չէր ասել, որ

պատկանում է ՀՀԴ-ին, թեև Հնարավոր էր, որ անդամագրված լինելը վերջին ամիսներին Հայկական միակ գաղտնի կազմակերպությունը, որը դիմակայում էր թուրքերին՝ Հաջողություն որևէ ակնկալիքով:

Թողեցի խանութը՝ թեխ տակ տանելով մի փոքրիկ մետաքս գորգ՝ էմիլ Բագրատյանի նվերը, որն ինձ բացատրեց, որ կասկածի տեղիք կտա, եթե որևէ արտասահմանցի երկար ժամանակ անց դուրս գա խանութից առանց որևէ բան գնելու: Եվ դրանում նա իրավացի էր, քանի որ սկսում էի ըմբռնել, որ Հայերը շատ թերություններ ունեին, բայց ինչ խոսք, որ երբևէ իմ ճանաչած լավագույն վաճառականներն էին:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 26-27, 1895

20. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Էմիլ Բագրատյանն ինձ լուր ուղարկեց իր Հայ աշխատողներից մեկի միջոցով, որն ինձ Հանդիպեց Կաֆե Իմպերիալում: Սեպտեմբերի վերջն էր, և եղանակը Կոստանդնուպոլսում չափից դուրս չոգ էր այդ օրերին:

Բագրատյանին գտա Բազար թաղամասին Հարող զբոսայգիներից մեկում: Վախենում էի, որ ինձ Հսկելիս լինեին, որովհետև քաղաքական իրավիճակն այնքան լարված էր, որ ցանկացած բան կարող էր տեղի ունենալ: Բայց կապավորը պնդեց, որ պետք է տեսնեմ էմիլին, իսկ ես որևէ այլընտրանք չունեի: Նաև չէի ուզում, որ Հայերն ասեին, թե վտանգի պահին իրենց լքել եմ:

Էմիլը, շուրջն աղավիններ, մի Հովվերգական տեսարանում էր: Մի քանի երեսմաներ խաղում էին մոտերքում, իսկ այդ մարդը՝ անմեղ պապիկի կերպարանքով, անվրդով առավոտն էր անցկացնում:

Նստեցի մի նստարանի և բացեցի «Լ'Օրոր»-ը: Թերթը քաղաք էր Հասնում երկու շաբաթ ուշացումով, բայց դա ավելի լավ էր, քան ոչինչ և ինձ օգնում էր իրազեկ լինել Փարիզում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Ակներև էր, որ այնտեղից Կոստանդնուպոլիսը գտնվում էր աշխարհի ծայրում: Բալկանները ժամանակի առումով, կամուրջի դեր էին կատարում, որովհետև, երբ այն կտրում-անցնում էին, առաջ էր գալիս մի զգացողություն, որ կարծես թե ժամանակաշրջան է փոխվում, քանի որ թուրքական կայսրությունը՝ անկախ իր գործադրած ջանքերից, թողնում էր այն տպավորությունը, որ անցյալի ժամանակներից ի վեր խարխուս նետած կանգնած է մնացել և անկարող է ցատկել XX դար, որն օր օրի վրա էր Հասնում:

Այդ միջոցին էմիլն ավարտում էր աղավիններին կերակրելը՝ առանց ցույց տալու նվազագույն շտապողականություն և ոչ էլ իմ նկատմամբ Հետաքրքրություն, որը Հավանաբար նրա ռազմավարական մասն էր, քանի որ, անկասկած, իր մարդկանցից մի քանիսը մոտերքում Հսկում էին ցանկացած արտառոց շարժում: Թուրքական

ճառով նախընտրում էին, որ իրենց չհրավիրեն պալատ, քանի որ ամեն բոլոր դա կարող էր առաջ բերել որևէ լուրջ խնդիր:

Էմիլ Բագրատյանն ինձ հոնքերի մի թույլ դիմախոսողով Հասկացրեց, որ իրեն հետևեմ: Նա նույնպես վստահ չէր, թե մեզ չեն հետևում, և իրոք դա իր համար ավելի վտանգավոր էր, քան ինձ համար: Այնպես որ, ես ինձ հետազոտության վրա պահեցի, որպեսզի ոչ ոք ինձ նրա հետ չկարողանար կապել, և այդպես գնացինք՝ բարձրանալով երկար զառիվերով դեպի Բագարի թաղամաս: Երբ հասավ այնտեղ, ներս մտավ մեծ դռներից մեկով: Մտնող դուրս եկող այնքան մարդ կար, որ չարչարվեցի, որ նրան չկորցնեի, հետո ներս սողոսկեց մի գավիթ, որտեղ գրքերի, սրբապատկերների ու փորագրական աշխատանքների հնավաճառներ կային և լավ էր, որ գոնև այնտեղ ժամանակ գտա նրան հետևելու:

Էմիլ Բագրատյանը շատ կոփված էր այդ գործում: Առաջին իսկ անգամ, երբ իր հետ խոսեցի, հասկացա, որ նրան ոչինչ չէր նյարդայնացնում, որ նա կարող էր նայել աչքերիդ մեջ և պատմել որևէ հերյուրանք՝ առանց աչք թարթելու: Բացի այդ՝ լինելով Քրիստափոր Միքայելյանի՝ ՀՀԴ-ի թերևս ամենաուժեղ անդամի բարեկամը, վրստահվածք և խորհրդատուն, մի եզակի մարդ էր, որով հիանում էին շատ քչերը, ովքեր ծանոթ էին նրա երկակի անձնավորությանը, որը և նրան դարձրել էր թուրքական ոստիկանության ցանկալի որսը, որը ոչինչ չէր խնայի նրան բացահայտելու համար:

Սարսափելի պահ էր Հայերի համար, քանի որ չգիտեին՝ ում օգնության դիմել: Նրանց միակ և վերջին հույսը համայն Ռուսիայի ցարն էր, սակայն իրականությունը նրանց ստիպում էր տեսնել, որ այդ մարդն էլ մինչև վերջ նրանց օգնության չի հասնի: Լրիվ հակառակը, Ռոմանովների հավակնությունը միշտ եղել էր Հայերին ուսացնելը, նրանց տարրալուծելը ռուս բազմաքանակ ազգության մեջ: Չնայած դրան՝ այն վատթար դրությունը, որում գտնվում էին թուրքական կայսրության մեջ, շատերին ստիպում էր փախչել և հարյուր հազարավորներ ապաստանեցին ռուսական կովկասում, որտեղ մինչ այդ շատ լավ էին ընդունվում, քանի որ նրանցից շատերն ունեին ազգականներ, որոնք արդեն սերնդեսերունդ բնակվում էին սահմանամերձ նահանգներում:

Այսպիսով՝ մտա էմիլի հետևից: Հայերին օգնելու իմ որոշումը բխում էր զուտ մարդասիրական շահերից, նույնիսկ համակրանքից կամ մտահոգվելուց: Ես, իրոք, խորը գայրույթով էի լցվում օրեցօր կոստանդնուպոլիս հասնող լուրերի պատճառով: Ամբողջ Եվրոպայով

մեկ հնչում էին սարսափելի դեպքերի մասին մերկացումներ՝ մանավանդ Ֆրանսիայում և Անգլիայում: Հասարակական կարծիքը և շատ մտավորականներ արձագանքել էին իրավիճակին՝ բացառությամբ Փարիզի մամուլի, որի մեծ մասը գնվում էր Բարձր Դուան կողմից, երկրի մնացած մասը մեկնաբանում էր մեծ վրդովմունքով Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը: Փաստորեն բրիտանական նավատորմից, որը գտնվում էր Դարդանեյի մատույցում, հրաման ուներ միջամտելու, եթե սուլթանը չզաղարեցներ այդ սարսափելի ոճիրները:

Այնպիսի քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք էին Գլադսթոնը և Սոլսբերին, նախազգուշացնում էին թուրքերին իրենց թույլ տված սարսափելի սխալի մասին:

Հետևեցի էմիլին մի նեղ սալահատակ անցումով, մինչև որ մի պահ նրան աչքիցս կորցրի: Մի բաղնի ծածկում էր կողքի պատերը, հետո ես բախվեցի մեխերով պատված մի դուռ, որը բացվեց իմ առաջ, կարծես ինձ սպասելիս լինեին: Չգուշորեն մտա ներս, որը մթության մեջ էր և միայն այդ ժամանակ գլխի ընկա, որ դա մի փոքր հայկական եկեղեցի է: Այնտեղ էր ինձ սպասում էմիլը, որը բացարձակ լուռ ինձ նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Մի քիչ առջևում հասանք դարբինոցի դուռն և իջանք նեղ պտուտակաձև սանդուղքով, որ թվում էր, թե տանում է դեպի մշուշի մեջ մի դամբարան: Հետո քայլեցի նրա թե տանում է դեպի մշուշի մեջ մի դամբարան: Հետո քայլեցի նրա հետևից մի երկար միջանցքով, հազիվ ուսերիս լայնությունը, այնքան ցածր, որ ստիպված կույ լեկած էինք քայլում, մինչև որ վերջապես մտանք կամարակապ առաստաղով քարն սրահ: Մի խումբ տղամարդիկ լռեցայն զննում էին ինձ, և նրանց մեջ տարբերեցի Քրիստափոր Միքայելյանին: Այդ ժամանակ հասկացա, որ դա ՀՀԴ-ի կենտրոնն է կոստանդնուպոլսում, որտեղ տեղի են ունենում նրա անդամների գաղտնի ժողովները: Թաքստոց, որ փորձում էին գտնել ոստիկանությունը և սուլթանի լրտեսները:

Բոլոր մասնակիցները ինձ լուռ գրկեցին, և այդ ժամանակ գիտակցեցի, թե ինչ աստիճանի էի ներգրավված այդ հարցում: Ինձ համար հետզհետե ճանապարհ այլևս չկար, այն պահից, ինչ մտա ՀՀԴ-ի միջուկը՝ դառնալով նրանցից մեկը՝ իր բոլոր հետևանքներով հանդերձ:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ՎԵՐՋԵՐ 1895

21. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Քաղաքի Հայ նշանավոր մարդկանց մի ստվար խումբ, որոնց մեջ էր նաև Պողոս Հակոբյանը, սեպտեմբերի 28-ին կեսօրից քիչ առաջ եկավ դեսպանատուն: Նրանցից մեկը, որ նման էր ղեկավարի, պահանջեց տեսնել դեսպանին, սակայն Պոլ Կամբոնը պաշտոնական ուղևորության մեջ էր, և ստիպված ես նրանց ընդունեցի որպես ի տեղի դեսպան:

— Եկել ենք զգուշացնելու Ֆրանսիայի դեսպանատանը, որ Եվրոպան անուշադրության է մատնում օգնության մեր բազմաթիվ դիմումներն այն ոճրագործությունների դեմ, որ մեր նկատմամբ թույլ են տալիս թուրքերը, մենք պաշտպանելու ենք մեր իրավունքները ցուցարարների երթով, խաղաղ ու կարգուկանոնով: Պահանջում ենք, որ Ֆրանսիան մեզ ակտիվորեն աջակցի, հակառակ դեպքում նա ևս պատասխանատվություն կկրի, եթե որևէ բան տեղի ունենա:

Բոլորն էլ երևում էին հուզված, գիտենալով, թե ինչ վտանգավոր գործ են Հանձն առել, բայց նաև անզիջում՝ իրենց ընդունած որոշման մեջ:

Այլևս ոչ մի խոսք չասացին, տասնհինգ թե քսան հոգին, որ խըմբվել էին դռան առջև, շուտ եկան և լուռ լքեցին Ֆրանսիայի դեսպանատան այգին՝ թողնելով ինձ մենակ և շատ անհանգիստ այն մտորումով, թե ինչ կարող էր տեղի ունենալ՝ իմանալով, որ զուր տեղը չեն խոսում և եթե երթի դուրս գան, թուրքերը հաստատ կստիպեն նրանց շատ թանկ փոխհատուցել:

Հետո դեսպանատան կառապաններից մեկի՝ Օհաննես Խրիմյանի միջոցով իմացա, որ երթի կազմակերպումը Հնչակ կուսակցության գործն էր, և ամենայն հավանականությամբ ՀՀԴ-ն նույնպես սատարելու էր այն:

— Մայն, շատ վատ բաներ են տեղի ունենալու, շատ, շատ վատ, ինձ նախազգուշացրեց այդ մարդը:

Խրիմյանը չէր սխալվում: Երկու օր անց՝ սեպտեմբերի 30-ին, հարավոր Հայ ցուցարարներ էին հավաքվում Գալատա թաղամա-

սում: Գալիս էին ամենահեռավոր ծայրերից, նույնիսկ քաղաքից դուրս վայրերից, չնայած թուրքական բանակը, հրաշալիորեն իրազեկված, տեղակայվեց մուտքերի և ճանապարհների վրա՝ նրանց անցումը թույլ չտալու համար:

Ուզեցի տեսնել այն, ինչ կատարվելու էր, իմ սեփական աչքերով, ոչ թե ինձ պատմեին տեղի ունենալուց հետո, որովհետև ներքուստ ընդվզում էի այդ դաժան իրականության դեմ: Գիտեի, որ անձամբ մեծ ռիսկի էի դիմում, սակայն ինձ համար անտանելի էր հետևել այդ ամենին՝ դեսպանատան դիվանագիտական անվտանգության ապահով պատահանի հետևից:

Սկզբում չէի ուզում խառնվել ցուցարարներին, ինչն անմիջապես ինձ անհնարին եղավ, քանի որ հորձանքների պես գալիս էին միանալու մեծ լճում: Երևում էր, թե նրանք ինչպես էին վազելով անցնում Ոսկեղջյուրի կամուրջը, ասես լսում էին մի անդիմադրելի կոչ: Մթնշաղին մոտ էր, և շատերը գալիս էին ջահերով:

Հանկարծ զգացի, որ սարսափելի անխոհեմ քայլ եմ կատարում, այնքան շատ մարդ էր հավաքվում այնտեղ, որ ինձ շատ դժվար կլինեին այնտեղից փախչել, երբ ամեն ինչ բարդանար:

Մեկը կողքիս գոռաց, որ պատրիարք Իզմիրլյանը ցույցի առջևում է, և բոլորը ծերունուն դիմավորեցին ծափողջույններով՝ համոզված, որ ի վերջո ամեն բան փոխվելու է, քանի որ մինչ այդ նրան նախատում էին սուլթանի և Բարձր Դռան կառավարության հետ համահունչ քաղաքականություն վարելու մեջ: Առաջին անգամ թուրքիայի նորագույն պատմության մեջ Հայ պատրիարքը նետվում էր փողոց, յուրայինների գլուխ անցած, բղավելով ընդդեմ սուլթանի՝ արտահայտելով Հայ Եկեղեցու զայրույթը անդադար կեղեքումների դեմ, որոնց ենթարկում էին իր ժողովրդին:

Մթնում էր արագ, և շատերը սկսեցին վառել ջահերը: Ցուցարարների երթը ուղղվում էր դեպի Դոմաբաղչև Բոսֆորին զուգահեռ պողոտայով, և ես կողքից տեղավորվեցի՝ փորձելով միշտ դուրս լինել երթից:

Տեսա, որ մասնակիցներից և ոչ մեկը զինված չէր, թեև շատերն էին ջահերով և բղավում էին կարգախոսներ ՀՀԴ-ի օգտին, դրանցից մի քանիսը սուլթանի և կառավարության դեմ էին, որն ինձ վախեցրեց, քանի որ ոստիկանության պատասխանը կարող էր կործանարար լինել:

Բեյօղլու ողջ թաղամասը խառնաշփոթ վիճակում էր, և գնալով ցուցարարների հետևից՝ տեսա քաղաքացիական հագուստով թուր-

քերի՝ զինված, իրենց բնորոշ յաթաղաններով՝ հսկա դազանակներով, որոնցով բոլոր թուրք օջախներում գլխատում են գառներին: Այդ ժամանակ խիստ տազնապեցի, որովհետև կռահեցի, որ աղետ է լինելու: Տեսնելով, թե ինչի է վերածվում իրադրությունը, փորձեցի ապաստանել չքամուտքերից մեկում: Դեսպանատանն ունեցած իմ զիրքը թույլ չէր տա ոստիկանությունը ձերբակալել ինձ՝ կառավարությունից դեմ ուղղված հայերի երթում: Սակայն բոլորն էլ ամուր կողպել էին, քանի որ բնակիչները չէին ուզում չափից ավելի ռիսկի զիմել: Ահարեկված՝ սկսեցի վազել ուղղահայաց փողոցներից մեկով, բայց ելք չկար, որովհետև ճիշտ այդ պահին դրանով իջնում էին ձի նստած, հարյուրից ոչ պակաս անկանոններ՝ այրանական հետևակազորի հետևից:

Իրավիճակն անհուսալի էր: Ես ինձ երբեք վախկոտ չէի համարել, բայց այդ պահին ֆիզիկական երկյուղ զգացի այն ստույգ բանից, որ չեմ կարողանալու փախչել. ինքս ինձ մտցրել էի մի մահացու թակարդի մեջ, որտեղից փախուստի հնար չկար:

Հանկարծ ամեն ինչ փոխվեց մղձավանջի: Դա եղավ այն ժամանակ, երբ ցուցարարների առաջին շարքից մի կրակոց հնչեց: Հեծելազորի թուրք սպաներից մեկը վիրավոր ընկավ գետնին: Եվ ճիշտ այդ պահին սանձազերծվեց մի իսկական բարելոնյան պատուհաս: Հեծյալները նետվում էին բազմություն վրա՝ սուսերը, նիզակները, հրացանները թափահարելով, ժամանակ չտալով որևէ ձևով արձագանքելու, տարիքով մեծերի վրա, որ նույնպես ներկա էին գտնվում այնտեղ և բնազդաբար իրար գլխի հավաքված՝ անշարժ կանգնած էին՝ առանց իմանալու՝ ինչ անել:

Այդ ժամանակ էլ ապշահար տեսա, թե այրանացի հրացանակիրների գումարտակը ինչպես էր բազմություն վրա անընդմեջ կրակ տեղում, որը սարսափահար փախչում էր բոլոր ուղղություններով:

Ապաստան փնտրելով անկյուններից մեկում՝ մտել էի մի քարուքանդ, լքված, կիսով չափ այրված, առանց անիվների մի ծածկասայլի մեջ: Նրա միջից տեսա այն սարսափը, որ տարածվեց մի քանի բոպեում: Անկանոններն իրենց սեփական չարությունից բորբոքված՝ հարվածում, դանակահարում և սրախողխող էին անում հայերին: Նրանցից շատերը երիտասարդ, անգամ ղեռահասներ էին, որ սարսափահար ընկնում էին գետնին՝ զուր տեղը ջանալով, որ ձիերն իրենց ոտնատակ չանեն:

Ոչնչի ընդունակ չէի, միայն նայում էի սևեռուն, հիպնոսված սարսափելի տեսարաններից, որոնք տեղի էին ունենում ընդամենը մի

քանի մետրի վրա այնտեղից, ուր ես գտնվում էի: Բանակի մի կապիտանի հրամանով այրանացիների գումարտակը մի տասը քայլ գնում էր դեպի առաջ, լիցքավորում, նշան բռնում ու կրակում՝ առանց մի նշույլ գուլթ ունենալու վիրավորների հանդեպ, որոնք ցավից ջղաձգվում էին արյունոտ սալահատակին: Կասկած չկար, որ նրանց հրամայել էին բնաջնջել հնարավորին չափ մեծ թվով հայերի, ոչ միայն որպեսզի նրանց համար դա լիներ դառը պատիժ, որը հիշվեր երկար ժամանակ, նաև որպես վրեժխնդրություն այնպիսի գաղտնի կազմակերպության նկատմամբ, ինչպիսիք ՀՀԳ-ն էր կամ Հնչակը, որպես փոխհատուցում, որ չեն կարողացել հասցնել գտնել նրանց առաջնորդներին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը թվում էր, թե խելագար ատելությունը էր լցված հայերի դեմ, բացասական սևեռունությունը, որն իր իշխանությունից տարիների ընթացքում փոխակերպվել էր անդիմադրելի զզվանքի և նրան մղում էր չլսված դաժան արարքների:

Հանկարծ երկու հայ, համարյա երեսնասներ, հազիվ 15 կամ 16 տարեկան, մտան այն սայլը, որտեղ ես էի և մնացին զարմացած՝ ինձ ներսում կուչ եկած տեսնելով, մինչ շնչում էին հեիհե, վախեցած՝ չիմանալով, թե որն է լինելու իմ արձագանքը, քանի որ անմիջապես գլխի ընկան, որ ես հայ չեմ, հետևաբար ինձ չեն կարող որակել բարեկամ կամ թշնամի:

Ես մի շարժում արեցի՝ տարածելով ձեռքերս՝ փորձելով հանգրստացնել նրանց, և պետք է որ հասկացած լինեին, որովհետև երկուսն էլ միաժամանակ նույնը կրկնեցին: Մինչդեռ զբոսում, հոգեվարքի ճիշերը, կրակոցները, ձիերի ծառս-ծառս լինելը, կոտորածի շառաչունը, — որովհետև դա արդեն ուրիշ բան չէր, — ինձ բերում էին այն զգացումին, որ ես ապրում եմ պատմություն ամենամութ ու սարսափելի պահերից մեկը: Որքան մեծ էր կարմիր սուլթանի խարդախությունը, մեծատառով մարդասպանի, որը խաղաղ երթից օգտվելով՝ սանձազերծել էր անիմաստ մի կոտորած:

Այդ ժամանակ տղաներից մեկը հայերեն ինչ-որ բան բղավեց, մինչ շարժում էր անում, հետո դուրս եկավ: Այնտեղ մի քանի անկանոններ սրախողխող էին անում շատ հայերի:

— Իր եղբայրն է, — բղավեց խզված ձայնով նա, ով ծածկասայլում էր՝ ինձ հետ: — Իր եղբայր Հակոբն է, — հասկացա մի կերպ:

Տղան, որ վազում էր, հանկարծ բարձրացրեց ձեռքերը երկինք և տապալվեց այլ ընկած մարմնի վրա: Նույն պահին անկանոններից մեկը նետվեց նրա վրա իր յաթաղանով, նրան իրար հետևից խփեց,

կոացավ և բարձրացրեց մի սարսափազդու ավար. հայ տղայի ար-
յունածոր գլուխը:

Ձկարողացա պահել նրան, ով մնացել էր ինձ հետ. հուսահա-
տությունից ոռնալով դուրս սահեց սայլից և վազեց այնտեղ: Նա էլ
չհասցրեց հասնել, քանի որ այդ պահին հնչեց հրացանավորների նոր
կրակոց, և կտորված տիկնիկի պես տապալվեց նրանց մոտ, ովքեր
փորձում էին մոտենալ՝ գտնելու յուրայիններից որևէ մեկին, հեռա-
ցած մի քանի այգիներում, պողոտայի կենտրոնում, և որոնք նույնպես
տապալվեցին:

... Ընդամենը կես ժամ հետո այդ վայրում միայն մնացել էին հար-
յուրավոր հայերի գլխատված, նույնիսկ քառատված դիակներ, շատ
ուրիշներն էլ տարվել էին Կոստանդնուպոլսի բանտերը: Առնվազն
մի ժամ անշարժ մնացի՝ դողալով դայրույթի և ահի տարօրինակ
խառնուրդից: Մտածելով հազար միջոց՝ վրեժխնդիր լինելու զոհված-
ների դիմաց, ցանկանալով մարդասպան սուլթանին մահերից վատ-
թարագույնը, մտքում շարադրում էի մի բողոք «Լ'Օրոր»-ում հրա-
տարակելու համար:

Դեռ շատ գիշերներ էի երազում տեսնում այն, իմ մղձավանջների
պահին ինձ համարում էի վախկոտ, համոզված, որ լավ կլինեք ևս էլ
ընկած լինեի որպես կամայականություն վայրագություն ևս մի զոհ՝
ուրիշ հարյուրավոր անմեղների հետ, ովքեր կյանքից զրկվեցին՝ փոր-
ձելով պաշտպանել յուրայիններին:

Ես ընդունակ չեղա: Երբեմն արթնանում էի այն պահին, երբ վա-
զում էի՝ օգնելու հայ տղային: Բայց միշտ ուշ էի հասնում և տեսնում,
թե ինչպես էին նրա աչքերը նայում ինձ հույսով, համոզված, որ
ժամանակին էի հասնելու նրան փրկելու:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1895

22. ԳՐԻԳՈՐ ԲՐՈՇՅԱՆԻ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հազիվ մի ամիս էր անցել սուլթան Արզուլ Համիդի հռչակած հու-
րիկթից հետո, որում ամփոփված էին այն բարեփոխումները, որոնք
նա ստանձնում էր անցկացնել կրոնական տերությունների ճրնչ-
մամբ, երբ Պոլ Կամբոնը վերադարձավ Տրապիզոն կատարած իր այ-
ցից: Այնտեղ Ֆրանսիան հյուպատոսարան ուներ և առևտրական
խոշոր շահույթներ: Նրան հանդիպեցի ղեսպանատան դուան մոտ և
նկատեցի, որ տարօրինակ էր: Զեռքս սեղմեց լուռ, գունատ ղեմքով և
նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Բարձրացանք նրա գրասենյակը, և
զուրը փակեց: Նստեցինք բազկաթոռներին՝ պատի վառարանի դի-
մաց, և Պոլը երկու բաժակ կոնյակ մատուցեց: Իրենը մի կուճով լսմեց,
մինչ ինձ տալիս էր մյուսը: Փնջացրեց և սկսեց ինձ զննել:

— Հիմա ոչ մի կասկած չունեմ: Այս սուլթանը մի անգույթ մար-
դասպան է. մի չարագործ և ամենախարեբա մարդկանցից մեկը, որ
երբեք ճանաչել եմ: Կհարցնես, թե ո՞րն է իմ դայրույթի պատճառը:
Քեզ կպատմեմ. ես Տրապիզոնում էի, մեր հյուպատոսարանում մըտ-
քեր էինք փոխանակում Պիեռ Սեն Ժակի՝ հյուպատոսի հետ, որն ինձ
իրոք զգուշացրել էր, որ մթնոլորտը շատ լարված է, և ամեն բոպե
կարող է որևէ բան պատահել: Բայց կարծում եմ, որ չնայած դրան,
անգամ ինքը չէր ենթադրում, թե ինչ էր շուտով կատարվելու:

Անհավատալի էր. մենք պատշգամբում էինք, իսկ ինքը փողոցում,
ինչ-որ բան էր ցույց տալիս, երբ հանկարծ, մի քանի թուրքեր, ասես
հատուկ ազդանշան ստացած լինեին, հարձակվեցին մի խումբ հա-
յերի վրա: Ոոսքը զուտ սպառնալիքների կամ էլ ուժ ցուցադրելու մա-
սին չէր: Մի քանի բոպեում փողոցները ծածկվեցին կոտորված մար-
միններով: Ճշմարիտն ասած, պետք է խոստովանեմ քեզ, որ չգի-
տեինք ինչ անել, քանի որ համակվեցինք վախի և անորոշություն այն
զգացողությամբ, որը սովորաբար ծնվում է սարսափի հանդեպ: Հա-
վատա ինձ, եթե քեզ ասում եմ, որ մահը հոտ ունի... մի սարսափելի
խառնուրդ՝ արյան, մարմնից դուրս թափված աղիների, քրտինքի.
ահավոր մի բան, որից առաջին պահին քար կտրեցինք: Միայն կա-

րողացանք բացել դուռն ու ներս թողնել երեք կանանց, որոնք սարսափահար բղավում էին: Նրանցից մեկը ուշաթափվեց ձեռքերիս մեջ և շատ վատ զգացի, հասկանալով, որ քիչ բան էինք արել այդ խեղճ մարդկանց օգնելու համար:

Տեսանք անկանոնականների խմբեր և քաղաքացիական հագուստով մարդկանց, թե ինչպես էին հայ վաճառականներին հանում իրենց խանութներից և բացարձակ սառնասրտությամբ՝ առանց որևէ խղճմտանքի, դանակի կամ կացնի հարվածներով սպանում կամ քարով խփում նրանց՝ առանց ուշադրություն դարձնելու մեր ճիչերին:

Այնպես էր, որ կարծես ազատ թռիչք էին տվել իրենց դարավոր ատելությունը. աշխատանքով զբաղվելու փոխարեն, ինչպես որ ցանկացած մեկ այլ օր. հանկարծ բնակիչները դադարեցին մարդ արարածներ լինելուց: Մի մասը դահիճ էր, մյուսները՝ զոհեր:

Քեզ պետք է ասեմ, որ մեզ շատ զարմացրեց թուրք ոստիկանությունն ահավաճքը: Ոչինչ չարեցին: Անգամ նվազագույն ջանք, դրանից խուսափելու համար, չնայած կարծում ենք, որ խիստ հրաման ունեին այդպես գործելու համար:

Սարսափելի տեսարաններ էին, եթե չասենք դարհուրելի: Չնայած մեր բողոքներին, որ մեզ տանեն վեզիրի հետ հանդիպման, մի թուրք սպա հրաման տվեց, որ մեզ ուղեկցեն պահակախմբով, եթե չասենք՝ որպես ձերբակալվածների մինչև նավահանգիստ: Ճանապարհին տեսանք շատ հրդեհներ, փողոցներում շարտված դիակներ՝ մի քանիսը գլխատված, անգամ կանանց և երեխաների: Ինչպես որ կհասկանաս, չնայած իմ եռանդուն բողոքներին, անգամ սպառնալիքներին, չկարողացանք խոչընդոտել: Իսկապես, կյանքում լինում են պահեր, երբ մարդ իրեն անկարող է զգում: Այդ օրը Տրապիզոնում կատաղությունից լաց եղա՝ ըմբռնելով, որ շատ դեպքերում իրականությունը մեզ ոտնակոխ է անում:

Պոլ կամբոնն իրեն նորից կոնյակ լցրեց և լամպ մի ուժգով: Տեսա, որ աչքերը խոնավ են: Ծնչում էր այնպես, ասես մեծ ճիգ էր գործադրում:

— Եվ ամենավատն այն է, որ համոզված եմ, որ այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, ամեն ինչից կհրաժարվեն: Դարձյալ հայերը կլինեն մեղավորները, իսկ թուրքերը՝ զոհ: Բայց այս անգամ ուրիշ է, անձամբ եմ վերապրել այդ, խոսքը հեռավոր քաղաքից ստացած պաշտոնական տեղեկությունների մասին չէ: Գնալու եմ մեծ վեզիրի մոտ, հաստատ գիտեմ, որ սուլթանն ինձ չի ուղենա ընդունել: Գիտե՞ս, ամենուրեք լրտեսներ ունի: Հրաշալի իրազեկված է, թե ինչ է կատարվում ողջ

կայսրությունում: Դաժան և ցինիկի մեկն է, միակ բանը, որ անում է, շարունակում է նորից ու նորից խաբել Եվրոպային: Բայց այս անգամ ամեն բան այլ կերպ է լինելու: Ծատ խիստ զեկուցազիր եմ ուղարկելու մեր պրեզիդենտին և խնդրելու եմ մի տեսակցություն՝ պատմելու նրան անձամբ այս ամենը:

Լսիր, անցած օրը տեսա թուրքական կառավարության իսկական ղեմքը, այլևս չի կարող շարունակվել նույն ձևով, քեզ մի բան կասեմ: Ես հուսախաբ եմ և կարծում եմ, որ խնդրելու եմ, որ ինձ փոխադրեն Փարիզ, քանի որ չեմ ուզում շարունակել այստեղ ներկա գտնվել այդ հիվանդ մարդու սարսափելի հոգեվարքին՝ այս կայսրության, որ սկսել է նեխել մեռնելուց առաջ: Այլևս երբեք չեմ սեղմի թուրք քաղաքագետների ձեռքը: Համարյա մեծ մասը, եթե չասենք բոլորը, այն կարծիքի են, որ մեկընդմիջ կայսրությունից վերացնեն քրիստոնյաներին, քանի որ նրանց չեն համարում հպատակներ, ոչ էլ մտածում են, թե նրանց նվազագույն իրավունք պետք է տրվի: Նրանց համար հայերն ընդամենը կենդանի անցանկալի վկաներ են, որ այս կայսրությունը հիմնված է ճնշման, խոչտանգումների և թալանի վրա: Ո՛չ: Ինձ համար բավական է: Սակայն չեմ ուզում փախչել վախկոտի պես: Գիտես, որ այդպիսին չեմ, միայն մի խորին զգվանք է բարձրանում ստամոքսիցս վեր, քանի որ այդ սարսափազդու աղետից հետո կորցրել եմ հավատս մարդ արարածի հանդեպ: Անցած օրը Տրապիզոնում տեսա, թե ինչպես իմ աչքի առաջ մի քանի հոգի վայրկենապես հրեաներ դարձան: Հասկացա, որ բոլորս մեր մեջ կրում ենք դեերի մի բազմություն, և որ բավական են մի քանի բառեր, մի քանի անմարդկային և բարբարոս հրամաններ, որպեսզի հայտնվեն այդ դեերը: Ինչ անհեթեթ դյուրահավատություն, և ես եմ քեզ ասում, որ եղել եմ զինվոր, որ պատերազմի եմ մասնակցել, բայց անկախ ամեն ինչից, մինչև մի քանի օր առաջ կարծում էի, թե հավասար ուժերի միջև մարդը արդարացում ուներ. մինչդեռ, ո՛չ, չունի: Սոսկ պատրվակ է, որ կտրում է վերջին օղակները, որոնք մեզ կապում են այն զգացմունքների հետ, որոնք կոչվում են մարդկային:

Գիտե՞ս, թե ինչ եմ մտածում: Որ վաղ թե ուշ թուրքերը բնաջնջելու են հայերին: Հիմա հասկացա, որ ընդունակ են դա անելու, այն էլ ինչ ձևով: Ես չգիտեմ, թե ինչպես կխուսափեի նման սարսափելի բանից, բայց, այո՛, չէի ուղենա գտնվել այստեղ, երբ դա տեղի ունենա:

Պոլ կամբոնը մի որոշ ժամանակ ղեմքը ձեռքերով ծածկեց, և ես չհամարձակվեցի որևէ բան ասել, մինչև որ հառաչելով հետ գնաց:

Անտարակույս, Տրապիզոնում ապրած փորձու թյուներ նրա վրա խոր հետք էր թողել:

Այդ ժամանակ փորձեցի փոխել խոսակցությունը և նրան պատմեցի Քրիստափոր Միքայելյանի ու Գրիգոր Բրոշյանի մասին և նրանց հետ ունեցած ժողովի, և ի դարման ինձ՝ նա ասաց, որ ճանաչում է Միքայելյանին՝ տարիներ առաջ Աթենքում ունեցած մի հանդիպումից: Բայց այդ անձնավորությունը հեղափոխական է, նրան փնտրում են, որպեսզի ձերբակալեն:

— Զգույշ եղիր նրանից, կարող է քեզ մի մութ գործի մեջ ներքաշել, չվստահես նրան, և բացի այդ պետք է որ իմանաս, որ այս երկրում միակ բանը, որ լավ է գործում, քաղաքական ուստիկանությունն է: Ամեն ինչի մասին զեկուցում են ներքին գործերի նախարարին... Քեզ ասում եմ՝ ամեն ինչ:

Այդ Գրիգոր Բրոշյանն ունի ամերիկյան անձնագիր: Ինձ չասացի՞ր, որ նրա հետ ծանոթացել ես Նյու Յորքում: Դե լավ, զգույշ եղիր, չեմ ուզում, որ դու ներքաշվես որևէ քաղաքական ուստիկանական ղեկավարությանը, քանի որ ես պետք է աղմուկ բարձրացնեմ՝ կապված Տրապիզոնի սարսափելի կոտորածի հետ: Դա չի կարող մնալ հենց այնպես:

Պոլ Կամբոնն իրենից դուրս էր եկել: Այն ժամանակից, ինչ իրեն ճանաչում էի, միշտ հայերի կողմն էր բռնում, քանի որ թույլ կողմն էին, թեև իր դիրքը՝ որպես Ֆրանսիայի բարձրագույն ներկայացուցիչ այդ երկրում, նրան դարձրել էր ծայրահեղ ողջամիտ իր դրսևփորումներում: Նույնիսկ եղել էր ինչ-որ տեղ կասկածամիտ՝ փորձելով մնալ չեզոք դիրքում որևէ ընդհարման ժամանակ, որին կարող էր վերաբերել որպես մարդ արարած: Բայց երբ նա դա զգացել էր իր մաշկի վրա, այլևս ոչ մի կասկած չէր մնում: Այդ պահին նրա մտահոգությունն այն էր, որ կոտորածները կարող են տարածվել Թուրքիայով մեկ:

Ներզգացողությունը նրան չէր խաբում, քանի որ քիչ ժամանակ անց էր գրումում, Սարբերդում, Դիարբեքիում, Մարաշում և շատ այլ վայրերում սպանվեցին հազարավոր հայեր այն պատճառով, որ պատկանում էին այդ փոքրամասնությունը:

Վերադարձա տուն՝ մտորելով ամբողջ տեղի ունեցածի մասին: Կոստանդնուպոլսում շատ բաներ այլ կերպ էին ընկալվում. չնայած սարսափելի կոտորածին՝ մարդիկ փորձում էին նայել դեպի առաջ: Ներքուստ ես խորհում էի միայն կատարվածի շուրջ և իմ հայ բարեկամների ճակատագրի մասին:

Հաջորդ օրը, երբ մտա դեսպանատուն, ինձ հանձնեցին մի ծածկազրված հեռագիր Բիթլիսի Հյուպատոսարանից: Բացեցի այն՝ վախենալով որևէ չարագույժ լուրից, բայց կարդալով՝ թեթևացած շունչ քաշեցի:

«Գրիգոր Բրոշյանը փախել է բանտից սեփական միջոցներով: Գտնվելու վայրն անհայտ է», — ստորագրված Պիեռ Սեն Ժակ, Ֆրանսիայի հյուպատոս Տրապիզոնում:

Նրա փախուստը հոգալուց հետո՝ ի վերջո պարզվեց, որ դրա կարիքը չէր եղել: Բրոշյանը շատ վճռական մարդ էր: Վստահ էի, որ առաջին հնարավորության դեպքում՝ կապի մեջ կմտներ մեզ հետ, եթե նրան որևէ ձախորդություն չպատահեր:

Շատ օրեր անցան, սակայն լարվածությունը չէր նվազում, և շարունակում էին լուրեր հասնել դեսպանատուն Թուրքիայի շատ գյուղերից ու քաղաքներից՝ հայերի դեմ հարձակումների ու սպանողների մասին, ինչը ցույց էր տալիս, որ այդ իրավիճակը համատարած էր՝ առանց դադարի, արտաքուստ՝ դուրս վերահսկողությունից: Ինչպես միշտ Բարձր Դուռն ամեն ինչ ժխտում էր՝ արտահայտելով իր զայրույթն ու ցավը կատարվածի հանդեպ, թեև ճշմարիտն այն էր, որ այլևս ոչ ոքի չէր խաբում: Ակնհայտ էր, որ բարեփոխումների հուրիթը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի փառահեղ ալիբի և դիվանագիտական տարբեր անդամների մեկնարանություններն այս տեսակետում համընկնում էին:

Օրերն անցնում էին այնքան արագ, որ զարմացա, երբ գլխի ընկա, որ մինչև Սուրբ Ծնունդը մնացել է երկու շաբաթ: Ես չէի կարոտում Ֆրանսիան, բայց հիշում էի իմ մանկությունը, իմ երիտասարդության տարիները, որ կարծես ուրիշներ եղած լինեին: Ինձ ավելի հասուն էի զգում, և մեծ պատասխանատվությամբ պաշտոնը, որ զբաղեցնում էի որպես առաջին քարտուղար, ինձ ստիպում էր աշխատել լարված, բարդ ու խառնաշփոթ ժամանակաշրջանում՝ ջանալով պաշտպանել Ֆրանսիայի շահերը:

Մի օր արագ քայլում էի փողոցով, երբ մի մուրացկան ձեռքն ինձ մեկնեց: Տարօրինակ ոչինչ չկար, քանի որ քաղաքում շատ էին: Այդ պատճառով էլ որոշեցի շրջանցել նրան, բայց նա հասցրեց տալ ինձ մի ծավալած թուղթ: Այնպես ցույց տվի, որ կարծես ոչինչ չէր եղել և շարունակեցի քայլել սովորականի պես: Մի քանի քայլ հետո, ապշահար կարդացի միայն. «Կաֆե Իմպերիալ»:

Անտարակույս, ինչ-որ մեկն ինձ սպասում էր այդ վայրում: Ծատ մարդաշատ Հավաքատեղի՝ դիվանագիտական մարմնի անդամների Համար, որը գտնվում էր կամրջի մոտ՝ նույն անկյունում: Ինձ քաջ ծանոթ էր, քանի որ այդ վայրն ինձ շատ դուր էր գալիս և ոչ միայն իր արտասովոր սուրճով, որի բույրը տարածվում էր Ոսկեղջյուրով մեկ:

Ուղղվեցի այնտեղ՝ անգամ իմանալով, որ Պոլ Կամբոնը Հավանությունն չէր տա: Նոր էր մեկնել Փրանսիա, բայց զնալուց առաջ ինձ խոստովանեց, որ Հրաժարականը չեն ընդունել:

Այդ շարաթներին ևս էի զբաղեցնելու Փրանսիայի ի տեղի ղեկավարի պաշտոնը, շատ բարդ ժամանակներում՝ երկու երկրների միջև լարված Հարաբերությունների Հետևանքով:

Մտա և սկսեցի նայել մեծ զգուշությամբ այս ու այն կողմ, մինչև որ սեղաններից մեկից մի Հայ ինձ մի թույլ նշան արեց: Ինձ թվաց, թե այդ մարդու դեմքն ինձ ծանոթ էր, բայց ոչ մի կերպ չկարողացա վերհիշել: Հետևեցի նրան, և ինձ առաջնորդեց վերևի Հարկը՝ խուցերից մեկը, որոնք նայում էին ներսի կողմին: Այնտեղ, բացարձակապես զարմանալիորեն, ինձ սպասում էր Գրիգոր Բրոչյանը, որը տեղից վեր կացավ ինձ գրկելու, մինչ ինձ Հարցնում էր անգլերեն:

— Հիշո՞ւմ ես էդուարդ Սվազյանին: Այո՛, Նյու Յորքում: Դաշնակազարը, մարդ Աստծո:

— Հիմա, այո՛: Ճիշտն ասած, նրան տեսնելիս իր դեմքն ինձ ծանոթ թվաց... Իհարկե՛: Ինչպե՞ս ես, էդուարդ: Դեռ մինչև Հիմա Հիշում եմ, թե ինչ լավ էր Հնչում քո դաշնամուրը: Բայց ի՞նչ ես անում՝ այստեղ: Վտանգավոր չէ՞:

Կաֆե Իմպերիայը մի վիթխարի Հաստատություն էր բազմաթիվ փակ սրահներով և մի վերնահարկով, որտեղից նա ասես վերահսկում էր կամուրջը և վրայի մշտական անցուղարձը:

— Ահա թե ինչ ենք անելու այստեղ: Ինձ Հետ եկել են շատ Հայ բարեկամներ, Արամ Զելկայանը նույնպես, տեղանքագիր և Կրիկոր Նալպանտյանը՝ նկարիչը... Հիմա քեզ կբացատրի Գրիգորը, — Սվազյանը ժպտաց՝ ցույց տալով իր բարեկամին:

— Այո՛, նստիր այստեղ և լսմիր մի գավաթ այս Հրաշալի սուրճից: Ռեչիդ աղայինն է: Կարծում եմ, որ միակ թուրքն է, որին Համակրում եմ:

Այդ նույն պահին մտան Արամը և Գրիգորը, որոնց ջերմորեն ողջունեցի: Բրոչյանի բարեկամներն ինձ բացատրեցին, որ չէին ցան-

կացել նրան մենակ թողնել, և բոլորը միասին որոշեցին տոմսերը գնել ու վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս: Թեև գիտեին այն դժվարությունների մասին, որոնք իրենց սպասում էին, ինձ խոստովանեցին, որ ի վիճակի չեն Հանգիստ ապրել Նյու Յորքում, երբ իրենցից մեկը Թուրքիայում կյանքը վտանգի է ենթարկել:

Նրանց տեղ Հասնելն ու Բրոչյանի անհավատալի փախուստի զուգադիպումը բոլորին Համակել էր մեծ գոհունակությամբ, և նրանք ցնծությամբ մեջ էին: Ինձ տեղեկացնելու Համար՝ ուղերձն ուղարկել էին ՀՀԳ-ի անդամներից մեկի միջոցով, որը մուրացկանի զգեստներով կերպարանափոխված, Հետևել էր ինձ ուղերձը Հասնելու Համար:

— Լավ, Անրի, չգիտեմ՝ լավ թե վատ, քեզ Համարում ենք յուրայիններից մեկը: Վստահ ենք, որ քո անձնագիրը Փրանսիական է, բայց սիրտդ՝ Հայկական:

Համաձայնեցի, մինչ շունչս կտրվում էր Հուզմունքից: Նրա խոսքերը ճիշտ էին, տարիների ընթացքում այդ երկրում գնալով բարեկամացել էի Հայ ժողովրդին: Նրանք շատ մոտ էին Արևմուտքի աշխարհին, նույնիսկ Հայ գյուղացիները, որ ապրում էին Հեռավոր գյուղերում և ավաններում, տածում էին շատ մեծ մերձակցություն եվրոպականի և մեծ Համակրանք Փրանսիայի նկատմամբ: Դա այլ բան չէր, քան քրիստոնեական մշակույթը, կյանքն ընկալելու մի որոշակի ձև և մեծ Հիացմունք ազատությունների երկրի Հանդեպ:

Նստեցինք այդ առանձին սրահում և լուռ մնացինք, մինչ թուրք սպասավորը մատուցում էր սուրճը: Ցանկացած զգուշավորություն բավարար չէր մի այնպիսի երկրում, որտեղ սուլթանն ուներ աչքեր և ականջներ ցանկացած վայրում. լրտեսները նրան մշտապես իրազեկում էին տեղի ունեցող ամեն ինչից: Եթե մեկը Համարձակվում էր ասել մի բան, և դա չէր Համընկնում կառավարության տեսակետի Հետ, կորած էր. նա կամ ընտանիքի որևէ անդամ մինչև լույս կանհետանար:

Գրիգորը նայեց մեր աչքերին, ասես փնտրելիս լինեք Հենարան՝ իր իսկական ընկերների մեջ:

— Ուզում եմ, որ իմանաք, ինչ կատարվեց Բիթլիսում, թեև մյուս կողմից, այնքան էլ տարբեր չէր ուրիշ քաղաքներում տեղի ունեցածից, որտեղ Հայեր են ապրում: Զեզ Հստակորեն պետք է ասեմ, որ Աբդուլ Համիդն իր առջև նպատակ է դրել բնաջնջել մեզ, քանի որ այն Համոզմանն է, որ Օսմանյան կայսրությունում եվրոպական պետությունների միջամտության պատճառը մենք ենք: Զեզ մի բան

նախազգուշացնեմ: Մինչև իր կյանքի վերջ նա այդ նպատակից հետ չի կանգնի. այդ մարդը մի դե է, որը ձգտում է կործանել Հայ ազգը: Իսկ դա անուն ունի՝ կոչվում է ոճիր ողջ մարդկության դեմ, բայց այնքան սովոր է ստին ու կեղծիքին, որ ընդունակ է անգամ հերքել բացահայտ ճշմարտությունը: Ինչ էլ որ անենք, միշտ էլ լինելու ենք հարձակվողները, իսկ թուրքերը՝ զոհերը, որպեսզի այս ձևով ստեղծեն խարդախություն և դավադրություն արատավոր մի մթնոլորտ:

Մեզ կողոպտում են թալանչիական հարկերով, մանավանդ ինչ-որ ձևով արկում ենք և ինչ-որ ունենք, խլում են: Բռնարարում են մեր կանանց ու աղջիկներին, առևանգում են մեր որդիներին: Զուրկ ենք ազատությունից, քանի որ ուզում են վերահսկել անգամ, թե ինչպես ենք հողին հանձնում մեր հանգուցյալներին: Ժամանակ առ ժամանակ մեր գյուղերից մեկը ենթարկվում է ավերիչ հարձակման, որին զոհ են գնում մեր եղբայրներից շատերը: Իրավունք չունենք ձի հեծնել, ո՛չ էլ զենք կրել, ո՛չ էլ հնչեցնել մեր եկեղեցու դանգերը: Կարելի է՞ արդյոք կյանք կոչել նման ապրելակերպը... Իսկ երբ հրաժարվում ենք վճարել, Հայտնում ենք նրանց չարաչառումների մասին կամ փորձում ենք հատուցել վիրավորանքի դիմաց, որովհետև չենք կարող հանդուրժել, որ մեր արժանապատվության մնացորդները վերջ տան, ուրեմն ըմբոստներ ենք, որոնց հարկավոր է բնաջնջել: Եվս մի պատրվակ դարձյալ հարձակվելու Փոքր Ասիայի Հայերի ու Հույների վրա, քանզի չպետք է մոռանանք մեր դավանակից եղբայրներին:

Բոլոր Հայերս, կարիք չկա կրկնելու, դեմ ենք այս իրավիճակին, և բոլորիս համար կասկած չկա, որ նախընտրում ենք մեռնել, քան ապրել այսպես: Դա մեզ ընձեռում է բարոյական ու նյութական առավելություններ: Որովհետև երբ քեզ համար միևնույն է մեռնելը և դավանում ես մի արդար գործի, կարող ես վերածվել վտանգավոր թշնամու: Չենք ուզում լինել գառներ, որ առանց ծպտուն հանելու, գնում են սպանդանոց, ինչպես այն խեղճ մարդիկ, որոնց տեսա զըլխատված մեռնելիս Սասունում և Բիթլիսում:

Բրոշյանն ինձ զայրացած հայացք նետեց և ասաց.

— Ներիր այն բանի համար, որ կասեմ և չվիրավորվես: Բայց չե՞ս կարծում, որ Հայերի արյունը Եվրոպայի համար ոչինչ չարժե: Չե՞ս կարծում, որ քրիստոնյա երկրները, որ այդքան ճամարտակում են ազատություններից ու մարդասիրությունից, արդյոք մի քիչ ավելին պետք է անեին հանուն Հայաստանի: Այդ երկրները, որոնք իրենց անվանում են քրիստոնյա, մեզ հետ միայն խաղում են՝ մեծ շահույթներ կորզելու համար: Ահ, ինչ սարսափելի բան է թույլ լինելը: Աստ-

ված Հայերին խելք, բարություն և սիրտ է տվել: Մեր ինչի՞ն են պետք այդ պարզեցումը: Կուզենայի լինել ինչպես նրանք. դաժան, չարագործ և անմարդկային, որպեսզի պայքարը չլիներ այդքան անհավասար: Այլևս չենք կարող հանդուրժել էլ ոչ մի օր ավելի... Մեր վերջին Հույսը Ֆրանսիան է:

Գրիգորի տրամադրությունը դառնում էր այնքան հոռետեսական, որ որոշեցի միջամտել:

— Մասամբ դու իրավացի ես: Եվրոպան չի արձագանքում այնպես, ինչպես որ պետք է աներ, թեև հուսով եմ, որ շուտով ամեն ինչ կփոխվի. կա՛մ ստիպված կլինեն հանգամանքներից ելնելով, կա՛մ էլ հասարակական կարծիքը կստիպի այդ անել:

Ես վստահ եմ, քեզ հետ լրիվ անկեղծ եմ, երբ ձեզ հավաստիացնում եմ, որ շատ ֆրանսիացիներ և եվրոպացիներ կան, որոնք խոր համակրանք են տածում Հայերի նկատմամբ, թեև անհասկանալի շատ պատճառներով չեն հասկանում, թե ինչու որոշ քաղաքագետներ չեն գործում՝ հետևելով իրենց հոգու թելադրանքին: Ճիշտ է, որ պետություն չափերը իրականում նաև տնտեսական շահեր են, որոնք ստիպում են կորցնել մարդկայնությունը: Ես նույնպես ամոթ եմ զգում այն բանից, ինչ տեղի է ունենում: Երբ եկա այստեղ, կարծում էի, թե խոսքը միայն տեղեկատվության պակասին է վերաբերում, բայց հիմա գիտեմ, որ կան ուրիշ զրգապատճառներ: Ամեն դեպքում ձեզ առաջարկում եմ, որ միմյանց երգվենք զաղտնի պահել: Ես պատասխանատու եմ ձեր այստեղ վերադառնալու համար և չգիտեմ, թե չսխալվեցի՞ արդյոք՝ Գրիգորին համոզելով, որովհետև այդ պատասխանատվությունն ինձ սպանում է:

Սա մի սարսափելի անհավասար պայքար է, թեև պատմությունը մեզ շատ օրինակներ է տվել: Հիմա դուք Սասունցի Դավիթն եք, իսկ թուրքերը՝ Գողիաթը, և հետևաբար պետք է գտնեք հսկային տապալելու զենքը: Հսկա, որ ձեզ հետապնդում է, ճնշում, որ ցանկանում է ձեզ բնաջնջել...

Սակայն սա, ինքներս մեզ չխաբենք, լինելու է մի անհավասար ճակատամարտ, որ կարող է շատ երկար ժամանակ տևել, գուցե շատ ավելի, քան մեր կյանքերը իրար գումարած, և պետք է շարունակեք տառապել, իսկ փոխարենը՝ միայն արյուն, քրտինք և արցունքներ: Բայց ձեզ կարող եմ ասել, որ շատ մարդիկ ունեն ձեզ կողմնակից, ունենք մարդիկ՝ համոզված, որ դուք եք արդարացի: Ինչ մնում է ինձ՝ իմ համեստ ավանդին, միշտ ձեր կողքին կլինեմ և հարկավոր չե՛մ ավելին ասել, քանի որ ընտրությունը կատարել է իմ խիղճը:

Ինձ Համար Հուզումնալից պահ էր, քանի որ չորս հոգին ինձ զբր-
կեցին մի քանի անգամ: Այլևս Հետ գնալու ճամփա չկար, ես լրիվ գի-
տակցում էի, որ Հենց նոր ես ներքաշվել էի մի բանում, որն ինձ վրա
թանկ էր նստելու. թե՛ անձիս Համար և թե՛ լուրջ Հետևանքներ կու-
նենար իմ երկրի Համար: Ոոսքը այն սկզբունքների դավաճանություն
մասին էր, որոնք ղեկավարում են ղիվանագիտական Հարաբերու-
թյունները: Գիվանագետը կարող էր իր ներսում վճիռ ընդունել, բայց
պարտավոր էր պահել Հավասարակշռությունը, ինչ էլ որ լիներ: Եթե
ոչ, պետք է հրաժարական տար և միայն այդ պահից Հետո որոշում
ընդուներ: Մինչդեռ ես պետք է մնայի ղիվանագիտական անձնա-
կազմում և այդ արտոնյալ դիրքից փորձելու էի օգնել Հայերին: Մինչ
քայլում էի դեպի դեսպանատուն, մտածեցի, որ այդ ժամանակից
սկսած՝ պետք է փոխել սովորություններս. ուշադրությամբ Հետևեի
իմ շրջապատին, լինեի զգուշավոր, համոզվեի, որ ինձ չեն Հետևում,
իսկ եթե այո՛, փորձեի ճանապարհս շեղել: Ես կյանքս բախտախաղի
էի դնում շատ Համառ թշնամիների՝ մարդասպան Աբդուլ Համիդի
խուզարկումների դեմ: Իրականում նրա քաղաքական ոստիկանու-
թյունը իրազեկվում էր ամեն ինչից, այն աստիճան, որ վերջերս Կոս-
տանդնուպոլսում մի ասացվածք կար. «Եթե չես ուզում, որ Աբդուլ
Համիդն իմանա, մի մտածիր այդ մասին»:

Վերսկսեցի աշխատել՝ գիտակցելով իմ նոր իրավիճակը և այն
վիթխարի պատասխանատվությունը, որ դրված էր ինձ վրա: Բրոշ-
յանը և նրա բարեկամները երգվել էին ոչ ոքի չպատմել իմ որոշումը,
միայն այսպես՝ իմ աշխատանքով կկարողանայի ծառայել Հայոց
Հարցին: Ծատ դժվար է որոշել, թե որոնք են մեր իսկ շահերին Հա-
կասող այն մեխանիզմները, որոնք մեզ մղում են ընդունել դժվարին
որոշումներ:

Ձեռն ժխտի, որ այդ ամենի մեջ իր ծանրակշիռ տեղն ուներ այն
փաստը, որ դեռ սիրահարված էի Ռիտա Հակոբյանին, թեև գիտեի, որ
դա պետք է թաքուն մնա Հոգուս խորխորատում: Գուցե այդ որո-
շումն էր ինձ մղել մեկ ուրիշի՝ իր միջոցով միաբանվելու Հայերին՝
որպես նրանցից մեկը:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՍԿԻԶԲ 1895

23. ՄԵԿ ՈՒՐԻՇ ԱՇՆԱՐԷ

Դեկտեմբերի սկզբներին դեսպանատանն ընդունեցինք Ֆրան-
սիայի ֆինանսների նախարարության երկու բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաների: Պետք է մի քանի ամիս մնային Կոստանդնուպոլսում՝
փորձելով վերակառուցել և վերլուծել Թուրքիայի տնտեսական քա-
ղաքականությունը և պարզել, թե արդյո՞ք Ֆրանսիան նպատակա-
հարմար կհամարի վերաֆինանսավորել իր տրամադրած վարկերը:
Պիեռ դը Վիլմենը և Ժորժ Կոնտեն նոր էին Հասել Փարիզից՝ նախա-
րարի կողմից նրանց վրա դրված այդ դժվարին առաքելությամբ:

Պիեռ դը Վիլմենը պատկանում էր Փարիզի ճանաչված ֆինան-
սիստների ընտանիքներից մեկին: Մի բարձրահասակ, ոչ այնքան
բարեկազմ, միջին տարիքի և խորթամիանց հայացքով մարդ էր:
Ինձ խոստովանեց, որ ոչ միայն պատասխանատվությունից ելնելով
է եկել, նաև Թուրքիա այցելելու ցանկությունից:

— Նախկինում երբեք չեմ եղել Արևելքում, և պարզվում է, որ իս-
կապես, իմ կարծիքով շատ գայթակղիչ է, բայց այս աշխատանքը
վախենամ շատ դժվարին լինի: Տեսեք, այս առավոտ զրուցել ենք
մեծ վեզիրի Հետ, որն անմիջապես կանչել է Հաշվապահներին: Ինչ
վերաբերում է ֆինանսների նախարարին, նա եկել է ավելի ուշ՝ ա-
ռանց իմանալու, թե ինչ ենք ուզում և կարծում եմ, որ նրա Համար
միևնույն էր, քանի որ չի թվում, թե նա է վերահսկում իրավիճակը:

Ձի կարելի անտրամաբանական դատողություններ արտահայտել,
բայց իմ առաջին տպավորությունն այն է, որ այս երկիրը Հասել է իր
վերջին. այսինքն՝ ժամանակավորապես դադարեցված են վճարում-
ները, իսկ դա Թուրքիայի Համար կարող է շատ վտանգավոր լինել,
բայց վարկատուների առումով Ֆրանսիան Հավանաբար նրանցից
ամենակարևորն է:

Այստեղ գոյություն չունի պետության բյուջե, կամ առնվազն ոչ
այնպես է, ինչպես մենք ենք այն Հասկանում: Չկա ծախսերի և մուտ-
քերի պաշտոնական վերահսկողություն: Փողն օգտագործվում է, ես
կասեի, կամայական կերպով՝ սկսած սուլթանի պալատից, որը տա-

պես խոչընդոտ համակարգի համար: Ինչ վերաբերում է օսմանյան պարտքի վարչություն խորհրդին, որի հետ պետք է վաղը տեսնվենք, չգիտեմ, թե ինչ կպատահի, բայց կարծում եմ, որ անդամներից յուրաքանչյուրն իր ջրաղացին է ջուր լցնում, և հատկապես Գերմանիան, որը հավակնում է դիրքավորվել այն կանխատեսումով, որ թուրքական կայսրությունը շաքարի պես կլուծվի, և հետքն անգամ չի մնա, և ոչ ոք չի կասկածում, որ դա ոչ թե ուշ, այլ շուտ է լինելու և այդ պահին, ինչպես կանխագուշակեց Վիլհելմ Ռոչերը, բոլորը ձգվելու են դեպի ափսոսները՝ մեջները մնացած փշրանքները հավաքելու:

Կայզերն իր թաթը դրել է թուրքիայի վրա և պատրաստ է երգվել, որ անգիր գիտի Ղուրանը, եթե հարկ լինի:

Տեսեք, ձեզ մի բան եմ խոստովանելու: Ձեզ վստահում գերմանացիներին, ուզում են տիրանալ թուրքիային, լավ թե վատ, ինչ գնով էլ լինի: Իրենք ունեն իրենց ֆոն դեր Գոլցին՝ պրուսացի կայզերի վստահելի մարդուն, որը ղեկավարում է թուրքական ռազմական ակադեմիաները՝ հրավիրելով առաջադեմ ուսանողներին կրթությունն ավարտել Բեռլինում: Ձեզ վստահեցնում եմ, որ անկողմնակալությունից չէ, այլ լրիվ հակառակը: Մեր գլխին խաղ են խաղալու: Բոլորովին վերջերս Վիեննայում մի զեկուցում լսեցի: Կարդում էր մի գերմանացի պրոֆեսոր՝ այդ աշխարհագրագետը, անունն ի՞նչ էր, Նաուման: Այո՛, ոմն Նաուման: Խոսեց հարձակումներից, գերմանական իշխանությունից, արիական արյամբ գաղութարանակներից, Կրուպի թնդանոթներից: Համոզված վստահեցրեց, որ Գերմանիան իրավունք ունի գրավել այն տարածքը, որի կարիքն իր ժողովուրդն ունենա: Ինձ բոլորովին դուր չեկավ այդ անհեթեթությունների շարքը, բայց ձեզ վստահաբար ասում եմ, որ ավստրիացիները բուռն ծափահարում էին, նույնն էր թե՛ որ մի մարզարևի լսելիս լինեին: Համոզված եմ, որ գերմանացիները գաղտնի պայմանագրեր ունեն թուրքերի հետ և վաղ թե ուշ մենք կտեղեկանանք:

— Նույնն եմ կարծում, — հաստատեց Կոնտեն: — Բայց մենք խոսում ենք մի մարդու հետ, որը շատ լավ գիտի այս երկիրը: Ես կուզենայի իմանալ նրա կարծիքը:

Սա երկիր չէ, այլ մի վիթխարի լսճանկար, որում ոչ ոք գոհ չէ իր իրավիճակից, — պատասխանեցի, — թուրքերը նվաճելով են տիրացել նրան: Եկել են այստեղ ուժի գոռով և շարունակում են գործադրել այն բոլոր նրանց դեմ, ովքեր թուրք չեն: Ինչ վերաբերում է հույներին, համոզված եմ, որ Փոքր Ասիան՝ հելլենական աշխարհի բնական մի

մասը, դեռ ավելին է եղել, քանի որ իրականում այստեղ էր գտնվում նրա հիմնական մասը: Հայերը այստեղ են գտնվում այն ժամանակից ի վեր, երբ գործածում էին քարե կացիններ: Այսինքն՝ վաղնջականից այս տարածքը եղել է իրենց հինավուրց երկիրը, իսկ ինչ մնում է քրդերին, թափառում են այս տարածքներով՝ սկսած լսեթերի ժամանակաշրջանից: Արարները չեն ընդունում սահմաններ և մանավանդ այն ժամանակից, ինչ բերեցին իսլամը, նրանք ումմայի՝ հավատարիմ մուսուլմանների մասն են կազմում, այսինքն՝ իսլամի: Ձեզ խոսում բուլղարների, բոսնիացիների, այրանացիների և մակեդոնացիների մասին... Յուրաքանչյուրը հարցին նայում է իր ձեռով: Իսկ մինչ եվրոպացիներս դիրքավորվում ենք, որ երբ գա պահե՞լ, որ չի ուշանա, այդ ընթացքում սուլթանը՝ այս հիվանդ մարդը կարող է մեռնել մեր ձեռքերին: Հարցն այն է, որ թուրքերը ըստ երևույթին ցանկանում են մի արմատական լուծում՝ վերացնել անհանգիստ և առանց հովանավորների փոքրամասնություններին, ինչպես օրինակ՝ հայերին, որովհետև Փոքր Ասիայի հույների հետևում Հունաստանն է... և վաղ թե ուշ նրանց կուղարկեն այնտեղ:

Բայց ձեզ հետևյալը կասեմ: Եթե որևէ ողբերգություն կատարվի, ամենամեծ պատասխանատուն մենք ենք լինելու՝ եվրոպացիներս: Թուրքերը կմտածեն, որ այդ ձեռով կապահովեն իրենց ապագան որպես պետություն: Իսկ մե՞նք: Ինչպե՞ս ենք այդ ժամանակ արդարանալու: Որ ի օգուտ մեր տնտեսական շահերի թույլ տվեցինք, որ կատարվի՞ նման բան: Ի՞նչ ամոթալի բան Եվրոպայի համար:

Ժորժ Կոնտեն և Պիեռ դը Վիլմենը իրար երկար նայեցին առանց իմանալու՝ ինչ պատասխանել: Հետո ինձ բավականին հապճեպ հրաժեշտ տվեցին: Վերցրին իրենց փաթեթները վեզիրի նվերների հետ և գնացին հերթական ժողովին:

Մնացի մտադրադ: Համոզված էի՝ ոչ ոք ոչինչ չի անի հանուն հայերի, եթե ի վերջո որևէ սարսափելի բան կատարվի: Հայերը ոչինչ չունենին հրամցնելու, թերևս միմիայն իրենց օգնություն հայցող ձեռքերը, ինչը և եվրոպական տերությունների հետ ցանկացած քաղաքական ասուլիսում նրանց դարձնում էր անտեսանելի:

Ֆրանսիական պառլամենտի ստորին պալատի մի բարեկամ պատգամավոր ինձ շատ հստակ էր բացատրել այդ երևույթը:

— Անրի, — նախատեց ինձ, — ի՞նչ երազող ես: Մի՞թե չգիտես, որ հոգիները կշիռ չունեն:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ՎԵՐՁԵՐ 1895

24. ԲԱՐՈՆ ՄԱՐՇԱԼ ՖՈՆ ԲԻԲԵՐՇԹԱՅՆ

1895 թ. դեկտեմբերի 27-ին Գերմանիայի դեսպան Փոն Բիրեր-շթայնը Կոստանդնուպոլսում հրավիրեց ողջ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը իր դեսպանատուն՝ հավակնելով, որ դա իր կողմից լինելու է բարի կամքի դրսևորում: Իր գործընկերների կողմից նա մեծ համակրանք չէր վայելում, բայց բոլորս էլ որոշեցինք ներկա գտնվել: Պոլ Կամբոնը դեռ Ֆրանսիայում էր և որպես առաջին քարտուղար՝ ինձ վրա էր դրված ի տեղի դեսպանի պաշտոնավարությունը: Գերմանիայի հետ մեր դիվանագիտական հարաբերությունները սառն էին և մեկուսացած: Սակայն Փոն Բիրերշթայնը ցանկանում էր կոտրել սառույցը, քանի որ մեզ հայտնի էր, որ եկող տարվա սկզբներին Վիլհելմ II-ը պատրաստվում է ուղևորվել Թուրքիա: Իսկ Բիրերշթայնը ցանկանում էր ցույց տալ, որ մշակույթների դաշնության իր քաղաքականությունը, - ինչպես ինքն էր այն անվանում, որին հետևում էին եվրոպական մնացած երկրները, - թեև ճիշտ չէր, բայց իր համար խիստ շահեկան էր՝ սուլթանին համոզելու համար, և որ Գերմանիան էր այդ քաղաքականության ճանապարհի ուղենիշը: Կամբոնն ինձ մի ծածկագրված հեռագիր էր ուղարկել՝ զգուշացնելով ինձ, որ առնվազն երկու ամիս դեռ ուշանալու է, և որում ինձ պատմում էր Գերմանիայի բռնած երկակի դիրքի մասին, բայց նաև հասկացնում, որ որևէ ընդհանրան նրանց հետ չպետք է գնանք, քանի որ Գերմանիայի հետ կապող շատ ընդհանուր շահեր ունենք: Շատ զայրացած էր մեր կառավարության վրա, քանի որ չնայած հայերի կոտորածներին էրզրումում, Մարաշում, Տրապիզոնում և առհասարակ գործնականում բոլոր այն քաղաքներում ու գյուղերում, որտեղ ապրում էին հայեր, պաշտոնական ոչ մի մեղադրական հաղորդագրություն չէին ուղարկել Թուրքական կառավարությանը, ոչ էլ իրեն էին թույլ տվել դա անել՝ անգամ նկատի առնելով այն վտանգը, որ հարկ կլինեիր պատասխան տալ Ֆրանսիայի հասարակայնության դժգոհության առջև, որը մեծ համակրանք էր տածում հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Նրա հեռագիրն ընդամենը մի ժեստ էր, որին ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում: Եվրոպական հասարակական կարծիքը դարձել էր եսասեր, և բողոքները հայերի սարսափելի իրավիճակի մասին այլևս արձագանք չէին գտնում դիվանագիտական գրասենյակներում: Դրանով զրազվում էին սուլթանի կողմից «գնված» թերթերը, որոնք շարունակում էին խոսել հեղափոխական հայերի, բանդիտիզմի, ավազակության և թուրք խաղաղ քաղաքացիների դեմ հայ խոտմարարների մշտական թշնամությունների մասին: Կարծես աշխարհը կույր էր ու համր՝ ճշմարիտ իրականության առջև: Սակայն դա էր Բարձր Դուռն քաղաքականությունը, և ոչ ոք ընդունակ չէր ընդդիմանալ նրանց, ամեն բան իր տեղը դնել:

Կոստանդնուպոլսում Գերմանական դեսպանատունը դարձել էր Օսմանյան կայսրությունում կենտրոնական եվրոպայի տերությունների իշխանության կենտրոնը և թուրքական բանակի գլխավոր շտաբը: Թուրքական զինված ուժերում ոչ մի բան տեղից չէր շարժվում առանց գերմանացիների համաձայնության, որոնք ամեն ինչ անում էին իրենց ուզածով, նշանակելով դեկավարներ և փոխելով նրանց, ովքեր նվազագույն դժգոհություն էին հանդես բերում այդ իրավիճակում:

Բոլորին քաջ հայտնի էր, որ Արդուլ Համիդը չէր վստահում իր սեփական գեներալներին և, այնուամենայնիվ, ասես կուրորեն հավատում էր գեներալ Փոն դեր Գոլցին, ում նշանակել էր որպես ռազմական ակադեմիաների տնօրեն և բանակի հետ կապված՝ բոլոր հարցերի՝ ռազմամթերք ու զենքեր գնելու, իր անձնական խորհրդատու:

Հասա գերմանական դեսպանատուն ուղիղ ժամը տասներկուսին՝ հրավիրատոմսի մեջ նշված ժամին: Ճաշը ծրագրված էր ժամը մեկին, հետո փոխանակելու էին տպավորություններ, շնորհավորանքներ և բարեմաղթանքներ, և միջոցառումը վերջանալու էր ժամը չորսին: Ամեն ինչ ստույգ և ճշգրիտ: Պրուսական և ռազմական, որոնք դառնում էին հոմանիշներ:

Երբ մտա, անթերի հագուկապով մի սպասավոր վերցրեց վերարկուս, գլխարկս և գավազանս, կրունկներով խփելով գետնին՝ որպես ողջույն: Մեկ ուրիշն ինձ ուղեկցեց սրահի միջով դեպի մի ապակեպատ դիտարան այգու վրա, և բարոն Փոն Բիրերշթայնն ինձ ողջունեց՝ զլուխը խոնարհելով և ձեռքսեղմումով:

– Սիրելի Անրի, ուրախ եմ ձեզ մեզ հետ տեսնել, բայց մենք շատ ուրախ կլինեինք նաև Պոլ Կամբոնի ներկայությունից: Բարի գալուստ գերմանական տարածքում: Սա իսկապես եվրոպա է:

Դեռ սպանը ակնարկում էր, որ դարձյալ գտնվում ենք քաղաքակիրթ վայրում, որովհետև գերմանացիների համար, թուրք մուսուլմանները, անկախ ամեն ինչից, ղեռ արժանի չէին այդ կոչումին, թեկուզ կայգերը անգիր սերտած լինեիր Ղուրանը և եղբայրաբար համբուրած լինեիր Արզուլ Համիդի երկու այտերը:

Ես մտա ընդարձակ դահլիճը և սկսեցի ողջունել տարբեր մարդկանց, մինչև որ հանդիպեցի Նիկոլայ Գիրսին՝ ուսուսարտգործնախարարին, ում հետ ծանոթացել էի մեր դեսպանատանը՝ ընթրիքներից մեկում, և ով ինձ ողջունեց որոշ սառնությունով: Դրան կարևորություն չտվեցի՝ վերագրելով մեր երկու երկրների միջև եղած քաղաքական հակասություններին: Ռուսաստանն ուներ շահեր, որոնց հետ Ֆրանսիան համամիտ չէր, և ընդհակառակը: Նա մտքեր էր փոխանակում Լորանով-Ռոստովսկու՝ Կոստանդնուպոլսում ուսուսական դեսպանի հետ, որը Կամբոնի հետ անձնական հրաշալի հարաբերություն ուներ, բայց ոչ քաղաքական:

– Անրի, կուզենայի իմանալ, թե ինչ կարծիքի եք այն ամենի վերաբերյալ, ինչ կատարվում է: Պետք է հանդուրժենք, որ կիսալուսինը թուրքիայում բոլոր քրիստոնյաների վերջը տա՞: Գիտե՞ք, ինձ անհանգստացնում է այն, որ վաղվա օրը մեղադրելու են քրիստոնյա ժողովուրդներին, որ համաձայնության չեն եկել միասին, և հավանաբար իրավացի են լինելու: Եկել է այն պահը, որ սուլթանին ասենք: Տեսեք, թե ինչ օրի ենք հասել: Այս իրադրությունը Ռուսաստանի համար դարձել է անտանելի: Հետո երբ խոսում ենք Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Նույնիսկ Գերմանիայի հետ, դուք բոլորը համաձայն եք, որ չենք կարող հապաղել, անհրաժեշտ է վճռական միջոցներ ձեռնարկել: Բայց երբ գալիս է վճռական պահը... Դուք միայն մտածեք, հավանաբար հարյուր հազար հայեր կոտորվեցին, կամ երկու հարյուր հազար, իսկ մենք քաղաքականությունից ենք խոսում: Այդպես չպետք է լինի: Իմ կարծիքով դա անընդունելի է:

Ստիպված ընդհատեցի նրան, քանի որ այդ նույն պահին մոտենում էր Ֆոն Բիրերշթայնը, և հարկ չկար ստեղծել մի դիվանագիտական ընդհարում սեփական նստավայրում:

– Ահ, ինչ հաճելի է ձեզ բոլորին միասին տեսնել: Եթե քաղաքագետներն ավելի դիվանագետ լինեին, աշխարհն ուրիշ կլիներ: Դուք

չե՞ք հավատում: Տեսեք այս խաղաղ, կիրթ և սիրալիր մարդկանց հավաքույթը: Ուրիշ ի՞նչ կարելի է խնդրել կյանքում: Հիմա, երբ ինձ չեն լսում մեր ռազմական խորհրդականները, ձեզ կուզենայի ասել, որ ինձ ամենևին չի հետաքրքրում այն, ինչ ձեռք է բերվում ուժով և բռնությունով:

Այդ պահին Լորանով-Ռոստովսկին, որ երբեք լեզուն ատամի տակ չէր պահում, չկարողացավ իրեն զսպել:

– Բայց, սիրելի Բիրերշթայն, ի սեր Աստծո, դուք նման չեք գերմանացու: Ձեզ որ դուք իսկական սպայական գերազանց բանակ ունեք Կոստանդնուպոլսում: Տեսնենք՝ դուք չեք այն միակ գերմանացի պացիֆիստը, որին ճանաչում եմ: Իսկապես, դուք արտասովոր դիվանագետ եք, քանի որ ասում եք այն, ինչ հաստատ չեք մտածում... Գուցե դրանով մենք նման ենք իրար. դուք և ես, բայց ընկերների չըջանում ես գոնե ասում եմ այն, ինչ մտածում եմ: Հիշեք այն համաձայնագիրը, որ կնքեցինք երկու տարի առաջ: Թե՞ արդեն մոռացել եք:

Ֆոն Բիրերշթայնը չէր թողնում այն տպավորությունը, թե համաձայն է իր գործընկերոջ կծու մեկնաբանության հետ, և մի պահ նրան նայեց խոժոռ, թեև դեմքը անմիջապես ծամածոց՝ փորձելով ժպտալ:

– Ոչ, Ռոստովսկի, դուք ի վիճակի չեք ինձ բարկացնել, բայց ձեզ ասեմ, որ դուք իմ երբեք տեսած ամենաքիչ ուսանող եք կամ համարյա լավ գերմանացու տեղ կանցնեք: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել: Ես էլ գոհ չեմ այն բանից, ինչ տեղի է ունենում այս երկրում: Եթե խելացի լինեինք, կկարողանայինք այն իրար մեջ կիսել: Ինձ թույլ կտա՞ք, որ դրա վրա խաղամ: Միայն որպես զվարճություն... ժամանակն անցկացնելու համար: Այո՞: Տեսեք, անգլիացիների համար եզրապատուր, Պաղեստինը և Արաբիայի մի մասը: Ֆրանսիացիների համար... Անրի՞, այո՞, ձեզ համար այդ Լիբանանը, որ ձեզ այդքան դուր է գալիս Սիրիան: Իհարկե, Սիրիան, և քանի որ Ալժիրն ու Մարոկկոն ձերն են՝ ձեզ պահեք դրանք: Վայելե՛ք, թեև անկեղծորեն ձեզ ասեմ, որ այնքան էլ ձեզ չեմ նախանձում, քանի որ աշխարհի այդ մասը միշտ լինելու է կրետների բույն: Իսկ դուք, ձերզ մեծություն Պաուսա, գեղեցիկ Իտալիայի դեսպան: Տորթի ո՞ր կտորն եք ուզում: Այո՞, այո՞, հիմա ես կգուշակեմ... Տեսնենք Տրիպոլիտանիան և Կիրենայիկան: Իսկ ուսանող, ի՞նչ կուզենային ուսանողը, ապա տեսնեք, սիրելի Ռոստովսկի և շատ սիրելի Գիրս: Գուցե կբավարարվե՞ք՝ վերահսկելով Դարդանելից սկսած մինչև Սև ծով: Կոստանդնուպոլսի

բանալիները... Գուցե և հնարավոր լիներ: Սպասեք, մի կորցրեք ձեր հույսը: Իսկ ի՞նչ կմնար մեզ՝ գերմանացի զավթիչներին: Մեզ այսպես չե՞ք անվանում, երբ ներկա չենք... Դե ես ձեզ կասեմ, որպեսզի ոչ մի շփոթմունք չլինի, — ֆոն Բիրերշթայնն այդ պահին չէր ժպտում և իր հայացքը դաժանացել էր: — Մենք ուզում ենք Փոքր Ասիան, Միջագետքից մի կտոր... մինչև Պարսից ծոցը, Բալկաններից մի մաս և այս ցիրուցան տարածքը, որ կոչվում է Հայաստան: Ամբողջը ո՛չ, ամենաարևելյանը ձեզ լինի, Գիրս... Ոչինչ չենք ուզում իմանալ Կովկասի մասին: Դուք նույնպես օգտվե՛ք... և մի բողոքեք բաժանելուց, ուտելուց հետո կարող էինք մեր գործը պատվով ավարտել և բոլորս՝ գոհ: Ահ, Իսպանիայի սիրելի ղեսպան: Դուք ունեցել եք այնքան գաղութներ, որ կուշտ եք լանդիրներից, որովհետև կհամաձայնեք ինձ հետ, որ գաղութ կոչվածը գլուխկոտրուկ է: Ուրեմն առաջարկում եմ, որ Իսպանիան հետ տանի սևֆարդիներին: Ինչպես են իրենք ասում՝ սևֆարդիտներին: Նրանց դուրս չպրտեցիք այնտեղից, ուրեմն հավաքեք նրանց նորից, քանի որ գերմանացիներս արդեն չափից ավելի հրեաներ ունենք մեր երկրում: Այսպիսով՝ լանդիրներն ավարտվեցին: Մենք՝ գերմանացիներս, պրուսացիներս, գերմաններս, քառակուսի գլուխներս... Ինչպե՞ս կուզեք կոչել մեզ: Մենք ռազմատենչ չենք, գործնական ենք և անկողմնակալ... Ցանկանում ենք դաշինք և համընդհանուր խաղաղություն բոլոր երկրների միջև:

— Իսկ ինչ է կատարվելու հայերի հետ, — իմ հարցադրման սրությունը փոխեց ցինիզմի մթնոլորտը, որ ֆոն Բիրերշթայնը հավակնել էր տալ հավաքույթին: — Քանի որ, Գերմանիայի պարոն ղեսպան, դուք ինձ հետ համամիտ կլինեք, որ եթե կան հայեր, նշանակում է գոյություն ունի մի տարածք՝ Հայաստան անունով: Եվ կարծում եմ, որ հոգու խորքում իրավացի կլինեք: Տեսեք, ձեր այդ բաշխումը ինձ լավ է թվում մինչև որոշակի կետ, բայց ձեզ չնորհակալ կլինեմ, եթե լսեք իմ տեսակետը, — այդ ընթացքում մի խումբ մարդիկ խմբվել էին մեր շուրջ, և բոլորն ինձ սպասողական զննում էին՝ ներառյալ մեզ հյուրընկալողը: — Եթե խաղաղություն ես ուզում՝ պատրաստվիր պատերազմի: Ուզում եմ ասել ձեզ. ինչպե՞ս ենք մեր մեջ բաժանելու մի երկիր՝ առանց հաշվի առնելու նրա օրինական սեփականատերերին: Այսինքն՝ պետք է լսենք թուրքերին և նրանց տանք նվազագույնը՝ այն, ինչը նախկինում չի պատկանել ուրիշներին:

Բալկանները՝ սերբերի, մակեդոնացիների, բոսնիացիների, հերցեգովինացիների, ալբանացիների, կոսովարցիների, չեռնոգորցիների և այլոց հայրենիքն է: Բուլղարիան բուլղարներին է, և այսպիսով կա-

րող ենք բաժանել այս մեծ տորթը բոլոր նրանց միջև, որոնց օրինականորեն այն պատկանում է: Իսկ «Հայկական Հա՞րցը»: Որքան ինձ հայտնի է, Կիլիկիան արդեն իսկ Հայաստան էր շատ ավելի վաղ ժամանակից, երբ դեռ գոյություն չուներին Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան կամ Ֆրանսիան: Իսկ Պատմական Հայաստանը Տրապիզոնից սկսած, հասնում էր մինչև Դիարբեքիր և Երևանից սկսած մինչև Վան: Առնվազն այդքան: Եղե՞լ եք այնտեղ: Տեսե՞լ եք նրանց հինավուրց խաչքարերը: Գիտե՞ք նրանց այբուբենը, նրանց մշակույթը. քրիստոնյաներ են, այն քրիստոնյա ժողովուրդներից, որոնց մասին քիչ առաջ խոսում էր իմ սիրելի Ռուստովսկին: Եվ ի՞նչ պետք է անենք: Մոռանանք, որ Եվրոպայի քաղաքակիրթ և ուսյալ ազգե՞ր ենք: Ո՛չ: Գուցե թուրքիա՞ն է Եվրոպայի հիվանդ մարդը, գուցե շատ ավելի՞ն է ուզում զավթել, քան ի վիճակի է: Այլևս չունի օսմանյան առաջին սուլթանների ուժը: Պատճառը գուցե և բյուրոկրատիան է, վատ կառավարումը, կաշառակերությունը, որով տառապում են բոլոր պաշտոնյաները և համարյա բոլոր քաղաքագետները: Բայց ինձ ներող կլինեք, որ այստեղ, գերմանական տարածքում ասեմ նաև, որ նրանց իշխանամուկներն են այս կայսրությունը անկման հասցրել: Բայց դուք, սիրելի բարեկամներ, գիտեք, որ բաժանման մասին խոսելիս առաջին հերթին պետք է խոսենք արդարությունից: Այստեղ կան շատ հույներ, որոնք ապրում են այս տարածքներում հազարավոր տարիներ ի վեր: Որտե՞ղ է ծնվել Հերոդոտոսը՝ պատմահայրը. Հալիկառնասոսում, նրա կենդանության օրոք էր պատերազմը Հունաստանի և Պարսկաստանի միջև, այսինքն՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև, որն ինչ-որ կերպ կրկնվում է հիմա:

Ո՛չ, այնքան հեշտ չի լինի, որովհետև երբեք հեշտ չէ վերականգնել արդարությունը և մանավանդ, երբ այն, ինչ կատարվում է մեր շուրջ, դիտում, նայում ենք առանց ցնցվելու. ինչպես են սրի քաշվում հարյուր հազարավոր անմեղ մարդիկ, դիտում, մինչև մեր քաղաքագետները վիճում են մի քարտեզի շուրջ, թե կարմիր գիծը մի միլիմետր ավելի՞ բարձր է, թե՞ ցածր:

— Դե լավ, լավ, — ֆոն Բիրերշթայնը միջամտեց այդ պահին, — սիրելի ի տեղի ղեսպան, — նկատեցի, թե ինչպես էր ընդգծում մակդիրը, — դուք հիմա փչացնելու եք հավաքույթը, իսկ ես դրան համաձայն չեմ: Տեսեք, դիվանագետներ ենք, դա նույնն է, թե լինել որևէ խաղի դատավոր. կարող ենք կողքից նշել սխալը, բայց չենք կարող խաղալ: Իսկ երբ մեկը զուտ անհատական ձևով է մոտենում ամեն բանի, հավակնում է ազդել խաղի վրա, հետևաբար չի կարող լինել

դատավոր, բայց մի նեղացեք, գիտեմ, որ դուք դա անում եք ազնւր-
վորեն, և ձեր կարծիքները հրաշալի են:

Սակայն պնդում եմ, լինենք գործնական և թույլ տվեք ձեզ մի օրի-
նակ բերել: Եթե տրամադրվեինք, որ պետք է փրկեինք թուրքերին
կամ հայերին, որի^ն կվճռեինք, ի վերջո: Իհարկէ, այդ վերջինները
քրիստոնյաներ են, բայց դա դեռ ամենակարևորը չէ, չէ՞ որ կան Հինգ
անգամ շատ թուրքեր, և բոլորն էլ մարդիկ են, ոմանք մուսուլմաններ,
մյուսները՝ քրիստոնյաներ, բայց ի վերջո մարդկային էակներ: Մտա-
ծեք դրա մասին, քանի որ շատ ժամանակ չի անցնի՝ նախքան դժվար
որոշումներ կայացնելը: Դրանով չեմ ուզում ասել, որ չփորձենք օգնել
բոլորին, իհարկէ: Բայց դե լավ, այս հավաքույթը շատ լուրջ դարձավ:
Միշտ էլ այնքան լուրջ բաներ ունենք քննարկելու, այսօր կարող էինք
պարզապես հանգստանալ: Այնպես որ, այսօրվա հարցը ավարտվել
է, իսկ հիմա անցնենք ճաշասրահ՝ մի պայմանով, որ արգելված է
խոսել քաղաքականութիւնից: Օգտվենք այս լավ ժամանցից:

Այդտեղ ավարտվեց քննարկումը, և խոսեցին միայն զինիներից և
ուտելիքներից, որոնք թուրքիայում շատ էին և իրօք շատ համեղ,
նրանց համար, ովքեր վճարունակ էին: Գինիները գալիս էին հայկա-
կան մառաններից և ինչ մնում էր ձկնկիթին, պանիրների և դելի-
կատեսներին. գործնականում բոլոր դեսպանատներին մատակարա-
րում էին հայ վաճառականները:

Գեսպան Փոն Բիբերշթայնը չէր խնայել ո՛չ ջանք և ո՛չ էլ նա-
խահաշիվ մեզ հյուրասիրելու համար, չնայած որ ցանկանում էր իրեն
հավուր պատշաճի պահել, մթնոլորտը տոնական չէր: Այնտեղ գեր-
տնութիւնները չափից ավելի էին կարևորում իրենց շահերը և բացի
այդ՝ Գերմանիայի քաղաքականութիւնը այդ օրերին շատ ազդեալի
էր Բարձր Դուան նկատմամբ. առանց հարգելու մնացած հավատար-
մագրված դեսպանութիւնների ո՛չ ձեռք բերած իրավունքները և ո՛չ
էլ հաստատված հարաբերութիւնների վաղեմութիւնը՝ արմունկնե-
րով հրմշտելով խցկվում էր այնտեղ, ուր պատմութիւնը նրան չէր
արտոնել:

Երբ ընդունելութիւնն ավարտվեց, Օգյուստ Մենիկե՝ Դիարբեքի-
րի մեր հյուպատոսը, ինձ հարցրեց, թե կարո՞ղ եմ նրան տանել
դեսպանատուն, և ինձ հետ կառք նստեց:

Նրա ասածները լսեցի ուշադրութեամբ:

— Տեսեք, Անրի, թե ինչ տեղի ունեցավ Դիարբեքիում, — ես ներկա
էի, — հոկտեմբերի վերջին: Վանից, Սասունից, Հրզրումից ու Տրապի-
զոնից եկող լուրերն այնքան տագնապալից էին և միջավայրն այն-

քան ճնշող, որ հյուպատոսարանում ահավոր վախենում էինք: Ինչ-
պես գիտեք, այնտեղ ապրում են հազարավոր հայեր, և ամբողջ Հին
քաղաքը, պարիսպներով շրջապատված, վաղնջական ժամանակնե-
րից նրանց է պատկանում: Կարող ենք ասել, որ մի կենտրոնական
տեղ է, որտեղ հասնում են Բաղդադից կամ Պարսկաստանից եկող
շատ քարավաններ և թեև վերջին տարիներին թուրքերի, քրդերի,
արաբների և հայերի միջև համագոյութիւնը վատացել է, հույս ու-
նեինք, որ ամեն բան ավելի՛ այս աստիճան չէր վատանա գնալով:

Գնացի վալուն՝ Քեմալ փաշային տեսնելու, այն թուրք պաշ-
տոնյաններից մեկին, որոնք բոլորին նայում են բացարձակ արհա-
մարհանքով, բայց չեն զլանում խոնարհվել օտարերկրացի ներկա-
յացուցիչների առջև: Դիարբեքիում պատմում էին, որ նա հարըս-
տացել է թույլտվութիւններով և արտոնագրերով՝ շորթելով բոլորից
անխտիր, բայց մանավանդ քրիստոնյաներից: Հյուպատոսարանում
այն կարծիքին ենք, որ հրաման ունեն այդպես վարվելու, կարծես
նրանց զգուշացնում են, որ ո՛չ իրենց կյանքը, ո՛չ էլ ունեցվածքը որևէ
արժեք չունեն:

Քեմալ փաշան ինձ վստահեցրեց, որ ոչ մի բանից չանհանգստա-
նամ, որովհետև ոչինչ էլ չի պատահի, եթե միայն քրիստոնյաները
կարգուկանոնը չխափանեն: Սա արդեն իսկ իր արտոնութեան ցու-
ցադրումն էր, քանի որ չնայած մուսուլմանների կողմից գործադրվող
սաղարանքներին՝ քրիստոնյաներն ավելի համբերատար էին իրենց
դրսևորում, քան Սուրբ Հովն:

Այնուամենայնիվ վերջին շաբաթների ընթացքում մթնոլորտն ա-
վելի էր վատացել: Ծատ մուսուլմաններ մահով սպառնում էին քրիս-
տոնյաններին, և մեզ լուրեր էին հասել մի քանի ծանր խառնակչու-
թիւնների մասին: Ակներև էր, որ ցանկացած պահի կարող էր կայծ
բռնկվել, իսկ եթե դա տեղի ունենար, ոչ մի կերպ հնարավոր չէր լինի
աղետը կասեցնել: Քեմալ փաշայի առանձնատնից դուրս եկա այնքան
անհանգստացած, որ անմիջապես հեռագրեցի դեսպանատուն, քանի
որ այդ կարգի ցուցումներ էր ինձ տվել մայն Կամբոնը:

Հաջորդ օրը՝ Հենց անցած կիրակի՝ կեսօրին, սկսվեցին կրակոց-
ները: Հետո իմացա, որ նրանց հրաման էր տրվել, և մինչև իսկ իրենք՝
կայազորի զինվորները, թուրք քաղաքացիները և շատ քրդեր, որոնց
խոստացել էին ավարի նշանակալից մասը, կրակում էին հայկական
եկեղեցիների ու խանութների վրա և ցանկացած տարիքի ու դիրքի
քրիստոնյայի վրա, ով որ համարձակվեր դուրս գալ փողոց: Փաստո-

րեն հյուպատոսարանը շատ մոտ էր գտնվում հայկական եկեղեցուն, և մենք տեսնում էինք, թե ինչպես էին մուսուլմանները բարձրանում տանիքները՝ կրակելու համար շարունակ, նորից ու նորից: Ձեզ կարող եմ վստահեցնել, որ իշխանություններից ոչ մեկը նվազագույնը չարեց խույս տալու համար այն բանից, ինչ կատարվեց:

Սարսափահար տեսանք, թե ինչպես էին թուրք քաղաքացիները, նույնիսկ Հենց անկանոնականները փողոցներում Հետապնդում իրենց զոհերին, հալածում նրանցքներում և շուկաներում նրանց դանակահարելու համար: Տեսա զարհուրելի տեսարաններ, որոնք ինձ որպես մարդ արարածի ամոթահար են անում, ամեն տեսակի ոճրագործություններ, բռնաբարություններ, թալաններ, հրդեհներ... Մի քանի հայերի հաջողվեց հասնել մինչև հյուպատոսարան օգնություն խնդրելու, բայց ինչպես կհասկանաք, շատ քիչ բան կարող էինք անել նրանց օգնելու համար:

Այնպես եղավ, որ մի քանի կանայք, մոտ տասը թե տասներկու երեխաների հետ, հասցրին մտնել հյուպատոսարան: Բայց այնտեղ, բացի Ֆրանսիայի դրոշից, ուրիշ պաշտպանություն չունեինք և չկարողացանք արգելել, որ մի քսան համիդիներ չմտնեին մի խումբ քրիստոնյաների հետևից: Դա մի ահավոր բան էր: Հարձակվեցին նրանց վրա և գլխատեցին բոլորին, խղճահարություն նշույլ չունենալով կանանց և երեխաների հարցում... Վազելով իջա աստիճաններով արգելելու համար և միայն հիշում եմ նրանցից մեկին ինձ վրա հարձակվելիս:

Ահավասիկ այդ նշանը, — Մենիեն իջնորեց գլուխը, որպեսզի տեսնեի մեծ մի սպի: — Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, գետնին փրված էի, մի քանի ջարդված կահույք, սալահատակը՝ արյունոտ, կեղտոտ լվացած, կարծես ցանկացել էին Հետքերը վերացնել: Ահմեղը՝ իմ կառապանը, ինձ ամեն բան հաստատեց: Դիակները տարել էին հյուպատոսարանից: Ինչ սարսափելի իրադարձություն... Եկել եմ ներկայացնելու իմ հրաժարականը: Ես արիություն չունեմ այնտեղ վերադառնալու, շատ եմ ցավում, մայե դը Լատուր, բայց դուք ինձ կհասկանաք: Կին և երեխաներ ունեմ, ի՞նչ կարող եմ անել... Ձնայած այդ ամենին՝ հաջորդ օրը խոսեցի մի քանի նշանավոր մուսուլմանների հետ, որոնք դեպքը հիմնավորեցին իրենց օգտին, այսինքն՝ որ մեղքը քրիստոնյաներինն էր: Բայց նույնիսկ այսպես՝ ինձ հավատացրին, որ կփորձեն կարգուկանոն իրականացնել: Մի քանի ժամ անցավ, մինչև որ վերջապես դադարեցին կրակոցները, և լուսաղեմին ամեն ինչ թվում էր հանդարտ, թեև ինձ զգուշացրին, որ նահանգում

հարձակումները շարունակվում են և իսկապես, երկու շաբաթ շարունակ ոչ մի հայ իրեն հանգիստ չէր զգում:

Ըստ մեր հաշվարկների՝ առնվազն տասնհինգից քսան հազար հայեր սպանվեցին վիլայեթում: Նրանց մեջ կանայք և երեխաներ: Վերջիններից հարյուրավորներ առևանգվեցին, և փորձը մեզ ցույց է տալիս, որ այլևս չեն հայտնվի՝ անդարձ կորան:

Մեր գործակալները մեզ տեղեկացրին, որ այդ գործողությունները ամբողջապես կազմակերպված բնույթ էին կրում: Գիտենք, որ ոստիկանությունն ու բանակը զենքեր էին բաժանել և բացատրել նպատակները: Հրամանները եկել էին Կոստանդնուպոլսից և ինչտորաձևերը հրահրվել էին թուրքական իշխանությունների կողմից:

Հետո ամենաանպատկառ ձևով կատարվածի համար մեղադրեցին հայ Հեղափոխականներին՝ սաղրանքների, սպանված թուրքերի և իրենց հրդեհած տների համար: Ձեզ կարող եմ վստահեցնել, որ սպանված մեկ թուրքի դիմաց մահացել են հարյուրավոր հայեր: Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիրում Գերմանիայի հյուպատոսարանին, ինձ համար շատ ցավալի է, սակայն ստիպված եմ ձեզ ասել, որ մեր իրադեկիչները մեզ ասացին, որ թուրք բարձր աստիճանավորները հավաքվել էին այնտեղ՝ նախքան կոտորածի սկսվելը: Նրանք պնդում են, որ ցանկացել էին դեմ առնել, բայց թարգմանիչներից մեկը, որը թարգմանում է ստացված գրությունները և որը աշխատում է մեզ համար որպես իրադեկիչ, ինձ վստահեցրեց, որ գերմանացիները շատ լավ տեղյակ էին, թե ինչ է կատարվելու և համագործակցեցին թուրքերի հետ: Դա չսված բան է, բայց դուք պետք է իմանաք այդ քանի որ Փոն Բիրերշթայնը այսօր ձեզ ստել է: Հայերը չեն կարող որևէ սպասելիք ունենալ Գերմանիայից, քանի որ պրուսացիներն ամեն կերպ աջակցում են սուլթանին և մինչև վերջ կանեն այդ: Իրոք չգիտեմ, թե ինչ կարող ենք անել այդչափ անարդարության դեմ, բայց հիմա ավելի լավ եմ զգում, որ դուք գիտեք դա և ձեզ երախտապարտ կլինեմ, եթե այս ամենը հաղորդեք պարոն դեսպանին, քանի որ այն բանից հետո, ինչ տեսա, ինչպես ձեզ ասացի, վերադառնում եմ Ֆրանսիա, իմ տուն, — չեմ ուզում լինել գուժկան, բայց ներքուստ կուհում եմ, որ այստեղ շատ ավելի վատ բաներ են կատարվելու, — առաջին հերթին հանուն իմ ընտանիքի: Տեսել եմ, թե ինչպես են դանակահարում անմեղ մարդկանց Հենց այնպես՝ Հեշտ ու հանգիստ, ասես առանձնապես բան չի արվում, ներկա եմ գտնվել բռնաբարությունների և առևանգումների, և այլևս ի վիճակի չեմ տանել նման

բան: Այս առավոտ Հանձնել եմ իմ Հրաժարականը և եթե այսօր եկել եմ այստեղ՝ պատճառն այն է, որ ուզում էի անձամբ դա պատմել մեր ղեկավարին: Ահավոր նողկանք եմ զգում այս ամենի Հանդեպ և իրոք, հիմնավոր դրդապատճառներ ունեմ ձեզ ասելու, որ այդ բարոն Փոն Բիբերշթայնը վատ մարդ է, մի լավիչ՝ ցինիկ սրիկա:

Մնաք բարով, մայն դը Լատուր: Դուք ինձ միշտ կգտնեք, երբ իմ կարիքը զգաք, Գրուչե Լա Վալասում՝ Նորմանդիայի սրտում, մտադիր եմ այնտեղ հանգիստ կյանք վարել:

Պիեռ Մենյեն իջավ կառքից՝ ձեռքս սեղմելուց հետո: Ես նույն մտատանջություններն ունեի, ինչ ինքը, բայց ոչ նույն անկեղծությունը:

ԳԱՐՈՒՆ 1896

25. ՄԱՐԻՅԱ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ

Էմիլ Բագրատյանի հետ իմ կապը, թեև միշտ զգուշավոր հեռավորության վրա, բայց այդ ժամանակահատվածում շատ ուժեղ էր: Փոխադարձաբար իրար հարգում էինք, և ինքը, լինելով ՀՀԴ-ում կարևոր մի անձ, երբև՛ն օգտվում էր իմ ծառայություններից, աշխատելով, սակայն, չվարկարեկել ինձ: Դա կարող էր ինձ համար ճակատագրական լինել և շատ բացասական հենց իր՝ ՀՀԴ-ի համար, քանի որ իմ դիրքն ինձ բերում էր շատ կարևոր տեղեկատվություն: Դա էլ ինձ ստիպեց, որ կապեր հաստատեի բացառապես Նիկոլ Կազիմյանի՝ ղեկավարության թարգմանիչներից մեկի միջոցով, ՀՀԴ-ի անդամ, որը փոխանցում էր տեղեկությունները Կարապետ Մաթոսյանին՝ թանկարժեք գորգերի մի վաճառականի, ով էլ իր հերթին դրանք հասցնում էր Էմիլ Բագրատյանին:

Դա իրոք չտեսնված վստահություն հազվագյուտ կապերի մի ամուր շղթա էր: Նրանցից յուրաքանչյուրը կապ էր պահպանում միայն այն մարդու հետ, ում նշանակված էր և ուրիշ ոչ ոքի հետ: Նույնիսկ այս ձևով երբև՛ն գաղտնի ուստիկանությունը կամ սուլթանի իրազեկողներին, որոնք ինչ-որ տեղ նույնն էին, հաջողվում էր քանդել շղթայի մի մասը, բայց ավելի ոչինչ, քանի որ քանդվում էր մի օղակը, բայց նրանց անհնարին էր մնում հասնել ավելի հեռուն:

Ես ինքս ինձ չէի խաբում: Ծատ անգամներ էի խորհում այն մասին, թե որքան դժվար էր ինձ համար, այդ հարցում ներքաշված լինելով և հարուցված խնդիրներով, պահպանել կշռադատված և չեզոք դիրք: Նաև գիտակցում էի, թե որքան վտանգավոր էր իմ վիճակը և չնայած այն համոզմունքին, որ հայերի մեջ գոյություն չունենր դավաճանություն բառը, ոչ ոքի չէի կարող վստահել: Հենց ինքը՝ Պոլ Կամբոնը կմնար զարմացած և եթե մի բան կասկածեր, ինձ կստիպեր հրաժարական տալ և անմիջապես լքել Թուրքիան: Նա շատ անգամներ էր ինձ հանդիմանել՝ իր կարծիքով հայերի նկատմամբ չափից ավելի համակրանք ցուցաբերելու առթիվ:

— Ամբողջ մեղքը միայն մի կողմինը չէ, Անրի: Հայերն իրենց կողմից քիչ ջանքեր են դնում իրավիճակը շտկելու համար: Թեև ընդունում եմ, որ թուրքերը շատ վատ են վարվում: Բայց հայերի կողմից հարցի կարգավորման մեջ ոչ մի կամք չի գործադրվում, և այս ճանապարհով ոչ մի լավ բան չենք կարող սպասել:

Այս խոսքերն ասաց 1896 թ. ապրիլի 25-ին:

Չկարողացա առարկել նրան, թեև գիտեի, որ Կոստանդնուպոլսում պատրաստվում են մոտալուտ կոտորածի, որովհետև իմանալ այդ տեղեկությունը նույնն էր, ինչ ինքս ինձ մատնեի: Բայց ՀՀԳ-ում կասկած կար, որ սուլթանը որոշել է դաժան հաշվհարդար տեսնել հայերի հետ հենց մայրաքաղաքում, և որ իր գործակալները հրահրելու են մեծ չափերի կոտորած՝ ապացուցելու համար, թե ով է ղեկավարում թուրքիան:

Բազրատյանից մի ուղերձ ստացա, որում նա ինձ խնդրում էր, որ դեսպաններն անմիջապես հավաքվեին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթեոս Իզմիրլյանի մոտ, որը նույնպես հայտնի էր որպես «Երկաթե պատրիարք»՝ իր համոզմունքներում կայուն լինելու պատճառով:

Ոչնչի չհասա: Պոլ Կամրոնն ինձ տարօրինակ նայեց, երբ նրան հորդորեցի ժողովի հարցում, թեև ի վերջո տեղի տվեց: Բայց ոչ անգլիացի, ոչ գերմանացի և ոչ էլ ռուս դեսպանները ոչինչ չուզեցին իմանալ, ինչի պատճառով էլ ի վերջո այդ ժողովը չկայացավ:

Ապրիլի 25-ից 26-ի գիշերը ստացա պատրիարքի ծանուցումը: Գիտեր, թե ինչ են պատրաստվում անել, բայց ոչինչ չէր կարող անել խուսափելու համար: Ինչ-որ մեկը նրան խորհուրդ էր տվել, որ միակ տեղը, որտեղ կարելի էր օգնություն ակնկալել, մեր դեսպանատունն էր, և առանց երկար մտածելու՝ ուղարկել էր իր անձնական քարտուղարին՝ Վահագն Մաթոսյանին, իր վստահելի մարդկանցից մեկին:

Պոլ Կամրոնը չէր ուզում սնել անօգուտ խոսակցություններ քաղաքում այն մասին, որ Ֆրանսիան աջակցում է հայերին ավելի, քան թուրքերին: Այդ պատճառով էլ ինձ հանձնարարեց, որ այդ հարցով լրջորեն զբաղվեմ՝ պնդելով, որ հնարավորության դեպքում ես դա անեմ դեսպանատնից դուրս, ինչը որոշակի վտանգ, ռիսկ էր նշանակում, քանի որ սուլթանի լրտեսները ամենուրեք վստում էին, իսկ լարված մթնոլորտում՝ շատ ավելի, որ տիրում էր այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսում:

Վահագն Մաթոսյանը ցածրահասակ և չորուկ, ղեղնավուն մաշկով և սև խիտ մորուքով սղամարդ էր: Նրա հայացքում անձկություն

կար, ասես համոզված էր, որ մի սարսափելի բան է շուտով կատարվելու:

Մենք իրար հանդիպեցինք Կաֆե Իմպերիալում, և այնտեղ էլ ինձ բացատրեց, թե շատ շուտով ինչ է տեղի ունենալու՝ ըստ իրենց:

— Մայն դը Լատուր, մենք հուսահատված ենք: Հավատացե՛ք ինձ, եթե ձեզ ասում եմ, որ վաղը Կոստանդնուպոլսի փողոցներով կրկին հոսելու է հայերի արյունը, և մենք չգիտենք՝ ինչ անել կամ էլ ում դիմել: Սուլթանը հանձն է առել զգուշացնել դեսպանատներին, որ չմիջամտեն: Գիտեք, որ միակ լուծումը մեր ընտանիքներին թաքցնելն է կամ սպասելը, որ փոթորիկն անցնի: Բայց այս անգամ նրան չի հաջողվի խաբել աշխարհին, որովհետև կունենանք ականատեսներ, որ ինչպես դուք, տեղ կհասցնեն ճշմարտությունը: Սուլթանն ուզում է վրեժ լուծել հայերից և ապացուցել, որ չի վախենում Եվրոպայի պատժամիջոցներից և այդ պատճառով էլ ընտրել է հենց կենտրոնը՝ Կոստանդնուպոլիսը:

Պատրաստել են ընտրված խմբեր հասարակության տականքից, նրանցից շատերը՝ մահապարտներ, որոնց ազատ են արձակել և բաժանել են փայտե մահակներ, կացիններ ու յաթաղաններ: Չգիտենք, թե ինչ նպատակ են հետապնդում, բայց գիտենք, որ անխուսափելի է աղետը:

— Ի՞նչ կարող եմ անել,— հարցրի նրան՝ վշտացած՝ նկատի ունենալով Մաթոսյանի պատմածը: — Ուզո՞ւմ եք, որ գնամ խոսեմ մեծ վեզիրի հետ: Ամեն դեպքում կարծում եմ, որ պետք է փախչեք քաղաքից, թաքնվեք մոտակա գյուղերում:

— Արդեն ուշ է, մայն դը Լատուր: Կոստանդնուպոլսի ելքերը հրկողություն տակ են առնված, գիտենք, որ մերոնցից մի քանիսը ձերբակալվել են կամ նույնիսկ սպանվել այդ վայրերում: Թեև մարդկանց հայտնում ենք, բայց դա անելը հեշտ չէ: Այստեղ հազարավոր հայեր են ապրում՝ այս վայրերում սփռված: Շատերը դրան չեն հավատում, մյուսները չեն ուզում թաքնվել՝ ելնելով արժանապատվությունից, կամ էլ ուրիշ ելք չունեն. պետք է գնալ աշխատանքի կամ դուրս գալ՝ սնունդ հայթայթելու... Շատ դժվար է: Ջանում ենք, որ մոտակա օրերին երեսնաներն իրենց տներից դուրս չգան: Բայց շատ երիտասարդներ ուզում են ցույցի դուրս գալ: Բացի այդ, քահանաները, բժիշկները, պաշտոնյաները չեն կարող լքել իրենց պարտականությունները. անհնարին է:

Տեսա, թե ինչպես էին դողում քարտուղար Մաթոսյանի ձևերը, աչքերը ողողվում արցունքներով, և հանկարծ զգացի, որ նրա կան-

խազգացումները Հազարավոր Հայերինն էին այդ սարսափելի պահերին:

Մաթոսյանն ինձ վարակել էր իր անձկություններ, և Հստակորեն Համոզվեցի, որ ոչինչ չէինք կարող անել. անկարողություն այն զգացողությունն էր, որ ունենում են բնության ուժերի առջև, երբ պատրաստվում են կասեցնել մահաբեր լինելիքն այդ քառուստ՝ մի փխրուն կարգուկանոնով:

— Մեծ երկյուղ եմ զգում,— շարունակեց Մաթոսյանը, ես նախկինում տեսել եմ իմ արյունակից եղբայրների ուրիշ սպանողներ: Դուք գիտեք, թե ինչ է կատարվում ամբողջ երկրում՝ Դիարբեքիում, Սարբերդում, էրզրումում, Տրապիզոնում, Բիթլիսում, Քիլիսում և այլ շատ քաղաքներում: Մեզ Հետապնդում էին այնպես, ասես մենք կատաղած շներ լինեինք, իսկ կոչերն արեցին սուլթանի Հրամանով: Մարզն ատում է մեզ և մեզ մեղադրում իր անձնական ձախողման մեջ, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ տիրապետության վերջը: Իսկ Հիմա մեզ մատնացույց են անում, կարծես մենք ենք իրենց անկման պատասխանատուները: Աստված իմ, սա անտանելի է:

— Հանգստացեք, Մաթոսյան: Կտեսնեք, որ ի վերջո ոչինչ էլ չի լինի:

Այդ մարդու տառապանքը շարժում էր իմ գուլթը, բայց ինքս էլ ընդունակ չէի հավատալ այն բանին, ինչ ասում էի նրան:

— Ես դեսպանին կպատմեմ այս ամենը և Համոզված եմ, որ մի բան կանի, հավանաբար կգնա նախազգուշացնելու մեծ վեզիրին, որ Եվրոպան ուշի ուշով Հետևում է Թուրքիայի դեպքերին և նման մի բան աղետալի կլինի ապագա Հարաբերությունների Համար:

— Ներեցեք, մայն դը Լատուր,— Մաթոսյանն ընդհատեց իմ ճառը: — Ձեզ շատ եմ խնդրում, ներող եղեք իմ անպատեհ վարմունքի Համար, բայց քաղաքավարության պահը չէ: Մի քանի ժամից շատ Հայեր են մեռնելու, և միայն ուզում էի, որ դուք զգուշացված լինեք: Դուք շատ լավ մարդ եք և մեր կարծիքով Հայաստանի լավ բարեկամ: Աստված ձեզ Հետ և արեք այն, ինչ ձեր խիղճը ձեզ կթելազրի:

Չկարողացա պահել Մաթոսյանին: Մարդը շատ աննկիւրներ ուներ, և լավ խոսքերն այլևս նրան չէին մխիթարում: Դուրս եկավ վազելով՝ փորձելով օգնություն փնտրել՝ այն Համոզմունքով, որ ոչինչ և ոչ ոք չի կարող կանգնեցնել այն աղետը, որ Հրահրվում էր քաղաքում:

Անմիջապես բարձրացա Պոլ Կամբոնի առանձնասենյակը: Նա դեսպան էր, բայց նրան նաև Համարում էի իմ ընկերը և գիտեի, որ ինձ կլսեր, թեև ինչպե՞ս՝ չէի պատկերացնում, քանի որ Թուրքերը չէին ուզում Հայերի մասին ոչ մի խոսք լսել և մանավանդ եվրոպա-

ցիների կողմից: Կրճբուճա՝ զգում էի սրտիս խփոցներ, մինչ բարձրանում էի աստիճանները՝ երկու-երկու: Նրա բնակարանի դուռը թակեցի մատներով:

— Այո՞: Անրի՞: Մտիր խնդրեմ, բայց նստիր, դեմքդ այլայլված է: Կոնյակ ուզո՞ւմ ես:

— Տես, Պոլ,— Հուզմունքը ինձ թույլ չէր տալիս Հանգիստ խոսել,— ինձ Հենց նոր տեղեկացրին, որ այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, Հայերի մի նոր ջարդ է տեղի ունենալու, և որքան գիտեմ, լինելու է այս նույն գիշեր, չգիտեմ, թե ինչ կարող ենք անել, բայց չպետք է ուսեր թոթվենք՝ դրա Հետ Հաշտվենք:

Պոլը լուրջ դեմքով չթողեց ինձ շարունակել:

— Այո՞, Անրի, Համոզված եմ դրանում, ինչ որ ասում ես, բայց ի՞նչ ես ուզում, որ անենք: Եթե գործենք որպես Հայերի անմիջական պաշտպաններ, արդեն կարող ենք փակել դեսպանատունը և վերադառնալ տուն: Եվ ինձ խոստովանիր, որ սա չի լինի լավագույն տարբերակը, գոնե այստեղ ինչ-որ բան կարող ենք անել նրանց Համար: Բայց մի՞թե դու կարծում ես, թե մեծ վեզիրը այս նույն երեկո ինձ կընդունի: Սովորաբար մի ամիս տևում է, մինչ ընդունում է՝ բացառությամբ, եթե լինի մի բան, որ Հետաքրքրի սուլթանին կամ իրեն: Երբ սպասում է այնքան անհրաժեշտ մի բանի, ինչպիսին սեղանի ժամացույցն է, մնացած բաները պետք է սպասեն, բայց երբ խոսում ենք անհանգստացած, որ շատ մարդիկ կմահանան, այդ ամենին նա անտարբեր է: Քեզ հավատացնում եմ, որ այդ մարդը մեջս սրտխառնոց է առաջացնում, Անրի, և նրան շրջապատողներից շատերը նույնպես: Սակայն չենք կարող անել ավելին, քան տեղեկացնել Անգլիայի և Իտալիայի մեր գործընկերներին, քանի որ պրուսացիք պետք է որ տեղյակ լինեն: Եվ Հետո իրենց դնում են քաղաքակիրթ և ուսյալ մարդկանց տեղ. ստոր են և սրիկա էլ տիպերը: Դրանց միակ արածն այն է, որ քարչ գան այդ օպերետային արքունիքով, և չէին վարանի Համագործակցել Հայերի բնաջնջման մեջ, եթե դա նպատակահարմար լիներ իրենց սնապարծությունը: Այդ Փոն Բիրերշթայնը ինձ մի սողունի է հիշեցնում. ընդունակ է սողալ սուլթանի առաջ, եթե դա նպաստի Գերմանիայի չահերին: Ծա՛ն որդիներ:

Պոլ Կամբոնին երբեք այդքան զայրացած չէի տեսել: Նա մարդկային մի արարած էր՝ ներքին մեծ կուլտուրայով և նրբակիրթ դաստիարակությունով՝ Հղկված Սեն-Սիրում¹ և Փարիզի պոլիտեխնիկական դպրոցում: Բայց դիվանագիտական Համբերության բաժակն

¹ Ֆրանսիական ռազմական ակադեմիա:

սկսում էր թափվել ողբերգական իրականություն առջև: Այնուամենայնիվ, նա շարունակում էր Ֆրանսիայի դեսպանը լինել, իսկ նրա համար առաջինն իր պարտականությունն էր:

— Յավում եմ, Անրի, գիտեմ, որ անձնական հակում ունես որոշ հայերի նկատմամբ, բայց մի բան կասեմ, որ գուցե քեզ բարկացնի: Այսօր Ֆրանսիային հետաքրքրում է Օսմանյան կայսրության միասնությունը. դաժան է այդ ասելը, բայց խաղի մեջ դրված են միլիոնավոր ֆրանկներ, հասկանո՞ւմ ես, միլիոններ:

Այդ պահին, չկարողանալով ինձ զսպել, վեր կացա և թողեցի Պոլ Կամբոնին՝ խոսքը բերանում: Դուրս եկա դեսպանատնից և սկսեցի արագ քայլել դեպի Ոսկեղջյուր: Լուսանում էր, և ձկնորսները հասնում էին Կարակոյ դեռ կենդանի ձկներով լի իրենց նավակներով՝ փայլատակող, ինչպես արծաթը՝ քարածխի լամպի արձակած լույսերի ներքո:

Շրջապատում ոչ մի բան չէր կանխագուշակում, թե ինչ է կատարվելու մի քանի ժամ հետո:

Մտա Կաֆե Իմպերիալ, և գլխի ընկա, որ հայ մատուցողներից և ոչ մեկն այնտեղ չէ: Մի սուրճ պատվիրեցի և զննեցի պողոտան՝ ներսից: Փոթորկարեր երկինքը թույլ առ թույլ սպառնում էր հորդել, և գուցե այդ պատճառով էր քիչ մարդ երևում, քանի որ թուրքերը վաղ էին արթնանում և թեկուզև որևէ կոնկրետ անելիք էլ չունենային, քայլում էին քաղաքով մեկ՝ առանց որոշակի ուղղություն՝ կազմելով խմբեր, որ քիչ հետո ցրվում էին՝ քիչ-քիչ լցնելով փողոցները, մի քանիսը՝ աշխատանք փնտրելով, մյուսները՝ պարզապես՝ հաճույքով զբոսնելով:

Հաստատ գիտեի, որ ոմանց անսահման սնապարծությունը, սուլթանի ու իր նախարարների խարդախ քաղաքականությունը և հայերին բնորոշ միահամուռ ճակատով հանդես գալու անկարողությունը՝ իրենց շարունակ հետորարանություններ ու առաջնորդ չունենալու հետևանքով, իրար հակառակորդ երկու կողմերին էլ տանում էր փակուղի, որի միակ ելքը այլ բան չէր, քան թույլ կողմի բնաջնջվելը:

Բայց նաև համոզված էի, որ թուրքական բնակչության մեծ մասը դեմ էր այդ քաղաքականությունը և չէր ատում ո՛չ հայերին, ո՛չ էլ այլ փոքրամասնությունների անդամներին: Ինչպես միշտ, պատմություն ընթացքում՝ ամենաարմատականներն էին, ովքեր ընտրում էին բռնության ճանապարհը: Սուլթանը նրանց գազազեցնում էր իր առաջ ծառայած բոլոր խնդիրների պատճառով՝ մեղադրելով հայե-

րին՝ մատնացույց անելով նրանց, կարծես ուրիշների՝ անասունների, որոնց ճակատներին պետք է խաչ դաջել: Դա մի անգամ խորհուրդ է տվել Թալիր բեյը, ընկերական մի ճաշկերույթի ժամանակ ավելացնելով. «Այդ քրիստոնյաները ուրիշ են, և մեզ նրանց հետ ոչինչ չի կապում: Ոչինչ, և մեզ բոլորովին չի հուզում, թե ինչ կպատահի նրանց, ի վերջո, այս կյանքում գոյություն ունենք մենք և ուրիշները, այդպես չէ՞»:

Հետո, մի քիչ թեթևացած, բայց համակված խոր անհանգստություններով, դանդաղ վերադարձա դեսպանատուն՝ մտածելով, որ պետք է Պոլ Կամբոնից ներողություն խնդրեմ, քանի որ նա ընդամենն ինձ հետ անկեղծ էր եղել: Պարզապես նա շատ փորձառու մարդ էր, որ երբեք հիմնական նյութից չէր շեղվում և երբեք զգացմունքներին գերի չէր դառնում:

Սպասված ժամանակը վրա էր հասնում: Դեռ առավոտյան ժամը տասը չկար, երբ տեսա վատ հագնված և լկտի տեսքով թուրքերի մի խմբի, որը վճռական քայլում էր մայթով: Զինված էին երկաթե մահակներով՝ մոտավորապես ութսուն սանտիմետրանոց: Հանկարծ, ասես մի ազդանշան ստացած լինեին, սկսեցին վազել մի տրամվայի ուղղությամբ, որը գնում էր Բերա թաղամասի հիմնական պողոտայով: Մեքենավարին ստիպեցին կանգնեցնել այն՝ կանգնելով նրա առաջ: Մինչ մի քանիսը բարձրանում էին փոխադրամիջոց: Տեսա, թե ինչպես էին երկու հոգի փորձում փախչել հետևի դռնից ու վազում էին փողոցով՝ դեպի վեր: Շատ թուրքեր նրանց հետապնդեցին, բայց հույս ունեմ, որ նրանք փախան, քանի որ, անկասկած, երիտասարդ հայեր էին և ավելի արագավազ, քան իրենց վրա հարձակվողները: Հանկարծ ուրիշ զինված մարդիկ դուրս եկան անկյունից՝ ճիշտ նրանց դիմաց և հանկարծակի բերեցին: Անմիջապես շրջապատեցին և սկզբնական մահակներով վայրենաբար խփել նրանց: Մի քանի վայրկյան անց երկուսն էլ փոխված էին սալահատակին, մինչ հարձակվողներից երեքը թե չորսը դեռ շարունակում էին նրանց ամենաանխիղճ ձևով վերջին շնչում սպանել:

Այդ պահին գիտակցեցի, որ իմ սեփական կյանքն էլ է վտանգի տակ, քանի որ այդ զինված մարդկանց հետաքրքիր չէր, որ հարցնեին, թե ինչ ազգություն էին պատկանում նրանք, ում հանդիպում էին: Կոստանդնուպոլսում թուրքերը, որ ապրում էին հայերի, հույների, սիրիացիների, արաբների, քրդերի, հրեաների և շատ այլ փոքրամասնությունների, բացի այդ մեծ թվով օտարերկրացիների կողքին, մեծ մասամբ չէին կրում անձը հաստատող որևէ փաստաթուղթ:

Այն սարսափելի տպավորութիւնը ստացա, որ դրանք պրոֆեսիոնալ մարդասպաններ էին, որոնց վարձել էին Հատուկ՝ մայրաքաղաքի Հայ Համայնքի կոտորածը իրականացնելու համար, ճիշտ այնպես, ինչպես կանխագուշակել էր Վահագն Մաթոսյանը:

Պետք է խոստովանեմ, որ վախեցա և ապաստանեցի առաջին իսկ բաց շքամուտքում, որը նույնպես Հեշտ չեղավ, քանի որ համարյա բոլոր շենքերը ամուր մեխված էին: Բարձրացա աստիճաններով մինչև վերջին հարկ. ի վիճակի չէի նորից իջնել և այդ հարկի դուռը շարունակեցի թակել մետաղական զանգահարվածներով: Սկզբում կարծեցի, թե ոչ ոք չկա: Հետո լսեցի՝ ինչ-որ մեկը մոտենում է, և զգացի թույլ ճողոճ՝ դիտաճեղքում: Ներսից մի կանացի ձայն ինչ-որ բան հարցրեց Հայերեն, թեև լավ չհասկացա: Հետո ֆրանսերեն աղաչեցի, որ ինձ թույլ տա մտնել. սպասման մի քանի վայրկյաններ, և ի վերջո լսեցի, թե ինչպես է շարժում փականքը, և դուռը բացվեց:

Մի երիտասարդ ու վայելչատես կին՝ Հաստատ Հայ, մի քանի վայրկյան ինձ քննախույզ նայեց և թեթև նշան արեց գլխով, որ մրտնեմ տուն, ինչն անխոս ընդունեցի: Նա կրկին կողպեց դուռը և շարունակեց նայել ինձ: Հանկարծ ուսերեն ինչ-որ բան ասաց, իսկ ես նրան պատասխանեցի ֆրանսերեն:

— Ֆրանսիացի եմ, ինձ կոչում են Անրի դը Լատուր և Ֆրանսիայի ղեսպանատան քարտուղարն եմ: Գտնվում էի փողոցում, երբ սկսեցին հարձակումները:

— Այո, պատշգամբից տեսել եմ, — աղջիկը ամենաշատ քսանհինգ տարեկան կլինեք. ինձ պատասխանեց ճիշտ ֆրանսերենով: — Վախեցում եմ եղբորս՝ Օհաննեսի համար, որ դուրս է եկել աշխատանքի... Անունս Մարիցա Փիլիպոսյան է, անցեք սրահ, խնդրեմ:

Նրան Հետեցի դեպի մի սրահ, որի կիսաբաց դուռը բացվում էր փողոցի վրա: Գլուխս հանեցի, և ինքն էլ ինձ Հետեց:

— Եթե եղբայրս վերադառնա, կարող է մեծ վտանգի ենթարկվել, — աղջիկը մտատանջ ինձ նայեց, — կսպանեն:

— Ո՛չ, դա չի պատահի, — պատասխանեցի՝ փորձելով հանգստացնել նրան: — Որտե՞ղ է աշխատում ձեր եղբայրը:

— Բժիշկ է: Հազիվ մի ամիս է, ինչ վերադարձել է Փարիզից... և սովոր չէ այս ամենին: Մայն, ի՞նչ կարող եմ անել: Շատ եմ վախեցում...

Պետք է արագ մտածեի: Այդ հանդիպումը, որ դիպվածի արդյունք էր, հանկարծ վերածվել էր անձնական մարտահրավերի: Հանկարծ ճիչեր լսեցի, դուրս եկա պատշգամբ և տեսա, որ մի քանի թուրք ժան-

դարմներ էին մոտենում, այդ ժամանակ, առանց վարանելու, բղավեցի պատշգամբից՝ ձեռքերս շարժելով, որպեսզի ինձ տեսնեն: Երբ ինձ հաջողվեց, որ ուշադրությունը սևեռեին վրաս, ցույց տվեցի, որ բարձրանան: Սկզբում կասկածեցին, մինչև որ նրանցից մեկը վազելով մտավ շքամուտք: Այդ ժամանակ ես ուղղվեցի դեպի դուռը, բացեցի և այնտեղ սպասեցի, որ բարձրանան:

— Ֆրանսիայի ղեսպանատան դիվանագետ եմ, — բղավեցի թուրքերեն, — ֆրանսիս, — պնդեցի թուրք ժանդարմին, որ պետք է որ ինձ հասկանար, մինչև նրան ցույց էի տալիս իմ ակրեդիտիվ անձնագիրը:

Տեսնելով այն՝ այդ մարդը փոխեց դեմքի արտահայտությունը և թուրքերեն ինձ հարցրեց բառերը՝ Հատ-Հատ արտասանելով, ինչ էի նրանցից ցանկանում:

— Այս կինն աշխատում է ղեսպանատանը: Նրա եղբայրը բժիշկ է, և նույնպես աշխատում է մեզ համար: Զեղ շնորհակալ կլինեի, որ մեզ ուղեկցեիք նրան փնտրելու, քանի որ վախենում ենք, որ փողոցում նրան մի բան պատահի, իսկ ղեսպանն անմիջապես նրա կարիքն ունի:

Ժանդարմը մի պահ կասկածեց: Նրա Հետեցի երկուսն էլ էին եկել. նրանցից մեկը՝ սպա: Մի պահ արագ խոսեցին՝ նախքան ինձ պատասխանելը: Այդ ժամանակ համոզվեցի, որ դիվանագիտական անձնագիրը նրա վրա տպավորություն էր գործել, քանի որ մի պահ տատանվելուց հետո՝ համաձայնվեցին ուղեկցել մեզ: Նույնիսկ այդ ձևով էր խիստ վտանգավոր, եթե հաշվի առնենք սարսափազդու իրավիճակը, որ տիրում էր քաղաքում:

Ես տեղյակ էի, որ թուրք ժանդարմները այդ կոտորածի մեղսակիցներն էին: Հաստատ հրամաններ էին ստացել ոչ միայն չընդդիմանալու, այլև մարդասպանների հետ համագործակցելու: Այնպես որ, իրար մեջ փսփոսեցին, որ ակնհայտ է, որ երիտասարդ աղջիկը, որ ինձ ընկերակցում է, հայուհի է: Նրան փրկում էր միայն այն, որ նա ինձ Հետ էր, քանի որ նրանք այնքան էլ միամիտ չէին, որ չհասկանային, որ իմ ներկայությունը պետք է ձև տային իրենց: Այսպիսով իջանք փողոց և արագ քայլեցինք դեպի այնտեղ, ուր ցույց տվեց Մարիցան, ժանդարմների ուղեկցությամբ, որոնք մեզ իրենց մեջ էին Մարիցան, ժանդարմների ուղեկցությամբ, որոնք մեզ իրենց մեջ էին առել, թեև վախը սրտնեղումս էր, որ ցանկացած պահի մեզ կարող էին թողնել զինված մարդկանց բազմաթիվ խմբերից մեկի ձեռքերում, որոնք կատաղաբար Հետապնդում էին ցանկացած Հայի, ով կհամարձակվեր փողոց դուրս գալ:

Տեսանք շատ վայրերում նետված մարմիններ, մի քանիսը՝ զըլ-
խատված, մի տրամվայ՝ բոցերի մեջ, նույնն էլ՝ Հայերի շատ խանութ-
ներ: Զարհուրելի տեսարան էր, որում չոպյորեն ի կատար էին ած-
վում թուրքական կառավարությունից և սուլթանի սպառնալիքները:

Վազելով մտանք հարևան մի փողոց: Մի խումբ թուրքեր մեծ
թվով Հայերի նեղն էին գցել, որոնցից երեքը արյունաթաթախ, վեր-
ջին շնչում էին՝ սալահատակին: Բղավեցի, որ սպան միջամտեր, բայց
նա թոթվեց ուսերը, կարծես այդ ամենը նրա հետ կապ չուներ:
Տեսնելով, որ ժանդարմները չէին կանգնում, ստիպված հետևեցինք
նրանց, քանի որ այլ կերպ կհարձակվեին մեզ վրա: Իսկական մի
ղանթեական, սարսափելի իրավիճակ:

Հասանք իտալական հիվանդանոցի դիմաց, որի դուռը փակ էր,
բայց Մարիցան առանց վարանելու հարվածում էր համառորեն բրոն-
զե զանգակով, մինչև որ լսեցինք, որ ներսից մեկը իտալերեն հարց-
րեց: Նա նույն լեզվով պատասխանեց, որ բժիշկ Օհաննես Փիլիպոս-
յանի քույրն է: Մի քանի վայրկյան անց դուռը բացվեց, և մտանք
չենք՝ պաշտպանված իտալական վաշտի բազմաթիվ ծովամարտիկ-
ների կողմից, որոնք կանգնած էին տանիքին, պատուհաններին՝ ձև-
քերում սեղմելով հրացանները՝ ջանալով կանխել ավազակների հար-
ձակումը:

Այնտեղ, իրոք, գտանք Օհաննես Փիլիպոսյանին, որն զբաղված էր
ավելի ծանր վիճակում գտնվողների բուժմամբ. քանի որ ապաստան
գտած շատ Հայերից մի քանիսը ծանր վիրավորներ էին: Ինձ վրա
ծանր տպավորություն թողեց մոտ քսան տարեկան մի աղջիկ, որի
երկու թևերը անդամահատել էին: Մարիցան ջանում էր հանգիստ
երևալ, բայց սարսափելի իրականությունը ցանկացած մարդու կա-
րող էր հանել ավերից:

Սրահներից մեկում դեմառդեմ հանդիպեցի Իտալիայի դեսպանին՝
Թոմազո Կատալանին, որն ինձ նայեց հարցական, քանի որ ինձ լավ
ծանոթ էր և չէր հասկանում, թե ևս ինչ գործ ունեմ այնտեղ:

Նրան բացատրեցի հարցի էությունը, և Կատալանին, որից զայ-
րույթ էր հորդում, սկսեց բղավել սպառնալիքներ թուրքերի դեմ:

— Այս թշվառական սուլթանը չի հասնի իր նպատակին: Մի քանի
ամիս առաջ սպանեցին մի խեղճ իտալացի քահանայի, որ միայն բա-
րի գործեր էր անում: Արդեն կուշտ ենք ստերից և ոճիրներից: Իտա-
լիան չի մնա ձեռքերը ծալած՝ տեսնելով, թե ինչպես են թուրքիայում
կոտորում քրիստոնյաներին: Եվ համարձակվում եմ ասել, որ Ֆրանսի-
սիան՝ նույնպես: Տեսնո՞ւմ եք, թե ինչ է կատարվում: Ո՛չ ոստիկա-

նությունը, ո՛չ բանակը չեն միջամտում: Ինչ աղետ է. ըստ ինձ հասած
լուրերի՝ Հարյուրավոր մահացածներ կան: Սա բացարձակապես ան-
ընդունելի է: Պետք է գրավոր բողոք ներկայացնեմ մեծ վեզիրին,
որն ինձ կրկին կվստահեցնի, որ ոչինչ չգիտի, և որ Հայերն են եղել
առիթ տվողները. ինչ սարսափելի անարդարություն: Տեսեք, Անրի,
պետք է նվաճենք այս երկիրը ու կարգուկանոն մտցնենք, քանի որ
այն լուծումը, որ Հայերին մեզ հետ տանենք Եվրոպա, նույնը կլինի,
ինչ Արդուլ Համիդին իրավացի համարելը, որը ցանկանում է բնա-
ջնջել կայսրության բոլոր քրիստոնյաներին: Մենք դա նրան թույլ
չենք տա:

Այդ մարդը զայրացած էր, սակայն Իտալիան մոտ էր թուրքիայի
հետ հարաբերությունները խզելուն, և ես մտածեցի, որ մեր ապրած
իրավիճակը գուցե այն կաթիլն է, որ լցնում է բաժակը:

Մարիցա Փիլիպոսյանը տրվեց Հայ կանանց օգնելու գործին, ո-
րոնք ապաստան էին գտել հիվանդանոցում, նրանցից շատերը փոքր
երեխաներով էին, ինչը բարդացնում էր դրությունը: Նրա եղբայրը
աչք չէր բացում վիրահատական սեղանից, քանի որ հազիվ հասցը-
նում էր մեկի ոտքը անշարժ կապել կամ մեկ ուրիշի ճակատը, երբ
նում էր մեկի ոտքը անշարժ կապել կամ մեկ ուրիշի ճակատը, երբ
հայտնվում էր նոր վիրավոր: Լուրերը, որ գալիս էին դրսից, շատ
տագնապալից էին, քանի որ այլևս չէին խոսում Հարյուրավոր մա-
հացածներից կամ վիրավորներից, այլ տասնյակ հազարավորներից,
որ նշանակում էր իսկական աղետ Կոստանդնուպոլսի Հայերի հա-
մար:

Հիվանդանոցում գտնվող իտալացիները չէին կարողանում զսպել
իրենց զայրույթը, քանի որ իրենց շատ մոտ էին համարում հայկական
համայնքին, որոնց հետ բարեկամական, առևտրական և ամեն տե-
սակի հարաբերությունների մեջ էին:

— Տեսեք, — ինձ պատմեց բժիշկներից մեկը, մեկը՝ Զուզեպե Մոն-
տինի անունով, — ես ամուսնացած եմ մի Հայ կնոջ հետ և հետևաբար
ես ամբողջ համայնքի հետ եմ: Այնքան կուզեի գնալ և մի ումբ դնել
Դոլմաբաղչեում: Զավակներ չունենք, բայց զարմիկներ, այո՛... և եթե
նրանցից մեկին մի բան պատահի... Չգիտեմ, թե ինչ կանեմ:

Ուշ կեսօրին լուրեր ստացանք, որ ոստիկանությունն ու բանակը
վերջնականապես վերահսկել են դրությունը և մարդասպանների
հրոսակախմբերը, գոնե քաղաքի կենտրոնում այլևս չեն երևում: Այդ
ժամանակ՝ որոշեցի վերադառնալ Ֆրանսիայի դեսպանատուն: Հրա-
ժեշտ տվեցի Մարիցային ու իր եղբորը, որոնք ինձ շնորհակալու-
թյուն հայտնեցին այն բանի համար, որ արել էի հանուն իրենց:
Ոոստացա, որ Հնարավորին չափ շուտ կայցելեմ իրենց:

Թոմազո Կատալանին դեմ եղավ, որ ես մենակ գնամ և ստիպեց ինձ ընդունել երկու զինված ծովային թիկնապահների ուղեկցութիւնը:

— Իսկ եթե ձեզ բա՞ն պատահի... Տեսեք, Անրի, ոչ միայն մեր երկու երկրների միջև կան լավ հարաբերութիւններ, նաև դուք եք ինձ շատ համակրելի: Ինչպե՞ս կարող եմ թույլ տալ, որ դուրս գաք՝ ձեզ նման վտանգի ենթարկելով: Ոչ մի խոսք:

Իտալական Հոսպիտալը թողնելիս քաղաքում ճնշող մի մթնոլորտ էր զգացվում, որ սովորաբար ետուն էր: Փողոցներում գրեթե մարդ չկար, բայց, այո՛, կային շատ անշարժացած մարմիններ, որոնց հավաքում էին ծածկակառքերի մեջ:

Ինձ ահավոր էի զգում՝ հասկանալով, որ մեր բողոքներն անօգուտ են լինելու: Երբ հասա, Պոլ Կամբոնը պաշտոնական կառքով գնացել էր Բարձր Դուռ՝ անձամբ ներկայացնելու իր խոր ցասումը և զգուշացնելու մեծ վեգիրին, որ Ֆրանսիայի համբերութիւնը սահման ունի: Բայց սուլթանն իրեն անտեղյակի տեղ էր դնում: Այդ ամառ Վանի բնակչութիւնը Անատոլիայի կենտրոնում վայրագորեն սպանդի ենթարկվեց, իսկ հայկական թաղամասերը ուճակոծվեցին մինչև լրիվ ջախջախում:

Չբավարարվելով դրանով և ի նշան բացահայտ արհամարհանքի Եվրոպայի հանդիմանանքների հանդեպ՝ օգոստոսի սկզբներին կրկնվեցին կոտորածները Կոստանդնուպոլսում, այդ անգամ սկսեցին Հասքոյի թաղամասում և տարածվեցին ամբողջ քաղաքով մեկ:

Այդ ժամանակ էր, որ ինձ հասավ Գրիգոր Բրոչյանի ուղերձը:

«Կարիք ունեմ ձեզ տեսնելու հնարավորին չափ շուտ: Իմ ժողովրդի համբերությունը սահման ունի»: Գ. Բ.

Երբեք ի վիճակի չէի լինի պատկերացնել, թե ինչ էր այդ պահից սկսած պատահելու: Եվ չէի կարող պատկերացնել այդ ամենի սարսափելի հետևանքները:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ ՎԵՐՁԵՐ 1896

26. ԲԱՆԿ ՕՏՏՈՄԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Գրիգոր Բրոչյանը ինձ հետ հանդիպում ունեցավ էմիլ Բագրատյանի խանութում, Գալատայի աշտարակի ներքո: Նրա հետ էին նաև իր ընկերները՝ «ամերիկացիները»,— նրանց գիտեին այդպես,— և Քրիստափոր Միքայելյանը, որը ներկայացնում էր ՀՀԴ-ն: Վտանգավոր էր այնտեղ գտնվելը, բայց ողջախոհութիւնը համար ժամանակ չկար:

Բոլորն ինձ ջերմորեն և հարգալից ողջունեցին, ինչն ինձ միշտ էլ թվում էր չափից դուրս, որովհետև չէի հասկանում, թե իմ ո՞ր արժանիքների համար է դա: Չնայած լարվածութիւնը՝ էմիլը սառը թեյ պատրաստեց, ինչպես միայն ինքը գիտեր այդ անել, քանի որ հայերի շրջանում անգամ ամենախորհրդավոր պահերին հարկավոր էր պահպանել հյուրընկալութիւն նվազագույն կանոնները:

— Չասես, որ համբերատար չենք եղել,— Գրիգորն ինձ հետ խոսում էր սառնութեամբ: — Ոչ ոք չի ասի հակառակը, բայց այլևս չենք կարող հանդուրժել. պետք է աշխարհին ցույց տանք, որ գոյութիւն ունենք, քանի որ այն տպավորութիւնն է ստեղծվում, որ մենք էլ ենք մսից ու արյունից միայն այն ժամանակ, երբ մեզ սպանում են: ՀՀԴ-ում մենք ընդունել ենք գործողութիւն մի որոշում, որն իրականացնելու են մեր երիտասարդները, այստեղ՝ ճիշտ և ճիշտ Կոստանդնուպոլսի ներսում՝ տեսնելու, թե արդյոք մեզ կհաջողվի՞ արձագանք գտնել ողջ Եվրոպայում: — Գրիգորը զննում էր իմ արձագանքը,— ուզում ենք, որ իմանաս և նախազգուշացնես քո ղեկավարին, որ դա չի արվում Ֆրանսիայի դեմ:

— Ֆրանսիայի դե՞մ... Չեմ հասկանում, թե ինչ ես փորձում ինձ ասել: Ի՞նչ կապ ունի Ֆրանսիան այս ամենի հետ:

— Լավ,— Գրիգորն իրեն պահում էր խոժոռ և օտարոտի,— ասենք թե Ֆրանսիան ներքաշված կլինի... Մի ժամ հետո ՀՀԴ-ն զրավելու է բանկ Օտտոմանը, այստեղի՝ Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական նրստավայրը, և որքանով ինձ հայտնի է, նրա իսկական սեփականատերը Ֆրանսիական կապիտալն է: Մեզ անհրաժեշտ է, որ Փարիզն ըմբռնի

մեր Հուսահատությունը, բայց պետք է հասկանաք, որ խոսքը Ֆրանսիայի դեմ գործողություն մասին չէ:

— Ինձ կենքեք,— Գրիգորի անաբողությունն ինձ իսկական խենթություն թվաց,— բայց պետք է զգուշացնեմ ձեզ, որ դա կարող է առաջ բերել մի իսկական աղետ: Սուլթանը կօգտվի առիթից՝ Հայերի նոր կոտորած իրականացնելու համար... Մի՞թե չեք հասկանում: Ծատ վտանգավոր է:

— Մեզ համար միևնույնն է ոխակը: Չափից ավելի հեղ ենք եղել, եթե ցույց տված լինեինք մեր ճանկերը, մեզ կվերարերվեին ավելի հարգալից, քանի որ այս թուրքերը միշտ օգտվել են մեր բարությունից՝ համոզված, որ մենք սպանդանոց տարվելու պատրաստի գառներ ենք: Իսկ դրան արդեն վերջ է դրվելու: Հիմա մենք պետք է նշենք, թե ինչ ուղիով ենք գնալու:

Բարեկամներիս ընկճված հոգևիճակի առջև փորձեցի իջեցնել ձայնս և հանգիստ հիմնավորել խոսքս:

— Լավ, բնականաբար կարող եք անել այն, ինչ կամենաք, բայց ես էլ իրավունք ունեմ անկեղծորեն ասելու ձեզ այն, ինչ մտածում եմ: Նման գործողությանը դուք ոչնչի չեք հասնի, անհեթեթ մի բան, որը ճակատագրական հետևանքներ կունենա ամբողջ Հայ Համայնքի համար: Մի՞թե չեք հասկանում, որ այդպիսի գործողությանը դուք արդարացնում եք սուլթանի քաղաքականությունը... Պետք է լրջորեն մտածեք:

Այդ պահին հանդես եկավ Միքայելյանը, որն իմ կարծիքով շատ զրգռված էր:

— Իսկ ուրիշ ի՞նչ ընտրություն կա: Բոլորս դառնանք մուսուլմա՞ն և սուլթանի ոտքը պագե՞նք: Ուրիշ ելք չունենք, և դուք այդ գիտեք: Ո՛չ Եվրոպան, ո՛չ էլ Անգլիան մեզ համար ոչինչ չեն արել՝ բացի մեզ օգտագործելուց: Մեր հիմնահարցն այն է, որ մենք գիշեր-ցերեկ աշխատելուց բացի, ուրիշ բանի պիտանի չենք: Եվ երբ գնում ենք որևէ Հայկական գյուղ՝ նրանց բացատրելու, որ եթե միանանք, մեծ հաջողություն կունենանք, մեզ նայում են առանց որևէ բան հասկանալու և շարունակում են լուծ քաշել. ի՞նչ զարհուրելի ճակատագիր ունենք: Հայերս արյունաքամ ենք լինում, և ոչ ոք ոչինչ չի անում՝ կանխելու համար, իսկ եթե ասում ենք՝ բավ է, ուրեմն մենք ենք սխալ թույլ տալիս...

— Ինձ չե՞ք կանչել խորհուրդ խնդրելու համար,— առաջարկեցի՝ առանց բարկությունս զսպելու,— թե՞ նախքան իմ գալն արդեն որո-

շումն ընդունված էր: Դուք գիտեք, որ ես ձեր Հարցի համակիրն եմ, բայց չգիտեմ, թե ինչ եք ուզում ինձանից:

— Միայն ուզում ենք, որ իմանաս, որ քեզ վստահում ենք որպես մերոնցից մեկին: Գիտե՞նք, որ սա իր հետևից բերելու է ծանր վրեժ-խնդրություն, բայց եթե սա չլինի, մեկ ուրիշ բանի համար կլինի, քանի որ ինչպես համոզվել ես, սուլթանի համար միևնույնն է: Նրա կարծիքով բոլոր Հայերս էլ խանգարող խոչընդոտ ենք, և ճշմարիտն այն է, որ մենք էլ այդ տպավորությունն ունենք:

Մի պահ խորհրդածեցի պատասխանելուց առաջ, քանի որ ինձ անախորժ էի զգում, բայց անհանգստությունը գերազանցում էր անախորժության զգացումին:

— Լավ,— պատասխանեցի մի քիչ վրդովված,— ամեն դեպքում ինչ կարողանամ՝ կանեմ, բայց ձեզ համար պետք է կասկածից վեր լինի, որ Ֆրանսիայի ժողովուրդը եղել և միշտ էլ լինելու է Հայերի կողմից, և դուք դա բոլորից լավ գիտեք:

Այսպես ավարտվեց այդ քննադատական ժողովը ՀՀԳ-ի հետ: Գուրս եկա փողոց և արագ քայլեցի դեպի դեսպանատուն: Ոչ ոքի չէի կարող այդ իրավիճակի մասնակիցը դարձնել, անգամ Պոլ Կամբոնին: Ինձ համար դա մի դաժան փորձություն էր, որովհետև ակներև էր, որ նորից շատ մարդիկ էին զոհվելու: Հանկարծ ներքուստ մի բան զգացի և քայլելով ճանապարհս փոխեցի՝ ուղղվելով հնարավորին չափ արագ դեպի բանկ Օտտոման:

Երբ մտա բանկ, ամեն ինչ սովորական էր թվում: Դրսում պողոտան լի էր մարդկանցով, որոնք քայլում էին վերովար՝ առանց որոշակի ուղղություն, ինչը բնորոշ էր Կոստանդնուպոլսին և արտառոց մի բան դրանում չկար: Հետո մի ղոնապանի հարցրի տնօրենից: Կարծեմ նա ինձ ճանաչեց, քանի որ հաճախ էի բանկի ծառայություններից օգտվում և ինձ նշան արեց, որ իրեն հետևեմ: Անմիջապես տեսուչը դուրս եկավ ինձ ընդունելու և ինձ ժպտալով, շարունակ մեծարանքի խոսքեր ասելով՝ ուղեկցեց տնօրենի գրասենյակը:

Ճիշտ այն պահին, երբ նստում էի բանկի տնօրենի գրասենյակում, հնչեցին առաջին կրակոցները: Ալֆրեդ Լըրլանկը, մի զվարթ մարտիկ, նայեց վրաս իր ոսկեզօծ ակնոցի վրայով:

— Լսեցի՞ք դա... Պետք է որ փողոցում լինի, իսկապես, ի՞նչ խառը ժամանակներում ենք ապրում: Ձեզ հավատացնում եմ, որ շատ եմ կարոտում իմ Մարսելը:

Նորից մոտիկից լսվեցին մի քանի պայթյուններ: Այդ նույն ժամանակ էր, որ ծառայողներից մեկը, առանց թակելու, վազելով ներս մտավ շատ անհանգստացած և զարմացած:

– Պարոն տնօրեն..., կներեք, որ ձեզ ընդհատում եմ: Տեսեք, մտել են մի խումբ դինված հայեր, ուսանողներ են թվում և պահանջում են ձեզ տեսնել: Ներեցեք, պարոն, բայց կարծում եմ, որ դա լավ բան չի խոստանում:

– Կարո՞ղ եմ հայտնել ոստիկանությունը: Թեև կարծում եմ, որ դրա հարկը չի լինի:

Ճիշտ այդ պահին գրասենյակ մտան չորս երիտասարդ՝ ատրճանակներով զինված:

– Ձեզ ի՞նչ է հարկավոր: Ի՞նչ է կատարվում այստեղ. տնօրենը զայրացած էր թվում այդ վարվելակերպի հանդեպ: – Բարի եղևք, լքել բանկը:

– Լսեք: Իմ անունը Բարկեն Սյունի է, և ես այս գրավման պատասխանատուն եմ, – երիտասարդն ինձ նայեց, ասես ինձ ճանաչում էր: – Իսկ դուք ո՞վ եք, – նկատած կլինեք, որ օտարերկրացի էի, և հետո ֆրանսերեն խոսեց:

– Անրի Լատուրն եմ, Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղարը, այս բանկում բացված հաշիվ ունեմ:

– Լավ: Ձեր դեմ ոչինչ չունենք, բայց պետք է իմանաք, որ մեր մտադրությունը այս շենքը պայթեցնելն է: Այս պահին ոչ ոք չի կարող դուրս գալ կամ մտնել: Մենք պատրաստ ենք դրան, և ոչ ոք մեզ չի արգելի, այնպես որ ձեզ հանգիստ պահեք և տեղից չչարժվեք:

– Ազատ Հայաստան, – մնացած երիտասարդները զոչեցին այդ կոչը խմբով:

Գրոհողներից մեկը տեղավորվեց դռան մոտ՝ հսկելով մեզ, իսկ Սյունին ու մնացածները դուրս եկան գրասենյակից՝ հրամաններ գոռալով:

Արտաքուստ շենքն անառիկ էր թվում, եթե միայն չօգտագործեին պայթուցիկներ կամ թնդանոթներ: Չհրկիզվող վիթխարի պահարանի պես՝ նրա պատուհանները պաշտպանված էին հաստ երկաթե վանդակաճաղերով, իսկ մեծ դռները երկաթից էին և կռանակոփ, այնպիսի չափերով, որ անհնարին էր դրանք վնասել:

– Քանի՞ մարդ է աշխատում այստեղ: Վթարային որևէ ելք գոյություն ունի՞, – իմ հարցերը տնօրենին հանկարծակի բերեցին:

Այդ մարդն ինձ նվազուն ձայնով պատասխանեց, կարծես հենց նոր էր գլխի ընկել, թե ինչ պատասխանատվություն է հանձն առել:

– Հարյուր քսանհինգ մարդ, բայց գուցե մի քանիսը գործով դըրսում լինեն: Ինչ մտում է ելքին՝ նախկինում փախուստի ստորգետնյա

մի ճանապարհ կար..., բայց փակվեց, որովհետև զոդուլթյան փորձ էր տեղի ունեցել: Այնպես որ, հիմա...

Հենց այդ պահին դռան մոտ կանգնած ուսանողը մեզ ձեռքով ցույց տվեց, որ զնանք դահլիճ, որտեղ մարդիկ կան: Սյունին բարձրացել էր սպասարկման սեղաններից մեկի վրա, և ողջ անձնակազմը հավաքվել էր այնտեղ:

– Հանգիստ մնացեք: Մենք ձեր դեմ ոչինչ չունենք, միայն թե դուք մեզ առայժմ որպես վահան եք ծառայում: Երբ ձեզ ցուցում տրվի, շարքով մեկ-մեկ դուրս կգաք փողոց գլխավոր դռնով: Բայց ձեզ խնդրում եմ, որ ենթարկվեք հրահանգներին և ոչինչ չձեռնարկեք: Եվ մեզ մի ստիպեք ուժի դիմել: Պատկանում ենք ՀՀԴ-ին և պատրաստ ենք ամեն քայլի:

Այդ ժամանակ լավեցին նոր կրակոցներ և ուժեղ հարվածներ կողմնային դռան վրա: Անկասկած, դա թուրքական ժանդարմերիայի կողմից փորձ էր շենք թափանցելու: Ապակիների փշրվելուց և ներսում հրազենի երկու կրակահերթի ճարճատյունից՝ մարդիկ կույր եկան: Լավեցին խուճապի ճիչեր, և երկու թե երեք հոգի վիրավոր ընկան հատակին: Անվստահություն կասկածելի պահ տիրեց, քանի որ անգամ գրոհողները, հաստատ, նման հակահարվածի չէին սպասում:

Հանկարծ տեսա, թե ինչպես Սյունին՝ գրոհողների առաջնորդը, սպասարկման սեղանին մի պահ կոացած մնալուց հետո հակվեց ինքն իր վրա և բերանքսիվայր փլվեց սալահատակին: Ընկնելու ձևից մտածեցի, որ նախքան գետնին ընկնելն էր մահացել: Ընկերներից շատերը վազեցին նրա կողմը և փորձեցին տեղավորել նրան սեղաններից մեկի տակ, բայց ակնհայտ էր, որ նրա համար այլևս ոչինչ չէր կարելի անել: Դա մեծ իրարանցում առաջ բերեց նրանց մեջ:

Դրսում՝ փողոցում, ժանդարմները պետք է որ ցրված լինեին, որովհետև հարվածները և պայթյունները մի պահ դադարեցին, ինչից օգտվեցին հայերը՝ պաշտպանվելու նպատակով ծանր կահույքները քարշ տալով և դռների դեմ տեղադրելով:

Մտածեցի, որ ամեն ինչ փոխվելու է իրենց առաջնորդի անսպասելի մահվան պատճառով:

Տեսա, թե նրանցից շատերը՝ իրար օգնելով ինչպես էին տեղադրում մեծ արկղերը մեծ մարտադաշտի ռազմավարական կետերում և գլխի ընկա, որ պայթուցիկներ էին: Ամեն ինչի ընդունակ էին, և

ամեն ինչ ավելի էր վատացել, քանի որ Սյունու մահից անմիջապես Հետո ավելի նյարդային էին՝ չիմանալով ինչ անել:

Երիտասարդներից մեկը մոտեցավ ինձ՝ ասելով.

– Ինձ չե՞ք ճանաչում:

Գլխով ժխտեցի:

– Օհաննես Փիլիպոսյանն եմ՝ Մարիցայի եղբայրը...

Այդ ժամանակ նրան ճանաչեցի: Մազերը կտրել էր, իսկ մորուքը՝ սափրել:

– Բայց դուք ի՞նչ գործ ունեք այստեղ, – պատասխանեցի զարմացած, – չե՞ որ դուք բժիշկ եք:

– Տեսեք, մայե Լատուր: Նախևառաջ ես Հայ եմ, իսկ Հայերս այլևս չենք կարող Հանդուրժել այս իրավիճակը: Գիտե՞ք դուք, մայե, թե որքան Հայեր են սպանվել, մահացել վերջին վեց ամիսների ընթացքում: Ավելի քան քառասուն հազար, այստե՛ղ, Կոստանդնուպոլսում... Դուք ականատեսն եք այն բանի, թե ինչպես են գործում սուլթանի մսագործները: Վանում այդ մարչալ Սահէղդին փաշան թալանեց քաղաքը՝ ի փառ իր տիրոջ՝ բռնաբարելով, սպանելով, նաև այրելով մեր եկեղեցիները: Հրաման ունեին գլխատելու տասը տարեկանից բարձր բոլոր տղաներին: Իսկ ի՞նչ ասացին թերթերը Փարիզում. «Հայ Հեղափոխականները ահաբեկչական գործողություններ են իրականացրել թուրք քաղաքացիների նկատմամբ», իսկ Լոնդոնում: Բայց չե՞ որ Հենց ինքը՝ անգլիացի Հյուպատոսն է Հրահանգներ տվել թուրք Հրետանավորներին: Այլևս ոչ մի Հույս չունենք և ստիպված ենք փոխել մեր գործելակերպը: Միայն ձեր նման դրական մարդիկ են մեզ օգնում, որոնք գործում են ըստ իրենց բարոյական չափանիշի: Իրոք, դուք մեծ տպավորություն եք թողել քրոջս՝ Մարիցայի վրա... Շարունակ խոսում է այն մասին, թե ինչպես մեզ օգնեցիք:

Այդ ճնշող մթնոլորտում ժամեր անցան, մինչ Հարակից փողոցներում լավում էին ճիչեր, ձիավորների սրընթաց վարքը, անգամ Հրահանգների երբեմն Հնչող ճարճատյուն՝ կարծես ուղենալով Հիշեցնել գրոհողներին, թե նրանց ինչ է սպասում, եթե փորձեն փախչել:

Ներսում մթնոլորտը գնալով ավելի չարագուշակ էր դառնում, քանի որ ներսում գտնվող ծառայողները և հաճախորդներն ասես համոզված էին, որ բոլորս էլ այս կամ այն կերպ մեռնելու ենք՝ կա՛մ գրոհողների սարքած պայթյունից, կա՛մ էլ վերջիններիս և ոստիկանության ու բանակի միջև փոխհրաձգության ընթացքում:

Երբ գիշերը եկավ, ինչ-որ մեկը մոտեցավ գլխավոր դռանը՝ Թափահարելով մի սպիտակ կտոր: Ծառայողական դուռը մի պահ բացվեց, և մի մարդ ներս մտավ: Ներկայացավ որպես Մաքսիմով՝ ռուսական ղեսպանատնից միջնորդի ղերով: Ինձ կանչել տվեցին, որպեսզի Մաքսիմովը կարողանար Հաստատել, որ պատանդներից մեկը եվրոպական ղեսպանատնից մեկի բարձրաստիճան պաշտոնյա է. մի բան, որ, ըստ երևույթին, ավելի ծանրակշիռ էր դարձնում իր խնդրանքը:

Բավականին զայրույթով՝ Մաքսիմովը բացատրեց, որ սուլթանը Հրամայել է ոմրակոծել Բանկ Օտտոմանը՝ ցույց տալու համար, որ իր Հետ լսող անել չի կարելի, սակայն ղեսպանները պատասխանեցին, որ եթե նման բան տեղի ունենա, պատասխան հարվածը կարող է ջախջախիչ լինել, ինչպես օրինակ՝ Դոմբարազե պալատի ոմրակոծումը ռազմանավերից, որոնք խարխալ գցած կանգնած էին Բոսֆորի մատույցում: Մաքսիմովը գալիս էր Հայտնելու սուլթանի կողմից արդեն ընդունված ցնձագին լուծումը: Գրոհող Հայերը կարող էին թողնել երկիրը՝ պաշտպանված դիվանագիտական մի անցաթղթով, նույն բանկի Փրանսիացի որևէ խորհրդականի առաջաստանավը նստել ու այս ձևով փախչել Ֆրանսիա:

Երկար տատանվելուց և երկմտանքներից Հետո՝ Հայ ուսանողները, թեև շատ կասկածահար, ընդունեցին առաջարկը: Փրանսիայի ծովայինների թիկնապահական մի Հեծելավաշտ, և մյուսն էլ անգլիական նավատորմիղինը, եկան պայմանավորված ժամին և սպասեցին դրսում նրանց ուղեկցելու մինչև նավ՝ նրանց պաշտպանելով ոչ միայն ժանդարմերիայից, որ նման ղեպքերում կփորձեր ձերբակալել նրանց, նաև բազմությունից, որը շարունակ բղավում էր սպառնալիքներ և նրանց Հախից գալու առիթը երբեք բաց չէր թողնի:

Ինչ վերաբերում է ինձ, ես չենք լքելու որևէ խնդիր չունեցա, թեև ոստիկանությունը մի քանի ժամ շարունակ պահեց անձնակազմի մնացյալ մասին՝ այն նպատակով, որ Հաստատեին, որ նրանց մեջ մեղսակիցներ չկային: Հետևաբար ինձ թույլատրեցին լքել այդ վայրը ղեսպանատան լանդոյով, որը նույն դռան մոտ ինձ էր սպասում: Ոչ ոք չէր ցանկանում մի նոր դիվանագիտական բախում:

Հաջորդ օրը գտնվում էի իմ պաշտոնական գրասենյակում, երբ քարտուղարն ինձ Հայտնեց, որ մի Հայ ուզում է տեսնել ինձ: Իջա այցելությունների սրահ և անակնկալորեն Հանդիպեցի Հովհաննես Օհանյանին՝ այն բժշկին, որը եղել էր իմ առաջին հարևանը:

– Մայն դը Լատուր, այնքան ուրախ եմ ձեզ տեսնել: Այցելութանս պատճառը ձեզ տեղեկացնելն է, որ մի երկու ժամ առաջ ուստիկանությունը ձերբակալել է մի Հայուհու, որին դուք Հավանաբար ծանոթ եք: Նոսքը Մարիցա Փիլիպոսյանի մասին է, որն այս պահին գտնվում է Բերայի կենտրոնական ուստիկանատանը: Վախենում եմ, որ եթե չփորձենք անմիջապես նրան այնտեղից հանել, այլևս չենք տեսնի նրան: Նրա ձերբակալությունն պատճառն այն է, որ նրա եղբայրը՝ իմ գործընկերը, Բանկ Օտտոմանը գրավողների մեջ էր: Չգիտեմ, դուք արդյոք կարող եք կամ կուզենա՞ք մի բան անել Հանուն նրա, բայց մտածեցի, որ պետք է իմանաք դա:

Տագնապահար տեղիցս վեր թռա: Մարիցա: Ինչպե՞ս գլխի չէի ընկել: ՕՀանյանը վազեց իմ հետևից՝ բացատրելով, որ պետք է շատ աչալուրջ լինենք, քանի որ Հայերի դեմ խառնակչությունները վառողի պես տարածվել են ամբողջ քաղաքով մեկ: Ակնհայտ էր, որ սուլթանը չի թաքցնում իր կատաղությունը տեղի ունեցածի առիթով և որ ստիպելու է, որ հազարավոր անմեղներ վճարեն վիրավորանքի դիմաց:

Փորձեցի սառնարյունորեն գործել, թեև քաջ գիտակցում էի, որ ոչ մի բոլակ չպետք է կորցնեմ: Բարձրացա իմ գրասենյակ, որտեղ միշտ պահում էի ծիսակարգին համապատասխան մի կոստյում անսպասելի ընդունելությունների համար, քանի որ հանկարծ կարող էի դրա կարիքն անհապաղ ունենալ: Կառապանին կարգադրեցի, որ պատրաստեք պաշտոնական կառքը, դեսպանատան տոնական երկու կառքերից մեկը, որոնք օգտագործվում էին պաշտոնական հանդիսությունների ժամանակ: ՕՀանյանն ինձ զննում էր առանց թաքցրելու իր ոգևորությունը՝ հասկանալով իմ մտադրությունները:

Վազելով իջանք: Կառապանը նույնպես հագել էր իր տոնական համազգեստը, և ինձ հարցրեց, թե ուր ենք գնում: Կառք նստեցի՝ ՕՀանյանի ընկերակցությունը, որն անընդհատ ինձ էր նայում, և կառապանին հրամայեցի, որ տաներ ներքին գործոց նախարարություն: Այդպես էլ արեց և վարձավազ մտանք պողոտա, որի վրա դեռ մնում էին հրդեհված տրամվայների մնացորդներ, հանրային կառքեր, կոտորված անիվներ, Հայերի ավերված խանութներ, փողոցում այս ու այնտեղ նետված դիակներ, և երկաթե մականներով զինված մարդահրեշների խմբեր, որոնք այս ու այն կողմ էին գնում-գալիս առանց թաքցնելու իրենց մտադրությունները:

Առանց մեր խնդրանքի՝ մեզ ուղեկցեցին մի քանի ժանդարմներ՝ հասկանալով, որ դիվանագիտական որևէ միջադեպ կարող է տեղի

ունենալ, եթե մեզ կանգնեցնեն: Կառապանը նրանց բացատրեց, որ գնում ենք նախարարություն և զնացինք այնտեղ փողոցով դեպի վեր և էլի ժանդարմներ ավելացան՝ թողնելով չբերթի տպավորություն, ինչն այլ պարագայում իմ ծիծաղը առաջ կրերեր:

Նախարարությունը ղռնապանները, զարմացած, տեսնելով ուղեկցող թափորն առանց այլևայլության, կրնկի վրա բացեցին կռակոփ վանդակաճաղերը: Անմիջապես քարտուղարներից մեկը մեզ տարավ դեպի ոսկոկո ոճի մեծ նախասրահ և այնտեղ հանդիպեցինք նախարարի օգնականներից մեկի հետ, որն ինձ հապճեպ ողջունեց՝ սպասողական նայելով ինձ:

Փորձելով զսպել զայրույթս՝ ներկայացա որպես Ֆրանսիայի դեսպանատան առաջին քարտուղար: Նրան ասացի, որ ցանկանում եմ խոսել ուստիկանության գլխավոր պետի հետ և որ խոսքը անհետաձգելի հարցի մասին է: Համաձայնեց փոքր-ինչ կասկածանքով, քանի որ նման գործելակերպը բացարձակորեն նախատեսված չէր արարողակարգում: Հետո մեզ առաջնորդեց մի ընդարձակ սպասասրահ, որտեղ ստիպված քսան բոլակ սպասեցինք, մինչև կմտներ մի գեր, քրտնաթոր, վիթխարի փորով տղամարդ, որը ներկայացավ որպես Ահմեդ Ալի բեյ՝ ժանդարմների ուստիկանապետ՝ հարցնելով, թե իրենից ինչ եմ ուզում:

Պատասխանեցի թուրքերեն՝ աշխատելով հնարավորինս հանգիստ լինել՝ վստահեցնելով, որ հավանաբար սխալմունք է տեղի ունեցել, քանի որ դեսպանատան քարտուղարուհիներից մեկը՝ մադմուադել Փիլիպոսյանը, հնարավոր է ձերբակալված լինի, ինչը կարող է մեծ անպատեհություն առաջ բերել երկու երկրների փոխհարաբերությունների միջև, քանի որ խոսքը Ֆրանսիայի քաղաքացու մասին է:

– Ձերդ գերազանցությունն ասում է, որ այդ Հայուհին պաշտոնյա է և ունի Ֆրանսիական անձնագիր, – Ալի բեյը երկմտանքով զննեց ինձ:

– Իհարկե: Ինքս եմ այն ստորագրել ընդամենը մեկ ամիս առաջ, պետք է որ ձեր մարդկանց տրամադրությունն տակ լինի, բայց ցանկացած դեպքում կարելի է ուղարկել կրկնօրինակը: Լսեք, կոմիսար, նա անձամբ աշխատում է ինձ համար, և ցանկանում ենք, որ հնարավորին չափ շուտ վերադառնա:

– Ձերդ գերազանցություն, բոլորովին չկասկածեք, որ կանեմ ամեն ինչ, ինչ կախված է ինձնից: Բայց սրանք զժվարին օրեր են,

գուցե մի սխալմունք է եղել, և եթե այդպես է, անմիջապես այն կուղղենք: Հրաման կտամ, որ նրան գտնեն և ուղեկցեն դեպի դեսպանատուն, ի վերջո չգիտեմ, թե ինչ տեղի ունեցած կլինի: Գուք ինձ հասկանում եք... Բոլորիս համար էլ վատ ժամանակներ են, շատ վատ: Կարող եք ինձ կրկնել նրա անունը:

Այնտեղից դուրս գալիս Օհանյանն ինձ հիացմունքով լի հայացքներ էր ուղղում, մինչև որ մի պահ վճռեց խոսել շատ հարգալից ձևով:

— Դեռ մինչև հիմա հիշում եմ, որ ձեզ ողջունեցի, երբ մենք հանդիպեցինք իրար շքամուտքում: Ներքուստ զգացի, որ հայերի համար կարևոր մի մարդ եք լինելու, և հենց նոր դուք դա ապացուցեցիք վտանգելով ձեզ չափից ավելի՝ հանուն մի հայուհու մահից փրկելու: Ծնորհակալություն իմ ժողովրդի անունից: Երանի շատերը լինեին ձեզ նման: Ծնորհակալություն:

Համաձայնեցի՝ փորձելով ժպտալ, կարևորություն չտալով դրան, սակայն ակնհայտ էր, որ Օհանյանը ցնցված էր:

Վերադարձանք դեսպանատուն շատ անհանգստացած՝ համոզվելով, թե ինչպես էին տարածվում անկարգությունները քաղաքով մեկ, մինչդեռ ոստիկանությունը ոչ մի մտադրություն չունեւ միջամրտելու: Դա այն բանի կրկնողությունն էր, ինչ կատարվել էր ամիսներ առաջ, բայց չտկված և ավելի ծավալուն: Այլևս ոչ ոք չէր կասկածում սուլթանի խարդախ ծրագրերին, որոնք զուտ քաղաքական ընդհարումից վերածվում էին ինչ-որ անձնականի՝ հայ հպատակների նկատմամբ իր ատելություն պատճառով:

Հրաժեշտ տվեցի Հովհաննես Օհանյանին, որը դարձյալ հայտնեց ինձ իր շնորհակալությունը: Նրան պատասխանեցի, որ ինքս էի իրեն շնորհակալ՝ ինձ եկած և հայտնած լինելու համար: Հետո կարգադրեցի կառապանին, որ տաներ նաև զինված թիկնապահների, քանի որ այլ կերպ, նկատի ունենալով իրավիճակը, նա տեղ չէր հասնի կենդանի:

Մեզ ավելի ուշ տեղեկացրին, որ կառավարությունը հրաման էր արձակել բացել բանտերի դռները այն խոստումով, որ ներում կչնորհեն նրանց, ովքեր հայերի վրա կհարձակվեին: Կոստանդնուպոլիսը կրկին գտնվում էր ոճրագործների և ամենաստորին խավի մարդկանց ձեռքերում, որոնք գործում էին բացարձակ անպատեխություններ, քանի որ տրված հրամանով, բանակը և ոստիկանությունը հետ էին քաշվել իրենց զորանոցները:

Համոզվեցի նրանում, որ անկարգությունները համընդհանուր են և որ հայերը ահավոր վիճակում են՝ անկախ տարիքից, սեռից և դիր-

քից, մի նոր նենգ սաղրանքում, որ Աբդուլ Համիդն էր հրահրել իր կառավարությունը:

Անցավ առնվազն տասներկու ժամ, որոնց ընթացքում կարծեցի, թե այլևս նրան չեմ տեսնելու, մինչև որ ոստիկանությունը երկու ձիով լծված մի կառք կանգնեց դեսպանատան դիմաց: Մի փխրուն սիլուետ իջավ կառքից և օրորվելով քայլեց դեպի դարպասը: Հասկացա, որ Մարիցան էր և վազեցի փողոց: Երբ մոտեցա, տեսա, թե ինչ վիճակում էր: Նրան դաժանաբար ծեծել էին: Նրա այտուցված դեմքը ցույց էր տալիս գազանաբար ձողկված լինելու նշաններ, նրա կապտած աչքերը հազիվ էին բացվում, հազուստը բզկտված էր, ինքն էլ նկատելիորեն կաղում էր: Հանկարծ, ինձնից երկու քայլի վրա ընկավ գետնին:

Ես հակվեցի նրա վրա և տեսա, որ ուշագնաց է եղել: Այդ ժամանակ նրան վերցրի թևերիս վրա և տարա դեսպանատան բուժարանը. մի փոքրիկ սրահ մեկ մահճակալով, որտեղ բժիշկը քննում է հիվանդներին: Կանչել տվեցի բժշկին, և Լուի Գոբերն անմիջապես եկավ: Ինձ դուրս հրավիրեց, մինչ քննում էր նրա վիճակը: Քիչ անց նրան պատգարակով տարան հյուրերի սենյակներից մեկը:

— Նրան գազանաբար են ծեծել: Նա կարող էր մեռած լինել հասցրված հարվածների պատճառով, բայց ուժեղ, երիտասարդ աղջիկ է, և կարծում եմ՝ կկարողանա դուրս գալ այս դրությունից: Ամբողջ մարմնի վրա արյունազեղումներ ունի, երկու սեղանատամ է կորցրել, իսկ աջ ականջը ուժեղ վնասվել է: Կողոսկրներից երկուսը կոտրված են, ոտքերից մեկին մի կտրվածք կա, ծնոտոսկրի և նաև ձախ նախարազկի կոտրվածք: Չգիտեմ՝ կա՞ն ներքին լուրջ վնասվածքներ, բայց մեզում արյան հետքեր չկան..., իսկ դա լավ նշան է: Գիտակցությունը տեղն է, բայց նրան հանգստացնող դեղամիջոց եմ տվել, որովհետև ուժեղ ցավեր ունի: Անրի, իսկապես քեզ ոչինչ վստահասել չեմ կարող, մինչև որ քառասունութ ժամ չանցնի: Երբեմն խընդիրներ են ծագում, ինչպես օրինակ՝ երիկամային անբավարարություն:

Կարծում եմ, որ ոչինչ չի պատահի, բայց երբեք չեմ տեսել որևէ մեկին՝ այդպես ծեծի ենթարկված: Նա, ով աղջկան ծեծել է, — հավանաբար ոչ մենակ, — մարդու տեսքով գազան է: Ի՞նչ է կատարվում այս երկրում, Սուրբ Աստված:

Մարիցան դուրս եկավ այդ վիճակից: Երբ ինձ թույլ տվեցին մտնել նրան տեսնելու, նրա կապտած դեմքը և կիսափակ աչքերը փորձեցին

ղեմքին ժպիտ տալ, սակայն փոխարենը ծամածոութիւն ստացվեց: Այդ պահին ինձ խանգարում էր հուզմունքը, և չէի կարողանում խոյս տալ, որ աչքերս արցունքներով չլցվին:

— Կրկին շնորհակալութիւն,— թույլ շնջաց,— կարծում եմ՝ կյանքով եմ ձեզ պարտական... Եղբայրս և ես ձեր շնորհիվ ենք գտնվում այստեղ:

— Ոչ, ինձ ոչինչ պարտական չեք: — Ես ճիշդ գործադրեցի խոսելու համար: — Դուք՝ Հայերդ, խրթին մարդիկ եք: Հիմա ավելի լա՞վ եք:

Մարիցան համաձայնութեան նշան արեց:

— Դե ինչ, ամբողջ մարմինս ցավում է, և ամեն անգամ, որ շնչում եմ, ոնց որ դաշտայնով խոցեն, սակայն կարծում եմ, որ բախտս շատ է բերել... Բուժքույրն ինձ պատմել է, որ քաղաքում կան հազարավոր սպանվածներ:

— Դե լավ, ուրախացեք, որովհետեւ ձեզ նվեր եմ բերել: Մի անձնագիր՝ Մարիցա Փիլիպոսյանի անունով: Այստեղ գրված է. Ազատութիւն, հավասարութիւն, եղբայրութիւն: Զերն է, հիմա դուք նույնպէս ֆրանսուհի եք, և երբ կուզեք, կարող եք թողնել Թուրքիան, բայց լաց մի եղեք, ձեզ աղաչում եմ: Կարծում եմ, որ դուք դրան արժանի եք:

— Անրի, լաց եմ լինում շնորհակալ լինելուց, բայց չեմ կարող չմտածել իմ խեղճ ժողովրդի մասին: Քանի՛-քանի՛ Հայեր կուզենային ունենալ այս փաստաթուղթը:

— Լավ: Հիմա աշխատեք հանգստանալ: Բժիշկն ինձ հավաստիացրել է, որ մի քանի օրից ձեզ թույլ կտա վեր կենալ: Այդ ժամանակ էլ կխոսենք:

Այդ նույն առավոտ Պոլ Կամբոնը շատ լուրջ ձևով ինձ կանչեց իր գրասենյակ:

— Անրի, կարծում եմ, որ պետք է խոսենք: Եկող շաբաթ վերադառնալու ես Փարիզ, եթե ոչ, կարող ենք դիվանագիտական ընդհարում ունենալ: Ավելի լավ է, որ մի որոշ ժամանակով անհետանաս: Պատմում են, որ գնում ես այս ու այն կողմ՝ Հայերին օգնելու, իսկ դա այստեղ և հիմա կարող է շատ վտանգավոր լինել՝ անձամբ քեզ և մեր դիվանագիտական առաքելութեան համար: Այնպես որ, մի քանի օր դուրս մի արի և եկող նավով կվերադառնաս Փարիզ: Քեզ հանդիմանելու ոչինչ չունեն: Քեզ կասեմ, որ հիանում եմ քեզնով, բայց հիմա չես կարող մնալ այստեղ... Հասկանում ես, այնպես չէ՞: Այստեղ՝ Թուրքիայում, գործերը գնալով շատ են վատանալու, և ես չէի

ուզենա, որ քեզ որևէ բան պատահի: Գիտե՞ս, թե որքան հայեր են մահացել այս օրերին: Հազարավոր, հինգ կամ վեց հազար առնվազն, գուցե և շատ ավելի և մի քանի եվրոպացի: Վերադարձիր և որոշ ժամանակ հանգստացիր, հետո կտեսնենք, թե ինչ կանենք քեզ հետ:

Պոլն ինձ գրկեց՝ կամենալով ինձ ասել, որ անկախ ամեն ինչից, ես ինձ հետ է:

Մի շաբաթ անց նստեցի ֆրանսիական նավատորմի մի հածանավ: Նավախցիկներից մեկում ճամփորդում էր Մարիցա Փիլիպոսյանը: Որպեսզի նրան թողնեին նավ նստել, ստիպված համոզեցի հրամանատարին, որ նա իմ նշանածն է: Ճամփորդութիւնն անցավ շատ լավ՝ եղանակի շնորհիվ, և երբ հասանք Մարսել, պատրվակը դարձել էր իրականութիւն, քանի որ Մարիցան ու ես նշանվեցինք: Տրամաբանական էր, իսկ երբ ոտք դրեց ֆրանսիա, ինձ պինդ գրկեց: Այդ պահից սկսած՝ իմ սիրտը պատկանում էր Հայաստանին:

1896 — 1902

27. ՓԱՐԻՉ՝ ՊԱՏՎԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ

Փարիզ հասնելուն պես նախապատրաստվեցինք մեր հարսանիքին, որը տեղի ունեցավ երեք ամիս անց. հանուն ինչի՞ սպասեինք: Եվ ուրեմն ինձ համար սկսվեց երջանիկ մի ժամանակահատված: Դիվանագիտական անձնակազմում խնդրեցի աշխատանքի առժամանակյա ընդհատում և վերադարձա իմ առևտրաֆինանսական գործերին, որոնց գերազանց վարույթով մինչ այդ զբաղվել էր իմ աշխատանքային թիմը: Փող աշխատելու և այն ծախսելու հրաշալի պահ էր: Վերականգնեցի Պլաս դը Վանդոմի, մի խաղաղ փոքրիկ հրապարակի մոտ գտնվող այն շքեղ տունը, որում ապրել էին ծնողներս և ձեռնամուխ եղա մեր օջախի ստեղծմանը, քանի որ լրացել էր իմ՝ երեսունվեց և Մարիցայի քսանչորս տարին: Նա սահուն էր խոսում Ֆրանսերեն և ընդամենը մի քանի ամիս անց՝ նաև փարիզյան շեշտով: Ինչ վերաբերում էր նրա եղբորը՝ Օհանեսին, մտավ աշխատանքի Սալպետրիերի հիվանդանոց՝ իր արժանիքների շնորհիվ և չուտով բացեց մասնավոր հիվանդատուն:

1897 թ. մայիսին Մարիցան լույս աշխարհ բերեց մեր որդուն: Էդուարը նման էր ինձ, նաև օժտված էր իր մոր սուր մտքով: Ժամանակն անցնում էր արագ, և XX դարը սրընթաց նետվեց մեզ վրա այն տարակուսանքով, թե ինչե՞ր է մեզ հրամցնելու արդիականությունը: Փարիզը՝ պերճաշուք, ցուցահանդեսով ցույց էր տալիս, թե ինչի էին ընդունակ Ֆրանսիացիները: Ինժեներ էյֆելը հայտնի դարձավ իր ցնցող մետաղյա աշտարակով, անկախ այն բազմաթիվ քրննադատություններից, որ ստացել էր՝ մեղադրվելով քաղաքի համայնապատկերը փչացրած լինելու մեջ: Հավաքույթներից մեկում ես նրան ողջունեցի և շնորհավորեցի, քանի որ ինձ դուր էին եկել աշտարակի գեղեցկությունը և խիզախ մտահղացումը, և նրան պատվիրեցի ուսումնասիրել և Լիոնում զբաղվել իմ ունեցած ֆարրիկաների ընդլայնմամբ:

Ցուցահանդեսի օրերին էր, երբ մարդիկ հասկացան, որ ողջ աշխարհը փոփոխվում է. մտքի լույսն ի վերջո թափանցում էր ամեն-

նաժաժուկ գոյացությունների հիմքերը, և լավատեսությունը, որ թեվաժուժում էր հասարակության շրջանում, ոգեչնչման պտուղ էր և իր հետ բերում էր նոր դարաշրջանը:

Չնայած որ ես ու կինս երջանիկ էինք Փարիզում, չէինք կարողանում մոռանալ Կոստանդնուպոլիսը. որքան հիասքանչ, այնքան էլ ողբերգական մի քաղաք, որում շատ տարիներ էինք ապրել և որում շարունակում էին ապրել Մարիցայի բազմաթիվ ազգականները և իմ լավագույն բարեկամներից շատերը:

Ինձ հիացնում էր նրա՝ հարմարվելու ընդունակությունը, թեև ինքը դրան կարևորություն չէր տալիս: Միշտ այն մտքին էր, որ հայն աշխարհի քաղաքացի է և ընդունակ՝ առաջխաղացման ցանկացած պարագայում:

Անկախ հեռավորությունից և ժամանակից՝ մեր տունը կամաց-կամաց վերածվեց մի տեսակ Հայաստանի դեսպանատան, և այնտեղ սկսեցին գալ ամեն խափի ու դիրքի տեր հայեր: Ոմանք դիմում էին ինձ, որ իրենց նեղ վիճակից հանելի, նրանց համար երկրում ապրելու թույլտվություն կամ աշխատանքի տեղ ձևեք բերելի: Այդ ժամանակ էլ պարզեցի, թե որքան շատ հայեր են ապրում Ֆրանսիայում և մանավանդ Փարիզում:

Մտաբերում էի Կոստանդնուպոլսում անցկացրած տարիները որպես իմ կյանքի ամենահետաքրքիր ժամանակ՝ համոզվելով, որ մարդ-արարածին հատուկ են լավագույն և վատթարագույն հատկությունները: Եթե ինձ հարցնեին, ես կպատասխանեի, որ երբեք այնտեղ չեմ վերադառնա: Սակայն հանգամանքներն ինձ վերստին ստիպեցին հասկանալ, որ մարդկանց ցանկությունները մի բան են, իսկ իրականությունը՝ այլ բան, շատ տարբեր, որն ի վերջո, սպասելով պատահ առիթի, մեզ պարտադրում է իրեն:

Դա տեղի ունեցավ 1901 թ., երբ Ֆրանսիայի կառավարությունը խնդրեց ինձ համագործակցել որպես արտոնյալ բանակցող՝ գերմանական մեծ բաժնետիրական ընկերությունների հետ երկու կողմերի համար փոխհավատ տնտեսական համաձայնագրեր կնքելու նպատակով: Գերմանացիներին հաջողվել էր ձեռք բերել Օսմանյան կայսերական ընկերության հատկացումը Բաղդադի երկաթուղու շինարարության համար՝ Գերմանական և Օտտոման բանկերի միջոցով և բարեբախտաբար, ես այդ երկու ընկերությունների խորհրդականն էի, քանի որ ինձ նաև պատկանում էին գերմանական արդյունաբերության արժեթղթային կարևոր փաթեթներ:

Բեռլին կատարած ուղևորություններից մեկի ժամանակ պատեհ առիթ ունեցա հրավիրված լինել Փոն Զիմենսի կողմից և այնտեղ ծանոթացա գերմանական բանկի տնօրենի՝ Արթուր Փոն Գվինների հետ պաշտոնական մի ընդունելությունում, որին ներկա էր ինքը՝ կայզերը:

Այնտեղ Փոն Զիմենսը ներկայացրեց ինձ կայզերին՝ հատուկ նշելով Թուրքիայում ձեռք բերած իմ հատուկ փորձառություն մասին: Կայզերը ցուցաբերեց աշխույժ հետաքրքրություն և մեզ պատմեց Կոստանդնուպոլիս կատարած իր երկու այցելությունների մասին, առաջինը՝ 1889 թ., իսկ երկրորդը՝ 1898-ին:

— Շատ էկզոտիկ երկիր է, ահ, մուսուլմանական աշխարհը... Այդ աշխարհը սոսկ գիտենք արտաքուստ, բայց անհնարին է իմանալ, թե իրականում ինչ են մտածում նրա մարդիկ: Ահավասիկ ձեզ օրինակ Աբդուլ Համիդը... Լավ, նա լայնախոհ մարդ է, Գերմանիայի եռանդուն երկրպագու և իմ լավ ընկերը: Նրան հրավիրեցի այցելել Բեռլին, թեև կասկածում եմ, որ գա: Հաճելի մարդ է, բայց ահավոր կասկածամիտ, շատ անգամներ են նրա վրա մահափորձ կատարել, և չեմ կարծում, որ ընդունակ լինի լքել իր սեփական՝ Գոլմբադչե պալատը: Ինչ ցուցամուտություն: Հավանաբար նրա համար այն կառուցել է հայ մի ընտանիք: Պայաննե՞րը, այո՛, կարծում եմ, որ, այո՛... Ինչ տարօրինակ և սրտակեղև է հարաբերությունը՝ մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև: Հայերի նկատմամբ համակրանք եմ զգում, սակայն վերածվել են պատմական ժամանակավրեպություն: Ձեզ այդպես չի՞ թվում: Հիմա, երբ Թուրքերը Գերմանիայի բարեկամներն են, ինչ պետք է անենք հայերի հետ: Մարչալ Փոն դեր Գուցը՝ ապագան հստակորեն կանխագուշակող մի մարդ, ինձ առաջարկում է տեղափոխել նրանց Միջագետք... Գուցե այնտեղ կարողանային վերստին հիմնել իրենց երկիրը: Զիջենք նրանց մի լավ հողատարածք՝ Եփրատի և Տիգրիսի միջև, և նրանք, լինելով ջանասեր, մի քանի տարում կունենան իրենց երազած երկիրը, որովհետև, որքան ինձ հայտնի է, Թուրքիայում նրանց թե տալը կհանգեցնի աղետի: Ի վերջո, քաջ գիտակցում ենք, որ Գերմանիան հողատարածքների կարիք ունի, նոր տարածքների, որոնցում կարողանա ընդլայնվել: Ինչպես ասել է մեր սիրելի Բերնարդին — «Lebensraum»: Այո՛, հենց այդպես «կենսոլորտ», ահա թե ինչ տեղին նշանաբան է: Ուզում եմ հիշեցնել նաև այն, ինչ ասել է Բիսմարկը. «Ապագան ծովում է և Ասիայում»: Երբ իմ երկրորդ ուղևորության ժամանակ այցելեցի սուլթան Աբդուլ Համիդին, — ինչ մեծ արքա է իր ժողովրդի համար, —

հստակորեն ըմբռնեցի, որ Կոստանդնուպոլիսը Արևելքի դուռն է, և որ Գերմանիան մի նշված ճանապարհ ունի, այնտեղ կան հսկա տարածքներ՝ այսօր խոպան, որոնք մեզ են սպասում: Հրավիրում եմ ձեզ, որ հաստատեք:

Կարող ենք հասնել Պարսից ծոց և այդ ողջ ընդարձակ երկիրը զարձնել մեր հենասյունը: Չասեք, թե ձեզ չի խրախուսում այս գաղափարը: Ուրեմն՝ այո՛, Գերմանիան պատմություն մեջ կգրավի իր իսկական տեղը, որ ամեն դեպքում, վաղ թե ուշ, դրան կհասնի:

Այդպես ավարտեց կայզերն իր հատուկ կանխագուշակությունը: Ինչ—որ մեկը գրավեց նրա ուշադրությունը. առանձնացավ նրա հետ զրուցելու և մի քանի ըրպե անց լքեց հավաքույթը՝ ներկաների ծափերի ներքո: Այդ ժամանակ խոսքը տրվեց Գևորգ Փոն Զիմենսին՝ Գերմանիայի ամենաձանրակալի մարդկանցից մեկին:

— Մեր կայզերը հեռուն լավ տեսնող մարդ է, և գերմանացիներս պարտավոր ենք լավատեսորեն նայել առաջ... Գիտե՞ք արդյոք, որ արդեն հիսունհինգ միլիոնից ավելի ենք: Եթե չենք ուզում իրար արմուկներով հրմշտել, պետք է նոր տարածքներ փնտրենք, այն կենսական ոլորտը, որի մասին մեր կայզերը պայծառատեսորեն խոսում է, և ես եմ այդ ասում, որովհետև անձամբ եմ այցելել այդ վայրը, որը եղել է զրախտավայր, կարող է վերստին դառնալ զրախտավայր՝ այս անգամ Գերմանիայի համար:

Եվ մենք պետք է անենք դա, արյամբ, քրտինքով և արցունքներով, եթե հարկ լինի: Քանի որ ոչ ոք մեր լանդիրները չի լուծի, Կոստանդնուպոլիսից մինչև Անկարա և այնտեղից Դիարբեքիրով, Մոսուլով մինչև Բաղդադ և Պարսից ծոց: Կարող ենք կենտրոնական կայարանում գնացք նստել այստեղ՝ Բեռլինում և մինչև Հնդկական օվկիանոսը չիջնել: Եվ ամբողջ այս ընդարձակ տարածքը կլինի գերմանական տիրապետության ներքո: Անշուշտ, մեր ֆինանսական գործընկերների՝ ֆրանսիացիների թույլտվությամբ:

Փոն Զիմենսը մեղսակցության մի հայացք զցեց վրաս:

— Որովհետև էլ ո՞ւմ հետ կարող էինք կիսել այս ձեռնարկումը, միայն ձեզ՝ ֆրանսիացիներիդ, իմ մեծարգո դը Լատուր, մեր լավագույն գործընկերների հետ, ուրիշ ոչ ոք չի կարող մեզ ընկերակցել: Բացի այդ, կայզերը պարզ ասել է. քամին փչում է հօգուտ մեզ:

Ձեզ հիշեցնում եմ, որ Թուրքիայի քրիստոնյա բնակչությունը ձրգտում է դեպի Եվրոպա, և կուժենք պատմական մի դժվարին խրնդիր... «Հայկական հարցը»: Անցած օրը այս երևելի մարդը՝ Ռորբախը, ինձ բացատրեց իր տեսակետը, որը համընկնում է մեր կայզերի

կարծիքի հետ: Հրաշալի է: Տեսեք, հայերը պահանջում են ունենալ սեփական հայրենիք, ուրեմն՝ եկեք նրանց տանք այն... Միջազնայնում: Սուլթանին մեծ լավություն կանենք, թուրքերի կոկորդից փուշը կհանենք, հայերին կտանք այն, ինչ ուզում են, իսկ եվրոպացիներս օգուտով դուրս կգանք: Պատկերացրեք այդ ձևերից հայերին, որ ստեղծում են հարստություն մի խաղաղ երկրում՝ Ֆրանսիայի և Գերմանիայի հետ համագործակցության համաձայնագրերով: Ես դատանում եմ: Ծատ խնդիրների վերջ կտայինք: Հարյուրհազարավոր գերմանացիներս և ֆրանսիացիներս: Ինչ խոսք, ֆրանսիացիները նույնպես կգաղութացնեն շատ ընդարձակ տարածքներ, որ այսօր մի քանի արարի և չորս ուղտի են պատկանում: Եկեք գործնական լինենք, և ներող կլինի Լատուրը, սակայն Ֆրանսիան չափից ավելի շահույթներ ունի թուրքիայում դրանք հաշվի առնելու համար:

Գերմանիան հիմա է դրանք ունենալու, և ասեմ ձեզ, որ թուրքիան ահավոր հիվանդ է գոյատևել կարողանալու համար: Ուրեմն, ի՞նչ: Դե եկեք նրանց տանք այն մասը, որի կարիքն ունեն, իսկ մնացածը, ահ, մնացածը: Պետք է համաձայնությունների գանք, և լավ կլինի դրանք արդեն իսկ սկսելիք կնքել՝ մեծահոգաբար և ապագայի տեսանկյունից:

Ինձ հետ համաձայն կլինեք, որ հայերը կարող են մեզ օգտակար լինել: Չպետք է թույլ տանք, որ սուլթանը նրանց բնաջնջի, և ուրիշ կողմ հայացք դարձնենք:

Լավ, պարոնայք, դեռ կչարունակենք խոսել այս հուզիչ հարցի շուրջ, իսկ հիմա ձեզ խորհուրդ կտայի, որ մի քիչ ուշադրություն դարձնեք տիկնանց: *Primum vivere, deinde philosophari!* Նախ ապրել, հետո փիլիսոփայել կյանքի շուրջ:

Փոն Զիմենսի առանձնատնից դուրս եկա զայրացած՝ կայգերի և պրուսացի առաջնորդների ցինիկ մտածելու կերպից, նաև այն համոզմունքն ունեի, որ նրանց տեսակետը ամբողջովին խեղաթյուրված է՝ իրենց իսկ գաղափարական կարճատեսությամբ և իրականում ոչինչ էլ չեն անի, քանի որ համոզված են գերմանական ռասայի՝ մնացած բոլոր ժողովուրդների նկատմամբ ունեցած գերազանցությունում: Համոզված են, որ ի վերջո Վոտանը նրանց տանելու է դեպի փառք:

Այդ ամենն ինձ խորհրդածելու տեղիք տվեց և Մարիցայի հետ Փարիզ վերադառնալով՝ երկար խոսեցինք, որոշում կայացրինք, որ մեր որդին հայերեն սովորի, որպեսզի չմոռանա իր արմատները: Մի ուսուցչի վարձեցինք՝ Արարատ Բալաքյանին, որը նրան շաբաթվա

հինգ օրը սովորեցնելու էր ոչ միայն քերականություն, այլև պատմություն, մշակույթ և աշխարհագրություն:

Բնականաբար, ուշի ուշիով հետևում էինք Կոստանդնուպոլսից եկող լուրերին: Արտաքին գործերի նախարարությունն ինձ խորհուրդ տվեց, որ առայժմ չվերադառնամ այնտեղ, խորհեցի, որ որևէ մեկը կարող էր մատնած լինել ՀՀԴ-ին իմ պատկանելիք, իսկ այդ դեպքում ինձ համար վերադառնալը վտանգավոր կլիներ:

Մարիցան մենակ կգնար՝ փորձելով իր ազգականներին Փարիզ բերել: Անկախ տեղի ունեցածից՝ նա ոչ մի վախ չուներ: Բայց եթե չգնայի, նա էլ մենակ չէր ուզում գնալ: Մի քանի գիշեր Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական ոստիկանության ստորգետնյա բանտում տեղի ունեցածի հետ կապված հիշողությունները միտքն էին գալիս, և այդ պահերին արթնանում էր քրտինքով պատված՝ երբեմն հուսահատությունից ճչալով: Այնուամենայնիվ, չէի ցանկանում խոսել այդ մասին, ասես երկուսիս միջև լուռ համաձայնություն կար՝ փորձելով մոռանալ կատարվածը, այն վերջնականապես հետևում թողնելու համար:

1902 թ. փետրվարին ինձ կանչեցին «Լ'Օրոր»-ից, որի տնօրենի հետ ջերմ հարաբերություն էի պահպանում, բացի այդ համագործակցում էի՝ գրելով հոդվածներ: Այդ մարդն ինձ դիմավորեց սրտաբուխ գրկելով իր գրասենյակում:

— Անրի, քեզ հետաքրքիր կլինի՞ ներկա գտնվել թուրքական Իթ-թիհազ կուսակցության համաժողովին: Տեղի է ունենալու այստեղ՝ Փարիզում, և ես մտածեցի քո մասին: Ահա քեզ հավատարմագիրը: Նախընտրում եմ, որ դու ներկա գտնվես, քանի որ դու այդ հարցին շատ ավելի տեղյակ ես, քան ցանկացած մեկ ուրիշը: Սկսվում է եկող երկուշաբթի փոքր պալատում: Եթե ժամանակ և ցանկություն ունենաս, փորձիր մի ուսուցիչ պատրաստել, քանի որ այդ մարդիկ իրենց մասին խոսելու դեռ շատ տեղիք կտան:

Իմ բարեկամը չէր սխալվում: Կարծեցի, թե ժամանակի մեջ հետ էի գնացել, քանի որ համաժողովին ներկայացա չորս այլ ֆրանսիացի լրագրողների հետ միասին, որոնց ճանաչում էի «Լ'Օրոր»-ի հետ իմ առնչությամբ:

Այնտեղ էր գտնվում Ահմեդ Ռիզան՝ գուցե կուսակցության մեծագույն գաղափարախոսը, իշխան Սարահեզդդինի ընկերակցությամբ, որը թեև սուլթանի դարմիկն էր, բայց նրան ամբողջ սրտով ատում էր: Հետո հայտնվեց մի հայ, որն ինձ շատ հետաքրքրական թվաց. Ավետիս Ահարոնյանը, որն իր ասելով պաշտոնապես ներկայացնում

էր Հայ ժողովրդին, թեև անգամ պաշտոնական հավատարմագիր չուներ:

Համաժողովը բացեց իշխան Սարահէղդինը, որը խզել էր բոլոր կապերը, որոնցով նա կարող էր առնչվել սուլթանի պալատի հետ: Խոսեց կաշառակերութունից, ժողովրդի շահագործումից, հավատարիացրեց, որ Իթթիհազը ձեռք կմեկնի քրիստոնյա փոքրամասնություններին և քրդերին, որ պետք է վերջ տալ սուլթանի համակրանքը վայելող այլասերված խավի արտոնություններին, խոսեց համոզմունքով՝ կարևորագույն օրենքների հանդեպ հարգանքի մասին, ինչպիսիք էին 1876 թ. Սահմանադրությունը և Բեդլինի համաձայնագիրը: Իր ուղերձ-ճառն ավարտեց՝ կոչ անելով հանուն ամբողջականության և սոցիալական ու տնտեսական առաջընթացի: Թուրք պատվիրակները հաճույքով ծափահարեցին Սարահէղդի ելույթը, մանավանդ նրանք, ովքեր ներկայացնում էին երիտթուրքերին: Ոչ այնպես, ինչպես Հայերը կամ Հույները, որոնք հավատ չէին ընծայում Իթթիհազ վե Թերրեքի՝ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեին:

Ավետիս Ահարոնյանը նստեց կողքիս՝ այդ ամենի մասին իր տեսակետը տալու:

— Տեսեք, մայե դը Լատուր: Ձեզ լիովին վստահում ենք անկեղծորեն խոսելու համար: Իշխան Սարահէղդինը ատում է իր ազգականին ամբողջ սրտով, թեև կարծում եմ, նրան չէր խանգարի դառնալ սուլթան: Նա այն գաղափարների ջատագովն է, որոնք ծնվել են այստեղ մեկ դար առաջ, Ֆրանսիական հեղափոխության հետ, բայց որոնց իր հոգու խորքում չի հավատում, քանի որ չի հավատում հավասարությանը, քանի որ կրում է իր միակ իշխանության տիտղոսը, չի հավատում եղբայրությանը, քանի որ հոգու խորքում համոզված է, որ միակ ռասան, որ իր պատմությամբ իրավունքներ ունի, թուրքերն են, որոնց ինքը պատկանում է ժառանգարար, դաստիարակությամբ և ավանդույթով: Առհասարակ չի հավատում ազատությանը, քանի որ Օսմանյան կայսրությունը հնազանդ փոքրամասնությունների հավաքածու է: Իհարկե, այստեղ՝ Փարիզում, չի կարող այլ կերպ խոսել, բայց մեր մեջ ձեզ ասեմ, որ ամենեին չեմ վստահում Իթթիհազին: Տեսեք, փորձեմ բացատրել: Գուցե և լինեն մի քանի թուրք առաջնորդներ, որոնք ձգտում են եվրոպական առաջադիմությանը, բայց շատերն էլ հենց որ տուն վերադառնան, կհազնեն իրենց չուստերն ու ֆեսեր: Եթե հավատանք նրանց խոստումներին, ի՞նչ հարկ կա միանալ մի քանի փոքրամասնությունների: Բոլորս հավասար չենք լինելու: Բայց գիտեն, որ եթե չփոխեն Արզուլ Համիդի գծած ուղին, նրանք

ենթակա են ձախողման. իսկ պատմությունը չի ներում: Ամբողջապես համաձայն ենք նրանում, որ այդ սուլթանը հակակշիռն է այն ամենի, ինչից խոսել են այստեղ: Նա հիվանդ դատողությամբ մարդ է, որը միայն լսում է պանթուրքերին, պանթուրանիստներին, արմատական ուլեմներին (միթե բոլոր հավատացյալների խալիֆը չէ) և ի՞նչ պարզոքս՝ նաև իր աստղագուշակներին: Եվ գիտե՞ք, թե ինչ են նրան անվերջ կրկնում բոլոր նրանք. ովքեր թուրք չեն, ցանկանում են կայսրության անկումը:

Երբ հիշում է Միասուլունգը*, կատաղությունից հիվանդանում է, ատում է Հույներին, սերբերին, այբանացիներին, բուլղարներին, բայց բոլորից շատ՝ Հայերին: Այդ մարդը, եթե կարողանար, մեզ կընաջնար, և հանգամանքները, Աստված ոչ անի, գուցե և դա նրան թույլ տան:

Այնտեղ՝ կուլիաների հետևում, Ահմեդ Ռիզան է. այդ նա է, որ շարժում է դիրիժորի փայտիկը: Կարողացել էք աչքի անցկացնել «Երիտասարդ թուրքեր»-ի ծրագիրը. միասնականություն, ամբողջականություն, տարածքային անքակտելիություն: Ուրեմն Հայերս շաքարի պես պետք է հալվենք, և վերջ խնդիրներին: Տեսեք, ես շատ անգամներ եմ խոսել նրա հետ. միշտ ուզում է ինձ համոզել, որ բոլորս հավասար ենք լինելու, բայց այն, ինչ ուզում է ասել՝ բոլորս լինելու ենք թուրքեր: Իսկ դա անհնարին է: Մենք քրիստոնյա ենք, իրենք՝ մուսուլման... Թեև համոզված եմ, որ Աստված բոլորիս է պաշտպանում: Ինչ մնում է ինձ, ուզում եմ մնալ, ինչպես որ կամ: Այդ մարդը մեր լավը չի ուզում, իսկ ժամանակը դա կապացուցի, բացի այդ՝ ուշադրություն դարձրեք Իթթիհազի ղեկավարներին. այնտեղ են Բեհեդդին Շաքիրը, դոկտոր Նազրմը, Ջելալ Նուրին և այլն, և այլն: Ես, որպես Հայ, ինձ պատկերացնում եմ ձյան վրա՝ շրջապատված սովահար գայլերով: Ձեմ հավատում: Այստեղ ենք, որպեսզի իմանանք այն ամենը, ինչ խոսում են Հրապարակավ: Երբեք չենք իմանա նրանց մտքինը, ոչ էլ այն, ինչ թաքուն են պահում: Ուզում են, որ նրանց օգնենք՝ սուլթանին գահընկեց անելու, իսկ Հետո կտեսնենք: Բայց տեսեք, այս առաջադիմության ենթադրական կառավարությունում իրենք են վերահսկելու բանակը, ոստիկանությունը և արդարադատությունը: Մերթ ընդ մերթ նրանք բերանից բաց են թողնում մտքեր օսմանիղմի մասին, խոսում օսման ժողովրդի, օսմանյան փառավոր պատմության մասին... Իսկ մենք՝ Հայերս, այդ ամբողջ պատմության

* Միասուլունգի (Հունաստան) ճակատամարտը, որին մասնակցեց Բայրոնը և որտեղ 1824 թվականին մահացավ տենդախտից:

մեջ ի՞նչ տեղ ենք գրավելու: Այն, ինչ կանխադրում են, որ մեր գլխին գալու է, ինձ դուր չի գալիս, ի՞նչ եք ուզում, որ ձեզ ասեմ: Ձե՞ն Հավատում նրանց...

Ձկարողացա առարկել Ահարոնյանի ոչ մի փաստարկին, որովհետև Կոստանդնուպոլսում իմ անցկացրած տարիներից հետո ծանոթ էի սրիկայությանը և խարեությանը:

Այդ նույն ևրեկո Համաժողովի դադարներից մեկում ինձ մոտեցավ մի թուրք, որի դեմքն ինձ ծանոթ թվաց:

— Ինձ չե՞ք հիշում, մայն դը Լատուր: Ութ տարի առաջ էր, այո՛, այո՛, ութ տարի, ճաշում էինք Թալիբ բեյի տանը: Մուստաֆա բեյն են: Ինչպե՞ս է անցնում ժամանակը, — ժպտում էր մարդը՝ ակնոցի ոսկեզօծ շրջանակի միջով:

Ըստ սովորության՝ գլուխը սափրած էր և փայլուն:

— Ի՞նչ կարծիքի եք Սարահեզդիլի ելույթի մասին: Տեսեք, իրականում այդ ամենն ինձ թվում է անիրական մի բան: Ինչպե՞ս ենք օսմանացնելու Հայերին, արաբներին, քրդերին, հրեաներին, ասորիներին, չերքեզներին, Հույներին և մնացածներին: Այ քեզ խճանկար: Ձե՞ որ նրանցից ոչ մեկը բոլորովին չահագրգռված չէ: Ահավասիկ Իթթիլիաֆի կուսակցության անդամները. նրանք իսկական իդեալիստներ են, իսկ Իթթիլիաֆինը՝ իսկական երազողներ: Թերևս ես պետք է ընդգրկվեի երկրորդի մեջ, որովհետև դա իմ կուսակցությունն է: Իսկ դո՞ւք... Ձեզ կարող էին որևէ հեռավոր երկիր ուղարկել՝ որպես ղեսպան, իսկ դուք երազում էիք, որ ձեզ նշանակեին Թուրքիայում, քանի որ ինձ հետ կհամաձայնեք, Բոսֆորի վրա՝ պալատում ապրելը հրաշալի է: Դա իրոք մի դրախտ է: Ես նույնպես կարգացել եմ Միլտոնին: Մուստաֆա բեյը հետևում էր իմ արձագանքին իր կարծատես աչքերով, որոնք որոշակի կասկած էին արտահայտում: — Ի դեպ, կուզենայի ձեզ հետ խոսել Ֆինանսական մի քանի հարցերի շուրջ, կկարողանայի՞ք վաղն ինձ մի քանի բուլս տրամադրել:

Նրան տվեցի իմ այցեքարտը, և մենք հանդիսավորությամբ իրար հրաժեշտ տվեցինք, քանի որ բարձր խավի թուրքերը ձևապաշտության մեջ մոտենում են ծայրահեղության: Հիշում էի այն հեռավոր ճաշկերույթը Թալիբ բեյի առանձնատանը, այն օրը, որ փոխեց իմ կարծիքը հարուստ խավի վերաբերյալ, որը կառավարում էր երկիրը՝ սուլթանի շուքի տակ:

Վերադարձա տուն մտորելով, որ Փարիզում իմ կինն ու որդին չեն գտնվում դամոկլյան սրի ներքո՝ միմիայն հայկական արյուն ունենալու պատճառով: Թուրքիայում և առանց հովանավորության, որ

նրանց պետք է ընձեռներ որոշակի կարգավիճակ և հասարակական դիրք, կգտնվեին ինչպես իրենց յուրայինները, բացարձակ անապահով վիճակում:

Ես ընդվզում էի, երբ մտածում էի, թե ինչպես են տառապում Մարիցայի ազգականները՝ ենթարկվելով ծայրահեղ նվաստացումների, հետապնդումների և բռնությունների:

Այդ ժամանակահատվածում ես չունեի ոչ մի կառավարական պաշտոն, բայց դեռ ունեի դիվանագիտական անձնագիր, որը նորացրել էին Արտաքին հարաբերությունների նախարարութայան հանձնարարութայամբ՝ որպես տնտեսական խորհրդատու ծառայութայան մեջ գտնվելու կապակցութայամբ: Ես տեղյակ էի, որ ղեսպանատներով մեկ տարածվել էր, որ ես վերահսկում եմ Ֆրանսիայի՝ մի քանի երկրների՝ կոնկրետ Գերմանիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Օսմանյան կայսրութայան և Ռուսաստանի հետ ունեցած ֆինանսական համաձայնագրերը: Բնականաբար, ոչ մի բան ճիշտ չէր: Ես միայն ուսումնասիրում էի հարցերը և հետո ուղարկում մի կոնֆիդենցիալ հաշվետվություն, որը գրեթե միշտ, կարդում էր գանձարանի նախարարը և երբեմն արտաքին հարաբերություններին:

Ֆրանսիան մեծ գումարներ էր այդ խաղի մեջ դրել, և երկիրը պետք է զգուշավոր լիներ, մանավանդ հաշվի առներ այն իրադրությունը, որում գտնվում էր թուրքական կայսրությունը: Թուրքիան մեծ խնդիրների առջև էր կանգնած. անհրաժեշտ էր, որ կարողանար մեծ գումարներ վճարել որպես տոկոս՝ վարկերի դիմաց: Ըստ մեր տեղեկությունների՝ իրենց ամբողջ բյուջեի երրորդ մասից ավելին: Եթե դրան ավելացնեին ևս քառասուն տոկոս ռազմական ծախսերի համար, շատ քիչ կմնար՝ կառավարելու համար այնպիսի բարդ, ընդարձակ և վիթխարի բյուրոկրատիայով՝ կայսրություն, որը դեռ ի վիճակի էլ չի հարմարվելու նոր ժամանակներին:

Եթե դրան միանում էին կաշառակերությունը, հովանավորչությունը, վատ կառավարումը և զարթոնք ապրող ազգայնամոլությունը, ի հայտ եկած դժգոհությունը հասարակական բոլոր խավերում և ռազմական խմբավորումներում առաջ կրեբեր, անկասկած, քաղաքական անկայունություն:

Մուստաֆա բեյը հաջորդ առավոտյան ներկայացավ իմ գրասենյակ՝ Սուրբ Դրնիզի փողոցում: Հագնված էր վերջին նորաձևութայամբ՝ հավանաբար մոդայի լավագույն դերձակներից մեկի շնորհիվ: Նրա լերկ գանգը փայլում էր քրտինքից, և նկատեցի, որ նյարդայնացած է:

– Մայն դը Լատուր: Երեկ իրար հանդիպեցինք Համաժողովի առաջին աշխատանքային օրը, և դուք տեսաք, որ չուտով Թուրքիայում ամեն բան փոխվելու է: Տեսեք, ևս ներկայացնում եմ մի խմբի, որ մոտ ապագայում իշխանություն գալու շատ հնարավորություններ ունի: Հավանաբար կոահել եք, որ ձեզ հետ խոսում եմ Իթթիհադի ղեկավար սեկտորի մասին: Երբ այս կուսակցությունն իշխանություն գա, ամեն ինչ այլ է լինելու: Ուզում եմք, որ Սահմանադրությունը ուժի մեջ մտնի, ուզում ենք Հավասարություն, եղբայրություն և ազատություն բոլորի համար: Այլևս չեն լինի քրիստոնյաներ, ոչ էլ մուսուլմաններ, ոչ էլ հրեաներ, միայն օսմանյան քաղաքացիներ, ուզում ենք վերջ տալ արյունահեղություններին, և ինչպես տեսնում եք, մենք ուզում ենք հետևել Ֆրանսիայի օրինակին, չենք ուզում այն ֆինանսավորումը, որ մեզ առաջարկում է Գերմանիան, այլ գնալ առաջ ձեռք ձեռքի՝ ժառանգելով Ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքները և նրա աշխարհընկալումը: – Մուստաֆա բեյը կիսով չափ փակեց աչքերը՝ ոսկեթելով երիզված հաստ ապակիների հետևում, – Ֆրանսիան մեզ կօգնի..., անկեղծորեն ասած դա կարող է կարևոր նշանակություն ունենալ երկու կողմերի համար պատմական այս ժամանակահատվածում:

Մուստաֆա բեյը խոր շունչ քաշեց՝ նախքան շարունակելը: Նա ուզում էր թողնել չափավոր և համոզունակ մարդու տպավորություն:

– Մայն դը Լատուր, Ֆրանսիան չպետք է մեզ լքի, որովհետև այլընտրանքը կարող է վտանգավոր լինել: Մի պահ խորհեք, նրանք՝ գերմանացիները, խոսում են մեր ռազմական գործերի մասին ամբաստանաբար, անվերջ կրկնում են, որ կայզերն ասես սուլթանի արյունակից եղբայրը լինի. խոսում են երկրի բարեփոխման, երկաթուղիների կառուցման, բժիշկներ, ինժեներներ, դասախոսներ և ռազմական խորհրդականներ ուղարկելու մասին, բայց տեսեք, մայն, մենք վստահում ենք Ֆրանսիային: Մի քանի դար է, ինչ միասին առևտուր ենք անում, այստեղ՝ Փարիզում, ազատությունների այս մրթնոլորտում, բոլորս զգում ենք, ինչպես մեր տանը: Բայց գիտե՞ք, Բեռլինը նույնը չէ: Դուք երաշխիքներ եք ուզում ձեր շահույթների համար, ձեր նպատակն է կատարել լավ գործարքներ, տարածել ձեր մշակույթն ու ձեր գաղափարները, մինչդեռ գերմանացիների ուզածն ուրիշ է, և դուք ու ևս գիտե՞ք, թե որն է դա: Այդ իսկ պատճառով էլ ձեզ աղաչում եմ, որ շարունակեք աջակցել Թուրքիային ֆինանսապես, քանի որ եթե ոչ՝ ապագայում հավանաբար բոլորս էլ կզրկվանք:

Մուստաֆա բեյը մնաց՝ զննելով ինձ՝ Հայացքով ինձ հարցաքննելով: Իմ տեսակետը Իթթիհադի վերաբերյալ շատ դրական չէր, բայց գոնե թվում էր սուլթանի համեմատ՝ նախընտրելի. ու թեև Ահարոնյանի դատողություններն ինձ կասկածի տեղիք էին տվել, ի վերջո՝ տեղի տվեցի:

– Սիրելի բարեկամ, Ֆրանսիան չի լքում իր դաշնակիցներին և բարեկամներին: Բայց Թուրքիան կընտրի՞ այն ճանապարհը, որ դուք խորհուրդ եք տալիս... Ձեզ հետ կխոսեմ նույն հատակությամբ, ինչպես դուք, և ձեզ չնորհակալ եմ: Իթթիհադը ընդունակ կլինի՞ իր երկիրը տանել ղեպի խաղաղություն և բարգավաճում: Իսկ միզուցե՞ք ձախողման... Դա կախված չի լինի Ֆրանսիայից, այլ այդ կուսակցության անդամներից: Բայց այս պահից սկսած՝ ձեզ խոստանում եմ, որ ամեն ինչ կանեմ՝ ինձնից կախված, հասնելու նրան, որ մեր երկու երկրների միջև հարաբերությունները զնալով դառնան ավելի խոր ու անկեղծ:

Մուստաֆա բեյը վեր կացավ՝ ձեռքը երկարելով՝ ցույց տալով իր ոգևորությունը:

– Ձեք զղջա, մայն դը Լատուր: Իթթիհադի հետ բոլորս էլ հաղթող դուրս կգանք. թուրքերս՝ անշուշտ: Բայց քրիստոնյա փոքրամասնությունները կլինեն առավել օգուտ քաղողները:

Մուստաֆա բեյը հրաժեշտ տվեց՝ կրկնելով բարեկամության իր խոստումները: Ես մոտեցա պատուհանին՝ նրան տեսնելու, որ քայլում էր ղեպի անկյունը, այնտեղ էր գտնվում փարիզյան նշանավոր մի շատրվան՝ «Fontaine des Innocents» – Անմեղների շատրվանը: Տարիներ անց մտածեցի, որ կարող էին կոչել այն «Հայերի շատրվան», որոնք հավատացին Իթթիհադի խոսքին:

28. ԲԵՌԼԻՆ՝ ԱՄՊՐՈՊԻ ՆՇԱՆՆԵՐ

Թվում էր, թե XX դարը շտապում էր. ամեն ինչ ընթանում էր խելահեղ արագությամբ: Այնպես էր, որ կարծես տոնավաճառի կարուսելին նստած՝ չգիտեսի անգամ, թե շարաթվա որ օրն է:

1903 թ. առաջին օրերին կառավարությունն ինձ հանձնարարեց մի շարք բանակցություններ վարել Բեռլինում: Տեղյակ էին Փարիզում Ջորջ Փոն Զիմենսի, Ալֆրեդ Քաուլայի և մանավանդ Բեռնարդ Փոն Բյուլոֆի հետ ունեցած իմ բարեկամությունն մասին, ով զբաղեցրել էր Գերմանիայի արտաքին հարաբերությունների նախարարի պաշտոնը: Ես ինքս խոշոր ֆինանսական եկամուտների տեր էի՝ Ռուրի ծովածոցում ունեցած իմ ձեռնարկություններով, որոնք ինձ ժառանգարար հասել էին մորս քույրերից, ովքեր վախճանվել էին՝ առանց զավակներ ունենալու:

Ամեն դեպքում, նրանց բոլորի հետ ունեցած իմ անձնական հարաբերությունները բարեկիրթ և եթե ոչ բարեկամական, ապա գոնե սրտազին էին, անկախ մեր երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հակասություններից և հակամարտությունից:

Մյուս կողմից՝ ակնհայտ էր, որ Գերմանիան, բազմաժողովուրդյան կառքին, համոզված էր, որ այդ ուղիով տիրելու է ողջ աշխարհին: Բայց նա չէր բավարարվում առևտրական կամ մշակութային գերակայությամբ. ազգային տեմպերամենտը նրան մղում էր արհամարհել բոլոր նրանց, ովքեր իր ռասային չէին պատկանում:

Տարբեր առիթներով լսել էի մի արտահայտություն, որ գործածում էին ոչ միայն պրուսացի զինվորականները, այլ նաև իրենց փիլիսոփաները, գրականագետները, քաղաքական գործիչներն ու գործարար մարդիկ՝ «Կենսական ոլորտ»:

«Lebensraum»՝ երբ կարիք է լինում ներխուժել և սփռվել նախապես ընտրված տարածքներում՝ անկախ այն բանից, թե դրանք զբաղեցված են, թե ոչ: Լեհաստանին նայում էին որպես անցանկալի հարևանի, Ռուսաստանին՝ հավակնելով նրա անսահման տարածքներին, Ուկրաինային՝ նկատի ունենալով նրա ցորենի արտերը, Ռու-

սիային, որ նրանց առջև հորիզոններ էր բացում դեպի Սև ծով և մանավանդ՝ դեպի Օսմանյան կայսրություն, որից պետք է անսահման տարածքներ ճանկեին: Այնտեղ տեղավորվելու էին գերմանական նոր գաղութարանակները, որոնց մասին խոսում էր Ռոբերտ Մուլերը՝ Գերմանիայի ապագայի վերաբերյալ իր ճարտարաբանություններում:

Հետևաբար, Գերմանիայի պահվածքը պատերազմաշունչ էր և գերիշխող, ինչի հանդեպ ո՛չ Ֆրանսիան և ո՛չ էլ Անգլիան անտարբեր չէին մնա:

Չնայած դրան՝ ֆրանսիական կառավարությունը չէր ցանկանում առաջինը թշնամանալ: Հույս ուներ համաձայնությունների գալ, որոնք կրավարարեին բոլոր կողմերին, և դա էր պատճառը, որ տարբեր ճակատներում ոչ մի ջանք չէին խնայում, ինչը և ինձ ստիպում էր հաճախակի ճանապարհորդել:

Գարնանն ինձ հրավիրեցին Բեռլին՝ կայզերական ծովային առևտրական ընկերության բաժնետերերի ժողովին: Բացառությամբ Ռոտշիլդների ընտանիքի և իմ երեք տոկոսի, որ ես ներկայացնում էի իմ ընկերություններից մեկի միջոցով, զրամագլխի մնացած մասը պատկանում էր գերմանական կառավարությանը և այդ երկրի տարբեր բաժնետերերին: Վերջին ժամանակներում ինձ շատ անգամներ առաջարկեցին, որ գնեն բաժնեթղթերի իմ փաթեթը, բայց ես ոչ մի որոշում այդ առիթով չէի ընդունել:

Հասա կենտրոնական կայարան, որտեղ ինձ սպասում էր Յակոբ Շտրաուսը՝ փաստաբանների գրասենյակից, որը ղեկավարում էր իմ անշարժ գույքը Գերմանիայում և Հյուսիսային երկրներում: Նա արտասովոր մտքի տեր մարդ էր և վայելում էր իմ ողջ վստահությունը:

— Մայն դը Լատուր, բարի գալուստ Բեռլին: Սա ամենալավ ժամանակն է այս քաղաքը գալու: Եթե դեմ չեք, կարող ենք ուղիղ Հյուրանոց գնալ, այնտեղ նախապատրաստվել ենք աշխատանքային ժողովի Ալֆրեդ Քաուլայի հետ, որն անհամբեր ձեզ է սպասում: Ինչ խոսք, գիտեք, որ ուզում է ամեն գնով գնել ձեր բաժնետոմսերը: Այստեղ՝ Բեռլինում, բոլորն էլ փաստում են, որ սա Գերմանիայի առաջին քայլն է դեպի Ասիայի վիթխարի շուկա, բայց այդ առթիվ ես իմ կասկածներն ունեմ: Եթե թույլ տաք, մի խորհուրդ տամ ձեզ. որքան կարող եք՝ մի լավ հուպ տվեք Քաուլային, թող մինչև վերջին մարկը վճարի և թողեք, որ գերմանացիները մնան սպասելով իրենց մեծապետական երազանքների իրականացմանը:

«Շտրաուս և Մեյեր» փաստաբանների միութունից Յակոբ Շտրաուսը՝ ամենախորաթափանց և սուր մտքի տեր մարդկանցից էր, ում երբևէ ճանաչել էի: Նա ուրիշ շահեր էր հետապնդում, ինչպես օրինակ իր սերտ հարաբերությունը Թեոդոր Հերայի և սիոնիստական շարժման հետ, որին նվիրաբերում էր իր անձնական բոլոր ջանքերը: Շտրաուսը հասել էր նրան, որ սուլթանը մեկից ավելի առիթներով ընդունել էր սիոնիստներին, քանի որ նրա կարծիքով էրևց Խարայելի վերադարձը չէր բացառվում: Թեև մինչև ուղևուծուծը հրեա՝ միաժամանակ համարվում էր գերմանացի այդ բառի ողջ իմաստով, բայց չէր ապավինում կայսերապաշտական մոլեռանդությունը և ռասիստական նոր տեսություններին, որոնք վերջին տարիներին Գերմանիայում ոգևորություն էին առաջ բերում և որոնց կարելի էր հանդիպել կյանքի բոլոր ոլորտներում, համաժողովներում, կենսաբանական և բժշկական ուսումնասիրություններում, մամուլի հոդվածներում, միտինգներում, ընկերություններում, որոնցից մեկը ստեղծել էր ինքը՝ Ռիխարդ Վազները և որ ամենավտանգավորը հայրենասիրական խանդավառությունն էր, որ անարգել արիքի պես բռնկվում էր Ստորին Բավարիայի գարնջրատներից մինչև պրուսական զինվորական ակադեմիաները: Այդ ամենի վերաբերյալ իմ կարծիքն այն էր, որ Գերմանիան ներքաշված է այնպիսի պրոցեսում, որը խնդրալուծում է իր իսկ ազգային արժեքները: Ընդամենը մի քանի հոգու չափանիշներ կործանելու էին իրենց իսկ ազգային մշակույթը, նրա վեհ ու անկողմնակալ բովանդակությունը, քաղաքակրթություն և արդիականություն ծնելու նրա մղումները՝ դրանք փոխարինելով իր հարևան երկրների նկատմամբ սպառնալիքներով և պահանջատիրություններով: Ըստ նոր՝ գարնջրատներում ստեղծված մշակույթի՝ Հայնեն, Գյոթեն և այլք դասվելու էին ստորին շարքում, ինչը շատերն անվանում էին «ոգեկից դեմագոգիա»:

Մինչդեռ սուլթանը հմայված էր գերմանական քաղաքականությունով, որ ծավալվում էր Թուրքիայում: Կայզերի երկու այցելությունները ենթադրում էին մի նոր շրջադարձ Բարձր Դռան և Լվրոպական դաշնակիցների հարաբերություններում: Սուլթանը բաղձում էր այդ փոփոխությունները, քանի որ կուշտ էր վերջին ժամանակներում Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից արվող կշտամբանքներից, որոնք հանդես էին գալիս քրիստոնյա փոքրամասնություններին վատ վերաբերվելու անհիմն մեղադրանքներով ու սպառնալիքներով կամ այն համառ պնդումից, որ Օսմանյան կառավարությունը վճարեր վար-

կերի տոկոսները այն երկրներին, որոնց պարտք էր: Մինչդեռ գերմանացիները ոչ միայն չէին քննադատում օսմանցիների ներքին քաղաքականությունը, այլև ընդհակառակը, այն տպավորություն էին թողնում, որ լրիվ համաձայն էին Թուրքիայի գործելակերպին: Ինչ վերաբերում էր այն վարկերին ու ներդրումներին, որ Գերմանիան կամ իր ձեռնարկատերերը անում էին այդ երկրում, գնալով ավելի էին մեծանում ավելի նվազ շահույթներով քան Ֆրանսիայինը, և որ շատ կարևոր էր սուլթանի համար, Գերմանիան ուղարկում էր վիթխարի քանակությամբ ռազմամթերք և զինանյութ, բացի բազմաթիվ զինվորական հրահանգիչներից, զինվորական ղեկավարներից, մեքենագետներից, ամեն տեսակի մասնագետներից՝ գեներալ ֆոն դեր Գոլցի ղեկավարությամբ, որը, վայելելով սուլթանի և իր՝ կայզերի անձնական վստահությունը, դարձել էր երկու արքունիքների սուրհանդակը: Այս հանգամանքները նպաստեցին, որ սուլթանը վերջին ժամանակներում իր հարաբերություններում ավելի վստահ լիներ, մանավանդ Ֆրանսիայի հետ՝ հեռանալով այն ազդեցությունից, որն իր քաղաքականության համար վնասակար էր համարում, քանի որ իր ախոյանները, որոնց կարգախոսներն էին՝ ազատություն, հավասարություն և եղբայրություն, ընդհանուր ոչինչ չունեին Բարձր Դռան գաղափարների հետ՝ հիմնված բռնակալության, անհավասարության և իշխանության չարաշահման վրա:

Հետևաբար մեր դեսպանատունը նրան օրինակ չէր կարող ծառայել: Գերմանացիներն օգտագործում էին ցանկացած առիթ՝ ի չիք դարձնելու անգամ այն նվազ վստահությունը, որ սուլթանն ուներ Ֆրանսիայի հանդեպ, որին բոլոր դեպքերում նայում էր որպես չքեղության՝ թանկ քմահաճույքների, նրբակրթության և ցուցամոլության խորհրդանիշի, որ այնքան թուփում էին իրեն և իր արքունիքին:

Յակոբ Շտրաուսը ինձ տարավ Հյուրանոց, որտեղ ինձ սպասում էր Ալֆրեդ Քաուլյան՝ Գերմանիայի ամենաազդեցիկ արդյունաբերողներից մեկը: Ինձ զիմավորեց ժպտալով՝ արջի պես ամուր գրկելով: Քաուլյան այն մարդկանցից էր, որն իր՝ արդյունաբերողի, ազահույթությամբ ասելիք էր դարձել: Նրա ֆինանսական կայսրությունն աճում էր անհավաստալի արագությամբ: Եշուկներ էին պտտվում, որ նա տնօրինում է անգամ հենց՝ Վիլհելմ II-ի ֆինանսական ակտիվի մի մասը, ինչու՞մ տարօրինակ ոչինչ չկար, և բացի այդ՝ նա օգտագործում էր այդ շուկաները ցանկացած խոչընդոտ վերացնելու նպատակով: Ով կհամաձայններ ուժերը չափել կայզերի հետ:

— Որքան ուրախ եմ ձեզ տեսնելուս համար, սիրելի՛ Անրի: Ինձ պատմել են, որ դուք Թուրքիայի քաջ գիտակ եք: Ես երկար-բարակ չեմ մոտենալու հարցին, ոչ էլ ձեզ կզրադեցնեմ՝ գիտենալով, թե որքան թանկ է ձեզ համար ժամանակը, այնպես որ գործի անցնեմք: Ես գնում եմ կայզերական առևտրական ընկերությունների բաժնեթղթերի ձեր փաթեթը: Ասացեք զինք... Թեև հրաշալիորեն հասկանում եմ, որ եթե դրանք ինձ վաճառեք, չի նշանակում, թե ձեզ հանգամանքներն են ստիպում: Դե ինչ, ընդառաջեք իմ ցանկությունը, ի՞նչ կասեք միլիոն ֆրանկին: Ձեր վերջին գնանշման համաձայն՝ արժեթղթի արժեքը կազմում էր հինգ հարյուր ֆրանկ... այսինքն՝ գումարային արժեքը կազմում է յոթ հարյուր հիսուն հազար... Համաձայն եք:

Մի պահ մտքի մեջ ընկա: Ես նույնպես չէի ուզում ժամանակ կորցնել:

— Համաձայն եմ, բայց մի պայմանով: Դուք ինձ փոխարենը կվրճարեք Ադանայի մոտ ձեր ունեցած բամբակի պլանտացիաներով: Ըստ ինձ հասած տեղեկություն՝ գնահատված են մոտ մեկ միլիոն ֆրանկ: Այդպես չէ՞, ուրեմն եկեք մեկը մյուսով փոխանակենք:

Քաուլլան ձեռքի ափով ուժեղ խփեց ազդրին, մինչ բռնազրոսիկ ժպտում էր:

— Գիտեի, որ դուք շատ խորամանկ եք: Սակայն չէ՞ որ այդ պլանտացիաները մեր ձեռնարկությունների թագի անգին քարն են:

Մեր համաձայնության գալը գրեթե երկու ժամ տևեց: Նա ուզում էր իմ բաժնետոմսերը, ես՝ իր բամբակը. երկուսս էլ գիտեինք, որ արդար գործարք էր, թեև նրան այդքան էլ հեշտ չէր իրենից պոկել այն, ինչին հասնելու համար այդքան ջանք էր գործադրել:

Ի վերջո զիջեց, թեև չուզենալով, քանի որ առանց արժեթղթերի իր խմբին չէր հաջողվի Առևտրական ընկերության խորհրդում մեծամասնության հասնել:

Մյուս կողմից՝ ես հավաստի աղբյուրներից տեղեկացված էի, թե ապագայում ինչ դժվարությունների առաջ է կանգնելու երկաթգծի կառուցումը, իսկ ինչ վերաբերում էր բամբակի պլանտացիաներին՝ դրանք Մարիցային էի խոստացել: Դրանց մեծ մասը նախկինում պատկանել էին նրա պապերին՝ նախքան թուրքերի տիրանալը: Հիմա պետք է վերադարձվեին իրենց օրինական տերերին, բայց արդեն ֆրանսիական դրոշի հովանու ներքո:

— Դե ինչ, Անրի, պատերազմից հետո բաժակ բարձրացնենք: Չգիտեմ թե ինչու, բայց ինձ համակել է այն զգացողությունը, որ հաղ-

թողը դուք եք: Լսել եմ, որ ձեր կինը հայուհի է... Ծնորհավորում եմ ձեզ: Ցավում եմ, որ այդ լավ ժողովուրդը նման վիճակի է արժանացել, ես նրանց համարում եմ խելացի և աշխատասեր ժողովուրդ... Ձեռն ուզում ասել, թե թուրքերն այդպիսին չեն, բայց անշուշտ, հայի հետ կարելի է խոսել իբրև բարեկամի, մինչդեռ թուրքի հետ մեզ բաժանող դեռ շատ բաներ կան: Ես ձեզանից չեմ թաքցնի, որ Գերմանիան ուզում է ընդարձակել իր տարածքը Օսմանյան կայսրության հաշվին: Ի՞նչ վատ բան կա դրանում: Ունեն այն, ինչ մեզ անհրաժեշտ է, վիթխարի տարածքներ: Միակ բանը, որ նրանց հարկավոր է, ուժեղ ձեռքն է՝ արդյունաբերելու համար: Եվ այդ ձեռքը կպարզի իր մատները Անատոլիայով, Սիրիայով և Միջագետքով... Չկասկածեք, մենք դրանք կգործարկենք: Այսօր երկաթուղու վերահսկողությունը թուրքերի ձեռքին է, իսկ նրանց ձեռքներից ոչինչ չի գալիս:

Մենք կնախընտրեինք այդ պաշտոններին դնել հայերին... Ավելի լավ կհասկանայինք միմյանց, բայց հնար չկա: Թուրքերի ատելությունը հայերի հանդեպ դարավոր է, իսկ այսօր մեր դաշնակիցներն ու բարեկամները թուրքերն են: Գուցե և դա ինչ-որ տեղ անբնական է, բայց սա է իրերի դրությունը: Լավ, եկեք խմենք հանուն երկաթուղու և բամբակի: Երբ ուզենաք տեղափոխել ձեր բերքը, զանգահարեք ինձ: Հա՛, հա՛, հա՛:

Հրաժեշտ տվեցի Ալֆրեդ Քաուլլային ճնշող զգացումով. գնալով ավելի էր ակնհայտ դառնում, որ անհրաժեշտ պահին գերմանացիները ոչինչ չէին անի հանուն հայերի: Ուղղվեցի դեպի Կայզերական առևտրական ընկերության նստավայր՝ վաճառքի փաստաթղթերը ստորագրելու և հրաժարվելու խորհրդականի պաշտոնակատարությունից: Բացի այդ, ես պետք է ներկանայի ժողովին որպես ֆրանսիական կառավարության բաժնետոմսերի փաթեթը ստանձնող: Այնպես որ, ես նրանց առաջարկել էի իմ բաժնետոմսերը, սակայն ֆինանսների նախարարը ձեռնպահ մնաց դրանք գնելուց:

Ֆրիդրիխշտրասսի վրա գտնվող պալատ-սրահում տիրում էր բարձր տրամադրություն: Այնտեղ էին ֆոն Ջիմենսը, Արթուր ֆոն Գվինները՝ Գերմանիայի կայզերական բանկի նոր տերը՝ Կարլ Ֆյորստենբերգը, էմիլ Ռաթենաուն՝ էլեկտրական ընկերության խոշորագույն հիմնադիրը, Ալֆրեդ Բալլինը, Աուգուստ Թյուսսենը, բարոն Օփրենհայմը, ֆոն Շվարախը և շատ այլ բարձր դիրք ունեցող արդյունաբերողներ: Նրանց ընկերակցում էին քաղաքագետներ, որոնց չէի ճանաչում, նախարարներ, ինչպես օրինակ՝ Բեռնարդ ֆոն Բյու-

լոֆը՝ արտաքին գործերի նախարարը: Եվ իհարկե, գործը գլուխ չէր գա առանց այնպիսի գաղափարախոսների, ինչպիսիք էին Ռորբալը կամ Ռիխարդ Թաննենբերգը՝ քրոնիկագիր և կայզերական քաղաքականությունների պրոպագանդիստը:

Ես ողջունում էի իմ ծանոթ մարդկանց, երբ սրահ մտավ Ալֆրեդ Կրուպը՝ Գերմանիայի թերևս ամենաազդեցիկ արդյունաբերողը, զենքեր արտադրող ամենամեծ գործարանների սեփականատերը: Նրան ուղեկցում էր մի երիտասարդ, որին ինձ ներկայացրին որպես բարոն ֆոն Վանգենհայմ: Ժամանակի ընթացքում այդ մարդը դառնալու էր գերմանական արդյունաբերական քաղաքականության կարևորագույն դեմք Թուրքիայում: Այդ պահից սկսած՝ սրահի դռները բացվեցին, և մտավ փոքր բաժնետերերի մնացած մասը, ինչ-որ մի սպա և մի քանի ռեպորտյորներ, լրագրողներ:

Ոոսքով հանդես եկավ Արթուր ֆոն Գվինները՝ Ոորհրդի նախագահը: Որոշ ժամանակ բացարձակ լուռություն տիրեց, ասես բոլորն էլ գիտակցում էին, որ պահը պատմական կարևորություն ունի:

— Պարոնայք, շնորհակալություն եմ հայտնում Կայզերական առևտրական ընկերության գլխավոր խորհրդում ձեր ներկայության համար, որի պատվավոր նախագահը մեր կայզերն է: Երկար կյանք մեր իմպերատորին՝ կայզերին:

Բոլոր ներկաներս ոտքի կանգնեցինք, և լավեցին ոգեշունչ ճիչեր, որոնք վկայում էին այն մեծ ժողովրդականությունը, որ վայելում էր Վիլհելմ II-ը, և այն վերելքը, որ այդ ժամանակ ապրում էր Գերմանիան: Ֆոն Գվինները սպասեց, որ ծափողջույնները դադարեն իր ճառը շարունակելու համար:

— Մեր հասարակությունը ապագային կարող է նայել հուսառատ, ինչը գոհունակություն է լցնում բոլոր գերմանացի քաղաքացիների սրտերը: Այս երկիրը բարգավաճում է բոլոր առումներով, բնակիչների թվով հասել ենք ավելի քան 60 միլիոնի, մեր արդյունաբերական կարողությունը բազմապատկվել է այնպիսի ձեռնարկատերերի համառ աշխատանքի, տաղանդի և բանիմացության շնորհիվ, որոնց շարքում կուզենայի նշել պարոն Ալֆրեդ Կրուպին, դոկտոր Գևորգ ֆոն Զիմենսին, պարոն Ալֆրեդ Բաուլային, որոնցով մենք հպարտանում ենք և խնդրում եմ դիմավորել նրանց ծափողջույններով:

Դահլիճը կրկին թնդաց բուռն ծափահարություններից: Ակնհայտ էր, որ դա Ոորհրդի հերթական նիստ չէր, այլ ամբողջ Գերմանիայի համար խոշոր նշանակություն ունեցող պահ:

— Այո՛, իմ բարեկամներ: Կարծում եմ, որ հետևում է մնացել մշուշոտ ժամանակաշրջանը, և մեր փառավոր երկրի առջև բացվում են լուսաշող հորիզոններ: Կայզերն իր Կոստանդնուպոլիս կատարած ուղևորություններում բացեց Արևելքի դուռը Գերմանիայի համար: Այսօր սուլթանը մեր հավատարիմ դաշնակիցն է, իսկ մեր կայզերը, որ պարզել է ձեռքը դեպի մուսուլմանական աշխարհ, կհայտնի նրան, որ ովքեր չեն վստահում քրիստոնյա Արևմուտքին, քաղաքակրթությունների դաշնության օգնությամբ իրենք կփոխեն աշխարհը:

Ֆոն Գվինները մի փոքր դադար տվեց մի կում ջուր խմելու համար, մինչ բոլորը նրան զննում էին բացարձակ լուռության մեջ՝ գիտակցելով, որ այդ ճառը նախանշելու է Կայզերական ընկերության շահերի առումով մի կարևոր ժամանակաշրջանի սկիզբը:

— Կարևոր է, չափազանց կարևոր, որ մեր երկիրը համագործակցի Օսմանյան կայսրության հետ: Այդ մեծ պետությունը Գերմանիայի հետագա շահերի հենասյունն է Ասիայում և ողջ Միջերկրականում: Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ տրոհվի, որ նրա միասնությունը խախտվի չնչին փոքրամասնությունների թույլ տված գործողություններից՝ լինեն մուսուլման թե քրիստոնյա: Բարձր Դուռը հզոր դաշնակից է դեպի Արևելք մեր էքսպանսիայի գործում և այդպես էլ պետք է շարունակվի, եթե մենք ցանկանում ենք դառնալ համաշխարհային կայսրություն... Իրավամբ, մենք արժանի ենք դրան պատմության մեջ մեր առաջընթացով, գիտություններում և մշակույթում մեր ձեռքբերումներով: Զպետք է թույլ տանք, որ չնչին խոչընդոտները խանգարեն մեր առաջխաղացմանը, որ պատմական ինչ-որ անախրոնիզմներ խաթարեն դեպի գալիք տանող մեր ճանապարհը:

Զայրույթս հազիվ զսպեցի այդ բառերը լսելիս, դժվար էր ընդունել, որ բարձր արժեքների տեր երկիրը՝ Գերմանիան, նման ելույթ հանդուրժեր: «Չնչին խոչընդոտները» և «Պատմական անախրոնիզմները», որոնց մասին խոսում էր ֆոն Գվինները, քրիստոնյաներն էին Թուրքիայում. այլ փոքրամասնությունները՝ հայերը, հույները, ասորիները, նեստորականները, հրեաները... Ի՞նչ էր ուզում ասել:

— Գերմանիային փառավոր ապագա է սպասում, եթե մեզ հաջողվի համոզել մեր ժողովրդին, որ նա իր առաքելություններով վեր է մնացածներից: Պատկանում ենք ազնվատոհմ և պատվարժան դավակների տեր ժողովրդի, Աստուծու կողմից շնորհված այնպիսի արժանիքներով, ինչպիսիք են՝ Հաստատակամությունը, մտավոր կարողությունը, աշխատանքի և ընտանիքի հանդեպ սերը: Այն ժամանակ-

ներից ի վեր, ինչ մեր նախնիները հավաքվում էին կաղնուտներում՝ դիմելով իրենց աստվածներին, գերազանցում էին այլ ժողովուրդներին: Այդ ռասայական գերազանցությունը կասկած չի հարուցում, և մեր պարտքն է՝ դնել Գերմանիան իր արժանավոր տեղում, ինչը պատմությունն է պահանջում: Մենք՝ գերմաններս, ի սկզբանե եղել ենք հրաշալի ռազմիկներ, ազնիվ քաղաքացիներ, ազատ մարդիկ՝ արիացիներ, այսինքն՝ դատողություններ և ուժով առավել մնացածներին:

Սակայն վերադառնանք նրան, որ մեզ բերել է այստեղ: Մենք այստեղ չենք հավաքվել միմիայն հաջող գործարքներ կնքելու համար... Թերևս նաև դրա համար: Ծուտով կունենանք մի երկաթուղի, որը մեզ թույլ կտա գնացք նստել Բեռլինում և իջնել Բաղդադում: Այո՛, Բաղդադում: Ամեն ջանք կգործադրենք դրան հասնելու համար, որպեսզի ստեղծենք նոր շուկաներ գերմանական արդյունաբերության համար: Ես իմ առջև տեսնում եմ անվերջանալի մշակված այգիներ գերմանացիների ղեկավարությամբ, տեսնում եմ հարուստ հանքավայրեր, որոնք կարտադրեն մեր արդյունաբերությանն անհրաժեշտ հումքեր, բամբակը, նավթը, որ լինելու է այս՝ XX դարի էներգիայի հիմնական աղբյուրը, տեսնում եմ նրանում ընդգրկված արհեստավարժ աշխատողներին: Ինչո՞ւ չէ, այդ խելացի և ճկուն հայերին: Գուցե կարողանանք օգնել նրանց վերահաստատվել նոր տարածքներում, որոնք նրանց հարազատ կդառնան: Այսպիսով՝ մենք կիրագործենք երեք դրական նպատակներ. ամրապնդել Օսմանյան կայսրությունը, օգնել հայերին, չմոռանանք, որոնք ինչպես մենք, քրիստոնյաներ են, տարածել գերմանական տնտեսությունն ու մշակույթը: Սա, ինչպես տեսնում եք, մեկն է այն բազմաթիվ նախաձեռնություններից, որին այս կայգերական ընկերությունը ձեռնամուխ է լինում և ինչին մենք մեր մասնակցությունն ենք ուզում բերել:

Մյուս կողմից՝ չենք կարող թույլ տալ, որ որևէ կերպ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը խոչընդոտեն և ձախողեն մեր ձեռնարկումները: Անատոլիան, Միջագետքը պետք է դառնան Գերմանիայի շտեմարանները: Հանքանյութերը, նավթը, բամբակը և շատ այլ հարստություններ կարող ենք և պետք է վերահսկենք: Մենք իրավունք ունենք հանուն Գերմանիայի հասնելու այդ «կենսոլորտին», որի մասին խոսում են մեր գիտնականները... Եվ թող ոչ ոք չկասկածի, որ կվերցնենք այն, ինչ մեզ նախասահմանված է պատմության կողմից: Խաղաղ ճանապարհով կամ զենքի ուժով, եթե հարկ լինի: Մերն են

կրուպի թնդանոթները և հզոր կործանիչները: Թող բոլորն իմանան, որ ոչ ոք չի կարող խանգարել, որ Գերմանիան դառնա համաշխարհային առաջին տերությունը:

Ծափերի երկար տարափը եզրափակեց Գվինների ճառը: Այդ խոսքերն արտահայտում էին գերմանացիների ռազմամոլությունը, և ակնհայտ էր, որ հայերը տերությունների ռազմական շահերի խաղում ընդամենը զինվոր էին: Ներքուստ կռահեցի, որ նրանց ճակատագիրը վճռված է: Երբ դուրս եկա Ֆրիդրիխստրասե, ուժեղ անձրև էր տեղում, կայծակները լուսավորում էին Բեռլինի երկինքը, և դողերոցքն ինձ պատեց: Ոչինչ և ոչ ոք չէր կարող խույս տալ սև մրրիկից, որ կուտակվում էր հորիզոնում:

29. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄ

Արտաքին գործերի նախարարն ինձ համոզում էր վերադառնալ զիվանագիտական գործունեության՝ առաջարկելով Ֆրանսիայի դեսպանի պաշտոնը Հունաստանում: Ես կրկին հրաժարվեցի: Մենք մանուկ հասակից լավ բարեկամներ էինք. չպնդեց, հասկացավ ինձ, թեև խնդրեց, որ շարունակեի եռանդուն համագործակցել նախարարության հետ՝ Մերձավոր Արևելքում մեր երկրի ունեցած շահերի հարցերով: Չկարողացա հրաժարվել, որովհետև ես շատ էի խորացել Հայկական հարցում, ոչ միայն նրանց նկատմամբ ունեցած համակրանքից և համերաշխությունից, այլև որովհետև որդիս էլ էր պատկանում այդ ժողովրդին, կինս հայուհի էր, հետևաբար, ես նրանց կողմից էի:

Վերջին տարիներին Գրիգոր Բրոչյանը դարձել էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության ամենանշանավոր առաջնորդներից և հետևաբար, Օսմանյան կայսրության կողմից ամենահետապնդված մարդկանցից մեկը:

Այնուամենայնիվ, անկախ այդ իրադրությունից, շատ տարօրինակ հարաբերություններ էր պահպանում Իթիբհազի վերնախավի և թուրքական բանակի որոշ սպանների հետ, որոնք «Երիտթուրքերի» շարժման կողմնակիցներն էին: Ես Գրիգորի հետ հաղորդակցվում էի Հակոբ Սարգսյանի՝ մի հայ ձեռնարկատիրոջ միջոցով, որը Ֆրանսիայում զբաղվում էր ռուսական ադամանդների ներմուծմամբ, և իրար հետ հանդիպում էինք սովորաբար Վանդոմյան հրապարակի վրա գտնվող նրա գրասենյակում, որտեղ հավաքվում էին Փարիզի ամենաազդեցիկ հայերից մի քանիսը: Սարգսյանի գրասենյակը գտնվում էր հայկական ոճով զարդարված մի չքեղ շենքի առաջին հարկում: Եվ թեև նա իրեն համարում էր կոսմոպոլիտ՝ խոշոր նվիրատվություններ էր անում հանուն այն գործի, որի մեջ ինքը ներգրավված էր: Ինչպես որ ինձ հուզված պատմել էր, նրա ընտանիքը սպանվել էր 1895 թ. կոտորածներին, ինքն այդ ժամանակ սովորում

էր լեռնային ինժեների մասնագիտություն Փարիզի պոլիտեխնիկական դպրոցում:

Ես նամակ ստացա Գրիգոր Բրոչյանից, որում գրում էր, որ մայիսի առաջին օրերին լինելու է Փարիզում և թախանձագին խնդրում էր ինձ, որ մասնակցեմ մի կարևոր ժողովի, որը տեղի էր ունենալու Սարգսյանի գրասենյակում: Նշում էր, որ շատ կարևոր է իմ մասնակցությունը, և որ ամեն ինչ անեմ ներկա գտնվելու համար:

Մայիսի առաջին շաբաթ օրը, մի հրաշալի արևոտ օր, իմ կառապաններից մեկի՝ Գևորգ Մանասյանի միջոցով, որը կնոջս ընտանիքի հեռավոր ծանոթներից էր, մի նամակ ստացա: Ինձ հայտնում էր, որ ժողովն ի վերջո տեղի է ունենալու մեկ այլ վայրում, քանի որ նրանց նախազգուշացրել են, որ Փարիզում գործում են թուրք կառավարության որոշ լրտեսներ: Ես չզարմացա, դա ինձ համար նորություն չէր, քանի որ ներքին գործերի նախարարությունն ինձ արդեն հայտնել էր այդ մասին: Այդ պատճառով էլ կառապանին խնդրեցի, որ ինձ մի երկու փողոց շուտ իջեցնի՝ նախքան ժողովի վայրը հասնելը:

Ես լավ գիտեի, թե ինչպես է գործում սուլթանի լրտեսությունների համակարգը: Ասում էին, որ նա պահում է երեսուն հազարի չափ իրազնկիչներ՝ լրտեսելու, ճնշում գործադրելու, տանջելու, հարկ եղած դեպքում սպանելու, փաստաթղթեր գողանալու, վարկարեկիչ, ստահող գրություններ ուղարկելու բոլոր այն մարդկանց, կազմակերպություններին և հաստատություններին, որոնք փորձում էին օգնել կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնություններին և մանավանդ հայերին, որտեղ էլ որ գտնվեին օգնողները՝ Օսմանյան կայսրության ներսում թե նրանից դուրս: Հետևաբար ես գիտեի, որ ինձ հետևում են և տեղյակ են իմ հայանպաստ գործունեությանը: Ինձ անհանգստացնողը, սակայն, դա չէր: Ես վախենում էի մերոնց համար, քանի որ Հայաստանի բարեկամներին ահաբեկելու ձևերից մեկը նրանց հարազատներից մեկին առևանգելն էր, մի դաժան միջոց՝ կայսրության ռեժիմի թշնամիներին զինաթափելու և վախեցնելու համար:

Վերջապես մենք հանդիպեցինք, մուտքի մոտ Գրիգոր Բրոչյանն ինձ գրկեց: Չէ՞ որ նրա համար ես օտար մեկը չէի:

— Անրի, ի՞նչ ուրախ եմ քեզ տեսնել: Եվ որքան կարևոր է հայերիս համար ունենալ իրենց կողքին քեզ պես մարդու... Բայց արի բարձրանանք, մեզ են սպասում: Կարևորագույն մի բան ունեմ բոլորիդ հաղորդելու:

Բարձրացա՛ որոշ չափով մտահոգ: Սարգսյանն ինձ պատմել էր իր մտատանջությունների մասին, և ինձ անհանգստացնում էր որոշ հայերի բռնած դիրքը: Բարեկամիս գրասենյակում գտնվում էին Փարիզի հայ համայնքի ամենաազդեցիկ մարդկանցից աչքի ընկնող քսան անդամներ: Թեև դեմքով ծանոթ էի մեծամասնությանը, առնվազն վեց հոգի ինձ բոլորովին անծանոթ էին: Հետո խոսքով հանդես եկավ Գրիգորը: Հայկական հարցում արժեքավոր էին նրա ծառայությունները, չնայած երբևէ նա չափազանց պոռթկուն էր:

— Մի րեկ ընկերներ, նոր ենք եկել Կոստանդնուպոլսից: Այնտեղ ամեն ինչ նույնն է: Ճիշտ է, որ բավական երկար ժամանակ է, ինչ կարծես թե մեր համայնքի հանդես նվազել են հետապնդումները: Բայց դա այն տարօրինակ հանգստության զգացողությունն է, որին միշտ հաջորդում է փոթորիկը: Պայանների ընտանիքի օգնականներից մեկի միջոցով տեղեկացված ենք սուլթանի՝ հայերի ջարդարարի մտադրությունների մասին... Հավանաբար գիտեք, որ վերջերս գերմանացիները դարձել են նրանց խորհրդատուները: Ֆոն դեր Գոլցը նրանց զինվորական խորհրդականն է. սուլթանն առանց նրա հետ հաշվի նստելու պալատում ոչ մի քայլ չի անում: Սուլթանի պալատում այլևս ֆրանսերեն չեն խոսում: Բոլոր բարձր պաշտոնյաներն այժմ ունեն գերմաներենի դասախոսներ, իսկ սպաների համար լավագույն մրցանակն է գնալ Բեռլին սովորելու՝ լինի ռազմավարության թե նորագույն սպառազինության դասընթացին մասնակցելը: Սակայն վերադառնալով բուն հարցին: Սուլթանն ունի ներքին ուժեղ ընդդիմություն, և «Իթթիհադ» կուսակցությունը դրան է գնում: Վաղ թե ուշ գահավիժելու է, և դա մերոնց համար լավագույն լուրը կլինի: Ճիշտ է, որ այդ կազմակերպության մեջ կան մարդիկ, որոնք ամբողջ սրտով, եթե այն ունեն, ատում են հայերին, ինչպես այդ դոկտոր Նազըմը կամ նրա նման մարդիկ, սակայն, չնայած դրան, հույս ունեմ, որ «Իթթիհադի» քաղաքական դիրքորոշումը համաձայնության և համագործակցության գալն է: Ի վերջո, մեզ միավորում է գլխավորը. բռնակալի նկատմամբ ատելությունը, որը կասեցնում է Թուրքիայի առաջխաղացումը և Եվրոպայի առաջընթացին համընթաց գնալու բուռն ցանկությունը: Ուզում եմ հավատալ, որ նրանց առաջամարտիկների մեծամասնությունը մեզ հետ անկեղծ է: Մի քանի անգամ հավաքվել ենք և մշակել ընդհանուր ռազմավարության սկզբունքներ: Ամենակարևորն այն է, որ մեզ խոստացել են, որ երբ հանգամանքները փոխվեն, քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ վերաբերմունքը լինելու է բոլորովին ուրիշ: Ունենալու ենք միևնույն քա-

ղաքական իրավունքներն ու պարտականությունները: Նրանք գիտեն, թե մեզ համար որքան կարևոր է դա: Համոզված եմ, որ այսօր, ես այլ կերպ կասեմ ձեզ. անհնարին կլինի սուլթանին տապալել՝ առանց հայերի ու հույների օգնության: Չարժև անգամ մտածել այդ մասին: Ահա թե ինչ. թեև դա ազգային հարց է, այժմվանից հարկ է, որ պատրաստվենք դրան: Վերջիվերջո ձեզ խնդրում եմ, որ համագործակցեք Իթթիհադի հետ. համաձայն եք:

Այդ պահին Սարգսյանը, սաստիկ հուզված, ասես մեծ ճիգ էր գործադրում իրեն զսպելու:

— Ես համաձայն չեմ, — բացականչեց՝ բացահայտ զայրացած: — Ոչ այն պատճառով, որ չեմ հավատում թուրքերին: Իմ ընտանիքը երկրի երեսից ջնջվել է ինը տարի առաջ... Միայն քույրս՝ Լիզան է Լոնդոնում, բայց մնացածները հողի տակ են. ճիշտ է, որ այն ժամանակ՝ 1895 թ., մեղավորն այդ մարդասպան Աբդուլ Համիդն էր: Բայց միայն իմ կանխազգացումը չէ, որ ինձ դրդում է այսպես խոսել: Ինչպես գիտեք, առիթ եմ ունեցել հանդիպելու Ահմեդ Ռիզայի և դոկտոր Նազըմի հետ, երկուսն էլ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի, այսինքն՝ այսպես կոչված Իթթիհադի ամենաազդեցիկ գործիչներից են: Ռիզան եղել և միշտ էլ լինելու է սուլթանի ծառան, նա չի դադարում խոսել կայսրության ամբողջականությունից՝ սուլթանի իշխանությունից: Մենք՝ հայերս, նրա համար օսմանյան հպատակներ ենք և ուրիշ ոչինչ: Ինչ վերաբերում է դոկտոր Նազըմին, իսկապես չեմ կարող նրա մասին խոսել առանց տագնապի: Այդ մարդն ատում է այն ամենը, ինչ հայի հետ առնչություն ունի: Ըստ նրա՝ պետք է տարրալուծել մեր համայնքը թուրքերի զանգվածում, մոռանալիք մեր լեզուն և ընդունելիք իսլամ և անգամ այդպես, հազիվ թե մեզ ընդունեն: Այդ Նազըմը կոչվածը տարված է միայն պանթուրքիզմով, չնայած Իթթիհադը ղեկավարում են դյոնմենները: Չէ՞ որ դու գալիս ես Սալոնիկից: Պատմիր մեզ այդ մասին, Գրիգոր՝:

Գրիգոր Բրոչյանը, որոշ չափով վիրավորված այդ արձագանքից, քանի որ մինչ այդ պահը նրան համարում էր իր ընկերը, նայեց Սարգսյանին, անհանգստացած քմծիծաղ տվեց:

— Այո՛, իհարկե եղել եմ Սալոնիկում. այդ քաղաքում են պատրաստվում այդ մեծ իրադարձությունները, և ձեզ հետևյալը կասեմ. մենք այլընտրանք չունենք: Մենք երբեք չենք կարողանա սուլթանին գահընկեց անել: Չէ՞ որ ինքը էլ դա գիտես: Թող որ ստիպված կնքենք այդ դաշինքը, բայց չէ՞ որ դա գոնե մի շանս է: Անշուշտ, հնարավոր է, որ Իթթիհադում լինեն այնպիսիք, որ մեզ չընդունեն, նույնիսկ

ատեն մեզ, բայց նրանց մեծամասնությունը Հավատում է այնպիսի ապագայի կառուցմանը ազատության և առաջադիմության գաղափարներով, որում բոլորս էլ կգտնենք մեր տեղը:

Բայց Սարգսյանը բոլորովին չէր համոզվում Գրիգորի փաստարկներով և բացասաբար գլուխն էր շարժում՝ գնալով գայրանալով:

— Լսիր, Սարգսյան,— պոռթկաց հանկարծ Գրիգորը,— դու գտնվում ես այստեղ՝ Փարիզում, զբաղվում քո առուծախով: Քեզ չեմ հանդիմանում, բայց իրադարձություններն այնտեղ են՝ Թուրքիայում, շատ հեռու չքեղ Վանդոմի հրապարակից: Գիտեմ, որ դու իսկական հայրենասեր ես, Աստված իմ, գիտեմ: Բայց բաներ կան, որ չեն կարող հեռվից ընկալվել: Գուցե և թուրքերի հետ մեր ունեցած խնդիրն այն է, որ երբեք չենք նստել՝ նրանց հետ բանակցելու: Ձեզ առաջարկում եմ, որ նրանց մի հնարավորություն տանք:

— Լսեք, իմ բարեկամներ,— Սարգսյանը կրքոտ հանդես եկավ: — Եթե ընդունենք Գրիգոր Բրոշյանի առաջարկը, Լուցիֆերին սատանայով կփոխարինենք և կընկենք նրանց ճանկը. արեք այն, ինչ ձեզ թելադրի ձեր խիղճը: Ես համաձայն չեմ:

— Դե ինչ, եկեք քվեարկենք,— Սուրեն Մաթոսյանը գործնական մարդ էր. ժողովներին նա միշտ աչքի էր ընկնում իր սառնարյունությամբ, երբեմն թվում էր, թե իրեն բնավ չի հետաքրքրում վեճի առարկան:

— Եկեք քվեարկենք և վերջ տանք այս ամենին: Կվճռենք մեծամասնության կամքով. այդ որոշումը պարտադիր կլինի բոլորիս համար, լսո՞ւմ եք: Համաձայն եք:

Պահը դժվարին էր, ավազ այդ մարդը իրավացի էր, քանզի պառակտումը հայերի համար կարող էր ողբերգական լինել:

— Այնուամենայնիվ,— կրկին շարունակեց Մաթոսյանը,— կարծում եմ, որ հարկ կլինի իմանալ Անրի դը Լատուրի կարծիքը: Չպետք է եփվենք մեր սեփական հյուսթում, իսկ դը Լատուրը միակն է ներկա գտնվողների մեջ, որ իրերին կարող է իրատեսորեն նայել:

Կրկին ստիպված եղա միջամտել բեկումնալից մի պահի, բայց չէի կարող խույս տալ պատասխանից, երբ խոսքը մի բանի մասին էր, որ կարող էր վնասել որդուս ապագային: Բոլորը լուռ զննում էին ինձ, ասես իմ ասելիքը վերջ էր տալու այդ վեճին:

— Լավ,— ցանկանում էի կրկին հանդարտեցնել կրքերը և հաշտություն բերել այդ կարևոր հավաքին: — Ինձ լավ եք ճանաչում, մի քանիսը ձեզանից՝ տարիներ ի վեր: Երբ հասա Թուրքիա առաջին անգամ, ընդամենը քսանհինգ տարեկանում, նախկինում ոչ մի հայի հետ

չէի շփվել: Հայաստանի մասին ոչինչ չգիտեի, ոչ էլ իր հարցի: Աստիճանաբար ես ներքաշվեցի ձեր հարցում մինչև այն աստիճան, որ այսօր որդիս նույնպես հայի արյուն ունի: Ձեմ կարող լուռ մնալ, թեև ձեզ ասեմ, որ պատասխանատվությունն ինձ ճնշում է, սակայն ամեն ղեպքում ձեզ դիմում եմ որպես հայ, որպես եղբայր...

Հասկանում եմ, թե ինչեր են անցնում ձեր մտքով: Մտաբերում եք կողոպուտները, հրկիզումները, կոտորածները, ձեր կրած անարգանքները, բռնաբարությունները, գիշերվա մեջ տանից փախուստի դիմելը, և այդպես շարունակ, մինչև որ ձեր արցունքները սպառվեն: Ինչո՞ւ: Մի՞թե չենք կարող ապրել խաղաղ: Մի՞թե մեր զավակները, մեր թոռները չպետք է հանգիստ ապրեն յուրայինների հետ: Ի՞նչ է հարկավոր անել՝ ի վերջո մեր դժբախտություններին վերջ տալու համար: Պետք է ընդունենք, որ որոշ չափով մեղքը նաև մերն է, եթե կուզեք՝ թեկուզ դրա փոքր մասը: Հիմա կրկին պետք է ճիշտ ուղու վրա կանգնենք: Մի կողմից՝ փորձենք համաձայնության գալ Իթթիփրա կանգնեք: Մի կողմից՝ փորձենք համաձայնության գալ Իթթիփրա հողի հետ, բոլոր այն վտանգներով, որ նա կարող է հարուցել: Մյուս կողմից՝ պահպանենք ինքնավար Հայաստանի պահանջը: Ինչ վերաբերում է առաջինին, համոզված եմ, որ եթե Իթթիփրա հասնի իր նպատակին՝ սուլթանին գահընկեց անի, անմիջապես կճոռանա իր տված խոստումների մասին: Նրանք իսկական առաջադեմներ չեն: Ծանրակշիռ հիմքեր ունեն կարծելու, որ նրանք, փոքրամասնությունների իրավունքների տակ քողարկվելով, ուզում են, որ իրենց խոտվությունը եվրոպան համարի սուլթանի ուժի մեջ խոտվություն: Մտածեք այն բանի մասին, որ առայժմ եվրոպական տերությունները բոլորովին չեն ցանկանա, որ կայսրությունը վերածվի մասերի առանց իրենց վերահսկողության: Այդ տերությունները ցանկանում են սահմաններով առանձնացնել իրենց ազդեցության գոտիները: Մի՞թե դուք չեք տեսնում: Անգլիան պահանջում է Եգիպտոսը և Միջագետքը, Ֆրանսիան՝ Սիրիան և Լիբանանը, Ռուսաստանը՝ Կովկասը մինչև Պարսկաստան և Բոսֆորի վրա վերահսկողությունը, այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի բանալիները, Իտալիան՝ Կրիլիան... իսկ Գերմանիան... Համոզված եմ, որ Գերմանիան ուզում է բոլորը: Ինչ մտում է երիտթուրքերին, նրանք իմ կարծիքով սնապարծ սպանների, մտավորականների, պաշտոնյաների խումբ են, որոնց հավատամքը իրականում Թուրան կոչվող առասպելն է, որն ինձ տարիներ առաջ բացատրել են: Այն հեռավոր և առասպելական վայրը, ուր բնակվում էին քոչվոր թուրքմեն ցեղերը և որը ցանկանում են դարձնել թուրք էին քոչվոր թուրքմեն ցեղերը և որը ցանկանում են դարձնել թուրքական ցեղի սրբավայրը՝ անհասանելի նրանց, ում երակներով թուրքական

արյուն չի հոսում, որը խորհրդանշում է իրենց արյան ուժը, իրենց ուժգնության վայրագությունը, որտեղից էլ գալու են տիրելու ողջ Կենտրոնական Ասիան, այնուհետև... Սա է, ինչին հավատում են Ահմեդ Ռիզան, դոկտոր Նազրմը, այն մյուս բժիշկը՝ Բահադդին Շաքիրը, Ջեմալ Նուրին, Մեհր Սայիդը և շատ ուրիշներ: Նրանք երազում են ոչ միայն պահպանել կայսրությունը, — ինչ ասել է պահպանել, — նաև ընդարձակել այն, սակայն բացառապես թուրքերի համար, իսկ մնացյալները՝ հայերը, հույները, ասորիները, հրեաները..., նույնիսկ քրդերն ու արաբները դուրս են մնում այդ չարամիտ ծրագրի շրջանակներից:

Հետևաբար ես համամիտ չեմ քեզ հետ, իմ թանկագին Գրիգոր: Ճշմարիտ է, որ դու այնտեղ առաջին գծի վրա ես՝ կյանքդ վտանգելով, և որի համար բոլորս քեզ պարտական ենք: Հիմա, սակայն, խոսքը դրա մասին չէ: Հիմա մենք պետք է որոշենք, թե որ ուղիով գնանք, իսկ այդ ընտրությունը դյուրին չէ: Իմ կարծիքով մենք պետք է պայքարենք հանուն անկախ Հայաստանի: Վերադառնանք մեր արմատներին, նրան, ինչ գոյություն ունենալիս նախկինում, բայց պատմության ցնցումների հետևանքով, կործանվեց: Եթե ընդունենք Իթիհատի առաջարկը, մենք առհասարակ երկրի երեսից վերանալու վտանգին կենթարկվենք: Եթե ընտրենք անկախության ճանապարհը, կանցնենք երկար, տառապալից ճանապարհ՝ լի փշերով և հիասթափություններով, բայց գուցե ի վերջո դա կարողարացնի իրեն...

Այդ պահին Սարգսյանը հիացմունքով ընդհատեց ինձ:

— Ես լրիվ համաձայն եմ Անրի դը Լատուրի հետ. նա հայից լավ արտահայտվեց: Լրիվ համաձայն եմ:

Հենց այդ պահին Գրիգոր Բրոշյանը զսպանակի պես տեղից վերցատկեց և սրտնեղած՝ համարյա գոռաց մեզ վրա:

— Ինձ հիասթափեցրիք: Ձեք պատկերացնում, թե ինչեր եք ասում: Վերջապես մի անգամ մեզ հաջողվեց թուրքերի հետ համաձայնության գալ: Շարունակեք նստած մնալ՝ քննադատելով, մինչև մենք փորձում ենք կրակից շագանակներ հանել: Ցավում եմ, բայց այլևս չեմ հանդուրժի: Գնանք այստեղից, ընկերներ, այստեղ մենք ավելորդ ենք:

Ասածն արած էր. Գրիգորն ու իրեն ընկերակցողները լքեցին սրահը, առանց ուշադրություն դարձնելու մեր հորդորներին, որոնցով մենք նրանց համոզում էինք կշռադատել ամեն ինչ: Հնար չեղավ. շատ բորբոքված էին և վիրավորված:

Մնացածներս մնացինք մտախոհ և տխուր՝ նրանց անսպասելի վարմունքից: Նրանք շատ ավելին էին, քան բարեկամները և նրանք, իսկապես, ամեն ինչ անում էին՝ հանուն Հայկական Հարցի: Մտածեցի, որ դժվար ժամանակներ են, և գուցե ինչ-որ պատճառով Գրիգորը շատ նյարդայնացած է, գուցե մի խնդիր ունի, որ մեզ չի կարողանում պատմել: Բայց ակնհայտ էր այն, որ ինչ-որ վճռական պահի կոտորվել էր այն վստահությունը, որ մինչև հիմա մենք տածում էինք միմյանց նկատմամբ՝ Նյու Յորքում այն հուզումնալից ժողովից սկսած:

Սարգսյանը գլուխը տարուբերում էր՝ վշտացած և խոռվահույզ՝ չիմանալով, թե որն է լինելու ամեն ինչ շտկելու ճշգրիտ ուղին: Այնուհետև մենք միմյանց հրաժեշտ տվեցինք, և ես երկար ժամանակ փորձեցի նրան համոզել, որ տեղի ունեցածը ընդամենը անիմաստ բան է, և որ շուտով ամեն ինչ կընկնի իր տեղը:

Բայց կյանքը երբեմն շատ բարդ բան է, իսկ մարդկային արարածների արձագանքը՝ անկանխատեսելի: Այն, ինչ թվում էր անցողիկ անախորժություն, պառակտման պատճառ հանդիսացավ:

1895 թ. Հայ հեղափոխական դաշնակցության շարքերը լքեցին շատ կարևոր անձիք, որոնցից շատերը ազդեցիկ և լայն կապերի տեր էին ոչ միայն Փարիզում, Լոնդոնում կամ Բեռլինում, այլև Միացյալ Նահանգներում ու Ռուսաստանում: Այդ փոքրիկ ճեղքվածքները նման են բնության ուժերին՝ երկրաշարժից առաջացած բացվածքին, որն անհնար է, որ կրկին փակվի:

Ժամանակը ցույց կտա, որ համարյա երեսայական այդ պոռթկումը պատճառելու էր սարսափելի մի աղետ՝ վերջնականապես անջատելով «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը» «Հնչակ» կուսակցությունից:

30. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՕԶԱՆՅԱՆ

1905 թ. կեսերին Սարգսյանն ինձ ուղարկեց մի շտապ գրություն: Պայմանավորվեցինք հանդիպել այդ նույն օրը երեկոյան: Նրան այդ-քան գրգռված և նյարդայնացած երբեք չէի տեսել: Երբ մի քիչ հանդարտվեց, ասաց, որ Փարիզում է Հայազգի ամենաքաջարի և հմուտ զորավարներից մեկը՝ Անդրանիկ Օզանյանը: Եկել է Ֆրանսիա օգնու-թյուն խնդրելու նպատակով և ցանկանում է հանդիպել իր ամենա-ազդեցիկ Հայրենակիցների և Հայաստանին նվիրված բարեկամների հետ: Ըստ Սարգսյանի, անշուշտ, ես նրանցից մեկն էի:

Չհասցրի հետաքրքրվել նրանով: Այդ նույն գիշեր նա ներկայա-ցավ Վանդոմ հրապարակի վրա գտնվող գրասենյակում: Զլապինդ մարդ էր, դեպի հետ սանրած առատ մազերով և արևելյան ոճի մեծ բեղերով: Կլիններ մոտ քառասուն տարեկան, թեև նրա ասես քարա-կերտ դեմքին՝ կոպերի տակ և շուրթերի անկյուններում, կնճիռներ էին երևում: Նրանից մեծ ուժ էր հորդում, իսկ մուգ աչքերը ծակում անցնում էին դիմացինի միջով:

Ներկայանալով ձեռքս ուժգին սեղմեց.

— Անդրանիկ Օզանյան, գիտեմ, որ դուք մայն դը Լատուրն եք: Մեծ պատիվ է և երջանկություն Հայերիս համար ունենալ ձեզ նման մարդու աջակցությունը: Հազար անգամ չնորհակալություն այն ամենի համար, ինչ դուք անում եք հանուն մեզ... Թեև Հայերի հետ ձեր կապն արդեն արյունակցական է, եթե չեմ սխալվում:

Գլխով համաձայնեցի: Այդ մարդը, չնայած ավելի երիտասարդ էր, քան ես, ինձ մեծ հարգանք էր ներշնչում:

— Այո՛, իրավացի եք: Արյունս հիմա հայկական է, քանի որ կինս և հետևաբար տղաս նույնպես Հայեր են: Այդ է պատճառը, որ ես շատ սրտացավ եմ ձեր հարցի հանդեպ, որը հիմա նաև իմն է...

— Որքան ինձ հայտնի է, մայն Լատուր, դուք ձեզ Հայ էիք զգում ամուսնանալուց դեռ շատ առաջ: Ամեն դեպքում ես անչափ ուրախ եմ:

Զգացի որ Անդրանիկ Օզանյանը պերճախոս մարդկանցից չէր: Մենք նստեցինք մի մեծ կլոր սեղանի շուրջ, մինչ աստիճանաբար այլ աչքի ընկնող հայեր էին գալիս ժողովին:

Սարգսյանը նրան զննում էր անթաքույց հիացմունքով, գուցե համեմատելով իր հարմարավետ կյանքը այդ ուղիղ հերոսի կյանքի հետ, ով երբեք հոգ չէր տանում իր սեփական անձին, մինչդեռ եր-կու օր առաջ ինքը՝ Սարգսյանն ինձ պատմել էր ձիարշավներին իր գտարյուն ձիերի մասնակցություն մասին՝ որպես մի կարևոր իրա-դարձություն:

Այդ օրերին Փարիզում խոսում էին միայն մի թեմայից՝ փողից ու էլի փողից: Դրանով կարելի էր ձեռք բերել չքեղ առանձնատներ, ցեղական ձիեր... և կանանց: Այդպես էին մտածում ձեռնարկատե-րերը, բուրժուաները կարծում էին, որ հաջող գործարք իրականաց-նելով արդեն իսկ իրավունք ունեին Բուլոնյան անտառում ձի քչել, ունենալ մի չքեղ բնակարան գրոսայգիներում և ունենալ սիրուհի:

Սա էր պատճառը, որ Սարգսյանը և Փարիզի ունեոր հայերը չէին կարողանում աչքները կտրել Անդրանիկ Օզանյանի կամային դեմքից, որն աշխատում էր սիրալիբ լինել այդ զուգված-զարգարված բու-րավետ օժանկիքներով օժված, խնամված՝ համարյա կանացի ձեռ-քերով տղամարդկանց հետ, քանի որ նրանք բոլորը հաճախում էին Փարիզի լավագույն վարսավիրանոցները:

Ես ուշադիր նայեցի մեր հյուրի ձեռքերին: Զլապինդ ձեռքեր՝ ուժեղ մատներով, կարճ կտրած եղունգներով, կապույտ և դուրս պրծած երակները վկայում էին այդ մարդու եռանդը:

Սարգսյանը չկարողացավ զսպել իր հուզմունքը, ոտքի կանգնեց մինչ բոլորը քար կտրած սպասում էին: Նա ոչ միայն Հայ Համայնքի առաջնորդն էր Փարիզում, այլ նաև տանտերը, և հետևաբար նրան էր պատկանում առաջինը խոսելու իրավունքը:

— Չորավար Անդրանիկ, թույլ տվեք ձեզ դիմել այսպես, ինչպես վայել է ձեր արժանիքներն ունեցող մարդուն: Բոլոր հայերս էլ գի-տենք ձեր գործած սխրագործությունների մասին և հպարտ ենք ձե-զանով և այն մարդկանցով, որոնք ձեզ հետևում են առաջին գծում: Նաև մենք մեծ պարտքի զգացում ունենք թուրքիայում գտնվող մեր եղբայրների նկատմամբ, և մեզանից ոչ մեկը երբեք չի մոռանա մեր սիրելի Հայաստանը:

Պատիվ ունեմ ձեզ Հայտնելու, որ հանգանակել ենք Հարյուր հա-զար ոսկեդրամ ֆրանկ ձեզ տրամադրելու համար: Ծատերը գուցե մտածեն, որ դա շատ մեծ գումար է, իսկ մենք, որ ձեզ այն առա-

Ջարկում ենք, կարծում ենք, որ դա նվազագույնն է, ինչ պարտավոր ենք անել: Մեր պայքարը պետք է նպատակաուղղված լինի նրան, որ վառ պահվեն Հայերի պահանջատիրական իրավունքները եվրոպական տերությունների, Հասարակության բոլոր խավերի առջև: Բոլորն էլ գիտեն մեր պայքարի, այն արյունալի հետապնդումների մասին, որոնց ենթարկվում է մեր ժողովուրդը սուլթանի նենգ, ստորաքարչ կառավարության կողմից: Նման պայմաններում անչափ կարևոր է ձեր և ձեզ նման մարտնչողների կենդանի խորհրդանիշը, որն ապացուցում է, որ Հայ ժողովուրդը երբևէ չի հանձնվի: Անչափ շնորհակալ ենք ձեզ, Ջորավար Անդրանիկ: Հազար անգամ երախտապարտ:

Ոոսքով հանդես եկավ Անդրանիկը: Թեև ջանում էր խոսել առանց հուզմունքի, սակայն զգացվում էր, որ նա ջանք է գործադրում:

— Ծնորհակալ եմ ձեզ այս ջերմ հանդիպման և ձեր առատաձեռն վերարերմունքի համար: Ճիշտ է՛ր լինի, որ ասեի, թե մենք փողի կարիք չունենք, քանզի առանց դրա ոչ զենք ձեռք կրերվի, ոչ մթերք, ոչ էլ տուժածներին օգնություն կտրվի: Ծնորհակալ ենք բոլոր նրանց, ովքեր շարունակում են իրենց աջակցությունը մեր խնդրում:

Մեր ժողովրդի դժբախտությունը այն է, որ մենք սակավաթիվ ենք և կասեմ ձեզ, ցավոք, որ միմյանց հետ անհաշտ: Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը վտանգավոր ուղի է ընտրել, որը չգիտենք, թե մեզ ո՞ւր է տանում: Նրանք կարծում են, թե Իթթիհազը ի վիճակի է ամեն ինչ փոխել: Իմ կարծիքով,— ով կուզենա լսել ինձ,— թուրքերը ուզում են ազատվել բոլոր նրանցից, ովքեր իրենց ռասային չեն պատկանում: Մենք ավելորդ ենք. ոչ միայն Հայերս, բայց ամենից շատ՝ Հայերս: Թուրքերը չեն ընդունում մեր մշակույթը, ոչ էլ մեր կրոնը, ոչ էլ մեր լեզուն ու դրանցից բխող մեր հոգեղեն կերտվածքը: Կուզենային վերացնել մեր բանաստեղծներին, գրողներին, փիլիսոփաներին, երգահաններին... և, անշուշտ, մեր զինվորներին: Կուզենային վերացնել մեր հետքերը, մեր խաչքարերը, մեր մատուռները, եկեղեցիները, ցանկացած վկայություն կամ նշան այն մասին, որ այնտեղ երբևէ հինավուրց մի ազգ խաղաղ ապրել է իր սեփական երկրում: Չեն կարող հանդուրժել այն, որ մենք պաշտպանում ենք մեր իրավունքները: Նրանց համար դա անընդունելի է, բայց ես ձեզ խոստանում եմ. քանի դեռ Աստված մեզ ուժ ու կորով է տալիս, մենք կզիմակայենք...

Սարգսյանը բարձրացրեց իր աջ ձեռքը, ինչպես իր ուսուցչին հարց տվող դպրոցականը:

— Ջորավար Անդրանիկ, շատ ենք լսել Մուշի մասին և ձեր Սուրբ Առաքելոց վանքի պաշտպանություն մասին: Թախանձագին խնդրում եմ ձեզ՝ պատմեք, թե ինչ է տեղի ունեցել: Մեզ համար մեծ պատիվ կլիներ այդ մասին պատմել մեր հարազատներին, դեմ չե՞ք:

Անդրանիկը ժպտաց՝ ասես ցանկանալով մեծ նշանակություն տալ այդ հարցին:

— Գուցե դուք դրան ավելի մեծ նշանակություն եք տվել, քան իրականում եղել է,— ասաց նա անկեղծորեն,— իմ կարծիքով իսկական հերոսները այն որբերն ու վանականներն են, որոնք այնտեղ էին ապրում: Բայց եթե իրոք ուզում եք իմանալ այդ պատմությունը, ձեզ կպատմեմ: Ինձ համար մեծ պատիվ է այդ:

Սկսեմ նրանից, որ Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին գտնվում է լեռան գագաթին, Մուշի հարավ-արևելքում: Այդ ժամանակ տարածաշրջանը բնակեցված Հայերով՝ թուրքերի և քրդերի կողմից ասպատակության էր ենթարկվում: Դրությունն անտանելի էր, և միակ ելքն այն էր, որ օսմանյան բանակին ապացուցեին, որ կարող են դրանց դեմ դուրս գալ: Ոոսքը դժվարամատչելի մի վայրի մասին է, իսկական մի ամրոցի, որը հնում համարվում էր անառիկ... երբ դեռ գոյություն չունեին հրետանին:

Որոշեցինք մի լավ դաս տալ Սալեհ փաշային՝ թուրքական զորքերի հրամանատարին: Այնպես որ, հասանք վանք, վանահայրը մի ծեր իմաստուն՝ Հովհաննես վարդապետը մտնելիս ինձ գրկեց: Նա գիտեր, որ թուրքերը ուզում են տիրանալ վանքին, որպեսզի այն իրենց բերդամրոցը դարձնեն՝ Հայերի դեմ օգտագործելու նպատակով:

Ինձ հետ այնտեղ էին հասել նահանգի լավագույն հրաձիգներից երեսուներ, պատրաստ ամեն ինչի, իմանալով հանդերձ, որ հնարավոր էր՝ չկարողանային կենդանի դուրս գալ այդ ամրոցից:

Չգիտեմ, կհավատաք ինձ, եթե ասեմ, որ դա այն ժամանակ ամենաքիչն էր մեզ հուզում: Չէինք կարող տեղափոխել որբերին: Ոչ ոքի էլ հաջողվի թուրքի ձեռքից պրծնել, որոնք ուզում էին բոլորին տանջամահ անել: Այդուհանդերձ մեզ հաջողվեց բավական քանակությամբ զենք ու զինամթերք, նաև պարեն հավաքել: Ինչ վերաբերում էր ջրին, վանքում քարն մի մեծ թաս կար, որի մեջը լցվում էր տանիքների ջուրը և բացի այդ կար մի խոր ջրհոր, որից լավորակ ջուր էին հանում:

Նախ ուզեցի համոզել վանահորը, որ պետք է հեռանա ավելի ապահով մի տեղ: Այնքան համառ մարդ դուրս եկավ, որ ստիպված հրամայեցի նրան հեռանալ համարյա զոռով՝ օգտվելով գիշերվա

մթից: Երկու լավագույն ուղեկիցների օգնությամբ ուղղահայաց իջնող արահետներով նրան այնտեղից հանեցինք: Ձէինք կարող թույլ տալ, որ բոլոր հայերի կողմից հարգանք խորհրդանշող այդ մարդը դառնար Ֆերիկ փաշայի որսի ավարը, մի դաժան անհոգի մարդու, որը ցանկանում էր մեր գլուխներն ուղարկել Դոլմաբազը՝ որպես ընծա իր արյունքորը տիրոջը:

Այնուամենայնիվ Ֆերիկ փաշան դեռ անտեղյակ էր, որ մենք այնտեղ էինք գտնվում: Գուցե և կասկածում էր, բայց մենք գործում էինք ծայրաստիճան զգույշ: Չնայած դրան, հավանաբար ինչ-որ լրտես նրան հայտնել էր: Տեսանք, որ զորքերը շարժվում և սկսում են մոտենալ:

Պետք է ձեզ ասեմ, որ ինձ հետ էին Ղազարը, Գևորգ Չաուչը, Հարությունը, իմ ամենամտերիմ ընկերները, իսկ հրաձիգները չըջանում լավագույններն էին. հմուտ որսորդներ, բոլորն էլ ընդունակ մի ակնթարթում լիցքավորել հրացանը, ամեն բանի պատրաստ այնպիսի խիզախությամբ, որով երբեմն օժտում է հուսահատությունը... կամ կույր հավատը:

Այդ ժամանակ թուրքերն արդեն հասել էին բլրի ստորոտին, չըջապատել վանքը, բայց մեզանից շատ ներքև, նրանք մեզ մրջյունների չափ էին երևում: Մեր գլխավերևում երկու արծիվ շարունակ պտրտվում էին երկնքում, մեր մարդկանց համար դա լավ նշան էր: Դուք հայ եք և կհասկանաք ինձ, շատ էինք ուզում հավատալ երջանիկ բախտին և վախենում էինք չար աչքից: Ինչևիցե, մենք այդպիսին ենք:

Բարի, ձեր թույլտվությամբ շարունակեմ պատմել: Թուրքերը խիզախորեն վեր էին բարձրանում՝ համոզված, որ թերևս ոչ մի դիմադրություն չեն հանդիպի: Ընդամենը մի քանի վանականներ և մի քանի անչափահաս որբեր, մի երկու խեղճ ու կրակ գյուղացիներ, որոնք վախենում էին իրենց ընտանիքի ճակատագրի համար... Գործը եղած պրծած էր:

Անդրանիկը, որ հրաշալի հոնտորի պես էր իրեն պահում, դադար տվեց: Դահլիճում քար լուծվում էր, բոլորս ապշահար էինք նրա պատմելուց:

Նոյեմբերի 10-ն էր, շատ ցուրտ էր, գիշերը ջերմաստիճանը կրտրուկ իջնում էր: Նրանք, ովքեր մնում էին հերթափոխելու, պետք է հսկեին, թեկուզ ցրտահարվելու վտանգ կար: Նոյեմբերի 11-ին, թուրքերը սպասելուց հոգնած, որոշեցին գրավել ամրոցը: Հսկայական ջանքեր գործադրեցին և վեր խոյացող կիրճերով բարձրացան,

քանի որ ամրոցը ասես աշտարակ էր վիհերի վրա: Նրանց թողեցի, որ հանգիստ մոտենային: Երբ կրակոցի հեռավորության վրա էին, հրաման տվեցի՝ «կրակ» և մի կրակահերթից մոտ քսան հոգի ընկան անդունդը: Նրանց տեսքից երևում էր, որ շփոթահար էին, չգիտեին ինչ անել, քանի որ այդ ընդունելությունը նրանց համար անսպասելի էր: Հանկարծ բոլորը պատահածից սարսափահար սկսեցին զառիվայրով վազել ներքև, ոնց որ սատանի կրունկով:

Հաջորդ օրը ուժեղ ձյուն եկավ: Դա դժվարացնում էր պաշտպանությունը՝ բոլոր պարիսպները ձյունով էին ծածկվել, բայց ավելի բարդ էր չըջափակումը, քանի որ գրոհողները չգիտեին որտեղ թաքնվել:

Հեռադիտակով տեսա, որ մոտակա գյուղերից բռնում-բերում էին հայերին, որպեսզի նրանք խրամատներ փորեին: Համոզված էին, որ նրանց վրա չենք կրակի և բացի այդ նրանց վրա էին թողնում ամենաճանր աշխատանքները:

Կառավարիչը մի հայի ուղարկեց վերջնագիրը ձեռքին: Կա՛մ մենք հանձնվում էինք անմիջապես, կա՛մ կօգտագործեին հրետանին՝ կործանելով վանքը: Նա չգիտեր, ովքեր էին ներսում, և նրա համար ոչինչ չարժեին ո՛չ վանահայրերը և ո՛չ էլ որբերը, միայն թե նրան հաջողվեր մեր գլուխները տանել Կոստանդնուպոլիս, որտեղից էլ դա իրենցից պահանջում էին:

Մեր տրամադրության տակ մենք ունեինք չորս փոքրիկ թնդանոթ, ավելի շատ դրանք նման էին երկայնափող հրացանի:

Երբ նրանք սկսեցին կրակել, անմիջապես պատասխանեցինք: Թուրքերը վատ նշանառուներ են, վառողը պետք է որ փչացած լիներ, թնդանոթները բնականաբար վաղուց կարգի չէին բերվել և մաքրվել: Եթե միայն մենք կանոնավոր բանակ ունենայինք, նրանց ընդմիշտ կվոնդեինք Հայաստանից:

Նրանց զարկերին մենք պատասխանում էինք ավելի դիպուկ կրակոցներով: Անշուշտ մենք ավելի քիչ էինք կրակում, բայց խփում էինք թիրախին և շարքից հանեցինք երեք հրանոթ: Ինչ գոհունակությամբ էինք նայում օդում ցիրուցան վեր բարձրացող նրանց հրանոթներին:

Այդ ժամանակ Ֆերիկ փաշան, ինչպես ասում են, մեռած էր, թաղած չէր: Մուրհանդակները, որոնց նա ուղարկում էր մեզ ահարկելու, հայեր էին և մեզ պատմում էին այն, ինչ ուզում էինք իմանալ:

Ուղարկեց մի կնոջ՝ Մարիա Փափազյան անունով, այն ուղերձով, որ ուզում էր բանակցել ըմբոստների ղեկավարի հետ: Մարիան երկու այտերս համբուրելուց հետո ասաց, որ ես շատ նման եմ իր որդուն,

որը սպանվել էր 1895 թ. թուրքերի կողմից: Հետո ինձ թախանձագին խնդրեց, որ թուրքերի ոչ մի պահանջին տեղի չտայի. ասաց, որ սպառնում էին, բայց կատաղել էին, որ չէին կարողանում մեզ իսպառ ոչնչացնել:

Ինձ պատմեց նաև, որ զինվորները Հալից ընկած էին, ուժասպառ, ցրտից փայտացած, վատ վարձատրված, ուտում էին այն, ինչ գողանում էին գավառի գյուղացիներից, որոնք այդ պատճառով քշել էին իրենց անասուններին Հեռու սարերը և թեև գիտակցում էին, որ իրենց տավարն ու ոչխարը վատ են կերակրվելու, նախընտրել են կորցնել այդ ամենը, քան հանձնել թուրքերին:

Մյուս կողմից՝ մեր ղեմադրություն մասին լուրը տարածվել էր մոտակա բոլոր գյուղերով, և բնակիչներն աղոթում էին մեզ համար ու անիծում զինվորներին: Ծատ Հայ պատանիներ ուզում էին գալ ու միանալ մեզ, ինչը հպարտություն էր և գոհունակություն լցրեց մեր սրտերը, քանի որ դա էր մեր երազած պարգևը, ուրիշ ոչինչ: Ոգևորել գյուղացիներին, ապացուցել նրանց, որ թուրքերը անպարտելի չեն անգամ իրենց որոտալի թնդանոթներով:

Համաձայնեցի Հանդիպում ունենալ Ֆերիկ փաշայի ներկայացուցիչների հետ: Մի քանի ժամ Հետո Հայտնվեցին վեց թուրքեր, որոնց մեջ պետք է որ լիներ նահանգի կառավարիչը, որն իհարկև այդպես էլ չերևաց, վախենալով, որ իրեն պատանդ կպահանջեն:

Գնդապետ Ահմեդ բեյն իր մարդկանց հետ վաղը մտան բավականին երկուդած, գերեզմանային լուծված, թեև ես հրամայել էի, որ մերոնք շարունակ մտնեին և դուրս գային, որ թվար, թե մենք պաշտպաններս ոչ թե քառասուն հոգով էինք մարտնչում, այլ հարյուրավոր:

Ասեմ նաև, որ որբերից ավելի մեծերը և խելահասները սկսեցին հրացանները փամփուշտներով լցնել, նրանցից մեկը անգամ շատ դիպուկ էր կրակում:

Ահմեդ բեյը, խուսափելով նայել աչքերիս, ինձ առաջարկեց լիակատար ներում, որ ոչ ոք չի պատժվի: Վստահեցրեց, որ ոչ մի հետապնդում չի լինի, որ ամեն բան կընթանա իր սովորական հունով: Այդ ժամանակ չկարողացա ինձ զսպել:

— Ի՞նչ սովորական հուն: Սովորական կոտորածների, թալանների, բռնարարությունների և առևանգումների հունով: Այն, որ շարունակե՞նք հանդուրժել կաշառակեր պաշտոնյաներին, որ անգամ մեր հոգին են ուզում թալանել:

— Ո՛չ, — պատասխանեցի, — չենք ուզում այդ սովորական վիճակը: Քանի դեռ Հետապնդում են Հայերին, կմնանք այստեղ:

Ունեինք պարեն, զինամթերք, հրետանի, ինչպես որ ապացուցել էինք և երբեք նրանց չէր հաջողվի գրավել վանքը:

Այդ ժամանակ, Մեհմեդ էֆենդին, նրանցից մեկը, որ եկել էր ընկերակցելով Ջեմեդ բեյին և ինչպես Հետո իմացա, որ նա էր իսկական ղեկավարը, ինձ որոշ ծաղրանքով հարցրեց, թե ինչ էր վերջապես մեր ուզածը: Առանց հապաղելու պատասխանեցի, որ առնվազն Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածը: Մեհմեդը պնդեց, թե ես արդյոք գիտե՞մ, թե ինչ է այդ հոդվածում ասվում: Ինչպես գիտեք, թուրքերն արհամարհում են Հայերին: Այդ թուրք պաշտոնյան չէր հավատում, որ ես ծանոթ էի համաձայնագրին: Ես նրան այն արտասանեցի բառ առ բառ, զսպելով կատաղությունս, տեսա, թե ինչպես էր գննում ինձ երկյուղած, քանի որ նա չգիտեր, թե իրականում ում հետ էր խոսում:

Այդ ժամանակ առաջարկեց ինձ, որ փախչեինք այնտեղից: Ինձ այլահոգ երգվեց, որ անգամ մեր մազին չէին դիպչի: Ինչ մնում էր որբերին, պետք է հանձնվեին, և նրանց էլ ոչինչ չէր սպառնա: «Ջեզանից կուշտ ենք: Վերջ տվեք այս ամենին: Հեռացեք, այդպես ավելի լավ կլինի, հակառակ դեպքում՝ ոչ ոք կենդանի չի մնա և քարը քարին չենք թողնի: Սա է մեր վերջին խոսքը»:

Հազիվ ինձ զսպեցի, որ նրան չապտակեմ և պատասխանեցի, որ վերջին խոսքը այդ պահին իմն էր:

«Մեհմեդ էֆենդի, հիմա ժամանակն է, որ դուք հեռանաք: Մենք այստեղ ենք և այստեղ էլ կմնանք: Ասեմ ձեզ, որ ամեն գոհվածին կփոխարինեն երկուսը և ինձ մի հարցրեք թե ինչպես է դա լինելու: Մենք Հայերս հազարավոր, հարյուրհազարավոր, միլիոնավոր ենք, և դուք մեր հախից երբեք չեք կարողանա գալ: Իսկ հիմա հեռացեք այստեղից ձեր խարդախ առաջարկներով ու ստերով: Դուք Հայերի վերաբերյալ երբեք մի ճշմարիտ բան չեք ասել, և այլևս ձեզ չենք հավատում: Եթե հանենք այս պաշարումը, չենք կրակի, բայց հակառակ դեպքում՝ հակահարված կտանք: Ինչ վերաբերում է վանականներին ու որբերին, նրանք ոչ մի կապ չունեն այս հարցի հետ և հետևաբար անմեղ են: Եթե հետազայում նրանց բան պատահի, դուք, Մեհմեդ փաշա և ձեր ընտանիքը, նույնը՝ Ֆերիկ փաշան, անձամբ պատասխան կտաք: Մենք՝ Հայերս չենք մոռանում, լավ հիշողությամբ օժտված ժողովուրդ ենք, և դուք անցնելու եք անարգանքի պատմություն

գիրկը: Հարյուր սերունդ անց անգամ ողջ աշխարհը կիմանա, թե ո՞վ էր Աբդուլ Համիդը և նրա կամակատարները»:

Չուղեցի շարունակել և դուրս եկա: Մեհմեդը դուրս եկավ վանքից այն վիճակով, որ կարծես ուր որ է կաթվածահար էր լինելու, որովհետև երբևէ որևէ հայ նրա հետ չէր համարձակվել այդպես խոսել:

Սուլթանն անմիջապես իմացավ այն ամենի մասին, ինչ տեղի էր ունեցել: Նրա բաղձաթիվ լրտեսներից մեկը Ահմեդ բեյի չքալման մեջ էր, որը մասնակցել էր ժողովին և հավանաբար հեռագրել էր տեղի ունեցածը: Բայց մենք էլ էինք տեղեկանում, թե ինչ էր կատարվում Գոլմարաղչևի ներսում, այնպես որ ձեզ կնկարագրեմ, թե սուլթանը ինչպես էր արձագանքել դրան:

Հեռագիրը պալատ էր տարել մեծ վեզիրը: Սուլթանը լավ տրամադրություն մեջ չէր, որովհետև գործերն իր ուզածի պես չէին գնում: Վերջերս նրա գործածած թմրանյութը լավդանոնն էր, որի վրա շարունակ ափիոն էր ավելացնում: Ռեմատիզմի ցավերով էր տառապում, իսկ սեռական կյանքը նրան ամբողջովին սպառել էր: Ձեզ կպատմեմ տեղի ունեցածը, որովհետև պետք է լավ ճանաչենք մեր գլխավոր թշնամուն:

Մեծ վեզիրը վախենում էր սուլթանի զայրության արձագանքներից, բայց նաև գիտեր, որ պետք է անմիջապես նրան հաղորդեր, եթե ոչ՝ իր համար ավելի վտանգավոր կլիներ, այնպես որ որոշեց մտնել և այդ տհաճ պահը հնարավորին չափ շուտ ավարտել:

Այդ օրը Աբդուլ Համիդը անկողնուց դեռ վեր չէր կացել, ավելի վատ էր, քան ուրիշ առավոտներ, չհագնված, մտածելով իր ափիոնի թուրմի մասին, որը նրան թվացյալ ինքնատիրապետման տեսք էր տալիս: Նրա տարփուհները նոր էին լքել իր վիթխարի ննջարանը: Այնքան ուժասպառ էր, որ որոշել էր անկողնում մնալ նույնիսկ նախաճաշից հետո, երբ իմացավ, որ մեծ վեզիրը ցանկանում է տեսնել իրեն: Այնպես որ, պարտադիր արարողակարգի հատուկ ողջույնից հետո, որի ընթացքում ներողություն խնդրեց տրտնջալով, որ իր բաղձաթիվ հիվանդությունների պատճառով չի կարողանում նորմալ կյանք վարել, մեծ վեզիրը նրան հանձնեց հեռագիրը, որում նկարագրված էր վանքում ողջ տեղի ունեցածը:

Ըստ մեր իրազեկիչի՝ սուլթանին մոտ կանգնած մարդկանցից մեկի, ով վայելում էր նրա վստահությունը և համարվում հայ՝ թեև կիսով չափ, երբ Աբդուլ Համիդը կարդաց, ավելի ճիշտ, երբ հեռագիրը բերողը նրա համար այն կարդում էր բարձրաձայն, տեսավ, թե ինչ-

պես գիշերանոցը հագին ցատկեց մահճակալից գետնին, մինչ սենեկապետներից մեկը օգնում էր նրան խալաթը հագնել:

Ասացին, որ սուլթանը սկսել էր սուր ճղճղալ, այնքան զայրացած, որ մերկ ոտքով բախվել է բրոնզե մոմակալին և ցավից ու կատաղությունից սկսեց աղաղակել:

«Այդ ըմբոստների վերջը հարկավոր է տալ: Թող թնդանոթները կործանեն վանքը, որ քարը քարին չմնա: Հարկավոր է բոլոր հայերի վերջը տալ: Անիծված դավաճան քրիստոնյաներ: Թող այդ տարածքը հողին հավասարեցնեն»:

Սուլթանն այնքան զրգոված էր, որ ընկել էր ցնցումների մեջ և ստիպված մտել անկողին, քանի որ ոտքի վրա չէր կարողանում կանգնել:

Որ այլևս չերկարացնեմ, ասեմ, որ այդ նույն գիշեր լքեցինք վանքը, ներքևի ամենացածր պատուհաններից դուրս սահեցինք և երբ բոլորով իրար հետ էինք, փախանք սարերը: Կարճ ժամանակ անց Տարոնում էի, հետո գնացի Սասուն ու վասպուրական, որտեղից էլ ղեկավարում եմ մեր զինվորների գործողությունները, որոնք կարող են առաջ գնալ այն առատաձեռն նվիրատուությունների շնորհիվ, որ ձեզ նման մարդկանց ջանքերով են ձեռք բերվում: Հետևաբար՝ շնորհակալություն և թող Աստված օգնի Հայաստանին:

Երբ Անդրանիկ Օզանյանը թողեց ժողովը, Սարգսյանը, որի հետ բարեկամական ուժեղ կապ էի պահպանում, ինձ ասաց, որ պետք է նորից տեսնվեին խոսելու Իթիհադի գաղափարախոսությունից վերաբերյալ ՀՀԳ կուսակցության որոշ առաջնորդների տեսակետների շուրջ:

Մեզանից ոչ ոք չէր կարող կոահել, թե մինչև ուր էր մեզ հասցնելու այդ միությունը հավատ ընծայելը: Գրիգոր Բրոչյանը ի կատար էր ածել իր սպառնալիքները, և երկու ամենակարևոր կուսակցությունների պառակտումը կայացել էր:

ՀՈՒԼԻՍ 1906

31. ԺՈՂՈՎ ՍԱԼՈՆԻԿՈՒՄ

1906 թ. սկզբներին Սարգսյանն ինձ համոզեց իրեն ընկերակցել Սալոնիկ:

Ուղևորությունն ինքնին մի վտանգավոր ձեռնարկում էր, բայց ես չկարողացա մերժել: Ինձ գայթակղում էր այն զգացողությունը, որ մոտենում էի գայլի որջին և ու որ է ձեռքս մտցնելու էի նրա երակը: Երբ կինս տեղեկացավ, խնդրեց, որ ոչ մի խենթություն չանեն:

— Ձե՞ որ դու երևիսա չես: Եթե կարծում ես, որ պետք է գնաս՝ զգուշ եղիր: Դու շատ լավ գիտես նրանց գործելակերպը:

Մարիցան մի խորթ քույր ուներ Կոստանդնուպոլսում և ինձ միշտ ասում էր, որ նրան համոզենք, որ գա Ֆրանսիա: Խնդիրն այն էր, որ նրա ամուսինը՝ Պողոս Տարպիտյանը այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում՝ ճամարտակելով, որ այդ քաղաքը, անկախ ամեն ինչից, հայերի համար մնում է ապահով մի տեղ:

Ինձ տեղեկացրել էին, որ Պողոսը ՀՀԴ անդամ է և եթե բացահայտվեր, նրան կսպանենին, իսկ ընտանիքի անդամներից վրեժ կլուծեն:

Այնպես եղավ, որ հանկարծ հայտնվեցի «Վառնա» շոգենավի վրա, որը ապրանք էր տեղափոխում Մարսելից Պիրեա՝ այնտեղից էլ Սալոնիկ, որտեղից էլ շարունակելու էր ուղևորությունը դեպի իր՝ անունը կրող քաղաքը Բուլղարիայում, Վառնա:

Սարգսյանն ինձ ասել էր, որ պետք է անձամբ տանել որոշ կոնֆիդենցիալ փաստաթղթեր և մուրհակներ Հնչակ կուսակցության հայերին: Վերջին ժամանակներում ես նույնպես ավելի էի համակրում այդ կուսակցությանը, քան ՀՀԴ-ին, սակայն ինձ վշտացնում էր այն, որ հայերի միասնաբար գործելակերպը գրեթե վերջնականապես խզվել էր: Փաստորեն Գրիգոր Բրոչյանն ու իր խումբը շատ քիչ էին մեզ հետ շփվում: Սարգսյանն ամեն կերպ աշխատում էր, որ ես իրեն ուղեկցեի այն հույսով, որ գուցե իմ ներկայությունը նպաստեր երկու կողմերի վերստին միավորվելուն:

Այդ հարցում այնքան էլ վստահ չէի իմ կարողությունը, սակայն պարտավոր էի ինձ համարում գնալ այդ քայլին:

«Վառնա»-ն փոքր, մոտ քառասունհինգ մետր երկարությամբ շոգենավ էր, սակայն նավորդում էր շատ ավելի խոշոր չափերի նավի պես, երբ գնում էր շեղագիծ ալիքներին ընդառաջ, որոնք հյուսիսային քամու մղումով սկսել էին տարուրերել այն:

Հոնիական ծով մտնելիս Կորնթոսի նեղուցի ուղղությամբ պետք է հասնեինք Պիրեա՝ մեր ուղևորության առաջին նավահանգիստը:

Արիստոտել Պապադոլուսը, հույն՝ ամուսնացած մի բուլղարուհու հետ, մեր առջև շատ էր հպարտանում իր նավով:

— Այս ծովին «Վառնա»-ից հարմար նավ չկա: Ես եմ ձեզ այդ ասում, քանզի ողջ կյանքս նավարկել եմ:

Ինչ խոսք, որ ես նրա պես հիացած չէի իր նավով, ավելին, սիրտս ահ էր ընկել ու եկա նրան, որ այդ նավ կոչված խարխուլ խեցու մեջ գտնվելուս միակ մեղավորն ինքս էի, որ հետևել էի այդ խելագար հային:

Այդ ժամանակ էր, որ ես ընտանիքիս հետ կապված բավականին նոր բաներ էի իմացել: Ավելի խրթին բան, քան հայի բնավորությունը՝ աշխարհում ոչինչ չկա: Բարևհամբույր են, սրտազին, բարեկամասեր, սակայն նաև թերահավատ ու նեղացկոտ և սիրուց մեկեն անցնում են ատելություն: Այս վերջին թերությունները, պատմության ընթացքում՝ երկար ժամանակ, թուրքերի կողմից բռնի հպտակեցված լինելու արդյունք էին: Թուրքերը իրենց հերթին, սեփական շահերից ելնելով, ամեն անգամ փոփոխում էին իրենց տեսակետը հայերի վերաբերյալ:

Հինգ օր անց վերջապես հասանք Պիրեա: Այնտեղ մի քանի ժամ կանգ առանք, որպեսզի շարունակենք դեպի Սալոնիկ: Այդ նույն երեկո հանեցինք լսարիսլսը, թեև նավ էին բարձրացել միայն հիսունին մոտ երկու տղամարդ, որոնք ուղիղ գնացին կապիտանի խցիկը գիշերն անցկացնելու:

— Յուրաքանչյուրից վերցնում եմ երկու հարյուր պիաստր, ինձ համար դա իրոք օգտավետ է: Ինչպես գիտեք, մեր օրերում շատ դժվար է փող աշխատելը... Այս երկուսը իտալական հրեաներ են, և քիթս կկտրեմ, եթե սրանք մասոններ չեն: Սալոնիկում դրանք շատ են:

Նոր ուղևորներին այլևս չտեսա, քանի որ հաջորդ օրը լուսադեմին հասանք Սալոնիկի նավահանգիստ, նրանք բնականաբար անմիջա-

պես իջած կլինեն: Այնուամենայնիվ Սարգսյանն ու ես նավից իջնելու համար նախընտրեցինք սպասել, մինչև լույսը բացվեր:

Երբ արդեն ցամաքին էինք, տեղում վարձեցինք մի կառք, որը մեզ հասցրեց կենտրոն: Քաղաքն իմ պատկերացումից շատ ավելի մեծ էր: Ձգացվում էր Արևելքի շունչը, որն ինձ հիշեցնում էր Կոստանդնուպոլիսը, թեև այս քաղաքում՝ ավելի ուժգին, քանի որ բյուզանդական եկեղեցիները մի քանիսն էին, մինչդեռ մզկիթները՝ բազմաթիվ:

— Այստեղ վճովելու է թուրքիայի ճակատագիրը, — Սարգսյանը շարունակ խոսում էր կարևորելով իր մտքերը, որպեսզի չարժեր իմ հարցասիրությունը:

Մնացի լուռ, բայց նա դրանից չվհատվեց:

— Քեզ ասում եմ, որ այս քաղաքը անչե՞զ գործող հեղափոխական կենտրոն է: Նայիր, այստեղ շատ հետաքրքիր մարդիկ են ապրում: Գիտե՞ս, որ Հիսուն հազարից ավելի հրեաներ են այստեղ ապրում՝ դեռ չհաշված դյոնմեններին՝ կեղծ իսլամացածներին: Հրեաներից շատերը XVII դարում հետևեցին կեղծ ամենափրկչին, որին կոչում էին Շապտայ Ցվի: Թուրքերի ահից, որպեսզի կենդանի մնային, ձևացրին, թե դավանափոխ են եղել ու դարձել մոլի մուսուլմաններ, թեև գաղտնի շարունակում էին իրենց հրեական ծեսերը... Նրանք իրականում ոչ էլ հրեաներ էին, քանի որ իսկական հրեաները նրանց չէին ընդունում: Դյոնմեններին շատերը կոչում են սարիկլիս (չալմայավորներ): Այստեղ՝ Սալոնիկում ապրում են շատ հույներ, իտալացիներ, վենետիկցիներ, ճապոնացիներ, բուլղարներ և հայեր... Մեր համայնքը շատ կարևոր է: Ինչպես տեսնում ես, այս քաղաքը ժամացույցի սարքով ումը է, որը կարող է ցանկացած օր պայթել, քանի որ ռազմավարական տեսակետից կարևոր վայր է թուրքերի համար, որոնց մեծ զորանոցները և բանակի մի մասը տեղակայված են այստեղ: Այս ամենը քեզ բացատրում եմ, որովհետև մենք հանդիպելու ենք Իթթիհատի ղեկավարներին, իսկ նրա ամենաակտիվ անդամներից մի քանիսը դյոնմեններ են, այսինքն՝ պարազոքս է, սակայն բոլոր թուրքերից ամենաազգայնամոլ թուրքերը... Ես իմ տեսակետն ունեմ այդ առթիվ և ուզում եմ, որ իմանաս:

Լսիր: Այս սիոնիստական կոչված շարժումը, որի մասին լսած կլինես, որի առաջնորդը Թևոդոր Հերցլն է, երբ Օսմանյան կայսրությունը երանելի պատառ դառնա, կցանկանա ձեռք բերել իր բաժինը, քանի որ ոչ ոք չի կասկածում, որ շուտով այն կործանվելու է: Հրեաները սատար են կանգնում «երիտթուրքերին», մանավանդ Իթ-

թիհատին՝ համոզված, որ երբ սուլթանը գահընկեց արվի, ինչը շուտով տեղի կունենա, համաձայնություն կգան, որ Պաղեստինը մնա իրենց և այնտեղ կհաստատվի ողջ աշխարհով մեկ ցիրուցան հրեական պիլոտքը: Եթե ինձ ասես, որ դա ընդամենը երազ է, քեզ կասեմ, որ ոչ ոք ընդունակ չէ երազները դարձնել իրականություն այնպես, ինչպես հրեաները: Ո՞ւմ ենք պաշտում հայերս, ֆրանսիացիները կամ ռուսները: Մի հրեա Աստծո, կույս հրեուհու գավակին, որոնց առաջալները բոլորն էլ հրեաներ էին: Ինչ ես ուզում, որ քեզ ասեմ: Եթե նրանք մտցրել են իրենց գլուխը վերստեղծել իրենց Իսրայելը, ուրեմն նրանց կրկին կտեսնեն այնտեղ:

Դե ինչ, այդ տարօրինակ դաշնությունից շատ ուժեր են սատարում «երիտասարդ թուրքերին»: Եվրոպայի հասարակական կարծիքը սկսում է նրանց նայել որպես սուլթանից ավելի գերադասելի: Եթե ոչ, նրանցից ո՞րը: Մի նոր սուլթա՞ն... Գուցե, թուրքերի բնավորության պատճառով հնարավոր լինի, մի քանի տարվա մեղմ անջումային շրջան. սակայն իրենց տիրոջ արյունալի բռնակալությունը սովոր՝ ամենալավ պաշտոնները վայելելու կգան զինվորականները և հետևաբար՝ Միություն և առաջադիմությունը, այսինքն «Իթթիհատը», որ չի դադարում խոսել օսմանյան ազգի մասին և այն, ինչ ուզում է ասել, հետևյալն է, որ բոլոր փոքրամասնությունները բռնի գում է ասել, հետևյալն է, որ բոլոր փոքրամասնությունները բռնի կերպով կթուրքացվեն: Կարդացե՞լ ես Իթթիհատ կուսակցության ամսագիրը: Կան շատ պարզաբանող հոդվածներ, որոնք մեզ մտածելու տեղիք պետք է որ տան: Մեծ Թուրքիայի վերաբերյալ... Քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա փոքրամասնություններին հարգելու խոսքերին ես չեմ հավատում, թեև դժբախտաբար մերոնցից շատերը, այո՛, ահավասիկ Գրիգոր Բրոչյանը, իրոք համոզված են նրանց ասածների բարի մտադրությունը:

Սարգսյանը և ես շատ հարցերում համակարծիք էինք, նա շատ ձեռներեց մարդ էր, այնքան, որ մի քանի տարում մեծ հարստություն էր հասել, բայց չէր մոռանում իր ընտանիքի հետ կատարվածը, որն իսպառ սպանվել էր 1895 թ. կոտորածներին: Գա նրան ստիպել էր հանգելու այն եզրակացության, — ինձ խոստովանեց, — որ հայերը թուրքիայում ապագա չունեն:

Հասանք Իմպերիալ Հյուրանոցը՝ Բարոկկո ոճի մի կառույց, չափից ավելի պերճաշուք, որ հավակնում էր ոտք պարզել Փարիզի Հյուրանոցների հետ: Անկախ կահավորանքից՝ միջավայրն արևելյան էր: Գործարար հայեր, հույներ, թուրքեր, հրեաներ հավաքվում էին սյուր-նազարդ բաց նախասրահում, խոսում իրենց հուզող հարցերից: Մի

քանիսը, ծխամորճով հաշիչ էին ծխում, մյուսներն էլ ցուցադրում էին իրենց հաստ փորին ոսկյա շքեղ ժամացույցներ, մինչ քննարկում էին ինչ-որ բան՝ ժամանակ առ ժամանակ բարձրաձայն քրքջալով և երբեմն թերահավատություններ և հետաքրքրություններ մեզ էին նայում, տեսնելով, որ մի քանի օտար մարդիկ իրենց զննում են:

Հյուրանոցի սեփականատերը՝ Սարգսյանի հույն բարեկամներից մեկը, մեզ տեղավորեց իր կարծիքով հյուրանոցի լավագույն սենյակներում:

— Դուք գտնվում եք Միջերկրականի ամենահեղինակավոր և ամենահայտնի հյուրանոցներից մեկում: Մեզ համար մեծ պատիվ է ձեզ նման հյուրեր ունենալը:

Ինձ, ի նշան հարգանքի, տրամադրել էին կենտրոնական փողոցին նայող մեծ պատշգամբով միակ երկուսենյականոց համարը, հարմարավետ, բայց չափազանց պճնազարդ և թուրքական ոճի զուգարանով. ինչ խոսք ջանացել էին ինձ համար ստեղծել նրբաճաշակ և ժամանակակից մթնոլորտ:

Հուլիսի կեսին էր, իսկ շոգն անտանելի: Երբ Սարգսյանն ինձ տանում էր տեսնելու հին պարիսպները, նախանձեցի այն տղաներին, որոնք մերկ լողանում էին լճակներում, որոնցով ոռոգվում էին քաղաքի այգիները: Ակնհայտ էր, որ այդ մարդիկ երջանիկ էին, ապրելով հարուստ քաղաքում, որը վերածվել էր արդյունաբերական և առևտրական կենտրոնի: Երևում էին ծխախոտի, գործվածքեղենի մեծ ֆարրիկաներ, առևտրական գրասենյակներ, պահեստներ: Ծարունակ զնում գալիս էին էշերի և մինչև վերջ բեռնված սայլերի երկար շարքեր, որոնցով լիքն էին փողոցները:

Նաև տեսանք բանակի 3-րդ կորպուսի շատ զինվորների, որոնք իրենց ազատ ժամանակն էին անցկացնում քաղաքում:

— Այս սպաներից շատերը Իթթիհադի անդամներ են, չնայած դա նրանց խստիվ արգելված է: Այս երեկո ներկա կլինենք հնչակների ժողովին, կհանդիպենք մեր հին մի քանի բարեկամների և որոշ մարդկանց Իթթիհադից: Ես չեմ հավատում այդ միությունը, սակայն չենք կարող նրանց լսելուց հրաժարվել: Ի վերջո ոչինչ չունենք կորցնելու, և ժամանակն ամեն բան կղնի իր տեղը:

Այնտեղ մենք հանդիպեցինք բազմաթիվ Հայ ղեկավարների հետ: Նրանցից մի քանիսը եղել էին Փարիզում, ինչպես Սարահ Կիոյանը և Համբարձում Բոյաջյանը: Հետո իմացանք, որ ներկա է գտնվելու նաև Գրիգոր Բրոյանը և իր լսմբից մի քանիսը:

Մենք էլ մեր հերթին պատիվ ունեինք ներկայացնելու Փարիզի, Լոնդոնի և Ժնևի Հայ Համայնքները, որոնք լիազորել էին Սարգսյանին, որը, թվում էր, ջանք չէր խնայել ինձ դարձնելու ևս մի Հայ:

Ժողովը տեղի ունեցավ «Երիտթուրքերի» ղեկավարներից մեկի՝ Միդհատ Շյուքրուի Սալոնիկից դուրս գտնվող, դիմացը պարտեզով, հունական ոճով կառուցված ընդարձակ առանձնատանը:

Սաղողի թառամանների ներքո սեղաններ էին զգել Հայկական և թուրքական ուտեստներով, որպես երկու մշակույթների մերձեցման խորհրդանիշ, որն ինչ խոսք արժանի էր շնորհակալանքի:

Մտնելիս ողջունեցինք Գրիգոր Բրոյանին, որին ուղեկցում էին իր մշտական ընկերները՝ Գասպար Թաշչյանը և Կրիկոր Նալպանտյանը, որոնց ծանոթ էի դեռ Նյու Յորքից: Բոլորս հասել էինք միաժամանակ: Պետք է ասեմ, որ նրանք մի տեսակ թերահավատորեն էին նայում մեզ, ինչն ինձ անհանգստացրեց, քանի որ այնուամենայնիվ մենք միևնույն լսմբակցություն անդամներ էինք, թեև Փարիզում ստեղծված իրավիճակից հետո շատ բաներ էին փոխվել:

Այնտեղ էին գտնվում Իթթիհադի ամենակարևոր ղեկավարները և նա, ով տանտիրոջ դերն էր ստանձնել, Միդհատ Շյուքրին, որը մեզ հարգալից ողջունեց:

— Իմ թանկագին բարեկամներ, այս համեստ տունը համարեք ձերը: Մեզ համար մեծ ուրախություն է ձեզ հետ միասին անցկացնել այս հաճելի օրը: Իսկ հիմա թույլ տվեք ինձ ձեզ ներկայացնել Իսմայիլ Զանփուլադին, որը նույնպես բնակվում է Սալոնիկում: Ահա Ահմեդ Ռիզան՝ մեր ղեկավարներից մեկը..., ով ի դեպ քաջ ծանոթ է Փարիզին: Եվ կուսակցության ոգեշնչողներից մեկը՝ Բեհաեդդին Շաքիր, նաև՝ դոկտոր Նազրմը...

Եթե եվրոպական մամուլը այն մտքին է, որ մենք Եվրոպայի հիվանդ մարդն ենք..., նրան բուժելու համար բժիշկների կարիք կունենանք: Սամի փաշա, Ահմեդ բեյ, Աղաև, Մեհր Սայիդ, Ջելալ Նուրի և սպասում ենք պարոն Թալեաթ բեյին՝ շատ կարևոր մի անձնավորության, որը հրավիրված է որպես դիտորդ: Իսկ հիմա մեծարգո բարեկամներ, ձեզ խնդրում եմ նստել սեղանի շուրջ և կիսել մեզ հետ մեր ճաշկերույթը:

Երբ նստեցինք, բոլորս իրար ծածուկ նայում էինք հազալով, կոկորդ մաքրելով, պահպանելով լարվածություն, մինչ ծառաները մատուցում էին ըմպելիքները: Հաճելի տեղ էր, քանի որ թառամանները ծածկում էին արևը, իսկ մի քանի իշամեղուներ, գուցե բուրումնալի

գինուց, որը մատուցում էին նրանց, ուրբեր խմում էին, կամ սառը քաղցր թեյից, որն ըմպում էին ուղղադավանները, արբեցած իրենց բզզոցով՝ այս ու այն կողմ էին թռչում:

Հանկարծ դռների մեջ հայտնվեց մի բարձրահասակ տղամարդ, մարմնեղ, թուրքերին ընտրոջ բեղերով: Հենց այն անձնավորությունն էր, որին սպասում էինք, ոմն Թալևաթ բեյ, որի մասին իմ սեղանակից ընկեր Կիուլյանն ասաց կամացուկ, որ նա Սալոնիկի փոստային ծառայող էր, բայց ինչ-որ առիթով հաջողացրել էր կրակոտ կուլթ ունենալ Իթթիհադի միտինգներում, մինչև որ նրան ընդգրկել էին կենտրոնական կոմիտեի կազմում:

Ձեռքս սեղմեց գլուխը խոնարհելով, առանց ժպտալու, պահպանելով հեռավորություն: Մի պահ նրա աչքերը զննեցին այնպես, կարծես ցանկանում էին իմ միջով անցնել: Բոլորին ողջունելուց հետո՝ նստեց հակադիր անկյունում դոկտոր Նազըմի և դոկտոր Բեհաշդին Շաքիրի միջև: Դա առաջին անգամն էր, որ նրան տեսա, առանց իմանալու, թե ինչ ձևով է այդ մարդը ազդելու հայերի ճակատագրի վրա:

Ճաշկերույթին արտասանեցին բարեկամության մասին ճառեր, խոստումներ, խոսեցին երկրի ցավալի իրավիճակից, հայերին կոտորելու հիշողությունների սարսափից, որոնցում ամբողջ մեղքը դրվեց սուլթան Արդուլ Համիդի վրա:

— Հրեշավոր չարագործ,— հաստատեց դոկտոր Նազըմը: — Մի մարդ, որին հնարավորին չափ շուտ պետք է գահընկեց անել:

Նաև խոսեցին Հայաստանի համար ինքնավարության մասին, որի համար Ահմեդ Ռիզան ավելացրեց, որ պետք է կազմվի հանձնաժողով, որը նշի սահմանները:

— Քանի որ,— հարցրեց չողոքորթ ժպիտով,— որտե՞ղ է վերջանում և որտեղի՞ց է սկիզբ առնում Հայաստանը...

Այնուհետև հունական թեթև գինին,— որն առատ հոսում էր և ոչ ոք խմելուց չէր հրաժարվում՝ կենաց կենացի հետևից,— մեղմացրեց անգամ ամենաանհողողող հոգիներին և նույնիսկ ինքը՝ Սարգսյանը կատակում էր Ձեմալ Նուրիի և Սամի փաշայի հետ...

Մի պահ փակեցի աչքերս պարզելու ինքս ինձ համար, թե արդյոք դա երազ չէ՞ր, երկար մղձավանջի վերջը չէ՞ր և մի՞թե թուրքերը մեկընդմիջտ հասկացել էին, որ միակ ճանապարհը իսկական հեղափոխությունների ուղին էր, որոնցում մարդկանց հոգու մեծությունը ընդունակ էր հողին հավասարեցնել դարավոր կեղեքումն ու նվաս-

ացումը: Արդյոք հասկացա՞ծ կլինեն Փրանսիական հեղափոխության իսկական իմաստը, որը հասնում էր նրանց մեկ դարից ավելի ուշացումով: Լավ է ուշ, քան՝ երբևք, մտածեցի, մինչ դոկտոր Բեհաշդին Շաքիրը, ամբողջովին վերացած, մի անեկդոտ էր պատմում հույնի, թուրքի ու հրեայի մասին, որից բոլորը քահ-քահ ծիծաղում էին: Մովրաշուքի պաշտպանիչ ստվերի ներքո, տեղ-տեղ խաղողի վազի ճյուղերի արանքից թափանցում էին արևի շողերը, վայրի մեղուններն էլ իրենց հերթին զնալով ավելի համարձակ էին խնջույքի նստում. ափսոսանքի մնացորդների վրա:

Դա կարող էր լինել մի նոր Արկադիայի սկիզբ, որում մարդկանց բոլոր մեղքերը՝ չարությունը, կասկածը, մահը, երկյուղը, մատնությունը կանհետանային երկրի երեսից:

Հայացքս դարձրի սպասավորներից մեկի կողմը, որ մի քանի բաժակ ջուր բերեր ու հանդիպեցի սեղանակիցներից միակ մարդու հայացքին, որն օտար էր այդ ամենին, անհողողող, մոայլադեմ՝ չուզենալով փորձել գինին: Թալևաթ բեյն ինձ զննում էր պաղ աչքերով, սևեռուն հայացքով, որում անթաքույց արհամարհանք տեսա:

Հանկարծ ինչ-որ բան ներքուստ ինձ հարվածեց ուժգին, ասես ջորու սմբակի աքացին էր կրծքիս: Գինու գոլորշիները մի վայրկյանում ցնդեցին, և շուրջս ամեն ինչ քարացավ: Դադարեցի լսել քրքիջները, ինչ-որ խոսքեր, սեղանին ձեռքի ափով թկթկացնելը, գավաթների զրնգոցը: Ամեն ինչ քարացավ բացի Թալևաթի մթազնած հայացքից, որն ինձ իր ակնաբիրերով ասում էր, որ սա ամենևին էլ վերջը չէր, այլ անագորույն մղձավանջի սկիզբը:

Փորձեցի վեր կենալ: Զգացի, որ շունչս կտրվում է, որ օդը չի հասնում թոքերիս, և մինչ ուշքս գնում էր, հիշեցի որ մայրս էլ էր այսպիսի նուպայից մահացել:

Երբ ավելի ուշ բացեցի աչքերս, դոկտոր Նազըմը հարցական վրաս էր հռել իր բաց մոխրագույն աչքերը:

— Ինչպես մեզ վախեցրիք, մայն դը Լատուր: Ընդամենը մարսողություն մի փոքր խանգարում է եղել: Սրտի հետ կապված ոչինչ չունեք... Ես լսել եմ ձեր սիրտը, լավ է աշխատում... Թերևս շատ արագ զարկերով... բայց ոչինչ: Հիմա ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս, որ այս գով ու մութ սենյակում հանգստանաք և կտեսնեք, որ անմիջապես կլավանաք: Ահ, խեղճ Սարգսյանը, ձեր բարեկամը, ինչ խոսք, տեղը չի գտնում, այնպես որ թույլ կտամ, որ մի քանի բոպեով մտնի, հանգիստ լինի, ինչ խոսք: Ճիշտ են ասում, որ ամռան կեսին կերակուրները շատ հագեցված չպետք է լինեն:

Գոկտոր Նազրմը սենյակից դուրս եկավ, և մի քանի բռնակ անց լսեցի, որ ինչ-որ բան է ասում Սարգսյանին: Մտավ իմ բարեկամը այլայլված դեմքով:

— Ահ, Անրի, ինձ լավ վախեցրիր: Բախտներս բերեց, որ ճաշկերույթին երկու բժիշկ կար: Մի անհանգստացիր, գոկտոր Նազրմը ինձ ասել է, որ մի քիչ քնես և երբ որ վեր կենաս, ապաքինված կլինես: Իրոք որ Աստված մեզ հետ է, պատկերացրու, չէ՞ որ կարող էր զեղում լինել: Բայց ոչինչ, ոչինչ: Լավ, քեզ թողնում եմ, որովհետև խոստացել եմ մի բռնակով մտնել:

Մնացի մենակ, Միզհատ Շյուքրուի տոհմական առանձնատան հյուրերի կիսամութ սենյակում՝ երեք ժամ մեկնված մահճակալին: Խորհրդածելու ժամանակ ունեցա, մինչ հեռվից լսում էի նրանց խոսակցությունը: Մի կանաչ-կապույտ մեծ ճանձ մտավ պատուհանից, որը բաց էր, բայց հետո անհամբեր բզզաց մինչև գտավ ելքը:

Գոկտոր Նազրմը ավտորոշել էր մարտողություն լսանգարում: Բայց դա չէր առաջացրել ո՛չ ծանր կերակուրը, ո՛չ հունական գինին և ո՛չ էլ շոգը: Միակ պատճառը իմ այն բացարձակ համոզմունքն էր, որ այդ ամենը լսողատակություն էր և թուրքերից միակ մարդը, որն իրեն նեղություն չէր տալիս թաքցնել կամ գուցե և չէր կարող այդ անել, Թալեաթ բեյն էր՝ Սալոնիկի փոստային ծառայության չարագուշակ և անհայտ պաշտոնյան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ
(1907 - 1911)

Մի քանի ամիս ետ ամբարձրեց հանգստացուց մեկ կամ ավելի անգամ բնիկ Մեհան իմ բացառիկ, որ Մազրմի մոտ իմ ոչ մի շարժումս չէր կարողանում հասնել ինձ: Երբ որ ինձ հարցազրույցներ արեցի, ինձ իմ թախանջովս խոսեցի, որ մի քանի ամիս հանգստանում էի:

Սա արդեն էլ սրտույթ չէր, քանի որ լսում էի նրանց անհանգստացումը: Երբ որ ինձ հարցազրույցներ արեցի, ինձ իմ թախանջովս խոսեցի, որ մի քանի ամիս հանգստանում էի:

Սա արդեն էլ սրտույթ չէր, քանի որ լսում էի նրանց անհանգստացումը: Երբ որ ինձ հարցազրույցներ արեցի, ինձ իմ թախանջովս խոսեցի, որ մի քանի ամիս հանգստանում էի:

Սա արդեն էլ սրտույթ չէր, քանի որ լսում էի նրանց անհանգստացումը: Երբ որ ինձ հարցազրույցներ արեցի, ինձ իմ թախանջովս խոսեցի, որ մի քանի ամիս հանգստանում էի:

32. ԴԱՇՆԱԿԱՀԱՐ ԲԱՔԻԿՅԱՆԸ

Մի քանի ամիս ևս ստիպված հանգստացա: Ժնևի նշանավոր սրբ-տարան բժիշկ Պինոնն ինձ բացատրեց, որ Սալոնիկում իմ ուշաթա-փուխը կապված է եղել ոչ թե մարսողութան խանգարման, այլ սրտիս վիճակի հետ: Ախտորոշումը շատ անհանգստացրեց Մարի-ցային: Նա ինձ թախանձազին խնդրեց, որ մի քանի ամիս հանգըս-տանամ:

Դա այնքան էլ սրտովս չէր, քանի որ շատ աննիքներ ունեի ինչպես անձնական՝ վերահսկել գործարանները, այնպես էլ արտ-գործնախարարի հանձնարարությունը՝ չհաշված այն, որ հայերն էին պարտադրում:

Նույնիսկ այս դեպքում չունեցա այլ ուղի: Պինոնն ինձ խորհուրդ տվեց, որ որոշ ժամանակ մնամ Շվեյցարիայում, և թեև դժկամու-թյամբ՝ որոշեցի հետևել իր խորհրդին և կնոջս աղերսանքներին: Մենք տեղավորվեցինք Լեման լճի մոտ մի բնակարանում, իսկ մեր որդին՝ էդուարդը, ընդունվեց մերձակայքի մի գիշերօթիկ դպրոց: Ցանկանում էինք, որ սովորեր տարբեր լեզուներ, ներառյալ հայերենը և այս վերջինի համար վարձեցինք Պոդոս Կիրակոսյանին՝ մի իսկա-կան մտավորականի: Նա ստիպված թողել էր Թուրքիան՝ սուլթանի ոստիկանության կողմից հետապնդված լինելու պատճառով: Նրան մեղադրում էին ՀՀԴ կուսակցության անդամ լինելու մեջ: Ամեն դեպ-քում այդ մարդը գոյությունը պահպանելու համար կարիք ուներ վաստակելու և ընդունեց մեր որդու՝ հայ մշակույթի ուսուցչի պաշ-տոնը:

Այդ ժամանակ էլ որոշեցի գրի առնել Հիշողություններս: Չնայած տարիքիս, ևս քառասունյոթ տարեկան էի, ուզում էի ի մի բերել այն ամենը, ինչ ըմբռնել էի Օսմանյան կայսրության և մանավանդ հայ մշակույթի վերաբերյալ, որն ինձ ամենևին խորթ չէր, քանի որ որդիս իր արյան կեսով պատկանում էր այդ յուրահատուկ մշակույթին: Մայրական կողմից նրա պապն ու տատը, շատ քեռիներ ու մորա-

քույրներ իրենց զավակներով, մտերիմներով, բոլորն էլ ապրում էին թուրքիայում: Թեև շատ էի ցանկանում, որ նա Հաղորդակից լիներ այդ Հարուստ մշակութային ժառանգությունը, միևնույն է, չէի կարող նրան թույլ տալ, որ ուղևորվեր այնտեղ: Քաջատեղյակ էի, թե ինչի էր ընդունակ սուլթանի գաղտնի ոստիկանությունը, գիտեի նրա իրազեկիչներին մինչև ուղն ու ծուծը և երբ պատկերացնում էի, թե նրան ինչ կարող էր պատահել, ինձ ահավոր սարսափ էր պատում:

Ի դեպ խոստովանեմ, որ մի թիկնապահ էի վարձել, որը գաղտնի, էզուարից թաքուն, հսկում էր նրա զրոսանքները և վարժարան ներսուղուրս անելը:

Մարիցայի մաշկին դեռ հետքեր կային, որոնք մնացել էին Կոստանդնուպոլսի գլխավոր ոստիկանությունում նրա գտնվելուց հետո: Նա ջանում էր չհիշել կատարվածը, սակայն պարզվեց, որ անհնարին է մոռանալ իր գլխին հասցրած սարսափելի հարվածները, որոնք ուժեղ գլխացավեր էին պատճառում ուղեղի կիսագնդերում: Ի վերջո նա ընկավ խոր դեպրեսիայի մեջ, ինչն էլ ստիպեց դիմել Ժնևի մի նշանավոր հոգեբույժի, որը չէր հավատացել, երբ Մարիցան նրան պատմել էր իր հետ կատարվածը: Նրա կարծիքով հարկավոր էր, որ Մարիցան կրկին վերապրեր տեղի ունեցածը և այդ նպատակով նրան հիպնոսի ենթարկեց: Սեանսից հետո բացատրեց, որ իր համար անհնարին է հիշողությունից ջնջել նման ցավագին փորձությունը: Մարիցային ասաց. «Բանն այն է, որ ձեր հոգու վրա դաջվածք են թողել»: Մարիցան անխոս համաձայնվեց, մինչև հետևում էր իմ արձագանքին, քանի որ դիմել էր բժշկի՝ իմ համառ պնդումներից հետո: Նա քաջ գիտակցում էր, որ ոչինչ ու ոչ ոք ի վիճակի չէ ջնջել այդ սարսափելի դաջվածքը և թեև չէր կարողանում սովորել դրան, կրում էր հնարավորինս անտրտունջ:

Բոլորիս էլ, անշուշտ, անհանգստացնում էր հայերի դրությունը թուրքիայում: Այդ հարցում իմ դիրքորոշումը գիտակցված էր և ինքնակամ՝ սկսած այն հեռավոր օրվանից, երբ ես կայացրի իմ վճիռը: Ակնհայտ էր, որ ինձ համար հետզարձի ճանապարհ չկա:

Ժնևում ծանոթացա Գասպար Բարիկյանի՝ մի հրաշալի դաշնակահարի հետ, որը տարիքն առած՝ թողել էր ակտիվ գործունեությունը, բայց ձկուն միտք ուներ և անհավատալի հիշողություն: Մեզ նրան ներկայացրել էր սրտաբանը: Հրավիրեցի նրան տուն թեյի: Մի քանի օր անց եկավ՝ երեկոյան ժամը 4-ին: Մարիցան շատ հուզվեց այդ ծերունու այցից, որովհետև, ինձ հետո ասաց, հիշեցրել էր իր հորը, ում վաղուց չէր տեսել:

Բարիկյանը կիրթ մարդ էր, հեշտ համոզվողներից չէր, չէր տարվում Հայաստանի ապագայի հանդեպ պատրանքներով և թեև հոռետես չէր ուզում թվալ, մեզ ասաց, որ իր ժողովրդի համար վատ օրեր են սպասվում:

— Դուք ինձ լսեք: Ես եղել եմ այդ հրեշի որջում, ինչ էլ որ կատարվի ինձ համար նորություն չի լինի: Ես ծանոթ եմ նրա գործելակերպին, երբ արձագանքում է որևէ իրողություն: Ես ծանոթ եմ նրա անսահման չարագործությունը, քրիստոնյաների և հատկապես Հայկական ամեն բանի հանդեպ նրա ատելությունը:

Ես Արդուլ Ազիզի պալատի պաշտոնական դաշնակահարն էի: Ոչ թե նրան դուր էր գալիս եվրոպական երաժշտությունը, այլ երբ որ գալիս էր որևէ կարևոր պատվիրակություն, պետք է դաշնամուրային համերգ տայի՝ կատարելով եվրոպայի լավագույն երգահանների ստեղծագործությունները: Եթե հյուրերը ավստրիացիներ էին, պետք է ընտրեի ավստրիացու, օրինակ՝ Մոցարտին, եթե գերմանացիներ՝ ... Բեթհովենին, եթե անգլիացիներ՝ ... Հենդելին և այսպես շարունակ:

Պետք է մեծ տպավորություն թողնեինք այցելուների վրա, որոնք պալատից դուրս գային համոզված այն բանում, որ սուլթանին ու իր պալատին հարիւր էին քաղաքակիրթ, ժամանակակից ու եվրոպական ըմբռնումները: Զգիտեմ, ծանոթ եք այդ պալատին: Չնայած ճարտարապետներ Նիկողայոս և Կարապետ Պայանների թափած ջանքերին՝ նրանց մատնում է իրենց ոճը... Ուզում եմ ասել, որ հեռանում էին մեծ տպավորությամբ, սակայն հյուրերին ճնշում էր վիթխարի պալատի ծանրանիստ չքեղությունը, որը կառուցվել էր այցելուներին ցնցելու նպատակով: Երբ գալիս էր որևէ պրեմիեր մինիստր կամ եվրոպացի արքայազն, մինչև ես նվագում էի կամ դեկավարում կամ մերային նվագախումբը, նշանավոր հյուրի ականջին փափսում էին հարեմում սուլթանի ունեցած սեքսուալ սխրանքների մասին: Դա, եվրոպական մայրաքաղաք վերադառնալիս, դառնում էր ուղևորության բամբասանքի նյութ:

Ձեզ պատմում եմ այս ներածությունը, որպեսզի հասկանաք միջավայրը: 1865 թ. ես քսանութ տարեկան էի, իսկ հիմա, երբ հետ եմ նայում, տեսնում եմ ժամանակի անդունդ, բայց այնտեղ էի ես՝ նվագելու արարողությունների դահլիճում համարյա երկու հազար մարդու առջև, տոնելու համար թուրքիայի անդամակցությունը Ժնևի պայմանագրին, որում խոսվում էր մարդու՝ գերիների, վիրավորների, բժիշկների և... իրավունքների՝ մասին: Դա սուլթանի 1856 թ. հռչա-

կազմի Hatti Humaiun-ի գազաթնակետն էր, որում երաշխավորվում էին բոլոր Հպատակների իրավունքները: Ի՞նչ եք ուզում, որ ձեզ ասեմ:

Սուլթանի կառավարությունը կամենում էր չպարով հարգարել իր աղմինիստրացիայի դեմքը, ցույց տալ եվրոպական երկրներին, որ Օսմանյան կայսրությունը նրանցից մեկն է: Ճշմարիտն այն էր, որ Հայերիս վիճակը մնում էր նույնը. թուրքերի կողմից կեղեքված գյուղերն են՝ անհավատներ:

Սակայն ես կարող եմ ավելի հետ գնալ: Պատկերացրեք: Ծնվել եմ 1837 թ. և բնականաբար վեց տարեկանում ընդունվեցի նոր Հայկական «Սահակյան» վարժարանը: Չնայած տարիքիս՝ հպարտ էի, որ գնում էի այնտեղ սովորելու: Պապս տպարան ուներ, որտեղ էլ սովորեցի կարդալ ու գրել Հայերեն և թուրքերեն: Երբ մտա դպրոց՝ գնում էի այլ երեխաների առջևից: Հետո սովորեցի երաժշտություն և դաշնամուր նվագել: Դա էլ ինձ թույլ տվեց պալատ մտնել: Եվ ձեզ որպես գաղտնիք ասեմ. ես տեղյակ էի այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում այնտեղ՝ ծագումով հայ մի ներքինու միջոցով, որն ինձ գաղտնիքներ էր հասցնում, ինչպես օրինակ, երբ սուլթանը որոշում կայացրեց, որ հարկավոր է կործանել այն ամենը, ինչ վկայում է այնտեղ հայերի անցյալը: Քանի՛-քանի՛ հազարավոր խաչքարեր հողին հավասարեցվեցին: Հարյուրավոր եկեղեցիներ ու մատուռներ, որ կառուցվել էին թուրքերի գալուց հազար տարի առաջ: Արդուլ Մեջիդը, հետո Արդուլ Ազիզը, ավելի ուշ Արդուլ Համիդը շարունակում էին հետևել օսմանյան ավանդույթին: Ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր թուրք չեն: Անշուշտ, քողարկում էին իրողությունը՝ ձևացնելով, որ իբր սուլթանը որպես բարեհոգի հայր՝ ջանք չի խնայում իր անշնորհակալ զավակների համար:

Իրականությունը եղել և շարունակում է մնալ ահավոր: Անդադար չարաչառումներ, կամայական ձերբակալումներ, առևանգումներ, լլկանքներ, բռնաբարություններ, սպանություններ, թալան, բռնագրավումներ, զանգվածային կոտորածներ: Ծատ մեծ ու փոքր գյուղեր, որտեղ հազարավոր հայ ընտանիքներ էին ապրել, հիմա ընդամենը ավերակ են, որտեղ միայն քամին է ոռնում. կարծես այնտեղ ապրած հոգիները չուզենան լքել իրենց ապրած վայրերը... Ես լսել եմ այդ մեռելային երաժշտությունը, հավատացեք ինձ:

Բայց ես ձեզ պատմում էի իմ հատուկ կարգավիճակի մասին արքունիքում: Սուլթանին միմիայն դուր էր գալիս թուրքական երաժշտությունը, իսկ ես այն պետք է կատարեի նրա համար, անգամ դաշ-

նամուրի վրա: Ճշմարիտն ասած՝ դա ինձ դարձնում էր մի տեսակ արտոնյալ մեկը, իսկ երբ սուլթան Արդուլ Ազիզին դուր էր գալիս նվագը, դառնում էր շոայլ և մի բուռ դրամ էր գցում, քանի որ այդ մարդն անտեղյակ էր արժանապատվություն հասկացությունից:

Քանի որ ես վայելում էի նրա վստահությունը, դրա շնորհիվ 1865 թ. ինձ թույլ տրվեց որպես հանդիսական ներկա գտնվել իր՝ սուլթանի դեմ մի գաղտնի կազմակերպություն հիմնադրմանը: Անձամբ նազրմ Քեմալ բեյն ինձ հրավիրեց, քանի որ ոչ մուսուլման վկաների կարիք ուներ «նոր օսմանների» սահմանադիր ժողովին: Այնտեղ էին գտնվում մշակույթի գործիչներ, բանակի սպաներ, մտավորականներ, քաղաքական գործիչներ, ներառյալ արքայորդիները, որոնք բնակվում էին Փարիզում, Բեռլինում կամ Վիեննայում և տարիներ անց դառնալու էին սուլթաններ:

Նազրմ Քեմալ բեյը, որը գրող էր. խոսեց խավարի ու ճնշման դարաշրջանի վերջի և նոր լուսաբացի՝ ազատության, հավասարության, եղբայրության և ի վերջո սահմանադրական կարգի մասին, որում քրիստոնյա Հպատակները մնացածների հետ օժտվելու էին հավասար իրավունքներով: Ներկաների համար հուզիչ իրադարձություն էր... բացի ինձանից: Հալիլը՝ ներքինին ինձ զգուշացրել էր. եթե խոսեն խոստումներից՝ չհավատաս: Եթե եղբայրական սիրուց՝ ուզում են ազատվել սուլթանի ճնշումից: Եթե հայրենիքի սիրուց՝ նկատի ունեն իրենցը և հավանաբար ամբողջ սրտով գոռան՝ թուրքիան թուրքերի համար: Հալիլ բեյը իմաստուն էր՝ ամլացված սուլթանի վարձու մարդասպանների կողմից և ամեն ինչից տեղյակ:

Ստիպված տասնմեկ տարի սպասեցինք սուլթանին գահընկեց անելու համար: 1876 թ. Հայտնվեց այն մարդը, որն առաջ էր բերելու այդ փոփոխությունը, բայց նա չէր, ում երազում էին, այլ Միդհատ փաշան՝ ժամանակի փառամոլ ու խարդախ գործիչներից մեկը: Այդ մարդը գիտեր, որ Եվրոպային կուրացնելու համար պետք է օգտագործեր համապատասխան խոսք և ֆինանսավորեց նազրմ Քեմալ բեյին իրեն ծառայեցնելու համար:

Պետական հեղաշրջումից մինչև այսօր, այսինքն՝ վերջին երեսուն տարում, սուլթանն ունեցել է մի ներքին թշնամի՝ Հայերը, ինչն ամենևին չի նշանակում, թե սուլթանի թշնամիները մեր բարեկամներն են, այլ շարունակելով Միդհատ փաշայի գործելակերպը՝ փորձում էին օգտագործել մեզ որպես ալիբի... Եվ հենց որ հասնեն իրենց ուզածին, կփորձեն ազատվել մեզանից: Տեսեք, երիտթուրքերի իսկական փոխոտփայությունը թուրքական էլ մնում է՝ սակայն ոչ այն-

քան երիտասարդ. դա պանթուրքիզմն է: Այսինքն՝ թուրք ազգն է, որ պետք է կառավարի թուրքիան: Մնացածներս ավելորդ ենք, նրանց խանգարում ենք իրենց նպատակներին հասնելու համար: Շատ ուրախ եմ ձեզ հետ զրուցելու համար, քանի որ ձեր կինը իմ ժողովրդից է և հետևաբար գիտեմ, թե ինչի մասին եմ խոսում: Ինչ վերաբերում է ձեզ, մայն դը Լատուր, ինձ պատմել են, որ դուք շատ կարևոր մարդ եք հայերի համար: Ինձ համար մեծ պատիվ է գտնվել այստեղ և սեղմել ձեր ձեռքը:

Գասպար Բարիկյանը վեր կացավ և հուզված գրկեց ինձ: Մարիցան նայում էր մեզ առանց արցունքները զսպելու:

— Լսեք, Անրի, հայերս շատ հատուկ ազգ ենք: Պատմությունը մեզ հետ վատ է վարվել, շարունակում ենք մնալ զավթիչ ժողովրդի լծի տակ, գիտակցում ենք, որ մեր տառապանքները չեն վերջացել: Այդուհանդերձ, նույն այդ հանգամանքները, որ մեզ թույլ չեն տվել հանդես գալ աշխարհի առջև, ունեցել են ձեզ նման մարդկանց ճանաչելու պատահությունը: Հիմա մենք այստեղ ենք՝ միջազգային քաղաքում, որում կգա մի օր, երբ մեր թոռները կամ մեր թոռների թոռները կտեսնեն շատ ավելի լավ մի աշխարհ: Գուցե այդ ժամանակ, այս թուրքերի ժառանգորդներն անկեղծորեն ընդունեն, որ իրենց նախնիները սխալվել են: Վստահ եմ, որ կգա այդ պահը, որովհետև ի տարբերություն Հալիլ բեյի՝ ներքինու, որն ապրում էր դառնացած՝ իր ամլացված լինելու ցավով, կարծում եմ, որ այդ օրը կխոսեն ոչ թե ազգերը, այլ մարդիկ:

Ճիշտ է, որ սրանք ընդամենը մի խեղճ ծերունու երկարաբանություններն են, ով կուշտ է իրեն չըջապատող աշխարհից, ում միակ հույսն այն է, որ ապագայում աշխարհն ավելի լավը դառնա:

Բարիկյանը գնաց, և մենք նայում էինք, թե նա ինչպես էր քայլելով հեռանում լճի ափով: Արևը լուսավորում և կարճացնում էր նրա մարմինը: Մարիցան ուժգին սեղմեց ձեռքս:

— Գիտե՞ս՝ ինչ եմ մտածում. այդ օրը, որի մասին նա ասում է, կգա, բայց նախքան այդ՝ հայերս պետք է պատրաստվենք երկար տառապելու:

Մի պահ մենակ մնացի բաց պատշգամբում՝ նայելով, թե ինչպես է արևը թաքնվում սարերում: Որքան իմ կինը, նույնքան էլ Գասպար Բարիկյանը համոզված էին, որ հայ ժողովրդի գողգոթան դեռ չի ավարտվել: Հառաչեցի, քանի որ հոգուս խորքում ես էլ նույն կարծիքին էի:

Ամառվա սկզբներին շատ լավ էի, գրեթե ապաքինված, սակայն որոշեցի դեռ որոշ ժամանակ մնալ Ժնևի իմ առանձնատանը: Մարիցան երջանիկ էր այնտեղ և ինձ խոստովանեց, որ իր կյանքի լավագույն ժամանակաշրջանը վերջին ամիսներն են եղել, իսկ ինձ թույլ տվեց խորհրդածել և հաշվի առնել, թե ինչ արագություն է ընթանում կյանքը: Ավելին, փողի կարիք չունեի, ոչ էլ որևէ մտադրություն պայքարելու հանուն նրա, քանի որ ունեի շատ ավելին: Իմ կառավարիչները շատ ավելի էին իրենց գործն անում, քան ես պահանջում էի և նախընտրեցի երկարացնել այդ երջանիկ վիճակը, որում տնօրինում էի ժամանակս՝ առանց որևէ բանից կախված լինելու: Վեր էի կենում առավոտյան մոտավորապես ժամը իննին, միասին նախաճաշում էինք, երեքից չորս ժամ զբաղվում էի գրելով, ճաշում էինք տանը կամ մոտակա որևէ ուստորանում, հետո երկար գրոսնում էինք զրուցելով, հետո՝ վերադառնում տուն: Մի քիչ կարդում էինք, թեթև ընթրում, երբեմն երեկոյան մեզ այցելում էին և նորից նույնը: Բացի այդ, կյանքի այդ ռիթմը օգնում էր հիշողություններիս առաջին մասը գրելու համար, մի բան, որ Փարիզում անհնարին կլիներ:

Սակայն Հայոց աշխարհի մաս կազմելը ուներ իր առավելություններն ու թերությունները և այն փաստը, որ միացել էի նրանց Մարիցայի հետ ամուսնանալով՝ ինձ դրել էր առաջին գիծ: Գալիս էին հայեր բոլոր կողմերից՝ իմանալով, որ այնտեղ եմ. գալիս էին ինձ այցելության: Բանն այն է, որ անմիջապես դառնում էիր իրենց ընտանիքի անդամը, կամ էլ նա էր դառնում քոնը: Ուրիշ ելք չկար այդ բարեկեցիկ, սիրալիր, անհանգիստ, զգայուն, կլանող, խանդոտ, կիրթ, հոգնեցուցիչ կենսակերպից: Այսպիսին էին հայերը և այսպես՝ հավերժ բարեկամության վստահությունը էին ինձ հետ վարվում. Մարիցայի համար իր աշխարհի բնականոն շարունակությունն էր: Ինձ համար... ինքս էի այն փնտրել և հոգուս խորքում, թեև ինչ-որ

պահ էլ չէի դիմանում, ինձ դուր էր գալիս վատահույժան, սրտագին վերաբերմունքի և համակրանքի զգացողությունը, որ տիրում էր Հայոց աշխարհում:

Այնտեղ՝ Ժնևում հայերն իրենց դրախտում էին զգում: Նրանք կուզենային Հայաստանը վերածել Արևելյան Շվեյցարիայի: Պատմական հանգամանքները նրանց այդ հնարավորությունից զրկել էին, սակայն Շվեյցարիայի բարձր ձյունածածկ սարերը նրանց ընձեռում էին մեծ անվտանգություն: Հետները խոսելիս նկատվում էր նախանձի և դառնությունների, քանի որ երջանիկ բախտի խաղաղության և հանգստավետության աստվածները այնքան անբարեհաճ են եղել Հայաստանի հանդեպ:

— Մի օր փոխվելու է մեր բախտը, — էդուարդ Մալումյանը՝ ՀՀԳ-ի ներկայացուցիչը չթաքցրեց իր հառաչանքը, — եկել եմ ձեզ ասելու, որ մի քանի օր հետո մեզ այցի է գալու Անատոլ Ֆրանսը, այստեղ՝ Ժնևում և ուզում եմ ձեզ ներկայացնել նրան: Հայաստանի մեծ բարեկամն է, երկու ձեզ պես անձինք պետք է որ ճանաչեն միմյանց:

— Ես անչափ ուրախ կլինեմ ողջունելու պարոն Ֆրանսին: Այնպես որ ձեզ սպասում եմ ճաշին մեր տանը, Մարիցային նույնպես մեծ բավականություն կպատճառի:

Մալումյանը մեզ հրաժեշտ տվեց մտերիմ մարդու պես, քանի որ հաճախ էր մեր տանը լինում, որտեղ նրա ներկայությունը հաճելի էր:

Մի քանի օր անց Հայտնվեցին Մալումյանը և Անատոլ Ֆրանսը՝ արդեն հանրահայտ ողջ Եվրոպայում, դարձնելով իր գրականությունը սուր զենք, որով մահացու հարված էր հասցնում բոլոր նրանց, ում համարում էր ազատության և արդարության թշնամի:

Անատոլ Ֆրանսը իմ դիմաց գնում էր ինձ իր հեգնաժպիտ աչքերով: Տարիներ առաջ 1900 թ. նա և Ժան Ժորեսը, Հայտնի սոցիալիստ առաջնորդը Հայաստանի օգտին ստեղծել էին մի կազմակերպություն՝ «Pro-Armenia»-ն, որն օգնում էր հայերին սփյուռքում, իսկ Ֆրանսը հաճախ էր հողվածներով հանդես գալիս «Լ'Օրոր»-ում և այլ թերթերում:

Ես ճանաչեցի նրան, քանի որ տեսել էի խմբագրությունում, բայց երբևէ նրա հետ առիթ չէր եղել մոտիկից շփվելու: Այդ պահին մինչ մենք միմյանց ձեռք էինք սեղմում, Մալումյանը խանդավառության գագաթնակետին էր՝ գտնվելով երկու այնպիսի անձանց միջև, որոնք օգնում էին հայերին ոչ միևնույն Հայեցակետից, սակայն սրտանց և անկողմնակալ:

— Ինչպե՞ս եք, մայն Լատուր: Ինձ շատ են պատմել ձեր և Հայերի համար ձեր կատարած աշխատանքի մասին: Ես նույնպես անում եմ այն, ինչ կարող եմ, թեև ավելի քիչ, քան կցանկանայի:

— Եստ ուրախ եմ ձեզ տեսնել, ինձ համար մեծ պատիվ է ձեզ, Անատոլ, մեր տանն ընդունելը: Դուք դժվարին հարցերի մեծ բանախոս եք: Մենք սիրում ենք Հայաստանը և նրա ժողովրդին: Ես չեմ կարող համեմատել իմ կատարած աշխատանքը ձեր կատարածի հետ: Սակայն ասենք, որ ամեն դեպքում, թիավարում ենք նույն նավով:

Այդ պահին Մարիցան եկավ ողջունելու Հյուրերին և գրկեց ու համբուրեց Ֆրանսի երկու այտերը:

— Ենորհակալություն, մայն: Անչափ հուզված եմ ձեր ներկայությունից: Ենորհակալություն բոլոր հայերի անունից, երբեք չենք կարող վարձահատույց լինել ձեր բարություն և անձնվիրության դիմաց:

— Չարժե, մաղամ, այդ ես պետք է շնորհակալ լինեմ հայերին, այսքան մեծարված լինելու և իմ հանդեպ սիրո դրսևորումների համար, որոնց արժանի չեմ, քանի որ իմ կողմից ես դա անում եմ առանց որևէ ջանք գործադրելու, և բացի այդ, քանի որ հայերը վաշելում են իմ ողջ համակրանքը, ինձ հաճույք է պատճառում նվաստացնել բռնակալներին կամ գոնե փորձել անել այդ: Տեսեք, ցանկացած բռնակալ անբարո է, որը շարունակ ձգտում է արդարացնել իր այլասերվածությունը: Երբ հանում է իր ոսկեթել ուսակապերը, իր համազգեստները կամ դիմակը, որն ամեն վայրկյան կրում է, քանի որ ցանկացած բռնակալ պետք է դիմակավորվի, փորձելու համար խաբել նրանց, ում վրա բռնանում է: Եվ վերջապես հայելու առաջ ինքն իրեն տեսնում է մերկ՝ մի մեծ ճիճվի կերպարանքով, որին չի կարող խաբել: Որչու է ինքն իրենից և իր արտաքինից, բայց քանի որ անբարո է, չգիտե, թե ինչու է խորչում... և իմ բարեկամներ, Արդուլ Համիդը անբարո արարած է, անբարոների և բռնակալների տիպար:

Բայց շուտով կտապալվի, քանի որ բռնակալները մի թերություն ունեն, որն իրենց Հայտնի է, անկայուն են. սուր քննադատությունները նրանց տատանում են ճշմարտության կրկնողությունից՝ երբեք, ժողովուրդը ի վերջո նրանց տապալում է և այդ ժամանակ ընկնելիս փոշու են վերածվում և նրանցից մնում է միայն մի թշվառ ճիճու, որը փորձում է թաքնվել ճեղքերից մեկում: Բայց, բարեկամներ իմ, հարկավոր է տրորել նրան: Ոչնչացնել: Եթե՛ ոչ, նորից կաճի,

իր տեղը կմատնանչի: Ես, որ ընդամենը մի արտոնություն ունեցող ղիտող եմ, ուրախ եմ, որ գտնվում եմ արդարություն կողմում: Անկեղծ ասած, ինձ երբեք դուր չեն եկել բռնակալները, ոչ էլ վիչապները ու ոչ էլ ճիճուները:

Այսպես մեզ հրաժեշտ տվեց Անատոլ Ֆրանսը այդ երեկո ժնևում: Ինձ հիացնում էր նրա սուր միտքը՝ նրա հստակ դիրքորոշումը: Ես էլ էի նույն կարծիքին: Ի վերջո կգան Հաղթողները, թեև երբեմն շատ երկար սպասումը և սարսափելի իրադարձությունները այդ ճամփան դարձնում են անտանելի:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1907

34. ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԵՊԸՆԹԱՑՈՎ

Ժան Կառնոյից ստացա մի ուղերձ: Նա զբաղեցնում էր Ֆրանսիական կառավարության Հետախուզական ծառայությունների պետի պաշտոնը: Իրար չէինք տեսել առնվազն Հինգ տարի, բայց շարունակում էինք պահպանել մեր ջերմ բարեկամությունն ու ընկերությունը: Իր աշխատանքի համար նա եզակի օժտված մարդ էր և քաջատեղյակ Արևելքի հարցերին: Ուղերձում ինձ հանդիպում էր նշանակել նախարարության իր գրասենյակում, հաջորդ օրը:

Երկու շաբաթ առաջ էի վերադարձել Փարիզից: Բժիշկն ինձ վերջնականապես դուրս էր գրել, ևս էլ որոշեցի անցնել սովորական կյանքիս:

Որդիս՝ էդուարը մնացել էր վարժարանում, ժնևում, Մարիցան նույնպես նախընտրեց դեռ որոշ ժամանակ մնալ ժնևում՝ մեր իրերը հավաքելու համար:

Մտա նախարարություն այն ներքին զգացումով, որ այդ հանդիպումը կրկին բարդացնելու էր կյանքս, բայց դա ինձ չէր անհանգրստացնում, ընդհակառակը, ուզում էի որևէ գործով զբաղվել:

Ժան Կառնոն ինձ դիմավորեց ամուր գրկախառնմամբ:

— Ինչպե՞ս ևս: Ինձ պատմել են Սալոնիկում քեզ հետ տեղի ունեցածի մասին... Նախ ասեմ, որ կուզենայի կրկին քո այնտեղ գտնվելու հույսն ունենալ: Այո՛, Սալոնիկում: Ինչ ուրախալի է, որ դու հրաշալի տեսք ունես: Այն բանից հետո վախենում էի քեզ վհատված տեսնել... Ի դեպ, վատ լուր ունեմ: Մեկ ամիս առաջ Կոստանդնուպոլսում վախճանվեց Լուի դը Ֆյորին: Գիտեմ, որ նրան բարձր էիր գնահատում, նա իմաստուն մարդ էր և յուրահատուկ, բոլորս էլ նրան կարոտով կհիշենք: Հավանաբար սայթաքել էր իր տան աստիճաններին, վերջերս դարձել էր մի քիչ շմած և տեսողության խնդիր ուներ... Նրան, իր ցանկությունը, թաղեցին այնտեղ. սիրում էր այդ քաղաքը, մի բան, որ դու և ես հասկանալ կարող ենք:

Ժան Կառնոյի գրասենյակը զբաղեցնում էր վիթխարի շենքից մի անկյուն: Իր պատուհանից երևում էր Սենան, իսկ ավելի խորքում՝

Լուսավորի պալատը: Մի տեսարան, որը նրա մեջ արթնացնում էր հի-
շողություններ և մղում խորհրդածությունների: Սեղանին աշխարհի
մեծ քարտեզն էր, իսկ մի մետր տրամագծով փայտե պատվանդանին՝
աշխարհի գլոբուսը: Այդտեղից Ֆրանսիան փորձում էր վերահսկել
աշխարհը, որը համարյա անհնարին կլիներ, եթե չլիներ հիսունին
մոտ այդ տղամարդը, որն ինձ զննում էր ժպտալով: Ամենամեծ
առավելությունն այն էր, որ երկուսս էլ միմյանց լիովին վստահում
էինք:

Նա շատ լավ գիտեր իմ իրավիճակը: Ի պաշտոնե պետք է տե-
ղեկացված լիներ և գիտեր, թե որոնք էին գործելու իմ շարժառիթ-
ները: Փողն ինձ չէր գրավում, ոչ ոք չէր կարող զնել իմ ծառայու-
թյունները, անգամ Ֆրանսիայի կառավարությունը: Եթե ընդունեի
այդ առաքելությունը, որն անկասկած ինձ առաջարկելու էին, դա
բխելու էր իմ սեփական համոզմունքներից:

— Նստիր, խնդրեմ: Այստեղ, ուր իշխում է Փարիզի այս հրաշալի
տեսարանը, մեզ հաճելի կլինի: Ուզո՞ւմ ես որևէ բան խմել: Մի բա-
ժակ խերե՞ս:

Ժանը շարժվում էր շատ ավելի երիտասարդ մարդու ճկունու-
թյամբ: Նա ինձանից մի քիչ մեծ էր, այնուամենայնիվ շատ ավելի
երիտասարդ էր թվում: Նախանձեցի:

— Լավ: Կհարցնես թե ինչո՞ւ եմ քեզ կանչել: Մեզ պետք է մի
մարդ, որին բացարձակապես վստահում ենք, որը խորապես ծանոթ
լինի խնդրին, անձնական փորձ ունենա, պատրաստ լինի ամեն ինչի
և ընդունակ՝ կարևոր վճիռներ ընդունելու: Այդպիսի մարդու, միայն
մեկին գիտեմ, և այդ մեկը դու ես:

— Մինչև այստեղ համաձայն եմ, — պատասխանեցի մեծ հետա-
քրքրություն զգալով, — բայց ինձ վերջապես ասա՝ թե խոսքը ինչի՞
վերաբերյալ է: Ասես փշերի վրա նստած լինեմ:

Ժան Կառնոն մատուցում էր խերեսով լի բաժակները անշտապ՝
կարծես կամենալով ինձ խորհրդածելու հնարավորություն տալ:

— Լսիր, երբ Սալոնիկում էիր Սարգսյանի հետ, ծանոթացար ոմն
Թալեսթրեյի հետ, փոստային մի պաշտոնյայի՝ այդ քաղաքի փոս-
տային ծառայության պետի: Ուզում ենք նրա մասին ավելի իմանալ,
հիմնավոր պատճառներ ունենք կարծելու, որ նա է Իթիհազի իս-
կական առաջնորդը տարածաշրջանում և որ այնտեղ են տեղի ունե-
նալու գլխավոր իրադարձությունները: Գիտե՞նք, որ քեզ հրավիրելու
են մեկ այլ ժողովի՝ նույնպես Սալոնիկում, քանի որ այժմ նրանց ռազ-

մավարությունը Հայերին համոզելն է, որ երբ իշխանություն գան, —
անկասկած կգան, — Հայերը այլևս խնդիր չեն ունենա:

Իթիհազի կարևոր անդամներից մի քանիսը այստեղ են՝ Փարի-
զում: Ունեն թերթ, օրինական գրասենյակ, մի քանի համաժողովներ
են անցկացրել: Նրանց զաղափարախոսությունը հիմնված է մերի
վրա, ուզում են հետևել հանրապետության մեր օրինակին, իրենց
երկրի արտաքին պարտքը յոթանասուն տոկոսով Ֆրանսիայի սե-
փականությունն է... Իսկ մենք չահագրգռված չենք, որ ընկնի Գեր-
մանիայի ձեռքը, որը թե մի բան կա, որ անում է՝ նրանց խոստա-
նում է այն, ինչ խնդրում են: Դա մեզ ձեռնտու չէ: Շատ լավ գիտես,
որ գերմանական ազդեցությունը զնալով աճում է Թուրքիայում՝ մա-
նավանդ վերջին տարիներին: Ի վերջո, մենք ուզում ենք իմանալ, թե
կարո՞ղ ենք արդյոք վստահել այդ մարդուն: Մի վախեցիր քո հա-
յամետ դիրքորոշումից, այս պահին դա շատ դրական է: Այնպես որ,
նրանք շարունակ ժողովներ են գումարում ՀՀԴ-ի առաջնորդների
հետ, որոնց մասնակցում է քո վաղեմի ընկերը՝ ոմն Գրիգոր Բրոչյան
և, իհարկե, Քրիստափոր Միքայելյանը: Քեզ մի բան ասեմ, իմ անձ-
նական կարծիքն այն է, որ փորձում են խաբել Հայերին, բայց մյուս
կողմից՝ այդ մարդիկ այնքան հուսահատ են, որ պատրաստ են հա-
վատալ անգամ սատանայի խոստումներին:

Լսի՛ր, Անրի՛, կրակի հետ ենք խաղում: Շատ բաներ կփոխվեն, իսկ
սուլթանին ո՛չ հաղթաբարտ է մնում, ո՛չ էլ ժամանակ: Կարո՞ղ ես
տեր կանգնել այս հարցին:

Երեսուն վայրկյան խորհեցի: Հետո գլխով համաձայնության նշան
արեցի: Իհարկե, ուզում էի հանձն առնել այն: Ես դրան սպասում էի
ամբողջ անցյալ տարին: Հետո մենք իրարու ձեռք սեղմեցինք, ավե-
լացնելու ոչինչ չկար: Ինքնին հասկանալի էր, որ ո՛չ որևէ փաստա-
թուղթ կտային և ո՛չ էլ մի ֆրանկ կվճարեին ողջ աշխատանքի դի-
մաց:

Դուրս եկա Կառնոյի գրասենյակից՝ խորհրդածելով այն թելերի
մասին, որոնք շարժման մեջ էին դնում մարդ արարածների ճակա-
տագիրը և անհանգստացած, թե ինչպես էի դա ասելու Մարիցային:
Հեշտ չէր լինելու համոզել նրան:

Ընդամենը մեկ շաբաթ անց Մարիցան ժենեից վերադարձավ: Մենք
միմյանց չափազանց լավ էինք ճանաչում, որ կարողանայինք որևէ
բան թաքցնել: Այնպես որ, ես նրան այդ մասին ասացի՝ արդեն հենց
ավտոմեքենայում. մի «Դայմլեր» էի գնել վերջերս Բեռլինում: Դա
ցնցող նորություն էր և բոլորին զարմացնում էր:

– Պետք է վերադառնամ Սալոնիկ: Կարևոր է:

Մարիցան դադարեց ժպտալ, թեև սկզբում չուզեց ինձ հավատալ: Խոսեց առանց վրաս նայելու:

– Չգիտեմ, մի՞թե քո ապրած սարսափելի միջադեպից հետո ընդունակ ես վերադառնալ այնտեղ: Ես սարսափում եմ մտածել, թե քեզ ինչ կպատահի: Բացի այդ, շատ լավ գիտես, որ թուրքերն ուզում են քեզ բռնել: Ծատ եմ խնդրում, մի գնա: Ես դրան չեմ դիմանա... Ուղարկիր քո փոխարեն մեկ ուրիշին:

– Ոչ, Մարիցա: Ես պետք է գնամ: Բացի այդ, այն մարդը, որի հետ պետք է խոսեմ, նույն կողմից է, քանի որ երկուսս էլ պայքարում ենք բռնակալի դեմ, թեև դա շատ հարաբերական է: Արդեն լրիվ կազդուրվել եմ, և բժիշկն ինձ հավաստիացրել է, որ այդ էպիզոդը ուրիշ գործոնների արդյունք էր: Սիրտս լավ է... Բացի այդ, մնալու է այստեղ՝ քեզ հետ, այնպես որ լավ նայիր նրան... Պետք է կրկին գնամ այնտեղ, եթե ուզում եմ իսկապես ազատվել այդ ցավից, չեմ կարող թաքնվել իմ տանը, այստեղ՝ Փարիզում: Քեզ խընդրում եմ, որ փորձես հասկանալ ինձ:

Այլևս չխոսեցինք: Մարիցան համաձայնվեց, թեև մինչև «Արևելյան ճեպընթացով» մեկնելու ինձ հետ սառն էր վարվում:

Ես կայարանում էի, երբ տեսա ինձ մոտեցող մի թխադեմ ու բարձրահասակ մարդու՝ արծաթավուն քունքերով, լավ հագնված: Դեմքն ինձ ծանոթ էր, բայց անկարող էի հիշել անունը:

– Մայն դը Լատուր: Հիշո՞ւմ եք ինձ: Իսկապես կհիշեք: Մի քանի տարի առաջ էր, Կոստանդնուպոլսում, Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատանը: Իբրահիմ Ջեմոն եմ: Այն ժամանակ համազգեստով էի, հիմա ինչպես տեսնում եք՝ քաղաքացիականով: Սուլթանը որոշեց հրաժարվել իմ ծառայություններից, և ինձ բանակից հեռացրին: Դե ինչ, տուժողը ինքն է, և ինչպես տեսնում եք, ես չվերադարձա Ալբանիա, ես գնում եմ ավելի հեռուն, Սալոնիկ, որտեղ որոշ անկիթքներ ունեմ: Հիմա ապրում եմ Բեռլինում, հրաշալի քաղաքում: Դուք գնում եք Վիեննա՞: Ես գնում եմ մի փոքր ավելի հեռուն... Սալոնիկ, այնտեղ որոշ հարցեր ունեմ:

Մի քանի վայրկյան կասկածեցի: Պե՞տք էր նրան ասել, որ ես էլ էի այնտեղ գնում, բայց այդ պահին որոշեցի լռել: Մենք խոսում էինք տարբեր անկարևոր բաներից, մինչև որ ուղեկցորդն ինձ առաջնորդեց իմ կուպեն: Հրաժեշտ տվեցինք միմյանց ձեռքսեղմումով, և ինձ առաջարկեց, որ ընթրենք միասին վազոն-ոնետորանում:

Մինչ գնացքը սլանում էր Ֆրանսիայի հյուսիս արևելքով՝ մի պահ հանգստացա կուպեի մահճակալին: Ջէի դադարում մտածել այն մասին, որ Իբրահիմ Ջեմոնին նույն գնացքում հանդիպելը պատահականություն էր: Ինձ հասկացրե՞ց արդյոք, թե «երիտթուրքերի» անդամ էր: Ի՞նչ էր անելու Սալոնիկում՝ սուլթանի գաղտնի ոստիկանության կողմից հսկողության տակ գտնվող վայրում: Հիշեցի, որ երբ մենք ծանոթացանք՝ քսան տարի առաջ, ինձ վրա թողեց կիրթ և աշխարհիկ, բայց երկակի մարդու տպավորություն: Այդ ժամանակ նա լրտեսի նախատիպ էր, մի մարդ, որ միշտ հավակնում էր տեղեկատվություն հայթայթել բոլոր այն մարդկանցից, ում հետ որ խոսում էր: Հետո ես վերհիշեցի այն ժամանակ կատարված որոշ դեպքեր և գնացքի թխկթխկոցից ննջեցի:

Երբ արթնացա, ընթրիքի համար ուշ էր: Լվացվեցի, որ թարմանայի: Կարգի բերեցի հետձայա հանգստից մի փոքր ճոթված կոստյումս, բայց այն փոխելու ժամանակ չունեի: Հետո ուղղվեցի դեպի վազոն օնետորան և մի պահ կանգ առա դռան մոտ: Իբրահիմ Ջեմոն ընթրում էր մենակ՝ վազոնի խորքում տեղադրված սեղանին: Ինձ թիկունքով էր և չէր կարող տեսնել ինձ, այդ պատճառով էլ որոշեցի չմտնել: Նրան մի պատրվակ կգտնեի, երբ հանդիպեինք հաջորդ օրը բարում: Հենց այդ ժամանակ էլ նկատեցի Քյամիլ բեյին՝ գլխավոր շտաբի գնդապետին, որը նույնպես պատկանում էր «երիտթուրքերին»: Տեսա, թե ինչպես է վեր կենում մի սեղանից, որ տեղադրված էր վազոնի այն մասում, ուր ես էի գտնվում, ուղղվում դեպի Ջեմոն և իջնում գլուխը նրա հետ խոսելու համար:

Դա պատահականություն չէր: Արագ մտածեցի, որ ինչ-որ բան էին ուզում ինձ ասել՝ նախքան Սալոնիկ հասնելը: Առանց երկար մտածելու միջանցքով առաջ գնացի նրանց կողմը:

Ինձ տեսնելով այնտեղ՝ մնացին դարձացած: Այնքան ուշ էր արդեն, որ մտածել էին, թե ինձ չեն հանդիպի: Փորձեցի ինձ անբռնազրոսիկ պահել, չնայած երկուսն էլ ապշահար էին:

– Ինչ հաճելի անակնկալ: Ինչպե՞ս եք, Քյամիլ բեյ: Իրոք որ ժամանակը շատ արագ է անցնում:

– Գնդապետ Ջեմոն ինձ ասել է, որ դուք էլ եք այս գնացքում... Պարզ է, որ պետք է խոսենք: Բայց նստեք, մայն դը Լատուր և լսեք, խնդրում եմ ձեզ:

Քյամիլ բեյը նստեց Իբրահիմ Ջեմոնի կողքին և որոշ ժամանակ ինձ էր զննում:

— Գիտենք, որ դուք գնում եք Սալոնիկ՝ «երիտթուրքերի» գլխավոր առաջնորդների ժողովին: Հիմա, քանի որ ձեր ուղևորության պատճառը պարզ է, թույլ տվեք, որ ձեզ հայտնեմ մերը: Չգիտեմ, հիշո՞ւմ եք արդյոք, որ Իբրահիմ Ջեմոն ամուսնացած է մի հայուհու հետ՝ Վանից: Նույնը իմ դեպքում, միայն թե ես ամուսնացած չեմ, որովհետև կինս չի ուզում հրաժարվել քրիստոնեությունից, ոչ էլ ես՝ իսլամից: Բայց նա, միևնույն է, կինս է: Ինչպես ասում են, բոլորս էլ մեղավոր ենք: Դա ինքնին երկուսիս կյանքն էլ բարդացնում է, բայց մենք մենակ չենք, շատ սպաներ կան, որոնք այս կամ այն պատճառով կապված են հայերին, իսկ բանակից դուրս շատ մարդիկ կան, որոնց կարծիքով քրիստոնյաները Թուրքիայի ազգաբնակչության շատ կարևոր մասն են և այս խնդրում չպետք է ընդունենք արմատական լուծումներ:

Գուցե հայերի հետ ազգակցական կապերը զգացմունքային առումով մեզ ավելի պատասխանատու են դարձնում, սակայն եթե միայն խոսքը դրա մասին լինի՝ մեզ համար խնդիր չէր լինի, հասկանո՞ւմ եք: Ես ձեզ կհաստատեմ իրավիճակը, որպեսզի կարողանաք հասկանալ մեր դիրքորոշումը: Մենք կապված ենք հայերին, և այստեղ ոչ մի գործ չունեն ո՛չ քաղաքականությունը, ո՛չ որևէ շահ, ո՛չ էլ պատմությունը, հասկանո՞ւմ եք:

Գլխի շարժումով համաձայնեցի: Նույնը ինձ չէր վերաբերում, քանի որ ես քրիստոնյա էի, բայց ի վիճակի էի հասկանալ, թե ինչից էին խոսում, թեև այդ ամենը ինձ համար իսկապես անակնկալ էր: Երկուսն էլ սպասում էին, թե իրենց ասածներն ինչ տպավորություն են թողնում ինձ վրա: Այդ ընթացքում Իբրահիմ Ջեմոն վառեց սիգարը, ասես լրիվ թուլացած լինի:

— Մենք ձեզ չենք լրտեսում, մայե,— Քյամիլ բեյը շարունակեց իր փաստարկումը,— թեև չենք կարող ժխտել, որ շատ բան գիտենք ձեր մասին: Իբրահիմ Ջեմոն երկար տարիներ աշխատել է սուլթանի հետախուզության ծառայություններում... Ինչ վերաբերում է ինձ, շարունակում եմ զբաղեցնել ներքին քաղաքականության վարչության պետի պաշտոնը: Երկուսս էլ պատկանում ենք «Երիտթուրքերի» շարժմանը: Իհարկե, ես՝ սուլթանի իմացությունամբ, և նա շատ գոհ է, որ ես «ներքաշվել եմ» այդ գործում:

Ձեզ խնդրում եմ, որ գնահատեք այն, ինչ ձեզ պատմում եմ, թեև Ֆրանսիայի հետախուզական ծառայությունները տեղյակ են իրադրությունը, ուզում եմ ապացուցել, որ վստահում ենք ձեզ: Կարևորն

այն է, որ դուք ըմբռնեք դա, հակառակ դեպքում անիմաստ կլինի այն, ինչ ձեզ առաջարկելու եմք:

Գնացքը գնում էր մեծ արագությամբ և սկսում էր բարձրանալ դեպի Ալպերի լեռնաճյուղերը: Այդ ժամանակ ռեստորանում ուրիշ ոչ ոք չկար, միայն մի մատուցող, որը հավաքում էր վագոնի մյուս կողմի սեղանները: Թուրքիայի և հայերի հետ ունեցած իմ հարաբերությունները ինձ մտքել էին բարդ և շատ անսովոր աշխարհ: Արեվելյան ճակընթացում նրանց պես երկուսի հետ հանդիպելը ինձ ո՛չ զարմանք էր պատճառում և ո՛չ էլ անհանգստություն: Այդ միջոցին Ջեմոն ինձ մատուցում էր մի ըմպանակ կոնյակ:

— Մայե դը Լատուր, քիչ ժամանակ է մնացել, որ պետական հեղաշրջումը տապալի սուլթանին: Դա անխուսափելի է, քանի որ բռնակալը ինքն է դրան հասցրել իր վարքագծով: Մեր պարտքը ոչ թե մի մարդու, այլ Թուրքիայի առաջ է: Ծատ տերություններ են սպասում այդ պահին՝ համոզված, որ իրենց կհաջողվի իրար մեջ բաժանել կայսրությունը: Ես ձեզ ասեմ, որ Թուրքերը երբեք դա թույլ չեն տա... Այնուամենայնիվ, փոքրամասնությունների հարցը պետք է լուծվի, իսկ մենք, որ այդ կազմակերպության անդամներն ենք, որն անտարակույս գալու է իշխանության, առաջարկող լուծմանը համաձայն չենք:

Այն, ինչ հիմա ձեզ կպատմեմ ընդամենը հիպոթեզ է, բայց ուզում եմ, որ դուք իմանաք: Տարիներ առաջ ներկա ենք գտնվել մի ժողովի հենց Սալոնիկում: Այնտեղ 3-րդ կորպուսի սպաներից շատերը այդ քաղաքում պատկանում էին Հնավանդ մասոնությունը, որտեղ մեծաթիվ էին դյոնմենները, հրեաները, գինվորականներն ու մտավորականները՝ մի պայթուցիկ կոկտեյլ, որից ծնունդ առավ երիտթուրքերի շարժումը: Սկզբում նրանք տարված էին Ֆրանսիական հեղափոխությամբ, ոգևորված՝ ազատությամբ և առաջադիմությամբ, մեր երկիրը ժամանակակից դարձնելու գաղափարով: Իրոք որ, բոլորս էլ կուշտ էինք տանելուց այն, ինչ անտանելի էր: Ինչպես հասկանում եք, դժվար էր չտրվել այդ մտավորական հոսանքին: Ժամանակն անցել է. հիմա խոսում են այնպիսի կոնկրետ հարցերից, ինչպիսիք են. ի՞նչ են անելու կայսրության քրիստոնյաների հետ: — Քյամիլ բեյը հոգոց հանեց, ասես խորհրդածում էր: — Ի՞նչ ենք անելու: Ձեզ անկեղծ ասեմ, որ առաջ դա ինձ համար շատ պարզ էր, կարծում եմ, որ Իբրահիմի համար նույնպես: Ինքներդ պատկերացրեք,— Քյամիլը նորից

լուց, մինչ գնացքի թխկթխկոցի ձայնը փոխվեց երկար թունել մըտնելուց:

— Ալպերը, — քթի տակ ասաց Իբրահիմ Ջեմոն, մինչ երկար ներս էր քաշում իր սիգարը: Իրեն այնպես էր պահում, որ կարծես այդ ամենը իրեն չի վերաբերում:

— Հիմա ուրիշ է, շատ ուրիշ, — Քյամիլ բեյը նայում էր աչքերիս, — Հիմա մենք և շատ շատերը թուրքիայում այդ լուծմանը համամիտ չենք: Գիտե՞ք, թե ինչի մասին ենք խոսում: Ինչպես կարող եմ թույլ տալ դա, երբ իմ սիրած կինը քրիստոնյա է: Ինչպես է այդ բանը թույլ տալու Իբրահիմը: Ձի կարող պատահել..., չի կարող:

Բավականին երկար ժամանակ միայն գնացքի միալար թխկթխկոցն էր խզում լուսթյունը:

Իհարկե, հասկանում էի, թե ինչի մասին էր խոսում, և շատ թուրքեր էին այդ կարծիքի առանց ամոթի նշույլի: Սկզբում այդ մասին խոսում էին ասես ինչ-որ անհնարին բանի, համարյա անհեթեթ, այնուհետև ժամանակի հետ դա դարձավ հեռավոր, քիչ հավանական հնարավորություն: Վերջին տարիներին, որոշ օսման մտավորականներ բացեիրաց կոչ էին անում կայսրությունից վտարել բոլոր քրիստոնյաներին և բնաջնջել նրանց, ովքեր արտաքսվելուն դեմ լինեն:

— Իսկ ի՞նչ կարող ենք անել, — հարցրի ես: — Ավելի ճիշտ՝ ինչպե՞ս կարող եմ օգնել ձեզ: Ես իսկապես գնում եմ Սալոնիկ մասնակցելու ժողովի: Անցյալ տարի մասնակցեցի մեկ այլ ժողովի, բայց այն ժամանակ սուր նույնպես ունեցա սաստիկ շոգի և հունական մի գինու պատճառով, որին դիմադրելն անհնար էր: Հիմա ինձ հարկավոր է ավելի շատ բան իմանալ ձեր կազմակերպության մասին, գուցե բոլորս միասին ընդունակ լինենք գտնել մի իսկական ելք:

— Տեսեք, մայն դը Լատուր, Դուք հարգված մարդ եք և ձեզ կլսեն: Բոլորը գիտեն, որ դուք պաշտպանում եք Հայերին և որ ձեր կինը Հայ է և հիմա հարկավոր է դա թաքցնել անգամ Իթթիհատի անդամներից: Ընդհակառակը, դա մի դրոշ է ցույց տալու Եվրոպային, որ շատ մոտ ենք միմյանց հասկանալու համար: Մնացյալը կգա հետո և դա, այսպես ասած, մի բացահայտ գաղտնիք է կուսակցության անդամների միջև: Ուրեմն այսպես, եթե դուք նախազգուշացնեք լրջորեն այն հետևանքների մասին, որ կարող է ունենալ հարձակողական քաղաքականությունը քրիստոնյա փոքրամասնությունների դեմ, նրանց կստիպի խորհրդածել: Այդքան էլ բթամիտ չեն, որ չհասկանան և ձեզ ավելին ասեմ, նրանց հանգիստ չեն տալիս կասկածանքները: Ծատերը մեղանում այն կարծիքին են, որ պետք է հարգեն

քրիստոնյաներին, ինչպես օրինակ՝ մենք, և կան այնպիսիք, Աստված ոչ անի, որոնց կարծիքով ավելի լավ է բոլոր քրիստոնյաները ծառերից կախված լինեն: Դուք այնքան մեծ հեղինակություն ունեք, որ ձեր նախազգուշացումները կլինեն ծանրակշիռ: Չգիտեմ, թե ինչ տեղի կունենա, բայց շատ թուրքեր, ձեզ պետք է ասեմ, որ մեծամասնությունը, Հայերին, Փոքր Ասիայի հույներին, Հրեաներին և այլոց համարում են մեր երկրի ապագային անհրաժեշտ քաղաքացիներ: Մենք միայն ուզում ենք, որ դուք նրանց զգուշացնեք, որ չեն կարողանալու շրջանցել նրանց: Ո՞ւր են նրանց արտաքսելու: Եվրոպա՞: Լրիվ անհեթեթ է:

Այսպիսով ավարտվեց խոսակցությունը: Մնացած օրերին՝ մինչև Սոփիա հասնելը, այլևս այդ հարցին չանդրադարձանք և իրար քիչ տեսանք, քանի որ ինձ նախազգուշացրել էին, որ ճակընթացում գաղտնի ուտիկանություն անդամներ կան և որ նախընտրելի է զգուշավոր լինել: Վերջապես հասանք Սոփիա: Թեև երեքիս համար էլ դա վերջին կայարանն էր, տեսա, թե ինչպես էր նրանցից յուրաքանչյուրը գնում իր սեփական կառքով: Ես տեղ զբաղեցրի Սալոնիկ գնացող մի հանրակառքում: Նրանք ինձ ասել էին, որ մի քանի օր մնալու են Սոփիայում:

Կառքում վեց հոգի էինք: Երկուսն անկասկած հույներ էին, մեկն էլ սերբ էր՝ Բելգիայից, երկուսը թվում էին հրեաներ, և բոլորն էլ ինձ զգուշավոր գնում էին, երբ իմացան, որ Ֆրանսիացի եմ:

Մթնոլորտը Եվրոպայում գնալով փոխվում էր, և շատ ժամանակ էր անցնի հասկանալու համար, որ թուրքերի պարտադրած անկաշուն հավասարակշռությունը չուտով ընդմիջտ փշուր-փշուր է լինելու:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1907

35. ՄԱՍՈՆԱԿԱՆ ՕԹՅԱԿԸ

Ինձ չգարմացրեց, որ Միդհատ Շյուքրուն, որի տանը անցյալ տարվա Հուլիս ամսին տեղի էր ունեցել ժողովը, իրականում իմ երկրի Հետախուզական ծառայության գործակալ էր և Հավանաբար կըրկնակի գործակալ, քանի որ Ֆրանսիան չէր կարող դուրս մնալ այն ամենից, ինչ տեղի էր ունենում և Հետևաբար պետք է ունենար Հավաստի տեղեկատվություն, որի շնորհիվ Հարկ եղած պահին կարողանար գործել:

Միդհատ Շյուքրուն ինձ դիմավորեց այնպես, կարծես մտերիմներ լինեինք՝ գրկելով ինձ Հուզմունքից խոնավ աչքերով:

— Մայն դը Լատուր, Անրի, ինչ ուրախություն: Հիմա որ ամեն ինչ Հետևում է, կարող եմ խոստովանել: Ես Համոզված չէի, որ ձեզ կհաջողվեր դուրս գալ այն նեղ վիճակից: Աստված մեծ է, և դեռ երկար եք ապրելու:

Ես կրկին գտնվում էի նրա տանը, նույն մովրաշուքի տակ, որտեղ տեղի էր ունեցել ճաշերույթը: Եղանակը դեռ չուր էր, բայց այնտեղ լավ էր այնքան, որ մինչ Շյուքրուն ինձ սառը թեյ էր մատուցում, ես թեթևակի նախանձ զգացի միջերկրացիների ապրելակերպի նկատմամբ: Այնտեղ ժամանակն անցնում էր այլ կերպ, և տպավորությունն այնպիսին էր, որ ամեն մեկն իր ժամանակի տերն էր:

— Եթե դեմ չեք, Անրի, կարող եմ ճաշել մի քանի բարեկամներով միասին: Այս երեկո ժողով ունենք օթյակում... Կարծում եմ, որ գիտեք թե ինչի մասին է խոսքս: Ըստ մեր տեղեկատվության՝ մի քանի տարի առաջ Փարիզում ձեզ արդեն ընդունել են և, Հետևաբար, մենք ձեզ կարող ենք կոչել եղբայր: Ձեզ կըրացատրեմ: Արևելքի նոր մեծ ուսուցիչը այստեղ՝ Սալոնիկում ձեզ ծանոթ մեկն է: Պարոն Մեհմեդ Թալեաթ բեյն է դա՝ երիտթուրքերի անդամ Իթթիհատ կազմակերպության առաջնորդներից մեկը (Հիմա արդեն Իթթիհատ կուսակցության՝ մի քանի ամիս ի վեր): Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը ավելի ուժեղ է, քան մյուս թեր, այսինքն՝ Իթթիլիաֆը

կամ Համաձայնություն կուսակցությունը, որն իմ կարծիքով առաջխաղացման քիչ շանսեր ունի:

Ինչ վերաբերում է Թալեաթ բեյին, փառասեր մարդ է և անգամ քիչ Հնարավորության դեպքում՝ շատ առաջ կգնա: Նրան Հաջողվում է մարդկանց իշխել, խարիզմատիկ է, ունի Համոզելու ձիրք, Հատուկ գաղափարներ... Չգիտեմ, արդյոք ձեզ Հայտնի է, որ Թալեաթը դյունմեններից է, այսինքն՝ սերում է մի ընտանիքից, որը գաղտնի դավանել է Հուդաիզմ՝ սակայն իսլամի ջերմեռանդ անդամների քողի ներքո, մինչև որ իսլամը նրանց դարձրեց իսկական մուսուլմաններ, այլ կերպ լինել չէր կարող:

Վերջին ամիսներին դիրքորոշումները սկսեցին պարզ դառնալ: Այժմ Հիմնական գաղափարը Հետևյալն է. Հարգել կայսրության այն քրիստոնյաներին, որոնք կրնդունեն օսմանացումը, ինչ մնում է մնացածներին, Հարկ կլինի փնտրել նոր լուծում: Սակայն դա ձեզ կըրացատրեն իրենք:

Շյուքրուն Հաջողվում էր գոհացնել երկու կողմին: Իթթիհատ կուսակցության շատ անդամների Հետ ծառայել էր բանակում Հասնելով զինվորական բարձրագույն Հրամանատարի աստիճանի: Այդ ընթացքում նա գործում էր որպես վստահելի անձ՝ կարգավորելով ժողովների անցկացումը՝ իրազեկելով թե՛ թուրքերին ու թե՛ ֆրանսիացիներին և ստանալով իր աշխատանքի դիմաց կարգին գումարներ՝ Սալոնիկում Ֆրանսիայի Հյուպատոսից:

Ճաշից Հետո տանտերն ինձ թույլ տվեց Հանգստանալ իմ սենյակում: Հիչեցի, թե ինչ էր ինձ պատմել Հենց այստեղ և խորհրդածեցի այն Հին ասացվածքի շուրջ, որ մարդը միակ կենդանին է, որ երկու անգամ բախվում է նույն քարին: Այնտեղ էի կրկին տարօրինակ *déjà vu* զգացողությունը: Ասես անցած ժամանակը կուլ գնացած լինեմ Հայր Քրոնոսի կողմից, և ես դեռ այնտեղ էի, գիտակցությունս կորցնելուց Հետո ուշքի էի գալիս: Ինչ Հարաբերական է ամեն ինչ:

Հետո, իրիկնադեմին, Միդհատ Շյուքրուն և ես ուղևորվեցինք իր կառքով այնտեղ, ուր տեղի էր ունենում օթյակի ժողովը:

Գուցե այստեղ Հարկ կա, որ պարզաբանեմ, որ ինչպես իմ Հայրը և իմ պապը, ես նույնպես, Ֆրանսիայի Մեծ Արևելքի անդամ էի, ավելի շուտ ելնելով ընտանեկան ավանդույթից, քան Համոզմունքից, քանի որ անդամ լինելուց Հրաժարվելը ինձ ավելի շատ խնդիրներ կպատճառեր, քան այդ ճանապարհով գնալը: Այդ պահին, ճակատագրի տարօրինակ դիպվածների շնորհիվ մասոնությունը պատկանելու փաստն ինձ Համար չահեկան էր լինելու:

Հասանք մի փոքրիկ հրապարակ, տեղակայված այն թաղամասերից մեկում, որտեղ վերջանում էր քաղաքը: Բնակելի չէր թվում, քանի որ մեծ պատուհանների ծխնինները փակ էին, և այդ վայրը կարող էր լքված թվալ պարտեզի անխնամ լինելուց, որում մուխտուտները բռնել էին ճանապարհից մինչև մուտքի դարպասը: Միդհատը զարմանքի ոչ մի նշան ցույց չտվեց, ընդհակառակը՝ հրամայեց կառապանին քշել դեպի կողքի ճանապարհը և շրջանցելով ժանգոտված դարպասը՝ հասանք հետին մասը: Այնտեղ տարբեր կառքեր էին սպասում, մինչ ձիերը պոկում ուտում էին բաղեղը և չորացած խոտը: Իջանք և քայլեցինք դեպի կողմնային դուռը, որ թաքնված էր քարերի հտուտում: Երբ մենք մոտեցանք, դուռը բացվեց, և զինված մեկը մեզ ողջունեց.

— Ազատություն՝

— Ո՛չ բռնակալին, — Հանգիստ պատասխանեց իմ ուղեկիցը՝ ի պատասխան նշանաբանի:

Մտանք պարտեզ և ուղեորվեցինք դեպի հետնամասի մուտքը, որում ապակեպատ դռներից մեկը բաց էր և նրա միջով մտանք մի մեծ շինություն:

Օթյակը գտնվում էր առաջին հարկի մեծ սրահներից մեկում, մի հարյուր քառակուսի մետրանոց դահլիճ էր սպիտակ մարմարի մաշված հատակով պատերին դեռ պահպանվում էին հին հարթաքանդակներ: Մետաղական մի մեծ ջահ՝ առնվազն չորս դյուսիս մոմերով, բավականաչափ լուսավորում էր, քանի որ հսկա պատուհանները ծածկված էին կարմիր թավշյա վարագույրներով՝ ժամանակից և մկների կրծելուց քրքրված: Ամեն դեպքում տեսարանը տպավորիչ էր և անսպասելի: Ես պատկերացնում էի ավելի հասարակ և ժամանակակից: Մասոնական խորհրդանիշներով խորանին տեղ էին զբաղեցնում չորս հսկա մոմեր: Հենց այդ պահին սկսեցին մտնել օթյակի մասնակիցները: Տեսա Ջեմալ Նուրիին, Սամի փաշային, դոկտոր Նազրմին, Բեհաշդդինին: Վերջինը մտավ Մեհմետ Թալեաթ բեյը: Բոլորի հագին կաշվե գոգնոց էր՝ համապատասխան խորհրդանիշներով: Օգնականներից մեկը մոտեցավ մեզ՝ բերելով երկու գոգնոց, և արարողությունը սկսվեց: Ծեսը շատ նման էր ինձ հայտնի հանդիսությունը, բայց ավելի պերճաշուք էր և կարելի էր ասել՝ ավելի արևելյան:

Որոշակի պահին, մեծ վարպետը, — ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ Թալեաթ բեյը, — Հանդես եկավ խոսքով՝ թուրքերեն:

— Եղբայրներ, մեզ հետ է գտնվում Անրի դը Լատուրը, Ֆրանսիայի՝ Մեծ Արևելքի օթյակի անդամը: Ցանկանք նրան այստեղ երջանիկ

ժամանակ, անդորր նրա հոգուն, պայծառություն մտքին և ազատություն հոգուն: Բարի գալուստ, սիրելի՛ եղբայր: Մենք այստեղ ենք՝ անցկացնելու օթյակի մի ժողով, որին վաղուց էինք սպասում՝ ոչ միայն մեր շարքերում նոր աշակերտներ ընդգրկելու և միաբանություն հաստատելու, այլ նաև նոր ուղեւորներին, որ կայացրել են օթյակի մեծ զի տեղեկանանք այն որոշումներին, որ կայացրել են օթյակի մեծ վարպետները թուրքիայում, Հունաստանում, Մակեդոնիայում, Սերբիայում, Բուլղարիայում, Ալբանիայում, Բոսնիայում, Չեռնոգորիայում և Նորվաթիայում: Որոշումը հետևյալն է՝ սատարել Իթթիհադ կուսակցությանը, որը պատկանում է երիտթուրքերին: Ինչպես հասկանում ենք, միաբանության որոշումները պետք է իրականացվեն վերահիշյալ երկրներում: Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն: Կորչի՛ բռնությունը, կեցցե՛ առաջադիմությունը և գիտությունը:

Բոլոր ներկաները խմբով կրկնեցին կարգախոսները, և Թալեաթ բեյը մեծ վարպետի դերում ավարտեց հանդիսության ծիսական մասը:

Այնուհետև անցավ երկրորդ մասին. իրենց շարքերը նոր անդամներին կամ աշակերտներին ընդունելուն և ապա՝ լուսավորչական ընթերցումներին՝ նախքան ժողովի ավարտը:

— Լավ, մայե, — դիմեց ինձ Թալեաթ բեյը՝ ջանալով լինել սրտազին, ինչը նրան հաղիվ էր հաջողվում, քանի որ նրանում, անկախ ամեն ինչից, նկատելի էր ինքնաբավությունը, մեծամտությունը, հեռավորությունը պահելու միտումը: — Դուք կարող եք հանգիստ վերադառնալ Ֆրանսիա, քանի որ շուտով ամեն բան փոխվելու է՝ ավելի վաղ, քան բռնակալն է կարծում, թեև ավելի ուշ, քան ինքներս ենք ցանկանում: Կարճ կապեմ. յոթանասունվեց թվականի սահմանադրությունը կրկին ուժի մեջ կդրվի, և այդ պահից սկսած օսմանյան բոլոր քաղաքացիները կունենան նույն իրավունքներն ու պարտականությունները: Բոլորը, — ընդգծեց Թալեաթը, — այդ խոստումը կարող եմ տալ Իթթիհադ կուսակցության անունից: Ձեզ հավաստիացնում եմ, պարոն, որ մենք թշնամի չենք քրիստոնյաներին:

Թալեաթ բեյը երկու ձեռքերով խոսքն ավարտելու նշան արեց և ավելացրեց.

— Թուրքիայում՝ ողջ կայսրության մեջ, պետք է վերջ դնենք այդ անհիմաստ արյունահեղությունը, կույր բռնությունը, անհիմն դաժանությունը, իսկ ձեզ գոհացնելու համար կասեմ, որ մեր նմուշօրինակը Ֆրանսիան է: Եթե մենք այստեղ ենք գտնվում մեծարելով մեծ վար-

պետին, ուրեմն հավատում ենք հավասարությունը, ազատությունը և բոլոր մարդկանց միջև եղբայրությունը:

Անտարակույս Թալեաթն իր եռանդագին խոսքերով, որոնք արտասանում էր հատուկ շեշտելով, ուզում էր ինձ համոզել:

— Մայն Լատուր, մի վախեցեք ձեր քրիստոնյաների համար, նրանց դեմ ոչինչ չունենք, գուցե և նախկինում սխալվել ենք, բայց արդեն ուղղվել ենք: Ամեն բանում մեղավորը բռնակալն է, և երբ նա ընկնի՝ ուրեմն ամեն ինչ կփոխվի, հավաստիացնում եմ Ձեզ: Վստահ եղեք, որ Եվրոպայում կդառնանք ժամանակակից ժողովուրդ՝ գիտենալով մեր պարտականություններն ու մեր հնարավորությունները: Վերադարձեք Փարիզ և ասացեք ձեր մարդկանց, որ երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը, որն անց է կացնում «Առաջադիմություն և միասնություն» կուսակցությունը, դրական է: Մենք ձեզանից ոչինչ չենք թաքցնի և ուզում ենք ունենալ բոլոր փոքրամասնությունների աջակցությունը: Բոլորով կարող եք մեզ վստահել, քանի որ գործելու ենք վեհանձնորեն, հավատացեք ինձ:

Թալեաթ բեյը նայում էր վրաս: Հասկացա, որ այդ մարդիկ հրաշալի տեղեկացված էին և նրանց մի ելք էր մնում՝ ընդունել Եվրոպայի առարկությունը և անել այն, ինչին հավանություն էր տալիս Եվրոպան:

Գլխով համաձայնությունն չնշան արեցի՝ չնայած այն կասկածներին, որ Թալեաթի ասածները հարուցում էին իմ մեջ: Կարող էի միայն մատնեքս խաչել և հավատալ, որ ամեն ինչ շտկվելու է:

Դա վերջին անգամն էր, որ պետական հեղաշրջումից առաջ տեսա Թալեաթ բեյին: Ինձ երբեք չներեցի այդքան դյուրահավատ լինելու, նրա խոսքերին հավատալու համար: Այն քաղաքական գործիչները, որոնք տապալեցին Աբդուլ Համիդին, օգտվեցին սուլթանի գործելակերպից՝ հերքել ակնհայտը, մեղքը գցել զոհերի վրա, ստել իրենց քաղաքականության մասին: Եվրոպան, որ այդքան կայուն էր իր տնտեսությունում, ընդունակ չեղավ ո՛չ կանխատեսել և ո՛չ էլ կանխել մոտալուտ աղետը:

Վերադարձա Փարիզ այն զգացողությամբ, որ Թալեաթը դառնում էր սուլթանի դեմ շարժման առաջնորդը, այն մարդկանցից, որոնք իրենց նպատակին հասնելու համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չեն առնում: Բայց այդ պահին ընդամենը մի բան կարող էի անել՝ զեկուցել այն բանի մասին, ինչ Թալեաթը խոստացել էր:

Երբ Մարիցային պատմեցի տպավորություններս, նա երեսը խաչակնքեց:

— Տեղեկացրու այն մասին, ինչ դու հավաստի ես համարում, ոչ այն մասին, որ նա քեզ երգվել է: Ինձնից լավ գիտես, որ այդ մարդը ստում է... Վախենում եմ մտածել, թե ինչ է լինելու, դրա մասին էլ զրիբ քո հաշվետվությունում:

Սակայն իմ հաշվետվությունը սահմանափակվեց նրանով, ինչ Թալեաթն էր ինձ հավաստիացրել: Միմիայն ժամ կառնոյին կարողացա պատմել իմ անկեղծ տպավորությունները, իմ համոզմունքը, որ այդ մարդը ստում էր:

Ժամը ինձ խնդրեց լինել հնարավորինս անաչառ՝ ասելով.

— Մենք չենք կարող քաղաքականություն վարել՝ հիմնվելով ներքնորեն վրա: Գուցե կատարվի այն, ինչ մտածում ես, գուցե և ոչ: Շարագրիր հնարավորինս ճշգրիտ այն, ինչ նա քեզ ասաց և շատ եմ խնդրում, որ չընկնես անձնական եզրակացությունների մեջ:

Տուն վերադարձա այնպիսի հորդառատ անձրևի տակ, որ հովանոցս հազիվ էր դիմանում: Երևում էր, որ ձմեռը դաժան է լինելու և կարոտեցի Միջերկրական ծովը: Մայրս մի սքանչելի առանձնատուն ուներ Նիցցայում, որտեղ իմ մանուկ ժամանակ բոլորով անց էինք կացնում ամառը: Որոշեցի Մարիցայի հետ գնալ և ձմեռն այնտեղ անցկացնել: Ինձ անհրաժեշտ էր հեռանալ առաջին՝ թեք գծից և լրջորեն կենտրոնանալ՝ տեղի ունեցող երևույթները ապագայի տեսանկյունից դիտարկելու համար:

Շարագրեցի հաշվետվությունս և ստորագրեցի: Այնուհետև գրեցի մի նամակ արտգործնախարարին և կցեցի հաշվետվությանը:

Փարիզ, 27 հոկտեմբերի 1907 թ.

Մեծարգո նախարար,

Կից ուղարկում եմ Ձեզ իմ կոնֆիդենցիալ հաշվետվությունը Աբդուլ Համիդի դեմ շարժման հետևանքով ստեղծված իրավիճակի և այն առաջնորդների մասին, որոնք նախապատրաստում են նրա տապալումը: Այնուամենայնիվ պետք է նախազգուշացնեմ Ձեզ իմ ներքին համոզմունքի մասին վերոհիշյալ անձանց իսկական դիրքորոշման շուրջ:

Համոզված եմ, որ նրանք ճշմարիտը չեն ասում և որ վտանգվում է քրիստոնյա փոքրամասնությունների դրությունը և, առհասարակ, բոլոր նրանց, ովքեր թուրք չեն կամ բռնի թուրքացվել են: Ես շատ շնորհակալ կլինեի, եթե ինձ տրվեր առանձին հանդիպում այդ ամենի մասին իմ կարծիքը հայտնելու համար:

Սրտագին ողջույններով

Աճրի դը Լատուր

Ես զարմացա, որ ոչ մի պատասխան չստացա, մինչև որ ամիսներ անց հանդիպեցի նախարարին ընդունելութուններից մեկում:

— Ահ, սիրելի Անրի: Ստացա քո հաշվետվությունը: Այն ինձ հրաշալի թվաց, և մեզ շատ օգնեց: Իրոք արտասովոր ձևով օգնեց:

— Բայց կարդացի՞ր կից նամակը, կուզենայի անձամբ խոսել... Հանգամանալից արտահայտել իմ կարծիքը...

Սակայն նախարարն ինձ կենսուրախ ընդհատեց.

— Ահ, Անրի, մենք իրավունք չունենք խառնել քաղաքականությունը անձնական չափանիշների հետ: Հակառակ դեպքում՝ քաղաքականություն գոյություն չէր ունենա: Ների՛ր, հիմա կմոտենամ:

Բաժանվեց ինձնից՝ լայն ժպիտն ուղղած մի քանի տիկնանց, որոնք ցանկանում էին ողջունել նրան: Հենց այդ պահին էր, որ հասկացա իմ թույլ տված սարսափելի սխալը:

Հաշվետվությունը պետք է գրած լինեի հիմնվելով իմ համոզմունքների և ոչ թե Թալեսթի ասածների վրա՝ այնպես, ինչպես հուշում էր Մարիցայի ներդրումը: Երբ նրան պատմեցի այն, ինչ տեղի էր ունեցել, հիշեցի, թե ինչպես խաչակնքեց երեսը: Այնուհետև անձրևի տակ վազեցի դեպի իմ կառքը՝ հավանաբար փորձելով փախչել ինքս ինձանից:

ՀՈՒԼԻՍԻ ՎԵՐՋԵՐ 1908

36. ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ

Հուլիսի երեսունին, ամռան մի շոգ օր, Փարիզում Գրիգոր Բրոչյանի մտերիմ բարեկամ Կրիկոր Նալպանտյանն առանց նախազգուշացնելու ներկայացավ Փարիզի իմ գրասենյակ: Իր ունեցած դիրքի շնորհիվ տեղյակ էր այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում ՀՀԳ-ի ներսում, թեև նրան հանկարծակի տեսնելով՝ կարծեցի, թե որևէ վատ բան է պատահել Բրոչյանին, ում, անկախ ամեն ինչից, շարունակում էի ինձ ընկեր համարել:

Նոր էր եկել Սալոնիկից և նկատեցի, որ նա խիստ գրգռված է: Երբ նրան հարցրի իրավիճակի մասին՝ խնդրեց ժողով գումարել Ֆրանսիայի համայնքը ներկայացնող Հայերի հետ:

— Ինձ ուղարկել է Բրոչյանը ձեզ բոլորին Հայտնելու, որ մեր ընտրած դիրքորոշումը ճիշտ էր: Պետք է որ դա բոլորին Հայտնի լինի լուրերից, սակայն ՀՀԳ-ի Հայերի կարծիքով եկել է ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ժամանակը: Այս երեկո, եթե ձեզ հարմար է՝ այստեղ: Դա շատ կարևոր է:

Ես համաձայնվեցի, իրոք տեղյակ էի ստեղծված իրադրությունը, որն անշրջելի էր թվում: Բանակը, մասնավորապես՝ 3-րդ կորպուսը, ապստամբություն էր բարձրացրել Մակեդոնիայի տարբեր վայրերում:

Սկզբում, առաջին օրերին, տպավորությունն այն էր, որ սուլթանը ճնշելու է խոտվությունը: Հուլիսի կեսերին երիտթուրքերը հավաքեցին Հյուպատոսներին Մոնաստիրում՝ պաշտոնական Հայտարարություն անելու համար:

Մինչև Նալպանտյանի գալը՝ մեզ միայն դա էր Հայտնի, այդ իսկ պատճառով շատ կարևոր էին նրա բերած թարմ լուրերը Հայերի համար:

Հետևաբար որոշեցի Հայտնել բոլորին:

Երեք ժամ անց այդ մասին Փարիզի բոլոր Հայերը գիտեին և սկսեցին հավաքվել գրասենյակի մոտերքում: Ես հասկացա, որ մենք նախատեսվածից շատ ավելին էինք լինելու և այդ մասին ասացի Հակոբ Սարգսյանին, որն անմիջապես հավաքը կազմակերպեց վան-

Ես զարմացա, որ ոչ մի պատասխան չստացա, մինչև որ ամիսներ անց Հանդիպեցի նախարարին ընդունելություններից մեկում:

– Ահ, սիրելի Անրի: Ստացա քո Հաշվետվությունը: Այն ինձ Հրաշալի թվաց, և մեզ շատ օգնեց: Իրոք արտասովոր ձևով օգնեց:

– Բայց կարդացի՞ր կից նամակը, կուզենայի անձամբ խոսել... Հանգամանալից արտահայտել իմ կարծիքը...

Սակայն նախարարն ինձ կենսուրախ ընդհատեց.

– Ահ, Անրի, մենք իրավունք չունենք խառնել քաղաքականությունը անձնական չափանիշների հետ: Հակառակ դեպքում՝ քաղաքականություն գոյություն չէր ունենա: Ների՛ր, հիմա կմոտենամ:

Բաժանվեց ինձնից՝ լայն ժպիտն ուղղած մի քանի տիկնանց, որոնք ցանկանում էին ողջունել նրան: Հենց այդ պահին էր, որ Հասկացա իմ թույլ տված սարսափելի սխալը:

Հաշվետվությունը պետք է գրած լինեի հիմնվելով իմ Համոզմունքների և ոչ թե Թալեսթի ասածների վրա՝ այնպես, ինչպես Հուշում էր Մարիցայի ներըմբռնումը: Երբ նրան պատմեցի այն, ինչ տեղի էր ունեցել, հիշեցի, թե ինչպես խաչակնքեց երեսը: Այնուհետև անձրևի տակ վազեցի դեպի իմ կառքը՝ Հավանաբար փորձելով փախչել ինքս ինձանից:

ՀՈՒԼԻՍԻ ՎԵՐՋԵՐ 1908

36. ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ

Հուլիսի երեսունին, ամռան մի շոգ օր, Փարիզում Գրիգոր Բրոշյանի մտերիմ բարեկամ Կրիկոր Նալպանտյանն առանց նախազգուշացնելու ներկայացավ Փարիզի իմ գրասենյակ: Իր ունեցած դիրքի շնորհիվ տեղյակ էր այն ամենին, ինչ տեղի էր ունենում ՀՀԴ-ի ներսում, թեև նրան Հանկարծակի տեսնելով՝ կարծեցի, թե որևէ վատ բան է պատահել Բրոշյանին, ում, անկախ ամեն ինչից, շարունակում էի ինձ ընկեր Համարել:

Նոր էր եկել Սալոնիկից և նկատեցի, որ նա խիստ զրգոված է: Երբ նրան Հարցրի իրավիճակի մասին՝ խնդրեց ժողով գումարել Ֆրանսիայի Համայնքը ներկայացնող Հայերի հետ:

– Ինձ ուղարկել է Բրոշյանը ձեզ բոլորին Հայտնելու, որ մեր ընտրած դիրքորոշումը ճիշտ էր: Պետք է որ դա բոլորին Հայտնի լինի լուրերից, սակայն ՀՀԴ-ի Հայերի կարծիքով եկել է ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ժամանակը: Այս երեկո, եթե ձեզ Հարմար է՝ այստեղ: Դա շատ կարևոր է:

Ես Համաձայնվեցի, իրոք տեղյակ էի ստեղծված իրադրությունը, որն անշրջելի էր թվում: Բանակը. մասնավորապես՝ 3-րդ կորպուսը, ապստամբություն էր բարձրացրել Մակեդոնիայի տարրեր վայրերում:

Սկզբում, առաջին օրերին, տպավորությունն այն էր, որ սուլթանը ձնչելու է խոտվությունը: Հուլիսի կեսերին երիտթուրքերը Հավաքեցին Հյուպատոսներին Մոնաստիրում՝ պաշտոնական Հայտարարություն անելու Համար:

Մինչև Նալպանտյանի գալը՝ մեզ միայն դա էր Հայտնի, այդ իսկ պատճառով շատ կարևոր էին նրա բերած թարմ լուրերը Հայերի Համար:

Հետևաբար որոշեցի Հայտնել բոլորին:

Երեք ժամ անց այդ մասին Փարիզի բոլոր Հայերը գիտեին և սկսեցին Հավաքվել գրասենյակի մոտերքում: Ես Հասկացա, որ մենք նախատեսվածից շատ ավելին էինք լինելու և այդ մասին ասացի Հակոբ Սարգսյանին, որն անմիջապես Հավաքը կազմակերպեց Վան-

դոմի հրապարակի հետևի մասում գնած իր նոր խանութում: Նա ստանձնեց աթոռներով ապահովելը, և նախատեսված ժամին ամեն ինչ պատրաստ էր:

Կրիկոր Նալպանտյանը հայտնվեց իր անբաժանելի ընկեր Արամ Զելկայանի ընկերակցությամբ և բոլորն էլ, ովքեր գալիս էին, նրանց գրկում էին, սասն ներկայացնելով անառակ որդիների վերադարձը՝ սիրո և հիացմունքի խառը զգացումով և երկու ամենակարևոր խրմբակցությունների կրկին միավորվելու ցանկությամբ:

Կես ժամ անց հավաքվեց մոտավորապես երկու հարյուր հոգի: Բոլորը բացի ինձանից հայեր էին, ես էլ անշուշտ հայ էի, սակայն պատվավոր տիտղոսով՝ սպասելով լսել մեզ բերած լուրերը: Իրոք որ հուզիչ էր տեսնել այդ բոլոր հայերին, նրանցից շատերը Փրանսիական անձնագրերով էին նստած. անշարժ, բացարձակ լուռ, սպասելով, թե Նալպանտյանը և Զելկայանը ինչեր էին իրենց պատմելու: Ես նրանցից շատերին էի ճանաչում, որոշ գործարարների, ներկրողների, հաջողակ առևտրականների, երաժիշտների, ինչպես նաև այլ՝ պարզապես հայերի, ոչ մեծահարուստ, որոնք պայքարում էին հաջողության հասնելու համար, բայց բոլորն էլ հայրենասեր, նախանձախնդիր իրենց լավագույն տիտղոսով՝ Հայաստանի զավակներ կոչմամբ, որը պատմության և աշխարհագրության մեջ մի կոնկրետ վայր է: Հայրենիքի նշանակությունը շատ ավելի է մեծանում, երբ գտնվում ես բռնի աքսորում, ինչը բոլորի համար էլ անընդունելի է՝ անկախ հարստությունից:

— Բարեկամներ, ավելի ճիշտ, եղբայրներ,— Նալպանտյանը ցանկանում էր հանգիստ խոսել, բայց նրան չէր հաջողվում. քանի որ ես նրան ավելի մոտ էի գտնվում, տեսնում էր նրա շողացող և հուզված աչքերը,— Ձեզ կարող եմ հավաստիացնել, որ բռնակալն ընկել է: Դեռ իր պալատում է, բայց ընդամենը որպես խամաճիկ: Աբդուլ Համիդը՝ մարդասպանը, Թուրքիայում այլևս վճռորոշ որոշումներ չի կայացնում: 1876 թ. Սահմանադրությունը վերականգնվել է և նրա հետ՝ փոքրամասնությունների իրավունքները: Թուրքիայի հայերը այլևս վախենալու ոչինչ չունեն, քանի որ բոլոր նրանք, ովքեր մեր դեմ դավեր էին նյութում, ընկել են, շատերը գտնվում են տնային կալանքում, այլք՝ ձերբակալված են անհայտ վայրերում և արդեն նշանակվել են ընտրությունները երկու պալատների համար: Ազատ են արձակել քաղաքական բանտարկյալներին: Այսօր մեզ հաղորդել են, որ նոր վարչապետ է նշանակվել Քյամիլ փաշան՝ լիբերալ հայացքների տեր մարդ, որն իր նախարարների կազմում ընդգրկելու է հայի:

Հիմա իշխանություն գլուխ են անցել երիտթուրքերը, և Առաջադիմություն կուսակցությունը՝ Իթթիհադը, ուզում է իր կոչն ուղղել Թուրքիայի բոլոր աքսորված քաղաքացիներին: Բոլորդ էլ կարող եք վերադառնալ, հիմա գալու են հաշտեցման, ներման, ըմբռնման ժամանակները: Նրանց համար, ովքեր հիմա մեզ հետ չեն, գալիս են հիմանակները: Նրանց համար, ովքեր հիմա մեզ հետ չեն, գալիս են հիմանակները: Գալիս են և ուրախության, եղբայրության, համախմբման, արդարության և ազատության ժամանակները: Այս ուղերձը ուղիղ հասնում է սփյուռքի բոլոր հայերին՝ աշխարհի ցանկացած վայր:

Այս բարեփոխումների մասին մեզ ոչ ոք չի պատմել, մենք այն մեր կաշվի վրա ենք զգացել: Այդ պատճառով էլ մենք այստեղ ենք այն համոզմամբ, որ այլևս հետդարձի ճամփա չկա: Երիտթուրքերը երբեք չեն ցանկացել արյունալի հեղափոխություն: Նրանցից և ոչ մեկը չի ուզում, որ թեկուզ մի կաթիլ արյուն թափվի: Այդ պատճառով էլ նախընտրեցին առանց արյան հեղաշրջում... ձիշտ է, որ Մակեդոնիայում զոհվեցին մի քանի սպաներ, սակայն բոլորի ազատության դիմաց դա նվազագույն զոհողությունն է:

Ձեզ կարող եմ ասել, որ Կոստանդնուպոլսում մուսուլմանները ընկերակցում են հայերին այն վայրերը, որոնցում կան եղբայրական գերեզմանափոսեր՝ պաղատագին ներողություն խնդրելով, մզկիթներում խոսում են քրիստոնյա նահատակների մասին, շարունակ ծավալում են համատեղ գործունեություն՝ ի օգուտ մեր ու նրանց միջև եղբայրության: Ողջ երկրում մաքրագործման գործընթաց է տեղի ունենում, որի ընթացքում մուսուլմանները լաց լինելով մտնում են իրենց քրիստոնյա հարևանների տները՝ խնդրելով ներողություն: Իմ բարեկամներ, եկել ենք արտահայտելու մեր ուրախությունը, քանի որ ի վերջո կարծես բախտը ժպտում է Հայաստանի զավակներին: Իշխանության հասած մարդիկ կիրթ են և արդարամիտ, մարդասեր, ոչ թե երկերեսանի քաղաքագետներ, որոնք մեզ կօգնեն Հայաստանի համար հասնել կատարյալ ինքնավարության: Այդ պատճառով էլ խնդրում ենք ձեր աջակցությունը ՀՀԴ-ին: Շուտով կփոխվի այդ անունը, որպեսզի բոլորը, մինչև իսկ վերջին հայր իրեն համարի անդամակցված: Կեցցե՛ Հայաստանը:

Դահլիճում որոտաց ջերմ ծափահարություն: Ես չկարողացա ծափահարել: Մոտիկից էի ճանաչում այդ գործող անձանց և նրանց չհավատալու իմ զրդապատճառներն ունեի: Ես նստած էի Հակոբ Սարգսյանի կողքին, որը սկսեց ծափահարել, մինչև որ նկատեց իմ անտարբերությունը:

— Ինչո՞ւ չես ծափահարում... Դու այստեղ գտնվողներից ամենահայն ես, և ինձ զարմացնում է այն, որ Հենց էնպես նստած ես:

Հակոբն ինձ Հետ վարվում էր այն անկեղծությամբ, որ նրան թույլ էր տալիս մեր բարեկամությունը:

— Ցավալի է քեզ ասել, որ չեմ հավատում երիտթուրքերին, — սառնորեն պատասխանեցի նրան, — և կսպասեմ, որ ծափահարեմ, երբ նրանց խոստումներն իրականանան: Երանի ես սխալվեմ:

Հենց այդ պահին վերջին շարքերում մեկը տեղից ելավ: Չարմացա՞՞ ճանաչելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի անձնական քարտուղարին: Նա ի՞նչ էր անում Փարիզում: Տեսա, որ ձեռքը բարձրացնում է խոսք խնդրելու և նորից բացարձակ լռություն տիրեց, մինչ բոլորը զարմացած շրջվում էին նրա կողմը:

— Անուն-ազգանունս Վահագն Մաթոսյան է և դեռ մի քանի ամիս առաջ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի՝ Մատթեոս Իզմիրլյանի անձնական քարտուղարն էի: Հասել եմ այստեղ Սոփիայից երեկ Արևելյան ճեպընթացով: Ասեմ ձեզ, որ ես իմ կասկածներն ունեմ այն ամենի շուրջ, ինչից այս գիշեր խոսում են այստեղ...

Այդ պահին Նալպանտյանը նրան ընդհատեց.

— Ուշադրություն մի դարձրեք նրա ասածներին: Այս մարդն իր պաշտոնից ազատվել է Հենց իր՝ պատրիարքի կողմից: Մի պատմիր մեզ քո Հին Հեքիաթները: Մաթոսյան, ամոթ ունեցիր և Հեռացիր:

Մաթոսյանը փորձում էր ինչ-որ բան ասել, բայց նրան սուլոցներով և աղմկելով լռեցրին, նա բարձրացրեց ձեռքերը և այնտեղից դուրս եկավ: Ես իհարկե կուզենայի իմանալ նրա փաստարկները:

Այդ ժողովն ավարտվեց: ՀՀԴ-ի համար հանգանակություն արեցին, և բոլորն էլ, որքան կարող էին, ներդրեցին:

Հակոբին կրկին ասացի, որ այդ հարցից գլուխ չեմ հանում և նախընտրում եմ օգնել իմ ձեռով: Մի քիչ նեղացավ, բայց չհամարձակվեց առարկել: Նա գիտեր, որ խնդիրը փողը չէ, այնպես որ թոթվեց ուսերը, և հավաքվածները ցրվեցին:

Հրաժեշտ տվեցի Կրիկոր Նալպանտյանին և Արամ Զելկայանին՝ խնդրելով փոխանցել Գրիգոր Բրոչյանին իմ ողջույնները և նրան հանդիպելու ցանկությունս:

— Հեշտ չէ նրան տեսնելը: Հայտնվում է և անհայտանում, որովհետև անկախ նոր իրադրությունից՝ գիտեմ, որ շատ թշնամիներ ունի: Առհասարակ ապրում է Սոփիայում և այնտեղից էլ տեղափոխվում է այստեղ ու այնտեղ, այնպես որ հնարավոր է, որ մեկ էլ հայտնվի Փարիզում. չէ՞ որ ի վերջո այստեղ են վճռվում շատ հարցեր: Մայն դը

Լատուր, խոսելիս զգացի ձեր սառնությունը: Ես հարգում եմ ձեր գիրքորոշումը, սակայն իմ կարծիքով դուք սխալվում եք: Բանն այն է, որ Գրիգորը միշտ ինձ ասում է, որ ցավում է ձեր բռնած գիրքի համար: Նա կրկին վերադարձավ Հայոց հարցին շնորհիվ ձեզ և միշտ կրկնում է դա, Հետո՝ հանգամանքների բերումով, դուք իրարից հեռացաք: Չե՞ք կարծում, որ եկել է պահը, որ դուք կրկին դառնաք նախկին ընկերներ: Ձեզ շատ եմ խնդրում որ ջանաք հասկանալ և հավատալ: Երբեմն շատ բաներ այնպիսին չեն, ինչպես մենք կուզենայինք տեսնել: Եվ ձեզ մի բան կասեմ. եթե Հայաստանը երբևէ պատեհություն՝ չանս ունենա, Հիմա է լինելու:

Հետո քայլեցի դեպի իմ տուն: Մութն ընկել էր, և անչափ հրապուրիչ էր քայլել Փարիզի զրոսայգիներով: Հանկարծ զգացի, որ ինձ Հետևում են: Ծրջվեցի և տեսա, որ Վահագն Մաթոսյանն է, կանգ առա և սպասեցի, որ մոտենար:

— Մաթոսյան, տեսնում եմ, որ դուք ինչ-որ բան եք ուզում ինձ ասել... Ձեզ հրավիրում եմ մի բաժակ լիմոնազի, այստեղ, այս տեղատում: Նստեցեք: Կա՞ մի բան, որին պետք է տեղյակ լինեմ:

Մաթոսյանը հոնքերը կիտեց և փնջացրեց:

— Այո, մյյն դը Լատուր, կա մի բան, բայց այնքան տարօրինակ և անհեթեթ, որ թերևս չարժեր այդ մասին ժողովում... Դրանով ես միայն ավելի կբարդացնեի ամեն բան, կարծում եմ, որ միայն դուք կհասկանաք դա:

— Հավատացեք, Հետաքրքրությունից այրվում եմ, խնայեք ինձ:

Մաթոսյանը մի կուճով լամեց լիմոնազը, ասես բերանը չորացել էր: Հետո վառեց մի սիգար: Ինձ թվաց, որ նա կասկածում է՝ արդյոք պե՞տք է խոսել դրանից: Ի վերջո սկսեց իր պատմությունը:

— Նախ պետք է ձեզ ներկայացնեմ իրադրությունը: Տեսեք, պատրիարքարանում մենք շփվում էինք բոլորի Հետ և պարտավոր էինք իմանալ, թե որտեղ ինչ է կատարվում... և իհարկե, թե ինչ կարող է կատարվել: — Թվում էր, թե Մաթոսյանը հպարտ էր նրանով, ինչ պատմում էր: — Այնտեղ ունեինք իրազեկիչներ, տարբեր մարդիկ, որոնք այս կամ այն առիթով գալիս են պատրիարքին ողջունելու, կամ էլ ուղարկում են գրություններ, կամ նրա վստահելի մարդկանցից մեկը գալիս է պատմելու մեզ իր վարկածը: Ի վերջո, պատրիարքն ինձ կանչում էր, և երկուսով կազմում էինք յուրատեսակ մի գլուխկոտրուկ, — և թեև ձեզ համար անհավատալի կթվա, — բոլոր բացթողումները լրացվում էին: Համոզված եմ, որ Իզմիրլյանի ընդհանուր հայեցակարգն ավելի ճիշտ էր՝ իրական և ամբողջական, քան մեծ վեպերին կամ թեկուզ սուլթանինը: Անկասկած:

Տեսա, թե ինչպես էր հոգոց հանում իմ բարեկամը, գուցե համոզված, որ լավ թե վատ, այդ ժամանակաշրջանն իր համար վերջացել է:

— Իսկ ամենահետաքրքրականը դեռ առջևում է: Կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե ով է եղել մեր լավագույն իրազեկիչներից մեկը վերջին տարիների ընթացքում: Ոնց չէ, երբեք գլխի չեք ընկնի, և ձեզ պետք է խնդրեմ, որ լրիվ գաղտնի պահեք, քանի որ այդ մարդը միշտ էլ լավ է պահել իրեն մեզ հետ...— Մաթոսյանը ձայնն իջեցրեց, կարծես թե որևէ մեկը կարող էր մեզ լսել.— Արդույ Հուդան՝... սուլթանի աստղագուշակը: Ի՞նչ կարծիքի եք: Բայց թույլ տվեք, որ շարունակեմ պատմել ձեզ այդ մասին:

Տարիներ առաջ պատրիարքություն ներկայացավ մի թուրք. հետո պարզվեց, որ պարսիկ է: Ոոսելով, խոսելով՝ պարզվեց, որ ծնվել է Թեհրանում, հայուհի մորից: Վերջում խոստովանեց, որ Հուդայի խորթ եղբայրն է: Մի քանի շաբաթ անց ինձ հատուկ հրավիրեց Արդույ Հուդայի տուն: Հանդիպեցի մի շատ յուրօրինակ մարդու՝ մուգ կապույտ թափանցող աչքերով, շեկ մազերով՝ բայց արդեն տեղ-տեղ ճերմակած, մեծ քթով՝ նույնիսկ հայի կամ պարսիկի համար: Ինձ ընդունեց այնպես, կարծես ես շատ կարևոր անձ էի և ինձ տարավ իր աշխատասենյակը: Այնտեղ ես համոզվեցի, որ այդ մարդը աստղագետ է, աստղագուշակ ու մոգ: Այդ վայրը՝ իր սրբություն սրբոցը, յուրատեսակ գրադարան էր, աստղադիտարան և լաբորատորիա, որտեղ նա հավանաբար հերձում էր կենդանիների: Այնտեղ գրադարանների վրա կային աստղադիտակ, թալիսմաններ, հմայիլներ, հորոսկոպներ... Ինչ իմանամ, թե էլ ինչ կար այնտեղ: Եվ հետաքրքրությունս ինձ դրոշմ նրան մի անհետխելի հարց տալ:

«Դուք հավատո՞ւմ եք մոգությունը»: Հուդան մի խորաթափանց հայացք ձգեց վրաս և չոր տոնով ասաց. «Ոչ ավելի քան դուք», թեև անմիջապես կրկին դարձավ քաղաքավարի:

«Միրելի բարեկամ, մենք չգիտենք, թե որտեղից ենք գալիս և ուր ենք գնում, թե ինչպես սկիզբ առավ ոչինչը՝ անգոն, և մանավանդ՝ թե այն ուր կգնա: Ոչ էլ գիտակից ենք նրա կարողությունների և սահմանների մասին: Միգուցե, այո՞... Ոգիները գոյություն ունեն... քրիստոնյաները դրանց անվանում են հոգիներ, հրեշտակներ և սատանաներ, իսլամում դրանց անվանում են ջիններ, բայց նաև կան սատանաներ: Թույլ կտա՞ք, որ ձեզ համար արտասանեմ Ղուրանի հարյուրտասներեքերորդ սուրահը:

Ասա. «Ես ապավինում եմ ցայգալույսի Աստծուն»:

Այն բոլոր չարիքներից, որ արարել է:

Եվ չարիքից այն չարագործի, երբ գիշերով ներխուժում է:

Եվ չարիքից նրանց, ովքեր հմայելով փչում են հանգույցներում

(և թուլացնում ամեն մի վճիռ):

Եվ ամեն մի նախանձողից, երբ նախանձում է¹:

Իսկ հաջորդը, որ հենց Ղուրանի վերջինն է, վերնագիրը՝ «Մարտիկ», այսպես է հնչում.

Ասա. «Ապավինում եմ մարդկանց Արարչին»²:

Մարդկանց տիրոջն ու Տիրակալին

Աստծուն և մարդկանց պաշտելիին:

Գայթակող, գաղտնագործ չարիքից (սատանայի):

Որ մարդկանց սրտերի մեջ գայթակղություն է անում:

Եվ միևնույն է, թող որ նա լինի ջիններից կամ մարդկանցից:

Դուք կարող եք ձեր կարծիքն ունենալ մոգություն վերաբերյալ, սկուլտիզմի վերաբերյալ կամ ինչպես կուզեք կոչեք այն: Ես իմ սեփական կարծիքն ունեմ և ասեմ ձեզ, որ մարդկանց կարողություններն ինձ սարսափահար են անում: Լավ, սակայն ի վերջո դուք չեք եկել այստեղ, որ դրանից խոսենք:

Շատ երկար կստացվի իմ պատմությունը հայերի հետ ունեցած իմ առնչության մասին: Բանն այն է, որ ես նրանց հանդեպ պարտքի զգացում ունեմ և իմ զբաղեցրած դիրքի առումով, թերևս կարող էի գոնե մի քիչ օգնել նրանց: Նոր բան ասած չեմ լինի, եթե ձեզ հավաստիացնեմ, որ սուլթանը աչքով աչք չունի հայերին տեսնելու: Տեսեք, հրեաներին նախընտրում է հեռու պահել, հույները՝ ի վերջո կհեռանան, բայց հայերը... շարունակ կրճատացնում է, որ ամենալավ հայը նա է, ով հողի տակ է: Նա իսկապես ասում է նրանց, թեև վախենում է, որ իրեն աչքով կտան, որևէ կախարհություն կրանացնեն կամ ումը կզգեն, քանի որ, ինչպես երևում է, հայերն էլ սուլթանի հանդեպ ոչ մի հարգանք չունեն:

Իրոք որ, շատ հետաքրքրական է: Տեսեք, մենք խոսում ենք հավատացյալների խալիֆի մասին, ոչ ավել, ոչ պակաս մարգարեի հետնորդի մասին և, այնուամենայնիվ, ձեզ ասեմ, որ նա ավելի շատ հա-

¹ «Սուրբ Ղուրան», էջ 1216, սուրահ «Ալ ֆալ» թարգմանությունը էդուարդ Հախվերդյանի, 2006 թ., Երևան:

² «Սուրբ Ղուրան», էջ 1216, սուրահ «Ալ-նաս»:

վատում է իր աստղագուշակին, քան Հայտնությունը և այն ասեմ, որ սուլթան Արդուլ Համիդը ոչ մի քայլ չի անում, մինչև որ ես չուսումնասիրեմ աստղերի ազդեցությունը իր ապագայի վրա: Քանի որ սուլթան Արդուլ Համիդը սարսափի ու վախի, մշտական մղձավանջների մեջ է՝ Համոզված, որ ցանկացած պահի նրան կարող են սպանել, իրեն չըջապատողներից և ոչ ոքի չի վստահում, իր կերակուրը թունավորելու վախից փորձել է տալիս, իր ապարանքից նա հեռանում է միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում... Ասեմ, որ նա դժբախտ մարդ է, չարակամ, դաժան, և իր ներսում՝ հոգում կրում է դժոխքը և նա գիտե՞լ այդ»:

Մաթոսյանը լցրեց իրեն ևս մի բաժակ լիմոնադ, որը Համույքով լսմեց նախքան իր հուզիչ պատմության շարունակությունը:

— Ներող կլինեք, եթե ես չափից ավելի եմ ծավալվում, բայց ինձ թվաց, թե կարևոր է, որ դուք իմանաք, թե ինչ ձևով էր աստղագուշակը՝ Արդուլ Հուդան ազդում սուլթանի վրա և որն է այդ մարդու միտքը: Հուդան ինձ պատմեց, որ անցյալ տարվա վերջերին սուլթանը ընդունելություն էր տվել երիտթուրքերին: Դուժմարազն էին եկել Ահմեդ Ռիզան, ղոկտոր Նազրմը և Բեհաեդդին Շաքիրը, Հուդան նույնպես՝ սուլթանի հատուկ խնդրանքով, մեծ վեզիրը՝ Ֆերիդ փաշան և Քյամիլ փաշան, որ այն ժամանակ նախարար էր առանց պորտֆելի:

Հավաքվեցին մի առանձին սրահում՝ փոքրիկ դահլիճում, որի պատուհանները նայում են Բոսֆորին, վերին հարկում: Սուլթանը մտնում և դուրս էր գալիս իր հատուկ սենյակներից, դրանց մուտքը վերահսկում էին ներքինիները, որոնց նա լիովին վստահում էր: Միայն այնտեղ է նա իրեն ապահով զգում և դրանով չքավարարվելով ստիպում է լրտեսել իր այցելուներին, մինչ նրանց մի սենյակից մյուսն են տանում՝ լսելով ամենաչնչին իսկ մեկնաբանությունը, հետևելով նրանց պատերի և առաստաղի վրա բացված հատուկ աննշան ճեղքերից: Այս պալատը հազար աչք ունի, և սուլթանի աչքից ոչինչ չի վրիպում:

Սուլթանն առաջին անգամ էր հանդիպում երիտթուրքերի հետ դեմ առ դեմ: Բավականին երկար ժամանակ սպասեցին, մինչև որ դահլիճ մտավ Արդուլ Համիդը: Երեքն էլ համբուրեցին նրա ձեռքը: Ի վերջո, կարծես համաձայնության եկան, որ սուլթանը մնալու է իր պալատում... այն պայմանով, որ գործադիր իշխանությունը իրականացնեն Իթթիհատի կառավարությունը, որի նպատակը ցնտրալիզմն էր. օսման ազգի գերիշխանությունը և փոքրամասնությունների թուրքացումը:

Անցյալ տարվա կեսերին պալատական Յըլդըզ Քյոչք գվարդիայի սպաները չենթարկվեցին զինվորական ծառայությունը թողնելու հրամանին: Նավատորմի սպաները անմիջապես հետևեցին նրանց: Պալատում գնալով մեծանում էր անհանգստությունը, և դա էլ ստիպեց, որ սուլթանը կամենար իր թշնամիների հետ համաձայնության գալ: Պետք է համոզեր նրանց, խոստանար ինչ որ ուզենային, միայն թե չկորցնեն իշխանությունը: Ժողովին շատ բաներից խոսեցին, բայց ես կասեմ այն, ինչ մեզ է վերաբերում, ճիշտ և ճիշտ սուլթանի բաներով:

«Երբ դուք խոսում եք քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ հարգանքից, դա վերաբերում է Հայերի: Իմ կարծիքով Հայերը մեզ միշտ դավաճանել են, նրանք են երկրի անկայունության իսկական մեղավորները: Ձեզ երբեք չի հաջողվի նրանց օրինավոր քաղաքացիներ դարձնել: Սխալվելու եք...»:

Այդտեղ խոսքով հանդես եկավ ղոկտոր Նազրմը. «Ձերդ գերազանցություն, ո՛չ Հայերը և ո՛չ էլ հույները մեր երկրի ապագայի հետ որևէ առնչություն չեն ունենա: Դրանով մենք կզբաղվենք, նրանց մենք համարում ենք ապստամբ և դավաճան, որոնք ամեն անգամ վազում են Եվրոպա իրենց հեքիաթները պատմելու: Իրենց իղձերը՝ կենդանի պահպանել մի անհեթեթ լեզու, իրենց ազգն ու իրենց պատմությունը, չեն համընկնում թուրք ժողովրդի ձգտումների հետ: Այստեղ կլինի մեկ ազգ՝ օսմանյանը և միակ լեզուն՝ թուրքերենը»:

Այդտեղ ավարտվեց ժողովը, և Իթթիհատի անդամները լքեցին պալատը՝ համոզված, որ սուլթանը նրանց դեմ ոչինչ չի կարող անել, քանի որ բանակի առավելագույն մասը պատկանում է երիտթուրքերին: Բայց մի բան բացարձակապես պարզ էր: Հայերը ոչ միայն երկրի ապագայի հետ կապ չունեն, այլև ընդհակառակը՝ նրանց մտադիր են ոչնչացնել կամ արտաքսել: Չկարողացա այս մասին խոսել ժողովի ընթացքում, սակայն գիտեմ, թե դուք ով եք և այս տեղեկությունը իմ կարծիքով համընկնում է ձեր մտածածի հետ: Կներեք ձեզ զբաղեցնելու համար: Մնաք բարով և շնորհակալություն ինձ լսելու համար:

Ժամանակ չունեցա անգամ նրան ասելու, որ իր պատմածն ինձ համար շատ կարևոր էր: Այդ փոքրամարմին մարդը արագ քայլերով անհետացավ Փարիզի գիշերվա մեջ: Նրան այլևս չտեսա, բայց միշտ նրան շնորհակալ կլինեմ իր վստահության համար: Մինչ տուն էի վերադառնում, խորհեցի այն բանի շուրջ, որ Իթթիհատի խարդախ ռազմավարությունն արդեն գործի էր դրվել և իրենց իսկ Հայերի միջև միությունն այլևս անհնարին էր լինելու:

37. ԿՐԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Թուրքիայում տիրող իրավիճակը Ֆրանսիայում ընկալվում էր որպես հեռավոր մի բան, որը ոչ մի կերպ չէր կարող ազդել ֆրանսիացիների կյանքի վրա, Փարիզը շարունակում էր մնալ որպես աշխարհի մշակույթի փարոս, իսկ Ֆրանսիան՝ այն երկիրը, որը թեև զորում էր նորաձևությունը, լինելով Արևելքի և մանավանդ Բարձր Դուան բանկիրը: Բանակցությունները, բնականաբար, տարվում էին թուրքական կառավարության հետ, սակայն նաև հարաբերություններ էին պահպանում ընդդիմության ներկայացուցիչների՝ մանավանդ Իթթի-հադ կուսակցության հետ, քանզի ակնհայտ էր, որ նրանք էին լինելու հերթական իշխողները:

Ինչ վերաբերում է ֆրանսիական հասարակական կարծիքին, շարունակ հետևում էի երկրի ներսում ծավալվող իրադարձություններին, գերմանացիների սին հոխորտանքներին, անգլիացիների ընչաքաղցությունը: Մարդիկ չլացած էին Միացյալ Նահանգներով, որը դարձել էր առաջադիմության և բարեկեցության երկիր՝ գայթակելով ոչ միայն Եվրոպայի ու Ասիայի վտարանդիներին, այլ նաև բանկիրներին, արվեստագետներին, դասախոսներին, որոնք նրանում տեսնում էին ընդարձակ, բնական վիթխարի հարստությունների տեր երկրի, որն ընդունակ էր օթևան տալ ողջ մարդկությանը, եթե դրա հարկը լիներ:

Մյուս կողմից՝ արդյունաբերականացումը, որ նոր էր սկսվել, թվում էր թե սահման չուներ: Ավիացիայի զարգացումը, ավտոմեքենաների սերիական արտադրությունը, որն սկսում էր ներխուժել քաղաքները, սուզանավերի ապշեցուցիչ տարողունակությունը սպասում էին վեցերորդ մայրցամաքի գաղութացմանը: Հաղորդակցության միջոցների առաջընթացն իր վերջին հրաշքով, որը կոչվում էր հեռախոս, վիթխարի նավերի կառուցումը, որն իր հերթին մեծ նավահանգիստների և ճանապարհների անհրաժեշտություն էր ծնում, կյանքի նոր՝ հարմարավետ կեցության գաղափարի ձևավորումը միջին խավի կողմից, այն ամենը, ինչ կոչվում էր տեխնիկական հեղա-

փոխական առաջընթաց, փոխում էր պատմության ընթացքը, ամեն օր ձևափոխում էր աշխարհագրությունը՝ կյանքի կոչելով 1900 թ. համաշխարհային ցուցահանդեսին տրված խոստումները որպես իրական փաստեր՝ չարժեքով եվրոպացիների զարմանքը:

Այդ ամենը ստեղծել էր կյանքը գործականորեն ընկալելու իմաստ: Ընդամենը քսանհինգ տարում՝ XIX դարի վերջին տասնհինգ տարիների և XX դարի առաջին տասնամյակում, գետնի տակ էին անցնում այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «մարդկային զգացմունքներ», «ալտրուիզմ», «այլախոհություն» և շատ ավելի խոր՝ ռոմանտիզմից և հերոսությունից մնացած հատկությունները:

Փարիզում վերջին տարիներին միայն խոսում էին ավտոմեքենաներից, սիրուհիներից, գործաբեքներից, փողից և պատերազմից: Այո՛, թեև ոչ ոք մատնացույց չէր անում Գերմանիային, այդուհանդերձ երբ խոսում էին Բալկաններում տիրող կոնֆլիկտներից, Արևելքի խնդրից, Ռուսական կայսրության անկայուն վիճակից, բոլորը հայացքն ուղղում էին դեպի Բեռլին:

Ինչ վերաբերում էր Եվրոպայի հիվանդ մարդուն, այսինքն՝ Թուրքիային, հասարակական կարծիքը տեսակետ չուներ: Սուլթանի հնարավոր անկումը ուրիշ շատ բաների հետ մեկտեղ դիտվում էր որպես անկայունության գործոն: Ինչ կպատահեր թուրքական կառավարությանը տրամադրված վիթխարի վարկերին. դրանց մեծ մասը երեսուն, քառասուն կամ հիսուն տարի ժամկետով էին: Ո՞վ ուներ առավել հնարավորություններ տիրանալու կայսրության մնացորդներին... Գերմանիան, Ռուսաստանը և Անգլիան թվում էին ավելի մրցունակ, քան Ֆրանսիան:

Արտգործնախարարը 1909 թ. փետրվարի սկզբներին ինձ հրավիրեց ժողովի՝ ստեղծված իրադրության շուրջ խոսելու: Այնտեղ հանդիպեցի Ժան Կառնոյին, որն ինչպես միշտ հրաշալի իրազեկված էր:

— Պետք է տեսնեիր սուլթան Աբդուլ Համիդի վերջին շաբաթների ընթացքում կերպարանափոխվելը: Հիմա միայն բարեփոխումներից է խոսում, դարձել է Սահմանադրության գլխավոր անձն ու կողմնակիցը, որը ձգտում է Թուրքիայի առաջընթացին:

Սրիկա, խարդալս: Մինչև հիմա ջարդում, թալանում և սպանում էր նրանց, ովքեր իրեն չէին քծնում և հանկարծ դառնում է մարդու իրավունքների պաշտպան, այրիացած կանանց բարերար, որերի ու քրիստոնյա փոքրամասնությունների հայր... Այդ մարդն իմ տեսած ամենամեծ խարդախներից է: Այնուամենայնիվ, մեր կառավարությունը շարունակում է հավատալ նրա հնարավորություններին...

Կարծում եմ, որ նա այլևս ոչինչ չի կարող անել. շատ-շատ կարողանա իր կյանքը փրկել... Սակայն ես ընդամենը Ֆրանսիական Հանրապետության մի համեստ ծառայող եմ և պարտազգաց իմ կառավարությանը: Քո վիճակն ավելի լավ է. ի վերջո, դու անկախ մարդ ես, քո տեսակետի տերը: Ինչպես հասկանում ես, սուլթանն ընդամենը մի խամաճիկ է:

Ինձ ասել են, որ լուծարել են գաղտնի ոստիկանությունը: Հիմա այդ ամենը կազմավորում է Իթթիհազը՝ իր վստահելի մարդկանցով: Ինչ վերաբերում է հայերին, նրանք կարծես թե հավատացել են երիտթուրքերի բարի կամեցողությանը, բայց մեր հետախուզական ծառայությունները մեզ ուրիշ բան են հավատացնում: Երանի սխալվե՞նք: Ես գիտեմ, Անրի, թե դու ինչ ես մտածում և ասեմ քեզ, որ քեզ հետ համաձայն ենք, թեև հիմա գլխավոր խնդիրը գերմանացիներին զսպելն է: Եվ պետք է խոստովանեմ քեզ, որ խիստ անհանգստացած ենք, քանի որ ընդամենը երկու տարվա մեջ նրանք մեզ լավ նեղն են գցել: Տեղեկացված ենք Իթթիհազի առաջնորդների հետ նրանց ունեցած հարաբերությունների մասին, իսկապես, դոկտոր Նազըմը իր մի քանի համագործակցողների հետ զնացել էր Գերմանիա, թեև այդ մասին չուտով քեզ մանրամասն կտեղեկացնեմ, քանի որ մեր անձնակազմը չուտով ստանալու է մի ծածկագրված հաղորդագրություն: Դու գուցե և իմանաս դա. ամեն դեպքում չուտով տեղի կունենան շատ բաներ:

Ընդամենը տասնհինգ օր անց ստացա գաղտնի տեղեկատվության ծածկագրի պատճենը, որի մասին ինձ ասել էր Ժան Կառնոն: Ո՞վ էր մեզ ուղարկելու եթե ոչ Միդհատ Շյուքրուն, որը երկար ժամանակ էր, ինչ գնված էր մեր հետախուզական ծառայությունների կողմից:

ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ

Բեռլին, 12 հոկտեմբերի 1908 թ.

Ունյխստագ – դոկտոր Գյոպպերտի գրասենյակ

Իթթիհազ կուսակցության ներկայացուցիչներ.

Դոկտոր Նազըմ

Դոկտոր Բեհադդին Շաքիր

Սուլեյման Ֆեհմի

Իսմայիլ Ջանփոլադ

Միդհատ Շյուքրուն

Գերմանական Կառավարության ներկայացուցիչներ.

Գեներալ Ֆրից Բրոնզարտ ֆոն Շելլենդորֆ, պրոֆեսոր Փաուլ Ռորբախ, Դանս Ֆրեյդեր ֆոն Վանգենհայմ

Արտաքին գործերի նախարարություն, գեներալ մայոր,

Դանս Դուման գերմանական դեսպանատան գինվորական խորհրդատու Թուրքիայում, դոկտոր Օտտո Գյոպպերտ Արտգործնախարարություն,

գերմանական դեսպանատան խորհրդական Թուրքիայում

Դիմնական ելույթները

Դոկտոր Գյոպպերտ – Ողջունում ենք սահմանադրական Թուրքիայի ներկայացուցիչներին: Բարի գալուստ ռեյսստագում: Ես ինձ թույլ եմ տալիս ասել, որ թուրք ժողովրդին համարում ենք որպես մեզ ամենամտերիմ և քանակազին բարեկամ: Խոսքը տալիս եմ գեներալ Բրոնզարտին:

Գեներալ Բրոնզարտ.— Դամամիտ եմ դոկտոր Գյոպպերտի ասածներին: Կանցնեմ ուղղակի հարցի էությանը: Մենք պետք է խորացնենք հարաբերությունները Գերմանիայի և Օսմանական կայսրության միջև: Վերջին իրադարձությունները Բուլղարիայի անկախության հռչակումը, Բոսնիայի և Դերեցովինայի միակցումը Ավստրո-Պրուսիայի, Կրետեն Դունաստանին, մեզ շատ են անհանգստացնում: Գերմանիան հանդես է գալիս համուն ամբողջական Թուրքիայի, մենք չպետք է լինենք նրա մասնատման վկաները: Ըստ մեր տեղեկատվության հայերը հավակնում են մեծ ինքնավարության, որից անմիջապես հետո կպահանջեն անկախություն: Արաբները քրիստոնյա մարոնիտները, դրուզները և այլ փոքրամասնություններ խոսում են մեծ և անկախ Սիրիայի մասին: Ալբանացիները ուր որ է ուզում են ապստամբել: Պետք է իմանաք, որ Գերմանիան թուրքերի նոր կառավարության հետ մեկտեղ կհամագործակցի դրանից խույս տալու համար: Ձեր ձեռքերն ազատ են: Մենք չենք միջամտի և թույլ չենք տա, որ եվրոպական այլ տերություններ դա անեն: Դոկտոր ֆոն Վանգենհայմը կստանձնի այդ քաղաքականության պատասխանատվությունը:

Ինչ վերաբերում է Ռորբախին և Գյոպպերտին, նրանք հատուկ հրահանգավորում կստանան այդ հարցը լուծելու համար: Գերմանիան կապահովի գինվորական ուսուցումը, սպառազինումը, ռազմամթերքը, պարենամթերքը, նավերը և սուզանավերը: Կտրամադրի առնվազն երկու նոր հաժանավ և երկու ռազմական սուզանավ տակտիկական խորհրդականներով: Կստանձնի ֆինանսավորումը, հետախուզական հատուկ ծառա-

յությունները, թուրքական պառլամենտի դեպուտատների համար քաղաքական գիտությունների դասընթացը, ռազմական նյութատեխնիկական բազայի ստեղծումը՝ համապատասխան խորհրդատուներով և արդյունավետ համագործակցումը, հասարակական կարծիքի վերահսկումը թուրքիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում և Եվրոպայի այլ երկրներում:

Այդ մասին գրավոր որևէ փաստաթուղթ չենք տրամադրի: Կօգտվենք կողավորված ծածկագրերից, որոնք անմիջապես պետք է ոչնչացվեն: Շնորհակալություն ուշադրության համար:

Դոկտոր Նազըմ.— Շնորհակալություն ձեր խոսքերի համար: Մենք համոզված էինք, որ Գերմանիան կըմբռնի մեր արդարացի որոշումները: Թուրքիան երբեք չի հիասթափեցնի այս օրինակելի ազգին: Մենք ամեն անհրաժեշտ բան կանենք, որպեսզի ունենանք համախմբված երկիր և վերջնականապես կազատվենք նրանցից, ովքեր փորձում են կործանել այն: Ձեր երկրի եղբայրական օգնությամբ մենք կհասնենք դրան: Յրահանգները, ուղերձները և կապերը կիրականացվեն այստեղ ներկա գրտնըվողներից որևէ մեկի միջոցով: Կրկին հայտնում ենք մեր խորին երախտագիտությունը:

Այստեղ ավարտվեց Շյուքրուի զեկուցումը: Այն բավականին հրատակ էր, որպեսզի ընկնեի զողէրոցքի մեջ և որոշեցի խոսել ժան Կառնոյի հետ: Նա ուղարկել էր ինձ այդ զեկուցումը՝ այն մտադրությամբ, որ իմանա իմ կարծիքը: Ես այրեցի այդ փաստաթուղթը մոխրամանում, իսկ կայծերը հանգրի մատիտով: Զեկուցումն ամբողջապես տպվեց իմ հիշողության մեջ: Երկու ամիս անց ժան Կառնոյին ուղարկեցի մի գրություն, և ինչպես այլ անգամներ, հանդիպեցինք Գրանդ Օթել ռեստորանում: Ժանը դարձել էր իմ լավագույն բարեկամներից մեկը, և մենք բավականաչափ գիտեինք միմյանց, որպեսզի խոսեինք իրար հետ ամենայն վստահությամբ: Ինձ հարկավոր էր իմանալ, թե ինչ կարծիքի է Արտգործնախարարությունը որևէ քայլ ձեռնարկելուց առաջ:

Ժան Կառնոն հայտնվեց անակնկալով: Նրան ընկերակցում էր Անտուան Մոնժը, Կոստանդնուպոլիս կատարած առաջին այցելության իմ հին բարեկամներից մեկը: Ազմկալից գրկախառնումներից և իրար ողջունելուց հետո, քանի որ տարիներ ի վեր իրար չէինք տեսել, ինձ թվաց, թե պետք է խոսենք անցած գնացած ժամանակներից, բայց պարզվեց, որ Անտուանը նախարարության հետախուզական ծառայությունների նոր պետն է, ինչի շնորհիվ կարող էինք

ազատ խոսել: Հրաշալի ընթերցուց հետո, քանի որ Գրանդ Օթելի չեֆ խոհարարը անկասկած Փարիզում լավագույնն էր այդ ժամանակաշրջանում, ժանը իսկույն անցավ գործին:

— Անտուան, դու ինձանից լավ գիտես նախարարության՝ Անրիի հետ ունեցած բացառիկ հարաբերության մասին: Հիմա նա մեր հատուկ խորհրդականն է Մերձավոր Արևելքի գծով և Օսմանյան կայսրության լավագույն մասնագետներից մեկը, մի մարդ, որը խորապես գիտե հայկական հարցը: Նրա ամուսնությունը Մարիցա Փիլիպոսյանի հետ նրան կապել է այդ հարցին և նա վայելում է հիմնական առաջնորդների վստահությունը, ուրեմն կարող ենք խոսել առանց վերապահումների, այնպես չէ՞:

— Համաձայն եմ:

Անտուան Մոնժը պահպանվել էր շատ ավելի լավ, քան երկուսս: Մազերը մուգ էին, բացառությամբ մի երկու ճերմակած մազերի, զեմքն արևահար, կարծես հենց նոր էր վերադարձել Միջերկրականից: Նրան այդ պաշտոնին նշանակել էին՝ ելնելով ոչ թե անձնական լայն կապերից, այլ իր մտավոր հզոր պոտենցիալից, որն անշուշտ ընձեռնելու էր մեծ հաջողություններ Արտգործնախարարությանը: Հետևաբար խոսելու էինք լիովին անկեղծ, մանավանդ, որ նրանց ամենավստահելի մարդկանցից մեկն էի:

— Տեսեք: Երեքս էլ փորձառու ձեր շուն ենք: Իհարկե, ես սիրով եմ այդ ասում և հարկ չկա, որ ձեզ բացատրեմ, որ շատ բաներ երբեք այն չեն, ինչ թվում են, մանավանդ երբ դա վերաբերում է Օսմանյան կայսրության անկմանը: Ողորդ մեջ դրված են այնքան շահեր, այնքան մասնակիցներ, այնքան երկրներ են իրար մեջ բաժանում այդ տորթը, այնքան ստեր ու կիսատ-պոատ ճշմարտություններ են շրջանառվում, որ ոչ ոք ի վիճակի չէ կանխատեսել իրադարձությունների հետագա ծավալումը: Հնարավոր է, որ երեքս այստեղ նստած, — որ միասին քսանհինգ տարի առաջ եկանք Կոստանդնուպոլիս և մեր ժամանակի մեծ մասը նվիրաբերեցինք այդ տարածաշրջանի ուսումնասիրմանը, — պատկանում ենք այն մարդկանց փոքրաթիվ խմբին, որոնք իսկապես հասկանում են այդ խնդիրը:

Այսպիսով ունենք մի կայսրություն, որը ցանկացած գնով նավթեկությունից ուզում է փրկել իր մնացորդները: Քանի դեռ նրանց հաջողվում էր դաշույնը ձեռքներին արշավելով, քարշ տալով իրենց հնադարյան թնդանոթները, արյամբ և հրով նվաճել նոր երկրներ, ամեն ինչ լավ էր: Նրանք տիրապետում էին նվաճելու արվեստին, գործածելով հնագույն ռազմավարական մեթոդները. ահարեկչու-

Թյունը, բռնությունը, թալանը, սպառնալիքը: Ծախվող աղմինխատ-
րացիայի սահմանած ծանրագույն հարկերով, բացարձակ արհամար-
հանքով բոլոր նրանց հանդեպ, որոնց արյունը օսմանյան չէ, անխտիր
պատիժներով, շատ դեպքերում սպանդներ գործադրելով... արտոնյալ
դասի հովանավորչությամբ, ի վերջո՝ մի կրոնի միջոցով, որն իր
ստեղծման օրից հակամարտության մեջ է քրիստոնեություն՝ մեր
միասնություն գլխավոր տարրի հետ ստեղծվել է անկայունություն:
Այդ ամենը խանգարել է, որ նա ևս դառնա Եվրոպայի երկրներից
մեկը, որտեղ ահով են հիշում «Թուրքին»: Համոզված եմ, որ եթե
նրան չկանգնեցնեին Վիեննայում, հասած կլինեին Փարիզ, և գուցե
այդ դեպքում մենք էյֆելի աշտարակի փոխարեն կունենայինք երեք
հարյուր մետրանոց մի մինարեթ:

Բայց այդ կայսրությունը հիմա քայքայվում է: Արաբիայում թուր-
քերի կյանքը դարձրել են անհնարին, Միջագետքում անգլիացիները
ուզում են նրանցից ազատվել, Սիրիայում մինչև կոկորդը կուշտ են,
որ իրենց չեն թողնում ապրել միջերկրյա ազատ ոգով: Եգիպտոսում
նրանցից միայն հին հուշեր են մնացել, Բալկաններում սկսվել է մի
պատերազմ, որը բոլորիս գուցե իր հետևից տանի:

Ինչ վերաբերում է Հունաստանին, շատ է անհանգստացած Փոքր
Ասիայում եղած իր հայրենակիցներով... որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ
հեղինական աշխարհի սիրտը: Լավ, իսկ մենք՝ եվրոպացիներս, մենք
որտե՞ղ ենք գտնվում, ի՞նչ ենք անում մենք այս փշոտ հարցի կա-
պակցությամբ: Ձեզ կպատասխանեմ հակիրճ: Ոչինչ: Ուզում եմ ասել,
ոչ մի դրական բան: Գերմանիան իր բռնած դիրքով մինչև վերջ չի
հասկանում իր վիճակը, քանի որ իր գիտնականները, մտավորա-
կանները, զինվորականները, ֆինանսիստները մի բան են կրկնում.
«մենք արտոնյալ ազգ ենք», «ամենալավն ենք»... և մեծ թերաբե-
քությամբ են տառապում՝ նայելով անգլիական կայսրությանը կամ
էլ թեկուզ մեզ... Վերջերս մի գեներալ ասաց ինձ, թե հնարավո՞ր էր
արդյոք, որ իսպանացիները կամ պորտուգալացիները ընդունակ լի-
նեին ստեղծել պատմական նման ծավալի կայսրություններ: Ձեր կա-
րողանում հասկանալ կամ էլ ի վիճակի չէր ըմբռնելու, թե արտաք-
նապես թույլ այդ մարդիկ՝ այդ ժամանակվա մշակույթից զուրկ, զին-
ված մի երկու ժանգոտած ձողերով, ոնց էին կարողացել նվաճել աշ-
խարհի մեծ մասը... Մինչդեռ մենք՝ կիրթ, ուսյալ, էլեգանտ և խելացի
ֆրանսիացիներս, նայե՛ք, թե ուր ենք հասել: Դեռ մի լուրջ ֆինան-
սական խնդիր էլ՝ վրան ավելացրած: Ոչ ոք մեզանից ավելի ոխակի չի
ղիմել, այլ կերպ ասած՝ Թուրքիայի արտաքին պարտքի կեսից ավելին
Ֆրանսիայինն է:

Բառորդ դար առաջ մենք թուրքական մոդելի օգտին մեծ գու-
մարներ դրեցինք, որը չիրականացավ, քանի որ առաջընթացը և ար-
դիականացումը չեն կարող պարտադրվել քաղաքակրթության այն-
պիսի միջավայրում, որը ձևավորվել է դարերի ընթացքում ուժաց-
ման, աննշան փոփոխությունների, իշխանավորներին հնազանդվելու
պայմաններում: Բայց ես սկսեցի շատախոսել, թույլ տվեք անցնել
բուն նյութին:

Ի՞նչ է պատահելու երիտթուրքերի շարժմանը: Կլինե՞ն նրանք այս
հեղափոխության յակորինները, կլինե՞ն նազըմը Մարատ, իսկ այդ
Թալեաթը, որի մասին այդքան խոսում են, Ռորեսպիեր, ասեմ, որ ես
վատատեսորեն եմ նայում այդ հեռանկարին: Մեր գաղտնի տեղե-
կություն համաձայն՝ մեր առջև ծայրահեղ ազգայնամոլականներ են,
որոնք ջանալու են ազատվել, հնարավորին չափ շուտ, քրիստոնյա
փոքրամասնություններից: Իթթիհադը խաբում է Հայերին, ընդ որում
ինչպես ՀՀԳ-ին, այնպես էլ Հնչակյաններին... նաև մնացած բոլոր
կուսակցություններին, ճյուղավորումներին, խմբավորումներին, միա-
վորումներին և մնացած բոլորին:

Հայերի խնդիրն այն է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը հավակնում
է ունենալ իր սեփական տեսակետը. ի վիճակի չեն համախմբվել:
Նման իրավիճակում անհնարին է օգնել նրանց, քանի որ որոշակի
համաձայնություն գալուց երկու թե երեք ամիս անց, հանդիպում
ենք նոր առաջնորդների հետ, որոնք հերթական անգամ գալիս են
նախկին խմբակցությունից անջատվելուց հետո: Անկեղծորեն ասեմ
ձեզ, որ նրանք դառնորեն բողոքում են թուրքերից, բայց իրենք շատ
քիչ բան են անում իրավիճակը փոխելու համար, քանի որ միշտ վի-
ճում են, ձայնը գցում գլուխները, համաձայնություն չգալով: Նրանց
ուժը ճարտասանությունն է: Հեշտ չի լինի նրանց համոզել, որ յուրա-
քանչյուրը չի կարող թույլ տալ սեփական գաղափարները պնդելու
չքեղությունը: Բայց գուցե դա իրենց ազգային բնավորության մա-
սերից է՝ այն, որ նրանց ասիական ոգին թույլ չի տալիս գործել
եվրոպացու պես: Մեզ թվում է, որ մոտակա ամիսներին շատ բաներ
տեղի կունենան և մենք պետք է ուշադիր հետևենք այդ ամենին:

Անտուան Մոնժը նայեց Ժան Կառնոյին՝ ասելով.

— Դու արդեն նրան ասե՞լ ես... Դե լավ, լսիր, ուրեմն ուզում
ենք, որ դու վերադառնաս Կոստանդնուպոլիս, որպես դեսպանա-
տան խորհրդական, միայն մի քանի ամսով, քանզի շատ կարևոր է,
որ դեսպանը տեղեկացված լինի գալիք իրադարձությունների մա-
սին: Գիտենք, որ շատ լավ հարաբերությունների մեջ չէինք սուլ-

Թանի կառավարութեան հետ, բայց հիմա շատ բաներ են փոխվել: Գու ամենից լավ ես տեղյակ ներկա իրավիճակին, և Իթթիհադի մարդիկ քեզ հարգում են... թեև դա շատ հարաբերական է: Մյուս կողմից՝ չե՞ս ուզում գնալ որպես դեսպան, հիմա գուցե այլ կարծիքի ես: Քո կինը հաստատ բոլորիցս կուշտ է, բայց մենք կրկին քո կարիքն ունենք:

Երբ տուն վերադարձա և Մարիցային պատմեցի նախարարութեան նոր առաջարկի մասին, նա ինձ նայեց տխրութեամբ ու բարկութեամբ: Ինձ հարգում էր չափից ավելի, որպեսզի ինձ ասեր, թե ինչ պետք է անեի, թեև մյուս կողմից՝ նա նաև հասկանում էր իմ վիճակը: Ակնհայտ էր, որ ինձ ընկերակցել չէր կարող, և հավանաբար դա էր նրան ամենից շատ անհանգստացնում:

Իմ ուղևորությունը նախատեսված էր մարտի սկզբներին, և այդ շարաթն անցավ աննկատ, նախապատրաստական աշխատանքներում, նախարարութեան ժողովներում՝ հրահանգները կոնկրետացնելով և առօրյա խնդիրներով: Չեմ թաքցնի, որ նյարդայնացած և անհանգիստ էի, ոչ այնքան ինձ սպասվող բարդ իրադրությունից, որքան վերադառնալուց մի երկիր, որն իմ մեջ անջնջելի հետք էր թողել:

ՄԱՐՏ 1909 – ՕԳՈՍՏՈՍ 1910

38. ՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾԻ ԱՎԱՐՏԸ

Ընդամենը չորս օրում Արևելյան ճակընթացը Փարիզից ինձ տեղափոխեց Կոստանդնուպոլիս: Երբ գնացքից իջա, զգացի, թե ինչպես էր բարախում սիրտս: Ժամանակն անցնում էր խելակորույս արագութեամբ, տասներեք տարի առաջ էի թողել այդ երկիրը: Շատ բաներ էին տեղի ունեցել, սակայն յուրահատուկ բույրը, որ ծովի հոտի խառնուրդ էր, հինավուրց քարերը, շուկաների համեմունքները իմ մեջ արթնացրին տխուր հիշողություններ: Կյանքն ընթանում էր արագ, և չուտով լրանալու էր կյանքիս կես դարը:

Նախարարութեան նոր նախագծի համաձայն՝ այս անգամ վերադառնում էի որպես պետական քարտուղար Միջին Արևելքի հարցերով: Իմ առաքելությունը կայանում էր նրանում, որ գնահատելի իրադրությունը հենց մրրիկի սրտում, փորձելի վերահսկել Ֆրանսիայի դիրքորոշումը փոփոխվող և անկանխատեսելի իրադարձությունների հանդամանքներում:

Սկզբում ինձ առաջարկել էին արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնը Կոստանդնուպոլսում: Հետո, զրուցելով համաձայնվեցինք պետական քարտուղարի պաշտոնի վրա: Երբեք ինձ դուր չէր եկել պաշտոնավարել պետական ծառայություններում, ոչ էլ կախված լինել սահմանված նորմերից: Գուցե դա էր պատճառը, որ ես սիրում էի լրագրողի մասնագիտությունը: Բայց դա էլ էր մնացել հետևում, թեև կրկին ինձ հուզում էր այն բարդ առաքելությունը, որ պետք է իրագործեի:

Ինքը՝ նախարարը լավ գիտեր իմ դիրքորոշումը: Գիտեր, որ ես հայերի կողմից էի, ինչպես ուրիշ շատ մտավորականներ, Փինանսիստներ և Ֆրանսիական քաղաքացիական հասարակութեան հայտնի դեմքեր, ովքեր չէին կարող ընդունել Թուրքիայում ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ բռնությունը, ոչ էլ մշտական նվաստացումները՝ «մարդու իրավունքների» խախտումները. այնքան, նուրբ և բարդ բան, որում Ֆրանսիան չէր կարող հրաժարվել իրավունքի և մշակույթի հարցերում առաջատար դերակատարությունից, որն իր վրա դրել էր պատմությունը:

Չուտ սրանք էին այն դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին կրկին վերադառնալ Կոստանդնուպոլիս: Երբ կառքը ինձ տանում էր դեսպանատուն, թվում էր, թե այդ քաղաքը թողնելուց հետո, մի ակնթարթ էր անցել, ոչ թե տասնհինգ տարի: Արտաքուստ ամեն ինչ մնացել էր նույնը, թեև գիտեի, որ ամեն ինչ փոխվել է:

Հրաժարվեցի, որ ինձ դիմավորեին չքահանղեսով: Դա անախորժությունն պատճառեց դեսպանին, բայց նա թերևս պետք է ընդուներ կյանքն ըմբռնելու իմ յուրահատուկ կերպը:

Դեսպանն ինձ տեղեկացրեց իրադրությունը: Իր կարծիքով սուլթանը խորամանկորեն մաներել էր՝ փորձելով ժողովրդին թեքել իր կողմը: Թեև այդ պահին միայն մի բան էր աչքի զարնում՝ տնտեսական իրավիճակի հետևանքով անհանգստություն և դժգոհություն, որն է հեռանկարի բացակայություն:

Մեկ ամսվա ընթացքում երկու կողմերից էլ ստացա հաղորդագրություններ: Իթիհադի անդամները ցանկանում էին ապահովել իրենց համար Ֆրանսիայի օգնությունը՝ անկախ նրանից, որ համագործակցում էին Գերմանիայի հետ: Նրանք նաև մեր երկրի կարիքն ունեին, եթե ուզում էին հուսալի ապագա ունենալ: Մյուս կողմից՝ եկան սուլթանի պատվիրակները: Արդուլ Համիդը դեռ հույս էր փայփայում կառավարման ղեկը իր ձեռքը վերցնելու, իսկ ինչ մնում էր հայերին, հասկացա, որ անհնարին է նրանց ամպերից ցած իջնել: Նրանք ընդունակ չէին կասկածի տակ առնել երիտթուրքերի տված խոստումները: Ասես տարված էին նույն այն մարդկանցով, որոնց մեր հետախուզական ծառայությունները մատնանշում էին որպես իրենց իսկական թշնամիների, ինչը և մենք կարող էինք հաստատել մեզ հասած գրավոր տեղեկություններով: Ի՞նչ էին ուզում ասել այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են. «ցուցաբերել համբերատար դիրքորոշում հայ կուսակցությունների նկատմամբ մինչև Իթիհադի ամրապնդումը», կամ «անհրաժեշտ է կործանել նրանց ընտանեկան միասնության հիմքերը, որպեսզի մեզ հաջողվի վերացնել նրանց ազգային հաստատությունները»՝ արտասանված կամ գրված դոկտոր նազրմի կամ Ահմեդ բեյ-Աղանի կողմից:

Դա մեզ հաջողվեց հաստատել շատ արագ: Ապրիլի 13-ին գտնվում էի Միացյալ Նահանգների դեսպանատանը: Ողջունում էի նրանց դեսպանին՝ Հենրի Մորգենթաուին, երբ եկան հաղորդելու, որ Թաքսիմի կայազորի բանակի առաջին կորպուսը ընդվզել է կառավարության դեմ: Մարդիկ վազում էին փողոցներով, և այնպիսի խառնաշփոթ էր առաջացել, որ ոչ ոք չէր կարող իմանալ, թե իրականում ինչ է պատահել: Ասում էին, որ սպանել են Իթիհադի մի քանի ան-

դամների, ինչպես նաև մեծ թվով սպանների, որոնք հավատարիմ էին մնացել սահմանադրական կառավարությանը: Տեղեկությունները, որոնք հասնում էին դեսպանատուն, ցույց էին տալիս, որ այդ խռովության հետևում կանգնած է ինքը՝ սուլթանը, քանի որ խռովարարները պահանջում էին իր տիրապետության և իսլամական օրենքների վերադարձը:

Հաջորդ օրը Կոստանդնուպոլիսը արթնացավ սուլթանի և բոլոր հավատացյալների խալիֆի հետ, Արդուլ Համիդը կրկին նստած էր Դոլմաբաղչեի իր գահին: Նրան սատար էին կանգնել սոֆիթերը՝ թեոլոգիայի և իսլամական իրավունքի ուսանողները, թեև դոկտոր Նազրմից ստացա մի հաղորդագրություն, որում նա հայտնում է իր համոզմունքն այն մասին, որ շատ շուտով վերադառնալու է նախկին իրադրությունը և խնդրում էր այդ հարցում իմ աջակցությունը: «Օրերի հարց է, գուցե և ժամերի: Բանակը մեզ հետ է»:

Իսկապես այդպես էր: Մահմուդ Չեքեթը՝ կայազորի հրամանատարը Սալոնիկում, հասավ Կոստանդնուպոլիս մի մեծ բանակի գլուխն անցած և համարյա ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպեց սահմանադրական իրավիճակը վերականգնելիս, բացառությամբ Թաքսիմի հրետանավորների զորանոցը զրավելուց, որը արյունոտ մի միջադեպ էր:

Սուլթանը վախենում էր պատասխան պատժամիջոցներից և անմիջապես հանձնվեց: Երեք օր անց, ապրիլի 27-ին ասամբլեան քվեարկությամբ նրան պաշտոնազրկեց, և այդ նույն գիշեր նրան ուղարկեցին Սալոնիկում գտնվող մի ոչ մեծ պալատ իր հարեմի կանանց հետ միասին: Բայց դեռ հանրապետություն հռչակելու ժամանակը չէր՝ մանավանդ այդ անկայուն իրավիճակում: Այդ իսկ պատճառով Ռեշադը՝ Արդուլ Համիդի կրտսեր եղբայրը, սեփական կամքից զուրկ մի մարդ, որն իր ամբողջ կյանքն անց էր կացրել փակված, իրենց ազգականների հանդեպ սուլթանների հնուց եկած վախի պատճառով, թագազրկվեց որպես նոր սուլթան՝ Մուհամեդ V, մի անկարող մարդ բոլոր առումներով:

Սակայն մինչ այդ մի զարհուրելի ողբերգություն էր սկսվում Ադանայում՝ Կիլիկիայի մայրաքաղաքում, որը Թուրքիայի կարևոր քաղաքներից էր: Ոսչատուր Մալումյանը եկել էր դեսպանատուն ինձ տեսնելու՝ նախապես տեղեկացնելու կատարվածի մասին, նախքան լուրը կհասներ Կոստանդնուպոլիս: Ավելի ուշ, Ֆրանսիայի հյուպատոսի տեղակալից ստացած ծածկագրված հեռագրերը հաստատում էին այդ դեպքերը:

Մալուճյանը շատ էր փոխվել, թողնում էր այն տպավորությունը, որ նրանում սպառվել է կենսական էներգիան. դադարել էր ժպտալ: — Ինձ համար դժվար է շարունակել ապրել: Ասեմ ձեզ, որ ամեն առավոտ ահռելի ճիգ եմ գործադրում վեր կենայիս, ուզում եմ ինչ-որ տեղ հեռանալ: Դա նշանակում է, որ կյանքն ինձանից չնչահեղձ հեռանում է: Ձեմ ուզում ներկա գտնվել գալիք իրադարձություններին: Հիշո՞ւմ եք տասներեք տարի առաջ, երբ ձեզ ասացի, որ կանխազգում եմ ահավոր մի բան: Ձե՞ որ վրա հասան 1894 և 1895 թթ. կոտորածները, բայց հիմա ինձ թվում է, որ լինելու է շատ ավելի սարսափելին, համեմատած այն ամենի հետ, ինչ մինչ այժմ տեղի է ունեցել... Մայն դր Լատուր, այս մարդիկ, որ իշխանություն գլուխ են անցել, մտադիր են ոչնչացնել իմ ժողովրդին: Տեսեք, Ադանայում երեք օր շարունակ սպանդ են իրագործում: Իմ զարմիկը պատմեց, որ սպանել են հազարավոր հայերի: Սա պլանավորված ոչնչացում է: Ձի թվում, թե վերահսկողությունից դուրս իրավիճակ է, զարհուրելի է: Թուրքերի խմբեր, անկանոններ, աֆղաններ, որոնք շատ են Ադանայում, փակում են որևէ թաղամաս... ոտքի տակ են տալիս փողոցներն անխրտիր, մտնում են հայերի տները, բռնաբարում կանանց, անգամ աղջրնակներին, գլխատում տղամարդկանց, անգամ փոքր տղաների: Հենց հիմա է դա կատարվում: Խիղճ չկա: Ինչո՞ւ միշտ մենք: Ինչո՞ւ ուրիշների պես չենք կարող խաղաղ ապրել: Ինչո՞ւ, մայն: Ինչո՞ւ... — Ուշատուր Մալուճյանը չկարողացավ զսպել արցունքները և ամոթից ձևափոխվեց ծածկեց դեմքը, մինչ հեծկլտում էր:

Ես գիտեի, որ իմ առջև արտակարգ իմացություն օժտված մտավորականներից մեկն էր, բացառիկ խոհական անձնավորություն և այդ վիճակում նրան տեսնելն ինձ խորապես հուզեց:

— Դե լավ, Ուշատուր, կտեսնեք, որ դա միայն մի դեպք է, հավանաբար ամեն ինչ արդեն վերջացել է: Սուլթանն այլևս չի կարող ուղարկել այնտեղ իր լրտեսներին... և այն, ինչ կատարվում է Կոստանդնուպոլսում, այդ բռնակալի վերջին ջղաձգություններն են: Համոզված եմ, որ վատթարագույնը մնացել է հետևում և շուտով ասամբլեան, սահմանադրությունը և ժողովրդի ուժը ամեն բան կփոխեն: Այդքան հոռետես մի եղբք: Կտեսնեք, որ հայերը շատ շուտով կդառնան լիիրավ քաղաքացիներ:

Ուշատուր Մալուճյանը բարձրացրեց գլուխը: Նրա սևեռուն, կարմրած աչքերն ինձ էին նայում:

— Ոչ, մայն, դուք, ես և շատ ուրիշները գիտենք, որ երբեք չի լինի այդպես: Երբեք չենք լինի լիիրավ քաղաքացիներ մեր իսկ հողի վրա: Մեզ պահում են իրենց կրունկի տակ՝ ճնշելով, սպանելով, բռնա-

նալով, սակայն իրենց հասանելիք պատիժը միշտ կկրեն իրենց ներսում: Կանցնի հարյուր սերունդ, և այն, ինչ կատարվում է Ադանայում, կպահանջի արդար դատաստան: Այդ աղջնակների սարսափելի ճիչերը, որոնց բռնաբարել են, հնչում են իմ ականջներում: Այդ պատանիները, որոնք ցանկանում էին փրկել իրենց քույրերին, մորթվեցին ոչխարների պես, նրանք երբեք չեն մեռնի և կապրեն հավիտյան բոլոր հայերի սրտերում: Ո՛չ, մայն, նրանք հաստատում են Եվրոպայի քաղաքական գործիչների խայտառակությունը, ովքեր ձգում են հանգույցը, որ համոզվեն, թե դեռ որքա՞ն կդիմանա: Մի քանի տող ընդամենը կհայտնվի Փարիզի, Լոնդոնի, Բեռլինի որոշ թերթերում, բայց հնարավոր է, որ դա էլ չլինի:

«Ադանայում ճնշել են հայերի խոտվությունը, կանոնավոր բանակին հաջողվել է ոչնչացնել որոշ հայ բանդիտներ...»: Ահա թե ինչ կգրեն թերթերը, մինչ դոկտոր Նազըմը կհորդորի յուրայիններին մեկընդմիշտ վերջ տալ այդ իրադրությունը: Հայ ներկայացուցիչները կբողոքեն... բայց ոչ մի բողոք չի ընդունվի ասամբլեայի կողմից, նրանց ձայնը կմարի Իթթիհատի կուսակցության ոտքերի դոփյունից: Ոչ, մայն, ավելի ճիշտ՝ կկատարվի հակառակ մի բան: Նրանք կոչընչացնեն Ադանայի ամբողջ հայ համայնքին, որոնք երեսուցից քառասուն դարեր ի վեր ապրում են Կիլիկիայում: Կմեռեն քանից երեսուն հազար իմ ազգակիցներից... հիմա նաև ձեր ունեցից: Ձեր կինը ծնունդով Կիլիկիայից չէ՞... Պետք է որ իմանաք, որ ձեր կնոջ ազգականները սարսափահար վազում են՝ փորձելով թաքնվել, փրկել երեսուցիներին: Յաթաղաններով ու մսագործի դանակներով զինված այդ հրեշներին ծերերն ինքնակամ՝ որպես հեշտ գոհարբվողներ, թողնում են, որ իրենց սրի քաշեն՝ զվարճանան, մինչ այդ ընթացքում երեսուցիներն անօգուտ փորձում են թաքնվել մի տեղ:

Մայն դր Լատուր, Եվրոպան ոչինչ չի ուզում իմանալ, պարփակված ինքն իր մեջ՝ վայելում է, խրվելով մահացու յոթ մեղքերում: Ինչ փույթ, թե մեռնում են մի քանի ասիացի անծանոթներ: Իսկ դա քաջ հայտնի է Իթթիհատին և իրենց համախոհներին, քանի որ նրանց գործակալներն են, որ հրահրում են կոտորածները:

Ուշատուր Մալուճյանը տեղից վեր կացավ և ինձ գրկեց: Նկատեցի, որ շատ էր նիհարել, ասես սմբել էր: Այդ բարի մարդուն սպանում էին իր ժողովրդի դժբախտությունները:

Քիչ օրեր անց Ֆրանսիայի ու Անգլիայի փոխհյուպատոսների և մի քանի ականատեսների, ինչպես օրինակ՝ ոմն Հելեն Դավենպորտի, պատմածներից տեղեկացանք Ադանայի սարսափելի սպանդի մասին: Զարմանալին այն էր, որ Կոստանդնուպոլսի հայերը իրենց այն-

պես էին պահում, կարծես անտեղյակ էին: Ես խոսեցի մի քանի Հեղինակավոր մարդկանց հետ և ինձ համակեց այն զգացողությունը, որ նրանք չէին ուզում տեսնել իրականությունը, քանի որ դրան կարևորություն չէին տվել: Հազիվ երկու շաբաթ էր անցել, երբ այդ իրավիճակը տարածվեց ողջ Կիլիկիայով: Տարսոնում, Անտիոքում, Հարունում (Պառնի), Հայկապում, Ջեյթունում և շատ այլ կարևոր քաղաքներում թուրքերը անխտիր հարձակվում էին հայկական թաղամասերի վրա՝ առանց նայելու տարիքին ու սեռին: Ծատերի հավատը չէր գալիս, որ ազգային մաքրումից՝ կատարվածից ընդամենը ամիսներ անց, որի ընթացքում շատ թուրքեր իրենց հայ հարևաններին ուղեկցում էին գերեզմանոց կամ զանգվածային գերեզմանափոսերը, կրկին կսպանեն իրենց:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն՝ իրագործվում էին Իթթիհադ կուսակցության հրահանգները, ինչն այդ հարցը ավելի էր անհավատալի դարձնում, քանի որ Իթթիհադի անդամները շարունակում էին պաշտոնապես հավաքվել դաշնակցական կուսակցության անդամների հետ, ասես կարևոր ոչինչ տեղի չէր ունեցել: Իրար ձեռք էին սեղմում, միասին ժպտաղեմ լուսանկարվում էին ասամրլեայի դիմաց կամ կուսակցության նստավայրի մուտքի մոտ:

Ինքը՝ Արդուլյան, «Արդուլյա եղբայրներ» լուսանկարչատան, Կոստանդնուպոլսի լավագույն լուսանկարիչն ինձ թույլ տվեց տեսնել այդ օրերին իր արած բոլոր լուսանկարները: Ի՞նչ էր կատարվում: Ջէի՞ն մահացել հազարավոր ու հազարավոր հայեր, նրանց թվում չակոր Պապիկյանը, թունավորված ասամրլեայի մի թուրք ղեպուտատի կողմից, քանի որ չափազանց շատ բաներ գիտեր՝ կապված սպանողների հետ: Ես կարողացի նաև Պապիկյանի պատրաստած զեկուցումը, որի եզրահանգումները սահմուկեցուցիչ էին: Այդ կոտորածների հետևում կանգնած էր Իթթիհադը՝ Առաջադիմություն և միություն կուսակցությունը:

Ոոսեցի Հովհաննես Օհանյանի՝ այն բժշկի հետ, որը մի քանի տարի եղել էր իմ հարևանը: Ինձ ասաց, որ մասնակցել էր ՀՀԳ-ի առաջնորդների հետ խորհրդակցությանը, որին ներկա էր եղել Անդրանիկը, որը տեղի է ունեցել Ադանայի ղեպերից մեկուկես ամիս առաջ: Ասաց, որ Ջորավար Անդրանիկը նրանց զգուշացրել էր, թե չուտով ինչ է տեղի ունենալու և նրանց զգուշացրել էր Իթթիհադի առաջնորդների երկակի պահվածքի մասին:

— Նրան ոչ մի ուշադրություն չդարձրին, իսկ երբ ես փորձեցի խոսել, ինձ թույլ չտվեցին: Կարծես հիպնոսացած լինեին և ի վիճակի չեղան գլխի ընկնելու, որ խաբեություն էր: Հեռանալուց առաջ Անդ-

րանիկն ինձ ասաց, որ Թալեաթը և այդ դոկտոր Նազըմը կոտորածների ուղեղն են: Ինչ հիմարն ենք եղել:

Օհանյանը բարկացած էր թե՛ սրանց և թե՛ նրանց վրա: Հայերի լուրջ խնդիրը տարբեր խմբավորումների բաժանվելն էր, ինչը խանգարում էր, որ համաձայնության գային, գործեին արդյունավետորեն:

Մտախոհ վերադարձա դեսպանատուն: Իմ հայ բարեկամները գրլխի էին ընկել, որ գայը հոտի հովվի տեղ էր ուզում անցնել և կանխազգում էին մոտալուտ աղետը:

Սեպտեմբերին Թալիբ բեյը, որի հետ անկախ ամեն ինչից լավ հարաբերություն էի պահպանում, ինձ հրավիրեց խորհրդակցության գինվորական ակադեմիա: Այդ նիստը բացառապես քաղաքական գործիչների, գինվորական վերնախավի և մտավորականների համար էր: Եկավ ինձ տանելու իր նոր ավտոմեքենայով՝ դայմլերով, շատ նման իմ ունեցածին և այնքան հպարտ էր իր մեքենայով և իր ունեցած հասարակական դիրքով: Երբ հասանք, տեսա մեծ թվով գերմանացի բարձրաստիճանավորների, նրանց մեջ էին Փոն դեր Գուլը, Փոն Վանգենհայմը, մի բարձր պաշտոնյա արտգործնախարարությունից, մեծ թվով թուրք գեներալներ և անշուշտ Իթթիհադի հիմնական առաջնորդները: Այնտեղ էր Թալեաթ փաշան՝ նրանց բոլորի անվիճելի ղեկավարը, դոկտոր Նազըմը, կուսակցության գլխավոր քարտուղարը՝ Բեհադդին Շաքիրը, ինչու չէ, նաև Միդհատ Շյուքրուն, որն ինձ ողջունեց այնպես, ասես մտերիմ բարեկամներ էինք:

Սորհրդակցությունն անցկացրեց Յուսուֆ Ակչուրան, պանթուրքիզմի գաղափարախոսը, որը դարձել էր նոր արմատական ազգայնամոլության ջատագովը: «Երրորդ համակարգը, — վստահարար ասում էր նա, և մերթ ընդ մերթ նրան ընդհատում էին հիացական աղաղակները, — մեզ թույլ կտա միաձուլել թուրքական նացիոնալիզմը և պանիսլամիզմը, մեզ կընձեռի նոր կյանք: Պանթուրքիզմը, այսինքն՝ բոլոր թուրք ժողովուրդների և ուրալալթայական ուսանների միավորումը կդառնա Եվրոպային և Ռուսաստանին դիմակայելու բազան: Թուրքերը, թաթարները, ղազախները, ույգուրները, ուզբեկները, առհասարակ թուրքմենները կազմում են եղբայր ժողովուրդների միություն՝ թուրքական արյամբ, թուրքական լեզուներով, թուրքական ժառանգությամբ, որոնք ոչ հեռավոր ապագայում կկազմեն միավորված մեկ ազգ իսլամական կրոնով, միակ ուսան՝ ուժեղ, հպարտ, քաջակորով և մտավոր բարձր կարողությամբ, որոնք ընդունակ կլինեն փոխել աշխարհի ճակատագիրը:

Թուրք և գերմանացի ժողովուրդներին ի վերուստ տրված է կառավարել, ղեկավարել և հրամայել մնացածներին, իսկ մնացյալ ժո-

դովուրդները, երբ վերստին կյանքի կոչվի Թուրանը՝ մի վիթխարի տարածություն անսահման հովիտներով և գարնանը կանաչ բլուրներով, պետք է իրենց հերթին ընդունեն իրերի այդ դրությունը: Բայց դրա համար մեզ առաջին հերթին հարկավոր է մաքրել Թուրքիան այն ուսաններից, որոնք աղտոտում են այն. ինչ գնով էլ որ լինի՝ դա մեզ չպետք է հետաքրքրի: Ամեն գնով, արյունը արյամբ է մաքրվում: Ավելի պարզորոշ չպետք է արտահայտվեմ...»:

Ես չծափահարող սակավաթիվ մարդկանցից էի, երբ Ակչուրան ավարտեց իր ելույթը: Գերմանացիների վրա մեծ ազդեցություն էր թողել այդ ճառը, թեև ներքուստ համոզված էի, որ նրանք իրար կօգտագործեին մինչև այն օրը, երբ այլևս մեկը մյուսի կարիքը չէր զգա:

Նիստից հետո Թալիբ բեյն ինձ հրավիրեց առանձին ընթերցու: Հրաժարվեցի, բայց նա ի վերջո ինձ համոզեց: Ոչ ոք չգիտե, թե ինչ աստիճանի համառ և համոզող կարող են լինել թուրքերը, երբ ուզում են որևէ բանի հասնել:

Անցանք Գալատայի կամրջով իր դայմլերով, որը և առիթ հանդիսացավ, որ գերմանացիներին երկինք հաներ: Ընթերցու էինք մի ռեստորանում, որը գտնվում էր հին դղյակներից մեկում: Այն դարձրել էին Իթթիհադի քաղաքական այրերի և նրանց համախոհների սիրած վայրը: Այնտեղ կրկին հանդիպեցինք Ֆոն Վանդենհայմին՝ Գերմանիայի դեսպանին, Փաուլ Ռորբախին՝ մտավորական, որը հանդես էր գալիս Թուրքիայում Գերմանիայի էքսպանսիայի օգտին, դոկտոր Նազրմին, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրին, Հանս Հուդանին՝ գերմանացի կապիտան ծնված թուրքիայում և իրեն՝ գեկուցող Յուսուֆ Ակչուրային: Մինչ ողջունում էի մեկ սրան, մեկ նրան, մտածեցի, թե ես ինչ գործ ունեմ այնտեղ: Անշուշտ, Ֆրանսիական կառավարության պետական քարտուղար լինելով՝ այն անձն էի, ում թուրքերը պետք է համոզեին, որ Եվրոպան կարող է վստահել նրանց: Բայց նաև ակնհայտ էր, որ բոլորին հետաքրքրում էր հայերի հետ ունեցած իմ հարաբերությունների և նրանց նկատմամբ իմ տրամադրվածությունների մասին: Ինչ խոսք, որ թուրքերը արտասովոր բանակցողներ են և կփորձեին հնարավոր ամեն բան անել, որ ես իմ տեսակետը փոխեի: Ամեն դեպքում, եթե համաձայնվել էի ներկա գտնվել այդ ընթերցին, ի ծնն ունեցած իմ հետաքրքրասիրությունից էր, որ երբեք ինձ չէր լքում՝ սկսած «Լ'Օրոր»-ում աշխատած իմ ժամանակներից:

Ընթերցն անցավ լավատեսական մթնոլորտում: Գերմանացիներն ու թուրքերը համոզված էին, որ իրենց միությունը լինելու է անպար-

տելի բոլոր առումներով: Գերմանիան ձեռք կրերեր գաղութացման նոր տարածքներ՝ իր «կենսոլորտը», հուճք, էժան աշխատուժ, ուղմավարական ուղիով ներթափանցում նավթի մեջ, որը թաքնված էր Միջագետքի բարկ ավազների տակ, ձեռք կրերեր երկաթուղի մինչև Պարսից ծոց և վերջապես, մի ամուր ճանապարհ դեպի Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան, Ճապոնիա, Սաղաղ օվկիանոս... – Բիսմարկի իրականացվելիք երազանքը՝ գերմանացի մտավորականների և արվեստագետների տեսական հիմնավորմամբ:

Ինչ վերաբերում էր թուրքերին, նրանք ոգևորության գագաթնակետին էին, քանի որ Գերմանիան նրանց սատարում էր: Լավագույն հովանավորը՝ Վիլհելմ II-ը, Թուրքիայի հարազատ պաշտպանն էր Անգլիայի ճնշումներից և Ֆրանսիայի սպառնալիքներից:

Ձխտեցին հայերի մասին: Ոչ մի խոսք: Ոչ էլ մնացած քրիստոնյա փոքրամասնություններից, ոչ էլ հրեաներից և նրանց նոր՝ սիոնիստական նկրտումներից, որ հողագնդի վրա ուզում են ունենալ իրենց տեղը Պաղեստինում՝ հրեաների հինավուրց հայրենիքում: Ձխտեցին անգամ արարների մասին, որոնք այստեղ ու այնտեղ սկսել էին նեղել իրենց թուրք կառավարիչներին:

Սոսում էին գործարքներից, երկաթուղիներից և էլի երկաթուղիներից, նավարկելի գետերից, վիթխարի գյուղատնտեսական ձեռնարկումներից, գերմանաօսմանյան անհաղթելի բանակից, անապատը գաղութարանակներով շենացնելուց, ժողովրդին արդիականություն բարդ կանոններով ուսուցանելուց... նավթից ու փողից: Հրակայական փողերից՝ բոլոր այդ երազանքները իրականացնելու համար, որպեսզի կարողանան բարգավաճման հասնել մուսուլմանների՝ թուրքերի և քրիստոնյա... գերմանացիների համար: Մնացածները հաշվից դուրս էին և բացի իմ վտանգավոր ներկայությունից, որը նրանց ստիպում էր լինել զուսպ, ակնհայտ էր, որ այդ ապագայում միայն իրենց էին տեսնում:

Դա ինձ մտածելու տեղիք տվեց, մինչ բաժակ էինք բարձրացնում հանուն խաղաղության և բարգավաճման, մշակույթների դաշնություն, հանուն ապագայի: Հարկ չկար խոսել նրանց մասին, որոնք այդ ժամանակ այլևս չէին լինելու այնտեղ:

Նրանք ցանկանում էին թողնել դաստիարակված, հղկված, քաղաքակիրթ, երկխոսության ընդունակ ժողովուրդների տպավորություն, սակայն ես, լավ գիտենալով նրանցից յուրաքանչյուրի իսկական էությունը և մտածելակերպը, նրանց ընկալում էի բոլորովին այլ կերպ:

Թալիբ բեյը խանդավառված տրամադրությամբ ինձ տանում էր տուն՝ Ֆրանսիայի դեսպանատան մոտի մի առանձնատուն, որը մեր կառավարությունն էր նոր ձեռք բերել և այդ կառույցի չորրորդ հարկում կահավորել՝ մի հրաշալի, Բոսֆորին նայող արտասովոր տեղանքով հարկարածին: Աշխարհն արդեն սկսել էր հասկանալ երիտթուրքերի գործելակերպը, իսկ աստվածուհի ճակատագիրը՝ իր ընտրյալներին: Ֆրանսիան պետք է ընդուներ, որ ամեն բան այնպես չէ, ինչպես նախկինում, երբ ոչ ոք իր հետ չէր քննարկում վարկի պայմանները կամ պարտքերի շուրջ նոր բանակցությունների հարցը: Սուլթան Մուհամեդը նման չէր եղբորը՝ Արդուլ Համիդին, ամեն ինչ նույնն էր, սակայն այլ կերպ էր ընթանում: Արդյո՞ք դա արդիակա- նությունն արդյունք էր: Թալիբ բեյը դրանում համոզված էր:

Անցան ամիսներ: Կոստանդնուպոլիսը եռում էր բոլոր առումնե- րով. կնքվում էին հաջող գործարքներ, քաղաքն աճում էր շատ արագ և այն տպավորությունն էր ստեղծվում, որ իշխանափոխությունը շատ ավելի նշանակալից էր, քան քաղաքական որևէ փոփոխություն: Գերմանական մարկը գործածվում էր որպես կայուն տարադրամ, և ֆինանսիստները հաշվում էին իրենց շահույթները այդ տարադրա- մով, որն արագ տարածվում էր քաղաքով մեկ, մինչդեռ թուրքական լիրան օգտագործվում էր միայն առօրյա փոքր ծախսերում:

Գերմանացիներն իրենց կառավարության վարած weltropolitik-ի ա- ջակցությամբ, որը վճռականապես մատնանշել էր բարգավաճման իր ուղին, իրենց շատ շուտ էին դրսևորում: Նրանց բանկերը վարկեր էին տրամադրում այնպիսի պայմաններով, որոնք անհնարին էին ֆրան- սիական կամ անգլիական ընկերությունների համար: Պետք է որ հա- մոզված լինեին իրենց ձեռնարկներում և հավատային այդ երկրում իրենց սպասվող ապագային:

Հետախուզական ծառայությունները մեզ զգուշացրին, որ նա- խապատրաստվում էր Իթթիհադի գաղտնի համաժողովը: Ըստ մեզ հասած տեղեկատվության՝ այն տեղի էր ունենալու, անշուշտ, Սա- լոնիկում, սեպտեմբերի առաջին օրերին: Վստահ էինք, որ Միդհատ Շյուքրուն մեզ տեղյակ կպահեր: Հետո ես իմացա, որ նրա ծառայու- թյունների դիմաց ֆրանսիական պետությունը երկու հարյուր հազար ֆրանկի հաշվահամար էր բացել Ժնևում, թերևս նույնն էր՝ ինչ գնել էինք առաջին շարքի բազկաթոռների տոմս մեծ ողբերգությունում, որը տեղի էր ունենալու Թուրքիայում:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1910 – ՓԵՏՐՎԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐ 1911

39. ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ. ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿ

Մեր իրազեկիչները ճիշտ դուրս եկան. Իթթիհադի համագումարը սկսվեց Սալոնիկում 1910 թ. սեպտեմբերի 31-ին և տևեց տասնհինգ օր: Մասնակցեցին կուսակցության գլխավոր անդամներն իրենց զո- րեղ առաջնորդ՝ մասոն և դավադիր, փոստային ծառայող, երիտթուր- քերի շարժման ղեկավար Թալեսթ բեյի գլխավորությամբ: Ոչ ոք բացակա չէր, սակայն հայտնվել էին նոր դեմքեր, ինչպես օրինակ՝ հրամանատար Ահմեդ էնվեր բեյը՝ երիտասարդ զինվորական, հազիվ երեսուն տարեկան, փառասեր և ըստ լուրերի՝ շատ պատրաստված, Ջեմալ բեյը՝ նույնպես բանակի սպա, որի մասին ասում էին, թե Թա- լեսթի աջ ձեռքն էր, որը նրան գնահատում էր որպես զինվորական հարցերով խորհրդականի, Ահմեդ Նեսսիմին՝ ֆինանսական հարցե- րով մի տեսաբան, նոր նշանակված Շեյխ-ուլ-իսլամ՝ Հայրի բեյը, ան- շուշտ, իսկ որպես տեսաբաններ և գլխավոր զեկուցողներ՝ դոկտոր- ներ Նազըմը և Բեհաէդդին Շաքիրը: Մի խոսքով Իթթիհադ կուսակ- ցության ողջ կազմը:

Համագումարին մասնակցեցին Իթթիհադի հարյուրավոր անդամ- ներ և շատ հրամանատարներ ու սպաներ: Նրանք գիտեին, որ առանց բանակի ապագա չունեն և տեղի ունենալիք իրադարձություններում զինվորականներն են կատարելու գլխավոր դերը:

Մեզ հաջողվեց, որ համագումար թափանցի մի հայ, որի հայրը թուրք էր՝ Սայիդ Ֆեհմի անունով, որի հավատարմությանը վստահ էինք: Ուզում էր գաղթել Ֆրանսիա, նրան խոստացել էին քաղաքա- ցիություն՝ համագործակցելու պայմանով: Անկախ ամեն ինչից՝ մենք շարունակում էինք վստահել Միդհատ Շյուքրուն:

Սեպտեմբերի տասնվեցին հայտնվեց Սայիդ Ֆեհմին պայմանա- վորված վայրում՝ Հովհաննես Օհանյանի կարիներտում, ինչպես ցան- կացած այլ հիվանդ: Որևէ պատրվակ անհրաժեշտ չէր, իրականում նա ղեռ Սալոնիկում տառապում էր երիկամային սուր ցավերով, սա-

կայն որոշեց դիմանալ, քանզի չէր ուզում կորցնել իր փոխհատուցումը:

Այնտեղ մեզ հետ էին՝ դեսպանը և արտաքին հարաբերությունների նախարարության խորհրդականը: Սայիդ Ֆեհմիի դեմքին ժպիտ լսողաց, երբ տեսավ, որ իր անձնագիրը սեղանի վրա իրեն էր սպասում Գասպար Հալաջյան անուն-ազգանունով, ինքն էր ընտրել, քանի որ այդպես էին կոչում մոր կողմից իր պապին:

— Պարոնայք, կաշխատեմ հակիրճ լինել: Սալոնիկում համազու-մարն ունեցավ երկու տարբեր ժողովներ: Առաջինում ելույթներն արմատական էին, բայց ինչ ասվեց, ծանրակշիռ էր և կարող էր հրապարակվել: Երկրորդում, որին կարող էին մասնակցել միմիայն հատուկ հրավերով՝ հաստատված կուսակցությունների գործադիր կոմիտեի երկու անդամի կողմից, գաղտնի էր: Այսինքն՝ նրա բովանդակությունը չէր կարող հրապարակվել, սակայն այդուհանդերձ այնտեղ ասում էին այն, ինչ ճշմարիտ էր: Ես կկենտրոնանամ բացառապես վերջին օրվա, սեպտեմբերի տասնչորսի՝ երեկ չէ առաջին օրվա նիստին, այսինքն՝ կթվարկեմ եզրակացությունները: Այս փաստաթղթում, որ ձեզ եմ հանձնում՝ ամփոփված են այդ բոլոր եզրահանգումները:

Հստակեցնեմ, որ գլխավոր դերը ներկա պահին անկասկած կուսակցության առաջնորդ Մեհմեդ Թալեաթ բեյինն է, էդիրների գնչուներից, հուղախոսին հարող ընտանիքից. նրանք հրաժարվել էին հուղախոսից՝ իսլամ ընդունելու համար: Չգիտեմ, արդյոք ձեզ հայտնի է, որ նա եղել է Ազրբայժանուկուսի փոստային ծառայող... Ծատ սնապարծ մարդ է, որն իր քաղաքական կարիերան սկսել է Սալոնիկի մասոնական օթյակից: Օժտված է հատուկ ձգողականությամբ, անողոք բնավորությամբ և երկաթյա կամքով, որին հավատարմորեն հետևվում են կուսակցության նրա փոխանորդներ ղոկտորներ Նազըմը և Բեհհաջըդին Շաքիրը: Համոզված եմ, որ այս երեք հոգին գլխավորում են մնացած բոլորին՝ առանց մի նշույլ անգամ չեղվելու իրենց բռնած ուղուց:

Թալեաթը փակեց համագումարը, մի փոքր ճառով, որում նշեց, որ անհնարին կլինի հավասարությունը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև: Պնդեց, որ դա անիրական բան է և որ իրականում քրիստոնյաները իրենցից ներկայացնում են անհաղթահարելի պատնեշ: Նրանց իսկական օսմաններ դարձնելու փորձերը միշտ էլ ձախողվել են և պնդեց, որ հարկավոր է կայսրությունը «օսմանացնել»: Դրան

հասնելու հնարավոր միակ միջոցը քրիստոնյաներին բնաջնջելն է՝ զենքի ուժի գործադրման միջոցով:

Նա արտահայտեց դա այնքան կտրուկ, առանց այլևայլություն, որ բոլոր ներկա գտնվողներն իրար նայեցին, սկզբում շփոթահար, մի քանի րոպե լուռությունից հետո հնչեցին երկչուտ ծափեր, որոնք ի վերջո վերածվեցին որոտընդոստ ծափահարությունների:

Ոչ մի տարակույս այլևս չէր մնացել: Թալեաթը նշել էր ուղին, և բոլորը մի մարդու պես առանց կասկածի գնալու էին նրա հետևից: Ես շատ լավ եմ հիշում նրա բառերը, քանի որ դրանք սղագրել եմ, այնպես որ հիմա կկարդամ նրա ասածները, որպեսզի խույս տամ հիշողության վրիպումներից:

«Դեշտ չի լինելու, ստիպված ենք լինելու կոփել մեր զգացմունքները, մոռանալ հին հասկացությունները, մտածել միմիայն ապագայի մասին և թեև ձեզ ասեմ, որ դեռ չի հասել ժամը, այո, պարտավոր ենք պատրաստվել, պետք է աշխատենք աննկատ, շարունակենք ժպտալ, ասենք օտարերկրացիներին այն, ինչ իրենք են ուզում լսել, միտքը պահպանել հստակ այն համոզմունքով, որ եթե հասնենք մեր նպատակին, մեր երկրում ամեն բան ընդմիշտ կփոխվի: Սուլթան Աբդուլ Համիդը չի գործել մտահոգվելով այդ ապագայի մասին, այլ բավարարել է իր ատելությունը քրիստոնյաների հանդեպ: Նա ընդամենը հասավ մասնակի ոչնչացումների, որով և սերմանեց Եվրոպայի անվստահությունը, ստացավ «մարդասպանի» տիտղոսը և ուժեղացրեց հայերի դիրքը, որոնց համարեցին զոհեր և ժամանակ առ ժամանակ հարուցեց եվրոպական տերությունների միջամտությունը: Մի իսկական աղետ: Ես ձեզ կառաջարկեմ բոլորովին այլ բան: Երբ ժամանակը գա, կբնաջնջենք կայսրության բոլոր հայերին: Անհրաժեշտ է վերջնականապես վերացնել նրանց: Մենք հողին կհավասարեցնենք նրանց հուշարձանները, նրանց եկեղեցիները, կայրենք նրանց գրքերը, նրանց մշակույթի ցանկացած հետք, որքան էլ որ հնագույն կամ արժեքավոր թվա, մի քանի տարի անց մարդիկ կկասկածեն, թե նրանք արդյոք գոյություն ունեցել են... Դետո կմոռանան նրանց, և Օսմանյան կայսրությունը մեկընդմիշտ կմոռանա այդ անիծյալ ռասային, որը մեզ այդքան վնաս է պատճառել իր անընդմեջ դավաճանություններով և անհավատարմությամբ: Կստանանք այդ «կենսուղորդ», որի մասին այդքան մեզ պատմում են մեր իսկական բարեկամները՝ գերմանացիները, իսկ այս գործողության ծախսերը կստանձնեն հենց իրենք՝ հայերը: Նրանց հարստությունը, նրանց տները, ազարակները, ունեցվածքը կդառնան թուրքական պետության սեփականությունը: Այս խնդիր»

որ մեկընդմիջտ կանհետանա, և մենք կկարողանանք շարունակել մեր ուղին իրագործելու պանթուրքիզմի գաղափարները: Բայց սպասեք, եղեք համբերատար, ողջախոհ, խորամանկ, եթե ուզում եք համագործակցել հանուն այս վճռական գործողության հաջողության: Բոլոր մանրամասները կազմակերպելու համար նշանակվել է մի հանձնախումբ: Յանձնախումբը կղեկավարեն ես, ցանկանում եմ կատարել այդ գործը, գնալ այդ ոխակին, որն իր հերթին կնշանակի պատմության առաջ լինել պատասխանատու: Ասեմ ձեզ, որ այդ բեռն ինձ համար պատվաբեր կլինի: Գլխավոր քարտուղարը կլինի դոկտոր Նազըմ բեյը, որի վրա եմ դրել իմ ողջ վստահությունը: Յանձնախմբում նրա հետ կլինեն Ազիզ բեյը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, Միդիատ Շյուքրու բեյը, Ազարիֆ բեյը և Ջավադ բեյը: Յետագայում դուք էլ կարող եք միանալ և բոլոր նրանք, ովքեր օգտակար կլինեն այն վիթխարի աշխատանքի համար, որ մեզ է սպասում:

Վստահ եմ ձեր բացարձակ գաղտնապահությանը:

Կեցցե օսմանյան Թուրքիան»:

Այդտեղ իսկապես ավարտվեց նիստը և համագումարը: Բոլորը ոգևորված դուրս եկան իրենց առաջնորդի հետ: Թալեաթը վերջնականապես ամրապնդել էր իր դիրքը, և ոչ ոք չէր համարձակվում նրան հակառակվել: Ուզում եմ, որ իմանաք, որ հայերը գտնվում են լուրջ վտանգի մեջ: Արդեն սկսվել է հետադարձ հաշիվը. օրերի հարց է, և միայն հրաշքը կարող է կանգնեցնել այն: Ավելացնելու ուրիշ ոչինչ չունենմ:

Սայիդ Ֆեհմին վերցրեց իր նոր անձնագիրը: Երեք օր անց իր ընտանիքի հետ միասին նա նավարկեց Մարսել՝ արդեն Գասպար Հալաջյան անուն ազգանունով:

Ինչ վերաբերում է ինձ, մինչև 1911 թ. փետրվարը մնացի Կոստանդնուպոլսում: Քաղաքական իրավիճակը զնալով ավելի անկայուն էր դառնում, և պետք է վերադառնայի Փարիզ՝ համոզված, որ երևի այլևս չեմ տեսնի Կոստանդնուպոլսի իմ վաղեմի բարեկամներին: Բայց չէի կարող ուշացնել իմ վերադարձը, ոչ էլ հաշվետվությունը, որը նախարարությունն էր ինձ խնդրել:

Ճանապարհը մինչև Մարսել անցա նավով և օգտվեցի լավ եղանակից, հաշվետվությունս խմբագրելու համար: Նրանում շատ պարզ հայտնում էի, որ քրիստոնյա փոքրամասնություններին, մասնավորապես հայերին, սպառնում է ոչնչացման վտանգը: Գրելիս համակվեցի մեծ դառնություններ, քանի որ ներքուստ համոզված էի, որ միայն

եվրոպական տերութունների վճռական գործողությունները կկարողանային փոխել նրանց ճակատագիրը:

Երբ հասա Փարիզ, ինձ սպասում էր մի սարսափելի հարված: Մարիցյան հանկարծամահ էր եղել ուղեղի արյան զեղումից, մինչև ես Մարսելում իջնում էի նավից: Ես ինձ կորցրել էի՝ անկարող որևէ արձագանքի: Որդիս՝ էդուարը, ինձ հանդիմանեց իր հայացքով, ի վիճակի չէր հասկանալ կատարվածը: Ճակատագիրը մատն ինձ վրա էր դրել, հայտնվեցի մի ողբերգական վիճակում: Ես որոշում ընդունեցի՝ նվիրվել որդուս և մոռանալ թե՛ քաղաքականությունը և թե՛ իմ գործերը:

Դա նշանավորեց մի նոր ժամանակաշրջան և մտերմություն էդուարի հետ: Ավարտին էր մոտենում 1911 թ. դաժան և մոռյլ ձմեռը:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ
(1911 - 1920)

... անկախ և անկասկածաբար հաստատված է, որ հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, որպեսզի իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, որպեսզի իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, որպեսզի իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ (1911 - 1920)

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

Այսպիսով, ինչպես ասում ենք, հայկական ժողովուրդը, որը միշտ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում, այս անգամ էլ իր իրավունքները պահանջարկ է ունենում...

40. ԷԴՈՒԱՐԻ ԿՈՉՈՒՄԸ

Մարիցայի ողբերգական և անսպասելի մահը փոխեց իմ կյանքը: Վերջին տարիներին միասին ապրել էինք ժամանակի մի հատված, որն ինձ շատ կարճ էր թվացել, սակայն որում Մարիցայի ազդեցությունն ինձ վրա վճռական եղավ: Իմ կյանքում իր կենդանություն օրոք և իր հեռանալուց հետո նա թողեց կոկորդուսն դառնություն և իր ժառանգին՝ մեր որդի էդուարին, տխուր ու հաճելի հիշողություններ, որոնք մնալու էին ինձ հետ մինչև կյանքիս վերջը:

Ինչ վերաբերում էր էդուարին՝ համարյա տասնչորս տարեկան և արթուն մտքով, ամենից շատ անկասկած, իմ կարիքն ուներ, որի պատճառով էլ որոշեցի վերջնականորեն հեռանալ իմ ձեռնարկած գործերից, որոնք շատ էին ընդլայնվել վերջին տարիներին, մանավանդ Միացյալ Նահանգներում: Այնտեղ գնալով մեր ներդրումները ավելի էին աճում: Ոչ էլ ուզում էի շարունակել քաղաքական գործունեությունս, որը կորզում էր ժամանակս և ուժերս, ուստի 1911 թվականի մնացած ժամանակում որոշեցի՝ ամրապնդել կապերս որդուս հետ և գրել թուրքիայում անցկացրած իմ տարիների ու փորձառության մասին, առանց համաձայնվելու, գոնև առայժմ, պաշտոնական որևէ հանձնարարություն ստանձնել, անկախ այն ճնշումներից, որ գործադրում էին արտաքին գործերի նախարարությունից, որպեսզի շարունակեի իմ գործունեությունը Մերձավոր Արևելքի պետական քարտուղարի պաշտոնում:

Կրկին տեղափոխվեցի ժնև էդուարի հետ միասին: Այնտեղ Պոդոս Կիրակոսյանի հովանավորությամբ նա ուսումնասիրելու էր այն ամենը, ինչ կապված էր իր մշակութային ժառանգության հետ, որը ես անտարբերության չէի մատնում՝ հանուն Մարիցայի հիշատակի և իր հայկական արյան:

Մեծ ցավ էի զգում ներքուստ, որ չէի կարողացել նրան հրաժեշտ տալ: Ես նրա հետ ծանոթացել էի մի ողբերգական պահի և գուցե անհեթեթ երկչոտության պատճառով՝ երբևէ ընդունակ չեղա արտահայտել նրան իմ զգացմունքների խորությունը:

Մյուս կողմից՝ Համոզված էի, որ նրա վաղաժամ մահը՝ անկախ անցած ժամանակից, այն դաժան ծեծի հետևանքն էր, որ նրան ենթարկել էին Կոստանդնուպոլսի ոստիկանությունում: Կասկածից դուրս էր, որ Մարիցյան Հայ ժողովրդի դեմ թուրքերի խարդախ քաղաքականությունից հերթական զոհերից էր, իսկ դա ինձ ստիպեց հասկանալ, որ այդ երկարատև պայքարը շուտ չի ավարտվելու, որքան առաջարկներ էլ որ աներ Իթիթիհադի կառավարությունը և որքան էլ որ նախ և ոչ բավարար իրատես գտնվեին որոշ Հայ առաջնորդներ: Ընդհակառակը, ինձ համար ակնհայտ էր, որ վատթարագույնը դեռ առջևում է: Սպասվում էր պայքար հանուն գոյատևման ընդդեմ սնապարծություն, այն մարդկանց սնապարծություն, ովքեր տենչում ու հավակնում էին ստեղծել Թուրքիա բացառապես թուրքերի համար:

Ես արագ սովորեցի հանգիստ ու միապաղաղ կյանքին: Ամիսը մի անգամ իմ զարմիկի՝ Ժորժ Լորանի հետ, որին լիովին վստահում էի, քննարկում էինք և վերանայում տարբեր գործարաններում տիրող իրավիճակը: Մենք դիտարկեցինք և ընդունեցինք մի խիզախ որոշում՝ հանել Գերմանիայից գումարային մեր ներդրումները և այդ միջոցներով դիրքավորվել Միացյալ Նահանգներում, ամենից առաջ հումքերում և նավթում:

Ինչ վերաբերում է Հայկական աշխարհի հետ ունեցած իմ հարաբերությունները, շարունակում էին ինձ այցելել նրա ղեկավարներից մի քանիսը, գրեթե միշտ Հակոբ Սարգսյանի ընկերակցությամբ, որը դարձել էր իմ լավագույն բարեկամներից մեկը և բացի այդ ինձ տեղյակ էր պահում Թուրքիայում տիրող իրավիճակից:

Նա տեղյակ էր, որ ես ցանկանում էի առաջին գծից հեռանալ, բայց անում էր անհնարինը, կրկնում էր, որ ես սերտ կապերի մեջ եմ Հայերի հետ և որ գոնե էդուարդի պատճառով չպետք է հրաժարվեմ այդ պայքարից:

— Միրելի՛ Անրի, դու չես կարող հեռանալ իրականությունից: Քեզ դուր է գալիս թե ոչ, արդեն Հայ ես և հետևաբար ի վիճակի չես ամեն ինչ մոռացություն տալ: Դու չափից ավելի ես ներքաշված այդ հարցում, որպեսզի խոսք գնա ընտրություն մասին: Ի՞նչ ես պատմելու քո որդուն, երբ նա չափահաս դառնա: Նա չի ըմբռնի և ոչ էլ հայերը... Բացի այդ, գիտես, որ չի կարելի լինել կիսով չափ Հայ: Չկան «թուլակամ» հայեր, ինչպես այս հարուստ առևտրականներն են, որոնք վախենում են չափից ավելի ներքաշվել այդ գործում: Լսիր, ես քեզ լավ եմ ճանաչում, թեև դու հիմա հոգնած ես ամեն ինչից, անգամ

ապրելուց, որովհետև Մարիցյայի մահը քեզ վրա շատ ավելի է ազդել, քան ինքդ ես կարծում: Դա, անկախ ամեն ինչից, այնպիսի հիվանդություն է, որ ժամանակն է բուժում: Հանգստացիր որոշ ժամանակ, քանի որ հետո լարված ես աշխատելու. մոտենում է փոթորիկը և չկա մեկը, որ այն կանգնեցնի:

Հիմա Իտալիան պատերազմի մեջ է Թուրքիայի հետ, ընդ որում դա ոչ Միրենաիկայի և ոչ էլ Տրիպոլիտանիայի պատճառով է, այլ որովհետև Իտալիան զայրացած է... Իսկ դա շատ վտանգավոր է, բայց մեջդ մի նշույլ անգամ կասկած չմնա, որ վաղ թե ուշ Սերբիան, Հունաստանը, Բուլղարիան, գուցե նաև Չեռնոգորիան Թուրքիային պատերազմ կհայտարարեն: Մի բանի վրա վստահ չեմ, թե Հայաստանը նույնպես կլինի այդ ճակատում և գուցե մենք կորցնենք պատահաբար: Բայց անհնարին է: Յուրաքանչյուր Հայ ունի իր անձնական կարծիքը այդ հարցի վերաբերյալ, իսկ այսպես հնարավոր չի լինի ամուր ճակատ ստեղծել: Բացի այդ, Հայերս միշտ տարվում ենք հետտորություններ... Այդ մեկն՝ այո: Փորձելով բարդացնել հասարակ բանը: Դե ինչ, քեզ հասկանում եմ, որովհետև ինքս էլ կուշտ եմ շաղակրատանքից և պատմություններից:

Ամեն անգամ, երբ Սարգսյանը գալիս էր ինձ տեսնելու, հեռանում էր բարկացած, ոչ թե ինձ, այլ հանգամանքների և իր մարդկանց վրա՝ տեսնելով, թե ինչպես կրկին ու կրկին ընդհանուր ճակատ ստեղծելու անկարողությունը նրանց թույլ չի տալիս հասնել իրենց նպատակին:

Բայց իրավացի էր, անտարակույս ինչ-որ բան էր հասունանում: Մի կողմից՝ քաղաքականությունն իր տեղը զիջել էր ռազմամուրթությանը: Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, իհարկե, նաև Թուրքիան և նրա նախկին կայսրության երկրները ներգրավվել էին խելահեղ մրցավազքում՝ մինչև ատամները զինվելու մոլուցքով: Առաջատար ազգերը համոզված էին. ճառեր ասելը վերջացել էր, և գալիս էր այն պահը, որ պետք է խոսեին թնդանոթները: Դա նկատելի էր չըջապատում և նույնիսկ մարդկանց վարքագծում, որոնք ապրում էին մի օրով և իրենց ունեցած հնարավորությունները գերազանահատելով. կարծես թե նրանց համար կարևոր չէր, թե ինչ է տեղի ունենալու վաղը:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ գլխի ընկա, որ էդուարդը հասունացել էր չափազանց վաղ: Այդ մասին խոսեցի իր դաստիարակի՝ Պողոս Կիրակոսյանի հետ, որն ինձ ասաց, որ էդուարդը, իսկապես, իր դատողություններում ոչ թե տասնչորս, այլ ասես տասնութ տարեկան լիներ:

— Մայն դը Լատուր, ձեր որդու վրա շատ է ազդել իր մոր մահը: Նա մտերմիկ հարաբերությունների մեջ էր երեխայի հետ, որ ձեր դեպքում չեմ կարող, ցավոք սրտի, ասել: Նա ձեզ երբեք չի ասի դա, սակայն ներքուստ համոզված է, որ դուք իրեն չեք սիրում... Ներող կլինեք, որ ես մտնում եմ այնտեղ, ուր ինձ չի համապատասխանում, բայց դա է իմ կարծիքը: Էդուարդը մեղադրում է Թուրքերին պատահածի համար... և դրանում իրավացի է: Սակայն ինձ վախեցնում է իր դիրքորոշումը: Դեռ շատ վաղ է և հետևաբար ի վիճակի չէ խորհրդածելու: Նա պետք է խաղար և անկր այն, ինչ անում են իր տարիքի երեխաները և, այնուամենայնիվ, միակ բանը, որ նրան հետաքրքրում է, այն է, որ ես իրեն պատմեմ Հայաստանի մասին և տեսեք, որպես ուսուցչի իմ երկարամյա կյանքում առաջին անգամն է, որ ինձ հետ նման բան է պատահում:

Նկատի առնելով ստեղծված իրավիճակը, որոշեցի Էդուարին հանել ինտերնատից և որոշ ժամանակ դադարեցնել հայ մշակույթի դասերը: Ես չէի հավակնում նրան ազգայնամոլ հայրենասեր դարձնել, այլ միայն, որ չմոռանար իր հայկական արյունը, բայց իր մոր մահվան պատճառած ցավը ամեն ինչ փոխել էր:

Խոսեցի նրա հետ, ցանկացա նրա ուշադրությունը չեղել որևէ բանի վրա, նրան առաջարկեցի դահուկային սպորտի դասեր առնել Ալպերում, միասին ուղևորվել Միացյալ Նահանգներ..., ցանկացած բան, որ օգներ նրան մոռանալ այն, ինչը նրա համար դարձել էր մի տեսակ սևեռուն միտք: Բայց հասկացա, որ չափազանց ուշ էր:

Ինձ մեղադրեցի դրանում: Անտարակույս Կիրակոսյանը գիտեր, թե ինչ է կատարվում և ժամանակին էր զգուշացրել: Ուրեմն, մի օր նրատեցի Էդուարի դիմաց և նրան հանկարծակիի բերելով՝ հարցրի.

— Էդուար, դու քեզ համարում ես ֆրանսիացի⁶, թե⁷ հայ:

Որդիս ինձ հետ խոսեց առանց թաքցնելու իր զգացմունքները, երբ պատասխանեց.

— Մայրս հայ էր և ես նույնպես: Թեև սիրում եմ Ֆրանսիան, չեմ կարող մոռանալ, թե ով եմ: Բացի այդ, հայրիկ, բոլորն ինձ ասում են, որ քեզ հետ էլ նույնն է կատարվում, թեև դու հայի արյուն չունես: Երբ տարիքս հասնի, կգնամ մերոնց համար կռվելու:

Այդ օրը հասկացա, որ ցանկացած պատճառաբանություն ավելորդ է: Փորձեցի մտերմանալ նրա հետ: Իհարկե, հարկ է խոստովանել, որ դա ինձ այնքան էլ չէր հաջողվում: Թվում էր, թե նա ինձանից խուսափում է, համոզված, որ ես ցանկանում եմ նրա միտքը փոխել:

Հիշեցի իմ երիտասարդությունը, ես տասը տարով որդուցս մեծ էի, երբ առաջին անգամ ընդդիմացա մորս: Այդ իսկ պատճառով էլ գիտեի, որ որքան շատ ընդվզեի, այնքան շատ նրան կզրզուեի, որ ինձ կհակառակվեր: Այնպես որ փորձեցի ինքս հարմարվել՝ տազնապով մտածելով այն մասին, թե ինձ ինչ է սպասվում:

Ամիսները շատ արագ անցան: Ես ուսումնասիրում էի պատմություն, փորձելով ըմբռնել, թե որն է Եվրոպայում ստեղծված իրավիճակի պատճառը: Արդյոք հնարավոր էր, որ սերնդեսերունդ, թե՛ այս կողմից և թե՛ մյուս, ի վիճակի չլինեին հասկանալ իրենց թույլ տված սխալների և ձախողումների պատճառները, որպեսզի նրանց ոտքը կրկին քարին չդիպչեր:

Իրավիճակը ողջ մայրցամաքում անտանելի ձևով լարված էր: Ֆրանսիան ցույց էր տվել իր անվստահությունը Թուրքիային՝ տեղի ունեցող իրադարձությունների առթիվ՝ մերժելով կարևորագույն մի վարկ, որ Թուրքիան խնդրել էր հատկացնել իրեն և որն ի վերջո տրվեց գերմանացիների կողմից, քանի որ վերջիններս ամենայն հավանականությամբ ցանկանում էին վերահսկել Թուրքական կառավարությանը:

Ես լիովին տեղյակ էի իրավիճակին, և Անտուան Մոնթի միջոցով ինձ հասել էր, որ Թուրքական կառավարության ֆինանսների նախարար Զարիդ բեյն առաջարկել է վերահսկել ֆրանսիացի պաշտոնյաներին՝ առավել ապահովության նպատակով: Ի վերջո, Թուրք նախարարը չընդունեց Ֆրանսիայի պահանջները, պատճառաբանելով, որ դրանցով Ֆրանսիան ցանկանում է միջամտել իր երկրի ներքին գործերին: Հետևաբար այնքան էլ հեշտ չէր նրանց հետ գործ ունենալ, մանավանդ երբ հայտնի էր, որ Թուրքիայի դաշինքը Գերմանիայի հետ, պատերազմական կոնֆլիկտի դեպքում, ցանկացած պահի ինչի կարող էր վերածվել:

Մոնթն ինձ բացատրեց, որ պատերազմը Իտալիայի և Թուրքիայի միջև ընդամենը նախուստ էր գալիք ճաշկերույթից առաջ՝ կիսելով ինձ հետ իր երկյուղը Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնություններին սպասվող սպառնալիքի կապակցությամբ:

Մի քանի շաբաթ անց ինձ այցելեց Մարիցայի եղբայրը՝ Օհաննեսը: Նա ինձ հայտնեց, որ վերադառնալու է Կոստանդնուպոլիս, փորձելու այնտեղից հանել իր խորթ քրոջը՝ Թերեզ Փիլիպոսյանին:

— Գիտես, Անրի, իմ փեսան՝ Պողոս Տարախտյանը Թերեզի ամուսինը, մեկ ամսից ավելի է, որ անհետացել է: Բոլորը կարծում են, թե մահացել է, որովհետև վերջին անգամ նրան ուրիշ Հայերի հետ բռնել

տարել էին Կենտրոնական ոստիկանություն: Հիմա պետք է փորձեմ թերեզին հանել: Ձեռն կարող այստեղ մնալ և ուրիշ բանով զբաղվել, երբ հաստատ գիտեմ, որ ամեն վայրկյան քրոջս կարող են ձերբակալել: Դու լավ գիտես, թե թուրքերը ինչպես են գործում, իսկ ես չեմ կարողանա տանել, որ կրկնվի նույն պատմությունը:

Փորձեցի համոզել նրան, որ չզիմի այդ ոխակին: Եթե նրան բռնենին՝ կորած էր, քանի որ թուրքերը, քաղաքական ինչ կողմնորոշում էլ ունենային, Օտտոման բանկի գրավման հետ կապված միջադեպը համարում էին նվաստացուցիչ: Բայց Օհանեսը մնաց անհողզող և հրաժեշտ տալիս գրկեց ինձ:

— Մեր ճակատագիրն է: Կարծում եմ, որ ինձ հետ ոչինչ չի պատահի, բայց հակառակ դեպքում՝ քեզ երախտապարտ կլինեն, եթե ընտանիքիս ձեռք մեկնես:

Օհանեսը մեկնեց Հունաստան: Ինձ ասել էր, որ կփորձի որևէ հարմար կետից սահմանն անցնել: Ես լուր չունեցա ո՛չ նրանից և ո՛չ էլ թերեզից և մտածեցի, որ երկուսն էլ սպանվել են: Ներքուստ համոզված էի, որ թուրքերը վրեժ են լուծում Օտտոման բանկի գրավման դիմաց:

1912

41. ԿՈՆՖԼԻԿՏԻ ՆԱԽԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Բոլոր բարեկամներս միշտ կրկնում էին, որ ժամանակը մեղմացնում է վիշտը, բայց կնոջս մահը երկար ժամանակ ինձ պահում էր շոկի մեջ: Ի վիճակի չէի հաշտվել կատարվածի հետ: Ինձ համար Մարիցան դարձել էր շատ կարևոր մարդ՝ բացելով իմ առաջ նոր աշխարհընկալում, սեփական տեսակետի և զգայուն մոտեցման առումով:

Նա էր, որ աչքերս բացեց, որ ըստ էության հասկանայի հայկական կոնֆլիկտը: Զարմանալիորեն, անկախ տեղի ունեցածից, նա ատելություն համակված չէր թուրքերի հանդեպ: Ինձ պատմել էր, որ մանուկ ժամանակ նրան խնամել է մի թուրք կին, որին աշխատանքի էր հրավիրել հայրը, և որ այդ հարաբերությունը նրա առաջ բացահայտել էր թուրքերի անկեղծ և մարդկային կողմը:

— Ուրիշ բան չկարծես: Ծատ նման են մեզ այդ մարդիկ՝ սովորելու մեծ ունակություն: Նրանց մեջ աչքի ընկնող շատ մարդիկ կան: Ուրիշ բան է, թե ինչ է կատարվում թուրք ներկայիս գործիչների հետ կամ էլ սուլթանի, որից ատելություն է հորդում, բայց թուրք ժողովուրդը առհասարակ խելացի է, մեծահոգի:

Այս խորհրդածություններն ինձ մղում էին մտածել, որ ղեռ Հույս կա: Հետագայում ժամանակն ինձ ցույց տվեց, որ շատ դժվար է, եթե ոչ անհնարին, կրկին շչի մեջ մտցնել ատելության և բռնության դեմքերին:

Ու այսպես, բավականին երկար ժամանակ ես ինձ աշխարհից հեռու պահեցի, ասես Մարիցայի կյանքից հեռանալն ինձ զրկած լինեք ապրելու ցանկությունից..., թեև ես շատ ծանրակշիռ պատճառ ունեի ապրելու. իմ որդի էդուարդ՝ մի խելացի երիտասարդ, որն անկախ իր ֆրանսիական դաստիարակությունից՝ այնուամենայնիվ իրեն խորապես հայ էր զգում:

Հետո հանգամանքները կրկին ինձ մղեցին դեպի ակտիվ կյանք: Զգացվում էր, որ աշխարհը փոխվում է մեծ արագությամբ, ինչն էլ հենց ստիպեց, որ նորից գործարանների դեկը ձեռքս վերցնեի: Նավ-

Թի աշխարհում իմ ներդրումները շարունակ ինձ ստիպում էին այստեղից այնտեղ գնալ:

1912 թ. փետրվարն էր: Հարկ եղավ, որ գնայի Լոնդոն, մի կարևոր ժողովի, որտեղ ծանոթացա Սարգիս Գալուստի Գյուլպենկյանին, Լեփոն Ալեքսանդրի Մանթաշովին և Ուիլյամ Նոքս դ'Արսիին, մի ավատրալիացի ինժեների, թերևս բոլորից ամենատեղեկացվածը՝ նավթի հետ կապված հարցերում:

Նորից հանդես եկավ Ժան Կառնոն: Ֆրանսիան իրավունք չունեք դուրս մնալ նոր էներգիայի աղբյուրների ձեռքբերման մրցավազքից, որն ամենայն հավանականությամբ առաջիկա տարիներին փոխելու էր աշխարհը: Ժանը եկավ Ժնև ինձ տեսնելու և այնքան պնդեց, որ մի պահ ես ստիպված տեղի տվեցի և խոստացա օգնել նրան: Այդ պատճառով էլ վերադարձա վերականգնելու հին կապերը և նախապատրաստել ժողով Լոնդոնում: Ես տնտեսական ոչ մի ձգտում չունեի այդ հարցի կապակցությամբ, չնայած համոզված էի, որ նավթի գործարքը XX դարում դառնալու է ամենաշահութաբեր գործերից մեկը: Ակնհայտ էր, որ գերտերությունները դրա կարիքն ունեին: Ֆրանսիայի ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ոլորտում պահպանվում էր, սակայն Գերմանիան կարողացել էր շահել նոր կառավարություն՝ երիտթուրքերի վստահությունը, իսկ դաշույնը, որ գործածում էին, գերմանական բանկն էր, որը քիչ խնդիրներ չէր հարուցում մեր երկրին:

Ես հանդիպեցի սրբ էոնեստ Քասսելի՝ բրիտանացի ազդեցիկ ֆինանսիստի հետ, ծնված, որքան էլ տարօրինակ հնչի, Գերմանիայում, որն առանց որևէ բան թաքցնելու պատմեց ինձ Թուրքիայում տիրող իրավիճակի մասին:

— Տեսեք, մայն դը Լատուր: Այս տորթը չափազանց մեծ է, և ով որ ուզի կուլ տալ այն, կոկորդին կանգնելու վտանգ կա: Եվ նույնիսկ այդ դեպքում անհնարին կլինի այն մարսել: Անգամ իրենք՝ գերմանացիներն են սկսում հասկանալ: Սելամիտ կլինեք կիսել այն, և բացի այդ, պետք է ընդունենք, որ Գյուլբենկյանը լավ է թխել այն: Հիմա խառնաշփոթ ժամանակներ են, և պետք է գլխներիս զոռ տանք: Այստեղ չկան ո՛չ դրոշներ, ո՛չ ազգեր և ո՛չ էլ նման մի բան: Միայն մի վիթխարի սև յուղի տհաճ հոտով շիթ, որը դուրս է գալիս հողի ընդերքից և կարող է մեզ հարստացնել: Պարզ է, որ պետք է պայմանավորվենք՝ անկախ այն բանից, որ վաղն առավոտյան պատերազմ կսկսվի մեր երկրների միջև: Դա կլինի ասպետական պայմանագիր բրիտանացիների, հայերի, ֆրանսիացիների... և գերմա-

նացիների միջև: Ինչ մնում է թուրքերին... Ի վերջո, ղեռես իրենց տիրապետության տարածքներում են գտնվում այդ հանքավայրերը: Նրանց թույլ կտանք, որ դրանք կոչեն իրենց անուններով և ոչինչ ավելի: Ո՞նց է հնչում «Թուրքական նավթային ընկերությունը»: Մեր մեջ մնա, ձեզ ասեմ, որ այդ անունը առաջարկել է Գյուլբենկյանը: Փայլուն մարդ է: Սոստովանեմ ձեզ, որ քիչ եմ հանդիպել այս հայերի պես խելացի մարդկանց, թեև եթե խոսքը Գյուլբենկյանի մասին է, նա ընդունակ է վճարել մի ողջ կարողություն իր քմահաճույքի դիմաց: Տեսեք, նա չէր ուզում ստորագրել Անգլիայի համար մի կարևոր կոնցեսիոն վաճառքի փաստաթուղթ: Գիտե՞ք, թե ինչպես հասանք դրան: Ուրեմն, մենք գտանք եզրիտական եղակի և շատ արժեքավոր հնությունների մի խմբաքանակ՝ ըստ Բրիտանական թանգարանի մասնագետների, և դա նվիրեցինք նրան: Անմիջապես ստորագրեց: Ձեզ մի բան ասեմ, գոնե լավ է, որ այդ հայերը ո՛չ պետություն ունեն, ո՛չ էլ տարածք, քանի որ այդ դեպքում Թուրքիայի նավթը իրենցը կլիներ և այդ դեպքում ոչինչ անել չէինք կարողանա:

Այնուհետև խոսեցին Բալկաններում հնարավոր կոնֆլիկտի մասին: Սրբ էոնեստ Քասսելն ինձ հավաստիացրեց, որ այդ վայրում պատերազմը ամիսների հարց է և որ, բացի այդ, նա կդառնա այն պայթուցիկը, որ երկինք կնետի թուրքական կայսրությանը, գուցե և իրեն՝ Եվրոպային:

Վերադարձա Փարիզ այն համոզմամբ, որ եվրոպական տերությունների համար միակ կարևոր բանն այն է, որ իրար մեջ կիսեն ողջ կայսրությունը, հենց որ «հիվանդ մարդն» ընկնի հոգեվարքի մեջ: Երբ հանդիպեցի Ժան Կառնոյին համաձայնեց՝ ասելով.

— Համոզված եմ, որ այս աշխարհը այն ձևով, ինչ առաջ է գնում, ուր որ է կաթվածահար կլինի: Ծատ քիչ ժամանակ է մնացել, բայց քեզ կասեմ հետևյալը՝ իմանալով հայերի հանդեպ քո շահագրգիռ լինելը: Ոչ ոք մատը մատին չի տա հանուն նրանց... Լավ, գուցե կեղծ մարդասիրություն հանդես բերեն, միայն այդքանը: Անցած օրը խոսում էի մի անգլիացի հայտնի քաղաքագետի հետ, և ինձ ասաց մի շատ սթափեցնող բան: Եթե հիվանդը չի ուզում մեռնել, ուրեմն պետք է սպանել նրան, հասկանո՞ւմ ես: Իսկ հիմա բացատրիր ինձ նավթի հետ կապված բանը, որովհետև հաստատ գիտեմ, որ վերջիվերջո նրա պատճառով բոլորս կովելու ենք:

Մի քանի ամիս շարունակ «հիվանդ մարդը» ղեռ հոգեվարքում էր: Ֆինանսական աշխարհը փորձում էր փրկել իր միջոցները, թեև Ֆրանսիայի բանկիրները գիտեին, որ անհնարին կլինի հետ ստանալ

վիթխարի գումարները Թուրքիայից: Վերջապես մի օր ժան Կանոնն ինձ մի գրություն ուղարկեց, որ Հանդիպեմ նրան: Դա 1912 թ. Հոկտեմբերի տասնվեցն էր:

— Միայն ուզում եմ նախազգուշացնել քեզ: Վաղը, այսինքն՝ քսանչորս ժամ հետո, Սերբիան, Հունաստանը, Չեռնոգորիան և Բուլղարիան Թուրքիային պատերազմ են հայտարարելու: Գուցե սա հրաշալի առիթ կլինի Հայերի համար, բայց վախենամ նրանք ո՛չ միավորված են, ո՛չ էլ նախապատրաստված: Մենք ձեզ հաճույքով կուղարկեինք Հայաստանի վերաբերյալ բանակցությունների..., բայց դա ինձ թվում է անհավանական:

Ավելի ուշ ես մտածեցի ժանի ասածի շուրջ: Ակնհայտ էր, որ իրադարձությունները զարգանալու են սրընթաց ու ողբերգական ձևով և ի հայտ է գալու մի նոր աշխարհ՝ մեր ցանկություններից անկախ: Ժանը ճիշտ էր իր կանխագուշակումներում, ինչպես և ուրիշ ղեպքերում:

Նոյեմբերի սկզբներին, մի մոայլ օր, երբ բարակ ու անվերջանալի անձրև էր մաղում, ինձ այցելեց Ռոբեր Կանվան՝ լեռնային ինժեները, որը Հայերի սպանդի ականատեսն էր եղել: Նրա այցը Փարիզ կապված էր Միրիայում նավթի որոնման աշխատանքների առնչությամբ պայմանագրի ստորագրության հետ: «Միրիայի երկրաբանական հետախուզական ընկերության» համար Կանվան ոչ միայն արտասովոր ինժեներ էր և հեղինակավոր երկրաբան, մեծ ընկերությունների կողմից միշտ ցանկալի, այլ նաև Թուրքիայի ու Միջագետքի անապատների մեծ գիտակ: Եթե կար մեկը, որին հաջողվում էր գտնել այն, ինչ խորքում էր և անհնարին, նա էր: Բայց նրա այցն ուներ այլ դրդապատճառներ:

— Մայն դը Լատուր, Թուրքիայում գործերը լավ չեն: Պատերազմի հայտարարությունը ավելի է վատթարացրել դրությունը, և Հայերը գտնվում են կրիտիկական վիճակում: Ինձ թվում է, որ 1895 և 1896 թթ. կոտորածները մանկական խաղ են վերահաս աղետի համեմատ: Հայերն ավելորդ են նոր քաղաքականությունում: Նրանց են վերագրում կայսրության մասնատման գլխավոր պատճառը, իսկ թուրքերը, որ հիմա նեղն են ընկել, ամեն ինչի ընդունակ են: Քրդերը գործում են անպատճելիորեն՝ թուրքական իշխանության թողտվությամբ, իսկ դա առաջ է բերում ռուսների նկատմամբ Հայերի համակրանքը... Իսկ այդ բանը, մայն, նրանք Հայերին չեն ների:

Տեսեք, մեկ ամիս առաջ, գուցե և մի քիչ ավելի, Տրապիզոնում էի, պատրաստվում էի բեռնել նավի վրա հետախուզական աշխատանք-

ների իմ սարքավորումները: Ես դրանք պահել էի նավահանգստի պահեստներից մեկում և մինչ փաթեթավորում էի, հարևան պահեստին մոտեցան մի քանի սայլեր՝ բեռնված արկղերով: Լսեցի, թե ինչպես էին դրանք բեռնաթափվում և մի փոքր պատուհանից, որը երկու պահեստների միջև էր, տեսա և լսեցի, որ ամեն տեսակի զենքեր էին բաժանում թուրք քաղաքացիներին...— ինչպես հասկանում էի,— քանի որ փորձ ունեմ: Իրոք փշաքաղվեցի: Բացի այդ՝ շարունակ թուրք փախստականներ էին տեղ հասնում Բալկաններից և Թրակիայից: Այդ մուհաջիրները, այդպես են նրանց կոչում, զավթում են այն տներն ու ազարակները, որոնք ղեռ երեկ պատկանում էին հայն ինքնին: Գալիս է բանակը կամ ոստիկանությունը և քրիստոնյաներին տալիս է քսանչորս ժամ, որպեսզի ազատեն դրանք, իսկ այդտեղ բանի տեղ չեն անցնում ո՛չ բողոքը և ո՛չ էլ պահանջը: Ի վերջո, մտածեցի, որ դուք պետք է իմանայիք այդ մասին, թեև, ճշմարիտն ասած, չեմ կարծում, թե հնարավոր լինի մի բան անել: Ձեզ լավ հայտնի է, թե ինչպես են գործում այդ թուրք քաղաքագետները, և վերջում հակառակ տպավորությունն է ստեղծվում:

Կանվան ինձ թողեց այն դառը զգացողությունը, որ հանուն Մարիցայի ժողովրդի ես ոչինչ չեմ անում: Որդիս՝ էդուարդը, դարձել էր մի կենդանի վկա, որն իր համը հանդիմանանքով ստիպում էր ինձ որևէ բան ձեռնարկել: Կրկին պետք է թողնեի իմ ինքնակամ առանձնացումը: Չուզեցի, որ տարիներ անց ինձ մեղադրեին, որ այդ խնդրի լուծման հարցում ես ոչինչ չեմ արել:

42. ԷԼԼԻՍ ԿՂԶԻՆ

Որպես իր տասնվեցամյակի նվեր՝ էդուարին հրավիրեցի ինձ հետ ուղևորվել Միացյալ Նահանգներ օգտավելով Փինանսիստների միջադրային խորհրդակցությունից, որը փորձում էր պահպանել բանկերի միջոցները հորիզոնում ուրվագծվող կոնֆլիկտի սպառնալիքի նախօրինի:

Բալկաններում պատերազմը վեր հանեց թուլությունը թուրքական բանակի՝ ջախջախված Թրակիայում և Մակեդոնիայում՝ Բուլղարիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Հունաստանի կռալիցիայի կողմից: Նշված երկրների զինվորները կոպում էին այնպես, ասես ցանկանում էին վրեժ լուծել վերջին դարերի ընթացքում թուրքերի հասցրած վիրավորանքների դիմաց:

Ուշադրություն դարձրի այն բանի վրա, որ որդիս ազահուծյամբ էր կարգում մամուլի թղթակիցների հոգվածները կոնֆլիկտի վերաբերյալ և շարունակ ինձ հարցնում էր, թե ինչու հայերը չեն կոպում այդ նույն ռազմաճակատում կռալիցիայի երկրների հետ: Նրան ասացի, որ հանգամանքները տարբեր էին այդ հարցում: Չնայած որ ես նրան բացատրում էի, միևնույն է՝ էդուարը չէր հասկանում իրադրությունը:

Տեսա, որ քաղաքը շատ է փոխվել: Նյու Յորքը ոչ միայն սրընթաց արագություն էր աճում, այլ նաև ողողվել էր տեխնոլոգիայի նոր հրաշքով՝ ավտոմեքենաներով: Նա այն փոխակերպման նմուշն էր, որին կարող էին ընդօրինակել աշխարհի բոլոր մեծ քաղաքները և գոհունակությամբ նկատեցի, որ էդուարը հիացած է այդ ամենով:

Այդ քաղաք կատարած իմ նախկին այցելությունից անցել էր մեկ քառորդ դար: Այն իրավամբ կարող էր կոչվել նոր աշխարհի մայրաքաղաք, շատ բաներ էին նրանում փոխվել: Սկսել էին կառուցել մեծ թվով բարձրահարկ շենքեր, որոնք անվանում էին երկնաքերներ, ինչպես Վուլվերթ Բիլդինգը: Ամեն օր այնտեղ էին հասնում հազարավոր ներգաղթողներ բոլոր մայրցամաքներից: Նրանք հարուցում էին մեծ պրորլեմներ, ինչպես օրինակ՝ ստորին Հար Սայդը,

որը դարձել էր աշխարհում ամենախիտ բնակեցված գոտին. իր ցեխոտ փողոցներով, լեւի-լեցուն, ասես մի բարելոնյան բազմամշակութային աշտարակ, որում յուրաքանչյուր էթնիկական խումբ զբաղվում էր այն աշխատանքով, ինչ ամենից լավ գիտեր՝ կյանքում առաջ գնալու համար: Ես մտածեցի, որ եթե այդ քաղաքը ապագայի մայրաքաղաքի խորհրդանիշն է, բոլորս էլ պետք է մեծ ջանքեր գործադրենք նրան հարմարվելու համար:

էդուարը, որին վաղուց չէի տեսել այդքան ոգևորված, կարծես թե հիանում էր այդ ամենով: Վեր էր կենում շատ վաղ և ամբողջ օրը ոտքի տակ տալիս քաղաքը վերից վար, ասես մի քանի շաբաթում փորձում էր վարժվել այդ նոր աշխարհին:

Իր ծննդյան օրվա առթիվ նա խնդրեց ինձնից հատուկ նվեր: Մնացի զարմացած, երբ ինձ ասաց, որ ցանկանում է գնալ էլլիս կղզի, որպեսզի համոզվի, թե հազարավոր նոր տեղ հասած մարդկանց մեջ, որոնց մասին խոսում էր մամուլը, որևէ հայ կա՞րդյոք: Չկարողացա մերժել նրա քմահաճույքը, թեև ինձ անհանգստացնում էր նրա սևեռուն հետաքրքրությունը Հայաստանի հետ կապված ամեն ինչի նկատմամբ:

Այնտեղ մտնելու մեր թույլտվությունը ձեռք բերեց Հենրի Մորգենթաուն՝ մի շատ ազդեցիկ Փինանսիստ, որի հետ ծանոթացել էի իմ տեղ հասնելուց մի քանի օր անց, ընդունելություններից մեկում: Նա շատ առանձնահատուկ մարդ էր, կյանքի հանդեպ արտրոիստական մոտեցմամբ: Չգիտեինք ում դիմել, և մեկն ինձ ասաց, որ այդ մարդը հատուկ հարաբերության մեջ է պրեզիդենտ Վիլսոնի հետ և ընդունակ՝ բացելու ցանկացած դուռ: Ոոսքը մի շատ կարևոր հարցի չէր վերաբերում, բայց քանի որ նա այդքան ուշադիր էր գտնվել ու սրբտաբուխ, որոշեցի զանգահարել նրան: Ինձ անձամբ պատասխանեց շատ հարգալից, վստահեցնելով, որ ինձ շատ լավ է հիշում: Երբ նրան ասացի, որ ուզում ենք այցելել էլլիս կղզի, այնքան ոգևորվեց, որ որոշեց ընկերանալ մեզ՝ ավելացնելով, որ ինքն ամեն ինչ կկարգավորի:

Երկու օր անց նստեցինք նավահանգստի քարշանավերից մեկը, որը մեզ հասցրեց էլլիս կղզի: Այնտեղ տեսանք մի վիթխարի երեքհարկանի շենք, որն ընդունում էր ներգաղթողներին: Նրա տնօրենը՝ պարոն Բրեդլին նավամատույցում մեզ էր սպասում, որպեսզի տաներ էքսկուրսիա՝ դիմանալով Հուդզոնի սառը քամուն:

Նկատեցի, որ Մորգենթաունի աչքից ոչինչ չէր վրիպում: Քայլում էր արագ, էդուարն էլ նրա հետևից, որի հետ նրանք առաջին իսկ

պահից դարձան բարեկամներ: Էդուարը նույնպես ցանկանում էր խորանալ ամենափոքր մանրամասնում, որն իր տարիքի պատանու համար ինձ զարմանալի թվաց: Մենք ծայրեծայր այցելեցինք կրդ-գու շինությունները, ննջարանները, ճաշասրահները, խոհանոցները, պահեստները, նորեկների ընդունման մեծ սրահը, բուժարանները: Ամենուրեք շատ մարդիկ կային, մի քանիսն աշխատում էին, մյուսները հաստատակամորեն սպասում իրենց թույլտվությունը՝ մտնելու մի երկիր, որն անվանում էին ազատություն թագավորություն:

Ի զարմանս ինձ, ինչպես որ կռահել էր Էդուարը, գտանք ծագումով Վանից մի հայ ընտանիքի. հայրը դպրոցի ուսուցիչ՝ Հակոբ Տարպիտյանը, Մարին՝ մայրը, հասարակ, բայց դաստիարակված մի կին, և երեք զավակները՝ Տիգրանը, Ներսեսը և Աշխենը: Մորգենթաուն մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց նրանց հանդեպ, մանավանդ երբ այդ մարդը մեզ պատմեց, որ ստիպված էին եղել Վանից հեռանալ՝ համոզվելով, որ այնտեղ նրանց ոչ մի ապագա չի սպասվում:

— Տեսե՛ք, — Տարպիտյանը դանդաղ էր խոսում անզերեն և պարզունակ, սակայն հասկանալի: — Վալին՝ թուրք կառավարիչ Ջևեդբեյը չի ուզում, որ գործեն հայ դպրոցները, փաստարկելով, որ իբր սուլթանի մասին վատ են արտահայտվում, ինչը բացարձակ սուտ էր... մանավանդ դասասենյակներում: Հետո ինձ անձամբ սպառնաց և երբ տեսավ, որ նրա հրամաններին չեմ ենթարկվում, մեկին ուղարկեց, որ կնոջս ասի, որ երեխաներին կարող է որևէ բան պատահել... Իհարկե, ստիպված հեռացանք, թեև, ինչ խոսք, ցավալի է, քանի որ երեխաները չեն կարող վարժարան գնալ: Ոչ թուրքերն են նրանց ընդունում մեղրես, ոչ էլ մենք ենք նրանց այնտեղ ուղարկում: Հուսով եմ, որ Աստված ինձ ուժ կտա նրանց ոտքի կանգնեցնելու համար, թեև հիմա ունենք մի լուրջ խնդիր. այստեղի բժիշկը մերժել է որդուս՝ Տիգրանին... Ասում է, որ տուբերկուլյոզով հիվանդ է, բայց հիվանդ չէ: Ունի ասթմա, ինչպես իր պապը, որը մեռավ իննսուն տարեկանում: Բայց ինչպե՞ս կարող ենք թույլ տալ, որ մեն մեռնակ վերադառնա թուրքիս: Այնպես որ, եթե հրաշք տեղի չունենա, ստիպված բոլորով կվերադառնանք այնտեղ:

Այդ ժամանակ Հենրի Մորգենթաուն հանդես եկավ որպես եռանդուն և վճռական մարդ: Քառորդ ժամ անց գլխավոր բժիշկը կրկին գննեց Տիգրանին, իսկ կես ժամ հետո, նոր եզրակացությունից երջանիկ՝ Տարպիտյանների ընտանիքը գրկախառնվում էր, քանի որ Հակոբը իրավացի էր: Երբ նրան պատմեցի, որ այդ այցելության զրդողը

եղել էր Էդուարը և հայտնեցի նրա, հայերի հետ ունեցած կապի մասին, երկուսի աչքերից էլ արցունքներ էին հոսում:

— Սա Աստծո ձեռքի գործն է: Մեզ պետք է այս գիշեր երկրից դուրս անեին, — ոգևորված գոչում էին և գրկում որդուս, որը շատ գոհ էր կատարվածից և իր կատարած դերից, որն անուղղակիորեն առնչվում էր այդ ամենին: Մորգենթաուն նույնպես արտահայտեց իր հիացմունքը Էդուարի որոշման առթիվ և նրան այսպես ասաց.

— Միշտ հետևիր քո ներքին ձայնին:

Էդուարը զարմացած նայեց ինձ՝ քրթմնջալով. «Մայրիկն էլ էր միշտ նույնն ասում»:

Այսպես ծագեց բարեկամությունը Հենրի Մորգենթաունի՝ խորապես բարոյական և ուժեղ մարդու հետ, որը նույնպես ներգաղթել էր, իհարկե այլ հանգամանքներում Մանհեյմից (Գերմանիա) Միացյալ Նահանգներ: Այն ժամանակ ես դեռ չգիտեի, թե որքան կարևոր է լինելու նրա միջամտությունը հայերի կոտորածի ամենաթեժ պահին:

Մի քանի շաբաթ անց վերադարձանք Ֆրանսիա: Հյուսիսային Ատլանտյան օվկիանոսն իրեն փոթորկալից էր պահում, և մուգ կապույտ ծովի մեջտեղում մի քանի այսրերգներ տեսանք: Դա ինձ հիշեցրեց շատ տարիներ առաջ իմ հանդիպումը Մարիցայի հետ: Էդուարը վերջնականապես հաշտվել էր ինձ հետ՝ ինձանից երկար ժամանակ խուսափելուց հետո, երբ ասես մեղադրում էր ինձ իր մոր մահվան հարցում:

Միասին որոշեցինք, որ նա վերադառնա Փարիզ իր ուսումը շարունակելու: Նա մեծ հակումներ ուներ սովորելու հանդեպ և հասկացա, որ ավելի մոտ պետք է գտնվեմ նրան: Ժամանակը թոնում էր, և ես ցանկանում էի հնարավորինս նրան հաղորդակից լինել, քանի որ ցանկություն էր հայտնել սովորել միջազգային իրավունք, որպեսզի ձեռք բերի դիվանագիտական կարիերա:

Այս ընթացքում Եվրոպայում իրավիճակը գնալով բարդանում էր: Ավստրիան դավեր էր նյութում՝ բուլղարներին սերբերի դեմ հրահրելով, մինչև որ հունիսի վերջերին Բուլղարիան վերջնազիր ներկայացրեց Սերբիային և Հունաստանին: Մի քանի շաբաթ հետո նրանք հայտնվեցին Սալոնիկի դարպասների մոտ, որը տեղիք տվեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմին: Դրանից թուրքերն օգտվեցին՝ վերականգնելու համար նախորդ պատերազմի ժամանակ իրենց կորցրած տարածքները: Ամեն դեպքում դրանք ընդամենը թույլ ալեկոծություններ էին համեմատած նրան, ինչ սպառնում էր վրա հասնել:

Անկախ իմ ներկայացրած հրաժարականին՝ նախարարությունում ինձ պահում էին որպես Մերձավոր Արևելքի պետական քարտուղար և ինչպես Անտուան Մոնթը, այնպես էլ ժամ կառնոն ճշտապահություն ինձ տեղյակ էին պահում տեղի ունեցող բոլոր իրադարձություններին:

Հետո արագ անցան 1913 թ. գարունն ու ամառը: Փարիզում տիրում էր ոգևորություն, մի տեսակ փախուստ դեպի առաջ, կարծես բոլորը համոզված էին, որ ամենաճիշտը տվյալ օրով ապրելն էր:

Մի անգամ երեկոյան ամակայից լսեցի էդուարին խոսելիս: Սկզբում չհասկացա, հետո գլխի ընկա, որ հայերեն է խոսում: Դա ինձ բերեց այն մտքին, որ ես նրան ավելի ուշադիր պետք է հետևեի:

Սեպտեմբերի վերջերին, երկարատև ամառից հետո, — ջերմաստիճանը սովորականից ավելի բարձր էր Փարիզում, — Անտուան Մոնթը ինձ հրավիրեց նախարարություն ճաշի:

— Ուզում էի քեզ տեղեկացնել Ենիքոյում տեղի ունեցածի մասին, այդ սքանչելի վայրում՝ Բոսֆորի վրա, որտեղ ամռանը հարուստներն են հանգստանում: Տես, անցած հունիսի վերջերին այնտեղ տեղի ունեցավ մի միջազգային խորհրդակցություն: Կրկին թուրք քաղաքագետները հանեցին իրենց լավագույն զենքերը՝ կեղծիքը և խորամանկ հնարները՝ փորձելով ժամանակ շահել և վիժեցնել հայերի պահանջները: Դրանք անհավատալի մարդիկ են, ընդունակ են միաժամանակ կռվել տարբեր պատերազմական ճակատներում, ամեն վայրկյան անել հակառակը, ինչ ասում են... կամ ավելի ճիշտ հավաստել հակառակը, ինչ անում են: Բանն այն է, որ բարեփոխումների նախագիծը, որի մասին թուրքերն այդքան խոսում են, տեղից չի շարժվել: Դու գիտես, որ այդ նախագիծը մշակել է Մանդելշտամը՝ ռուս դիվանագետը, ի մի բերելով Հայոց պատրիարքի տեսակետները և որոշ տերությունների գաղափարները՝ ներառյալ մերը: Գերմանիան սկզբից ևեթ պահանջեց, որ հարգեն կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, այլ կերպ ասած՝ նրանք ուզում են, որ ամեն ինչ իրենցը լինի: Ինչ մնում է անգլիացիներին, ոչինչ չեն ցանկանում իմանալ հայերի պահանջատիրությունների մասին: Նրանց համար ամենակարևորը իրենց շահերն են, բայց եթե այդ դեպքում տուժեն քրիստոնյա փոքրամասնությունները, նրանք կասեն, որ իբր շատ են ցավում, բայց ոչ մի կոպեկ չեն տա:

Անտուանը խոր շունչ քաշեց՝ նախքան շարունակելը:

— Ինչ վերաբերում է մեր կառավարությանը, խորապես անհանգրստացած է թուրքիայի ֆինանսական դրությունը, քանի որ թուր-

քական պարտքի ծավալը Ֆրանսիային այնքան մեծ է, որ կարող է խախտել մեր բյուջեն: Մյուս կողմից՝ մեզ պետք են Սիրիան և Լիբանանը, որպեսզի ամրապնդվենք Միջերկրականի արևելյան եզերքում: Դրանից երբեք չենք հրաժարվի:

Տես, Անրի, եթե ռուսները ներխուժեն Հայկական վիլայեթներ, կվնասեն մեր շահերին, բայց կարծում եմ, որ դժվար կլինի նրանց կանգնեցնել: Այդ իսկ պատճառով ընդունում ենք բարեփոխումների նախագիծը, թեև համոզված ենք, որ դրանից ոչ մի օգուտ չկա: Իրականում խոսքը շատ ավելի լուրջ բանի մասին է՝... կյանքի կամ մահվան: Վախենում ենք, որ Հնարավոր կոնֆլիկտի դեպքում, եթե թուրքիան կանգնի Գերմանիայի կողքին, թուրքերը օգտվելով առիթից հայերին կհասցնեն մահացու հարված: Այդ շուկն արդեն անկասելի է, և շատերն են փախչում Ռուսաստան՝ լքելով ամբողջ ունեցվածքը, մյուսները հասնում են Սև ծովի նավահանգիստները, կամ էլ փախչում են Սիրիայի միջով, վտանգելով իրենց կյանքը՝ անգամ փոքրիկ առազաստանավերով, սակայն երեք միլիոնից ավելի հայեր կան, իսկ շատերն անտեղյակ՝ ապրում են հեռավոր գյուղերում, մյուսներն էլ պարզապես չեն հավատում շուկներին, ոմանք էլ լավատես են, և ի վերջո կա հայերի մի չնչին մաս, որոնք ի վիճակի կլինեն դիմադրել... իսկապես: Մեծ Բրիտանիան հենց նոր է ստորագրել մի համաձայնագիր թուրքիայի հետ, որպեսզի իր սպաներին ուղարկի համագործակցելու թուրքական իշխանությունների հետ, բայց Ռուսաստանը ամեն կերպ ընդդիմանում է դրան: Չի ուզում տեսնել անգլիացիներին իր սահմանների մոտ:

Մենք համաձայն չենք ոչ կատարված վարչական բաժանմանը, ոչ էլ այն բանին, որ մոռացված լինեն Ադանան և Ջեյթունը, ինչը, սակայն, մեզ կասկածելի է թվում և շատ ավելի կասկածելի, քանի որ հավաստի աղբյուրից մեզ տեղեկացրել են, որ գոյություն ունի Հայերից ազատվելու մի գաղտնի պլան: Այդ պլանը մշակել է Թալեսթը, դոկտորներ Նազրմի և Բեհաէդդին Շաքիրի աջակցությամբ... Մնացածը ծխածածկոց է:

Ենթահակություն Հայտնեցի Անտուան Մոնթին իմ հանդեպ ունեցած իր վստահության համար: Ցանկանում էր զգուշացնել ինձ, թե ինչ էր սպասվում մոտ ապագայում: Իրավիճակը ճշող էր, քանի որ Եվրոպան նայում էր այլ կողմ, կարծես չէր ուզում տեսնել ակնհայտը: Ծուռով համոզվելու էինք, որ Հայաստանը լուրջ պատրվակ էր անգլիաների համար, որոնք պտտվում էին մի տարուրերվող կենդանու վրա, որն ուր որ է տապալվելու էր՝ ճզմելով շատերին:

ՀՈՒՆԻՍ – ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1914

43. ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՐԱԵՎՈՅՈՒՄ

1914 թ. ամռան սկզբներին իրավիճակն այնքան լարված էր եվրոպական մայրաքաղաքներում, որ իրենց ապրելակերպում մարդիկ դարձան բավականին ցինիկ և որոշեցին, որ ամենաճիշտը մեկ օրով ապրելն էր, առանց սպասելու անհավանական վաղվան, քանի որ, եթե մի բան փոխվեր, Հաստատ ամեն ինչ վատթարանալու էր:

Դա իր Հետքը թողեց ոչ միայն մարդկանց վարքագծի, այլ նաև վարչական համակարգի կայունություն վրա: Ռ՞ւմ պետքն էր, որ անհանգստանար ինչ-որ անշարժ գույքի գրավադրմամբ. ո՞վ էր ներդրումներ կատարելու անշարժ գույքում կամ ստեղծելու գործարաններ: Թուրքիայի Հետ պատերազմում Բալկանյան կոալիցիայի հաղթանակը հատկորեն ցույց տվեց, որ Օսմանյան կայսրությունը անկարող կլինի պաշտպանվել որևէ անկանխատեսելի հարձակումից: Մյուս կողմից՝ Սերբիան հավատ չէր ընծայում ռուսական աջակցությանը, քանի որ մի բան էին Ռուսաստանի պանսլավոնական նկրտումները և այլ բան՝ նրա իրական կարողությունը, դիմակայելու Գերմանիայի, Ավստրիայի և Հունգարիայի կողմից կազմված կոալիցիային:

Այնուամենայնիվ, իսկական ճգնաժամը սկսվեց այն ժամանակ, երբ գերմանացի զենքերալ Լիման ֆոն Չանդերսը նշանակվեց թուրքական բանակի հրամանատար: Դա փոխում էր ստատուս քվոն, թեև անգլիացի ծովակալ Լիմփուսը թուրքական նավատորմի դործուն հրամանատարն էր: Ռուսները որոշեցին տեղակայել մի մեծ նավատորմի Սև ծովում, Բոսֆորի դիմաց, Հայտարարել զորակոչ և վերջապես պատրաստվել անկասելի մի բանի՝ Գերմանիայի Հետ պատերազմի, Հետևելով Ֆրանսիայի գործողություններին սահմանակից տարածաշրջանում՝ էլզաս-Լոթարինգիայում: Գերմանացի զենքերալ Ֆրիդրիխ ֆոն Բեռնարդին կարող էր բավարարված լինել, քանի որ իր «Գերմանիան և մոտալուտ պատերազմը» գրքի հաջողությունն այդ լարվածությունը հասցրել էր իսկապես անտանելի սահմանի: Ֆրանսիան շարունակում էր բանակցելու միջոցով ելք որոնել..., մինչ-

դեռ Գերմանիան զրադված էր միայն պատերազմին պատրաստվելով:

1914 թ. Հունիսի 28-ին ես պատահմամբ Բեռլինում էի, երբ Սառևոյում տեղի ունեցած մահափորձի ժամանակ սպանվեցին արքիդուքս Ֆրանց Ֆերդինանդը և Հերցոգուհի Սոֆյան: Սպանության հեղինակը բոսնիացի սերբ էր, ոմն Գավրիլո Պրինց, թեև ավստրո-հունգարահպատակ և պատկանում էր սերբական «Սև ձեռք» գաղտնի միությունը, որը գործում էր սերբական բանակի լրտեսական ծառայությունների ղեկավարությունը, վերջինս էլ իր հերթին ծառայում էր Ռուսաստանին: Արքիդուքսը եղել էր ֆեդերալիզմի կողմնակից, զրույթ, որը սպառնում էր մեծ Հարավսլավիայի ստեղծման հնարավորություն:

Բեռլին կատարած իմ այցը կապված էր Կայսերական առևտրական ընկերության գլխավոր խորհրդի նոր նիստի հետ: Այնտեղ էին գտնվում Ալֆրեդ Բալինը, բարոն Օֆրենհայմը, Ալֆրեդ Կրուպը և շատ ուրիշ գերմանացի աչքի ընկնող ֆինանսիստներ և գործարարներ:

Իմ դիրքորոշումը հստակ էր, և ոչ ոք այն կասկածի տակ ղենել չէր կարող, քանի որ Գերմանիայում իմ շահույթներն ինձ հասնում էին ժառանգաբար, բացի նրանից, որ իմ անձնական հարաբերությունը, որ նրանցից շատերի հետ էի պահպանում, հասնում էր բարեկամության: Անկախ իմ քաղաքացիությունից և պաշտոնական դիրքից՝ որպես Ֆրանսիայի պետական քարտուղար, ոչ ոք չէր համարձակվի ինձ կասկածի տակ առնել: Անշուշտ, ժան Կառնոն և Անտուան Մոնօր ինձ «Հարկադրել» էին մասնակցել, չարաշահելով ինձ Հետ ունեցած բարեկամական հարաբերությունը, քանի որ տեղյակ էին ամեն ինչից: Նաև կարող էի հավաստիացնել, որ գերմանացիները բարյացակամորեն էին վերաբերվում այն բանին, որ ես ուղիղ կապ պահպանեի Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև՝ դրանով իսկ ցույց տալով, որ մի բան է քաղաքականությունը և մի այլ բան՝ երկու երկրների միջև հարաբերությունները: Բալինը, որ շատ խորաթափանց մարդ էր, ինձ ակնարկեց դա՝ ասելով, որ երբևէ չի կարելի այրել բոլոր կամուրջները:

Նստաշրջանը մոտենում էր ավարտին, երբ ստացվեց գահաժառանգի և Հերցոգուհու սպանված լինելու անհավատալի լուրը: Բոլոր ներկաներս բավականաչափ իրազեկված էինք, որպեսզի չտրվեինք կեղծիքին և վստահ լինեինք, որ այդ ողբերգական սպանությունը այն կատալիզատորն է, որին հետևելու է անխուսափելի՝ ավերիչ պատերազմը հողագնդի ամենաքաղաքակիրթ և ամենաառաջավոր երկրների միջև:

Ալֆրեդ Բալինը, որն այդ ժամանակ իմ կողքին էր, ինձ իր կարծիքը հայտնեց իրավիճակի այսուհետ ծավալման շուրջ:

— Տեսն'ք, դր Լատուր: Գերմանացիները չեն ցանկանում ընդհարվել Ֆրանսիայի հետ... Համենայն դեպս, ոչ քաղաքացիական հասարակությունը: Եթե մենք խելացի գտնվեինք, այդ հարցը այլ կերպ կփորձեինք լուծել. ձեր երկիրը կպահպաներ չեզոքություն, մինչ մենք մեր հարցերը կլուծեինք ռուսական արջի հետ, որը մեզ թիկունքից է ուզում մահացու հարված տալ: Մնացած ամեն բան կլուծվեր մեր մակարդակով, ուզում եմ ասել՝ ֆինանսապես: Ի վերջո ինչո՞ւ պետք է իրար հետ կռվենք թուրքական կայսրության մնացորդներին տիրանալու համար: Ինձ թվում է անհեթեթ..., քանի որ բոլորս էլ գիտենք, թե ինչ է ուզածներս՝ սկսած այդ խորամանկ անզլիացիներից, որ մինչև հիմա ձայն չեն հանում: Բոլորը խոսում են գերմանական միլիտարիզմի մասին, բայց ձեզ հավաստիացնում եմ, որ մենք ընդամենը փորձում ենք պաշտպանվել, թեև ընդունում եմ, որ մեր ունեցած համրավի համար մեղավոր լինելը դեռ քիչ է:

Պետք է խոստովանեմ, որ ներկա գտնվողները ինձ հետ շատ լավ վարվեցին, ըմբռնումով և բարեկամարար, պնդելով, որ այդ ամենը սոսկ ամռան փոթորիկ էր, — ըստ բարոն Օփերնհայմի, — և որ շուտով վերսկսվելու էին բանակցությունները:

Մինչ գիշերային ճեպընթացով սրընթաց վերադառնում էի Փարիզ, հասկանում էի, որ անկայուն հավասարակշռությունը խախտվել է և գերմանական գլխավոր շտաբը թույլ չի տա, որ հարցը բանակցելու ուղիով լուծվի: Հինգ միլիոնանոց բանակը, այդ թվում՝ պահեստային զինծառայողները և զինամթերքը, որ նախատեսված էին կործանելու ցանկացած թշնամու, գերմանացիներին վեր էին դասում բարու և չարի հասկացություններից:

Նրանց երկաթուղիները գծագրվել և կառուցվել էին որպես իրենց ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս: Գնեք րալները խոսում էին «կայծակնային պատերազմ» հասկացությունից, քանի որ գուցե գիտեին, որ Գերմանիան ի վիճակի չէր լինի դիմանալու այլ տիպի պատերազմի:

Ինձ թվում էր, որ լավ գիտեմ մեր իսկական իրավիճակը: Ֆրանսիան պետք է փոխհատուցեր այդ ամբողջ ռազմական ուժերի ծավալումը՝ Մարսելյեզով և Հայրենասիրական կրքով: Անկախ ամեն ինչից՝ կասկածի նշույլ չկար, որ վերջնական հաղթանակը լինելու է կոալիցիայինը՝ Ֆրանսիայինը, Մեծ Բրիտանիայինը, Ռուսաստանինը և իրենց դաշնակիցներինը: Այլ կերպ լինել չէր կարող, եթե մեր սիրած

Եվրոպան ուզում էր գոյատևել: Եթե պատերազմը շարունակվեր, Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան չէին կարողանա դիմադրել: Նրանց գնեքալները ամեն ինչ հաշվարկել էին այնպես, որ պատերազմը վեց ամսից ավելի պետք է տևեր:

Ավելի ուշ, Փարիզում, ես որոշեցի էդուարին ուղարկել Նյու Յորք: Այնտեղ, այդ զարմանահրաշ քաղաքում նա կապերը անվտանգ և ի վերջո կձևավորվեր որպես ապագայի մարդ: Ի դարմանս ինձ, առանց առարկելու նա նավ նստեց Հավրում դեպի այն երկիր, որ նրան հրապուրել էր մեր նախորդ այցելությունում: Երկու օր անց Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ֆրանսիային, և սկսվեց մի սարսափելի արհավիրք, որը շատ բան էր փոխելու մի աշխարհում, որը վերջին շնչում էր:

Այդ ընթացքում Սարգսյանն ինձ տեղյակ էր պահում Կոստանդնուպոլսում տիրող իրավիճակից: Այնտեղ, Արևելքի նախամուտքում ամեն ինչ ավելի հստակ էր, քան Կե դ' Օրսում (Ֆրանսիայի արագործնախարարությունում): Գերմանացիները լավ էին հող նախապատրաստել, և այլևս կասկած չէր մնացել, թե ո՞ր կողմում է դիրքավորվելու Թուրքիան: Ըստ մեր հավաստի տեղեկությունից՝ Իթթիհատի աչքի ընկնող առաջնորդները, հետևաբար նաև թուրքական կառավարությունը, Բեոլինում՝ գերմանական բանկերում ունեին իրենց հաշիվները, ուր գերմանական արտաքին գործերի նախարարությունը նրանց փոխանցում էր խոշոր գումարներ, որպեսզի ապահովվեր դրանց օրինավոր լինելը: Տարբեր մեկնաբանությունները բացառվում էին, քանի որ Գերմանիան այնքան մեծ գումար էր խաղի մեջ դրել, որ ցանկացած միջոց նրանց համար չահավետ էր: Այնպես որ, Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալ բեյը՝ այս եռյակը և նաև իրենց կողմնակիցները՝ դոկտոր Նազըմը և դոկտոր Բեհաեդդին բեյը, իրենց կարող էին միլիոնատեր համարել, դրան գումարած այն լրացուցիչ երաշխիքը, որ նրանց Գերմանիայում սպասում էր ոսկեզօծ հանգիստ՝ գործունեության ավարտին: Անշուշտ, այս ամենը արվում էր մեծ զգուշությամբ, քանի որ թուրք սպաների համար տարօրինակ կլինեք. չէ՞ որ նրանց չէին վճարում պարտք մնացած աշխատավարձը:

Հետևաբար ամեն ինչ պարզ էր. չնայած իր երկակի խոստումներին՝ Թուրքիան պատերազմում վերջնականապես կլինեք Գերմանիայի կողքին, քանի որ, այլ հարցերից բացի, չէին կարող խույս տալ փոխադարձ պարտավորություններից: Բացի այդ, գերմանական հետախուզական ծառայությունները շատ բան գիտեին Իթթիհատի և նրա առաջնորդների մասին, ինչը նրանց մեծ իշխանություն էր տալիս թուրքերին կառավարելու համար:

Մի քանի օր անց ժան Կառնոյից իմացա, թե ինչ է պատահել գերմանական երկու՝ «Գյոռնն» և «Բրեզլաու» զրահանավերին, որոնք հասել էին Կոստանդնուպոլիս, թեև թուրքերն անվերջ չեզոքութեան հայտարարութիւններ էին անում, ինչին արդեն ոչ ոք չէր հավատում: Այդ հարցում ժանը բավականին հոռետեսորեն էր տրամադրված և ինձ այսպես ասաց.

— Կարծում եմ, որ անգլիացիները նրանց թողեցին անարգել ճողոպրել. բոչերին կարգել են որպես պահակներ, որպեսզի խանգարեն ռուսներին, որ մտքներով չանցնի մտնել Նեղուցները: Բանն այն է, որ այդ նավերը հիմա կանգնած են այնտեղ և բեռնվում են մթերքով ու վառելիքով, իսկ Թուրքիան հայտարարում է, որ ինքն է ձեռք բերել այդ նավերը, բայց և՛ ինքն է նրանց զննենք հեռադիտակով, տախտակամածի վրա կերևան թուրք ծովայինները գլխներին ֆես, թեև իրականում դրանք կերպարանափոխված գերմանացիներ են: Կարծում եմ, որ նրանց համար միևնույն է՝ իմանանք թե ոչ: Բոլոր դեպքերում Թուրքիան միշտ կասի, որ ինքը չեզոք է, քանի որ այդ թուրք քաղաքական գործիչները երկիմաստութեան վարպետ են, միշտ անում են իրենց ասածի հակառակը... Թեև, ընդունենք, որ մեր անգլիացի բարեկամները հետ չեն մնում: Բայց ինձ անհանգստացնում է այն, որ նրանք փակել են Նեղուցներն այն պատրվակով, որ իբր ուզում են մաքրել արկերից... Սա նշանակում է, որ իրականում այնտեղ արկեր են դնում: Բացի այդ, ինձ հասած տեղեկութիւնների համաձայն՝ ուզում են վերացնել կապիտուլյացիաների ռեժիմը, իսկ դա նշանակում է, մտցվելու է թուրքական ռեժիմ՝ համոզված, որ Եվրոպան չի կարողանա վերահսկել իրենց: Փոքր Ասիայի խեղճ հույներ և խեղճ հայեր: Կեղծ Օրսեում բոլորս էլ համոզված ենք, որ երիտթուրքերի կառավարութիւնը այնպես կսեղմի պնդողակները, որ անգամ չնչել չկարողանան: Նայիր, կարդա քո վաղեմի ընկերոջ հաղորդագրութիւնը: Հիշում ես Թալիբ բեյին... գործարար մարդուն: Նրան բռնել ենք, ուզում էր բոլորիս խաբել և ներդնել իրեն չպատկանող միջոցները՝ Ֆրանսիական բանկերի կողմից տրված վարկերը, բորսային օպերացիաներում:

Հիմա նա մեր ձեռքում է և երբեմն մեզ տեղեկութիւններ է հաղորդում: Թեև բնականաբար ստուգում ենք այն ամենը, ինչ մեզ ասում է: Կարդա սա, բավականին պատկերավոր է՝ այնտեղ տիրող մթնոլորտի մասին:

Մի քիչ զարմացած՝ վերցրի փաստաթուղթը, որ ինձ մեկնում էր ժանը հետաքրքրութեամբ և կարդացի մեքենագրված, անվերնագիր մի տեքստ:

Կապիտուլյացիաների ռեժիմը վերացնելու որոշումը բնակչության կողմից ընդունվել է որպես երկրի հաղթանակ:

Ամենակարևոր քաղաքները այդ առթիվ ցնծում են համարելով այն մեծ տոն: Այստեղ Կոստանդնուպոլսում կառավարության նախագահին թալեաթ փաշային շնորհավորում են մամուլի օրգանները և բոլոր քաղաքական ուժերը:

Հավաստի աղբյուրներից տեղեկացել եմ կառավարության պալատում տեղի ունեցած մի կարևոր ժողովի մասին, որում ընդունվել են հետևյալ որոշումները.

- ա) արգելել Նեղուցներով առևտրական նավերի անցումը (բացառությամբ դաշնակիցների),
- բ) նախապատրաստել նավատորմի ռուսական եսկադրոնի և ռուսական բազաների վրա հարձակման համար,
- գ) թուրքական բանակը գրոհելու է ռուսական բանակի վրա Անդրկովկասում,
- դ) անմիջապես անգլիական ծովակալին փոխարինել ծովակալ ֆոն Սուշոնով,
- ե) ականապատել բոլոր նեղուցները սկսած Գելլես հրվանդանից: Այս որոշումները գաղտնի են և չեն հաղորդվել ո՛չ ռազմածովային նախարարին և ո՛չ էլ այն ծառայողներին, որոնք չեն պատկանում Իթթիհադի կառավարական խորհրդին:

Կոստանդնուպոլիս, 15 սեպտեմբերի 1914 թ.

Բնականաբար փաստաթղթերը որևէ ստորագրութիւն չէին կրում, բայց նրանց բովանդակութիւնը անչափ մեծ հետաքրքրութիւն էր ներկայացնում:

Թալիբ բեյ, լրտես դարձած սնապարծ էպիկուրական: Իրոք որ կյանքը շարունակ տարբեր կողմերով է շրջվում:

Նախարարութիւնից դուրս եկա այն համոզմամբ, որ թուրքական կառավարութիւնն իր արմատական համոզմունքները գերադասում է իր երկրի ընդհանուր շահերից: Մյուս կողմից՝ ժան Կառնոյի մեկնաբանութիւնները ցույց էին տալիս, որ Փոքր Ասիայի հույների և հայերի տառապանքը նոր է սկսվում:

44. ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տուն վերադառնալիս դարձացա տեսնելով Գասպար Բարիկյանին մուտքում: Ինձ համար նա դաշնակահար էր և հրաշալի կոմպոզիտոր, բայց նրա հետ մեր հարաբերությունները Մարիցայի մահվանից հետո ջերմ չէին: Թեև որոշ ժամանակ նա եղել էր որդու տնային դաստիարակը, հիմա էդուարը գտնվում էր Միացյալ Նահանգներում և հետևաբար առիթ չկար նրա այստեղ գտնվելու համար:

Ինձ ջերմորեն ողջունեց, ինչպես որ սովորաբար անում են Հայերն իրենց բարեկամների հետ և ինձ հարցրեց, թե կարո՞ղ եմ արդյոք նրան մի քանի թուղի տրամադրել: Միրով համաձայնեցի, և բարձրացանք տուն՝ Սենային նայող իմ բնակարանը, շատ մոտ նոր կամրջին, որտեղ փոխադրվել էի թերևս ազատվելու ինձ հետապնդող հիշողություններից:

Բարիկյանը նստեց իմ դիմաց: Նրա զգոն աչքերը մի պահ նայեցին ինձ՝ փորձելով զննել ինձ ներքուստ:

— Գիտե՞ք ինչ, մայն դը Լատուր: Դժբախտաբար պետք է ասեմ, որ ոմն Սուլեյման Ասկերի բեյի ազգականն եմ: Նրան ազգական անվանելը շատ հարաբերական է, սակայն նրա զավակներն իմ զարմիկներն են, քանի որ կնություն է առել խորթ քրոջս: Ծատ խճճված պատմություն, բայց ավելի հաճախադեպ, քան թվում է կողքից: Ի վերջո անցնեմ բուն նյութին, ներեցե՞ք խեղճ ծերուկիս երկարաբանություն համար:

Ասկերի բեյը զինվորական է՝ մեկն այն կապիտաններից, որոնք մտնելով երիտթուրքերի շարքերը, ընկել են դրախտ: Որպես զինվորական ունի մի մեծ թերություն. չի կարողանում լեզուն ատամների տակ սեղմել: Այդ կարգի մարդիկ, որ միջից դատարկ են և փուչ. շարունակ պետք է ցույց տան, որ ինչ-որ բան արժեն: Մի երկերեսանի և սեռամուլ տիպ: Մի խոսքով, քանզի նմանն իր նմանին է գտնում, մտերմացել է Աթիֆ բեյի հետ՝ շատ վատ մարդ, որի նմանը չկա: Հայտնի դոկտոր Նազըմի աջ ձեռքն է, որը այստեղ Սորբոնում մի դասընթացի է մասնակցել, իսկը՝ շան որդի: Ասկերի բեյը հիմա մի

Հայուհու հետ է ապրում..., բայց զինվորական է և... պետք է ծածուկ պահի:

Կարծում եմ, որ ձեզ նկարագրեցի նրա կերպարը, այսպիսով, կապիտան Սուլեյման Ասկերի բեյը Թեջրիլաթ Մահսուսեի ժամանակավոր հրամանատարն է..., ասեմ ձեզ: Անցած Հունիսին Կոստանդնուպոլսում տեղի ունեցավ մի ժողով, որին մասնակցեցին Թալեաթը՝ որպես ներքին գործերի նախարար և կուսակցություն իսկական առաջնորդ, դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը, կրթության նախարար Ահմեդ Շյուքրուն, Աթիֆ բեյը, Ազիզ բեյը, Իսմայիլ Զանփուլադը և գնդապետ Սեյֆին..., որը կոորդինացնում էր ուղղման գերատեսչության քաղաքական բաժինը, կամ, որ նույնն է՝ բանակից վճռում է նրանց, ովքեր ունենին կողմնակից չեն:

Տեսե՞ք, թե որքան ինքնավստահ են ու գոհ, այնքան, որ Ազիզ բեյը տարել է այդ ժողովին, որը համարվում էր գաղտնի, Արդուլլային՝ Հայտնի լուսանկարչին, որպեսզի անմահացնի այդ խմբին: Ես, որ ճանաչում եմ շատ թուրքերի, կասեմ, որ նրանք արժանի չեն այդպիսի ղեկավարների, այստեղ ամենուրեք կան լավ մարդիկ, բայց ապրում են վախով... Դե, ի՞նչ: Հատուկ պատրաստությունը՝ զինված ստորաբաժանում է, որն ընտրում է թուրքական բանտերից վատթարագույն հանցագործներին՝ մարդասպաններին, բռնարարողներին, արվամուլներին, ճանապարհների ավազակներին և դրանց ղեկավար նշանակել են Սուլեյման Ասկերիին: Նրանց հավակնությունն այնքան վայրագ է, այնքան խարդախ, որ թվում է անհեթեթ: Սոսքն այն մասին է, որ պատրաստ են դահիճներ: Այսինքն՝ նրանք պետք է կատարեն կեղտոտ աշխատանքը, օրինակ՝ սպանեն կանանց և երեխաներին... Այո՛, այո՛, հեշտ չէ հավատալ նրան, ինչ ձեզ պատմում եմ: Փոխարենը դահիճներին՝ այդ հանցագործներին խոստանում են ազատություն, բացարձակ անպատժելիություն և այն, ինչ իրենց հետ կարող են տանել..., գտած փողը, թանկարժեք զարդեր... և շատ դեպքերում՝ կուսությունը կամ անմեղությունը:

Բարիկյանը հառաչեց: Ակնհայտ էր, որ հսկա ճիգեր էր գործադրում իրեն հանգիստ պահելու համար, մինչդեռ իմ մեջ սկսվում էր փոթորկող մի ընդվզում: Ես լավ ծանոթ էի այդ կերպարներից շատերին, և կասկածելն ավելորդ էր:

Այդ կազմակերպությունն արդեն պատրաստ է: Կարծում եմ, որ այդ գաղափարի մտահղացումը դոկտոր Նազըմինն է, մի ոճրագործի, որն ասում է քրիստոնյաներին, մանավանդ Հայերին: Ուզում են բնաջնջել մեր ազգը, և հանգամանքները դրան նպաստում են: Այս ամենը

խելահեղուկություն է Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի պես երկրում, այդուհանդերձ ձեզ կասեմ, որ այն բանից հետո, երբ տեսա գերմանացիների գործելակերպը, հաստատ գիտեմ, որ նրանք չեն խանգարի, ինչ էլ որ լինի: Նրանք համոզված են, որ աշխարհում ամենակարևորը Դոյչլանդն է և արիացի մարդու հետ կապված բոլոր պատմությունները: Մնացածներս պարզապես ստորին ուսաներ ենք: Շատ եմ ցավում, որ Վագների պես մեծ կոմպոզիտորը նրանց խելքին է ընկել:

Ինչ վերաբերում է չեթեներին՝ հատուկ պատրաստություն հրոսակներին, սոված գայլերի պես սպասում են իրենց որջում: լիզելով շրթունքները, մտածելով միայն իրենց սպասելիքների մասին: Պետք է, որ դաժան լինի Ասկերի բեյի զգվելի աշխատանքը: Պետք է վերահսկի և զսպի վատթարագույն մարդասպանների վատթարագույն տեսակին... Դուք համաձայն կլինեք, որ դրանք մարդ կոչվելու արժանի չեն:

Որքանով ինձ հայտնի է՝ նրանք կազմակերպում են մոտավորապես քսանից երեսուն հոգիանոց էսկադրոններ, որոնք անհրաժեշտ պահին կտեղափոխվեն համապատասխան վայրեր, այսինքն՝ Հայաստան, որպեսզի կատարեն իրենց արգահատելի ոճրագործությունները: Ոչնչացնել բոլոր հայերին, ովքեր կկանգնեն նրանց ճանապարհին:

Տեսեք, մայե, այս ամբողջը կառուցված է վայրագ տրամաբանություն հիման վրա: Ասեմք սովորական զինվորների համար, որոնք խիղճ ունեն, հրամաններ կան, որոնց անհնարին կլինի ենթարկվել կան սահմաններ, որ մարդ արարածը ընդունակ չէր լինի խախտել: Ո՞վ կկարողանար սպանել հղի կնոջը, ով կարող էր բռնաբարել զրպարոցահասակ աղջնակների, չեթենե՛րը: Ահա թե որքան անասնական և որքան դիվային է այս ձեռնարկումը: Եվ մենք խոսում ենք ոչ թե արտասովոր խենթերի, մտազարների, հոգեկան հիվանդների մասին: Ոոսում ենք այս մոլորակի ամենակարևոր երկրներից մեկի՝ Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների մասին, որ մի քանի տարի առաջ հրձվում էին իրենց արդիականությունը՝ Մերձավոր Արևելքում Ֆրանսիական հեղափոխության ամենաառաջադեմ գաղափարների ժառանգորդները լինելու առումով... Ինչ ցինիզմ: Ահա նրանք, ձեր առջև կանգնած, իշխանությունը արբեցած, առանց մի բանից գաղափար ունենալու, քաղաքականության մեջ իսկական անասուններ, անասնական՝ պանթուրքիզմի ապուշ գաղափարներով բթացած, խաբելով իրենց սեփական ժողովրդին՝ բարձրագույն մարդկանց ազգատեղծելու գաղափարով, իսկ դրանում մեծ է գերմանացի կեղծ

գիտնականների մեղքը, այն իղեալականացված Թուրանում, որտեղ իրր թե հավաքվելու են բոլոր թյուրքալեզու և թյուրքացեղ ժողովուրդները: Մինչդեռ իրականում այսօր, եթե մի բան կա անելու, դա այն է, որ պետք է փորձեն վերացնել այս երկրի թշվառությունը, որտեղ մեռնում են երեխաների կեսից ավելին, շատ ծերեր մեռնում են սովից: Ես եղել եմ օսմանյան հպատակ և վշտանում ու սարսափելի ամոթ եմ զգում կատարվող այս ամենի համար:

Մայե դը Լատուր, ես շատ վշտացած եմ և խոստովանեմ ձեզ, որ եղավ մի պահ, երբ ինձ էլ խաբեցին... Այո՛, հավատացի նրանց, որ ամեն ինչ կարող էր շտկվել թուրքերի և հայերի միջև: Երբ իշխանությունից հեռացրին մարդասպան սուլթանին, որոշ ժամանակ համոզված էի, որ այդ չար ոգուն գահընկեց անելուց հետո՝ ոչինչ չի խանգարի մեր միատեղ ապագա ստեղծելուն և ինչպես ես, հազարավոր հայեր հավատացին այդ մաքրմանը: Հիմա հաստատ գիտեմ, որ սկզբից եթե էինք եղել խաբված:

Գասպար Բաբիկյանը փոխեց խոսելաձևը, երբ ոտքի կանգնեց:

— Ոչ, չեն կարող բնաջնջել մեզ, երբեք, կանցնեն տարիներ, և իրենց արարքների խայտառակությունը կընկնի իրենց վրա: Հիմա պետք է գնամ, մայե: Ներեցեք ինձ ձեր ժամանակը չարաշահելու համար:

Միայն ձեզ ուզեցի հայտնել թե ինչ կարգի թշնամիներ ունենք մենք՝ հայերս: Իսկապես, որտե՞ղ է էդուարը: Վաղուց նրան չեմ տեսել: Ճի՞շտ է, որ գտնվում է Նյու Յորքում: Երբ ինձ ասացին այդ ուրախացա: Այնտեղ ապահով կլինի... Այդ տղան իսկական գանձ է, և ես ուրախ եմ, որ նա տանից դուրս է, Հայաստանում նրա նման չատերը կմեռնեն:

Եվ այդտեղ Գասպար Բաբիկյանն այլևս չկարողացավ զսպել արցունքները:

— Ահ, մայե, ինչ դժբախտություն, ինչ սարսափելի աղետ է այս ժամանակներում հայ լինելը: Երբ մտածում եմ, թե ինչ կարող է պատահել, Աստծուն խնդրում եմ, որ ինձ չթողնի այստեղ, որ դա տեսնեմ:

Երբ Բաբիկյանը գնաց, մտածմունքի մեջ ընկա: Ես էլ էի ունեցել այդ մղձավանջը. էդուարը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում, որոնք նրան տանջում էին: Ոտր շունչ քաշեցի՝ փորձելով ինձանից վանել այդ անհեթեթ մտածմունքները: Գոնե լավ էր, որ որդիս այդ օրերին գտնվում էր հողագնդի ամենաապահով վայրում:

45. ՆԱՄԱԿԸ

Ես չկարողացա խույս տալ պաշտոնական առաջարկից, որն իրականում հրաման էր, մտնել ազգային հետախուզության կոնսուլտացիոն խորհուրդ, որը ենթարկվում էր պաշտպանության և արտաքին հարաբերությունների նախարարություններին: Դա ինձ համար հարուցեց որոշակի խնդիրներ, շատ աշխատանք և բացառիկ տեղեկատվություն ստանալու հնարավորություն:

Տասներկու հոգուց էինք բաղկացած, մի քանիսը, ինչպես ժան Կառնոն, զբաղեցնում էին պետական պաշտոններ, ուրիշները՝ ինչպես ես, նախկինում էինք ունեցել նման պաշտոններ, սակայն Ֆրանսիան կարիք ուներ մարդկանց և գաղափարների:

Ազգային հետախուզության կոնսուլտացիոն խորհուրդը. այս էր այդ օրգանի կիսապաշտոնական անհաջող անունը, որը պաշտոնապես փոխվեց այլ՝ ավելի համապատասխան անվամբ, պետք է խորհրդատվություններ ասպարհով կառավարությանը և գործերի գլխավոր շտաբներին այն հարցերի կապակցությամբ, որոնք առաջնահերթ էին:

Զարմանալի էր իմանալ, թե ինչ քանակությամբ մարդիկ էին լըրտեսություններ զբաղվում հոգուտ Ֆրանսիայի՝ կոնֆլիկտից տուժած տարրեր երկրներում և նաև իմացա, որ մերոնց մեջ կային բազմաթիվ դավաճաններ և երկկողմանի գործակալներ:

Առաջին հաղորդագրություններից մեկը, որ դրվեց սեղանին՝ Սև ծովի ուսական նավահանգիստների ուժեղացումն էր թուրքական նավատորմի կողմից, որն այն ժամանակ բաղկացած էր գերմանացիների տված երկու զրահանավերից:

Գործերը և Բրեզլաուն վերանվանվել էին «Յավուզ սուլթան Սելիմ» և «Միդիլլի», փորձելով կերպարանափոխվել ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած իբր թուրքական նավատորմի նավերին, երբ բոլորս էլ համոզված էինք, որ դրանք կառավարվում են գերմանական սպաների կողմից, ինչպես նաև, որ ենթասպաների և ծո-

վայինների մեծ մասը ազգություններ գերմանացի են: Անհնարին կլիներ վարել այդ նավերը առանց հատուկ պատրաստվածության և սպասարկման, որից զուրկ էին թուրք ծովայինները:

Բայց ամենամեծ անակնկալը, զոնե ինձ համար, եղավ այն, որ իմացա «Սուլթան Սելիմ» նավի վրայից մեկ լրտեսող մարդու անունը՝ Իոսիսիմ Փոն Շյոնբերգ, որը նավատորմի երրորդ վիրաբույժն էր՝ երրորդ կարգի կապիտանի կոչումով: Աշխարհն իրոք որ նեղ է:

Փոն Շյոնբերգի հաշվետվությունից պարզ երևում էր, որ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ի հարձակումը տեղի էր ունեցել ոչ թե թուրքական ծովային նավատորմի նախարարության հրամանով, այլ պաշտպանության նախարարության՝ էնվեր փաշայի ղեկավարությամբ և հաստատված ներքին գործերի նախարարության՝ Թալեաթ փաշայի կողմից, որոնք ուզում էին, որ իրենց երկիրը՝ Թուրքիան, հրաժարվի չեզոք դիրքից Բեուլիսի հրամանով: Հարձակումը եղել էր ջախջախիչ՝ փորձելով ստեղծել մի մեծ խուճապ, մեծ վնասներ հասցնելով նավատորմի և նավամատուցներին, նաև նավթի մատակարարմանը Բաթումում, Օդեսայում, Սևաստոպոլում, Յալթայում, Նովոռոսիյսկում և Թեոդոսիայում:

Մի քանի օր անց, նոյեմբերի սկզբներին, Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

Նույն ամսվա հինգին Ֆրանսիան և Անգլիան նույնպես հայտարարեցին պատերազմ Թուրքիային: Հաստատ գիտեի, որ Թուրքիայում ապրող հայ ժողովրդի համար դա նշանակում էր մահվան դատապարտում:

Այդպես էլ եղավ: Արամ Զելկայանը շարունակում էր լինել ՀՀԴ-ի (որին պատկանում էր Գրիգոր Բրոյանը) կապավորը և տեղեկացրել էր Հովհաննես Օհանյանին Վանի նահանգում տեղի ունեցածի մասին: Օհանյանն ինձ գրեց մի շատ տխուր նամակ, որով անձամբ վկայում էր կատարվածը:

Սիրելի՛ բարեկամ,

Անկախ այն բանից, որ ինձ համարում եմ իսկական հավատացյալ, երբեմն ունենում եմ այն սարսափելի զգացողությունը, որ Աստված մոռացության է մատնել հայերին: Ամեն ինչ մի կողմ, մարդ կարող է շարունակել հավատալ, սակայն փորձություններն այնքան դաժան են, որ հոգեպես ամբողջովին ինձ սպառում են:

Կառավարության վերջին պահանջը եղել է տասնութից հիսուն տարեկան տղամարդկանց պարտադիր զորակոչը Վանի նահանգում: Այդ մարդիկ

իրենց հետ պարտավոր էին տանել լծկան անասուններ և մթերացու-
հնչպես նաև այլ ունեցվածք՝ ռազմական կարիքների նպատակով, թեև
հայերից ոչ ոք չգիտեր, թե որն է նրանց իսկական նպատակը:

Ողջ նահանգով մեկ պատիժը, չարաշահումները, նվաստացնող արարք-
ները, սպանությունները, կախաղանը և երեխաների բռնաբարումը տեղի
են ունենում շարունակ ու առանց որևէ պատճառի, և հեղինակները դեպ-
քերի մեծամասնությունում հրճվում են իրենց գործադրած վայրագու-
թյուններով:

Նահանգապետ Ջևեդ բեյը՝ զինվորական (եմվեր փաշայի աներորդին),
որը բացի այդ, զինված ուժերի հրամանատարն է նահանգում կարծես
պատրաստ է անել ամեն բան, որպեսզի անընդհատ լլկվելով ու կեղեք-
վելով՝ հայերը խռովություն բարձրացնեն:

Մյուս կողմից, ռուսական զորքերը հեռանում են սահմանից և վախենում
ենք, որ այլևս ոչինչ չի կարող զսպել թուրքերի մոլեգնությունը:

Մենք տեղեկություն ունենք այն մասին, որ տեղի են ունենում անխտիր
կոտորածներ, ավերում և հրդեհում են գյուղեր, հողին հավասարեցնում
հայկական դպրոցներ, կենդանի հողին են հանձնում հայ գյուղացիների
և խաչում քահանաների: Իրականությունն այն աստիճանի է, որ հայերը
զարհուրած խուճապահար ապաստանում են ռուսական տարածքում:

Գիտենք, որ այս ամենով թուրքական կառավարությունը ցույց է տալիս,
թե մինչև ուր կարող է հասնել հայերին բնաջնջելու համար: Վախենում
ենք, որ եթե այս կոնֆլիկտը շարունակվի, թուրքերը իրավիճակից օգտը-
վելով արմատախիլ կանեն հայ ազգը: Ցավում են, որ ոչ մի լավ բան չեն
կարող ծեգ հայտնել, ընդունեք հարգանքիս հավաստիքը:

Հովհաննես Օհանյան

Գ. Գ. Ջերմ ողջույններ իմ կնոջից և զավակներից:

Նամակը նկարագրում էր մի զարհուրելի մթնոլորտ և ցույց տալիս
հայերի հոռետեսությունը: Դա էր Թալեաթի և նրա համախոհների
ստեղծած սահմակեցուցիչ իրադրությունը Թուրքիայում:

Տարա այդ նամակը ժան կառնոյին, որն ինձ խոստացավ այն
պատճենահանել և հանձնել արտաքին գործերի նախարարին, թեև
այդ ժամանակ հավատս քաղաքական գործիչների նկատմամբ շատ
էր նվազել, որոնք ամեն կերպ ջանում էին Գերմանիայի, այլ կենտ-
րոնական տերությունների ու Թուրքիայի դեմ պատերազմում պար-
տություն չկրել: Հակամարտության վայրիվերումները ցույց էին տա-
լիս, որ մասնակիցներից ոչ ոք չի պատրաստվում զիջել, և հետևաբար
պատերազմը երկարատև է լինելու. դժբախտաբար այդպես էլ եղավ:

Տեղեկացա, որ ՀՀԳ-ն շարունակում է ցույց տալ, որ այդ ամենը
չի տեսնում: Նրա ստվերային առաջնորդներից մեկը, որ Գրիգոր
Բրոչյանն էր, կուրորեն այն կարծիքին էր, որ դրանք մասնավոր
ղեպքեր էին և չէին կարող լսվել հարաբերությունները Իթթիհադի
հետ, քանի որ հայերի դեմ ամեն բան ծայրահեղորեն կվատանար:
Թուրքերի ասեղն էին թելում, փորձելով ապացուցել, որ զինված
պայքարը արդարացված չէ՝ հայերի պատասխան գործողություն-
ների առումով:

Մյուս կողմից, հետախուզական ծառայությունների միջոցով մեզ
տեղեկացրել էին, որ ՀՀԳ-ն սիրահոժար շարունակում է Թուրքա-
կան կառավարությանը հաղորդել տվյալներ: Ծարժման առաջնորդ-
ներին զգուշացրին, որ դրանով կարող էին սարսափելի սխալ գործել,
բայց նրանք չընդունեցին մեր տեսակետը:

Այսպես անցան օրեր ու ամիսներ, մինչև որ համարյա չզգացի, թե
ինչպես վրա հասավ 1915 թ. գարունը: Ծատ հեռու էի այն մտքից, թե
ինչպես է կյանքս փոխվելու:

ԳԱՐՈՒՆ 1915

46. ՆԻԿՈԼ ԿԱԴԻՖՅԱՆԻ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նիկոլ Կադիֆյանը քսան տարուց ավելի զբաղեցնում էր այսպես կոչված դրագոմանի կամ Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատան պաշտոնական թարգմանչի պաշտոնը: Մի քանի ամիս էր, ինչ մեր նստավայրը՝ դեսպանատունը փակ էր պատերազմի պատճառով, և Կադիֆյանը մեզ հետ կապի մեջ էր թուրքական մայրաքաղաքում Իսպանիայի դեսպանատան միջոցով՝ կանոնավոր կերպով ուղարկելով հաղորդագրություններ, որոնք մեզ շատ պիտանի էին:

Այնուամենայնիվ, ժան Կառնոն անհանգստանում էր Կադիֆյանի կյանքի համար: Գիտեինք, որ շատ մարդիկ, ներառյալ որոշ թուրքեր, որոնցից մի քանիսը գործում էին անկողմնակալ ձևով, ձերբակալված էին, խոչտանգված: Նրանց նշանակալի մասն անհայտանում էր:

Կադիֆյանը կիրթ և պատրաստված մարդ էր՝ օժտված վառ ողջամտությամբ և մեծ կենսափորձով: Վերջին տարիներին նրան տարբեր հարցերով էինք խորհրդի կարգով դիմում, և նա միշտ դրսևորում էր մեծ ներքմբռնում: Այդ պատճառով էլ նրա հաղորդագրությունները գնահատվում էին ըստ արժանվույն:

Ժանն ինձ ամեն ինչին իրազեկ էր պահում, մանավանդ այն ժամանակից ի վեր, երբ երկուսով աշխատակցում էինք խորհրդի կազմում: Այդ իսկ պատճառով ինձ տվեց վերջին նամակ-հաղորդագրության պատճենը, որը հասավ Փարիզ 1915 թ. մայիսի 12-ին և այնքան կարևոր էր, որ այն վերլուծեցին խորհրդում, քանի որ ներառում էր ապրիլի 21-ին և ապրիլի 25-ին տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Հարկ է նշել, որ Կադիֆյանն ուներ տեղեկատվության իր սեփական աղբյուրները, ինչը ցույց էր տալիս, որ բոլոր թուրքերը չէ, որ համաձայն էին իրենց կառավարության հետ, և շատ բաներ, որոնց մասին պատմում էր թուրքական կառավարությունը, սուտ էր:

Սեղմ հաղորդագրություն այն մասին, թե ինչ էր կատարվել Կոստանդնուպոլսում 1915 թ. ապրիլի 19-ից մինչև 25-ը՝ շարափա ընթացքում:

1915 թ. ապրիլի 19-ին Կոստանդնուպոլսի ոստիկանության մի բարձրաստիճան պաշտոնյայից ստացած հաղորդագրությունների միջոցով տեղեկացա, որ պատրաստվում էին ձերբակալել այդ քաղաքի հայ համայնքի աչքի ընկնող անդամներին:

Նախատեսված օրը ապրիլի 24-ի գիշերն էր: Նախատեսել էին ձերբակալել մոտավորապես հազար մարդու, և ցուցակը անձամբ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի կողմից հանձնվել էր ոստիկանության պրեֆեկտին՝ Բեդրի բեյին: Այդ պատճառով էլ իրագեկիչը չէր կարող առայժմ տալ անուններ, քանի որ հիշյալ ցուցակը գտնվում էր պրեֆեկտի չիրկիզվող պահարանում:

Անմիջապես այդ մասին տեղեկացրի ազգային ասամբլեայի պատգամավոր դոկտոր Գրիգոր Ջոհրապին, որն ինձ ընդունեց իր սեփական տանը, Յովհաննես (Վարդգես) Սերենգուլյանի՝ Էրզրումի պատգամավորի ներկայությամբ:

Պետք է ասեմ, որ երբ նրանց հաղորդեցի տեղեկությունը, երկուսն էլ ընդունեցին կասկածատորեն: Դոկտոր Ջոհրապն ինձ պատասխանեց, որ ամեն ամիս նա ստանում է համանման տեղեկություններ և հարկ չկա ավելացնել հայ համայնքի տագնապը: Ասեմ, որ ինձ ճանապարհ դրեցին հավաստիացնելով, որ կստուգեն այդ տեղեկությունը, քանի որ երկուսն էլ հրավիրված էին ներքին գործերի նախարարի կողմից, քսաներեքի առավոտյան, այնպես որ կփորձեն պարզել, թե ինչ է կատարվում այդ առթիվ: Եհիտ է, որ Կոստանդնուպոլիսը բամբասանքների մայրաքաղաքն է, և չի կարելի հավատ ընծայել քաղաքով մեկ տարածվող բոլոր ասեկոսներին, մանավանդ երբ շատ դեպքերում դրանք տարածում է կառավարությունը նախապես, օգտվելով ստացած արձագանքից, որպեսզի հաստատի իր կողմից կիրառվող միջոցի նպատակահարմար լինելը: Մյուս կողմից՝ մայրաքաղաք էին հասնում ճշմարիտ կամ կեղծ լուրեր հարձակումների, սպանությունների, թալանի, գողության մասին, որոնք տեղի էին ունենում մեծ քաղաքներում, որտեղ ապրում էր հայ բնակչությունը: Դժբախտաբար, ասեմ, որ այնքան հաճախակի են վերջին ամիսներին սման լուրերը, որ այլևս ոչ ոք չէր հուզվում դրանք լսելիս: Այնպես էր, որ ասես հայերս ընդունել էինք, որ իրերի դրությունն այդ էր, սակայն մյուս կողմից՝ կարծես սպասում էինք հրաշքի, որը մեկընդմիջտ մեզ ազատելու էր: Այդ պատճառով էլ ինձ տարօրինակ չթվաց երկու հայ քաղաքական գործիչների արձագանքը, թեև իրականում բոլորս էլ ներքուստ զգում էինք, որ ամեն վայրկյան կարող էր կատարվել շատ ծանր մի բան:

Չնայած դրան՝ շարունակեցի այդ հարցով ինքս զբաղվել: Կառավարության բարձր ոլորտներում ունեի թուրք բարեկամներ, նաև Գերմանիայի դեսպանատանը, որի պատճառով էլ ուղղվեցի այնտեղ դրագոմաններից մեկի՝ մի հայի (Խ. Ա.) հետ խոսելու նպատակով: Նա ասաց, որ ինձ այնտեղ չի կարող ընդունել, բայց պետք է մի շատ կարևոր բան ասի ինձ, ինչի պատճառով էլ երեկոյան ես գնացի նրա տուն:

Խ. Ա.-ն ինձ տվեց պատճենը մի փաստաթղթի, որը նախորդ օրը նա բարձրանել էր դեսպանի խնդրանքով և զգուշացվելով, որ գաղտնի է, որը նրան ուղարկել էին դեսպանատան հետախուզական ծառայությունները:

Փաստաթղթի ամսաթիվը դրված էր երեք ամիս առաջ. ամենայն հավանականությամբ Իթթիհադի կոմիտեի որոշումն էր, որն ամբողջությամբ ներկայացնում եմ ստորև¹:

1. Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի 3 և 4 հոդվածների հիման վրա լուծարել հայկական բոլոր միությունները, ձերբակալել հայերին, որոնք երբևէ աշխատել են կառավարության դեմ, ուղարկել նրանց այնպիսի նահանգներ, ինչպիսիք են Բաղդադն ու Մոսուլը և ոչնչացնել նրանց ճանապարհին կամ տեղ հասնելիս:
2. Բռնագրավել գեներերը:
3. Գրգռել մուսուլմանական հասարակական կարծիքը հատուկ և համապատասխան մեթոդներով Վանի, Էրզրումի և Ադանայի նահանգներում, որտեղ իբրևքե հայերը արթնացրել են մուսուլմանների ատելությունը և հրահրել կազմակերպված սպանդներ, ինչպես ռուսներն արեցին Բաքվում:
4. Այդ իրականացնելու համար հենվել Էրզրումի, Վանի, Մամուրեթ-ուլ Ազիզի և Բիթլիսի բնակչության աջակցության վրա և չօգտագործել կանոնավոր զինված ուժերը (ինչպես ժանդարմերիան), այլ ձևացնել, թե կանգնեցնում եք սպանդը: Ընդհակառակը, այդ ուժերի միջամտությունն օգտագործել ակտիվորեն օգնելու մուսուլմաններին այնպիսի տարածաշրջաններում, ինչպիսիք են Ադանան, Սըվազը, Բուրսան, Իզմիդը և Չմյունիան:
5. Միջոցներ ձեռք առնել ոչնչացնելու 50 տարեկանից ցածր տղամարդկանց, քահանաներին և գիտնականներին, թույլ տալ իսլամ ընդունել կանանց և երեխաներին:
6. Արտաքսել այն մարդկանց ընտանիքներին, որոնց հաջողվել է փախչել և այնպես գործել, որպեսզի ոչ մի կապ չունենան հարազատ քաղաքի հետ:

¹ Պ. Կ. Օհանյան, Հայկական Հարցը, 3-րդ հատոր (խապաներեն):

7. Նկատի առնելով այն, որ հայ պաշտոնյաները կարող են լրտես լինել, նրանց բացարձակապես հանել կարևոր ծառայությունից պետական և կառավարման բոլոր պաշտոններից:

8. Ավելի համապատասխան ձևով ոչնչացնել բանակում գտնվող բոլոր հայերին, ինչը հանձնարարել զինվորականներին:

9. Ծավալել այս գործողությունները բոլոր վայրերում միաժամանակ, որպեսզի չհասցնեն ձեռնարկել ինքնապաշտպանական միջոցներ:

10. Խստիվ պահպանել այս հրահանգների հույժ գաղտնիությունը, որոնք կարող են հայտնի լինել երկու կամ երեք հոգու, ոչ ավելի:

Կարդալով և հաշվի առնելով, այդ ամենի ողջ կարևորությունն ու լրջությունը, հասկացա, որ հիշյալ փաստաթուղթը պետք է հանձնեմ Ֆրանսիայի դեսպանատան հետախուզական ծառայություններին:

Եկավ ապրիլի 24-ը, մթնոլորտը սովորականի պես լարված էր, քանի որ լուրեր էին գալիս երկրի շատ ծայրերից: Ակնհայտ էր, որ կառավարությունից ոչ մի լավ բան չէինք կարող սպասել, թեև բոլոր համաժողովներում, հավաքույթներում և առանձին խոսակցություններում չէինք ուզում հավատալ, որ հենց կառավարությունից կարող էր ի հայտ գալ մի դեկրետ, որում հանգամանորեն նշված լինեին մեզ ոչնչացնելու եղանակներն ու պայմանները: Պարզապես թվում էր անիրական: Մի բան էին սպանությունները, գազազած ամբոխների կողմից սպանդները և մնացած բաները, բայց որ նախարարների խորհուրդը մի այնպիսի երկրի, որն ունենալով Սահմանադրություն, դեպուտատների ասամբլեա, նրանցից մի քանիսը քրիստոնյաներ, ընդունեց որոշում բնաջնջելու բնակչության մի մասին սպանության, դավադրության և անհայտ ուղղությամբ արտաքսելու միջոցով, որևէ բանականությունից և չափից դուրս էր:

Ներքին գործերի նախարարության մի բարձրաստիճան պաշտոնյայից, ում հետ պահպանում էի երկար բարեկամական հարաբերություններ, իմացա, որ ոստիկանության գլխավոր վարչությունը պահանջել էր բոլոր հայերի նորացված ցուցակը մտավորականների, քաղաքական գործիչների, ֆինանսիստների, արվեստագետների, գիտնականների և այլոց: Դեռ այդ պահին էր, որ ըմբռնեցի մեզ վրա հասնող ողբերգության անցկարագրելի մեծությունը: Այլևս կասկածի կամ երկմտանքի տեղ չկար: Կառավարությունը ուզում էր գլխատել հայ հասարակությանը ջանալով, որ բողոքը չկենտրոնանար Կոստանդնուպոլսում, փաստորեն միակ վայրը, որը հաղորդակցվելու էր Եվրոպայի հետ՝ կոնֆլիկտից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Այնպիսով ստեղծվում էին երաշխիքներ, որ հայկական աղբյուրներից լուրերը չէին հասնի եվրոպական մամուլին:

Այդ ամենի տպավորության տակ՝ հնարավորին չափ արագ հասա Գրիգոր Զոհրապի տուն, բայց նրան չգտա այնտեղ: Արդեն համարյա կեսօր էր, վազելով գնացի «Ազատամարտ» օրաթերթի խմբագրություն: Այնտեղ միայն մի պահակ կար, և նա հաստատեց այն, ինչ ես արդեն գիտեի: Թերթը փակված էր կառավարության հրամանով մարտի կեսերից: Այդ ժամանակ, երեկոյան ժամը 3-ին մոտ վազեցի պատրիարքարան, բայց չկարողացա ներս մտնել, քանի որ այնտեղ մի գծի վրա շարված զինվորները արգելում էին մուտքը: Բանակի կապիտանը, որը գլխավորում էր շրջափակումը, ոչ մի բացատրություն չուզեց տալ, հարցուփորձ արի հարևանությանը, և մի թուրք ինձ պատմեց, որ պատրիարքը բռնության զոհ կարող է դառնալ:

Համոզված, որ շատ ծանր բան է մեր գլխին գալու, վազեցի Դանիել Վարուժանի՝ պոետի տուն: Չհասցրի նրա հետ խոսել, որովհետև ինձ ասացին, որ նրան նոր են ձերբակալել:

Արդեն ուրիշ բան չէի կարող անել, եթե ոչ փորձելու հայտնել նրանց, ովքեր ցուցակում կարող էին լինել: Նրանց մեջ գուցե և իմ անունն էլ կար, ուստի ես պետք է գործեի զգուշորեն:

Այդ գիշեր ձերբակալեցին Կոստանդնուպոլսի երկու հարյուրից ոչ պակաս ամենանշանավոր հայերի: Համենայնդեպս ո՛չ Գրիգոր Զոհրապը և ո՛չ էլ Վարդգեսը չձերբակալվեցին: Գուցե նրանց պաշտպանում էր կառավարության բարձրաստիճան անդամների հետ ունեցած բարեկամական սերտ հարաբերությունը կամ էլ այն, որ նրանք ամենաաչքի ընկնող հայ քաղաքական գործիչներն էին:

Երկուսին էլ գտա Զոհրապի տանը: Նրանք զայրացած էին և վախեցած, թե ինչ է կատարվելու ձերբակալված մարդկանց հետ, նաև ճնշված իրենց սպասող ապագայի հանդեպ, քանի որ համոզված էին, որ ցանկացած պահի կարող էին գալ իրենց հետևից: Ձերբակալությունների մտադրությունն ակնհայտ էր կործանել հայ համայնքը՝ սկսած իրենց առաջնորդներից:

Գիտենք, որ Միացյալ Նահանգների դեսպան Հենրի Մորգենթաուն անմիջականորեն դիմել էր ներքին գործերի նախարարին՝ Թալեթ փաշային, առանց որևէ բանի հասնելու: Նա բողոքում էր հայ առաջնորդների ձերբակալման դեմ, որոնցից մի քանիսն իր մտերիմ ընկերներն էին, իր իսկ հայտարարությամբ, ինչպես Լևոն Չիրինգունյանը (որն ուներ ամերիկյան անձնագիր) կամ էլ Պողոս Հակոբյանը, որին նա նոր էր հրավիրել այցի Միացյալ Նահանգներ: Նաև բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանի ու Ատոմ Յարժանյանի և շատ ուրիշների ձերբակալման դեմ, ովքեր ամուր կապերի մեջ էին նշված դեսպանատան հետ:

Մեզ տեղեկացրին կամայական ձերբակալությունների և արտաքսումների մասին Էրզրումում, Սըվազում, Դիարբեքիրում, Ուրֆայում, Մարաշում և այլ վայրերում: Բոլոր դեպքերում չկա այլ տեղեկություն այդ ամենի մասին, քանի որ հիմնական մայրուղիները վերահսկվում են արգելելով երթևեկությունը, ինչպես նաև նամակագրությունն է ենթարկվում գրաքննության:

Ահա այն, ինչ ձեզ հաղորդում եմ Կոստանդնուպոլսում 1915 թ. ապրիլի քսանչորսին:

Աստված մեզ օգնական:

Նամակը կարդալուց վհատված՝ զանգահարեցի Հեռախոսով Ժան Կառնոյին: Թուրքերը որոշել էին օգտվել պատերազմից և Հետևաբար Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի Հեռ Հարաբերությունները խզելով՝ իրականացնել իրենց զարհուրելի նպատակը՝ վերացնել Թուրքիայի Հայերին: Այժմ արդեն Թաքցնելու կամ տարակուսելու Հարկ չկար: Թուրքերը բնաջնջում էին մի ամբողջ ժողովրդի, այնպես, որ Եվրոպան չկարողանար որևէ կերպ արձագանքել:

Մտածեցի Ռիտա Հակոբյանի մասին: Տևողեկությունը կից ցուցակում նրա ամուսինը ձերբակալվածներից էր, պետք է մի բան անելի Հանուն Ռիտայի և միակ Հնարավորությունը իմ վաղեմի բարեկամի միջոցով էր՝ դեսպան Հենրի Մորգենթաունի:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915

47. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆԻ ԿՏԱԿԸ

1915 թ. ամառը ճնշող էր ոչ միայն սարսափելի շոգից, այլ նաև իրար հետևից եկող վատ լուրերից: Ֆրանսիան պաշտպանվում էր բոլոր ճակատներում, և թեև վստահ էինք, որ վերջնական հաղթանակը մերն է լինելու, մարդկային կյանքի սարսափելի կորուստը, մանավանդ խրամատներում տարվող արյունալի մարտերում, երկիրն ընկղմում էր տխրություն և հոռետեսություն մեջ:

Իմ միակ մխիթարությունն այն էր, որ էզուարը երբևք որևէ ուսուցիչի չէր ենթարկվի և որ շուտով սկսելու էր իր ուսումնառությունը Հայկում: Առայժմ չէի կարող գնալ այնտեղ, քանի որ ֆրանսիական առևտրական նավերը սահմանափակել էին իրենց ուղևորությունները գերմանական սուզանավերի պատճառով, որոնք նրանց ծանր վնաս էին հասցնում իրենց տորպեդներով: Ես վստահ էի, որ հակամարտությունն ավելի շուտ կվերջանար, քան կանխագուշակում էին փորձագետները, քանի որ տնտեսական կորուստները սպառնում էին կործանել հակամարտության մեջ ներքաշված բոլոր երկրներին՝ անկախ այն բանից, թե նրանց հաջողվելու էր հաղթել թե ոչ:

Մյուս կողմից, Թուրքիայից եկող լուրերը գնալով վատթարանում էին: Մեր տեղեկությունների համաձայն, որ առաջին ձեռքից էին, մեծ եղևնագործություններ էին իրականացվում ամբողջ երկրում, բացառությամբ Կոստանդնուպոլսի, որը նույնպես անմասն չէր, քանի որ բացի կամայական ձերբակալումներից՝ սկսած ապրիլի 24-ից, Հայերը փողոցներում ենթարկվում էին անսպասելի հարձակման, առանց պատճառի գրոհում ու հրդեհում էին նրանց տները, և նրանցից շատերը առանց որևէ պատճառի անհետանում էին:

Համենայնդեպս, մտքովս չէր անցնում, թե կպատահեր մի բան, որն ինձ անձամբ վնասեր:

Դա մի տարօրինակ ներգզացողություն էր. պատերազմը վաղ թե ուշ ավարտվելու էր և գիտեի, որ չէի սնանկանա, քանի որ իմ գործարքների բազմազան լինելը և նոր նախաձեռնությունների հնարավորությունը Միացյալ Նահանգներում՝ ինձ դա երաշխավորում էին:

Հարկավոր էր համբերատար սպասել, մինչև որ գային ավելի լավ ժամանակներ: Ի՞նչը կարող էր խաթարել իմ կյանքը:

Հենց այդ ժամանակ էր, սեպտեմբերի սկզբներին, երբ ստացա մի ծանուցում ժան Պրեննի նոտարական գրասենյակից, ժնկից: Կարծեցի, թե կապված է մինորիտար բաժնետերերի հետ, կամ նման մի բան է: Երբևք չէի կարող ենթադրել, թե ինչ է ինձ սպասում:

Ժնև, 15 սեպտեմբերի 1915 թ.

ժան Պրենն – փաստաբան և ժնևի նոտարիուսների հռչակավոր կոլեգիայի նոտարիուս
ի ուշադրություն պրն. Անրի դը Լատուրի
Ավենյու դը ԼՕպերա, 72-1° Փարիզ, Ֆրանսիա

Մեծարգո պարոն, այս նոտարական գրասենյակում մեր տրամադրության տակ ունենք զմուռսով կնքված մի նամակ, որը հանդիսանում է մադամ Ռիտա Չակոբյանի կտակի բաղկացուցիչ մասը, ուղարկված մեզ Սոֆիա քաղաքի, Բուլղարիա, պրն. Պետեր Մաքսիմովի նոտարական գրասենյակի միջնորդությամբ:

Նշված նամակը՝ զմուռսով կնքված, կարող է հանձնվել միայն Ձեզ, անձամբ Ձեր ձեռքը, նշված կտակի պայմանների համաձայն, կազմված մադամ Ռիտա Չակոբյանի կողմից 1915 թ. օգոստոսի 28-ին, Սոֆիայի գինվորական հիվանդանոցում, նոտարիուսի տեղակալի պրն. Լեոն Վասիլևի ներկայությամբ:

Շնորհակալություն Ձեր ուշադրության համար և սպասում ենք Ձեր լուրերին: Իմ հարգանքի հավաստիքը Ձեզ՝

ժան Պրենն.

Մինչ ապշահար կարդում էի անսպասելի ուղերձը, ասես կրկին տեսա Ռիտա Չակոբյանի սև աչքերն իմ դիմաց, չնայած անցել էր քսան տարի: Ծատ անգամներ էի նրա մասին մտածել, բայց երբևք չէի կարծել, թե նրանից որևէ լուր կունենայի:

Անչափ հուզվեցի, երբ հասկացա, որ հավանաբար Ռիտան մահացել է և այլևս նրան չէի տեսնելու: Որքան ինձ հայտնի էր նրա ամուսինը՝ Պողոս Չակոբյանը Կոստանդնուպոլսում ձերբակալվել էր ոստիկանության կողմից, ապրիլի 24-ի գիշերը, բայց չգիտեի, թե նրան ինչ է պատահել: Մի քանի մարդասպանի խելահեղությունը, որոնց չէր կարելի անվանել քաղաքագետներ, հրահրում էին մարդ-

կույթյան դեմ սարսափելի աղետ, որում քրիստոնյա փոքրամասնություններն առաջին զոհերն էին:

Այդ պահից սկսած միայն մտածում էի այն մասին, թե ի՞նչ էր Ռիտա Հակոբյանն ուզում, որ ես իմանայի: Մեր հարաբերությունն այնքան վաղանցուկ էր եղել, որ որքան էլ խորունկ լինեին մեր զգացմունքները, շատ քիչ բան կար մեզ կապող: Մի քանի թաքուն հայացք, անդիմադրելի ցանկություններ, հպանցիկ հանդիպումներ, պատահականություն, որ համարյա միշտ թելադրել էր իր կանոնները, մի երկյուղալի ուղևորություն, փոթորիկ, որը մեզ զցեց իրար գիրկ, մի քանի ժամ նավախցիկում միասին և... մանուշակի բույր, որ ինձանից միշտ անբաժան է... Մի անհնարին սեր, որ հնարավոր է ողբերգությունը ավարտվեր, եթե հետևեինք մեր սրտի թելադրանքին:

Հետո ժամանակը հանձն առավ թուլացնել զգացմունքները, իմ կյանքում հայտնվեց Մարիցան: Ռիտան ուներ իր ընտանիքը, ամուսին, որը նրան սիրում էր, զավակներ, որոնք նրա եռանդը սպառում էին: Աստիճանաբար այդ ամենը դարձավ մի չքնաղ հուշ, միայն այդքանը: Կամ գուցե ես էի այդպես կարծում, երբ հանկարծ իրողությունը կրկին իրեն պարտադրեց բաց դեղին երկարավուն ծրարով՝ մեքենագրված, որում մի ժնեցի նոտար ինձ հայտնում էր, որ այս ամենն այն չէր, ինչ ես կարծում էի: Եվ Ռիտա Հակոբյանն ինձ կրկին իր մոտ էր կանչում:

Որոշեցի հնարավորին չափ շուտ ուղևորվել ժնե: Պատերազմը գտնվում էր իր գագաթնակետին, իսկ իմ պարտականությունները խորհրդում գնալով մեծանում էին, որովհետև գերմանացիները շունչ քաշելու ժամանակ չէին տալիս: Դրա ապացույցը այն դարհուրելի սպանդն էր, որը վերածվել էր խրամատներում տարվող պատերազմի: Հարյուրավոր զինվորների դագաղներ էին տեղ հասնում, և թեև գիտեինք, որ զոհաբերվում էին հանուն Փրանսիայի և ազատության, իրականում դա մի սարսափելի տուրք էր պատերազմի իսկական աստվածներին՝ տգիտությունը, անպատասխանատվությունը, վայրագությունը և ընչաքաղցությունը: Նաև քաղաքական գործիչների անկարողությունը և՛ այս, և՛ այն կողմի, ովքեր ընդունակ չէին եղել կարգավորել իրենց անհամաձայնությունները բանակցությունների սեղանի շուրջ:

Վերջապես մի ազատ պահ գտա միայն սեպտեմբերի վերջին՝ ինձ վրա դրված պարտականությունների արանքում, քանի որ այն տպավորությունն էր ստեղծվել, որ արևմտյան ճակատում բացարձակ

դադար է տիրում, թեև ժան Կառնոն ինձ խնդրեց, որ երկար չբացակայեմ:

Ուղևորվեցի իմ սեփական ավտոմեքենայով: Չնայած Շվեյցարիայի չեզոքությունը՝ գերմանացի զինվորական վերնախավի հուսալքվածության հետևանքով երկաթուղիներում անվտանգությունը պատշաճ մակարդակի վրա չէր: Ժնևում տեղավորվեցի այն նույն բնակարանում, որը վարձել էինք, երբ Մարիցան կենդանի էր և հանգամանքների բերումով այն դարձրել էի սեփականություն: Ինձ հիացմունք էր պատճառում այդ քաղաքը, որում և մտադիր էի ապրել երբևէ հանգստի գնալուց հետո:

Սոսեցի նոտարի հետ, որն ինձ հանդիպում նշանակեց հաջորդ օրն առավոտյան: Պետք է խոստովանեմ, որ այնքան մեծ էր հետաքրքրությունս, որ գիշերն անցկացրի առանց աչք կպցնելու՝ վերստին հիշելով իմ ունեցած հարաբերությունը Ռիտա Հակոբյանի հետ:

Ուժեղ անձրև էր տեղում, երբ իջա ավտոմեքենայից, ստիպված վազեցի մինչև մուտք: Բարձրացա աստիճաններով ցանկանալով համոզել ինձ, որ ինչի որ սպասում էի, կապված էր լինելու զգացմունքային հուշի հետ, ուրիշ ոչինչ: Գուցե ուզում էր ինձ հրաժեշտ տալ, որն ինձ հուզում էր այդքան ժամանակ անց:

Նոտար Պրենեն ինձ ընդունեց սառն քաղաքավարությամբ: Կլիներ մոտ վաթսուն տարեկան, այն մարդկանց կարգին էր պատկանում, ովքեր նախընտրում են մեռնել ոտքի վրա, ինչպես վայել է աշխատող մարդուն, միմիայն իր փաստաթղթերից ու գրություններից հետո: Նրա կարճատես աչքերը զննում էին ինձ հետաքրքրասիրությամբ՝ ոսկեգօծ ակնոցի հետևից: Մտածեցի, որ այնպիսի գործեր, ինչպիսին է Բուլղարիայից եկած այս նամակը, խզում էին իր գրասենյակի միապաղաղությունը և գուցե նրան հետաքրքրում էր, թե ով եմ ես և այդ ամենում ո՞րն է իմ դերը: Նրան հանձնեցի անձնագիրս, տվյալները գրանցեց, և միայն այդ ժամանակ հանձնեց զմուռսով կնքած մի նամակ իր սեղանի դարակներից մեկից: Հետո գլուխը թեթևակի խոնարհեց և դուրս եկավ սրահից:

Մի պահ վարանում էի բացել նամակն ու կարդալ՝ այստեղ թե՞ տանը: Հետո վերցրի մկրատը և կտրեցի զմուռսը, ներսում գտա մեկ ուրիշ դեղնավուն ծրար՝ ուղղված ինձ, գրված Փրանսերեն, հաստատ կնոջ ձեռքով:

Անհամբեր և փոքր-ինչ շվարած, մատներով պատռեցի նամակը և ապշահար կարդացի հետևյալը.

պրն. Անրի դը Լատուր

Սիրելի՛ Անրի. համարձակվում եմ քեզ այսպես դիմել, քանի որ հիմա արդեն ոչինչ կարևոր չէ: Ուզում եմ, որ իմանաս, թե ինձ համար որքան կարևոր եղավ մեր միջև տեղի ունեցածը: Միայն հիմա, երբ նա, ով իմ ամուսինն էր այսքան տարի, սպանվել է Թալեաթի ստահակ կամակատարների կողմից, հանգիստ կարող եմ պատմել քեզ այդ մասին: Ինչ վերաբերում է ինձ, բժիշկներն ինձ համարում են անհուսալի և համոզված եմ, որ ինձ վիճակված չէ անձամբ քեզ դա ասել:

Ես և դու ունեցել ենք մի դուստր՝ Սոֆյային: Ներիր ինձ, որ անկարող եմ գտնվել քեզ նախապես ասել: Հիմա, երբ շուտով մեռնելու եմ, մտածեցի, որ պետք է իմանաս: Աղջիկս այդ մասին դեռ ոչինչ չգիտի և երբևէ կիմանա՞ արդյոք: Ապրիլի 24-ի գիշերը Կոստանդնուպոլսում հարձակվեցին մեր տան վրա, և մի քանի օր հետո ստիպված փախանք: Մեզ բռնեցին և մտցրին արտաքսվողների շարքերից մեկում: Հետո աղջիկս անհայտացավ... Բայց համոզված եմ, որ նա կենդանի է: Իմ ու նրա միջև միշտ եղել է կենդանի թել, և գիտեմ, որ Սոֆյան ինչ-որ տեղ է՝ և փորձում է կապի մեջ մտնել ինձ հետ:

Հիմա, որ պետք է անհետանամ, ես խնդրում եմ քեզ, որ անես անհնարինը և գտնես նրան, չլքես նրան: Դու ես նրան ծնունդ տվողը, մի դուրզն անգամ չկասկածես, քեզ ասեմ նաև, եթե կուրախացնի քեզ, որ նրա աչքերը քո աչքերի պես են:

Օ, ի՞նչ դաժան է կյանքը և հաճախ ի՞նչ սարսափելի, որքան կուզենայի անցկացնել այն քեզ հետ: Բայց հնարավոր չեղավ, հանգամանքները մեզ թույլ տվեցին միասին լինել մի քանի կարճ պահեր: Բայց ուզում եմ իմանաս, որ միշտ սիրել եմ քեզ: Ամեն անգամ, երբ տեսնում էի Սոֆյային, հիշում էի քեզ:

Չգիտեմ, թե իրականում ինչպիսին ես, թեև շատ անգամներ եմ լսել Անրի դը Լատուրի մասին՝ որպես հայերի կողմից շատ սիրված մարդու: Հետո ուզեցի քո մասին ավելի իմանալ: Լսեցի մի հայուհու հետ քո ամուսնության մասին: Այնքան նախանձեցի: Հետո մի զավակ էլ ունեցա իմ ամուսնուց՝ Լևոնին, մի ուշադիր ու սիրառատ պատանի, անցած ապրիլին դարձավ տասնյոթ տարեկան:

Նրա մասին ոչինչ չգիտեմ, և ինձ սարսափեցնում է անգամ մտածելը, թե ինչ կարող է նրան պատահած լինել, բայց ապավինում եմ Աստծուն և վստահ եմ, որ կպահպանի նրան:

Այս սարսափելի պահերին ուզում եմ ուժեղ լինել, բայց գիտակցում եմ, որ քայքայվում եմ այն աշխարհի հետ միասին, որում ապրել եմ:

Չնայած այս ամենին համոզված եմ, որ Հայաստանը կդիմանա ճակատագրի կողմից նրան տրված փորձություններին:

Անրի, քեզ խնդրում եմ, որ ամեն ինչ, ինչ կարող ես, անես, որ երկուսին էլ գտնես, և ես միայն այդ հույսով հանգիստ կլինեմ:

Համբուրում եմ քեզ՝ վերջին անգամ մնաս բարովով:
Ռիտա Դ.»

Նամակն ընթերցելուց Հետո՝ սրբեցի արցունքներս: Անչափ շատ հույզեր էին միասին խառնվել, փորձեցի խաղաղվել, բայց անօգուտ: Հսկայական Թուրքիայի ինչ-որ անծանոթ վայրում գտնվում էին իմ դուստրը և նրա խորթ եղբայրը: Ես գիտակցում էի, որ ժամանակը սուղ էր և պետք է Հնարավորին չափ շուտ գտնեի նրանց: Հետո, ճարահատյալ և հուսաբեկ սկսեցի լաց լինել, մինչ մանուշակի Հեռավոր մի բույր էր տարածվում պրն. Պրևենի՝ Ժնևի նոտարի գրասենյակում:

48. ՎԱՏ ԼՈՒՐԵՐ

Ուժեղ Հուզմունքից շժմած և անկարող ընդունելու որևէ վճիռ՝ անմիջապես վերադարձա Փարիզ և Հանդիպեցի Անտուան Մոնժին և ժամ կառնոյին: Երկուսն էլ բնականաբար վերջին տարիներին դարձել էին իմ լավագույն բարեկամները: Թերես երեքս էլ Թուրքիայի Հիմնական գիտականներն էինք, և անկախ պատերազմից՝ մեր կապերն այդ երկրի հետ բավականին հաստատուն էին: Ուրիշ ելք չունեի, նրանց պատմեցի եղելութիւնը ամենասկզբից: Մենք միմյանց չափազանց լավ էինք ճանաչում, որ դիմեինք վերապահումների: Այսպիսով նրանք ինձ ուշադիր և որոշ կասկածանքով լսեցին, հետո Անտուան Մոնժն ինձ ասաց իր կարծիքը.

— Անրի, թաքցնելու բան չունեմ, իրադրութիւնը սարսափելի է: Ներիր ինձ, եթե քեզ հետ լինեմ անողոք ու անկեղծ, բայց քո պատմածից ելնելով հնարավոր է, որ ինչպես քո դուստրը, այնպես էլ տղան, սպանված լինեն: Հույսեր մի փայփայիր, գիտենք, որ Հարյուր Հազարավոր Հայեր են մահացել, բայց Կոստանդնուպոլիսը մնացել է միակ Հուսայի վայրը ապրիլի վերջերին տեղի ունեցածից հետո: Այնտեղ ամեն ինչ ավելի խաղաղ է: Նկատի առնելով այդ՝ մենք կմորիլիզացնենք մեր բոլոր կապերը որևէ բան իմանալու համար և նրանցից մեկը, որ կարող է տեղեկութիւն հայթայթել, Թալիբ բեյն է, որը լայն կապերի մեջ է և թույլ չի տա մեզ խաբել, քանի որ դրա համար պատասխան կտա:

— Կարծում եմ, որ Անտուանը փորձում է քեզ ասել, որ դու ուղղակիորեն դրանով չզբաղվես, — ժանր էր թաքցնում իր անհանգրստութիւնը: — Մտքովդ չանցնի ուղևորվել Թուրքիա: Ըստ մեր տեղեկութիւն՝ այնտեղ կատարվում է իրոք աննկարագրելի մի բան: Այդ աստիճանի ոճիր երբևէ գոյութիւն չի ունեցել, պատմութիւն մեջ նմանօրինակ ոչինչ չկա: Հիմա թուրքերը վճռել են բնաջնջել բոլոր Հայերին՝ օգտվելով իրավիճակից: Նրանց զգուշացրել են, որ երբ պատերազմն ավարտվի, արածների համար հաշիվ են տալու, բայց

նրանք չեն ուզում անսալ բանակաեութիւն ձայնին: Ըստ նախնական տվյալների՝ մոտավորապես մեկ ու կես միլիոն սպանված և անհայտ կորածներ կան: Քաղաքները և տարածաշրջանները, ուր հայկական համայնքներ կային, — այսինքն՝ Թուրքիայի բոլոր նահանգներում, — ենթարկվում են նույն պրոցեսին՝ էթնիկ զտման: Ուրֆան, Ջեյթունը, Տրապիզոնը, Վանը, Սասունը, Մուշը, Բիթլիսը, Շապին Գարահիսարը, Շատախը, Էրզրումը, Սըվազը, Դիարբեքիրը, Մարաշը... կարող են թվարկել Օսմանյան կայսրութիւնի բոլոր նահանգները: Կոստանդնուպոլսում ձերբակալել են մոտ հազար մարդու՝ բանաստեղծների, դասախոսների, քաղաքական գործիչների և պառլամենտականների, լրագրողների, ֆինանսիստների, արվեստագետների, կոմպոզիտորների: Հետո դադարեցրին, քանի որ վերջ ի վերջո այս մայրաքաղաքում կան դեսպանատներ, հավատարմագրված լրագրողներ, մարդիկ, որոնք կապ ունեն Եվրոպայի հետ, իսկ թուրքերին ձեռնըտու չէ աղմուկ բարձրացնելը: Ձերբակալվածներից շատերի գտնուվելու վայրն անհայտ է, ինչպես պատգամավոր Ջոհրապի, Էրզրումի պատգամավոր Սերենգուլյանի... Դու ինքդ տեսել ես վերջին տեղեկատվութիւնը: Միակ դեսպանը, որը փորձել է կանխել արտաքսումները, դեսպան Մորգենթաուն է: Մեր դեսպանատունը փակ է, ինչպես որ բրիտանացիներին, ռուսներին և իտալացիներին: Իսպանիայի դեսպանատունը նույնպես ձեռնարկել է որոշ քայլեր, բայց ոչ մի օգուտ չունեցավ, ոչ մի հիմնավորում չեն ցանկանում տալ:

Լսիր, Անրի, հավանականութիւնը, որ մնացած լինեն ողջ և առողջ՝ մեկը միլիոնի է, փաստորեն անհնարին... Բայց հասկանում ենք, որ դու չես կարող հանձնվել, ոչ էլ մենք դա կանենք: Քեզ խոստանում եմ մեր հետախուզական ծառայութիւնների ողջ աջակցութիւնը, այնպես որ առանց մեզ հետ խորհրդակցելու ոչինչ չձեռնարկես և իհարկե մտքովդ չանցնի գնալ Թուրքիա. այս պայմաններում դա կլինի կյանքիդ զնով: Լավ, անցնենք գործի: Նաղազվիր և փորձիր վերադառնալ սովորական կյանքին, գիտեմ, որ քեզ դժվար կլինի, բայց դու ուրիշ ելք չունես:

Այստեղ ավարտվեց խոսակցութիւնը: Տուն վերադարձա, գլուխս պայթում էր անդադար մտածելուց: Վաղ առավոտ զանգահարեցի Սարգսյանին: Գիտեի, որ նա շատ հայերի է օգնում, որպեսզի կարողանային Թուրքիայից փախչել՝ լինել ծովով թե Ռուսաստանով, Բուլղարիայով, Հունաստանով թե Պաղեստինով: Նրանց փող էին տալիս, տոմսեր, փաստաթղթեր, որոնք կեղծում կամ ձեռք էին բ-

րում սև շուկայում: Նա ասում էր, որ իրենց արածը ընդամենը ծովում մի կաթիլ է. միևնույն է, անում էր իր ամբողջ սրտով:

Սարգսյանն ինձ ընդունեց առավոտյան Հինգն անց կեսին, գիշերանոցի վրայից խալաթը հագին: Ինձ չափից ավելի էր հարգում, որ նախատեր իրեն այդքան շուտ անկողնուց հանելու համար և զինվեց համբերությամբ լսելու ինձ:

Քար կտրեց, երբ նրան պատմեցի կատարվածը: Ես նրան երբեք չէի պատմել Ռիտա Հակոբյանի հետ ունեցած իմ կապից, և պատմելու ընթացքում նրա հետաքրքրությունն ավելի խորացավ Ռիտայի հանդեպ, ասաց, որ ճանաչում էր Ռիտա Հակոբյանին, երբ այն դեպքը կատարվեց:

— Իհարկե, ես ճանաչում էի նրան: Ամեն ինչ մանրամասն եմ հիշում: Նրա ամուսինը՝ Պողոսը, ծանր պատահարի էր ենթարկվել, իսկ այդ ժամանակ ես պատվավոր հյուպատոսի դեր էի կատարում Փարիզ եկող Հայերի համար: Իհարկե, հիշում եմ նրան, շատ գեղեցիկ կին էր, գտարյուն: Հասկանում եմ, հնարավոր էր, ինչ խոսք, որ նրան սիրահարվեիր:

Այդ ժամանակ Սարգսյանն ինձ պատմեց թե ինչ էր կատարվում, քանի որ տեղեկացել էր անմիջապես ականատեսից:

— Հիմա ցանկացած միջոցով շատ հայեր են փախչում: Այստեղ՝ տանը, հյուրերի սենյակում ամուսիններ են, որ երեկ երեկոյան հասան: Այնքան ուժասպառ էին, որ ոչինչ չհասցրին պատմել, բայց Կոստանդնուպոլսից են, այնպես որ քիչ հետո, երբ վեր կենան, նրանց կխնդրենք, որ մեզ տեղեկացնեն: Խոսքը Արշակ Գևորգյանի և իր կնոջ՝ Աստղիկի մասին է: Նա լեզուների դասախոս էր, իսկ կինը՝ դաշնակահարուհի... Խեղճ մարդիկ: Իրենք էլ են կորցրել իրենց որդուն՝ Տիգրանին և ողջ ունեցվածքը, մանավանդ Արշակը այնպիսի հոգեկան վիճակում է, որ ինձ մտահոգվելու տեղիք է տալիս:

Սպասեցինք համարյա երեք ժամ, մինչև որ Գևորգյանները կենդանություն նշաններ ցույց տվեցին: Ինձ հարգալից ողջունեցին: Խնդրեցինք նրանց պատմել, թե ինչ էր այնտեղ կատարվում: Այդ մարդիկ հենց նոր էին տեղ հասել, և նրանց ողբերգական պատմությունը ուրիշ հազարավորների պես նույնն էր:

Արշակ Գևորգյանը կլինեի վաթսույն տարեկան, սակայն տարիքը նրան դեռ չէր կորացրել. մարմնով նիհար, կարճատես, երկար ձեռքերով ու ոտքերով: Նրանից հորդում էր իր ժողովրդին բնորոշ ուժ և վճռականություն: Իսկ նրա կինը՝ Աստղիկը, ասես աշխարհից հե-

ռացած, խոսում էր օտարոտի, անտարբեր: Հագիվ էինք նախաճաշել, երբ Սարգսյանը Արշակին խնդրեց պատմել մեզ Կոստանդնուպոլսում տիրող իրավիճակը: Այդ մարդը չուզեց, որ ավելորդ անգամ խնդրեին իրեն, մի պահ նայեց կնոջն ու սկսեց իր սահմակեցուցիչ պատմությունը:

— Ապրիլի 24-ի գիշերն էր, երբ սկսվեց փոթորիկը: Մենք ապրում էինք Կարակոյում, կամրջի մոտ և ականատեսն էինք, թե ինչպես էր ոստիկանությունը լսաժամուժի ուղեկցությամբ կանգնեցնում կամուրջն անցնող ցանկացած հայի: Մեր որդին բանաստեղծ էր և համարվում էր Ատոմ Յարճանյանի (Սիամանթո) աշակերտը: Հիմա մեռած է, սպանված՝ մեր տան դիմաց՝ հայ մտավորական լինելու պատճառով: Այնքան հպարտ էինք նրանով: Այդ նույն գիշեր ինձ արտասանեց Սիամանթոյից մի բանաստեղծություն՝ «Հայր իմ, ես այն ճյուղն եմ զորավոր...»: Ներեցեք ինձ, դեռ ի վիճակի չեմք հավատալ, թե ինչ է մեզ հետ կատարվում: Կինս դեռ ուշքի չի եկել, այնպես որ կարող եմք նրա ներկայությամբ խոսել, նրան ոչինչ չի հուզում, խեղճ Աստղիկ: Եթե նրան ճանաչած լինեիք ավելի առաջ... Օ, ինչ դաժան է կյանքը:

Փախանք ինչպես կարողացանք, մտածելով, որ Տիգրանը կհետևի մեզ, քանի որ մի գրություն էինք թողել այն տետրի էջերում, որում ինքը գրում էր և ճանապարհվեցինք Իզմիր: Կինս ծնունդով այնտեղից էր, և պահպանում էինք նրա հայրական տունը՝ շատ մոտ Արմաշի վանքին:

Շատ մեծ տուն էր, խնձորի այգիով, ավազանով: Հասանք այնտեղ կյանքի գնով, որովհետև ճանապարհին տեսանք այրված սայլեր, ծառերից կախված մի քանի դիակներ: Համոզված էի, որ ցանկացած պահի մեզ կարող էին սպանել: Ես շատ էի անհանգստանում կնոջս համար, որովհետև չէի դիմանա, եթե նրան բան պատահեր:

Հասանք տուն իր կղբայրների ու նրանց ընտանիքների հետ միաժամանակ, կարծես պայմանավորված լինեինք, համոզված, որ այդ վայրը հուսալի ապաստան էր:

Բոլորս էլ ներքուստ համոզված էինք, որ այնտեղ մեզ համար անվտանգ կլինեիր:

Երբ մթնեց, տունը լի էր մարդկանցով: Այնտեղ էին ընտանիքին մտերիմ մարդիկ, Իզմիրի հորեղբոր տղաները, անգամ հեռավոր ազգականներ, որոնց հետ քիչ էինք շփվում: Կանայք աղոթում էին, իսկ տղամարդկանցով, տեսնելով նրանց վախեցած, մտածում էինք, թե

մենք ի՞նչ էինք անելու, եթե մեր հետևից գային, հայհոյելով, որ ընդամենը մի հին հրացան ունեինք փամփուշտներով: Մինասը՝ կնոջս մեծ եղբայրը, այն գնել էր մի թուրքից տարիներ առաջ, երբ հրապուրված էր որսորդությամբ:

Երեք օր անցկացրինք, ոչ ոք չէր երևում այդ կողմերում: Հարցը այդքան մարդկանց կերակրելն էր, քսանյոթ հոգի, բայց մենք յուր էինք գնում հավանոցի հավերով, ինչ որ գտնում էինք խոհանոցում կամ նկուղներում, ինչ որ բերում էին մոտիկ հարևանները և իհարկե, վանքի միջոցով, ովքեր իմանալով, թե ինչ է կատարվում, մեզ մի կաթսա արգանակ կամ ապուր էին ուղարկում եկեղեցական նորընծաների համար եփվող կերակուրից:

Ամսի 28-ին առավոտյան ձի հեծած մի քանի զինվորականների տեսանք: Բանակի կապիտան էր երկու սպաների ուղեկցությունը, բիրտ ձևով հարցրեց, թե ինչ ենք անում այնտեղ: Նրան բացատրեցինք, որ մեր գերդաստանն է, բայց մեզ չհավատաց և ուզեց անուն ազգանունով ցուցակ: Հետո բարձրաձայն կարդում էր մեր անունները, համոզվելու, որ տվյալները համապատասխանում են: Կեսօրին թողեցին գնացին, ու մենք մտածեցինք, որ մեզ հանգիստ են թողել: Հենց այդ նույն երեկո, հազիվ էր մթնել, երբ լսեցինք ձայների ժխոր, որ գնալով մոտենում էր: Մարդկանց մեծ խումբ էր, որոնք բղավում էին սպառնալով մեզ, ձեռքներին կպրաջահեր՝ շուրջը լուսավորելու համար: Կանայք սկսեցին վախենալ, երբ զգացին, թե ինչ է տեղի ունենալու:

Անմիջապես հրդեհեցին նկուղները, հետո մենք գլխի ընկանք, որ ուզում էին տեղից հանել հիմնական դուռը: Փախչելու տեղ չունեինք: Այդ ժամանակ ես կանանց հրամայեցի իջնել ներքնահարկ՝ մառանը, իսկ մենք դատարկ արկղերով փակեցինք մուտքը:

Այդ պահին մեզ վրա հարձակվողներից մի քանիսը արդեն խոհանոցի միջով տուն էին մտել: Ձեռն ուզում նկարագրել ձեզ, թե ինչ տեղի ունեցավ, ահավոր բան էր: Ինձ համարեցին մեռած, իսկ մնացածներին սպանեցին:

Իմ անբորոգիներին ծառերից կախեցին: Տունը չհրդեհեցին, որովհետև սրիկաներից մեկը աչքը տնկել էր վրան և ասաց, որ իրենն է լինելու, չայրեցին:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, չնայած շատ արյուն էի կորցրել, ի վիճակի եղա իջնել մառան: Ես չէի ուզում, որ կանայք տեսնեն կատարվածը, բայց անխուսափելի էր: Կինս կորցրեց գիտակցություն-

ներ... Ձեզ չեմ ուզում հոգնեցնել թե ինչ անցկացրինք, բայց երկար տառապանքից հետո այստեղ ենք, թեև ավելի լավ կլինեք, որ այդ նույն գիշեր մեռած լինեինք: Հետո եկավ Տիգրանի մահվան լուրը, կինս դա չտարավ, այդ պահից ի վեր այս վիճակում է: Ինչ ինձ է վերաբերում, ես այդ մտքի հետ չեմ հաշտվում... համոզված եմ, եթե երբևէ վերադառնանք այնտեղ, կրկին նրան կհանդիպենք մեր տան դռանը: Ես ամեն օր կնոջս կրկնում եմ դա և հասա նրան, որ նա ինձ հավատացել է... Դատարկություն ինչ ահավոր զգացողություն: Աստված լքել է հայերին: - Արշակը խոր հառաչեց նախքան շարունակելը, - սա է թուրքիայում հայերի իսկական վիճակը: Իթիհադի կառավարությունը վերջնականապես դեն է գցել իր դիմակը և մեր ժողովրդին ահավոր դաժանություններ տանում է բնաջրնջման, այսինքն՝ մենք պետք է թանկ հատուցենք մեր ավանդույթները, մեր քրիստոնեությունը և մշակույթը պահպանելու դիմաց: Երբեք չէի հավատա, թե թուրքերն այդքան խոր ատելություններ են լցված եղել մեր նկատմամբ:

Մարդը երկար լուռ մնաց, մինչև որ ես չկարողացա խույս տալ ու հարցրի, թե գիտի՞ արդյոք, դեպի ուր էին տանում հայերին, որոնց արտաքսում էին:

- Տեսե՛ք, մյս ղը Լատուր: Ճիշտն ասած, Կոստանդնուպոլիսը Հիմա հանգիստ է թվում: Տարան համարյա հազար հոգու՝ ամենաազդեցիկներին: Ծատ հարձակումներ եղան, բռնաբարություններ ու սպանություններ: Հետո կառավարությունը հրաման տվեց դադարեցնել: Այսօր հայերն աշխատում են աննկատ լինել, թեև մեծամասնությունը փախել է քաղաքից որևէ միջոցով՝ համոզված, թե ինչ է նրանց սպասում:

Ինչ մնում է արտաքսվածներին՝ նրանց տանում են Միջագետքի այնպիսի հեռավոր վայրեր, ինչեա օրինակ՝ Տեր-Ջորի կամ Ռաս-ուլ-Այնի անապատները, թեև ասում են, որ շատ քչերն են հասնում այնտեղ: Անհնարին է քայլել արևի տակ, առանց հանգստանալու, քնել բաց երկնքի տակ. սովահար, ջուր են լսում, երբ երբեմն հանդիպում են լճաջրափոսերի, խոշտանգված ու հետապնդված: Ով կղիմանա այդպիսի բանի: Բոլոր դեպքերում այն սակավաթիվ մարդիկ, որ հասնում են մինչև այնտեղ, ոչնչացվում են առանց վկաների: Թուրքերն այդպես են կարծում, նրանք չգիտեն, որ անգամ քարերն աչք ունեն:

Մրրիկի մեջ, խավարում, երբ ծովն ալերախվում էր մոլեգին, և թվում էր, թե մեր շուրջ ողջ աշխարհն էր կործանվում, գիշերվա մեջ

լույսի ցուքերը հեռավոր մեր հավատն էին պահպանում: Ֆրանսիան
ևղավ մեզ համար ազատութեան մի փարոս:

Հրածնչտ տվեցի Գեորգյանին՝ համոզված, որ ուշացել եմ, այն
դառը կսկիծով, որ այլևս չեմ ճանաչելու դստերս՝ Սոֆյային: Փա-
րիզում սկսել էր ցրտել, ասես ձմեռն առաջ էր ընկել, և ես ամբող-
ջովին հուսահատ քայլեցի՝ չիմանալով ինչ անել:

Մուտքի մոտ դռնապանն ինձ հանձնեց մի նամակ Միացյալ Նա-
հանգներին: Էդուարդից էր, բացեցի այն վերելակում: Անհամբեր էի,
թե ինչ լավ լուր էր ինձ տալու:

Սիրելի հայրիկ: Քեզ աղաչում եմ, որ ինձ ներես: Գիտեմ, որ այն, ինչ
պատրաստվում եմ ասել, քեզ մեծ անախորժություն կպատճառի: Ցա-
վում եմ, ուզում եմ, որ ինձ հասկանաս և ներես, բայց որոշել եմ գնալ
Թուրքիա: Ես կապի մեջ եմ դիմադրության մի հայկական կազմակեր-
պության հետ, որը ցանկանում է օգնել այն հայերին, որոնց արտաքսում
են և ոչնչացնում:

Իմ որոշումն անբեկանելի է: Չեմ կարող, չեմ ուզում մնալ այստեղ որ-
պես արտոնյալ մեկը, ամեն ինչից հեռու: Գուցե պետք է եվրոպայի խրա-
մատներում լինեի, գերմանացիների դեմ կռվեի ինձ պես շատ ֆրան-
սիացի երիտասարդների հետ միասին, բայց քանի որ ինձ չթողեցիր լի-
նել ֆրանսիացի, որոշեցի հայ լինել: Այնտեղ՝ Հայաստանում կռվող ձեռ-
քի կարիք ունեն թուրքերի դեմ, որոնք իրենց նենգ գործելակերպով
ծգտում են բնաջնջել իմ յուրայիններին:

Շատ եմ ցավում, որ այս որոշումը քեզ մեծ անախորժություն կպատ-
ճառի: Բայց ես երկար եմ խորհրդածել, վաղը չեի կարողանա նայել որևէ
հայի կամ որևէ այլ մարդու աչքերին, եթե այսօր խուսափեի իմ պարտ-
քից:

Այդքան էլ հիմար չեմ, որ ինքս իմ մասին չհոգամ: Ուզում եմ ամեն ինչ
անել այնպես, որ կարողանամ վերադառնալ ողջ և առողջ, այնպես որ
գուցե շուտով կարողանանք միասին լինել, երբ այս հիմար և ամոթալի
իրավիճակը հետևում մնա:

Քեզ սիրող և հարգող որդի՝

Էդուար

Նստեցի սանդուղքի աստիճաններին՝ նախքան բանալին փականի
մեջ մտցնելը: Աշխարհը գլխիս փուլ էր գալիս, և հանկարծ զգացի այն
սարսափելի սխալը, որ թույլ էի տվել, ջանալով փրկել որդուս՝ իր
կամքին հակառակվելով:

Գլխապտույտ զգացի և շփոթահար ուղղվեցի ննջարան ու փըլ-
վեցի մահճակալին: Թվում էր, թե գլորվում էի անհատակ փոսի մեջ:
Հիշեցի տարիներ առաջ Սալոնիկում տեղի ունեցածը: Ժամանակը
արագ էր թռչում և այն ժամանակից ի վեր, ինչ առաջին անգամ
նավից իջա Կոստանդնուպոլսում, անցած տարիները թվացին ան-
դունդ և դրանից սիրտս նվաղում էր:

Որդիս ընտրել էր իր ճանապարհը, որի համար նրան չէի կարող
մեղադրել: Էդուարն ընդամենը արել էր այն, ինչի նրան մղել էր
պատվախնդրության իր զգացումը: Զգում էի, որ հենց իմ կողքին
թևածում էր Մարիցայի հոգին, նա համաձայն էր մեր որդու ըն-
դունած որոշմանը: Դարեր ի վեր այդ էր Հայերի ճակատագիրը, և
էդուարը միայն հետևել էր իր արյան կանչին:

ՆՈՅՆՄԲԵՐ – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1915

49. ԿՐԿԻՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ

Մի քանի օր անցավ, մինչև Հասկացա էդուարի նամակի բովանդակությունը: Ճակատագրի ինչ-որ քմահաճույի բերումով, երկու զավակներս էլ Հայկական արյամբ, գտնվում էին գայլի երախում: Չէր թվում, թե եվրոպական կոնֆլիկտը լուծվելու է կարճ ժամանակամիջոցում, ընդհակառակը, խրամատների պատերազմը այնքան կշարունակեր այդ Հակամարտությունը, մինչև որ կողմերից մեկն այլևս ի վիճակի չլիներ դիմանալ: Հնարավոր չէր, որ ես մնայի Փարիզում իմ տանը նստած և սպասելի, մինչև որ ամեն ինչ լուծվեր:

Այդ ժամանակ էլ վճռեցի գնալ Թուրքիա, թեև գիտեի, որ վտանգավոր էր: Ժան Կառնոյի և Անտուան Մոնթի աջակցությամբ Հետախուզական ծառայությունների միջոցով կապի մեջ մտա Թալիբ բեյի հետ: Ես գիտակցում էի, որ վտանգում էի կյանքս ու խաղի մեջ մեծ գումարներ դնում, բայց այլընտրանք չունեի: Որպես Ֆրանսիայի քաղաքացի ոչ մի Հնարավորություն չունեի: Հիչեցի այդ ժամանակ, որ մայրական տատս ծնունդով Նյուրենբերգից էր, իսկ ես գերմաներեն գիտեի, ուրեմն կարող էի անցնել Յյուրիխում բնակվող չվեյցարացի քաղաքացու տեղ: Երկար համոզելուց հետո, Ժան Կառնոն ինձ Հանձնեց Հանս Հոլշթայնի անունով անձնագիր: Ինձ համար այդ անունով հաշիվ բացեցի և փոխանցեցի բավականին մեծ գումար:

Թալիբ բեյը դրեց իր պայմանները, առաջինը՝ Հիսուն հազար չվեյցարական ֆրանկ՝ մի ահռելի գումար, որը փոխանցեցի Յյուրիխի իր հաշվի վրա՝ այն նույնի, ինչի վրա կատարում էր Ժան Կառնոն իր վճարումները՝ Թալիբ բեյի մատուցած ծառայությունների դիմաց:

Հետո ես նստեցի Սոֆիա տանող ճեպընթացը, որը թեև անհավատալի էր՝ բայց գործում էր Յյուրիխից Սոֆիա: Երբ տեղ հասնեի, կփորձեի սահմանն անցնել մաքսանենգությամբ զբաղվող մարդկանց պես, որոնք պատերազմի հաշիվն իրենց համար ոսկի են դիզում:

Տեղ հասա առանց որևէ խնդրի: Չնայած սահմանի վրա ուստիկանություն մանրազնին ստուգումներին՝ երկու օր անց Սոֆիայում էի:

Այնտեղ հասնելուն պես գտա Դիմիտրովին՝ Թալիբ բեյի կապավորին, որն ինձ պետք է տաներ մինչև նրա տուն:

Պետք է ասեմ, որ սափրել էի գլուխս: Կոստյումը, որ կրում էի, Բեռլինում ընդունված նորաձևությամբ էր: Նեցյա ակնոցը, որ Յյուրիխում էի ձեռք բերել, ինձ լրիվ նոր կերպարանք էր տվել: Այդ ամենը խելահեղություն էր, սակայն պատերազմը, զավակներիս դրությունը, այն, ինչ ինձ հետ էր կատարվում, պակաս խելահեղություն չէր: Բացի այդ, տարօրինակ անվտանգության զգացում էր ինձ համակել, որ ինձ ոչ մի վատ բան չի պատահի: Միակ բանը, որ ցանկանում էի, Կոստանդնուպոլիս հասնելն էր, որ փորձեի ձեռնարկել անհնարինը:

Դիմիտրովը եղավ իր խոսքի տերը, ստացավ իր փողը՝ գլուխը խոնարհելով և ինձ նստեցրեց մի բեռնատար մեքենա, որը գնում էր մինչև սահման: Այնտեղ ինձ տեղավորեցին մի նավի վրա և Մարիցա գետով, որն ինձ լավաց ճակատագրի բախտավոր նշան, մտա Թուրքիա: Չնայած տիրող դրությանը՝ պատերազմին, ճանապարհների հսկողությունը, տեղ հասա առանց ցնցումների:

Երբ հաջորդ օրն առավոտյան հասա մեր պայմանավորված վայրը, ինձ սպասում էին մի քանի թուրքեր:

Ի զարմանս ինձ՝ նրանցից մեկը Հենց ինքը՝ Թալիբ բեյն էր, որն ինձ գրկեց վաղեմի բարեկամի պես:

— Որքան ուրախ եմ, որ դուք այստեղ եք, ողջ և առողջ, մայն դը Լատուր: Այլա՛հ մեծ է: Դուք քաջարի մարդ եք և արժանի չեք այն անախորժություններին, որ կյանքը ձեզ պատճառում է վերջին ժամանակներում: Հիմա գնում ենք Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ձեզ համար մի փոքր անակնկալ եմ պատրաստել: Ինձ հաջողվել է վարձել այն նույն տունը, որում դուք ապրել եք, երբ առաջին անգամ ոտք եք դրել Կոստանդնուպոլիս: Անհավատալի է, բայց ձեր գնալուց հետո այնտեղ ոչ ոք չի ապրել... Այնպես որ, կլինեք ինչպես ձեր տանը, թեև այլևս չկան Հայ հարևաններ, բոլորը հեռացել են: Ոչ էլ որևէ խնդիր կա, որ ձեզ որևէ մեկը կարող է ճանաչել, թեև իրոք դուք շատ եք փոխված...

Ինչ վերաբերում է ձեր որդուն՝ էդուարին, ըստ ձեր նամակի, որ ստացա երեկ, հեշտ չէ իմանալ, թե որտեղ կարող է լինել, եթե հասել է Թուրքիա: Այդ տղան, իմ հարգանքով հանդերձ, խենթ է: Գալ այստեղ Հայերին օգնելու... Յույց է տալիս, որ լրիվ անտեղյակ է եղել այս երկրից: Մի շարաթ էլ չի եղել երևի նրա այստեղ մնալը, այնպես որ հնարավորին չափ հարկավոր է շուտ գտնել նրան, որի համար ես գործի եմ դրել իմ բոլոր կապերը նավամատույցներում, նույնիսկ ծո-

վափնյա քաղաքներում: Եթե պատահարար գտնեն նրան, կտեղափոխեն ապահով մի վայր: Բախտներս կրերեր, քանի որ չիկահեր և կապուտաչյա հայերը քիչ են... Դա նրան ավելի օգտավետ կլինի, քան դուք եք կարծում, քանի որ նրան երբեք չեն շփոթի որևէ հայի հետ, սակայն մյուս կողմից՝ տղան աննկատ մնալու քիչ հնարավորություն կունենա:

Եթե հասնի Կոստանդնուպոլիս, կգտնենք նրան: Եթե մտնի Կիրիկիայով կամ Սիրիայով, ավելի դժվար կլինի, բայց այնտեղ էլ են տեղեկացված: Ցավում եմ ձեզ այս իրավիճակում տեսնելով, հավատացած եղևք, որ հանուն փողի չէ, որ ձեզ ուզում եմ օգնել, չնայած այն մեզ անհրաժեշտ է, որպեսզի այդքան մարդու հուսալիորեն գործի դնենք... Ձե՞ որ գիտեք իրերի դրությունը: Ինչ վերաբերում է ձեզ, գործեք զգուշորեն: Ես կլինեմ ձեր աչքերն ու ձեր ձեռքերը, աշխատեք հնարավորինս մնալ տանը, իսկ եթե որոշեք, որ ձեզ հարկավոր է քաղաքից դուրս գալ, տեղեկացրեք ինձ նախապես, քանի որ իրոք ամեն ինչ վատ է, շատ վատ, հայերի համար, թուրքերի, բոլորի համար:

Կարդացել եմ ձեր նամակում, որ ուզում եք գտնել Պողոս Հակոբյանի դստերը: Խնդ՞ մարդ: Նրան սպանել է անկառավարելի խաժամուժը:

Կարծում եմ, որ շատերս համաձայն չենք կառավարության բռնած դիրքի հետ: Մեծ սխալ են թույլ տալիս, բայց ձեզ թող կասկած չմնա, որ դրա դիմաց թանկ են վճարելու: Վատն այն է, թե մեր երկրին ինչ է սպասում, քանի որ այս ամենից հետո Եվրոպան չի մնա ձեռքերը ծալած: Իսկական աղետ է, և դա ձեզ ասում եմ ես, ով հայասեր չէ:

Վերադառնալով մեր գործերին՝ Հակոբյանների ընտանիքը շատ ճանաչված էր... Թերևս չափազանց, քանի որ Պողոս Հակոբյանին շատ էր դուր գալիս աչքի ընկնել՝ մեծ առանձնատներ, չքեղ կառքեր, ձիեր, ծառաներ, ճանապարհորդություններ, ցուցամոլություն, իսկ այդ ամենի դիմաց թանկ են վճարում: Ձե՞ որ դուք գիտեք, մեր օրերում նախանձը ոնց է տարածվում, ավելի դուսպ է հարկավոր լինել: Նրանց հետևից գնացել էին, և ինձ հասած տեղեկության համաձայն՝ Հակոբյանի կինը կարողացել է փախչել երկրից, բայց նրա երեխաների մասին գաղափար չունեմ՝ դեռ թուրքիայում են, թե՞ ոչ, սակայն եթե դուք ջանում եք գտնել դստերը՝ Սոֆյային, ես կանեմ անհնարինը, թեև դա բոլորովին հեշտ չի լինի:

Անտարակույս Թալիր բեյն ուզում էր ինձ օգնել, գիտեք, թե ես ով եմ և այդուհանդերձ չէր ուզում այրել բոլոր կամուրջները: Գերմանիան պատերազմում չէր հաղթի այնքան հեշտ, որքան խոստացել էր Վիլհելմ II-ն իր ենթականերին, իսկ Թալիրը չափից մեծ շահույթներ ուներ Ֆրանսիայում, որպեսզի թույլ տար այնպիսի հիմարություններ, բացի նրանից, ինչ ինձ էր պատմել նրա մասին Ժան Կառնոն: Անկասկած նա էր ամենահարմար մարդը. լայն կապերով, ազգակցական, կառավարության մարդկանց հետ, բարեկամական կապերով՝ երիտթուրքերի կառավարության և գաղտնի հարաբերությամբ՝ Ֆրանսիայի հետախուզական ծառայությունների հետ: Եթե նրան չհաջողվեր գտնել երեսաներին, ուրեմն վերջնականորեն կորած էին:

Երեկոյան մթնշաղին հասանք Կոստանդնուպոլիս: Հազիվ հինգն անց կես կլիներ, մայրամուտի արևը արձակում էր իր վերջին ճառագայթները: Կրկին այնտեղ գտնվելն ինձ համակեց տարօրինակ զգացումով, այդտեղ անցել էին կյանքիս որոշ լավագույն տարիներ:

Հետո, երբ մտա բնակարանը, որն ինչ-որ մեկը հատուկ մաքրել ու կարգի բերել էր տվել, ինձ պարուրեց անցած ժամանակի կարոտը: Ամեն ինչ նույնն էր, ինչ ես տարիներ առաջ թողել էի, կամ գոնե ինձ այդպես թվաց այդ պահին:

Նախկինում այստեղ ապրած Յուլիուս Փոն Ռիթերը, մեծ ջանքեր էր թափել համագործակցելով Գերմանիայի ղեսպանատան հետ, բեղմնավոր կապեր ստեղծելու նպատակով իր երկրի և Թուրքիայի միջև, նախքան իմ այստեղ գալու տարիները: Պետք է, որ շատ նրբակիրթ մարդ եղած լիներ: Բնակարանը առաջվա պես վայելուչ էր ու հարմարավետ: Մտա գրադարան և տեսա, որ բուխարին վառվում է: Իրոք որ, Թալիր բեյը ոչ մի գործ կիսատ չէր անում:

Ես ուժասպառվել էի ճանապարհորդությունից և հույզերից, փորձեցի ննջել, սակայն չկարողացա, մտածելով էդուարի և Սոֆյայի մասին, մինչ Ռիտան և Մարիցան ինչ-որ տեղից խնդրում էին, որ նրանց գտնեմ հնարավորին չափ շուտ:

ՀՈՒՆՎԱՐ – ՓԵՏՐՎԱՐ 1916

50. ԳԱԼԼԻՊՈԼԻ՝ ԹԱՔՍՏՈՑԸ

1916 թ. Հունվարի առաջին օրերին էր, երբ Գալլիպոլիում անգլիացիների և ֆրանսիացիների դեմ հաղթանակի լուրը ալիքի պես տարածվեց Կոստանդնուպոլսով մեկ:

Թալիբ բեյը եկավ իմ բնակարան պատմելու այդ մասին, և հասկացա, որ դրանով ուզում է ինձ ցույց տալ, որ դեռ շատ բաներ կարող են տեղի ունենալ մինչև հակամարտության ավարտը:

– Մենք խորտակել ենք անգլիական նավատորմը Միջերկրականում, նաև ֆրանսիական նավեր, հիմա մենք՝ թուրքերս ունենք մի նոր հերոս, իհարկե առանց նսեմացնելու Լիման ֆոն Ջանդերսի արժանիքները..., նրան կոչում են Մուստաֆա Բեմալ, 19-րդ դիվիզիայի հրամանատարը... Գալլիպոլիում հրետանավոր կապիտաններից մեկն է ինձ պատմել: Հարյուր հազարավոր անգլիացի և ֆրանսիացի զինվորներ են զոհվել... Ցավում եմ, մայե, նրանք փորձում էին ներխուժել Թուրքիա, գրավել Կոստանդնուպոլիսը, բայց նրանց չհաջողվեց: Տեսեք մամուլը, Չանաքկալե Սավուշի, բոլորը գրում են, որ Դարդանելի ճակատամարտը կանցնի պատմության գիրկը, քանի որ տարիներ ի վեր անգլիացիներն իրենց համարում էին Միջերկրականի տերերը: Իսկ հիմա՝ ո՛չ:

Թալիբ բեյի ոգևորությունը գրեթե ազդեցիկ էր, բայց մտածեցի, որ նրան կարելի է հասկանալ, քանզի երկար ժամանակ էր անցել, ինչ թուրքերն առաջին անգամ հաղթել էին այդքան կարևոր ճակատամարտում: Նրան թողեցի, որ խոսեր, մինչև որ հանգստացավ: Այդ ժամանակ էլ հարցրի, թե նորություն ունե՞ր:

– Ոչ, մայե, դեռ ոչ, բայց հաստատ գիտեմ, որ ի վերջո աղջկա հետքին դուրս կգանք: Մի բան կա, բայց դեռ վաղ է հետևություններ անել: Հեծելազորի հրամանատարներից մեկը խոսել է ոմն Սուլեյման Հյուսրեի՝ այն ճամբարի պետի հետ, որը գտնվում է Հալեպից ոչ հեռու: Գիտեմք, որ շատ երիտասարդ կանանց քշում են այնտեղ, դա այնքան էլ հեշտ չի լինի:

Պայմանավորվեցի Թալիբ բեյի հետ, որ հնարավորինս քիչ դուրս կգամ բնակարանից: Ըստ իր ասածի՝ Կոստանդնուպոլսում հաճախ

էին կազմակերպում շուրջկալներ լրտեսություն պատճառով, քանի որ թուրքերը համոզված էին, որ Ֆրանսիան և Անգլիան այնպիսի տեղեկատվություն ունեին, որ կարող է դուրս գալ միմիայն այնտեղից՝ Կոստանդնուպոլսից: Այնուամենայնիվ, ես վճռել էի ամեն ինչ ձեռնարկել. ես ի վիճակի չէի փակված մնալ, մինչև որ Թալիբը ինձ մասմաս լուրեր հասցներ:

Երկու օր անց ունեցա անսպասելի մի այցելություն: Երբ զանգը հնչեց, տեղիցս չչարժվեցի, բայց հետո կրկին հնչեց և այնքան համառ, մինչև որ դուռը բացեցի: Դեմ դիմաց հանդիպեցի Գրիգոր Բրոչյանին, որը մի պահ սևեռուն նայեց ինձ, ասես ինձ չէր ճանաչում: Հանկարծ ինձ ամուր գրկեց, կամենալով կարծես, որ վերադառնալիք Նյու Յորքում միմյանց ծանոթանալու օրվան:

– Ողջույն, Անրի: Գիտեմ, որ շատ բաներ են տեղի ունեցել, որ մեզ բաժանել են, բայց չեմ կարող մոռանալ, որ քո շնորհիվ վերադարձա այստեղ: Մինչև վերջերս համագործակցում էինք Իթթիհատի հետ..., հիմա գիտեմ, որ սխալվել ենք: Թուրքերը կրկին խաբեցին մեզ, իսկ մենք ի վիճակի չեղանք գլխի ընկնել: Այդ ամենում կրում եմ իմ պատասխանատվությունը:

Ինձ մի հարցրու, թե ինչպես եմ իմացել, որ դու գտնվում ես այստեղ: Բանն այն է, որ թուրքական հետախուզական ծառայությունները նույնպես գիտեն այդ մասին և այնքան ժամանակ չունենք, որ քեզ հասցնենք Կոստանդնուպոլսից հանել: Ինչպե՞ս ես կարողացել այդքան նախ լինել, որ մտել ես գայլի երակսը: Քեզ հսկում են, որովհետև ուզում են իմանալ, թե քեզ ով է գալիս տեսնելու... Ինչ վերաբերում է Թալիբ բեյին, երևի նրան ձերբակալեցին և պետք է դատեն, հենց որ նրանից հաջողվի խոստովանություն կորզել, ժամերի հարց է: Ես մտել եմ հարկերից մեկով, որը հաղորդակցվում է հետևի փողոցին նայող մի շենքի հետ: Պետք է որ իմանաս, այս թաղամասում շատ հայեր էին ապրում, բայց հիմա անմիջապես պետք է հեռանանք, վերցրու քեզ համար ամենաանհրաժեշտ բաները և գնանք:

Չկարողացա նրան հակաճառել, գիտեի, որ չի ստում, որոշեցի հետևել նրան: Չէի կարող ռիսկի գնալ և վտանգել ինձ, դա կնշանակեր զժվար կացություն ինձ և Ֆրանսիայի համար, քանի որ անկախ դաժան պատերազմից՝ երկու երկրների միջև դեռևս գոյություն ունեին հաղորդակցման եզրեր ընդհանուր վիթխարի տնտեսական շահերով և, – պատերազմով, թե առանց նրա, – փողը չէր դադարում գործելուց:

Հետևեցի Գրիգոր Բրոչյանին: Աստիճաններով բարձրացանք երկու հարկ, դուրս եկանք ձեղնահարկ, ցատկեցինք շենքերի միջև եղած

բաժանման պատճենի վրայով, մտանք Հարակից շենքը, աստիճաններով իջանք: Բնակարաններից մեկի դուռը բաց էր, մտանք: Թվում էր, թե ոչ ոք չկար, հասանք մինչև ննջասենյակներից մեկը: Գրիգորը բացեց պահարանի դուռը և ի զարմանս ինձ մտավ մեջը: Հետևեցի նրան, և դուրս եկանք կողքի բնակարան մեկ այլ պահարանի միջով: Գրանք այն խճճված լաբիրինթոսներն էին, որտեղից ՀՀԴ-ի անդամներին հաջողվում էր փախչել թուրքական ոստիկանությունից: Այնուհետև նորից իջանք աստիճաններով և դուրս եկանք փողոց՝ փորձելով հանգիստ երևալ: Այնտեղ մեզ սպասում էր մի ավտոմեքենա՝ շարժիչը գործի գցած:

Մտածեցի, որ գործերս գնալով բարդանում են: Թալիբ բեյը նրանց կպատմեր, ինչ էլ որ նրան հարցնեին, թեկուզև ինձանից, ոչ ոք չէր կարող դիմադրել թուրքական բանտերում գործադրվող տանջանքներին:

Գրիգորն ինձ առաջնորդեց իր թաքստավայրերից մեկը: Ասաց, որ այդ տեղը շատ անգամներ է օգտագործել: Մի հին լքված պահեստանման շինություն էր Բոսֆորի նավահանգիստներից մեկում, ներսում մի փոշոտ գրասենյակ իր զուգարանով: Ինձ բացատրեց, որ պետք է մնամ այնտեղ մինչև հաջորդ օրվա լուսաբացը: Հետո ինձ հարցրեց, թե ինչ եմ անում հիմա Կոստանդնուպոլսում:

Երբ նրան պատմեցի իրավիճակը, ինձ նայեց կասկածանքով: Նրանից ոչինչ չուզեցի թաքցնել, ավարտում էի իմ պատմությունը, իսկ նա դեռ մնում էր լուռ:

— Օֆ, իսկապես որ ընկել ես մեծ գլխացավանքի մեջ: Իսկ դավակներդ՝ ավելի անտանելի: Որքան հասկացա տղադ իդեալիստ է, իսկ աղջիկդ՝ Սոֆյա՞, գտնվում է աներևակայելի վատ դրություն մեջ, իհարկե, եթե դեռ կենդանի է, մի բան, որ կասկածում եմ: Դու չգիտես, թե ինչ է կատարվում այստեղ... Ես կարծում էի, թե ամեն ինչ տեսել էի, բայց հիմա... Տե՛ս, Անրի, այս օրերում թուրքիայում հայի համար ոչ մի ապահով վայր չկա: Բանտերից արձակել են ամենաստոր մարդասպաններին՝ չեթներին, որպեսզի նրանց համար կատարեն ամենակեղտոտ աշխատանքը, և հաստատ գիտեն, նրանք սպանել են հայ բնակչության կեսից ավելին, այնպես որ քեզ չեմ կարող որևէ հույս տալ: Միայն երջանիկ պատահականությունը կարող է նրանց մահից փրկել:

Ինչ վերաբերում է ինձ, քեզ անկեղծորեն կասեմ, չեմ ուզում այս ամենից հետո շարունակել ապրել, ես մեղքի իմ մասն ունեմ: Ես կար կար ժամանակ կարծում էի, թե թուրքերի ու հայերի միջև հնարավոր

կլինի քաղաքական հաշտեցման հասնել... Եվ տես, թե ինչ է կատարվում: Կարծես թե բացել են դժոխքի դռները: Ի՞նչ ենք արել հայերս նման պատժի արժանանալու համար: Հիմա իմ միակ անհանգստությունը արտաքսվածներից մի քանիսին փրկելն է, բայց չափազանց ուշ է: Մի երկու շաբաթ առաջ հարձակվեցինք պահակախմբերից մեկի վրա, ինչը պարծենալու մի բան չէ, քանի որ մի քանի պահակներ են հսկողները, վատ գինված, կրեմն թմրանյութի ազդեցությամբ կամ խմած, բայց միշտ այո՛, դաժան, որոնք ուղեկցում են արտաքսվածներին դեպի հարավ-արևելք, որևէ թաքուն տեղ անապատում, որտեղ լքում են կենդանի մնացածներին, որպեսզի նրանք մեռնեն: Կեսից ավելին մնում են ճանապարհին, մնացածներից մի քանի փոքրահասակ աղջիկների կամ տղաների վաճառում են գյուղերում ամենաթանկ վճարողին, կամ պարզապես նրանց առևանգում են լեռնական ցեղերի մարդիկ:

Չարհուրելի բան է այն, ինչ վերջին տարիներին կատարվում է՝ ծրագրված Իթիհատի անդամների կողմից: Փաստեր կան, որ կառավարությունն էլ է ներքաշված այդ հարցում: Հանգամանքները չեն, ոչ էլ պատերազմը, հիմա շատ ավելի վատ է, այս երկրի դեկավարներն են, որոնք հավաքվում են որոշելու, թե ինչպես ոչնչացնեն պետության բնակչության մի մասին՝ քրիստոնյաներին. հայերին, հույներին կամ սիրիացիներին: Նրանք իրականացնում են էթնիկական զտում. այս բառերով սահմանեց մի գերմանացի միսիոներ մի քանի շաբաթ առաջ: Նպատակն է ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր թուրքեր կամ մուսուլմաններ չեն և նրանց, ովքեր բողոքի ձայն կրարձրացնեն այս կոտորածների վերաբերյալ: Ինձ պատմեցին, որ մի հայ ընտանիք, ներառյալ երեխաները, կանգնած էր իր այրվող տան դիմաց էրզրումում: Մի թուրք հարևան հուսահատ փորձում էր պաշտպանել նրանց, մինչև որ եկավ գայմազամը, որն առանց ձիուց իջնելու հրամայեց թուրքին, որ նրանց գլխատի, հակառակ դեպքում ինքը նույն բանը կանի թուրքի ընտանիքի հետ: Կարո՞ղ ես պատկերացնել, թե ինչ տեղի ունեցավ... Ստեղծվել է մատնիչների մի ցանց, որոնք ցույց են տալիս նրանց, որոնց կոչում են «հայերի բարեկամներ»: Վերջինները սպանվում են, և իրենց տներն էլ այրվում են ընտանիքները ներսում: Դրանից հետո ոչ ոք չի պաշտպանում քրիստոնյաներին: Հիմա միայն մարդասպաններն ու բռնարարողներն են մտնում հայկական թաղամասերը, ինչպես սոված շները գիչերվա մեջ: Քչերին է հաջողվում փախչել: Մի քանիսը թաքնվում են սարերում, որտեղ ի վերջո նրանց սպանում են քաղցը և ցուրտը: Անկախ

այս ամենից՝ սակավաթիվ թուրքեր թաքցնում են Հայերին խղճա-
հարուժյունից կամ հետևելով Ղուրանին, բայց քեզ արդեն ասացի,
թե ինչ ուսկի գնով:

Մտքովս երբեք չէր անցնի, թե քեզ այսպիսի սարսափելի վիճա-
կում կգտնեի: Քո երկու դավակնե՛րը: Կանենք ամեն բան նրանց գրտ-
նելու համար: Չնայած ստեղծված իրավիճակին՝ հաղորդակցություն
ցանցերը գործում են, թեև անկեղծորեն ասած քեզ շատ բան չեն տա,
քանի որ հիմա մեր թիվը փոքր է, բայց քիչն էլ մի բան է:

Հիմա այստեղից չչարժվես, որևէ մեկը քեզ ուտելիք կրերի: Քեզ
դուրս կրերենք Բոսֆորով, հավանաբար վաղը գիշերը, բայց քանի որ
ամեն ինչ բարդացել է, գուցե իմ փոխարեն ուրիշ մեկը գա: Որպեսզի
իմանաս, որ խաբուսթյուն չէ, քեզ կասի այս նշանաբանը. «Hic est
enim calix sanguinis mei (Մա իմ արյամբ լի սկահակն է)»: Մի քիչ
խրթին է, բայց թուրքերը լատիներեն չգիտեն: Հիմա վստահիր ինձ և
առայժմ:

Գրիգոր Բրոչյանը դուրս եկավ հետևի դռնից՝ թողնելով ինձ մե-
նակ: Հենց այդ ժամանակ հասկացա, որ իմ անհամբերությունն ու իմ
Հուսահատությունն ինձ զցել են ծուղակը: Ձէի ուզում այդ մասին
մտածել, բայց հավանական էր, որ ինչպես Սոֆյան, այնպես էլ
էդուարդ մեռած լինեին, և ինձ էլ կարող էր նման բան պատահել,
այդ դեպքում կմնային այնտեղ իմ Հույսերն ու երազանքները, որպես
հայկական արյան ևս մի կաթիլ՝ թափված հանուն մի հարցի, որը
նախապես համարում էի կորած: Ինձ մեղադրում էի էդուարդին՝ իր
հայկական ժառանգության հանդեպ ներչնչած լինելու համար, երբ
փոխարենը նրան պետք է դաստիարակած լինեի որպես եվրոպական
ժամանակակից երիտասարդի, ոչ այդքան խոր ապրումներով և ան-
իրական գաղափարներով... Այդ դեպքում գուցե նա կենդանի կմը-
նար, կօգտվեր իր դիրքից և հարստությունից, փոխանակ գտնվեր
հեռավոր մի երկրում՝ պայքարելով իսկական վիշապների դեմ, որոնք
պտտվում էին մեր խոռվահույզ հոգում: Մի քանի մարդ արարածնե-
րի ատելությունն իրենց տեսակի այլոց հանդեպ, ընչաքաղցուցությունը,
նախանձը, կեղծիքը, ըմբռնելու անկարողությունը, որ մի քանի չար
ոգիներ թափել էին Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի գլխին՝ արթնաց-
նելով թաքնված դեերին, որոնք ննջում էին մարդկանց հոգիների
ամենախորքում:

Հուսահատությունից մազերս էի փետտում, տարակույս չկար, որ
երազանքներիցս և ոչ մեկը չէր կատարվի: Էդուարդն չէի տեսնելու
որպես իմ հետնորդ ձևավորվելիս, չէի տեսնելու Սոֆյայի մորից ժա-

ռանգած ժպիտը, երբեք չէի տեսնի Հայ ժողովրդին թուրքերի հետ
խաղաղ և ներդաշնակ ապրելիս: Անկարողության, հոգնածության
և երկյուղի արցունքներ էին: Ամեն բուսե որևէ մեկը ինձ կարող էր
տալ այն ահավոր լուրը, որ իմ տեսած մղձավանջները իրական էին
դարձել:

Ես փլվեցի ապակեպատ սենյակի փոշոտ ներքնակի վրա: Բոսֆո-
րից փչող քամին ինձ չէր թողնում ննջել, մինչև որ ինչ-որ պահ ինձ
հաղթեց իմ ահավոր հոգնածությունը և ինձ պարուրեց բացարձակ
մթություն:

Տեսա երկար մի ճանապարհ: Ռիտա Հակոբյանն ինձ պարզում էր
իր ձեռքերը, մինչ հեռվում Մարիցան նայում էր ինձ քաղցրությամբ,
ասես հասկանում էր իմ զգացմունքները: Այդ ժամանակ տեսա տղա-
մարդկանց, երեխաների և կանանց մի շատ երկար շարք, որոնք
դանդաղ քայլերով գալիս էին դեպի ինձ՝ ասես օդում սահելով: Այդ
շարքը թվում էր անվերջանալի, անցնում էին իմ դիմացով բացար-
ձակ լուսթյամբ, որը հանկարծ խզվում էր հայկական սրինգի՝ դու-
ղուկի հեծնծանքով, լցնելով սարերն իր խոր և մելամաղձոտ ձայնով:

Ես չէի ուզում նայել անցնող մարդկանց դեմքերին, վախենում էի
տեսնել էդուարդին, իմ վաղեմի Հայ բարեկամներին, որոնց միակ մեղ-
քը եղել էր սիրել իրենց երկիրը, որը դարեդար բռնությունը նվաճել,
կեղեքել և լվել էին զավթիչների սերունդները:

Արթնացա տենդի մեջ, քրտնքի մեջ կորած, լսելով գլխիս վերե-
վում կանգնած ինչ-որ մեկին: Կարծեցի, թե Գրիգոր Բրոչյանն էր և
հետո հիշեցի իմ վաղեմի բարեկամ Հովհաննես Օհանյանի անկրկնելի
ձայնը:

— Գոնե լավ է, որ հաղթահարեցիր թոքաբորբը: Երեք օր շարու-
նակ զառանցում էիր և իրոք, կարծում էինք, թե չես լավանա: Ստիպ-
ված քեզ փաթաթեցինք ծածկոցով և տեղափոխեցինք այստեղ, ա-
զատված բնակարաններից մեկը: Բժիշկը կարծում է, որ դու դուրս
կգաս այս վիճակից: Դու անկապ բաներ էիր ասում, բայց ի վերջո,
կարծես թե շուտով կկազդուրվես: Հիմա մի քանի օր կհանգստանաս,
հետո կփորձենք տանել քեզ Հունաստան կամ Բուլղարիա: Եթե մնաս
այստեղ, քեզ կսպանեն, ո՛չ ևս, ո՛չ էլ բժիշկը քեզ թույլ չենք տա
մնալ:

Իսկապես, ես քեզ մի բան կասեմ հիմա, բայց դու պետք է դրան
նայես որպես մի լուրի: Մի ինչ-որ Իբրահիմ Ջեմո, որն աշխատում է
բրիտանացիների համար որպես իրազեկիչ, մերոնցից մեկին ասել է,
որ Երզնկայի մոտերքում համիդիները բռնել են Փրանսիացի մի

տղայի: Այնտեղ է գտնվում բանակի IV ստորաբաժանումը, իսկ ես գիտեմ նրանց վաղուցվա հրահանգիչ անգլիացուն՝ Թոմաս Ուոքերին, որն իրեն ձեռնարկ է քուրդ հրամանատարի տեղակալ: Ձեռնարկում, թե այդ ֆրանսիացի երիտասարդի կյանքին վտանգ է սպառնում, գուցե և նրա համար դժվար է, բայց նրան չեն սպանի: Նրանց պետք են պատանդներ, որպեսզի կարողանան հարկ եղած դեպքում սակարկել, գուցե և այնտեղ ավելի ապահով լինի՝ քան թիկունքում, եթե իրոք այդ տղայի մասին է խոսքը... Բայց ֆրանսիացի մի պատանի: Կարծում եմ, որ մենք ճիշտ ճանապարհի վրա ենք: Բայց աղջկա մասին դեռ ոչ մի լուր չունենք:

Ի դեպ այդ Իրրահիմ Ջեմոն ուզում է քեզ տեսնել, ասում է, որ վաղեմի բարեկամներ եք: Բերե՞մ նրան: Այստեղ է, Կոստանդնուպոլսում, թեև չգիտեմ՝ երբ է գնալու:

Համաձայնեցի: Ինձ հարկավոր էր, որ ով էդուարդից կամ այդ ֆրանսիացի տղայից լուր ունեւր, ինձ անձամբ պատմեւր: Ես հասկանում էի, որ առայժմ ի վիճակի չէի շարժվել: Թոքարորբն ինձ ուժասպառել էր, անգամ չէի կարող անկողնուց վեր կենալ, բայց հուսով էի, որ բարեկամիս՝ Օհանյանի խնամքի շնորհիվ մի քանի օր անց ոտքի կկանգնեմ:

Մի շաբաթ հետո, ինձ խնամող միանձնուհին, որն իտալական հիվանդանոցից էր, տարիքն առած բուժքույր, ինձ ասաց, որ Գրիգոր Բրոչյանի կողմից մի մարդ է եկել ինձ տեսնելու: Անկասկած Իրրահիմ Ջեմոն էր, որը ժպտալով մոտեցավ, գուցե փորձելով աշխուժացնել ինձ, թեև ես շատ ավելի լավ էի:

— Մայն դը Լատուր, ինչ ուրախ եմ ձեզ տեսնել: Որքա՞ն ժամանակ է անցել: Ինձ պատմել էին, որ դուք այստեղ եք, բայց ես չէի հավատացել: Մտածեցի, թե ինչպես կարող էր նման սխալ թույլ տալ Ֆրանսիայի ամենախելացի մարդկանցից մեկը: Հետո ինձ ասացին, որ խոսքը ձեր զավակների մասին է... Այդ ժամանակ ես հասկացա:

Բրոչյանը ձեզ պատմած կլինի, որ մենք ընկել ենք մի ֆրանսիացի տղայի հետքի վրա, բայց խնդրում եմ՝ շատ հույսեր չփայփայեք: Տեսեք, մայն, այդ Թոմաս Ուոքերը՝ համիդիեանների՝ անկանոնների ստորաբաժանման, վաղեմի հրահանգիչը՝ հիմա հաջողացրել է մտնել հատուկ կազմակերպություն... Ասեմ ձեզ, որ դրան հասել է իմ կապերի շնորհիվ: Հիմա կազմակերպության ղեկավարները երեքն են, Հայիլ փաշան Բիթլիսում, մի անգուլթ մարդ, հանուն փողի ընդունակ ցանկացած լկանքի, հայտնի է նրանով, որ շատ հայերի է սպանել իր ձեռքով: Հետո Տրապիզոնում Ենիբահչեյի Նայլը՝ վայրագ և սառնար-

յուն մեկը, որը դեռ կուրսանտ՝ աչքի էր ընկել որպես սուլթանի լըրտես, պատրաստ անգամ իր ընկերներին կախաղան հանել, իշխանատենչ և փառասեր մեկը, որը կստանա այն, ինչի արժանի է: Եվ այդ Ֆիլիբելի Հիլմին էրգրումում, կաղրային զինվորական, բարեկամ էնվեր բեյի՝ Իթթիհադի կառավարությունում հիմնկվա պաշտպանությունն անխարարի և դոկտոր Նազըմի՝ այդ հրեշավոր մարդու ընկերն է: Այդ Հիլմին մի արատ ունի, նրան դուր են գալիս երիտասարդ ու փոքրահասակ տղաները: Բոլորն այդ մասին գիտեն և կազմակերպությունն ենթակաները նրան հաճույք պատճառելու համար մի քանիսին հրամայում են: Ահա թե մենք ինչ դաժան և հրեշավոր իրականությունում ենք ապրում: Բայց ձեզ ասեմ, որ Աստված արդարամիտ է և ամեն մեկին կտա արժանի պատիժը, այս երկրի վերջն էլ կախաղանն է լինելու:

Բարի, Ուոքերը շուտով մեզ կասի, թե ինչ է ֆրանսիացի տղայի անունն ազգանունը: Այլահը մեծ է, և գուցե մեր բախտը բերի: Ինչպես գիտեք, ես այստեղ եմ գտնվում, որպեսզի ձեզ փորձեմ դուրս բերել Թուրքիայից: Դուք վերջերս եք եկել այստեղ, բայց իմացեք, որ մեծ սխալ եք թույլ տվել: Ես կօգնեմ ձեզ, առայժմ ոչինչ հարկավոր չէ: Բայց եթե ինձ հաջողվի հանձնել ձեզ ձեր որդուն, դուք ինձ կօգնեք ստանալ ֆրանսիական քաղաքացիություն: Համաձայն եք: Ինչպես տեսնում եք, քիչ բան եմ խնդրում:

Բավականին հոգնած՝ Համաձայնեցի: Ինչ էլ որ խնդրած լինեւր, կասեի այո՞: Ֆրանսիական անձնագիրը լավ պարգևատրում էր, իսկ նա վստահ էր, որ կարող էի օգնել նրան այդ հարցում: Իրարու ձեռք սեղմեցինք:

— Մի շաբաթ հետո, եթե լավ լինեք, կգնանք Վաննա, Բուլղարիա, այնտեղից էլ Սոֆիա: Հենց որ հասնենք այնտեղ, կհանգստանաք ինձ ծանոթ մի լավ առողջարանում և երբ ապաքինված լինեք, այն ժամանակ կորոչենք: Այստեղ վտանգավոր է, եթե ձեզ բռնեն, նրանց համար մեծ ավար կդառնաք, մենք այդ հաճույքը նրանց չենք պատճառի: Համաձայն եք: Այդ դեպքում ես ձեզ թողնում եմ: Մի քանի օրից կգամ ձեր հետևից և տա Աստված, որ կարողանամ ձեզ բերել որևէ լավ լուր:

Երբ Իրրահիմ Ջեմոն դուրս եկավ, մնացի մտահոգ ու ճնշված: Իմ հոգեկան և ֆիզիկական վիճակները փոխկապակցված էին: Չէի հավատում, թե որևէ բան կփոխվի, քանի դեռ ամեն օր շուրջս հազարավոր մարդիկ էին մահանում, դուրս այն պատճառով, որ հայեր էին:

51. ԼԻԶԱ ՋԱՄԲԱՋՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Մի քանի օր անց Գրիգոր Բրոչյանը եկավ ինձ տեսութեան: Ինձ թվաց, որ ինչ-որ բան է փոխվել և նրան հարցրի, թե ինչ է տեղի ունենում:

— Մեր պայմանավորվածության համաձայն՝ պետք է Բուրդարիա գնայիր Իբրահիմ Ջեմոյի հետ: Հիմա որոշ բաներ փոխվել են, լսիր: Հիշում ես Մուհամեդ Ջիային: Հին գորգերի վաճառականը քեզ պատմելու բան ունի, կարծում եմ, որ քիչ հետո այստեղ կլինի: Մեկին ուղարկել եմ, որ նրան բերի այստեղ:

Ըստ իր պատմածի՝ դուք իրար հետ ծանոթացել եք ավելի քան երեսուն տարի առաջ, և հավաստիացնում է, որ մի առիթով դու փրկել ես նրա կյանքը: Ասում է, որ հիմա իր հերթն է պարտքը վճարելու: Մի տես, թե դա հիմա ինչ կարող է նշանակել..., ի վերջո տեսնենք, թե ինչի վերաբերյալ է:

Մի երկու ժամ հետո իսկապես հայտնվեց Ջիան: Նայեց ինձ ուշադիր, իսկ այտերն ի վար գլորվում էին արցունքները:

— Այլա՛հը մեծ է: Չէ՞ որ այստեղ է գտնվում իմ բարեկամ դը Լատուրը: Մի՞թե անցել է երեսուն տարի: — Նա ուզում էր ձեռքերս համբուրել հուզմունքից քարացած,— Այլա՛հը մեծ է:

Երբ մի քիչ խաղաղվեց, նստեց կողքիս:

— Մայն, ոչ ոք չի կարող վերահսկել իր ճակատագիրը, բայց իսկապես գոյություն ունի մի բան, որ վերահսկում է մեզ: Տեսե՛ք..., ես ծանոթ էի Թալիբ բեյին՝ այդ ազդեցիկ թուրքին, որը քանի տարի ձեր բարեկամը պետք է որ եղած լինի: Նա իմ լավագույն հաճախորդներից էր: Նրան այն ժամանակ դուր էին գալիս մեծ առանձնատները, հնությունները և ամենաթանկ գորգերը, նաև գեղեցիկ կանայք, զարդերը, փողը, մանավանդ փողը և չքեղ կյանքը: Ինձ միշտ ասում էր. «Մուհամեդ, ժամանակն ավելի արագ է անցնում, քան մեր ցանկությունները, և իսկական ժամացույցը մեր կրծքում է լսրփում իր թիկ-թակը»: Այսինքն՝ ինձ պատվիրում էր Պարսկաստանի լավագույն գորգերից լավագույնը: Իրոք, նա մեծ գիտակ էր, և մեկ

անգամ չէ, որ նրան տեսել եմ լաց լինելիս, երբ շոյում էր Սպահանից բերված մի գորգ՝ երկու դարից էլ շատ առաջ հյուսված մի հայ ընտանիքի կողմից, որն ապրում էր թագավորական մզկիթի՝ էլ Մասխիդ-ի-Շահ-ի մոտ: Ինչ հրաշքներ էին արարում այդ մարդիկ իրենց ձեռքերով, բայց պետք է ինձ ներող լինեք, քանի որ ընդամենը մի համեստ գորգավաճառ եմ և չեմ կարող լուր նրանց մասին:

Վերջերս Թալիբ բեյը մի նամակ է գրել ինձ, որում ինձ պատմել է ձեր ու ձեր երեխաների մասին, որոնք լուրջ խնդիրներ ունեն, և լսեք, կարծում եմ, որ գտել եմ ձեր դստեր՝ Սոֆյայի հետքը: Բայց հանգիստ, մայն, թույլ տվեք, որ ձեզ բացատրեմ:

Ջիան լավ էր հասկանում իմ նյարդային վիճակը և ցանկանում էր հանգստացնել ինձ: Դա էր նրա երկար մենախոսության պատճառը, որ հատուկ պատրաստել էր:

— Տեսե՛ք, մայն: Առաջին հերթին արտաքսվածները գնացքով դեպի Հալեպ գնացին: Այնտեղ նրանց պահեցին հատուկ գերիների ճամբարներում, թեև թուրքերը այդ որակմանը դեմ են: Սակայն, բնականաբար, հայերին բաժանեցին տարբեր խմբերի: Մեծամասնությունը պետք է որ ոչնչացված լինի մի քանի ամսում, բայց կային ուրիշ՝ ավելի արժեքավոր խմբեր, որոնց անջատել են և կերակրել, ինչպես հարուստ ընտանիքների որոշ կանանց, որոնք թեև կրել են նվաստացումներ և անպատվություններ, բայց մնացել են ողջ..., պարզապես որովհետև մեծ գումար արժեն: Ես որոշ պատճառներ ունեմ կարծելու, որ Սոֆյա Հակոբյանը նրանցից մեկն է... Թեև չգիտեմ, թե նա դեռ այնտեղ է:

Ինձ այստեղ ուղեկցել է մի կին, որը բռնագաղթյալներից ողջ մնացածներից է: Նրա անունը Լիզա Ջամբաջյան է, ըստ նրա՝ աղջկա մորաքույրն է և նրան ուղեկցել է ճանապարհի մեծ մասը մինչև ճամբարը: Այստեղ է, դրսու՛մ և կուզենայի, որ նա պատմեր եղելությունը: Հիմա նրան ներս կրերեմ, և նա կխոսի ձեզ հետ: Համաձայն եք:

Համաձայնեցի: Այն, ինչ կատարվում էր, անհավատալի էր՝ ասես անվերջ մի մղձավանջ, բայց ցանկանում էի մինչև վերջ հասնել:

Ջիան կրկին մտավ՝ ուղեկցելով մի ծեր կնոջ, գոնե այդպես էր թվում: Նրա դիմագծերը հայկական էին, բայց բաց գույնի աչքերից թվում էր, թե տեղացի չէր:

Կինը մոտեցավ ինձ ու գրկեց:

— Ինձ ասել են, որ դուք ուզում եք գտնել Սոֆյա Հակոբյանին: Ասում են, մայն, որ դուք միշտ օգնել եք հայերին: Թող Աստված ձեզ օրհնի:

— Այո... դե լավ,— Հուզված մրմնջացի,— ես նրա՝ Ռիտա Հակոբյանի, վաղեմի բարեկամն եմ և ուզում եմ փորձել մի բան անել Սոֆյայի համար,— մտածեցի, թե այդ կինը ոչինչ չգիտե Սոֆյայի հետ իմ առնչությունն մասին:

— Եթե չեք առարկում,— շարունակեց կինը,— ձեզ կպատմեմ այն մասին, թե ինչ տեղի ունեցավ: Բայց խնդրում եմ, որ թույլ տաք ինձ իմ ձևով պատմել: Ոչինչ չեմ թաքցնի, դուք այդպես կհասկանաք տեղի ունեցածը:

Ես գլխով համաձայնությունն չան արեցի, որ նրան չեմ ընդհատի: Լիզա Ջամբադյանը տեղավորվեց իմ կողքին, խոր հառաչեց: Հետո սկսեց իր պատմությունը:

— Ես չգիտեմ, դուք տեղյակ եք, որ ապրիլի 25-ին Անդրեաս Ստամբուլյանը պատրաստվում էր խնդրել Սոֆյայի ձեռքը: Երկու ընտանիքների համար էլ դա շահեկան ամուսնություն էր, ուրախություն և գոհունակություն առիթ: Բնականաբար, նախօրեին՝ 24-ին Կոստանդնուպոլսի երեկոյի ընտանիքները ուղարկեցին թանկարժեք նվերներ: Որքանով որ հիշում եմ, այդ օրը Սոֆյայի հայրը՝ Պողոս Հակոբյանը գնացել էր բանկ ինչ-որ ձևակերպումներ անելու: Հավանաբար տուն վերադառնալիս հանդիպել էր խաժամուժի, որը փորձել էր գրոհել բանկը և հենց այնտեղ էլ նրան սպանել էին: Համենայն դեպս, մեզ այդպես պատմեցին հետո: Ես գտնվում էի Ռիտա Հակոբյանի տանը՝ օգնելով նրանց նշանադրություն պատրաստություններում: Կարող եք պատկերացնել այդ օրը, դերձակները վերջին հարգարանքներն էին անում տիկնանց զգեստներին, ամեն վայրկյան հնչում էր դրան զանգը, հսկա խոհանոցը լի էր վարձած խոհարարներով, որոնք օգնում էին հյուրասիրելու, ծառաները վերև-ներքև էին անում:

Այս իրարանցման մեջ Ռիտան շատ նյարդայնացած էր՝ այնքան, որ մի պահ պառկեց իր ննջարանում ահավոր գլխացավով, և ես հանձն առա կազմակերպել ամբողջը, քանի որ նա միշտ էլ վստահում էր ինձ:

Այդ առավոտ ոչ մի արտառոց բան չէի նկատել: Քաղաքը սովորականի պես էր, թեև պատերազմը շատ բաներ էր փոփոխել:

Համարյա կեսօրին էր, երբ փողոցում լսվեցին ճիչեր: Տունը մեծ այգի ունեւր, որը փողոցի կողմից պաշտպանված էր թուջի բարձր ճաղերի պարիսպով: Պատուհանից դուրս նայեցի և տեղում քարացա: Համարյա քսան հոգուց կազմված մի խումբ՝ զինված մահակներով և

յաթաղաններով, հասցրել էին ավերել պարսպի մի մասը և ցատկում էին նրա վրայով՝ դիվահարների պես գոռալով: Հասկանալի է, որ ոտքերս ծավեցին, բայց ես վազեցի դեպի Ռիտայի ննջարանը, մինչ լսվում էին հիմնական դռնից եկող ուժեղ հարվածները: Երբ մտա, Ռիտան վախից վեր էր կացել ու երկուսով վազեցինք դեպի Սոֆյայի ննջարանը: Նա իր ընկերուհիների և զարմուհիների հետ էր. բոլորն էլ սարսափահար էին տեղի ունեցածից:

Բայց հարվածները սաստկանում էին, և գլխի ընկանք, որ ուր որ է՝ այդ ճիվաղները մի քանի բուպեից դուռը շուտ են տալու: Ժամանակ չկար, մենք ուղղվեցինք դեպի պտուտակաձև աստիճանները, որը գրադարանի ներսում էր: Ռիտայի պապը դա պատրաստել էր տվել 20 տարի առաջ՝ 1895 թ. Արդուլ Համիդի կողմից հայերի դեմ հրահրած կոտորածների և անկարգությունների դառը փորձից ելնելով:

Աստիվ պապը այդ օրը որոշեց, որ այլևս անդեն չի լինի և ստիպված չի լինի փախչել: Սոֆյան և իր ընկերուհիները շատ անգամներ էին խաղալիս իջել այդ աստիճաններով և բոլորս շտապեցինք դեպի սանդուղքը ահարկված օրիորդների և դերձակուհիների հետ: Վերջինը ես իջա և չկորցնելով ինձ՝ կրկին գրադարակները դրեցի իրենց տեղում, որպեսզի թաքցնեի ելքը:

Վազեցինք նկուղով դեպի հետևի մասը, որտեղ գտնվում էին ձիանոցը և պահվում էին ավտոմեքենաները, որոնք Գրիգոր Հակոբյանի պատվերով բերվել էին Անգլիայից և Գերմանիայից: Մենք ծառայողական մուտքով դուրս եկանք և նրբանցքով վազեցինք մինչև քրոջս՝ Թերեզի տուն:

Այնտեղ մեզ սպասում էր նոր ողբերգություն: Իմ փեսային՝ Արփիարին, Ռիտայի հորեղբոր տղային, մահակներով ծեծել էին ու այդպես ոտքերն արյունելվա՝ առևանգել:

Թերեզը Հուսահատությունից նյարդային նոպայի մեջ էր, իսկ տունն՝ ավերված: Ամբողջ ապակեղենը փշրված, կահույքը կտորկտոր արված, պահարանների ապակեպատ դարակները կողոպտված: Կարծես դժոխային ավերիչ ալիք էր անցել քաղաքի ամենաճանաչված հայերի ընտանիքների վրայով: Պատկերացրի, թե երկրի մնացած մասում ինչ պատահած կլիներ:

Այդ պահին Ռիտան ուշաթափվեց: Դժվար էր դիմանալ այդ ամենին: Թեև փորձեցինք չթողնել, բայց աղջիկները փախան իրենց տները, դերձակուհիները և տան ծառայողները նույնպես: Այնպես որ քիչ հետո մնացինք միայն ես ու Ռիտան, որ կամաց-կամաց ուչքի էր գա-

լիս: Թերեզը դեռ նյարդայնացած էր, Սոֆյան զարմանալիորեն չէր կորցնում ինքնատիրապետումը, իսկ ես, որ չգիտեի ինչ անել, կամեցա ցույց տալ, որ չեմ ընկճվում:

Այդ պահին եկավ Ներսեսը, Արփիարի և Թերեզի դեռահաս որդին՝ տասնհինգ տարեկան տղա, աշխույժ և հնարամիտ: Նա մեզ բացատրեց, որ Հիմնականում գրոհում են Գալատայի թաղամասում և չրջակայքում: Այնուամենայնիվ տեսել էր, որ որոշ հայերի ոստիկանությունը ձերբակալել է ու տանում է որպես բանտարկյալների: Կարծես թե խաժամուժը ցրվում էր:

Հետո սկսեցին գալ ընտանիքի անդամները: Այդ ժամանակ էլ իմացանք, թե ինչ է պատահել Պողոս Հակոբյանին բանկից դուրս գալիս: Ռիտան չէր ուզում հավատալ և սկսեց բղավել Հիստերիկայի մեջ: Իմ զարմիկ Ժորժը, որ վիրաբույժ էր, որոշեց, որ ամենաճիշտը նրան որևէ հանգստացուցիչ ներարկելն է, որ գոնե մի քանի ժամ կարողանա հանգստանալ:

Հետո իմացանք, որ այդ գիշեր կրկնվել էին ոչ կանոնավոր, հանկարծակի հարձակումները նույն վայրագությունը, թեև ստեղծվել էր այն տպավորությունը, որ առայժմ կանանց էին միայն ուզում վախեցնել: Հարձակվողները, անշուշտ, պրոֆեսիոնալ ոճրագործներ էին բանտերից հատուկ դուրս բերվածներ, որոնք դարձել էին քաղաքի փողոցների տերը: Ինչ վերաբերում էր ոստիկանությունը, նրանցից ոչ ոք չէր երևում, կարծես անհետացած լինեին:

Վաղ առավոտ մեր բարեկամներից մեկը բերեց շատ վատ լուր: Ձերբակալում էին քաղաքի հայ համայնքի բոլոր առաջատար մարդկանց: Մի քանիսը, ինչպես Պողոսը, սպանվել էին: Բայց մեծամասնությունը ձերբակալել էին և տարել անհայտ վայրեր, գուցե քաղաքին մոտ գտնվող մոտակա գինվորական բանտերը, ինչպես քաղաքական գործիչներին՝ Զիլինգարյանին, Յարճանյանին, Ռուբեն Զարդարյանին, Վարուժանին և շատ ուրիշների, ընտանիքի բարեկամների, երկրի քաղաքականության վրա մինչև ժամեր առաջ մեծ ազդեցություն ունեցող գործիչների: Նույն ճակատագրին էին արժանացել գործարար մարդիկ, գրականագետներ, լրագրողներ, նույնիսկ հոգևորականներ: Ակնհայտ էր, որ ցանկանում էին գլխատել հայ համայնքը:

Մի քանի ժամ հետո հազիվ էր Ռիտան ուշքի եկել, որոշեցինք լքել քաղաքը: Նրան պատել էր այն սարսափը, թե ինչ կարող էր պատահել Սոֆյային ու Լևոնին՝ հազիվ տասնվեց տարեկան: Դեմքին

կամքի և սոսկումի հեգնաժպիտ՝ խնդրեց Ժորժին, որ իրեն այլևս ոչ մի հանգստացնող միջոց չտար: Միայն ծորակից ջուր էր խմում և ոչ մի օգնություն մեր կողմից չէր ընդունում: Անընդհատ կրկնում էր, որ ամեն վայրկյան կարող էին գալ և քանի որ իրոք անպաշտպան էինք, որոշեցինք նախապատրաստվել և փախչել Յալովա, որտեղ ամառանոց ունեինք: Մի քանի թրքուհի ծառայողներ ասացին, որ վատթարն արդեն հետևում էր: Քահանաներից մեկը՝ ընտանիքի անձնական բարեկամ, մեզ հայտնեց, որ Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր մարդկանց տարել են անհայտ ուղղությունը:

Ուղեկցեցի Սոֆյային իրեն տուն, որ հավաքեցինք ամենաանհրաժեշտը: Ռիտան հրաժարվեց, որովհետև վախենում էր տեսնել տունը ավերված վիճակում: Իսկպես, Հակոբյանների առանձնատունը քաղաքի ամենաչքեղ դղյակներից մեկը, կահավորված պերճաշուք՝ սերնդեսերունդ, քարուքանդ էր: Ամենաթանկարժեք կահարասին անհետացել էր, վարագույրներից մնացել էր կախված կտորտանք, մարմարյա աստիճանները սանդուղքների հետ՝ տեղահան արված և արժեքավոր բոլոր իրերը՝ գորգերը, ջահերը, արձանները կողոպտել էին:

Սոֆյան հեծկլտում էր տեսնելով, թե ինչի էր վերածվել իր օջախը, նաև փորձում էր չարտահայտել հուզմունքը: Նրան հաջողվեց իրեն զսպել: Մի չհիրկիզվող պահարան, որը գտնվում էր պտուտակաձև սանդուղքի խորշում, որում պահված էին ամենաթանկարժեք զարդերը և կանխիկ փողը, բացեցինք: Այդ ամենը դրեցինք մի պայուսակում, իսկ վրան ծածկեցինք պատառոտված սավաններով: Մեր միակ հույսն էր, որ ապահովվեք մեր փախուստը և վերադարձանք այն համոզմամբ, որ քանի դեռ հնարավոր է, պետք է փորձենք:

Սոֆյան չպատմեց մորն իր տեսածը, ոչ էլ Ռիտան նրան հարցրեց: Նա չափազանց զգայուն էր, որպեսզի չպատկերացներ կատարվածը, բայց չէր ցանկանում իմանալ: Միայն ուզում էր այնտեղից հեռանալ՝ իր զեղեցիկ, ներդաշնակ օջախի պատկերը հոգում: Համոզված եմ, եթե նա մտած լիներ այնտեղ, որը եղել էր իր թագավորությունը..., հավանաբար կնախընտրեր տեղում մեռնել: Երջանիկ ժամանակաշրջանը ընդմիջտ վերջացել էր:

Սոֆյայի երկու զարմիկների՝ քսանչորս և քսանվեց տարեկան երիտասարդների, անհայտանալը բաժակը լցնող կաթիլն էր: Երբ իմացանք, Ռիտան հուսահատությունից չրթունքներն էր կծոտում՝ տեսնելով, որ նախկին վիճակին վերադառնալու ոչ մի հնար չկա: Համոզված էինք, որ եկել է աշխարհի վերջը և ոչինչ հնարավոր չի անել դրանից խույս տալու համար:

Բայց Ռիտան վերափոխվել էր ներքուստ՝ ցույց տալով Զամբազ-յանների հնուց եկող կամքի ուժը, որը պատմություն ընթացքում շատ անգամներ էր ապացուցել, որ անհնարին է նրանց ծնկի բերել:

Մեզ միացան երեք զարմուհիները, համարյա երեսաներ, Ամալ-յան, Ալիսը և Լիզան, գերդաստանի ամենակրիտասարդները: Նրանց հայրը՝ իմ եղբայր Ժորժ Զամբազյանը, նույնպես ձերբակալված էր եղել Վենտրոնական ոստիկանությունում, երբ գնացել էր այնտեղ հայտնելու ստեղծված անտանկի վիճակի՝ անընդմեջ բռնությունների, կոտորածների, հարձակումների և առևանգումների մասին, որոնց ենթարկվում էր իր գերդաստանը: Այն պահից, ինչ ինքը մտել էր այդ շենքը, ոչ ոք այլևս նրան չէր տեսել: Նրա կառապանին, որը մտել էր տեղեկանալու, թե ինչ է տեղի ունեցել, գազանարար ծնծել էին:

Մյուս կողմից՝ թուրք հարևանները շատ արագ փոխվեցին: Չէին ուզում կամ գուցե չէին կարող շարունակել պահպանել անգամ ամենաթույլ կապ հայ ընտանիքների հետ: Ծատ դեպքերում մատնում էին հարևանները, որոնց հայերս համարել էինք մտերիմ ու սիրալիր:

Շուտով իմացանք ճշմարտությունը: Հենց ինքը՝ ներքին գործերի նախարարն էր տվել ոճրագործներին ու ամեն տեսակի հանցագործներին բանտերից արձակելու հրամանը, որն իհարկև հայերին չէր վերարևրում: Այդ խաժամուժին կոչել էին հատուկ կազմակերպություն, որի նպատակը կեղտոտ աշխատանքն իրականացնելն էր՝ կառավարություն խարդախ հրահանգների հանձնարարությունամբ: Հանձնարարություն, որը նրանց հաղորդել էին այդ իսկ կառավարության պատվիրակները: Ինչ սրիկայություն:

Ռիտան որոշեց վստահել Ալի Օսմանին՝ կառապանին, որպեսզի մեզ տաներ Բեշիկթաշ՝ փոքրիկ նավահանգիստ Գոլմարահչեկից ոչ հեռու: Նա չէր սխալվել: Ալին օրինավոր ձևով կատարեց իր պարտականությունը, թեև գիտեր, որ մեր ողջ ունեցվածքը մեզ հետ էինք տանում:

Բայց չէ՛ որ նա մեր աղջիկներին գիտեր ծնված օրվանից: Դա հույսի մի շող մեզ պարզեց, ցույց տալով, որ շատ թուրքեր համաձայն չէին երկրում կատարվող իրադարձություններին և եթե մերոնց չէին օգնում, պատճառն այն էր, որ իրենց կյանքի ու ավելի վատ՝ իրենց ընտանիքի կյանքի գնով պետք է հատուցեին:

Տեսա, թե Ռիտան ինչպես էր չորացնում արցունքները, կարծես ներքուստ զգում էր, որ այսուհետև իր կյանքը ուրիշ կերպ էր լինելու: Արդեն համակերպվել էր այն մտքի հետ, որ Պողոսն այլևս չէր

վերադարնալու և ինձ ասաց, որ իրեն շատ միայնակ է զգում և անպաշտպան, բացի այդ պատասխանատու էր, պետք է ջանար փրկել աղջիկներին նման ազրեսիվ երկրում, որն իր համար նորություն էր, քանի որ մինչ այդ նա ապրել էր հարմարավետ ու չքեղ կյանքով: Գիտեի, թե նրա համար որքան դժվար է դիմանալ այդ սարսափելի իրավիճակին, երբ ստիպված պետք է գաղտնի փախչեիր թրքուհի գյուղացիների պես հագնված՝ ամեն ռոպե ձերբակալված լինելու ահր սրտներում:

Պետք է ասեմ, որ այդ ընթացքում հատուկենտ թուրքեր, որոնց հետ գործ ունեցանք, գիտենալով, որ եթե մատնեին, կնշանակեր մեզ մահվան դատապարտել, ցույց էին տալիս, թե իբր մեզ չեն տեսնում: Եղան այնպիսիները, որ անգամ հարցրին, թե ինչով կարող են մեզ օգնել:

Հենց որ հասանք Բեշիկթաշ «Դուդուկ»-ով՝ Հակոբյանների նավով, ուղղություն վերցրինք դեպի Յալովա, որը վարում էր Սելիմ Գազին՝ մի ծեր ծովային, որն ամբողջ կյանքում աշխատել էր ծառայելով մեր ընտանիքին և մենք նրան լիովին վստահում էինք: Նրան օգնում էին երկու նավաստիներ, մի ոմն Ահմեդ և մյուսն ավելի երիտասարդ, Մուստաֆա, որոնց մենք սկզբից եթե հավատ չընծայեցինք:

Հիշում եմ, որ գիշերը խաղաղ էր, մեղմ քամի էր փչում, և մեր առագաստանավը արագ լողալով հեռացավ ափից: Լուսինը թույլ լույս էր արձակում և բավարար տեսանկյունություն. մենք տեսնում էինք մեր կողքով անցնող նավերը:

Աղջիկները լուռ էին, տրտում, հոգնած տեղի ունեցածից, անընդունակ հասկանալու հայերի դեմ մոլեգնող ատելությունը: Հիմա մեզ Սոֆյայի մասին պատմեմ: Նա երեքից ամենամեծն էր և իր պարտքն էր համարում սատարել իր զարմուհիներին: Դա խոսում էր նրա արիություն մասին, քանի որ մթին ծովը սարսուռ էր առաջացնում, նաև՝ լուռությունը, որ խզվում էր միայն կայմապարանի թխվածիկից:

Մենք հեռու չէինք ափից, մոտենում էինք Յալովայի նավահանգրատին, երբ լսեցինք մի խուլ հարված: Անմիջապես առաջ եկավ նավաստիներից մեկը և սպառնալի շարժում արեց: Այդ ժամանակ գլխի ընկանք, թե ինչ է պատահել: Նավաստիները հենց նոր սպանել էին կապիտանին՝ մեզ պատանդ վերցնելու և, հնարավոր էր՝ մեր դիմաց փրկագին պահանջելու համար:

Բայց նրանք հաշվի չէին առել Ռիտայի ատրճանակը՝ Պողոսի՝ իր ամուսնու վաղուցվա նվերը, որը որոշել էր հետը վերցնել: Ստեղծ-

ված Հանգամանքներում խելամիտը դա էր: Կարծում եմ, որ Ռիտան միայն ուզում էր վախեցնել նրան, բայց նյարդերը նրան մղեցին կրակել ուղիղ հոնքերի արանքին: Նա չհասցրեց անգամ ձայն հանել: Մյուս նավաստին բարձրացավ տախտակամած: Հավանաբար նա այնքան էլ փորձառու չէր իր արհեստում, որովհետև առանց նավավարի առաջատանավը պտտվեց տեղում, և կայմայունը խփեց ուղիղ նավաստու դեմքին:

Մինչև հիմա հուզվում եմ, երբ հիշում եմ, թե ինչ կատարվեց: «Դուդուկը», որ իսկապես արվեստի գործ էր, և շարժել էր բոլորի նախանձը, ովքեր այն տեսել էին նավարկելիս, բախվեց ափի խութերին ու մի քանի բոպեում վերածվեց տաշեղների: Անկախ ամեն ինչից՝ հրաշք կատարվեց, քանի որ մենք ողջ մնացինք: Լողացինք մինչև մի փոքրիկ խճաքարոտ ծովափ: Երբ Ռիտան, որ վերջինն էր, ջրից դուրս եկավ և տեսանք, որ նա էլ է փրկվել, լաց լինելով զրկեցինք իրար:

Սակայն մեր ուրախությունը երկար չտևեց: Մի քանի բոպե անց մեզ շրջապատեցին: Բախտներս չէր բերել, հասել էինք մի ծովափ, որի մոտ գտնվում էր զինվորների՝ գիշերն անցկացնելու ճամբարը: Հաշվի չառնելով Ռիտայի հուսահատությունն ու իմ ողբը՝ մեզ անմիջապես տարան աքսորյալների ճամբարը, որոնց նոր էին բերել Կ. Պոլսի մերձակայքից, երկու օր առաջ: Սարսափելի բան էր: Մեզ հանձնեցին հազար հոգիանոց խմբի պահակներին, բոլորը կանայք, ուժասպառ և հուսահատ, մի քանիսը մեկնված, մյուսները նստած կիսախավարում: Երբ հասանք, չէինք հասկանում, թե ինչ էր կատարվում: Ասես մղձավանջ էր՝ իրականություն վերածված, ոչ էլ կարող էինք այնտեղից փախչել: Այնտեղ մեզ բաժանեցին..., գուցե և կյանքիս ամենածանր պահն էր, քանզի երբեք չէի մտածել, որ մարդիկ՝ մի քանիսը մյուսների հանդեպ այդ աստիճանի վայրագ կարող էին լինել:

Տարան Սոֆյային և աղջիկներին, որոնք անհույս բղավում էին՝ ծայրաստիճան ահարեկված: Մենք էլ էինք անասելի հուսահատ: Մեզ շարունակ ծեծում էին, մինչև որ Ռիտան ուշակորույս ընկավ գետնին, ինձ շարունակեցին քացիներով խփել, մինչև որ գիտակցությունս կորցրի:

Ռիտան ու ես պետք է դիմակայեինք ստեղծված իրավիճակին: Երբ Ռիտան ուշքի եկավ, ասաց, որ ուզում է տեղում մեռնել: Ես նրան պատասխանեցի, որ քանի դեռ չնշում ենք, պետք է հույս ունենանք, որ... փորձելու ենք փախչել, որովհետև պետք է փրկենք աղջիկներին:

Այդ ժամանակ Ռիտան վեր կացավ: Իսկ պահակները անզթորեն ծեծում էին նրանց, ովքեր ի վիճակի չէին տեղից շարժվել:

Բանն այն է, որ շատ կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ այնքան էր փոխվել, որ ի վիճակի չէինք հասկանալ. թե ինչ է կատարվում: Այնտեղ էինք ամեն խավի և տարիքի հայ հարյուրավոր կանանց հետ՝ բացառությամբ երիտասարդ ու փոքրահասակ աղջիկների, որոնցից ուրիշ խումբ էին կազմել, որը հավանաբար առջևից էր գնում: Դա մի տեսակ խթան էր, որ շարունակենք գնալ, որովհետև մեզանից ոչ ոք չէր ուզում բաժանվել իր դատարանից և թոռնուհիներից: Չնայած դրան, մի քանիսը մնացին գետնին փռված, անհույս և անուժ, մահամերձ, մյուսներն էլ խելագարված անմիտ բառեր քրթմնջալով քայլում էին... Պատահում էր, որ որևէ մեկն ընկնում էր՝ նախընտրելով մեռնել: Բոլորին էլ ուժի զոռով պոկել էին իրենց ընտանիքներից, նրանց ամուսիններին և ութից կամ տասը տարեկանից բարձր տղա զավակներին անկասկած արդեն սպանել էին: Ի՞նչ հույսի կարող էին ապավինել:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ մի խումբ հայ տղամարդիկ մինչև ատամները զինված, ճանապարհի եզրի ժայռերի արանքից դուրս եկան: Պահակներն ու մի քանի չեթեներ ուզեցին փախչել, բայց հայ գրոհայինները նրանցից ոչ մեկին թույլ չտվեցին ճողոպրել և առանց խղճմտանքի նրանց սպանեցին ոնց որ շների: Հետո մեզ տարան մի առանձնացած վայր, որտեղ մեզ խմելու ջուր տվեցին ու կերակուր:

Մենք այնքան ուժասպառ էինք, որ չկարողացանք ճամփա ընկնել մինչև հաջորդ օրը, երբ բաժանվեցինք տարբեր խմբերի՝ փորձելով կրկին հասնել մինչև ծով, ինչը գուցե խելահեղություն էր, բայց դա էր նաև միակ հնարավորությունը:

Այդ գիշերներից մեկի ընթացքում Ռիտան, առանց ինձ զգուշացնելու, անհայտացավ: Ես չէի կռահել, թե որևէ բան է տեղի ունենալու: Ոչինչ չէի կարող անել նրա համար, պարզապես չկար: Մտածեցի, որ տեղի ունեցածից խնեթացած՝ ցանկացել է գնալ հասնել մեզանից առաջ գնացող աղջիկների խմբին. մի բան, որ անհնարին էր:

Բայց Աստծո կամոք ինձ վիճակված չէր, որ դուրս պրծնեի այդ իրավիճակից: Երկու օր անց թուրքերը կրկին մեզ բռնեցին, և հակառակը կատարվեց, նրանք սպանեցին մեզ ուղեկցող հայերին:

Ես ձեզ չեմ պատմի, թե ինչ վայրագություններ մեզ հետ վարվեցին: Մի ամիս անց, անվերջանալի տառապանքներից հետո հասանք Հալեպին մոտակա մի ճամբար: Այդ ժամանակ մենք դարձել էինք մարդկային կերպարանքով ուրվականներ: Ինձ համար կարևոր չէր, կմեռ-

նեի թե ոչ, արդեն ամեն ինչ անիմաստ էր: Եկան մի քանի թուրքեր՝ հավանաբար սանիտարական բաժանմունքից: Ընտրեցին նրանց, ովքեր դեռ ի վիճակի էին քայլել: Ես նրանց թվում էի. ուժեղ եմ և բացի այդ միշտ հիշում էի Աստիկ պապի բառերը՝ «Երբեք չհանձնվես» և հասկացա, որ այնտեղ մնացածները դատապարտված էին տեղում մահանալ առանց ջրի և որևէ կերակուրի:

Մի քանի ժամ քայլեցինք ձիերին նստած պահակների հսկողությունում, որոնք իսպառ դուրկ էին որևէ խղճմտանքից՝ ըստ իրենց զբոսնորած վարվեցողությունից: Եթե որևէ կին ուժասպառ ընկնում էր, մտրակով ծեծում էին, որ նորից քայլեր... Եթե ի վիճակի չէր՝ նրան գնդակահարում էին:

Մթնշաղին հասանք ինչ-որ հին ավերակների, այնտեղ ես տեսա շատ աղջիկների և երիտասարդ կանանց:

Անհավատալի էր, բայց Ամալյան, Ալիսը և Լիզան այնտեղ էին: Աղջիկները վատ պայմաններում էին, նրանց հագի շորերը վերածվել էին քուրջերի, շատ կեղտոտ, վարակիչ վերքերով և ոջիլներով պատված, բայց կենդանի էին: Նրանց հարցրի Սոֆյայի մասին: Ինձ ասացին, որ Կոնիայի ոստիկանապետը ընտրել էր մի քանի հայ աղջիկների, նրանց թվում Սոֆյային, ու բեռնատար մեքենայով տարել:

Ինձ ասացին, որ Կարմիր Ուաչը մոտակայքում հիվանդանոց ունի և հենց որ կարողանում էին, նրանց կերակուր էին փոխանցում, թեև պահակները փորձում էին խանգարել: Սակայն Կարմիր Ուաչի աշխատողները նրանց փող էին տալիս, որ չտեսնելու տային: Չնայած դրան՝ ամեն գիշեր մի քանի կին էր մահանում և որոշ կանայք՝ անհետանում:

Ես սպասեցի, մինչև որ մեկնումեկը գար Կարմիր Ուաչից: Երբ պահակները թողեցին, որ մտնեն երկու սայլակներով ուտելիք բերողները, կանայք, որ դեռ ի վիճակի էին, ուրվականների պես տեղից բարձրացան: Ես օգտվեցի առիթից և բժիշկներից մեկին հանձնեցի իմ անձնագիրը, որ ներսի գրպաններից մեկում էի պահել:

Ես ձեզ դեռ չեմ ասել, որ ես կրկնակի քաղաքացիություն ունեմ: Նաև Փրանսիացի եմ, քանի որ իմ առաջին ամուսինը Լիոնից էր և նա էր ինձ համար ձեռկերպել Փրանսահայատակ լինելը, որից ես երբեք չեմ հրաժարվել:

Հենց դա էլ մեզ փրկեց: Մի քանի ժամ հետո ներկայացավ Վիլյամ Դոդդը՝ բժիշկ, որը ղեկավարում էր Կոնիայի Հյուսիսամերիկյան հոսպիտալը, այդ երկրի Հյուսիսատար հետ: Նրանք պահանջեցին, որ իրենց հանձնեն Փրանսիացի կանանց: Ճամբարի պետը փորձեց ընդ-

դիմանալ, բայց ի վերջո տեղի տվեց: Ես հավաստիացրի, որ աղջիկները իմ դուստրերն են, ինչպես նաև իրենց քույր Սոֆյան, որին ինչպես ինձ հայտնի էր, առևանգել էր Կոնիայի ոստիկանապետը:

Հոգուս խորքում շատ էի ափսոսում, որ ուրիշ ոչ ոքի չկարողացա հետս տանել: Բժիշկ Վիլյամ Դոդդը ուժեղ ընդհարման գնով հասավ նրան, որ աղջիկներն ինձ հետ գան, բայց ավելին նրան չհաջողվեց: Եթե վիճարանությունն ավելի սաստկանար, նրան կսպաննեին:

Նա մեզ տարավ Հյուսիսամերիկյան հոսպիտալ: Այնտեղ մենք լվացվեցինք, ոջիլներից մաքրվեցինք, մեր վերքերը բուժեցին, հագանք մաքուր շորեր, քնեցինք մահճակալին, սնվեցինք և վերադարձանք մարդ արարածների արժանապատվությունը:

Բժիշկն անմիջապես հարցում արեց: Սոֆյային հանձնել էին մի գերմանացի հրամանատարի: Սկզբում դա ինչ-որ չափով ինձ հանգրստացրեց: Այնուհետև նա ինձ հաղորդեց, որ հրամանատարը գնացել էր դեպի Տեր-Ջոր՝ մի փոքրիկ բնակավայր անապատի մեջտեղում, որտեղ կենտրոնացնում էին ողջ մնացած հայերին, որպեսզի այնտեղից տաննին իրենց վերջնական բնակավայրերը, այսինքն՝ դեպի ունայնություն, քանի որ լուր էր տարածվել, որ իրականում նրանց այնտեղ լքում էին կամ սպանում, կորցնելով խորխորաններում, որտեղ նրանց աճյունը վայրի գազանների ու անգղների համար կեր էր դառնում:

Փրանսիայի Հյուսիսատար խոր անհանգստություն ցուցաբերեց Սոֆյայի անհետացման առթիվ և Հայկալում Գերմանիայի Հյուսիսատարից պահանջեց, որ բոլոր Հնարավոր միջոցները ձեռնարկեն Սոֆյային գտնելու համար:

Բժիշկ Վիլյամ Դոդդը անխոնջ ու վճռական մարդ էր: Նա մտերմացել էր Հայկալում գերմանական տեխնիկական դպրոցի մի շարք դասախոսների, մանավանդ տնօրենի՝ դոկտոր Հուրերի հետ, որն ըստ Դոդդի անհարմար էր զգում գերմանացի զինվորականների և ահապարակ իր երկրի պահվածքից:

Այդտեղից սկսած՝ այլևս ոչինչ չիմացա, թերևս միայն այն, որ փորձում էին ինձ տանել Փրանսիա: Ես հասա նրան, որ աղջիկներին Փրանսիական մի շոգենավ նստեցնեն: Բայց ես որոշեցի մնալ, անշուշտ իմ Փրանսիական անձնագրով, որն ամեն բան հեշտացնում է: Այստեղից ես չեմ գնա, մինչև Սոֆյային ու Ռիտային չգտնեմ: Համոզված եմ, որ նրանք ողջ են և միակ բանը, որ կարող եմ ասել, ուրախ եմ, որ ձեզ նման մարդիկ որոշել են նույնը:

Մայն դը Լատուր... նրանց կգտնենք:

Լիզա Զամբազյանը սեղմեց ձեռքս, որ մինչ այդ բռնել էր: Այդ ժամանակ ես նրան պատմեցի Ռիտա Հակոբյանի նամակի, նրա կտակի մասին, այն մասին, որ անցյալ տարվա օգոստոսի վերջին Ռիտան գտնվում էր Բուլղարիայում, Սոֆիայում: Լիզան հեծկլտում էր ինձ լսելիս և սեղմում բռունցքները լուրերից ոգևորված:

– Գիտեի, գիտեի, որ Ռիտային հաջողվել է փախչել: Եվ մի բան կասեմ ձեզ, գուցե և կենդանի է՝ անկախ ամեն ինչից... Ահ, պետք է փորձենք: Սիրտս վկայում է:

Հանկարծ հասկացա, որ գուցե և նա ճիշտ էր: Ռիտան կտակ էր թողել, բայց ո՛չ նոտարի և ո՛չ էլ որևէ մեկի միջոցով չէի իմացել, թե նա մահացել է:

Տեղիցս վեր կացա, զգացի, որ հաղթահարել եմ հիվանդությունս և պատրաստ եմ ամեն ինչի:

– Կգնամ Բուլղարիա, Սոֆիա: Եթե Ռիտան մահացել է, պետք է իմանանք... Գուցե և հիվանդանոցում է գտնվում:

Լիզա Զամբազյանը գրկեց ինձ լաց լինելով ու ասելով.

– Երբեք չպետք է հավատը կորցնել: Երբեք չպետք է հանձնվել:

Ձեռքերով ծածկեցի աչքերս, որ ինձ չտեսնեին լաց լինելիս: Այդ մարդիկ հենց նոր աննկուն կամքի ու արժանապատվության անզուգական դաս տվեցին ինձ, որը երբեք չեմ մոռանա:

ԱՊՐԻԼ 1916

52. ՄԻ ԱՆՀԱՎԱՏԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լիզա Զամբազյանը որոշեց մնալ Կոստանդնուպոլսում, թեև ինքն էլ էր շատ ուզում ճամփա ընկնել, սակայն ուժերն իրեն լքում էին և բացի այդ մտածում էր, որ իրեն հարկավոր է մնալ Թուրքիայում, քանի որ ամեն բոլոր կարող էր լուր ստանալ Սոֆյա Հակոբյանից: Նրա կարծիքով դա ժամանակի խնդիր էր, քանի որ իր զարմուհին, համոզված էր՝ կենդանի էր:

Մուհամմեդ Զիան կատարեց իր խոստումը: Մի առազաստանավով, որը վարում էր մի թուրք, Բոսֆորով մեզ տարավ մինչև Բուրգաս, քանի որ ո՛չ ստեղծված իրավիճակը և ո՛չ էլ պատերազմը չէին կարող խանգարել, որ մաքսանենդներն իրենց թանկարժեք ապրանքներով հասնեին որևէ տեղ: Շատ ժամանակ էր, որ մենք իրար չէինք տեսել, բայց նա շարունակում էր համարել, որ կյանքով ինձ էր պարտական: Նրա կարծիքով ինքն ընդամենը հանուն բարեկամության իր պարտքն էր վճարում: Զիան որոշեց մնալ Բուրգասում, սպասելով մեզ, քանի որ չէր վստահում նավի տիրոջը, այնպես որ այնտեղից սկսած՝ ոմն Իգոր Ռաչչենկոյի ուղեկցությամբ, ով ծագումով ռուս էր և ամուսնացած էր բուլղարուհու հետ, գյուղամիջյան ճանապարհներով, բանակից գողացված ջորիներին հեծած՝ մի կերպ հասանք Սոֆիա:

Ինչ վերաբերում է ինձ, բոլոր հիվանդություններս մնացին հետևյալով: Լիզայի պատմածը, նրա հավատը, կյանքն ընկալելու նրա արտասովոր կերպն ինձ ստիպեցին փոխել մտածելակերպս: Հիմա միայն մտածում էի, որ հրաշքները անհնարին չեն:

Այնպես որ, ուղղվեցի դեպի Պատեր Մաքսիմովի նոտարական գրասենյակը, որը գտնվում էր, ինչպես մեզ ասացին, Ալեքսանդր Նևսկու եկեղեցու մոտ: Մեզ վատ լուր հայտնեցին, նոտարը մի երկու ամիս առաջ մահացել էր: Պատերազմի պատճառով նրա արձանագրությունները գրադարակների վրա ծածկվել էին փոշիով: Դռնապանը մեզ ասաց, որ դեռ հայտնի չէ, թե նոտարին փոխարինողը երբ

կանցնի աշխատանքի: Լավ լուրն այն էր, որ նա ինձ սիրահոծար ուղեկցեց նոտարական գրասենյակի ծառայողի՝ էդուարդ Վասիլեի տուն, որը մոտ էր ապրում: Նա առանց առարկություն լսեց իմ խնդրանքն ու ինձ հետ վերադարձավ հին նոտարական գրասենյակ: Այնտեղ ստիպված բացեց պատշգամբներից մեկի պատուհանը, որ լույս թափանցեր:

— Ահա՛ այստեղ է, մայե, մաղամ Ռիտա Հակոբյանի թղթածրարը: Ինչպես տեսնում եք անդորրագրից, հաշիվը վճարված է կանխիկ դրամով: Զինվորական հոսպիտալում է այն իրականացվել, գուցե պետք է այնտեղ գնանք...

Երկու հարյուր ֆրանկը, որ վճարեցի Վասիլեին, մեծ արժեք ուներ, և միասին քայլեցինք զրոսայգու ծառուղիով դեպի զինվորական հոսպիտալ:

Այնտեղ մթնոլորտը բոլորովին այլ էր: Շտապ օգնություն կառքերը շարունակ մտնում ու դուրս էին գալիս լծված ձիերով կամ ջորիներով, այգում վրաններ կային, իրար վրա դարսված դազաղներ: Ժամապահը մեզ կանգնեցրեց դռան մոտ, մինչև որ եկավ հերթապահ սպան: Վասիլեը սովոր էր չփվել ամեն տիպի մարդկանց հետ, իսկ բուլղարները թեև համառ՝ բայց շատ հասկացող են: Քանի որ չէինք կարող մտնել այնտեղ, մեզ ուղեկցեց դեպի ծառայողական մուտք և միայն խնդրեց, որ երբ դուրս գանք շենքից՝ նույն տեղով անցնենք: Ուղղվեցինք դեպի տնօրինություն: Հերթապահ սերժանտը այնքան էլ լավ տրամադրություն մեջ չէր: Վասիլեը նրան իրար վրա ծալծված թղթադրամներ տվեց և ինձ ցածրաձայն ասաց, որ քսան ֆրանկի համարժեք էին: Սերժանտը կակղեց անմիջապես և սկսեց ուշադիր լսել մեր խնդրանքը:

— Մաղամ Հակոբյան..., տեսնենք այստեղ... Դուք ասում եք, որ անցյալ տարվա օգոստոսի 28-ին... Հակոբյան... այդպես, այդպես... Բայց այստեղ ոչ մի մահվան դեպք գրանցված չէ: Ոչ, այստեղ չի վախճանվել, գուցե իր ցանկությունը է թողել հիվանդանոցը: Երբեմն անհույս հիվանդները չեն ուզում այստեղ կյանքից հեռանալ: Բայց եթե ուզում եք, կարող ենք իրեն բուժող բժշկին հարցնել: Այստեղ կա նրա ստորագրությունը, բժիշկ Ստանը... մի տեսնե՛ք, աշխատանքից ազատված է... Բախտներս չի բերում... Բայց սպասեք, ես գիտեմ, թե Ստանը որտեղ է ապրում, Ազգային թատրոնի անմիջապես հետևի նրբանցքում: Երկու ժամից ավարտում եմ հերթապահությունը և կարող եմ ձեզ նրա տուն տանել... Նա մի քիչ բոխ մարդ է, բայց եթե հետևերս երկու շիշ օղի վերցնենք... Համաձայն եք:

Վասիլեը վրաս բազմանշանակ նայեց, և ես համաձայնեցի: Հանեցի ևս հարյուր ֆրանկ ու տվեցի սերժանտին: Դա օգնեց, որ նրա հերթապահությունը ավելի սահուն դառնա, և քառորդ ժամ անց դուրս եկանք հիվանդանոցից: Հետաքրքրությունից այրվում էի: Ի՞նչ պատահած կլիներ Ռիտա Հակոբյանին: Գոնն այնտեղ նա մահացած չլիներ:

Կես ժամ հետո մենք այն շենքի անկյունում էինք, որտեղ պետք է որ ապրելիս լիներ բժիշկ Պետյա Ստանը՝ բուլղարական փառապանծ բանակի վիրաբույժը: Բարձրացանք այդ գրեթե ավերված շենքի հինգերորդ հարկ փայտե բարձր սանդուղքով, որի ցեցը կերած աստիճանները ամեն ոտք դնելիս ճոռում էին:

Բժիշկ Ստանը մի փոքր ուշացումով դուրս բաց արեց: Նրա վարանոտ փոքր աչքերը բոցավառվեցին միայն այն ժամանակ, երբ տեսավ երկու շիշ օղին, որ նոր էինք ճարել մոտակա գինու խանութում: Հետո մի պահ նայեց մեզ.

— Սերժանտ, ովքե՞ր են այս մարդիկ: Ինչո՞ւ եք եկել իմ տուն: Ես բացատրություն եմ պահանջում:

Սերժանտը չվախեցավ նրա խոսելու եղանակից: Թվում էր, որ նրան լավ է ճանաչում:

— Հարգելի մայոր, այս մայեն շատ է ուզում իմանալ, թե ինչ է պատահել ձեր հիվանդներից մեկին... մաղամ Հակոբյանին: Նայել եմ արձանագրությունների գրքում, այնտեղ չի գրանցված որպես մահացած և մտածեցի, որ դուք եք նրան քննել, կկարողանաք որևէ բան հիշել:

Բժիշկ Ստանը անհասկանալի ինչ-որ բան քրթմնջաց, բայց գոնե մեզ թողեց մտնել իր կացարանը՝ թափթփված, ավերված և վատ հոտով, ինչպես ամբողջ շենքը: Բայց մի տեղ գտավ, որտեղ կարողացանք նստել: Ես կասկածում էի, որ նրա նման մեկը ունենար այդքան կանոնավոր միտք, սակայն իրականությունն ինձ կրկին զարմացրեց:

— Մաղամ Հակոբյան, իհարկե նրան հիշում եմ... անկախ իր իրավիճակից՝ նա իսկական տիկին էր, աչքերը շատ գեղեցիկ էին, թերևս ամենագեղեցիկ հայուհին, որ երբևիցե տեսել եմ իմ ողջ կյանքում: Մայե, խնդրում եմ, որ ներող լինեք տանս մեջ տիրող անկարգության համար: Ես բոլորովին այլ մարդ էի մինչև վերջերս, նախքան երկու որդիներիս զոհվելը ռազմաճակատում. կոպում էին սերբերի դեմ: Հիմա ինձ համար լրիվ միևնույն է... Բայց վերադառնանք նրան, ինչը ձեզ բերել է այստեղ:

Մաղամ Հակոբյան... Սկզբում, երբ առաջին անգամ նրան տեսա, կարծեցի, թե թոքախտով հիվանդ է: Մշտապես ջերմում էր, այնքան նիհար էր, որ թվում էր, թե այլևս չի ապաքինվի: Հետո նա հիվանդացավ թոքերի երկկողմանի բորբոքումով: Այդ ժամանակ իսկապես մտածեցի, որ մեռնելու է: Նա եկել էր այստեղ ցար Ֆերդինանդի Համհարզներից մեկի երաշխավորությամբ: Հետևաբար, խոսքը չէր կարող վերաբերել որևէ աննշան մարդու, բացի այդ, թեև թուրքերի հետ մեր ունեցած ապուշ դաշնությունը, մենք հայերի հետ թշնամի չենք և շատերն են եկել ապաստանելու: Երբեմն թուրքերը պահանջում են, որ մենք հայերին նրանց վերադարձենք, բայց մենք երբևք դա չենք, անում, քանի որ գիտենք, որ նրանց մահվան կղատապարտ են:

Այս արտառոց դաշնությունը գերտերություններին և Բուլղարիային աղետի կրերի: Մաղամ Հակոբյանը ազնվագարմ տիկին էր, նույնիսկ իր այդ վիճակում էր դա զգացվում: Քանի որ մենք բավարար քանակությամբ մահճակալներ չունեինք և ինքն էլ անհույս վիճակում էր, ստիպված եղանք նրան ասել, որ նրան այլևս մեզ մոտ չենք կարող պահել: Մի օր նա անհայտացավ... Թեև հիշում եմ, որ ինչ-որ մեկն ինձ ասաց, որ նրան տարել են մի տեղ, որ կարողանա հանգիստ մահանալ... Մենք պատերազմի մեջ ենք, և ամեն օր մահանում են հարյուրավոր բուլղարացիներ: Ինձ էլ մի բան է մնում անել՝ նշանակել մորֆի, որովհետև շատերն այն աստիճանի ծանր են, որ մարդկային չէր լինի, որ նրանք ավելի երկար տանջվեին... Ինչ վերաբերում է մաղամ Հակոբյանին, շատ եմ ցավում նրա համար, բայց նա հազիվ թե էլ որևէ խնդիր ունենա: Ոչինչ ավելին չգիտեմ:

Մենք իջնում էինք աստիճաններով, երբ լսեցինք մայրի խոսքը, որ դռնից էր գալիս:

— Հարցրեք Բորիս Ռավարովին: Այդ անպիտանը ամեն ինչ գիտի:

Սերժանտը պատմեց, որ Ռավարովը գերեզմանափորներից մեկն է: Եթե Ռիտա Հակոբյանը մեռած լիներ հիվանդանոցում, նա կիմանար, և սերժանտի կարծիքով նա Սոֆիայի ամենատեղեկացված մարդկանցից էր:

Ինչ արած, հետ եկանք կրկին զինվորական հիվանդանոց: Քանի որ սերժանտն ինձ ուղեկցում էր, որևէ խնդիր չունեցանք ներս մըտնելիս:

Այդ ոմն Ռավարովին գտանք նկուղում: Տեսարանը իրոք շատ վըշտալի էր, երեք տասնյակից ավելի դիակներ շարված էին հատակին,

նրանցից մի քանիսը մերկ, արյան բծերով կամ առանց ծայրանդամի: Ռավարովը բարձրահասակ մարդ էր՝ նիհար, զգզված մորուքով: Նրան օգնում էր կիսով չափ հարբած բուժակը դիակները դնելու դազադների մեջ, որոնք փայտե արկղեր էին ծուռումուռ կտրված ու վատ մեխված:

Սերժանտ Կոստովը դիմեց նրան առանց շատ մոտենալու՝ ասես զգուշանալով նրա արձագանքից.

— Ռավարով, ուզո՞ւմ ես փող աշխատել, այո՞... Դե լավ, ասա, հիշո՞ւմ ես այն հայ կնոջը... Ի՞նչ եղավ նրան, մահացա՞վ... Մայր Ստանը լավ է հիշում: Կարծում է, որ նա ուղղակի գնացել է հիվանդանոցից... բայց ո՞ւր: Նա ինչպե՞ս կարող էր գնալ, եթե մահամերձ էր:

— Նրան տարան: Ես տեսա, թե ինչպես նրան տարան: Նրան դուրս հանեցին պատգարակի վրա ու դրեցին երկու ձիով լծված սայլին, բայց մեռած չէր: Չգիտեմ՝ թե ով, ոչ էլ՝ թե ուր, բայց տարան... Սայլը Բորիս Պենեկին էր, գիտեմ, որովհետև նա հաճախ էր դազադներ տանում եկեղեցիներ, բայց սա այդ դեպքը չէր: Հայ կինն այստեղից ողջ է դուրս եկել: Նրա անկողինը դեռ տաք էր, երբ հաջորդ հիվանդին պառկեցրին, նա ինձ ասաց, — Ռավարովը մատնացույց արեց իր օգնականին:

— Փաստորեն հայ կինը դուրս է եկել Պանեի սայլերից մեկով... Այդ ծեր սրիկան այսօր այստեղ եկե՞լ է: Գիտե՞ս, թե որտեղ է ապրում:

— Նա գիտե: Պետերը գիտե, որովհետև երբեմն բերում է նրնջեցյալների կոշիկները, որոնց տանում է... Ափսոս չե՞ր բարիքը փչացնել...

Այդ Պետերը, պարզվեց, խուլ էր: Բայց Ռավարովը կարողանում էր նրա հետ հաղորդակցվել: Մի քիչ ժեստով խոսելուց հետո՝ մարդը համաձայնեց:

— Ասում է, որ ապրում է Օբելիայում, Բանսկո գետի կամուրջի մոտ: Մոտ չէ, բայց հեռու էլ չէ: Գուցե երկու ժամվա արագ քայլելու ճանապարհ... Այնտեղ է ապրում էդ սատանայի ծնունդ Բորիսը:

Սերժանտ Կոստովը նայեց Վասիլեին: Երկու ժամվա քայլելու: Դա հեռու չէր, այդ իսկ պատճառով կրկին դուրս եկանք հիվանդանոցից Բորիս Պենեկին փնտրելու: Ես հոգնել էի, ծանր էի շնչում, քանի որ դեռ լրիվ չէի ապաքինվել, բայց ուզում էի իմանալ, թե ինչ է պատահել Ռիտա Հակոբյանին, թեև հաստատ գիտեի, որ մահացել է: Մենք բավականին արագ քայլում էինք գրոսայգիներով, որոնցում իրենց գլխիկներն էին պարզում առաջին ծաղիկները: Ոորհրդածում

էի իմ շուրջը կատարվող ամեն ինչի մասին: Մեն մենակ գնալով ես ավելի էի խորացել լարիրինթոսում՝ ողջ կյանքիս ընթացքում, որում թերևս սխալվել էի իմ նպատակների առումով: Հայկական Հարցը վաղուց, տարիներ ի վեր ինձ համար անձնական Հարց էր դարձել: Ես ամբողջովին ներգրավվել էի նրանում, և հանգամանքներն էլ իրենց հերթին էին ինձ ավելի ու ավելի ընկղմում այդ Հարցի մեջ՝ խանգարելով ինձ դուրս գալ, ազատվել մի իրավիճակից, որն ինձ այնքան ցնցում էր:

Սերժանտը և Վասիլը շատ ավելի արագ էին գնում, քան ես: Ի վիճակի չէի և երեք անգամ ստիպված խնդրեցի նրանց, որ կանգ առնեն, որ շունչ քաշեմ:

— Ձեզ ի՞նչ է պատահել, մայն, մի՞թե Սոֆիայի օդը ձեզ բարերար չէ:

Գլխով ժխտեցի, փորձելով բացատրել նրանց, որ վերջերս թոքաբորբ եմ տարել, որ շուտ եմ հոգնում, որ դա ամենևին էլ կարևոր չէ:

— Գնանք, գնանք, միայն ձեզ խնդրում եմ, որ այդքան արագ չբայլեք: Ո՛չ ձեր եռանդն ունեմ, ո՛չ էլ ձեր երիտասարդությունը:

Լավ եղանակ էր. հրաշալի, տաք՝ զբոսնելու համար: Բայց ինչ կոստանդնուպոլսից դուրս էի եկել, այս ու այն գործերի մեջ՝ երեք չէի հանգստացել: Չէի դադարում մտածել էդուարի, Սոֆիայի, Ռիտայի մասին, այն մասին թե ինչ է կատարվում Թուրքիայում: Իմ դեպքում սա ընդամենը մի թեթև զրոսանք էր, սակայն Հարյուր Հազարավոր Հայերի՝ ծերերի, կանանց, երեխաների համար, — քանի որ տղամարդկանց ճամփաներով քշել էին ու սպանել, նախքան այդ, — իսկ երկար, մինչև վերջին շունչը քայլելը մահ էր. ով չէր կարողանում, մահակով ծեծում էին կամ սպանում: Ի վիճակի չէի հասկանալ այն զարհուրելի իրականությունը, որ թուրքական կառավարությունը փորձում էր թաքցնել Եվրոպայից: Գերմանացիները նույնպես դարձել էին այս ահռելի ոճիրի մեղսակիցները, սակայն համոզված էի, որ Գերմանիայի ժողովուրդը անտեղյակ է այդ Հարցից:

— Հասել ենք: Սա է Բանսկո գետը, իսկ սա էլ Բորիս քեռու դուքանն է, նրան այսպես գիտեն բոլորը: Տեսնենք բախտներս կրե՞րի՞, որ նրան գտնենք, որովհետև տեղը տիտիկ չի անում, օձաձկնից սոթիլիկ է:

Իջանք գետափ, և հարկ չեղավ նրան երկար փնտրել: Այնտեղ էր քեռի Բորիսը, մեզ էր նայում կասկածանքով՝ համոզված, որ նրան դիմելիս մենք նրան գլխացավանք ենք պատճառելու:

— Ի՞նչ են ուզում ինձանից ձերդ մեծությունները: Ինչո՞վ կարող եմ ձեզ օգտակար լինել: Ուզում եք ինչ-որ բա՞ն տեղափոխել:

— Լսեք, քեռի Բորիս, մի բան ենք ուզում միայն հարցնել: Այս պարոնին հետաքրքրում է, թե ի՞նչ պատահեց այն հայ կնոջը, որին կիսամեռ տարար գինվորական հիվանդանոցից:

Բորիս քեռին ինձ գննեց փոքր-ինչ կասկածանքով:

— Ահ, իհարկե: Հայ կինը... Ճիշտն ասած չգիտեմ՝ մեռած կլինի թե ոչ, թեև կարող եմ երդվել, որ նա հիմա ընկերակցում է Սուրբ Պետրոսին: Գիտեք ինչ, ես նրան միայն հանել եմ այնտեղից, որովհետև ինձ խնդրել էին: Նրա հետ ոչ մի կապ չունեմ: Ոչինչ չգիտեմ և ոչ էլ հիշում եմ, թե ուր տարա նրան:

— Դե լավ, քեռի Բորիս: Ձե՞ որ բոլորս գիտենք, թե ինչ հիշողություն տեր ես: Նույնիսկ հիշում ես այն օրը, երբ մայրդ քեզ լույս աշխարհ բերեց: Դե, ասա այս պարոնին, թե կնոջը այստեղ ես թողել: Գուցե մի քիչ փող վաստակես դրա դիմաց:

Բորիս Պեննի դեմքը պայծառացավ լսելով այդ:

— Լավ, գուցե և մի բան մտարերեմ: Թեև ճիշտն ասած՝ գնալով գլուխս ավելի է վատանում...

Այդ պահին հանեցի գրպանիցս մի քանի թղթադրամ, և մարդն անմիջապես վերականգնեց իր հիշողությունը:

— Հայուհի՞ն: Գիտե՞ք՝ ամենահետաքրքրականը որն էր: Նրան ուղեկցում էր մի թուրք կին, գուցե և իր սպասուհին էր, բայց նրան ոչ մի վայրկյան մենակ չթողեց: Ինչ արած, ստիպված նրան հոսպիտալից տարա, քանի որ ինչ-որ մեկն ասաց, որ վարակիչ հիվանդ է... և որ չի կարող մնալ այստեղ: Սուտ էր՝ իսկապես նա շատ հիվանդ էր, մեռնում էր, բայց ոչ ոքի չի վարակել: Ես նրան տարա այստեղից ոչ հեռու մի տեղ՝ Թրքուհու հետ միասին, որովհետև հիվանդանոցում նրան այլևս չէին ուզում թողնել, ի՞նչ պետք է աներ մի կին տղամարդկանց հիվանդանոցում: Եթե ուզում եք ձեզ կուղեկցեմ, բայց այլևս նրանց մասին ոչինչ չեմ լսել: Գնանք:

Մեզ տարավ իր ծածկված սայլերից մեկով, անդադար խոսելով, ամեն խոսքի գլխին հայհոյելով թուրքերեն և սերբերեն: Նրա կարծիքով միակ լավ մարդիկ ուսաներն ու Փրանսիացիներն էին, ինչպես որ ընդունված էր Բուլղարիայում:

Չգիտեի, թե ինչ պետք է մտածեմ, լրիվ հուսախաբ էի, առանց իմանալու՝ ո՞ր ճանապարհով գնալ, և ինչպես Վասիլը, այնպես էլ սերժանտն ինձ այնպես էին նայում, կարծես ես գժվել էի:

Երեկոյան կողմ հասանք ծայրամասի թաղամասերից մեկը, որտեղ անմշակ դաշտերում վերջին տները իրարից հեռու էին, քանի որ հողագործի խիստ պակաս կար: Ցածր ամպերը խառնվում էին մշուշին,

որը դուրս էր գալիս դարչնագույն բլուրներից, և տեսարանն այնքան ճնշող էր, որ մի պահ մտածեցի չըջվել և ուղղվել դեպի կայարան: Եվ թող լինե՞ր՝ ինչ Աստված կամենար: Ես ասես լրիվ ուժասպառ էի եղել:

Այդ ժամանակ, վերջին տնից հանկարծ մի կին հայտնվեց: Ձէր թվում, թե նա պատրաստվում է ինչ-որ տեղ գնալ և մեզ այնտեղ տեսնելով զարմացավ: Թրքուհին էր, դա երևում էր իր կրած հագուստից ու տեսքից: Կոահեցի նրա հուսահատ լինելը, և նա էլ ինձ նայեց սևևոուն: Այդ ժամանակ Վասիլը նրա հետ թուրքերեն խոսեց, և նրա բառերը ամայութան մեջ բարձր հնչեցին, քանի որ ոչինչ չէր կարող լուեցնել նրանց:

— Այ կին, ճանաչո՞ւմ ես մի հայ կնոջ, տիկին Հակոբյանին, քեզ մի բան ասո՞ւմ է այդ անունը:

Այդ ժամանակ կինը ծածկեց դեմքը ձեռքերով և սկսեց հուսահատ լաց լինել: Մենք լուռ, մի քանի բուսե չկարողացանք արձագանքել, մինչև որ սայլից իջա նրան մոտենալու համար: Թրքուհին առանց մի բառ ասելու նորից մտավ տուն՝ աղքատիկ կահավորված երկու հասարակ սենյակ:

Այնտեղ, ամենախորքում, մի անհարմար մահճակալի վրա, ամբողջ մարմինը սավանով ծածկված, բացի դեմքից, մի հասուն կնոջ դիակ էր հանգչում: Անկասկած Ռիտա Հակոբյանինը:

Հուզմունքից ինձ կորցրած՝ ծնկաչոք ընկա մարմնի մոտ: Հասել էի մինչև այնտեղ՝ հետևելով իմ ներքին ձայնին, բայց ուշացել էի: Գուցե ժամեր առաջ կարողանայի ասել նրան, որ շարունակում եմ սիրել ժամեր առաջ կարողանայի ասել նրան, որ շարունակում եմ սիրել իրեն, որ համոզված լինեմ, գտնելու եմ Սոֆյային: Աչքերս մշուշվեցին արցունքներից, անզորութունից ու զգացմունքներից, որովհետև այդ կինը միշտ եղել էր անհասանելի մի երազ, և անգամ ճակատագիրը մեզ թույլ չտվեց վերջին անգամ հանդիպել:

Երկար ժամանակ մնացի այդ ցուրտ սենյակում, դողերոցքի մեջ: Ջգում էի, թե ինչպես էր ինձ համակում տենդը՝ ցանկանալով մեկընդմիջտ վերջ տալ հանգամանքների բերումով ունայնացած կյանքիս:

Հետո փորձեցի գտնել որևէ հայկական եկեղեցի: Սոֆիայում դրանք մի քանիսն էին, և գտանք մեկը այդտեղից ոչ հեռու: Քահանան ըմբռնեց իմ դժվարին կացությունը, իսկ առատաձեռն նվիրատու-թյանս շնորհիվ լուծեցի մնացած հարցերը: Այդ գիշեր, ըստ հայկական սովորույթի, արթուն նստեցինք ննջեցյալի կողքին: Ինձ հանգիստ չէր տալիս այն միտքը, որ ամեն ինչ կարող էր այլ կերպ լինել:

Մենք նրան թաղեցինք առանց տապանաքարի, չկար մեկը, որ

հանձն առներ անել դա: Բայց քահանան ինձ խոստացավ, որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կգրադվի այդ հարցով: Երբ դուրս եկանք եկեղեցուց, թրքուհին դրսում ինձ էր սպասում լացակումած աչքերով ու տխուր հայացքով: Հարցրի նրան, թե որևէ բան կարո՞ղ եմ նրա համար անել: Նա գլխով մերժելու նշան արեց, այնուհետև հանեց մի ծալված նամակ, հողի բծերով և ինձ հանձնեց: Ավելացրեց, որ դա գրել է իր տիրուհին մի քանի օր առաջ, երբ դեռ ուժերը ներում էին: Ես նամակը դրեցի գրպանս, որովհետև ուզում էի կարդալ այն, երբ առանձին լինեի:

Հետո մենք ոտքով անձրևի տակ քայլեցինք դեպի կայարան: Վասիլը և Կոստովն ինձ ընկերակցում էին լույսայն: Պատերազմը բոլորիս դարձրել էր ավելի մարդկային, և մենք միմյանց հրաժեշտ տվեցինք իրար ձեռք սեղմելով:

Ես պետք է մեկնեի Վառնա և այնտեղից վերադառնայի Բուռնա, որտեղ ինձ սպասում էր Մուհամմեդ Զիան: Դա էր իմ ճակատագիրը, որից խույս տալ չէի կարող:

Սուր հնչեց կայարանապետի սուլոցը, և Սև ծովի ճեպընթացը դանդաղ սկսեց առաջ շարժվել: Հետևում Սոֆիայի հայկական ծխական փոքրիկ գերեզմանոցում, Բուլղարիայի սև ու խոնավ հողի տակ թաղված մնացին երազանքներս:

53. ՌԻՏԱ ՀԱԿՈՒՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ

Բախտս բերել էր, որ ինձ հաջողվել էր գնել ճևպընթացի միակ վագոն ննջարանի վերջին կուպեի տոմսը: Այնքան ուժասպառ էի, որ փովեցի մահճակալին առանց հազուստս հանելու:

Ահավոր մղձավանջի մեջ էի, որում արդեն որերորդ անգամ էղուարին տեսնում էի մեռած և ուրիշ, անծանոթ Սոֆյայի, որը գնում էր Հեռուն՝ թիկունքն ինձ դարձրած: Ոչինչ չէի կարող անել հանուն նրանց: Մեզ հետապնդում էր անողոր հորդան, իսկ ես անկարող էի ազատվել այդ չարանենդ ու վայրագ արարածներից, որոնք միայն մեր մահն էին տենչում:

Հետո հավանաբար խաղաղվեցի, և երազս փոխվեց: Կրկին այն պահն էր, երբ մի չքնաղ կին էր դեպի ինձ գալիս նավի խցիկից և ինձ անձնատուր լինում: Այդ պահին արթնացա, երբ գնացքն անսպասելի արգելակեց երթուղու ոչ գլխավոր կայարաններից մեկը մտնելիս:

Այդ ժամանակ միտքս եկավ այն նամակը, որն ինձ հանձնել էր նրա սպասուհին: Հանեցի գրպանիցս և խնամքով բացեցի այն:

Սոֆիա: Բուլղարիա, ապրիլ 1916

Սիրելի՛ Անրի

Չգիտեմ, երբևէ կհասնի՞ քեզ այս նամակս: Ուզում եմ հավատալ, որ այդպես կլինի, քանի որ զգում եմ, որ ինձ շատ մոտ ես, թեև ֆիզիկապես շատ հեռվում:

Ուզում եմ քեզ պատմել տեղի ունեցածը: Ստիպված փախանք Կոստանդնուպոլսից, բայց ճակատագիրը մեր գլխին դաժան խաղ խաղաց, քանի որ Սոֆյան մեր դուստրը և ես ընկանք թուրքերի ձեռքը: Նաև մեզ հետ էին իմ զարմուհի Լիզա Չամբազյանը և քրոջս ու եղբորս դուստրերը: Յետո թուրքերը մեզ բաժանեցին: Կարծեցի, թե վշտից կմեռնեմ, որովհետև գիտեի նրանց գլխին գալիքը: Ինձ հաջողվեց փախչել և հեռանալ Կոստանդնուպոլսից հավատարիմ սպասուհուն՝ Միկասի շնորհիվ: Նա թուրք կին է, որն ամբողջ կյանքում մեր տանն է աշխատել: Վտանգեց

իրեն հանում ինձ, հանեց ինձ արտաքսվածների ճամբարից: Ամեն հարցում օգնեց, թաքնվեցի նրա ազգականների տանը: Բուլղո թուրքերը չէ, որ մտածում են իրենց սրիկա կառավարության պես: Բայց իմ ողջ մտածմունքը Սոֆյան է, չեմ կարողանում հաշտվել նրան կորցնելու մտքի հետ: Ներքուստ մի ծայն ինձ ասում է, որ նա ողջ է: Գերմանական դեսպանատան ներսում ես լավ կապ ունեի և ինձ հաջողվեց անձամբ տեսնել դեսպանին՝ ֆոն Վանգենհայմին: Անուսիսն ֆինանսական մեծ շահույթներ ուներ Գերմանիայում, որոնք նաև մեր ընտանիքին էին:

Դեսպանն իրեն շատ սառն ու անտարբեր պահեց, մարդկային ոչ մի մոտեցում չցուցաբերեց, սակայն այդուհանդերձ ինձ խոստացավ հետաքրքրվել: Վերջին տեղեկությունը Սոֆյայի մասին այն էր, որ մի գերմանացի սպա նրան հանել է արտաքսվածների ճամբարից: Դա ինձ հուսադրեց, որ կենդանի է և ինչ-որ ժամանակ նրան կգտնենք: Գերմանական հետախուզական ծառայությունները տեղեկացրին ֆոն Վանգենհայմին, որ սպային, որի մասին հիշատակվում էր, ոմն էրիխ ֆոն Շյոբենբիցն ընդհանրապես էին ծառայության բուլղարա-գերմանական գլխավոր շտաբում՝ նստավայրը Սոֆիայում: Այդ ժամանակամիջոցում թոքերիս հիվանդությունը շատ էր խորացել: Մի հայ բժիշկ ինձ ասաց, որ ինձ մնում է ապրել վեց ամիս: Բացի այդ, չէի կարող մնալ Կոստանդնուպոլսում, քանի որ թուրքերն իմացել էին, որ ես քաղաքում եմ և ուզում էին ինձ կենդանի բռնել: Նրանց հարկավոր էր իմ թույլությունը, որպեսզի տիրանային Փարիզում և Բեռլինում մեր ներդրած դրամազխիսն ու բաժնետոմսերին:

Ստիպված նորից փախա Միկասի ընկերակցությամբ: Շատ դժվարությունների և անթիվ վտանգների գնով մի կերպ հասանք Սոֆիա: Այդ ժամանակ հազիվ էի կանգնում ոտքի վրա և ունեցա հիվանդության սաստիկ սրացում: Բուլղարացի մի զինվորական խղճահարվեց իմ վիճակից և ինձ տարավ զինվորական հիվանդանոց: Հիվանդանոցի պետը՝ գնդապետը, համաձայնեց, որ մի քանի օր մնամ այնտեղ... Մի քանի օր ես հազիվ էլ դիմանայի: Խնդրեցի հայ քահանա և մի նոտար: Չաստատ պետք է իմանայի, որ քեզ հասնելու է նամակս, որում քեզ հայտնում էի, որ Սոֆյան մեր դուստրն է: Ես ոչ մի կասկած դրանում չուներ:

Կարծում էի, թե նոտարական գրասենյակի միջոցով նամակս կհասնի քեզ: Իմ միակ հույսն էր: Յետո վիճակս նորից վատացավ: Միկասն ինձ պատմեց, որ չորս օր տենդի մեջ զառանցել եմ: Երբ սրացումն անցավ, հազիվ էի շնչում, և զինվորական բժիշկները կարծեցին՝ ինձ մնացել է մի քանի ժամ: Կարգադրեցին, որ ինձ հիվանդանոցից հանեն: Չէին ու-

զում, որ այնտեղ մենք, որպեսզի ինձ հետ կապված խնդիր չունենային: Չայ քահանան ինձ համար մի տուն գտավ ծայրամասային թաղերից մեկում: Միկասը նրան բացատրեց, որ թուրքերն ընկել են իմ հետքին, և այդ բարի մարդն ինձ թաքցրեց:

Մի քանի ամիս շարունակ պայքարեցի իմ հիվանդության դեմ: Չիմա գիտեմ, որ այն վերջնականապես ինձ հաղթել է և ինձ մի երկու օր է մնացել: Այս նամակը քեզ համար եմ գրել: Դու իմ միակ հույսն ես, որ Սոֆյան կարողանա ազատություն ստանալ: Արա դա հանուն մեզ: Մենք երջանիկ եղանք մի քանի ժամ. դու ինձ տվեցիր քո սերը, իսկ ես այն ընդունեցի, քանզի քեզ ճանաչելիս իմացա, թե ով էիր և ինչեր էիր անում հանուն հայերի: Չիմա չարիքը տիրացել է աշխարհին ու Չայաստանի չքնաղ հովիտները ավաղ կրկին չեն ծաղկի: Սիրտս նվաղում է այն մտքից, որ դուդուկը լուռ կմնա իմ այնքան սիրած երկրում: Բայց ես ներքուստ զգում եմ, որ շատ ժամանակ անց ամեն բան կլինի ինչպես նախկինում: Այդ ժամանակ ես և դու կրկին միասին կլինենք:

Իմ ամբողջ սիրով՝ Ռիտա

ՄԱՅԻՍ – ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1916

54. ՀՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այն, ինչ տեղի ունեցավ Սոֆիայում, ինձ զցեց խոր մելամաղձության մեջ: Ես անզոր էի ճակատագրի դեմ, որն արգելեց ինձ ու Ռիտային վերստին տեսնվել: Գուցե քիչ կամք էի գործադրել. ընդամենը մի քանի ժամ շուտ հասնելու դեպքում նրան կենդանի կտեսնեի և զոնն կկարողանայի հրաժեշտ տալ:

Մինչ վերադառնում էինք նավարկելով դեպի Բոսֆորի ծովաբերանը, այդ մտքերն ինձ դադար չէին տալիս: Ինձ համար ամեն ինչ միևնույն էր, թեկուզ այնտեղ իսկ մեռնելը, որովհետև չէի ուզում ապրել, որ ստանայի զավակներին մահվան լուրը:

Եղանակը մեր օգտին չէր, արևելյան քամին ստիպեց ինձ մնալ տախտակամածի ներքո, մինչև որ մտանք Բոսֆոր: Այնուհետև ինձ տարան մինչև Սարհերե, իսկ Ջիան գտավ մի վստահելի թուրքի, որն ինձ տանելու էր Կոստանդնուպոլիս: Ամեն ինչ ընթացավ ոնց որ երազում, անկարող միջամտելու՝ ես ինձ թողել էի նրանց կամքին: Իմ ուղին կարծես նախապես նշված էր, ու հաջորդ քայլերից չէի կարող խույս տալ: Չէի կարողանում մոռանալ Ռիտայի անշունչ մարմինը, և ցավից սիրտս սեղմվում էր:

Կոստանդնուպոլիսը առաջին անգամվա տեսածս կենսուրախ քաղաքը չէր: Մարդիկ փողոցով գնում էին լուռ, առանց իրար ողջունելու, նայում կողքով անցնողին առանց նրան տեսնելու, չցանկանալով որևէ մեկի հետ գործ ունենալ: Ես հիշում էի ուրիշ ժամանակներ, երբ ամեն ինչ շողում էր և միջավայրն այնպիսին էր, որ կիսում էիր մնացածների ուրախությունն ու տխրությունը: Սակայն այդ ժամանակը մնացել էր հետևում, և շատ տարիներ պետք է անցնեին, որ այդ ամենը կրկին հետ վերադառնար:

Գնացի տեսնելու Հովհաննես Օհանյանին, նա ինձ դիմավորեց որպես իր որդու: Ձգացի, որ տխուր է: Ինձ պատմեց, որ կինը վախճանվել է ամիսներ առաջ:

— Նրան տխրությունը տարավ, մայն զը Լատուր, չէր ուզում ապրել

որ այս ամենը չտեսներ: Օհանյանն ապրում էր իր դստեր՝ Կարոլինա-
յի հետ, որն արդեն երեսուն տարեկան էր և որպես բուժքույր աշխա-
տում էր Խտալական հիվանդանոցում: Երբ նրան ասացի, որ պետք է
օգնի ինձ՝ ապրելու տեղ գտնելու, Համարյա բարկացավ: Չհամա-
ձայնվեց, որ որևէ տեղ գնամ և այդպիսով նրանց տանը մնացի: Պետք
է խոստովանեմ, որ դա ինձ մեծապես օգնեց, քանի որ ես լրիվ չէի
ապաքինվել, իսկ Օհանյանը արտասովոր բժիշկ էր: Ինձ տեղավորե-
ցին իրենց որդու՝ Էդուարդի սենյակում, որին հաջողվել էր փախչել
Հունաստան, որովհետև ոստիկանությունը նրան հետևում էր ՀՀԴ-ի
անդամ լինելու պատճառով:

Վտանգավոր էր փողոց դուրս գալը, քանի որ ամեն օր ձերբա-
կալում էին ոչ միայն հայերի: Որոշ օտարերկրացիների մեղադրում
էին Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգտին լրտեսություն
մեջ: Հետևաբար վիճակս այնքան էլ լավատեսական չէր և երբ որևէ
տեղ էի գնում, միշտ վախենում էի ձերբակալվելուց: Այդ դեպքում՝ և՛
անկախ այն մարդկանցից, որոնց ճանաչում էի, և՛ անկախ այն ազ-
դեցիկ կապերից, որ ունեի, չգիտեի, թե ինչ կարող էր պատահել:

Սակայն բացի ռիսկի դիմելուց՝ ուրիշ ելք չունեի, մանավանդ երբ
մտածում էի, թե ինչ է կատարվում հայերի հետ ողջ երկրով մեկ:
Տղամարդիկ սպանված, կանայք արտաքսված, բռնաբարված, երե-
խաները ծնողներից հեռացված, վաճառված, շատ անգամներ անհե-
տացած՝ Հանցագործների կողմից կատարված ստորություն անթիվ
կսկծալի պատմություններ:

4. Պոլսում ամեն բան փոքր-ինչ այլ կերպ էր, Իթիհազդի կա-
ռավարությունը չէր կարող գործել անպատժելիորեն մի այնպիսի
քաղաքում, որտեղ այդքան օտարերկրացիներ էին ապրում և կային
այդքան դեսպանատներ, որոնք չէին հանդուրժի այդ վայրագ մե-
թոդների գործադրումը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ: Թերևս
բացառություն էր կազմում Գերմանիայի դեսպանատունը, քանի որ
չնայած Փոն Վանզենհայմը մահացել էր ուղեղի արյան զեղումից, ո՛չ
կոմս Բեռնշտոֆֆը, ո՛չ էլ որևէ այլ նոր դեսպան չէին կարող փոխել
հայերի կոտորածներում զերմանացիների բռնած դիրքի մասին բո-
լորի կարծիքը:

Ես ապրեցի ևս մի դառն Հուսախաբություն: Ֆրանսիացի այն
տղան, որի մասին ինձ ասել էին, և որ կարծել էի, թե Էդուարի մա-
սին էր, պարզվեց՝ ուրիշն էր: Ֆիլիպ Սեն Ժակը Ֆրանսիացի միսիո-
ների որդի էր: Նրան վերադարձրին Միացյալ Նահանգների դես-
պանատան միջոցով, և ես շատ ուրախացա նրա համար: Ներքուստ

դժոխային վիճակի մեջ էի: Սոֆյայից ոչ մի լուր չկար, կարծես հողը
նրան կուլ էր տվել: Այդ Փոն Շյոբներ կոչվածը, ում մասին նշում էր
Ռիտան իր վերջին նամակում, Թուրքիայից դուրս գալուց առաջ մա-
հացել էր զինվորական ավտոմեքենայի վթարից: Նրա մահվան հա-
ղորդագրություն մեջ ոչ մի ուղեկցողուհու անուն չէր նշվում, այնպես
որ աղջիկը նույնպես դուրս չէր եկել երկրից:

Օհանյանի միջոցով սկսեցի մասնակցել մի քանի գաղտնի ժողով-
ների, որոնք անց էին կացնում հայերը Կոստանդնուպոլսում: Լուրե-
րը, որոնք հասնում էին Թուրքիայի ցանկացած վայրից, սահմուկե-
ցուցիչ էին, անհավատալի՝ դաժանություն և նենգություն առուժով:
Իմ հայ բարեկամներից շատերը, որոնց համար սովորական էր դար-
ձել ավելի վատթարը լսելը, կարծես թե անկարող էին ըմբռնել այդ
պատմությունները, որոնք ցույց էին տալիս իրենց յուրայինների բնա-
ջնջումը: «Երբ անհետանում են հարյուր հազարավոր անմեղ մարդիկ,
ի՞նչ բանականություն, ինքնատիրապետում կամ հույս կարող է լի-
նել. պարզապես աշխարհը փլվում է քո շուրջը»: Դա ինձ ասում էր
արցունքները կուլ տալով այդ ժողովների մասնակիցներից մի հայ:

Նրանց գլխում չէր տեղավորվում, որ կարող էին կատարվել
նմանօրինակ բաներ. Քարտեզից ջնջված ժողովուրդներ, հայ զին-
վորների վաշտեր՝ զնդակահարված բաց երկնքի տակ, հազարավոր
կանայք՝ առանց հանգստի ստիպված քայլող, շատերը բռնաբարված
կամ պարտադրված նայելու իրենց դուստրերին նույն վիճակում:

— Որտե՞ղ է Աստված, որտե՞ղ: Ինչո՞ւ է լքել հայերին: — Օհանյանը
բղավում էր կատաղությունը ու սարսափելի վշտով:

Սակայն նաև լուրեր էին հասնում Փոքր Ասիայի հույների վերա-
բերյալ՝ Ջմյունիայում, Կուսադասիում, Սյոկեում, Կիլիկիայում իրա-
կանացիորդ հրեշավոր ոճիրներից, որ թուրքերը թույլ էին տալիս
իրենց հույն հայրենակիցների հանդեպ, միայն այն պատճառով, որ
քրիստոնյաներ էին: Ծատերը չէին հասկանում, չէ՞ որ իրենց թուրք
հարևանները միշտ բարի ու մեծահոգի էին եղել, ի՞նչն էր նրանց փո-
խել, այդ ի՞նչ տարօրինակ հիվանդություն էր թուրքերի հոգին ու
զգացմունքները վարակել: Ոչ ոք չէր կարող բացատրել, և ոչ էլ հույս
կար: Ի՞նչ էին ասելու, ի՞նչ պատրվակ կարող էին քրթմնջալ: Այն-
քան ահռելի ոճիր էր, այնքան մանրակրկիտ նախապատրաստված,
որ չէր կարող ներվել, բացառված էր ներումը:

Հայ համայնքում տիրում էր հուսահատությունը, ահաբեկվածու-
թյունը, խռովքը, ծնողներն իրենց զավակներին ուզում էին հեռացնել
Թուրքիայից՝ համոզված, որ այլ կերպ՝ կմեռնեին: Ծատերը փախչում

էին՝ ինչ գնով էլ որ լիներ, և անհետացածների, ձերբակալվածների, սպանվածների և փախուստի դիմած մարդկանց բացակայութեամբ՝ բնակչութիւնը աչքի առաջ գնալով նվազում էր:

Մի երեկո անակնկալի եկա հանդիպելով Ժան Կառնոյին Հայերի փրկութեան կոմիտեի ժողովին: Նա գրկեց ինձ՝ ականջիս շնորհակալով, որ ես գտնուեմ: Գլխով ասացի՝ ոչ, քանի որ խոսքը խնայելիք մասին չէր, այլ հրամայական, անհետաձգելի մղումի՝ գտնել ու փրկել զավակներս ամեն ինչից վեր գնով: Ճիշտ է, որ ամեն ինչ ինձ համար հարաբերական էր և ես հաճույքով կյանքս կտայի, միայն թե փրկեի էդուարին ու Սոֆյային: Ես կորցնում էի ոխկի զգացումը՝ այն բնագործ, որը մեզ մղում է պահպանել մեր կյանքը: Ինձ համար ամեն ինչ միևնույն էր, քանի որ այն զգացողութիւնն էր ինձ համակել, որ ողջ աշխարհն էր անհետանալու... Առնվազն իմ ճանաչած աշխարհը:

Ժանն ինձ պատմեց Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքված վերջին համաձայնութիւնների մասին: Մենք դրա հետ շատ հույսեր էինք կապում՝ համոզված, որ գոնե հույսի մի շող է նշմարվում, սակայն շուտով հիասթափվեցինք. այդ համաձայնութիւններում չէր հիշատակվում Հայաստան անունը:

Նա քաջատեղյակ էր, քանի որ տարիներ շարունակ բարեկամական հարաբերութիւններ էր պահպանում Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյի հետ, որը մինչև այդ պահը Ֆրանսիայի գլխավոր հյուպատոսն էր Բեյրութում և որպէս փորձագետ մասնակցել էր Լոնդոնում տեղի ունեցած բանակցութիւններին: Այնտեղ սրբ Մարք Սայքսը կարող էր համարել իրեն հաղթող այդ գաղտնի համաձայնութիւններում, որոնք հետագայում կոչվելու էին «Սայքս-Պիկո համաձայնագրեր»:

Ժանը հեզոտորեն ավելացրեց, որ կարծում է, որ արարները լսել անգամ չեն ուզենա այդ համաձայնագրերի մասին, քանի որ իրենց խաբված կզգան: Ինչ մնում էր թուրքերին, հենց որ այդ մասին լսեցին, նրանց աղաղակը երկինք էր հասնում, քանի որ իրականում խոսքը Օսմանյան կայսրութեան մնացորդների բաժանման մասին էր՝ բրիտանացիների և ֆրանսիացիների միջև:

Ժանը կրկին պնդեց, որ իր հետ պետք է վերադառնամ Ֆրանսիա: Վախենում էր, որ կարող էր ինձ որևէ բան պատահել, բացի այդ, վիճակս էլ այն չէր, թեև այդ մասին լռեց:

Ես հրաժարվեցի: Այդ հանգամանքներում չէի կարող մեկնել, թեև գիտեի, որ ինձ մեծ վտանգ է սպառնում: Նա ըմբռնեց դա, և քանի որ նման իրավիճակների քաջ գիտակ էր, ինձ նայեց հիացմունքով:

Դրանից մի քանի օր անց ինձ ձերբակալեցին: Պետք է ասեմ, որ

իմ կողմից ես թույլ տվեցի մեծ անզգուշութիւն, որովհետև որոշեցի ոտքով գնալ էմիլ Բագրատյանի խանութը: Ինձ ասել էին, որ նա շատ հիվանդ է ու ես ուզում էի տեսնել նրան, քանի որ իր նվիրվածութեամբ և անշահախնդրութեամբ նա եղակի մարդկանցից էր:

Մի ավտոմեքենա կանգնեց ինձ մոտ, որից երկու հոգի դուրս եկան ու առանց խոսք ասելու ինձ մտցրին մեքենայի մեջ: Անկասկած դա կառավարութեան քաղաքական ոստիկանութեան գործն էր, և թերևս գիտեին, թե ով եմ ես, քանի որ աշխատում էին կոպիտ չլինել: Հաստատ նրանց հրամայել էին ինձ տանել ողջ և առողջ՝ հատուկ մի վայր:

Չէի սխալվել: Ինձ տարան մի շենք, որը Մեծ Բագրատի հետևում էր, Կոնստանտինի Սյան մոտ: Ինձ իջեցրին ավտոմեքենայից և արագ մտցրին մուտքը: Առաջին հարկում բնակարաններից մեկի դուռը բաց էր, կարծես թե մեկը մեզ սպասելիս լիներ:

Բնակարանն ամայի էր: Միայն մի սեղան կար ու երկու աթոռ: Պատուհանների հետևի ճաղերը համարյա փակ էին, և բնակարանը պահում էին կիսախավարում: Լուսամփոփը լուսավորեց դեմքս՝ խանգարելով, որ տեսնեմ, թե ով է կանգնած իմ հետևում: Մի անհամբեր ձայն ինձ հարցաքննեց, մինչև ձեռքերս կապում էին աթոռին:

— Դուք մայն Անրի դը Լատոուրն եք:

Գլխով հաստատեցի: Հարկ չկար ժխտել ակնհայտը: Գիտեին, թե ով եմ ես և հավանաբար վաղուց էին ինձ իրենց հսկողութեան տակ պահում:

— Մայն դը Լատուր, դուք ֆրանսիացի եք, և որքանով մեզ հայտնի է՝ պատկանում եք դիվանագիտական անձնակազմին: Բայց հիմա դա ոչ մի նշանակութիւն չունի, քանի որ Թուրքիան պատերազմում է Ֆրանսիայի հետ... Այդ իսկ պատճառով մենք ձեզ կարող ենք մեղադրել լրտեսութեան մեջ: Ինչո՞ւ եք դուք այստեղ զբաղվում, մայն դը Լատուր:

— Դուք շատ լավ գիտեք, թե ինչու եմ գտնվում այստեղ: Որդիս գտնվում է Թուրքիայում, ես եկել եմ նրան տանելու: Նա Ֆրանսիայի քաղաքացի է և անկախ պատերազմական վիճակից՝ նա գտնվում է միջազգային իրավունքների պաշտպանութեան ներքո, իսկ ես՝ որպէս դիվանագետ, ինձ ընձևովող իրավունքների ներքո: Իրավունք չունեք ինձ ձերբակալել:

— Լսեք, մայն..., դուք այստեղ չեք գտնվում որպէս Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ, այլ ձեր անձնական բնույթի պատճառներով, եթե հավատանք ձեր վարկածին: Իհարկե, իրավունք ունենք ձեզ ձերբա-

կալել և այնքան ժամանակով, որքան կամենանք: Այնպես որ ձեզ Հետ կարող ենք վարվել մեր ուզածի պես, ինչպես և ձեր որդու Հետ, եթե նա այնքան անխոհեմ է, որքան իր հայրը: Ոչ ոք չգիտե, որ դուք այստեղ եք..., իսկ գուցե ձեզ առևանգել են հայ ահաբեկիչները փրկագին պահանջելու համար, կամ էլ ոռոսները...

Հենց այդ պահին ասես միտքս պայծառացավ, և հասկացա, թե ում Հետ գործ ունեմ: Որոշ բառերում նրա և Հնչյունի թեթև զ-ի պես արտասանելն էր, ձայնի հնչերանգը մի փոքր սուր... Հիշեցի, թե երբ էի նրան լսել: Սալոնիկում, Միդհատ Շյուքրուի ամառային տանը, 1906 թ. սկզբներին: Տասը տարի առաջ էր: Կարող էի երգվել՝ դոկտոր Նազրման էր, որքան ինձ հայտնի էր, կոտորածների ամենադաժան սաղրիչներից մեկը:

– Ցանկացած մեկը կարող էր առևանգել,– շարունակեց նա Հեզնորեն,– և ցանկացած մեկը կարող էր ձեզ Հետ վարվել ինչպես ուզենար, օրինակի համար ձեզ խոսեցնել՝ գործադրելով ավելի համոզիչ մեթոդներ...

– Ի՞նչ կարգի մեթոդներ: Պայտերով խոշտանգո՞ւմը: Երկաթե մահակներով ոտքերի թաթերին խփե՞լը: Գուցե եղունգները տեղից պոկել հանե՞լը...: Ձեզ մի բան կասեմ: Գիտեմ, թե դուք ով եք և թե որոնք են հայերի պես անմեղ մարդկանց սպանելու ձեր մեթոդները:

Նա ինձ չհավատաց, բայց զգացի, որ նրան կասկածելու տեղիք էի տվել:

– Իրո՞ք: Այսինքն դուք գիտե՞ք, թե ես ո՞վ եմ... Ընդհակառակը, այդ ես գիտեմ, թե դուք ով եք՝ հայերի մի զգվելի բարեկամ, լրտես Ֆրանսիայի օգտին, մի երկրի դավաճան, որը ձեզ այսքան ժամանակ ապաստանել է... և Թուրքիայի հրապարակավ թշնամի: Ձեզ նման մարդկանց Հետ հարկավոր է վարվել, ինչպես որ նրանք արժանի են... Իսկ Հիմա կարող եք շարունակել ձեր Հեքիաթը:

– Ոչ մի հեքիաթ էլ չկա, դոկտոր Նազրմ,– տեսա, որ նա իրեն կորցրեց, քանի որ անմիջապես արձանի պես քար կտրեց:

– Այո՛, գիտեմ թե դուք ով եք, և ուրախ եմ ձեզ այս առիթով հայտնել, որ ձեր գործունեությունների վերաբերյալ մենք ընդարձակ դոսյե ունենք: Ծատ բան գիտենք ձեր ոճրագործությունների առընչությունը... Եվ դա պետք կգա ձեզ դատապարտելու, երբ ավարտվի այս պատերազմը և մանավանդ, որպեսզի պատմությունը պարզ լինի, թե ինչ տեսակ մարդ եք եղել...

– Լուե՛ք, լուե՛ք, հայերի անիծյալ բարեկամ, թողեք որ ձեզ մի բան

ասեմ, որ ձեր փուքսը նստի: Ձեր որդին՝ էդուարդ մեռած է: Մեռա՛ծ:

Չուզեցի հավատալ այդ դաժան հարձակմանը: Համոզված էի, որ ճիշտ չէր, և նա միայն փորձում էր ինձ խեղճացնել:

– Սո՛ւտ է,– բղավեցի ափերից դուրս եկած – սո՛ւտ:

Գոկտոր Նազրմը քրքջաց:

– Ոչ, դը Լատուր, ճիշտ է... Մեռավ մի շաբաթ առաջ, մի խումբ հայերի Հետ ինքնասպան գրոհի ժամանակ: Մենք դա երբեք չէինք էլ իմանա, եթե այդ ստորաբաժանման պատասխանատու լեյտենանտը հատուկ զննություն ենթարկած չլիներ նրա դին: Գիտե՞ք, դը Լատուր, քիչ շիկահեր հայեր կան կապույտ աչքերով. նա կրում էր ֆրանսիական անձնագիր՝ էդուարդ դը Լատուր անուն ազգանունով, նյու Յորքի համալսարանի ուսանողական տոմս:

– Անիծյալ, անիծյալ լինես, Նազրմ,– անգոր էի տանել այդ ցավը...

– անիծյա՛լ:

– Այդ տղան եկել էր Թուրքիա մեզ վրա հարձակվելու միտումով և ոչ ոք մեզ չի կարող մեղադրել թշնամուն վերացնելու համար..., մյն դը Լատուր..., ինքն էր այդ մահը փնտրել և դուք նույնպես:

Ձգացի, որ ուժ չունեմ՝ նրա Հետ շարունակելու վիճել: Այդ մարդասպանը գո՛հ էր ևս մի հայ ոչնչացրած լինելուց: Ձգացի, որ շնչահեղձ եմ լինում, հանկարծ սուր ցավ զգացի և ուշաթափվեցի:

Երբ գիտակցությունս տեղը եկավ, Նազրմը չկար: Հասկացա, որ մահճակալի վրա էի, ուրիշ հիվանդների Հետ մի սրահում: Հիշեցի այն մարդու ասածները, և աչքերս խոնավացան: Ներքուստ ինձ պատել էր մի ահավոր հուսահատություն, և թեև չէի ուզում ընդունել, տվյալները, որ ինձ ասել էր, ստիպում էին հավատալ, որ ճիշտ էր: Ոնե՞ր էդուարդ: Սերը հանուն Հայաստանի, որ ինչպես իր մայրը, այնպես էլ ես ներարկել էինք նրա մեջ, բերեց այս սարսափելի վախճանին: Նրան անվտանգ պահելու իմ ջանքերը ավելի թեժացրին իր ցանկությունները: Ծատ վատ էի, շփոթահար և գլխապտույտով: Կուրծքս շարունակ ցավում էր, ու թեև ողջ էի, մի նշույլ ցանկություն իսկ չունեի ապրելու:

Ծատ օրեր անցկացրի այդ վիճակում: Մի Թուրք բուժակ ինձ օգնում էր մի փոքր վեր կենալ և համարյա զոռով խմեցնում էր մի քանի գդալ ապուր՝ անհամ և ճարպոտ, հիվանդություն և մահվան միջնորոտում: Երեք հիվանդ մահացան, և նրանց այնտեղից հանեցին պատգարակով: Հետո բերում էին ուրիշ ծանր հիվանդների և զնում նույն մահճակալներին՝ առանց սպիտակեղենը փոխելու: Ինձ համար միևնույն էր: Ձգիտեի, ես գտնվում էի զինվորական հիվանդանոցում

Թե՞ գժանոցում կամ էլ Հենց դժոխքում: Նազըմը հրամայել էր, որ փորձեին փրկել կյանքս, որովհետև կասկած չկար, որ սրտի նոպա էի ունեցել: Կարծում էր, թե մեռնելու եմ և ինձ ուղարկել էր Հոսպիտալ, որպեսզի կարողանար, հարկ եղած դեպքում, արդարացնել իմ մահը:

Երբեք չէի մտածել, որ կյանքս այսպես էր ավարտվելու, այդպիսի մի վայրում, ատելությունը ու հուսահատությունը լի, որտեղ անցած կյանքս ընդամենը մի թույլ ու հեռավոր հուշ էր և հազիվ էի հիշում, թե ունեցած լինեի երջանիկ մի պահ: Միայն ուշադրությունս մի քանի պահ կենտրոնացնում էի, երբ գալիս էր բուժակը: Հետո ամեն ինչ մշուշ էր ու չփոթ:

Կտորված ու փոշոտ ապակիների միջոցով հասկանում էի, որ ցերեկ էր: Հետո կրկին մութ էր, բայց հստակ չգիտեի, թե ինձ պատողը մղձավա՞նջ էր թե՞ իրականություն, թեև գիտակցում էի, կամ ինձ էր այդպես թվում, որ գնալով խամրում էի, քանի որ ինձ ամենևին չէր հուզում, թե ինչ տեղի կունենա հետո: Ավելի ճիշտ՝ հակառակը. չէի ուզում ապրել:

Մի օր եկավ ուրիշ բուժակ: Սկզբում վրաս ոչ մի ուշադրություն չդարձրեց, ոչ էլ ես նրան, այնքանով միայն, որ նա նույնը չէր: Հետո այդ մարդը մոտեցավ ինձ, զարկերակս բռնեց և սևեռուն նայեց: Մի քանի օր այդպես էր, մինչև որ հակվեց ականջիս ու շնչաց ինձ.

– Մայե՞, մայե՞.

Աչքերս փակեցի ու բացեցի՝ փորձելով հասկացնել, որ՝ այո:

– Ես ձեզ ճանաչում եմ, մայե, կառապան Մանասյանի օգնականն էի... Մուհամմադ Կարոզյուն եմ, դեսպանատանը... Դուք մայեն եք: Ի՞նչ եք անում այստեղ, մայե, դեսպանատունը հիմա փակ է, ես կասեմ բժիշկ Մորդտմանին, որ գա ձեզ տեսնելու: Ո՞վ է ձեզ բերել այստեղ:

Ես հասկանում էի այն, ինչ այդ մարդն ինձ ասում էր, բայց անզոր էի արտասանել որևէ բառ: Գիտակցում էի, որ ուժերս իսպառ հատել են: Ավելի ուշ այդ մարդը եկավ մի բժշկի հետ՝ երկար խալաթի մեջ փաթաթված: Նա կոացավ դեմքս տեսնելու, մինչ տարուբերում էր գլուխը:

– Կարոզյուն ինձ ասում է, որ դուք ֆրանսիացի դիվանագետ եք: Կարո՞ղ եք ինձ լսել: Ո՞վ եք դուք: Ինչպե՞ս եք հասել այստեղ: Գուցե ձեզ բռնե՞լ են:

Դանդաղ գլխի շարժումով ասացի՝ այո:

– Ֆրանսիացի՞ եք: Ոչ մի փաստաթուղթ չունե՞ք: Լավ, կփորձենք

տեղեկանալ:

Բժիշկը կրկին ուղղվեց դեպի ինձ:

– Ձգիտեմ, դուք կարո՞ղ եք ինձ հասկանալ, իմ անունը բժիշկ Մորդտման է, Մ-ո-ր-դ-տ-մ-ա-ն:

Այդ ժամանակ կարծես մեջս լուսավորվեց: Այդ մարդը առնչվել էր Յուլիոս Փոն Ռիթերի՝ այն բնակարանի նախկին սեփականատիրոջ հետ, որտեղ ես ապրել էի: Ամեն ինչ ոնց որ երազում լիներ, որում իրար էին խառնվել իրականությունը, հուշերն ու երազանքները:

– Իմ կարծիքով այն, ինչ կատարվում է այս մարդու հետ, թմրանյութի ազդեցություն տակ է, թույլ տվեք նայել այս բաժակը: Ո՞վ է նրան ջուր բերում: Դու՞ք: Ջրի մեջ ի՞նչ եք ավելացնում: Այս հարե՞րը: Բայց չէ՞ որ սա ափիոն է, ո՞վ է այդ հրամանը տվել... Մենք այս մարդուն սպանո՞ւմ ենք... Այս պահից հանկա՛յն այդ նշանակումը:

Իրոք որ, դա էր ինձ պահում քնած վիճակում: Հաջորդ օրը թեև թույլ, գլուխս սկսել էր աշխատել, և հիշում էի շատ ավելի հաջորդականորեն: Այդ ժամանակ բժիշկ Մորդտմանը կրկին եկավ ինձ տեսնելու:

– Ո՞վ եք դուք: Ինչո՞ւ եք այստեղ գտնվում:

– Անունս Անրի դը Լատուր է, – շնչացի հավաքելով ուժերս: – Ես դիվանագետ եմ, և դոկտոր Նազըմն է հրաման տվողը: Կարծում եմ, որ սրտի նոպա եմ ունեցել և նա ինձ ուղարկեց այստեղ հավանաբար կարծելով, որ դուրս չեմ գա: Ես շատ թույլ եմ, կարծես այլևս տեղիցս չեմ կարողանա վեր կենալ... Դուք բժիշկ Մորդտմանն եք... Ես շատ տարիներ եմ ապրել Յուլիոս Փոն Ռիթերի բնակարանում... Ուզում եմ այստեղից դուրս գալ, սա հիվանդանոց չէ:

– Իհարկե, ո՛չ... Սա բանակի հոգևորժարանն է: Մի անհանգրստացեք, ձեզ կհանեն, բայց պետք է բուժվեք իսկական հիվանդանոցում: Դուք շատ վատ վիճակում եք, ձեզ կտանեն Բտալական հիվանդանոց: Ձեր վիճակում դա ամենահարմար վայրն է, տեսնեն էլ բարեկամս է:

Այդպես էլ եղավ, սպասեցի մինչև հաջորդ օրը, Կարոզյուն և իր ընկերը ինձ տեղափոխեցին: Բտալական հիվանդանոցն ուրիշ անվանում չուներ, այդպես էին այն կոչում գերմանացի և թուրք սպաները: Այնտեղ սկսեցին ինձ կերակրել, և թեև դեռ շատ թույլ էի, զգում էի, թե ինչպես է լավանում վիճակս: Ձէի հասկանում, թե ինչո՞ւ էր բժիշկ Մորդտմանը ինձ հանել այդտեղից, քանի որ ինչպես ինձ հայտնի էր, այդ մարդը համագործակցում էր թուրքերի հետ ամեն ձևով:

իսկ դոկտոր Նազրյան էլ Համարվում էր հիմնական լիզերներից մեկը: Այդուհանդերձ, Հենրի Մորգենթաուն էր, որին հաջողվեց ինձ հանել Թուրքիայից, Միացյալ Նահանգների ղեսպանը: Ինչ-որ մեկը նրան հավանաբար հայտնել էր վիճակիս մասին, և մի քանի օրում ինձ տեղափոխեցին Հյուսիսամերիկյան նավով, Կարմիր Ուաշի դրոշով, որը երկրից դուրս էր տանում միսիոներների, դասախոսների, բժիշկների, որոնք պետք է լքեին երկիրը: Ես հասկանում էի, որ Թուրքերը նախընտրել էին հարցերը չբարդացնել, ու իմ լոբյայն հեռանալը բոլորի համար էլ ձեռնառու կլիներ:

Մարտելում նավից իջա: Այնտեղ ինձ սպասում էին Անտուան Մոն-ժը և շտապ օգնություն մեքենան: Ես դանդաղ էի ապաքինվում և հազիվ էի կանգնում ոտքի վրա: Այն ժամանակ շատ նիհար էի և երբ ինձ տեսնում էի փոքր հայելու մեջ, արտացոլվող այն վաղաժամ ծերուկը ես էի: Անտարակույս էդուարի մահը ինձ էլ էր սպառնում:

Վերադարձա Փարիզ շտապ օգնություն մեքենայով: Սալպետրիերում ինձ ախտորոշեցին սրտի սուր անբավարարություն: Ներքուստ ես զգում էի, որ ինձ լքել է ապրելու ցանկությունը: Բայց ճակատագիրը դեռ անակնկալ ուներ ինձ մատուցելու:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1916 – ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1918

55. ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1916 թվականի վերջերին դարձյալ Փարիզում էի, մի մասնավոր կլինիկայում, որտեղ վերականգնողական երկար բուժում ստացա: Բժիշկն ինձ զգուշացրեց, որ եթե ես իմ կողմից ջանքեր չգործադրեմ, նա չի կարող հրաչքներ գործել:

Աստիճանաբար սկսեցի հաշտվել էդուարի մահացած լինելու հետ, արթնանում էի գիշերվա կեսին անձկությունից, ինձ ճնշում էին մղձավանջները և թույլ չէին տալիս հանգստանալ:

Ժան Կառնոն ուշադիր հետևում էր իմ ապաքինմանը: Ինձ ծանոթացրեց մի շատ նշանավոր նյարդաբանի՝ Շարկոյի և Ալֆրեդ Բինեի աշակերտին, որն ախտորոշեց հիվանդությունս որպես խոր դեպրեսիա: Ինձ հստակորեն բացատրեց, որ սիրտս շատ ավելի լավ վիճակում է, քան ուրախությունս: Նրա կարծիքով ինձ միայն հրաչք կարող էր բուժել, եթե վերադարձներ ապրելու ցանկությունը, որը ես թողել էի Կոստանդնուպոլսի հոգեբուժարանում:

Չնայած այդ ամենին՝ ես գնալով առաջադիմում էի: Ծատ դանդաղ, ինձ բուժող բժիշկների մեծ ջանքերով, նաև բարեկամներիս շնորհիվ, ներառյալ բազմաթիվ հայերի, որոնք այցելում էին ինձ, հետո զրուցում: Նրանք չէին կարող լավ լուրեր բերել: Ընդհակառակը, այն սպավորությունն էր ստեղծվել, որ Թուրքերը հասել էին հայերին իսպառ բնաջնջելու նպատակին:

Բնականաբար, ինձ այդ հարցը չէր մտահոգում միայն հայ բարեկամներ ունենալու առումով: Ես հայերին նայում էի որպես իմ ժողովրդի, նրանք իմ աշխարհի կարևոր մասն էին:

Հակոբ Սարգսյանի հետ միասին ստեղծեցինք տնտեսական օգնություն համակարգ այն մարդկանց համար, որոնց հաջողվում էր Թուրքիայից հասնել այստեղ: Նրանց մատների վրա կարելի էր հաշվել, եթե համեմատենք այն հայերի թվի հետ, որոնք բնաջնջման զոհ էին դառնում: Ֆրանսիան այդ ընթացքում պաշարում էր գերտե-

բությունների դեմ: Ամեն առավուտ Փարիզ էին հասնում Ֆրանսիացի գոհված զինվորների դիակներով լեփ լեցուն շտապ օգնության կառքերի շարանները. մի անհեթեթ և անհմաստ տուրք այնպիսի քաղաքական գործիչների սնապարծությանն ու չարակամությանը, ինչպիսիք էին կայզերն ու երիտթուրքերի կառավարության անդամները:

Կարծում եմ, որ ինձ օգնեց ապրել իմ ընդվզումը: Ամեն օր, ինչպես էղուարը, հազարավոր երիտասարդներ էին մահանում. Ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, սերբեր, հայեր, ռուսներ, նաև գերմանացիներ, բուլղարներ ու թուրքեր: Մի օր որոշեցի, որ պետք է ապրեմ, որպեսզի գեթ մի բան կարողանամ անել այդ արյունահեղության դեմ: Անկախ Եվրոպայի ֆինանսական վիճակից՝ ես դեռ ավելի քան բավարար միջոցներ ունեի շատ մարդկանց օգնելու համար: Բայց ոչ ուզում էի որևէ հրապարակայնություն, ոչ էլ դերակատարություն, այնպես որ Սարգսյանի և այլ ազդեցիկ գործարար մարդկանց հետ որոշեցինք հիմնել մի ֆոնդ հանուն խաղաղության: Ես դա անում էի էղուարի, Մարիցայի, Ռիտա Հակոբյանի և Սոֆյայի, նաև շատ ու շատ այլ երիտասարդների անունից, որոնք զոհվում էին մի անհեթեթ պատերազմում, որից թերևս կարելի կլիներ խույս տալ:

Ամիսներ անցան: Հոռոմի խորհրդակցությունը օգնեց, որ փոխվեր Հակամարտության ընթացքը: Բրիտանացիները փորձում էին իրենց ձևով պատերազմել՝ և Հեյզ Դուգլասը ջանում էր անհնարին անել՝ ցույց տալով իր ռազմավարությունը, մինչև Ռոբեր Նիվելը պատասխանում էր նույն հնարքներով:

Սակայն այն, ինչ ձևոք էին բերում ցամաքում, կորցնում էին ծովում՝ գերմանացիների սուզանավերի հետ մարտերում: Դաշնակիցների նավատորմի կորուստները ահռելի չափերի էին հասնում, մինչև որ Լյոյզ Զորջը գործի դրեց նավերի հսկողության համակարգը զինված պահապանների միջոցով, ինչը բավականին նվազեցրեց կորուստների թիվը: Հետո ի հայտ եկավ Իպրեսի ճահիճների խնդիրը, կորցրած արժանապատվության վերականգնումը Փաշենդելյում, Կապորետոյում իտալացիների պարտությունը, այնպես որ 1917 թ. հոկտեմբերին դեռ պատերազմը շարունակվում էր, բայց դաշնակիցները կորցրել էին Իտալիան և Ռուսաստանը, որը մխրճված էր հեղափոխության մեջ՝ Լենինի և Տրոցկու գլխավորությամբ:

Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց Երուսաղեմը, որը դեկտեմբերի 9-ին գրավեցին անգլիացիները էդմունդ Ալենրիի գլխավորությամբ: Դա խորհրդանշական այն պահն էր, որը ցույց էր տալիս, որ պատե-

րազմը կարող էր և պետք է հաղթող դուրս գար:

Բայց Կոստանդնուպոլսից եկող հաղորդագրություններն ինձ ստիպում էին հասկանալ, որ մեծ պատերազմի ամենամեծ պարտվողները լինելու էին հայերը, որպես զոհաբերված գառներ թուրքերի կողմից, ովքեր հավակնում էին ոչնչացնել բոլոր քրիստոնյաներին Փոքր Ասիայում, Անատոլիայում և Կովկասում: Ոչ մի խղճմտանք չկար հայերի հանդեպ, և ամեն նոր վկայություն շատ ավելի դաժան էր, քան նախորդը, ասես քաղաքական բոլոր թուրք գործիչները գահավիժում էին ոճիրի ու ստորություն սահարչուրով:

Տանս ընդունեցի Մորգենթաուին, որը գործի բերումով Փարիզում էր և ուզում էր ինձ ողջունել: Նա սարսափահար էր այն ամենից, ինչ կատարվում էր:

– Լսիր, Անրի, թուրքերի մեղսակիցները գերմանացիներն են: Երբևք մտքովս չէր անցնի, որ նման քաղաքակիրթ և ուսյալ ժողովուրդ այդքան կցածրանար: Նրանց հետ համագործակցում են շատ վայրերում: Չնայած դուքս Վոլֆ Մեթերնիխը շատ ավելի մարդկային էր թվում, քան իր նախորդները, սակայն նրանց հերթն էլ կգա, պատմության այնպիսի մեծագույն ոճրագործության մեղսակիցներն են, որպիսին մի անմեղ ազգի իսպառ բնաջնջումն է:

1918 թվականին Փարիզը չնչեց նոր տարին: Տոնելու ոչինչ չկար: Կլեմանսոն՝ կառավարության նոր նախագահը, նշեց պատերազմի ավարտի ժամկետը: Գերմանացիները պարտվում էին բոլոր ռազմաճակատներում, բայց Ֆրանսիան նույնպես լրիվ ուժասպառ էր եղել: Ֆրանսիական և անգլիական զորքերի միջև կոորդինացիայի պակասը այնքան ակներև էր, որ Պետենը հանդիմանեց Հեյզին հետագայում հայտնի դարձած մի նախադասությամբ. «Դուք հեռացնում եք ձեր ձեռքը այն չափով, ինչ չափով ես ձեզ մեկնում եմ իմը», իսկ գերմանացի գեներալ Լուդենդորֆը հասավ մի շարք հաղթանակների... իր բանակի իսպառ կորստյան գնով:

Այդ ժամանակ էլ հասան ամերիկացիները, այն կտրուկ պահին, երբ Եվրոպան այլևս ո՛չ ոնգերվներ ուներ, ո՛չ ուժ, ո՛չ էլ զորակոչիկներ: Հիվանդանոցները լեփ-լեցուն էին պատերազմի վիրավորներով, վերականգնվելու սուղ հնարավորություններով: Կույրեր և հաշմանդամներ թունավոր գազերից, տասնյակ հազարավոր զինվորներ թողել էին իրենց խորտակված կյանքերը խրամատներում:

Բայց ահա, գալիս էր գեներալ Փերչինզը Հյուսիսամերիկյան զորքերի գլուխ անցած, որպեսզի վերջնականապես փոխի պատերազմի ընթացքը: Հուլիսի կեսերին Ֆրանսիական տարածքում կային քսան-

մեկ Հյուսիսամերիկյան դիվիզիաներ:

Հետո ամեն ինչ շատ արագ զարգացավ: Մառնի մոտ երկրորդ ճակատամարտը ձախողվեց, բայց օգնեց Հասկանայ, թե ո՞րն էր լինելու համապատասխան ռազմավարությունը:

Մեզ հասնում էին լուրեր այն մասին, որ Թուրքիան կործանվում է: Գերմանացի զեներալ Լիման ֆոն Ջանդերսը չէր կարող դիմակայել Ալենբրիի ռազմավարությանը, որին օգնում էին արաբները, որոնք խիզախորեն պայքարում էին իրենց տարածքներում վերջ դնելու օսմանյան տիրապետությանը: 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին Թուրքիան Դամասկոսի և Հալեպի անկումից հետո ենթարկվեց կապիտուլյացիայի: Փարիզի Հայերը շամպայնով նշեցին դա, թեև իրենց համար դա Պյուռոսյան հաղթանակ էր:

Ստիպված եղանք սպասել մինչև նոյեմբերի 11-ը, որպեսզի Գերմանիան զենքերը վայր դնի: Մեծ պատերազմն ավարտվել էր, որի արդյունքում եղան միլիոնավոր զոհվածներ, ամբողջական ավերված հարյուրավոր քաղաքներ ու հազարավոր գյուղեր Եվրոպայում, մեկ ու կես միլիոն բնաջնջված Հայեր Թուրքերի կողմից՝ գերմանացիների աջակցությամբ և հովանավորությամբ:

ԳԱՐՈՒՆ 1920

56. ԱՊՐԵԼՈՒ ՅԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ֆրանսիայում ամեն ինչ ընկնում էր հունի մեջ, և վերսալի հաշտության պայմանագիրը, ստորագրված Հայկապատ սրահում, հաստատեց այդ: Չէ որ հենց այնտեղ էր Գերմանիան հռչակել իր կայսրությունը քառասունութ տարի առաջ:

Սակայն իրականում եթե մեկը տուժել էր, Հայաստանն էր: Թեև պայմանագրի համաձայն Հայաստանը դարձել էր անկախ պետություն, Հայ ժողովրդի կեսից ավելին ընդմիջտ մնացել էր ճանապարհների, նրանց թվում՝ Ռիտան, իմ որդի էղուարը, դուստրս՝ Սոֆյան և Մարիցան, քանի որ նրա վաղաժամ մահը Թուրքական ոստիկանությունում դաժանորեն ծեծի ենթարկվելու հետևանք էր:

Ներքուստ ես շատ էի փոխվել: Իմ աշխարհընկալումը արդեն այլ էր: Հավատում էի մարդկանց բարի նաև չար լինելուն: Բայց փորձն ինձ թերահավատ էր դարձրել քաղաքական գործիչների նկրտումների հանդեպ, արգահատանքով լցրել ղեպի նրանք, որոնց կարծիքով բռնությունը քաղաքականություն վարելու կանոն էր: Ատելություն ունեի բոլոր նրանց հանդեպ, ովքեր սկզբնապես մարդկանց դասակարգում էին ըստ նրանց գույնի, հավատամքի և աշխարհզգացողության:

Մեկ ու կես միլիոն Հայեր այլևս չէին տեսնի արևի երես, չէին տեսնելու յուրայիններին ու չէին ունենալու կյանքի երջանիկ պահեր... Նրանց քչել տարել էին չարիքի, ատելության, նախանձի, ընչաքաղցության, տգիտության քամիները, և աշխարհն հիմա ավելի վատն էր, ավելի թշվառ ու ավելի մութ:

Իմը նույնպես: Արթնանում էի վաղ: Երբ հազիվ կարողանում էի աչք կպցնել, այլ ժամանակների ուրվականներ էին գալիս՝ ձեռքները պարզելով ղեպի ինձ, ապարդյուն փորձելով ինչ-որ բան ասել, ինչը ինձ ընկղմում էր խոր հուսահատության մեջ և ինձ վերստին ստիպում տեսնել ինքս ինձ՝ անձուկ ու տխուր:

Դաժան ճակատագիրը կործանել էր բոլոր երազանքներս, և ինձ

ոչինչ չէր հետաքրքրում: Իմ զարմիկ Ժորժը մեծ հաջողութեամբ շարունակում էր դեկավարել իմ գործարանները և ամեն ամիս ինձ տեղեկացնում էր նրանցից յուրաքանչյուրի գործունեությունն: Ես ցույց էի տալիս, որ լսում եմ նրան, փորձում էի հետաքրքրություն ցուցաբերել, թեև իրականում ինձ համար միևնույն էր: Գիտեի, որ այդ ամենը ոչինչ էր, որ ես վերագտնեի ապրելու իմ երբեմնի ուրախությունը... Նա շատ զգայուն մարդ էր և թերևս գլխի էր ընկնում, որ ես լրիվ անտարբեր եմ, սակայն կատարում էր իր պարտականությունը և կարծում եմ՝ հասկանում էր իմ վիճակը:

Փարիզով մենակ ման էի գալիս, առանց մասնակից լինելու ուրախություններ, որ խաղաղություն էր հաստատվել, լուռ նայում էի երեսխանների խաղալուն և երիտասարդներին, որոնք իրար պատմում էին իրենց երազանքների մասին, նաև այն մարդկանց, ովքեր իրենց այս ու այն կողմ էին զգում՝ միայն օրվա հոգսերով տարված:

Հետո գնում էի ճաշելու որևէ ուստորանում, երբեմն ինձ ընկերակցում էր Սարգսյանը, որն ինձ հետ թուրքերեն էր խոսում, քանի որ իմ հայերենը բավարար չէր խոսակցություն վարելու համար: Հիշում էինք անցած գնացած ժամանակները: Նա ինձ իր յուրայիններից էր համարում, ասես մենք մանկույթ իրար գիտեինք, և երկուսս էլ վերհիշում էինք այնպես, կարծես թե մի օր ամեն ինչ առաջվա պես էր լինելու: Սարգսյանը մի օր ինձ անգամ ծիծաղեցրեց. նա հումորի հրաշալի զգացում ուներ: Իր կյանքի ընթացքում նա այնքան բաներ էր տարել, որ դրանց մասին գիրք կարելի կլիներ գրել:

Թուրքիայում սկսել էին մասնակի արդարադատությունները՝ Նվազագույն չափով, սակայն ի վերջո դատապարտեցին, և ոճրագործներից մի քանիսը կախաղան հանվեցին: Հայերը դատավարություններին ներկա չէին գտնվում, և թուրքերը դատավճիռն ընդունում էին իրենց հայեցողությամբ:

Մուստաֆա Քեմալը, որին Թուրքիայում սկսել էին կոչել Աթաթուրք, այսինքն՝ Թուրքերի հայր, դարձել էր ուժեղ և իշխող մարդ, որը թույլ չէր տա երկրի ողջ մասնատումը, մինչդեռ հայերը փորձում էին համախմբվել, որպեսզի ուժի մեջ դրվեին իրենց երկրի համար Վերսալյան պայմանագրով հաստատված իրավունքները:

Այսպես, անցնում էին օրերը և միակ բանը, որն ինձ մխիթարում էր, այն պահերն էին, երբ գրում էի հիշողություններս, որոնք ինձ երբեմն հետ էին բերում գրելի մոռացված դրվագներ:

1920 թվականի մայիսի վերջին մի հեռախոսազանգ հնչեց: Երբ հեռախոսափողը վերցրի, ինձ թվաց, թե ճանաչեցի ինձ հետ թուր-

քերեն խոսողի ձայնը: Ասաց, որ Թալիբ բեյն է, և թեև հավատս չէր գալիս, որ ինքն է, — ես նրան մեռած էի կարծում, — ինձ ասաց, որ հենց նոր Մարսել է հասել: Ուզում էր ինձ տեսնել: Ես նրան ասացի, որ նրան հաճույքով կընդունեմ իր՝ Փարիզ հասնելուն պես:

Հաջորդ օրը, երբ դռան դանգը հնչեց, իմ սպասավորն ինձ հայտնեց, որ օտարերկրացի մի պարոն է ինձ սպասում ընդունարանում:

Իսկապես Թալիբ բեյն էր՝ շատ ավելի ծեր, սպիտակ մորուքով և ալեհեր մազերով: Բայց ինքն էր և ինձ ուժգնորեն գրկեց:

— Ահ, մայն դը Լատուր: Որքան փորձանք ու ձախորդություն այս ընթացքում: Մեծ ուրախություն է ինձ համար ձեզ տեսնելը և մեծ ամոթ՝ կատարվածի համար: Մենք թուրքերս տեղի ունեցած այս ամենում այլևս երեսատեղ չունենք: Մեր առաջնորդները վատ ճանապարհով մեզ տարան: Ձե՞ որ դուք բոլորդ էլ այդ կարծիքին եք: Օսմանցի հայերի հետ կատարվածը շատ թուրքերի է ցավ պատճառել, ունեինք բարեկամներ, ծանոթներ ու համերկրացիներ նրանց մեջ: Թուրքիան էլ է շատ տուժել այս պատերազմից և իր փառավոր անցյալից մեծ մասը թողել նրանում: Մեծ ամոթ եմ զգում և մեծ վիշտ... Այնուամենայնիվ ներքուստ մի ձայն ասում էր, որ պետք է մի բան անեի, որ փոխհատուցեի ձեր բարությունն իմաց: Դուք շատ տառապեցիք հայերի համար..., թուրքերի համար նույնպես:

Թալիբ բեյը որոշ ժամանակ լուռ մնաց:

— Տեսե՛ք, մայն, մենք՝ թուրքերս շատ բաներում ենք սխալներ թույլ տվել և այն, ինչ պատճառել ենք հայերին, ներում չունի... Բայց բոլոր թուրքերը չէ, որ այդպիսին են, և ես անձամբ եկել եմ ձեզ ապացուցելու այդ: Ձեր սիրտը լա՞վ վիճակում է: Այո՞... կարծում եմ, որ ուրախությունը երբեք ոչ ոքի չի վնասել... — Լսե՛ք, մայն: Ներքեում, մուտքի մոտ մի անձնավորություն կա, որ ուզում է ձեզ հետ ծանոթանալ: Նրան կոչում են Սոֆյա Հակոբյան:

Այդ պահին ձեռքերով ծածկեցի դեմքս, որովհետև արցունքներն աչքերիցս ինձանից անկախ հորդացին:

— Սոֆյա՛, Սոֆյա՛:

Թալիբ բեյն ինձ ուշադիր զննում էր:

— Այո՛, մայն: Երբեմն կյանքը մեզ ուրախություն է պարգևում: Բայց թույլ տվեք, որ գնամ նրան բերելու: Նա այնքան է ուզում ծանոթանալ ձեզ հետ... Սոֆյա Հակոբյան..., ճիշտ և ճիշտ իր մայրն է, ում անձամբ ճանաչում էի... Բայց մի բան ձեզ ասեմ, աչքերը ձերն են, և նա նույնքան համառն է, որքան դուք, մայն:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Սոփյայի հայտնվելը արժատապես փոխեց կյանքս: Ամեն ինչ ընթացավ այլ կերպ: Երկու ամիս անց ես ապաքինված էի, թեև ծերացած, առանց մոռանալու իմ սիրելի մարդկանց ողբերգական մահը, սակայն իմ դատերը գտնելու շնորհիվ լույս նշմարեցի թունելի խորքում:

Նա երբեք չուզեց պատմել իր հետ կատարվածի մասին: Երբեք: Ոչ էլ ես փորձեցի, որ աղջիկս աներ դա՝ հակառակ իր կամքի: Անկախ ամեն ինչից՝ նա ցույց էր տալիս, որ շատ ուրախ է, որ գտել է ինձ և որ Փարիզում է, ինձ հետ:

Լիզա Զամբազյանը Սոփյային տվել էր իր մոր օրագիրը: Կարդալով այն՝ շատ բաներ հասկացավ աղջիկս: Հիշում էր իր հորը մեծ սիրով ու հարգանքով, իսկ ինձ վերաբերվում էր որպես իր իսկական ծնողի, որպես իրեն մտերիմ ու սիրելի մարդու:

Ժամանակն անցնում էր, և բաց վերքերը սպիացան: Հայերին չհաջողվեց ձեռք բերել Վերսալյան պայմանագրով իրենց տրված Հայրենիքը, իսկ Սևրում նրանց հույսերը ոտնատակ արվեցին հանգամանքների և միջազգային լիզերների անգթության ու անտարբերության հետևանքով:

1924 թ. Սոփյան ու ես տեղափոխվեցինք ապրելու Նյու Յորքում: Բայց ո՛չ նա, ո՛չ էլ ես չէինք կարողանում մոռանալ այն հեռավոր, տարաշխարհիկ, դառը և արտասովոր քաղաքը, որը սիրում էինք, գմբեթների ու մինարեթների հանգստավետ գեղեցկությունը, որը հիմա Բեմալ Աթաթուրքի կամքով դարձել էր Ստամբուլ՝ Մեհմետ II-ի զորքերի մարտակոչի շնորհիվ, որոնք աղաղակել էին նվաճելու ցանկությունը՝ Is tam bul... «Դեպի քաղա՛քը, դեպի քաղա՛քը», գիտենալով, որ նրանում գտնելու էին դրախտը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք 5

Նախաբան 9

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ (1885—1906)

1. Ապրիլ 1885. Թղթակից Թուրքիայում	13
2. Մայիս – նոյեմբեր 1885. Կոստանդնուպոլիս	33
3. Նոյեմբեր 1885. Անտուան Մոնժ	45
4. Ապրիլ 1886. Նախազգուշացումը	50
5. Հուլիս 1886. Պատմության գործնական մի դաս	61
6. Օգոստոս 1886. Դաժան իրականությունը	68
7. Օգոստոսի վերջեր 1886. Դավիթ Մուրադյան	79
8. Սեպտեմբեր 1886. Անկարող ականատես	91
9. Սեպտեմբեր 1886 – ապրիլ 1887. Դիրքորոշում	98
10. Հոկտեմբեր 1887. Վերադարձ դեպի Փարիզ	105
11. 1884–1894. Փարիզ – Նյու Յորք	113
12. Ապրիլ 1894. Սայիդ Ջեմալ ալ-Դին ալ-Աֆղանի	131
13. Մայիս 1894. Վերադարձ Կոստանդնուպոլիս	140
14. Օգոստոս 1894. Հայկական Հարցը	146
15. Օգոստոսի վերջեր 1894. Խաչատուր Մալումյան	158
16. Նոյեմբեր 1894. Ռիտա Հակոբյան	165
17. Հունվար 1895. Ռորեր Կանվայի պատմածը	172
18. Օգոստոսի վերջեր 1895. Սայիդ փաշա	181
19. Սեպտեմբեր 1895. Քրիստափոր Միքայելյան	188
20. Սեպտեմբեր 26–27, 1895.	
Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը	195
21. Սեպտեմբերի վերջեր 1895.	
Կոստանդնուպոլի կոտորածը	200

22. Նոյեմբեր 1895. Գրիգոր Բրոյանի փորձությունը	205
23. Դեկտեմբերի սկիզբ 1895. Մեկ ուրիշ աշխարհ	215
24. Դեկտեմբերի վերջեր 1895. Բարոն մարշալ Ֆոն Բիբերշթայն	220
25. Գարուն 1896. Մարիցա Փլիպոսյան	233
26. Օգոստոսի վերջեր 1896. Բանկ Օտտոմանի գրավումը	245
27. 1896-1902. Փարիզ՝ պատվավոր Հյուպատոս	258
28. 1903. Բեռլին՝ ամպրոպի նշաններ	270
29. 1904. Պատմական պառակտում	280
30. Հունիս 1905. Անդրանիկ Օզանյան	288
31. Հուլիս 1906. Ժողով Սալոնիկում	298

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ (1907-1911)

32. Մարտ 1907. Դաշնակաճար Բարիկյանը	309
33. Հունիս 1907. Անատոլ Ֆրանս	315
34. Հոկտեմբեր 1907. Ուղևորություն Արևելյան ճեպարնթացով	321
35. Հոկտեմբեր 1907. Մասոնական օթյակը	330
36. Հուլիսի վերջեր 1908. Պետական Հեղաշրջումը	337
37. Օգոստոս 1908 - փետրվար 1909. Կրկին Կոստանդնուպոլսում	346
38. Մարտ 1909 - օգոստոս 1910. Մի ժամանակահատվածի ավարտը	355
39. Սեպտեմբեր 1910 - փետրվարի վերջեր 1911. Գաղտնի Համագումարը, ողբերգական իրավիճակ	365

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ (1911-1920)

40. Մարտ - դեկտեմբեր 1911. էդուարի կոչումը	373
41. 1912. Կոնֆլիկտի նախանշանները	379
42. 1913. էլլիս կղզին	384
43. Հունիս - սեպտեմբեր 1914. Սպանությունը Սարանոյում	390
44. Սեպտեմբեր 1914. Հատուկ պատրաստականություն	396
45. Հոկտեմբեր 1914 - մարտ 1915. Նամակը	400
46. Գարուն 1915. Նիկոլ Կադիֆյանի Հաղորդագրությունը	404
47. Սեպտեմբեր 1915. Ռիտա Հակոբյանի կտակը	410
48. Հոկտեմբեր 1915. Վատ լուրեր	416

49. Նոյեմբեր - դեկտեմբեր 1915. Կրկին Կոստանդնուպոլսում	424
50. Հունվար - փետրվար 1916. Գալլիպոլի՝ թաքստոցը	428
51. Մարտ 1916. Լիզա Ջամբազյանի պատմածը	436
52. Ապրիլ 1916. Մի անհավատալի պատմություն	449
53. Մայիս 1916. Ռիտա Հակոբյանի վերջին նամակը	458
54. Մայիս - սեպտեմբեր 1916. Հուսահատությունը	461
55. Հոկտեմբեր 1916 - նոյեմբեր 1918. Խորհրդածություններ	471
56. Գարուն 1920. Ապրելու ցանկությունը	475

Վերջաբան	478
----------------	-----

ԳՈՆՍԱԼՈ ԳՈՒԱՐՉ

ՀԱՅՈՑ ԿՏԱԿ

Կազմի ձևավորումը՝	Պալոմա Հեռնանդես Վիսիանայի
Ֆորզացի ձևավորումը՝	Գ. Վ. Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝	Վ. Զ. Բդոյան
Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝	Թ. Շ. Վարդանյանի

Ստորագրված է տպագրության 23.02.2011 թ.:

Չափսը՝ 60x84¹/₁₆: Թուղթը՝ օֆսետ:

Հրատ. 27,8 մամուլ, տպագր. 30,25 մամուլ = 28,1 պայմ. մամուլի:

Տպագրանակ՝ 300: Պատվեր 73:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

Իսպանացի հանրաճանաչ գրող Գոնսալո Էռնանդես (Յեռնանդես) Գուարչը ծնվել է 1945 թ. Բարսելոնում:

Գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում նա արտահայտում է իր խոր վրդույմունքն ու ընդվզումը մարդկության դեմ թույլ տրվող ոճիրների՝ ցեղասպանությունների, պատերազմների և բռնապետությունների դեմ:

Բավական է հիշատակել նախկին Հարավսլավիայի երեք կարևոր էթնոսների բոսնիացիների, սերբերի և խորվաթների

միջև ծագած հակամարտության զոհերին նվիրված «Երեք կանանց պատմությունը», բռնությունը պախարակող «Դրախտ դռները», «Քրդական պատվիրանը», «Բռնակալների կղզին» «Շալոմ, սեֆարադ» ծավալուն ստեղծագործությունները:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված իր եռագրության առաջի գրքում՝ «Հայկական տոհմածառը» վեպում, որը հրատարակվել է նաև Երևանում 2005 թ., հեղինակն արտահայտում է իր ցասումը Օսմանյան կայսրությունում թուրքական կառավարության իրականացրած հրեշավոր ծրագրի՝ Հայոց ցեղասպանության հանդեպ Այս պատմավեպի համար Գուարչին շնորհվել են՝ ՀԲԸՄ Կարախո Փափագյան մրցանակը, ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտորի կոչում և ՀՀ Մշակույթի նախարարության բարձրագույն պարգևը՝ Ոսկե հուշամեդալ:

Նույն թեման է արծարծված երկրորդ գրքում՝ «Հայոց կտակ» վեպում: Վերոհիշյալ երկու գրքերն էլ հրատարակվել են նաև ռուսերեն՝ Մոսկվայում:

Եռագրության վերջին մասը «Սպիտակ լեռը» վեպն է:

Գուարչի արձակը խորն է, գրավիչ, արտասովոր ձևով փաստագրական և առաջին իսկ տողերից իսպանալեզու բազմամիլիոն ընթերցողին տեղափոխում է Հայոց աշխարհ: